



સિદ્ધાન્તેષુ ભૂતેષુ વિદ્યમાણે  
 નાસ્તિ દેશો નાસ્તિ વયઃ  
 ૧૧/૩૩

ગુજરાત

સ્વ. નરસિંહરાવ સ્મારક અંક ૭

# ગુજરાત



## સાહ્યકમના નિયમો

પ્રથમ ભાગ	૭ માર્ચ
દિ.નં. : ૨-૪-૭-૭	૨ ૨-૨૨-૭
પરિ.નં. : ૧૨ મીલીય	૭ મીલીય
[સંસ્કરણ સંજોગે અને પુનઃપ્રકાશનો માટે]	
દિ.નં. : ૨ ૪-૭-૭	૨ ૨-૭-૭
પરિ.નં. : ૧૨ મીલીય	૧ મીલીય

## સાહ્યકમ ભરવાનાં સ્થળો

- (૧) અવસરખામ, મુજરાત કાર્યાલય, ૧૧૧, એલફોનેટ રોડ, મુંબાઈ-૧.
- (૨) શ્રી હરિજીવન બુકશાલ, ૩-ચોપરી રોડ, મુંબાઈ-૭.

## ગુજરાતના ગ્રાહકોને સૂચના : કૃપા કરી આ નિયમો ધ્યાનમાં રાખી વાંચો.

- ૧) "ગુજરાત" ૨૨ અમેઝ બંદિયાની ૧ થી તારીખે પ્રકાશ થાય છે અને ચાલુકાને વાળવે દિવસે બજાય તે જ દિવસે વિ.પ્રકાશનમાં આપે છે. અમર દોરણી દરેક માલકને તેની વચ્ચે તારીખ ૧૦ થી મુદ્દામાં મળી જાય છે. જે જે પ્રમાણે મળવામાં રહેલ થાય તે પ્રકારે અમરમાં જમાવવા કરવો. થયેલી વાચ બંદિયા તારીખે વિ.પ્રકાશન મુખ ધારે છે. અમે વિ.પ્રકાશનને તારીખે જમાવવા માલકની છે. જે જમાવવાને અમે અમે ન કરે તે તારીખે ૧૪ થી મુદ્દામાં કાર્યાલયને ફરીયાદ લખી જમાવવાની. ફરીયાદ વિચારવાને કારણે તારીખે ૧૦ થી ૧૨ મળતી ફરીયાદ કારણે કાર્ય નહીં કરી શકાય.
- ૨) કાર્યાલય કાર્યાલય પદ્ધતિમાં પ્રકાશન માટે કાર્ય કરવાને અમે અમરમાં જમાવવાનો. 'માલક નંબર' માટે જુદા જુદા તો ૩૪ જે ૩૪ અને ૪૪ જે ૪૪ અમરમાં મળી માલક વચ્ચે તે જમાવવાનો. કાર્ય નહીં થાય તે ફરીયાદ કરી શકાય તારીખે ૧૪ થી ૧૪ થી રહેલ થાય.
- ૩) અમરમાં પ્રકાશન કરવાને તે કાર્યમાં રહેલ. જે માલકની તારીખે ૧૦ થી મુદ્દામાં આપતી એકથી એક થાયે મળતી સૂચનાને અમર તે મળતી નહીં. જમુ થી મળતી થાયે.
- ૪) કાર્યાલય પ્રકાશન પદ્ધતિમાં અમર એકથી દોષ તે કાર્યાલયમાં કાર્યાલય.

# ‘ગુજરાત’ના લેખકો, ગ્રંથકારો, પ્રકાશકો ને ગ્રાહકોને

1

૧ ‘ગુજરાત’માં પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલવાના લેખો, ‘તંત્રીમંડળ,’ ગુજરાત, • ૧૧૧, ઓરિએન્ટ રોડ, કોટ, મુંબઈ, ૧’ એ સરનામે મોકલવા વીનંતી છે.

૨ વિનિમયનાં પત્રો તેમ જ અવલોકનાર્થે ગ્રંથો પણ ‘તંત્રીમંડળ’ને જ સરનામે મોકલવાં; આદ્યતંત્રી કે બીજા કોઈને નહીં મોકલવાં.

૩ ‘ગુજરાત’માં પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલાયલા લેખો ‘ગુજરાત’માં પ્રસિદ્ધ કરવા કે કેમ તે તંત્રીમંડળના નિર્ણય ઉપર આધાર રહેશે.

૪ પ્રત્યેક લેખકને તેના મોકલેલા લેખોની મળ્યાપડેંચ સામાન્ય રીતે અમે લખતા નથી. સ્વીકારાયલા લેખો ‘ગુજરાત’માં અનુક્રમતાએ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. નહીં સ્વીકારાયલા લેખો પાછા મંગાવવા ઇચ્છનારે પૂરતી ટપાલ માટેની ટિકિટો બીકી હશે તો જ પાછા મોકલવામાં આવશે. ટપાલમાં અથવા બીજી કોઈ પણ રીતે ગૂમ થયેલા લેખો અથવા કાગળ માટેની જવાબદારી ‘તંત્રીમંડળ’ કે ‘ગુજરાત કાર્યાલય’ને શિર નથી. લેખકને પોતાના લેખની નકલ રાખવા અમારી વીનંતી છે. સ્વીકારાયલા લેખોનું અસલ લખાણ પાછું મોકલી શકાશે નહીં.

૫ બાંધાન્તર, અનુવાદ કે સારસંપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રંથ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવવી અને તે વિગત અમને જણાવવી. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની બધી જ જવાબદારી તે લેખ મોકલનારને શિર જ રહેશે.

૬ કોઈ પણ લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયે હોય તો તેમ તથા બીજા કોઈ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો હોય તે અમને લખી જણાવવું.

૭ ગ્રાહકોને સઘળા પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર ‘વ્યવસ્થાપક, ગુજરાત’ ૧૧૧, ઓરિએન્ટ રોડ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧’ એ સરનામે કરવા વીનંતી છે.

આ નવલકથાના આરે જામ પુરી કીમતે ખરીદનારને "સ્રીબોધ" ઇ. સ. ૧૯૩૭નું આખું વર્ષ મફત મોકલવામાં આવશે.

## ૧ હૃષીકેશચંદ્ર

[સ્વદેશ અને માનવજીવનની ઉત્તતિના ક્ષેત્ર આદર્શભરી નવલકથા આરે જામની કીમત રૂ. ૧૧-૮-૦ દપાલ ખર્ચ જુદું.]

ગૃહનું ભૂખણ !

લાયબ્રેરીનો શણગાર

સ્વદેશમેમની માળા !

ચારિત્ર્યની શાળા !

સાંસારિક, ધાર્મિક, કેળવણી વિષયક વિષયોથી ભરપૂર, સમારમાં સ્વર્ગની ગ્રાંખી કચનનાર, વિદ્યાવિલાસી શુવાનની બાવનાઓ દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ ધ્યેયનું સમેલન કરાવનાર સુવાન અને જદને કર્તવ્યના માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યના પ્રાપ્ત કરાવનાર, કૃષિજીવોને રોજ દિશા દેખાડનાર, પ્રભાસને ઉન્નતિના પથ દેખાડનાર, બનાનામાં રાખી સુખ પ્રાપ્ત કરાવનાર, પુરો તોમજ સીમાને એક સરખી રીતે ચેતનામેરક, છતાંયર શુભસાધના સ્વપ્ન નિર્મિત નવલકથા દેને જામજ શુક્રે મેરેની નવલકથા રૂ. ૭. દિ મન-ભાગ ૧ કો ૧. ૩, બીજો ૨. ૨૫, ત્રીજો ૩. ૨૫ અને ચોથો ૪. ૩૫

સ્રીબોધના ૧૯૩૭ના ચાલુ ગ્રાહકો જે આ આખો સેટ પુરી કીમતે ખરીદશે તો તેમને ઇ. સ. ૧૯૩૮ માં વખરે લવાગમે "સ્રીબોધ" આખું વર્ષ મફત મોકલવામાં આવશે.

માઠામાં મોટો ગુજરાતી કેપ આ જ હાલ ચાલુ છે.

## ગુજરાતી શબ્દાર્થ ચિંતામણી

શબ્દસૂચના વિચાર્થિકો, દુનિત કોશિકો, લાયબ્રેરીઓ, ગુજરાતી ભાષાના વાચકો તેમજ અભ્યાસીઓને હરથડીએ ઉપયોગી થાય તેવો ગુજરાતી શબ્દકોષ.

પાનાં-કાકા ૧૧ પેઠ. ૧૫૦૦. શબ્દો-૪૨૦૦૦ લખખ. અર્થો-મળ અને બુખતિ સથે ૨૬ તેમજ કોલન વમેરેની સમજણી સહિત. કિંમત રૂ. ૭ છે, પણ ઉત્તમાં રૂ. ૫૦૦ મોકલવાથી વખરે ખર્ચે પહેલવામાં આવશે.

"સ્રીબોધ" ના બનનુઆરીથી કિમેખર ૧૯૩૭ સુધીના એક વરસના ગ્રાહકો માટે રૂ. ૪ બનવાને આ શબ્દકોષ રૂ. ૪ માં મળશે.

જીવનજાલ અમરશી મહેતા, પીરમશાહ, અમદાવાદ

જીવનજાલ એન્ડ સન્સ, ૧૨૮, મિન્સેસ રોડી, મુંબાઈ-૨.



# શિષ્ટ, સુંદર અને સંસ્કારપૂર્ણ માસિક ભિમિ માર્ચ મહિને ।

સંસ્કૃતિના વહેણ (પ્રવાસ વર્ણન) મુજબ કર મેઠા સદૃ

ગૃહ પ્રવેશ (નાટિકા) નગીનદાસ પાદેખ

જલતરંગ ગોહનલાલ મહેતા

કલ્યાણમૂર્તિ (આત્મ નવલકથા) સોપાન

આંતર રાષ્ટ્રિય આંદોલનો લાક્ષ્મણવ વિદ્યાસ

સમર્થ રામદાસ રામનારાયણ ના. પાઠક

આપણો દેશ ઉદાસાલ માનસંગ કામદાર

આ ઉપરાંત ઈન્દુલાલ ગ્રંથી, સુંદરમ, પૂનલાલ, મોહિનિ-  
ચંદ્ર વગેરે પ્રસિદ્ધ કવિઓના કાવ્યો, પ્રવાસ વર્ણન,  
અભ્યાસપૂર્ણ નોંધ, હાસ્યચરિત્ર, અવલોકનો અને લાવના  
વગેરે આવશે.

અમારી વિનંતિ છે કે 'ભિમિ' ના દરેક અંકને ધ્યાનપૂર્વક  
લેવા વિના મૂકી ન દેશો

- દર મહિનાની દસમી તારીખની અંદર અચૂક પ્રગટ થશે.
- એકાદમી એકાદ એકાદ પાનાનું વાંચન આપાશે.
- વાર્ષિક લગભગ રૂ. આર : પચાસમાં શિલિંગે દસ.

મોહક ચવા મળે આજે જ લખો:

ભિમિ કાર્યાલય : કેન્સો હાલ : કરાંચી

એ ક લા ભ કા ર ક વી મો

ઉત્તરાવવાથી તે

ચાંળીસ વર્ષ પછી

મારી ઘડપણની લાકડી થઈ પડશે

બોમ્બે મ્યુનિસિપલ કમિટી  
વિનાશમાં આવેલા વીંચી  
નગરમાં જરૂરી નહીં. તેની  
પાડાના વડુ પૈસા ખર્ચમાં  
પડતા નથી. ફક્ત મરીને  
લિમિટ "સિમિઆમ" દાખલ  
બોમ્બે કમિટીમાં કસ્ટોડિયન  
પડે છે.

હાલની મળુવી મુજબ "રોય  
લાઈફ" અને "એન્ડરમેન્ટ"  
પર આનુભવે રૂ. ૨૬ અને  
રૂ. ૨૧ સ્ટેટમાં બોનસ  
મહેરે થયાં હતાં.

બીજા જરૂરી પુરાવા અમારાં  
૧૯૩૬ના વર્ષના કામકાજના  
આંકડા આપ મેરે આપશે.

રૂબ રૂબ કામગીર

રૂ. ૨,૫૦,૨૫,૫૦૦

અરપાલ મળુ કામગીર

રૂ. ૨,૦૧,૪૫,૫૦૦

અમારે પ્રતિનિધિને પુરુ  
પરક કરી અમારી  
અંતરમુદ્રાને એન્ડરમેન્ટની  
મદદની મેલેએ. દેવ તેમ  
નહીં બની શકે તો અમારા  
પ્રતિનિધિની એક તાલ  
મારે કૃપા ને અમે  
મુલ્યની સાથે તરત તમારે  
ચાલનામે રવાના કરી દઈશું.

ચિન્તાની મદદ  
વિના કુલિયન  
મારે લખો

આજે તો હવે તમારી શરૂઆત થાય છે.  
હવે તો તમે, મુકેનો દરવાજો લીધો,  
જરૂરની હવનાના મડપનાં તમને પ્રવેશ  
દેવો છે; તમને કોઈ વાતની ચિંતા નથી  
કરણ કે તમને એવું કહેવું ખરબ  
કરવાનો નથી તથા તમને મદદ કરવાવાળા  
હવનાં જગતના હિતમાં છે. આરા નવેગા-  
ના તમે એક સ્વાર્થી હવન માલો હવ  
તમાન પર આપાર રાખનારાઓના બલિયનો  
ચિચાર કરવા નથી.

અમારાં ચાંળીસ વર્ષ પાસ, હવનના  
એકાદ અકલિપન રૂબા રેવામાં આવશે.  
અંતરમુદ્રાની હવનનો મુખ્ય સવાજ થઈ  
પડશે. ઘરમાં પાની તથા રૂકુમના  
બચ્ચાઓ નીભાવતાના ખર્ચ, દરિયામાં  
આગળ પાડવા તથા દીકરીઓને રીન  
આપવા માટેના ખર્ચ હાલના માટે સાગી  
નેના મકમની પડેલી જરૂર પડશે.

અમારા મોખ શરૂને, તમને એવું રૂકમ પુરી  
પડવાનું કામ બોમ્બે મ્યુનિસિપલ બોમ્બે હોડા.

બોમ્બે માટે મોકલરીને અરજ કરો.

ધી બોમ્બે મ્યુનિસિપલ લાઈફ

એસ્યોરન્સ સોસાયટી લી૦

બોમ્બે મ્યુનિસિપલ બીરોંગ, કેમ, મુંબઈ.

સાહિત્ય સંસદ તરફથી  
તંત્રીમંડળ :

ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા  
રમણુ ન. વડોડા  
શંકરમસાદ છ. રાવડા  
ભાનુશંકર બા. વ્યાસ  
યશવંત મ. પંડ્યા



નવું પુસ્તક ૪ :  
અંક ૧  
માર્ચ, ૧૯૩૭

સ્વ. નરસિંહરાવ રમારક અંક

## અનુક્રમણી

પત્ર ... ..	મહામાત્રાંધી	૫૮૩
સ્વ. નરસિંહરાવને ... ..	ચંદ્રવદન મહેતા	૫૮૪
તેજને મારગ ... ..	બાદશાહજી	૫૮૫
ગાનવિરામ ... ..	અમીદાસ કાણિયા	૫૮૬
નરસિંહરાવને ... ..	રમણિક અસલવાળા	૫૮૭
વાઘનારા ... ..	સુદરશ બેઠાઈ	૫૮૮
અંગતિ ... ..	સુરતી દાકર	૫૮૯ ખ
મૌન અંગતી ... ..	ઉમાશંકર જોષી	૫૯૦ ખ
જીવનધન્યતા ... ..	ભાનુ	૫૯૦ ગ
નરસિંહરાવના હસ્તાક્ષર ... ..	...	૫૯૦ ઘ
તરંગલીલા ... ..	સ્વ. નરસિંહરાવ	૫૯૧
રા. ન. ભો. દીવેટિયા ... ..	લેડી વિદ્યામૌરી નીલકંઠ	૫૯૭
રા. રા. ત. ભો. નો સ્વર્ગવાસ ... ..	પ્રિ. આનંદશંકર મુન	૬૦૦
સ્વ. નરસિંહરાવનાં પ્રેમરણી ... ..	દી. બ. કૃ. મો. ગ્રંથેરી	૬૦૨
સદગત નરસિંહરાવભાઈ ... ..	ક. મા. મુનશી	૬૦૪
ગુર્જરીનો અત્યંત સેવક ... ..	કાકા કાલેલકર	૬૦૬ ઘ
ખાળવાન બધના લેખક ... ..	દિ. બ. આનંદિયા	૬૦૬ ગ
સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ... ..	નયસુખલાલ મહેતા	૬૦૭
સ્વ. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ ... ..	સોમાભાઈ ભાવસાર	૬૧૨
નરસિંહરાવ ... ..	નન્દનાથ દીક્ષિત	૬૧૩

સાહિત્યનો નિર્ણય નરસિંહ ...	અતિમુખસંકર ત્રિવેદી	૧૧૭
એ ... ..	મન:મુખસંકર ત્રિવેદી	૧૨૦
શાંતિ શ્રી. નરસિંહરાવ ...	પ્રેમ મોહનરાવ દવે	૧૨૧
કવ. દીવેદિયા ...	એલ્ડીનર દેસાઈ	૧૩૮
વિવેચક નરસિંહરાવ ...	નવલરામ ત્રિવેદી	૧૩૮ ક
સંસ્કૃત નરસિંહરાવભાઈ ...	રામનારાયણ પાટક	૧૩૮ ચ
ગુજરાતી મધ અને ન. બો. દી. ...	સંકરપ્રભાત રાવળ	૧૩૮ બ
નરસિંહરાવની વિવેચનપ્રવૃત્તિ ...	રેવરંદરાય માંડકર	૧૩૮
દિગ્ધ ધામના વિવેચનમાર્ગ ...	સંનિષ્ઠાક સાહ	૧૪૧
કવિ નરસિંહરાવ ...	અનંતરાવ રાવળ	૧૪૩
અંગતિ અષ્ટક ...	અમિતભાર	૧૫૦
નરસિંહરાવ-ભાવાસાચી ...	વિલુપ્રભાત ત્રિવેદી	૧૫૧
ન. બો. દી. ...	બોલીન્દ્ર ભટ્ટ	૧૫૦
અધ્યાપક નરસિંહરાવ ...	બાનુચંદ્ર વ્યાસ	૧૫૧
વિવેચી સંગમ ...	નરસિંહરાવ પાટક	૧૫૩
ન. બો. નુ. પ્રવૃત્તિદર્શન ...	બ. દી. જી. જી. રાવળ	૧૫૩
અમર હવનનો યાત્રાળુ ...	દરિયાવ મહુઆ	૧૫૪
સામયિકોની અંગતી ...	પરેશ રાવળ	૧૫૪
હવનવર્ણ ...	...	૧૫૩
કેમરસ ...	...	૧૫૪
તંત્રીસ્થાનેથી ...	...	૧૫૫
વર્તમાનમાર ...	...	૧૫૩



ચાલિંગ લવાજમ : કિંમતો રૂ. ૫  
સંસ્કૃતના સુખો આટે : રૂ. ૪  
પરેશમાં ૧૨ રીસીમ

આ અંગેની કિંમત રૂપિયો એક



નવી ઉત્તમ રેકર્ડો ન વસાવી હાય તેજ આજે  
નીચેની રેકર્ડો વસાવો

- અલીદાદન એન્ડ પાર્ટી  
B. ૩૦૪૧ { જુની આંખે નવું-ભાગ-૨ } (કોમિક)  
" " " ભાગ-૨  
માસ્તર વસંત-અમૃત  
B. ૩૦૪૩ { ન્યાય ત એ સમજાય. ...  
કેવન સમી આ કાયા.  
માસ્તર કાશીનાથ ("સંસારલીલા" ફીલ્મનો મુજબાસ.)  
B. ૩૦૩૮ { એક દીન એવા આવશે.  
કેઈ નથી સ્વાધીન.

**ધી મ્યુઝીકલ પ્રોડક્ટ્સ લી.**

૧૬, રામપાઈ રો, મુંબઈ.

બીજા પ્રાંથો:- મદ્રાસ — કલકત્તા — કોલ્કો

શ્રી. નરસિંહરાવના સ્મારક

માટે.

તમારો ફાળો નીચેના સરનામે મોકલી  
આપવા વિનંતિ છે.

શ્રી. મનમુખલાલ એ. માસ્તર

પોસ્ટ બોક્સ સામે,

સાંરાકુંજ.

# જાજરાલ



નવું પુસ્તક ૪ :

: અંક ૧

માર્ચ ૧૯૩૭

સ્વ નરસિંહરાવ રમારક અંક



બાહ મુનશી.

સહ્યાત નરસિંહરાવના કુટુંબીજનને હું મારી શ્રદ્ધાંજલિ  
 મોકલી ચૂક્યો છું. એમના પ્રત્યે મને ઘણું માન હતું. એ  
 દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું. ઈશ્વર પ્રત્યેની એમની શ્રદ્ધા મને  
 ખુદ ગમતી હતી. I can't Kindly Imagine નો ખુદ મધુર  
 અનુવાદ મારી વિનંતિ રવીકારી એમણે કરી આપ્યો હતો એ  
 અમારી વચ્ચેની અંગત ગાંઠનું કારણ હતું.

આપના આશીર્વાદ.

સેમાંબ વર્ધા.

૨૭-૧-૩૭.

## સ્વ. નરસિંહરાવને

જાવનવણું વિલાસખેડ ખેડદો દલપત  
ધીર વીર ગમ્બીર ઘુઘવતો સાગર નર્મદ  
નવલ પરીક્ષક અંધદોષગુણોને દેખતો  
સહુનો વારસ ખરો અધિક સહુથી શોભતો.

અન્દાચેલો ખની ભમ્યો તું આભઅટારી  
પ્રકૃતતત્ત્વની નૃત્યસીલા તેં પેળી સારી;  
હવનમૃત્યુ તણે રમકડે રમતાં રમતાં  
તેં ગાયાં તુજ ગીત કંઠજીરસથી ઘોષતાં.

નહાસે માનવ હરી દુઃખથી ત્રાસી ત્રાસી  
લગ મચાવ્યો ખરો આત્મનિષ્ઠા તુજ સાચી.  
વિજયજીરમે અહમ બધાં હમ છેલ્લાં બધાં  
માનવતાનું તેજ સ્ફોટતો નિરખી ત્યારે.

હરવશે ગુજરાત જ્ઞાનવિધારસ પૂરો  
યશે પ્રગટ તુજ ખસ વારસો હવનવીરો.

ચંદ્રવદન મહેતા

( સાખા પાનાનું ચાલુ )

તેજપથે તેજનાં હમ ધારણે

કદંબના ત્યાં કંઠજી નાહું;

હિતત ઉત્તરવત આબની પારે ચે

દિન્ય સન્મતન લોભ સહી

એ જ વિરામની લોભ ખરી....ઓ રે

વાદરાવળ

## તેજને મારગ

ઓ દે પ્રવાસી ! ઓ દે પ્રવાસી !

જ્યોતિષ્પથ તહે આસ્યો સહી  
તેજને મારગ આસ્યો સહી.

અંધારને વન ઘેર અંધારાં ને  
મગની ફેટી જણાય નહિ;  
દુઃખના કંદક ખૂંદનાં ખૂંદના  
જીવન રોજ ઘસાય અહિં....ઓ દે.

જીવનમૃત્યુનું માનવ ભોમમાં  
મુદ્દ સનાતન તહે નિરખ્યુ;  
જીવન માયું અહિં, પરભોમમાં;  
મૃત્યુને અગર્વપાગ મળ્યું....ઓ દે.

પૂર્વે કપિજન કૈંક તપ્યા તપ  
આત્મની સિદ્ધિ મમૃદ્ધિ રળી;  
તહે તે રળી રળી જીવનનું ધન  
દેવબુ, સંચું ન લોભ ધરી....ઓ દે.

વિશ્વમાં બહાકો જનો ભગવાનને  
તેની કસોટી જગે કપરી;  
દુઃખદાવાનગ કૈંક ધમ્યા તો ય  
આતમ આંચ અટી ન જરી....ઓ દે.

જીવનની મીઠી ભેળ વસંત તહે  
બીખમના તપ અધાય સદ્યા,  
આવી જસ ખર્ચો પાત ને પહુવ  
જેન તો ય જરી ન સર્પા....ઓ દે.  
(અનુમથાન ગમે પાને)



## ગાનવિરામ

એ લવ્ય શું ગન વિરામ પામે ?  
 વીણા હવે ના સ્વરમૂર્તિ યોજશે ?  
 શું વાદ્યના કોમલ સૂક્ષ્મ તારો  
 વિશ્વાનુકંપે ન કદાપિ ધૂજશે ?  
 એ ગાનથી જીવનગાન લવ્ય  
 શું મૌનના સાગરમાં શમી જશે ?

ના ગાન એ કોઈ વિરામ પામતું  
 આખંડ એ અક્ષય જીવને વહે,  
 અન્યક્તના ગાન મહીં લખી જતું  
 ન માનવી કાં સ્થિતિભેદ એ સહે ?

આ પૂર્વ આલાપ પૂરો થતાં હવે  
 અશબ્દ સંગીત અગાધ ઉદભવે,  
 અન્તઃશ્રુતિમાં સ્વરધાર એ સરે,  
 અનન્ત આકાશ પ્રસન્ન વિસ્તરે.

## અમીદાસ કાણુકિયા

( સામા પાનાનું ચાકુ )

શિખરિણી:— પરંતુ મહેં પેલાં તવ જરઠ દેહેથી દુડુડ્યાં-  
 મનોહારી કાઠે, લલિત વહુને, સ્વચ્છ સંલિલે  
 સુહાતાં, ને ગાતાં કલકલરવે બેઠાં ઝરણાં  
 નિહાળ્યાં, ને નાચ્યો, ઘણી ઘણી લરી અંજલિ, અને  
 કિશોરી અંદાનાં રમણ સ્ત્રીયાણાં નિરખતો,  
 વિદેહી વહાલનાં વિરહ પ્રજ્વળી નિત્ય દ્રવતો,  
 ડુબી દિવ્યસ્વપ્ને ક્ષણિક જગસ્વપ્નો વસરતો,  
 વસ્યો હુંયે મહારે જનક ચિરદેહે નલિનનો.

રમણિક અરાલવાળા

## નરસિંહરાવને

૫૫૧:—અનેક શિખરે સુકન ગિરિરાજ ગંભીર હે !  
અકેપ આત્મીગુહ, બ્યોમવિલસન ત્હારે શિરે  
પટ્ટી વીજળીએ ઘણી, ઘન ઘણાય ગાજી અથા,  
હમી ન તવ દુકે, આજનક શૂંગભાસા લસી  
નભોન્મુખ થની પ્રનિકમ રહત ભવ્યોજન.

વચનનિષા:— જે હઠીને જન ઘણા અહીં કંપના લે  
હેં તો ઝીંચું પુલસમું ધમવજ રીમે,  
ભાસે દીપ્યા તિલકશા કપરા ધસાસ,  
એ હિંચ ને અડગ! એ મૃદુ કાળજેતા !

૫૫૨:— વિદીન થઈ કાય કિન્તુ અણાં દડથાં ને નહો  
વઢા ગભીર તેડના મુસગ સંગમે પૃથ્વીપે  
રક્ષા અમર અગ્નિ કાળગણી જ્વાળને ધરતો.

પ્રિયારિખા:— અહો એ જીંહેરા અણમીમ મહાભાગર તણી  
નથી માણી એં તો સફર હજીયે, મુઘ નયને  
મહા મારજવન્તા જલજટ નિદાગુ તટપરે  
વિરાજને ન્હાતા પગ જખજખાવન જલમાં.  
જતા ને આવતા પથિક નિરખી પૌરુષબર્યા,  
હું તો પ્રસ્થાનાર્થે પગ પગ બનું ઉઝ અધીરો,  
તરંગોનાં એવે તુમુલ નિરખીને જલમર્થા,  
કુખી કોને ઘેરું ગરજન થયું બ્યોમ ભરનાં.

વચનનિષા:— કોટા નહોતો ઉમગકો ઉરને છનંચે  
આવી શક્યો ન ચર્યો ગિરિરાજ ત્હારે,  
ત્હારા અનેક રસ-ભાજન શા વિશાળા  
એ મિન્ધુની રમીશ હું અજ જીર્મિમાલા

( અનુસંધાન અમે પોતે )

## વાઘનાશ

ચંદાચેલો એ હતો એક વાઘી  
ચંદાધોયાં વિશ્વનો હાં પીતો  
સ્વર્ગગાને નીર અગોળનારો  
ચેરા ચેર્યા માણતો મેઘરંગો  
નાગચોની ગેંઠ ઊછાળતો કેં  
આ પ્રદ્યંતે મૂક સંગીત હોરો  
હોરે તેના સૂરને આત્મવાદે  
ધીમી મીડી છટાથી પ્રતિફલિત કરી મૂઠ ઉઘાસતો એ

એ વાઘીએ કુંક ઉદ્યાન માણ્યાં  
વેલે વેલે કેંક ભેયા વિલાસ  
પુષ્પે પુષ્પે રમ્ય માણી મુગન્ધ  
મોંઘાં મોંઘાં ફૂલની મૃંશી માળ  
ગાયાં રૂઝાં પુષ્પઉઘાસગીત  
ને ફૂલોનો ગરિમલ સદા ફેલવ્યો રૂડી રીત

આડ્યો વાઘી શાન્ત ઉદ્યાન છાંડી  
આવ્યા એને દરના મૂઠ સાદ .  
આવ્યા શબ્દો શાન્ત કે નિર્મરેના  
ને ખીલોની ગાજતી શબ્દમાલા  
ને ધોધના ધીર ગંભીર ધોધ  
દરે રાજ્યાં શૃંગ ઉત્તુંગ ન્યાળ્યાં  
કન મર્યા વાઘના તાર કાંખ્યા

|| વાઘી શાન્ત ઉદ્યાન છાંડી  
|| એને સાદ કે નર્મસેના  
માઝે યોર ગતો પડેત્રા

શા ત્યાં ગાળ્યા પિકટ પથના વાજરા ઘોર ઘેરા  
 નેયું એલું નિમિર વમસું વ્યાપિયું ચોનખોન  
 લાધી એને યુગ યુગ ગ્રામી દિવ્ય જે જંજુલ્યોન

દૃષ્ટિ ઘેરે વિસ્તરેલા પહાડ  
 બીનિ પ્રેરે પર્વતોની કરાડ  
 ઊંડે શબ્દો પાશથી દિગ્દિગન્તે  
 જામ્યા મેઘો ખૂબ ઉત્તુંજ શીર્ષે  
 ખેત્રે ખેત્રો તાંડવી ગાજવીજ  
 એ ઝાં વચ્ચે દહપદ વધે એકઠો એક વીર

આર્યો એ તો ધીર મખ્મીર વીર  
 અંધારાને ઠાપતો ઊર્ધ્વ શીર્ષે  
 ખેત્ર્યાં યુધો કૌશલે કર્મનિષ્ઠે  
 ખેત્ર્યાં દંડો ધર્મ શલાસમથે  
 એનું મંત્રી એકલું એક વાઘ  
 ધીરું ધીરું વિલમિત મહાજ્યોતિનું યાન વાય

એવા એલું મૂર્ચરસિમ પ્રભાવ  
 નેધં એલું બ્યોમકેરે વિતાવ  
 પારી પારી ઇન્દ્રકેરી કમાવ  
 એના રંગો જીવને મૂંઝવાના  
 એલું જાંઘ્યા ફેંકે ઉન્મત્ત કોડ  
 કાંધી ફેંકે ફેંકે પ્રવના કેરી દોડ  
 એને હેરે ફેંકે ઉડ્યા તરંગો  
 હીંપ્યા જે જુદિર્માદામિનીએ  
 દેખાયા ત્યાં ફેંકે આગે વિવર્તો  
 જેની શીકા અડુબ કરવા ઉડ્ડરથો જાનબાઝ

એ શીકાના ધીર મંત્રીર આપ  
 એ શીકાના શાન્ત ને મૂઢ નાદ  
 શીકા મંત્રી શેનાં કરુણ પ્રગટિયો તન્નિરનો જલજલાદ  
 નિર્મિથ બ્યોમ નવ ગીત ગાતી  
 અનન્ન નૃત્યે ઉદ્ભવંતી કંઈ

એકાન્ત ને શાન્ત સમુદ્ર આરે  
અનન્તના ઉત્સવમાં ભળી જઈ  
વાગ્નના કે નૃપુરધૂધરી મુણી  
એને હુંયે કેંકે જગી નવી - દ્યુતિ

અરે નવો શો વસમો વિકાર  
અદીઠ શા આ સઘળા પ્રહાર  
તૂટે કૂટે કેમ આ વાદ્ય તાર  
આવા અરે કાં ત્રિવિના વિકાર

“કુસુમો તો થયાં આન વીણાના તાર તૂટ્યા,  
નૃપુરે કિંકિણી સર્વે વાગે છે ગોખરી હવાં”

વીંધતા સાંઝની શાન્તિ કેના આ રાગદ સંભવે  
વાદ્ય વાદકનું શું આ આખરી વાણુ ઉચ્ચરે

પ્રગટ શાન્તિ જગ વિસ્તરેલી  
અંધા હટી બેસે કંઈ નવેલી  
અદીઠા અનિસે ઊઠી અમુણી વાણુ કોઈની

“અનેક ઉદવાદના મુલગ તાર તૂટી ગયા  
પરંતુ રણકારશેષ નવ શૂન્યમાં ફૂળિયા  
અખાંડ અવશિષ્ટ તન્તુ ત્રણું ગાન જે શુંજતું  
સદાય ધ્વનિ મૂકે એ કરુણના રહે ધારતું

“અનેક રજની વિશે પરમ શાંત એકાન્તમાં  
ઊંડા હૃદયવાદમાં ધ્વનિ નવા સ્વયં ઊઠતા  
વિરાટ સ્વશૂન્યતામહિં સમત્વયોગે કરી  
ધરે હૃદય મૂકતા અરવ ગાન વાધેં ત્યહીં

“પરંતું અણચિન્તન્યું હૃદયવાદ શું થ'ભિયું  
ગયું કરુણ ગાનના ધ્વાન વિશે હવે સચલું  
રહેલ અવશિષ્ટ તન્તુ પાળુ ગૂઢ હસ્તે નૃત્યો  
નિગૂઢતર અશ્રુસ્ત્રોત પણ નેત્રમાં ઊભર્યો

“સૂક્ષ્મ સંવાદી જે તંતુ આત્મવાદતણો ઝાડે  
વિદ્યવાદનાશું ગાન છિલે એ ન થયો અરે”

સુખીને શબ્દ આ પીગ શબ્દ વાદક એ વડે

‘આ વિશ્વના મર્જનશ્રેણિખન્ધે  
હું કેળવું કયાં વિશ્વવિરાટ ગીત  
ને કયાં અરે આ મુજ નન્તુભાવ

‘વિરાટ આ વિશ્વ મમરત વિભવ્યાં  
મહાન સંગીત સ્વરો ન લાલું  
તો કેમ તેને મુજ વાદનન્તુમાં  
મદી મહાકાલ પ્રભુત્વ પામું  
અને મહાનન્દજલે હું માણું  
શી રીત ઉભાદ નવીન ત્રીટી  
અનન્તમાં આન મદા હું માણું

હું તો મારા વાદના તાર તૂટયા  
તેના છેલ્લા એ રણકાર ગાયા  
ને એ ઘેરે અમમખરે મારે  
તેના સ્મરણે મુતપ્રમુખ બનું  
ને જોખનું મારું આ વાદ કાલું

શાને અરે હું મુજ વાદ કાલું  
શાને હવે શીર્ષવિશીર્ણ અને  
મિથ્યા બન્યું વાદ વિશીર્ણ છે અને

અને મહાવાદના મમર્થ  
મર્જન ગાને બની મૂક શામે  
એ એક ઇચ્છા  
અભિલાષ એક એ  
તૂટીફૂટી શીર્ષવિશીર્ણ એ બને  
તેથી ન સંગીત વિરાટ આશ્રમે

તૂટ્યું હા ગરબું વાદ મિથ્યા સ્વર શાન્તિમાં  
ગાને છે ગરવા શબ્દો ઘેરા અનિવશાન્તિમાં

સુન્દરજી ગો. બેટાર્થ

## અંજલિ

શુરો ! તમ સમીપમાં સહજ આવતાં જે કણથું  
પડ્યું ઉશ્કેંડાણમાં નવલ રૂપ ધારે ત્યહિં  
અને વિમલ જ્ઞાનની વધત જાય વેલો અહિં  
હમેશ ઉર-વાડીમાં, અટલ આશ ધારી રહું.

અચાનક અત્યણતાં મનુજ માત્ર ભૂલે કદા  
કરી કદી જ ભૂલ મે' રમણમાં ન કે' લાવતા.

સતેજ ઉર-જ્ઞાન-વ્યોમ નિરખી લીધી ચેતના,  
સદૈવ ઉર-મંદિરે પરમ પ્રેરણા-પાત દે.

પળેપળ સુરે અગે રમણ-સોત હૈયે હજૂ-  
રમે ઉર રમાડતાં ઝરણુ ભાવ વાતસલ્યનાં-  
લગ્ના તમ કને ધંકી નવ શિરે સદા શીખતો-

ભુલાવી જગતાપ એ અકથ શાન્તિ શી રેલતાં-  
શુરો ! કથમ ભુલાય એ વિરલ હૃદ વાતસલ્યની !  
કહો કથમ મનાય એ ! ઋણ સ્વીકારી રાચી રહું.

હૃદમાં ગીતડાં ગાતાં બાગુડાં આમ આપનાં  
હવે ના હૃદ કે ભિમિ, આંધુડાં માત્ર આંખમાં.

નથી અમ સમીપમાં વિરલ મૂર્તિ એ આપની  
છતાં ઉર સમીપ છે રમણ મૂર્તિ તેા આપની  
નથી અમ સમીપ તોય નવ શુર્જરી વાણમાં  
અને, તમ મુખેરણા અમ ઉરે ચિરંજીવ છે.

શુરો ! આહું નથી; હશે વિરલ પુણ્ય કેા ભોમમાં  
ત્યહિં રહી રહી જરા દિમત કરંત છાં ન્યાયજ્ઞે  
નદા અમ શિશુ તપ્તી રમણ અંજલિ દીપશે.

સુરતી હાકુર

# મૌન અંગતિ

( ૧૫. શ્રી. નરસિંહરાવને )

: પૈતામીય .

જનમી નરસિંહરાવની.  
જીવી જે લાડિલી પ્રેમભટ્ટની.  
લડી નર્મદથી રત્નપ્રભા.  
પરી કોટે દલપતયુગમે.

પાપુ શુર્જરી એ કવંચન  
ગની તો તે ગની માધીને મુખે.  
કાંદ આજ ચિરંજીવ ત્રિશ  
યુધ તો તે નરસિંહરાવની.

પગની સ્તુતિ એ વહાની ત્યા.  
રહી દેવી તહીં મૌન અંગતિ.

૨૬-૨-૩૭

ઉમાશંકર જોષી

## જીવનધન્યતા

મંભારને અર્જુન દુઃખકેમ  
તરમની ઉદ્ભવની પરમ્પરા;  
જે સ્વરથ ધે તે પર નૃત્યગીતા .  
તણી કલા દાખવતી અનેરી !

ના આદિનો એક જજુલ્ય એકે,  
ના એકે એકે વળી અન્ન કેરો;  
મીઠાં મદા મધ્ય રહ્યાં નિહાળવાં  
ને મળવું તે મહિં માનવીને !

છતાં મહી જીવન મર્વ મૂકમાં  
નીચેલાં અમૃતબિન્દુ એક એ  
પટે તદા મન્યન વિશ્વકેસ  
છે માનવી જીવન ધન્ય એટલું.

બાનુ



સ્વ. નરસિંહરાવના હસ્તાક્ષર /

કુકુકોને દેખાં મ્હાન, આ ભાગા ભાડ વારેખા,  
વૃકુકે રીંકી બી રુને નાજેઈ ખોડોળી હુનો.

રહોમાત્ત હમે ચૂદ રુક ભા રસ ને નો

બલે આ ઉરન બુધિ ભાભાની રુકેઈ રહે.

રુભાને રુકન ચમી રુકેઈમારત ને ખાડ!

મમ્મકે બેમાં બીકે રુકેઈરોજો ચામી.

મારેમમ્મનકાંચી રુકે નવનન પ્રહ્ન' રુકે?

માનની ન્યેને રુકેઈ, ભામે ને રુકેઈમાત્ત ગમે

~~રુકેઈ રુકેઈમાત્ત ગમે~~ રુકેઈ રુકેઈમાત્ત ગમે

~~રુકેઈ રુકેઈમાત્ત ગમે~~ રુકેઈ રુકેઈમાત્ત ગમે

મારે રુકેઈમાત્ત ગમે રુકેઈમાત્ત ગમે

૫ - ૬ ૬

૫ - ૬ ૬

[ઉપરના અનુક્રમ સ્વ. નરસિંહરાવે મિત્રાવરણી તરફથી '૭૫ પગલાં' નું  
શાસ્ત્ર એમને સમર્પવામાં આવ્યું તેના ઉત્તરરૂપે લખેલા હતા. એ શાસ્ત્ર તથા આ ઉત્તર  
બંને ને વખતના પ્રસ્થાનમાં પ્રગટ કર્યા ગયાં છે.]

# તરંગ લીલા

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

સત્યવિ મેદાપગમે નાથ તવાદય ન મામકીનસ્ત્યમ ।

સામુદ્રોદિ તરંગઃ કચન સમુદ્રો ન તારંગઃ ॥

અ

આરે હુ તરંગ રહેવા મોડિયાત વિદ્યાવ્યાસમને ઊભેલો  
દેખુંકું. હેની સ્થાને નંતર ૧૪૩ વાળો ઊભો છે ને કાલમધુદના દેવાદમા તણાઈ જતી  
તરંગોની લીલાના કેવળ પ્રેક્ષકરૂપે વિદ્યાવ્યાસમંગ અડિચ્છિકર જોડુંકું. એ માત્ર સમુદ્રમાં આત્મવિશ્વા-  
સન કરતી તરંગોની આત્મારે પ્રત્યક્ષ કરુછુ. વર્તમાન સુખદુઃખનું દર્શન હમ્મને નથી. પરંતુ  
સમગ્રવચનિન તરંગોની વડે તે જ્ઞાપક કરાવે અધુણું અને કાલમિત્તુના પ્રસાદમાં તરંગો  
તરંગોની ભોળા કરુંકું, તો બ્રહ્માવત્તા દરનો તરંગરૂપે, પુણ્યકરૂપે પ્રગટ થતાં અને હુમ  
થતાં જોડુંકું. વર્તમાન સુખદુઃખના અનુભવની ઇચ્છા હુ રાખતો નથી એટલે બ્રહ્માના  
તરંગોની પાનું રમણુ માત્ર આશિષ રહેશે.

બ્રહ્માનું દેટદેટુ રમણુ કરું! કાલ જતાં રમણુરાગિન ધરતી જાયશે અને  
જો તેડું બચાવી રાખું એમ થાયશે.

“કવિન પ્રેમરિસાસમાં, સુન્દરીનુબારામાં,

ઉચ્ચવિક્રમઆરામાં ચાવન બોલોડું ને વળું”

(પ્રૃથક, પૃષ્ઠ ૧૫)

તે સમયથી આરંભ કરતા જાઉં તો આત્મારે તમા ના આવે છતાં એમ થાયશે  
કે હાથ નૂત્તર અનુભવો થી રીતે સંધરી સખત તે સમગ્રજી પડતી નથી. રમણુરાગિન  
શીખુ થતી જાયશે. તેથી કરીને વર્તમાનનાં જાંબરને વાગી રહેલા જાઉં! હજારા માનુષની  
પેઠે એમ કરવાનું મન થાયશે અને વિદ્યાવ્યાસમંગની સમગ્ર પૂજાની પેઠે ઊભો રહેકું;  
આથી બ્રહ્માનાંથી અનેકાનેક અનુભવો ખેંચી કાઢાય. જે કોઈ જાડી આત્મારે તે ગોધરાને  
વાળો નહિ. તા. ૧૧-૨-૪૬.

\* આ લેખ નરસિંહરાવનાં ૧૪૩ વર્ષે ૫૩૨ લેખની મોંઘી દરમ્યાન લખાતો  
હતો. અદોશ રીતે એ પહેલી જ વાર અને પ્રથક થયે છે.

શ્રીયુત વિદ્યાઆસંગ! બે ત્રણ કમળંગના પ્રકાર મૈનથી ખમીરહેજો. (૧) મ્હારી પુત્રી જવગિકાના સ્મારકના કાગળો ઉપર હમે સહી કરી તે વખતે મ્હેં 'Principal ને કહ્યું આ જ તારીખે બે વર્ષ ઉપર હેતું અવસાન થયું હતું. તે સાંભળીને Principal કહેછે, 'How strange! How strange!' એ શબ્દોમાં અજાણ સંકલુભૂતિ દર્શાવી હોતો પ્રતિધ્વનિ મ્હારી એક પુત્રી સમોપડી શિષ્યાના હૃદયમાં પડયો. તે પ્રસંગ કાલક્રમ તોડીને સ્મરણમાં તરંગત્રીકાના પુદ્ગલ રૂપે આલું છું. (૨) એ જ વર્ષમાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ યોજેલો "૭૫ પગલાં" નો સ્મારંભ નજર આગળ આલું છું. તે પ્રસંગે વળી બે ત્રણ મધુર સ્મરણો પ્રગટ થાયછે. તે સમયના વિદ્યાર્થીઓનાં સહાનુભૂતિભરેલાં ભાવણો શ્રવણગોચર થાય છે. (એ ભાવણો કદી બુઝાય એમ નથી). મ્હારી પુત્રીએ ગાયેલું ગીત હજી અવલુમાં ઝલુઝલું છે. યંત્રીકી ધૂન સુનાના શબ્દો એ બુઝાય એમ નથી. ૧.

( શ્રવણગોચર ગીતમાં,  
મધુરતા ફેરી રહે,  
અધિક મધુરું લાગતાં.  
આલસાંભળ્યાં સંખીત તે. )

હવે શ્રીયુત વિદ્યાઆસંગ! આપણે અન્ય સ્થળે જાણ્યે, જે આ પ્રસંગોની નિયામક કંચી પૂરી પાડશે. પ્રલયવયોધિજાલે ધૂતવાન્ અસિ ઘેદમ્ ૨  
એ પંક્તિથી ત્હમે અન્નપૂજા નહિં છો. હેમાં ઘેદ શબ્દ ધણો સ્પષ્ટ છે. કવિ વંસ્ત્રચેના એક લાંબા કાવ્યમાં પ્રત્યક્ષાળથી ભાગી આવ્યો સાંદણીસવાર વર્ણવ્યોછે તે પ્રત્યક્ષાળમાંથી બે અન્યો બચાવી લાવેછે એ ક્રિયા તે અભારે યાદ આવતું નથી, પરંતુ વેદ શબ્દનો વ્યાપક અર્થ લઇને હેના બે અન્યો બચાવી રાખેલા હું ઇષ્ટ ગણું છું. (૧) કવિતા (૨) ગણિત.

અભાર મુઠ્ઠી ઉપર ગણાવેલા પ્રસંગોમાં કાલપ્રવાહમાં તરંગમિન્દુરૂપે તરતા મુકેલા સર્વ પ્રકારો મ્હારે મન તરંગમિન્દુની દૃષ્ટિએ ગાણુ છે. એ બધાનું સમાવર્તન મહાકવિ વંસ્ત્રચેની પંક્તિઓમાં હું કરી સંકું છું. એ પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:-

And at length,  
My sense yielding to the sultry air,  
Sleep seized me, and I passed into a dream;

x x x

When close at my side, an uncouth shape appeared  
Upon a dromedary, mounted high;

૧ કવિ કહેછે. Heard melodies are sweet,  
But those unheard are sweeter. (Ode to a Grecian Urn.)

૨ વસાહ રૂપે પૃથ્વી લાંબા શબ્દમુદને માટીને  
વેડનારાયણ બેઠમાં બિરાજ્યા વેડ ત્રાળ્યા ચાર વાગીને.

He seemed an Arab of the Bedouin tribes:  
A lance he bore, and underneath one arm  
A scabbard, and in the opposite hand a shell  
Of a surprising brightness.

\*      x                      x                      x

An ode, in passion uttered, which foretold  
Destruction to the children of the earth  
By deluge, now at hand.

\*      x                      x                      x

The Arab with calm look declared  
That all would come to pass of which the voice  
Had given forewarning, and that he himself  
Was going then to bury those two books,  
One that held acquaintance with stars,  
The other that had voices more than  
All the winds, with power  
To exhilarate the spirit, and to soothe  
Through every clime, the heart of Human kind.  
(The Prelude: Wordsworth)

• એ રીતે જોનાં જગદેવની પંક્તિ અને વડંતવર્ધની પંક્તિઓનો સૂક્ષ્મ સંબંધ જોયે જોઇ શકેલા અને ઉપરના પ્રસંગોની મીઠાવા ખરી રીતે દૃષ્ટિગ્રસ્ત થશે. કેમકે જીવનમાં બધાએ પ્રમત્તો વિચાર દૃષ્ટિએ જોનાં મુખ્ય એ તત્ત્વોને વશ છે; કવિત્વ અને મહિત્વ તે બેને સ્પર્શ કરનારાં પુસ્તકોનો બચ્ચ પ્રલયપર્યોષિત્વલભાંથી કરવાને મથનાર સંદર્ભીસાધને હું જમલને કલ્યાણકારક માનું છું; હું વખત જય તેમ તેમ બધા જીવન પ્રસંગોને કાવ્યવાદની દૃષ્ટિએ નરંગમિત્ત સમાન દેખુ છું. આ વાતની સ્પષ્ટતા જોને થશે જોને હું ધન્ય ગણીશ.

તેમ છતાં હું કાવ્યમુદમાં નવો જ ખજાનાર શો દેખું છું? જોને એ સાંદર્ભી-સચરણાઈ ધોરણે કાવ્ય જરૂર હુપ્ત કરી નાખે છે. આશંકિતજનો, પુત્ર અને પુત્રીઓની મર્નિઓ પ્રગટ થવા વિના રહેતી નથી. નસિનકાલ અને ઊમિસા એ નામે સ્વરશ્ચક્રમુદમાંથી તે કુચિતિ છે જ; પરંતુ અત્યંત એ મર્નિઓ વિશેષ ખજાનો પ્રગટ થાય છે. વાંદરામાં એ મર્નિઓ નસિન તથા ઊમિસાની ઝબી રહે છે. અને સત્તા વર્ગને અત્યંત જીવનપદમાંથી હુપ્ત થયાં; તે આ કાવ્યપ્રવાદમાં નવો ખજાનાર કુપન્ન કરે છે, આશંકિતજમાં તેમ જ વસ્તુચિતિમાં. અપે પછી સંદર્ભીસચરણાઈ ધોરણે કાવ્યજરૂર આવે આવે; એ આશંકિતજ ખજાનારને નકશે નહિ.

અન્ય કુટુંબીજનોને કેટકેટલાં પ્રત્યક્ષ કરું ?

“કવિતમંગીતનણ એ લકત  
બન્ધુ દરિયા ત્હેં કરી દિલ સખત.

કાળ એ !”

અન્ય મિત્રમંડળની અને કુટુંબીજનોની ગણના કરવી જ અશક્ય છે.

છવનપ્રવાદમાં અનેક સૃષ્ટિસાદર્પનાં સ્થળો લેખેલાં હોવાથી ગણતર જ પ્રગટ કરું છું. જેમાંનો મોટો ભાગ ઉત્તર કાનડામાંથી લખ્યો થયો. (૧) બેક્રીકરીનો સમુદ્રકિનારો, જેને નારાયણ દેવમંદિરે મોન્ટિકાસાં લેટે સરખાવ્યો હતો તે, ત્યાં મ્હારી પત્નીને મ્હું ઘોડેસવારી નું શિક્ષણ આપ્યું અને લીધું હતું. આ કિનારાએ મ્હારાં અનેક કાળોની ગ્રેરણા કરી છે.

(૨) ઊગરીની ગુફા અપવાદરૂપે વર્ણવું છું. એ સ્થળ ઉત્તર કાનડાના મુપાપેટામાં આવ્યું છે. શિંગાપનોનો મેળો ત્યાં વરસમાં એક વાર ભરાય છે. હું મેળો થઇ ગયા પછી ત્યાં ગયેલો. મામના પટેલ તથા હોના સાથીઓએ મ્હારે માટે એ ગુફા ચડવાની યોગના કરી હતી. ગુફા પથરના ઊંચા ખડક ઉપર હતી. એ ખડક ઉપર જવા માટે ત્રણ નીસરણીઓ એક બીજા સાથે સાંધીને ગોઠવી. ગુફાનો મુખભાગ ૧૩ ફીટ લાંબો પહોળો. ત્યાં વિશાલિત મેવાને ગુફા પાસેના ન્હાના ખડકોના માંચા ઉપર હમે બેઠા. મ્હને એક બે નાગિયેરનાં પાણી પાયાં તેથી શ્રમ દરાયો. ગુફામાં હમે પેલા. પેટે ચાલી ચાલીને ગયા. ગુફામાંના પાણીથી હમારાં કપડાં પત્રગ્યાં. એ રીતે દસવીસ કદમ ગયા પછી માંચા સુધી ઊભા રહી સક્યા. પણ એ દુઃખના બદલામાં અદ્ભુત સૃષ્ટિસાદર્પનું દર્શન મળ્યું. ગુફાની પેલી પાર પર્વતની ખીણો ઉપર ખીણો, અસંખ્ય પ્રગટ થઇ; જે સૌન્દર્ય કદિ ‘પણ હું’ બૂલી સકતો નથી. એ સૌન્દર્યનું પાન કરીને પાછા નીચે ઊતર્યા, પછી બીજાં છસાત નાગિયેર પીધાં. એ નાગિયેરના પાણીની મઝા ચટે કે પેલા સૃષ્ટિસાદર્પની !

હવે મેળો થઇ ગયાને યોગ જ દલાડ થયા હતા. તેથી પટેલે ખાતી પટેલી દુકાનો વગેરે મ્હને બતાવ્યું.

અસહ્ય પાશુખમાં એક મજબુદાર કુટુંબના ચૂરક થતા તે અખો દલાડો ઊભો. મ્હને મગાવેલો લેવાની નીકળે. બધી રચાર્ડ ગયેલી ખાતી દુકાનોની શોખા લેતા જાય અને વખાણ કરતા જાય; “વાહ ! વાહ ! અદિયાં બરડીની દુકાન હતી ? અદિ ! રમકડાંની દુકાન હતી ? શોખા બહુ સરસ થઇ દશે !” એમ મેળાનાં ખરેખરાં વખાણ કરી કરીને આનંદ પામે. એ જ પ્રમાણે પટેલે મેળાની ખાતી પટેલી દુકાનો મ્હને બતાવી. મ્હેં પણ એટલો તો નહિં પણ મેલો જ આનંદ બોમખ્યો.

જેરમખાના પોષનું દર્શન કરવું રહી નહિં જાય. એક અમેરિકન મુસાફરે ત્યાંની Vintor Bookમાં શેરો કપોટે : “Would you have music ? Then

listen to the falls The scale is infinite and God is the Organist,"  
હવે સુન્દર લક્ષ્મીને જણું તો હું એ મહાન Organist (વાદ્યવાદક) તો જ આવગમી થઈ.

એ જલધોષનો ધુપણ એરમખાળી ત્રણ માથા છેડેથી એ સાંભળે હુ હુ  
હુ હુ હુ હુ ... એ મહાન તાલ

દરી પડેનો જલધોષ મહાન  
જલધોષો આરિય કિન્નરણ નાન,  
નવચના આયુષ્ય જલધોષ નવાલિં  
પરોતિ રતિ નિજ અંગુલિ ત્વાલિં  
વરતા મૂકે મૂળી અને  
ઈન્દ્રધનુ રતરસીયાં છેક,  
રેવા રમે રમિયા તારે જલધોષ એમ-

(કલ્પલિલા: અપેક્ષુ)

એરમખાળા ધોધ આગળ આવી પહોંચ્યા મુમકડી જમરો બરફર હવે તેથી દમરો  
તંબુમાં પ્રથમ કરવો પડ્યો. માણસોની મદ્દલતને લીધે બેરો કુધ ના લીધું. તે જ તારે  
મહારી ૭ વરમની પુત્રી કિર્મિસા તંબુની જાથમખા ટળમાં બેસીને ન્હાતી હતી, આપા  
નવચરની હતી. તેણે દમખાંથી જ મોટો સ્વાપ દીધો. માણસોએ મારીનાંબો, ઉપર ઉપરી  
એક પછી એક ચાર સ્વાપ નીકળ્યા અને મારીનાંબો, હું ઉરકેસરો, તમુ પીનો રથને લઈ  
જાવતો દુકમ ર્થો; લીધે ફરતે જતા બહુ વાર ધાવ તેથી હુ શગવની નદીને પેથે કિનારે  
હૂકે રરને જાપને તૈયાર થયો. નદીનો પ્રવાહ ત્રણ ચાર ફેરોએ કાચા પૂલ ઉપર ધઈને  
ઓળંગાતોદતો. તે પૂલના હાંપ પકડીને ગાયત્રી પેઠે જતુ પડ્યું. નીચે નદીનો ધોધ ધમ-  
મથી જતા હવે આમ એ ત્રણ પૂલ વચ્ચેની રક્ષાએ કિનારે હુ પહોંચ્યો. ત્યાં જઈને  
નેહધું તો મૈમુર ફેરડો નહો. જમરો તૈયાર હતો. ત્યાં બધાં મુકામ અલીને રક્ષા.  
છેડરને જમણામાં રખાને હું તથા મહારી પત્ની નીચે ઉતર્યા. Raja, Roarer, અને  
La Dame Blanche એ ત્રણ ધોધ છે. તેમણી પ્રથમના ધોધ ઉપર પાથરની ધાર  
હાથારે પકડી લીધા મુઠ, બોમિયાને પગ પકડતી આમળ એ ચાલું; ત્યાંથી ૮૦૦ ફીટ  
ઊંચળમાં ધોધ બેઠો. આમ કરવામાં એક રતુલ જનાવ થયો. મહારો એક બચીને દરેક  
વરમનો મુતો પળુ લીધા મુતને જાપે ચતો સ્ત્રો! આ ધોષનાં દર્શન પછી દમરો કુકુખ-  
મંડળને જમણામાં રખ્યાં. હું અને મહારી પત્ની નીચે ખડકોમાં અથડાનાં ફરતાં છેક  
ધોધને તળિયે ગયાં. એ જગ્યા Pool નામથી ઓળખાવજે. આટલું સ્પષ્ટ બેસીને l'pool  
ને કિનારે બેઠાં. ત્યાં દમરો માથા ઉપર ધઈને જાળપીયની મિન્દુઓનું બનેલું ઇન્દ્રધનુ  
રમતુદતું એવો કણક ગાળી પાછાં અથડાના ફરતાં ચર્યા ઉપર, જમણાની ધારે છેડરો  
બેઠાં બેઠાં ઇન્દ્રધનુપની રચના નેતંહન લેખા હવે પતુ શાનિલ થયાં. એક પછી એક  
એમ ત્રણ ઇન્દ્રધનુપ ત્રિચીથી ઊંચે ચર્યે જાતાંદતો.

“તરતા મૂકે મૂળી અનેક

ઈન્દ્રધનુ રતરસીયાં છેક” તેમાં આ દશનું વર્ણન છે.

હાવાં રમણીય દૃશ્યો જીવનમાં ધન્ય ક્ષણે જ જોવામાં આવે છે.

હાના પછી એક ખીચું ન્હાનું પણ સુંદર દૃશ્ય જૂલાશે નહિ : કુધસગરનો ન્હાનકડો જળધોધ. Castle Rock સ્ટેશનથી કાંઈક છેટે એ ધોધ આવેલો છે. એ ધોધની કમાન જેવી ધારા નીચે યઇને આગાડી જતી હતી. એ ધોધને નિકટ રીતે જોવા માટે બે ભોમિયાઓએ હમારા હાથ પકડી નીચેની ખીણમાં ડોકિયું કરાવ્યું. જો પગ સરક્યો તો મોકડો ફૂટ નીચે પડીને મરી જવાનું જ થાય.

દૂધસાગરના સૌન્દર્યની એક ખાસ ખૂબી મોંઘવાલાયક છે. ફરથી ટ્રેન આવે છે ત્હારે અને ધોધની કમાનમાં યઇને પસાર થાય છે ત્હારે પણ ધોધના વળાંકમાં પ્રવેશ કરતી અને નીકળતી વાંકી-મંકી ટ્રેન સ્વતંત્ર સૌન્દર્ય દર્શાવે છે. આ કારણથી આ જળધોધને હું ખાસ મહત્ત્વ આપું છું. બાકી સરખામણીમાં ગેરસખા કરતાં એ ધોધ બસુકડો જ છે, જો કે એ સૌન્દર્ય એ ધોધને કોઈક અપૂર્વ સુંદરીનું સ્વરૂપ અપે છે, કોઈ લાગળ સુંદરી બનાવે છે.

સ્વ. ઊત્તમલાલ ત્રિવેદી બેપારને પ્રસંગે આ બાબત આવતા હતા. એ રસિક કવિ પણ હતા. હેમને આ દૂધસાગરથી છૂટા પાડી સકાય એમ નથી. હેમની મૂર્તિ અત્યારે હું કલ્પનાદ્રારા આ સ્થળે પ્રત્યક્ષ કરું છું. હેમણે આ સ્થળનું રસપાન કેયું ના હોય એમ હું માની સકતો નથી. અનેક વર્ષના અનુભવ પછી હેમની સંગીતશક્તિ પણ મ્હેં જાણી હતી. તો આ સુંદર સ્થળથી હું હેમને વિચિત્રન દ્રેમ રાખું ?

પ્રકૃતિનું દર્શન કરનાર તરૂંથ જીભેલા પુરુષધાન લેનારા વિદ્યા પારંગણ ! કાલપ્રવાહમાં તરતું મોકેલું એક અપૂર્વ દર્શન બતાવું ? હેમાં અપૂર્વ તરંગલીલા પ્રગટ થશે. એ લીલામાં અમ્મ જાડુઈ શક્તિ બેઠું છું. ત્હાં રંભભેરંગી લીલા ચમકે છે, તે જુવો.

‘વિવિધ પર્વતવાટે ચઢનાં પર્વતના દોળાવ ઉપર ચોભેલો પાન્ય ઉચ્ચ શૃંગ તરફ

ફર ફર અતિ ફર ગ્રંથિત દિગંતમાં જો આમ !

અગ્ર્ય ગુલાબી ઉપા સ્વરૂપે પ્રગટ્યા પ્રભુ એ હામ;

હામ પછી કયમ હું હાર ?

આ બધાં ચિત્રો પ્રલયપયોધિજલમાંથી બચાવેલા લેખમાં હશે ?

દૃષ્ટિ ફરીને પ્રશ્ન પુછે છે—“કોણ આશાને સ્થાન છે ?” અને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગમ્ભીર યોગથી કોઈ માનવથી ન સમજાય તેવી ભાષામાં, એ શૃંગ ઉપરથી મળે છે. તે આ પાન્યના લેખમાં ઊંડે ઊતરી આવે છે, અને ફર ફર નજર ફેંકી જુવે છે તો શું દેખાય છે ?

# રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ

લેડી વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ

૭

આ જાણનાની પ્રખર વ્યક્તિએ પૈકી એક રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથના અવસાનથી ગુજરાતે એક અસામાન્ય વિદ્વાન ગુમાવ્યો છે એ નિઃસંશય છે. અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ સરદાર રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાષના એ મોટા પુત્ર હતા. નાનપણથી જ ત્રીન સુદિયાળા હોઇ કુટુંબમાં બહુ માન પામેલા હતા. મુંબાઇ એટીન્સન કૉલેજમાં અભ્યાસ કરી બી. એ. ની ડીગ્રી તેમણે મેળવી હતી. તે વખતે બી. એ. ની ડીગ્રી મેળવનાર બહુ ઓછા ગુજરાતીઓ હતા. તેનું મુખ્ય એક કારણ ગુજરાતમાં એ શિક્ષણ મેળવવાની કેહેવેને નહોતી. રા. નરસિંહરાવ મણિના વિધવ બહુ ઉચ્ચ માર્ક મેળવી થાસ થએલા ગુજરાતીઓમાં યુનીવર્સિટીના અભ્યાસ કરનારની સંખ્યા ઘોડી હતી એટલું જ નહીં પરંતુ સંસ્કૃત ભાષામાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની મહત્ત્વા ઉત્તરની મહત્ત્વી. બી. એ. માં બાજુ દાણ પ્રાપ્ત સંસ્કૃત ભાષામાં વધારેમાં વધારે માર્ક મેળવનારને અલપ-લામાં આવતું તે તેની સ્થાપનાથી પ્રતિષ્ઠા દક્ષિણી વિદ્યાર્થી છૂતી જતો. નરસિંહરાવે એ 'રેકર્ડ' તોડ્યો અને એ દ્વારા મેળવવા ભાગલાળી થયા. યે. રામકૃષ્ણ બાંધરકર તેમના અધ્યાપક હતા અને એમના એ અતિ પ્રિય શિષ્ય હતા. જેટલી સંસ્કૃતમાં પ્રતીજ્ઞા તેટલું જ મણિરાજાજીમાં તેમનું 'ઉકું' રાત હતું. આ બંને વિષયોના અભ્યાસ અને તે પછી તેમની પ્રીતિ એ વડે જીવનમાં એક મહાન સદ્ગુણ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યો અને તે એ કે પ્રત્યેક નાનામાં નાની જાગતની ચોક્કસાઇ. એ ચોક્કસાઇ બાળીવાર પ્રમાણ અને હદ એવાંગો જતી સામા માણસને લાગતી પણ એવા ચોક્કસ માણસે આજુબને જાણ્યું જ મળે છે. એ ચોક્કસાઇની ચીવટમાં આગસ રાખતું પણ ન જરૂરે એટલે લખી લેતું, નોંધી લેતું, બન્યાં પ્રમાણે સોંપી કાઢ્યાં, ચમકેલો બોલો, તકરારી જામન માટે તમામ સુલભ મેળવવા વચેરે મહેનત કરવાની ટેર તેમને હતી. બીજાં કંટાળાને મૂકી દે તે કામ ખાટળ પડીને પૂરું કરે, આ એક સ્વભાવ યદ્ય પડ્યો. અને ચોક્કસાઇની ટેર વધતે વધતે દરેક ઉપયોગી કામગીરી પોતે જાને નકલ કરી સામા માણસને લખે. અર્થાત મહત્વનો પચાવરદાર આ રીતે જ કરે. દાણ પતુ તેમના સમદમાં તેમણે લખેલા અનેક પત્રોની નકલે હશે.

એ જ સ્વભાવની સાથે જેનું તેનું નહીં લાઇ ચકાવતું, દરેક વસ્તુ સંપૂર્ણતાની હા



મુઠ્ઠી લઈ જવી એ એમના કાર્યનું ખાસ લક્ષણ ચર્ચ પડ્યું. કોઈ પણ વિષયનો ઉપર-મોટીઓ અભ્યાસ કરવો-અથ પુસ્તકો જ તેની ચોપડીઓ વાંચવી એમ નહીં પણ ઉંડામાં ઉંડો અભ્યાસ કરવો અને પછી તેમાં કોટણો લાખ તે ન બેસે તે એ એમના અભ્યાસની પદ્ધતિ થઈ પડી. Slipshod-પદ્ધતિના તેઓ અત્યંત વિરોધક હતા. આજના ઈમાનામાં આવા ઉંડા અભ્યાસીઓ મળવા વિરલ છે. દરેક જણ પોતાની જરૂરીઆત જેટલું વાંચી લે, જેનું તત્કાળ ફળ ન મળે તેવા અભ્યાસ તરફ દુર્લક્ષ કરે અને વાતચિત, ચર્ચાઓ, સભાસાતુરીમાં આવે તેટલું જ્ઞાન મેળવી લઈ આગળ વધે એવા ઘણા મંત્રો આવશે, ઉંડા અભ્યાસનો સાચો પ્રેમ રાખવો એ સહેલું નથી. શુદ્ધ, પરિશ્રમવાળું, પરિણામ પ્રમાણમાં અલ્પ લાભનાર કીમતી વખતનો ભોગ લેનાર વાંચન, મનન કરનારને Stoic યાને સખત મનો-વૃત્તિ કેળવવી પડે છે અને તેની મનોવૃત્તિ હોય ત્યારે જ Thoroughness અર્થાત નિષ્ણેષતા પ્રત્યેક કાર્યમાં આવે છે. આ જનની કાર્યપદ્ધતિ રા. નરસિંહરાવે ખોલવી હતી એ એમની સાથે અભ્યાસી તરીકે આપનાર તમામના અનુભવમાં આવ્યું હશે.

સત્ય તેમનો ખાસ ગુણ હતો અને કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં નાનામાં નાની ઓટી ખીના તેમને ઉરફરી મુકતી. હકીકતમાં તથ્યની ખામી હોય, બાબતની ભૂલ હોય. વાણીના પ્રયોગમાં જરા ફેરફાર હોય તો તે વસ્તુ તેમને અત્યંત આકર્ષતી. વ્યાકરણના કોઈ તેમને મન આકર્ષ્ય હતા. યથા વાગ્યે લેવા અને ઉક્તિ કોઈએ બોલી કહીલી કે અતિશયોક્તિ બરેલી નથી એમ એમના સંપર્કમાં આપનારને લાગ્યા વગર નહીં રહ્યું હોય. આ સર્વની નીચે રહેલું એક જ પ્રકારનું મનઃ-કાર્ય પાકું, જેનું તેનું, ખાતરી કરી વગરનું જેમ તેમ અકાવધું-અવનવા કોઈપણ ક્ષેત્રમાં તે એમને મન અત્યંત અધુકત હતું, સત્ય મેઘ જગત્તિ નહીં ને જગતે કેમ એટલો નાનો પ્રશ્ન કોઈ પૂછે તો અનેક યોગ્ય ઉપક્રાંતિ, કલાકાંત કલાકો તે પાછળ કાઢી એનો ખુલાસો મેળવે ત્યારે જ જાણે.

નવા જમાનાની દોડતી પ્રવૃત્તિઓ. ઝંઘળીની વધારે મહત્ત્વની જરૂરીઆતો તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાનું વત્તણ રાજકીય પરિવર્તનો સાથે તેમના સંપ્રમાણ ધરતરવાળા માનસને અનેક અવગમણ થતી. છતાં અનેક સુવક્રો તેમને સંપૂર્ણ આદર આપનાર તેમના ગુણપૂર્વકોની એક નાનકડી ફાલ તેમણે મુંઝાણમાં આવી વસ્તુ પછી જમાની છે. વિરોધી મન ધરાવનારના પણ ગુણ હોય ત્યાં સ્વીકારવાની ઉદારતા તેઓ ધરાવતા. એટલે સુવક્રવર્ગમાં પણ ત્યાં લાવકાત જુવે ત્યાં તેઓ આકર્ષાતા તેને ઉત્તેજન આપતા અને આગળ પાડવા સહાયતા કરતા.

શક્તિસાધનોની મહત્ત્વતા અને વ્યવસ્થાની જરૂરતા સરખી કાળગણ એ જ એમની પ્રતિનિધિ સ્વરૂપ નહોતું. પ્રખર શુધ્ધિમત્તા સાથે કામગીરીમાં કામગીરી દિન દિવસ ધરાવનાર અદ્ભુત વ્યક્તિતા તેમનું હતું. 'કુરુમગાળા'ના લેખકનું જુલ સદ્યું સુકુમાર દેવ, નાચતી અને માન કરતી સાન્દ્યચંદ્રિકા મનોવૃત્તિ. સંગીતના લાક્ષણિકતા મનોદર, રસજન્ય કલ્પનાસંકિત ધરાવનાર અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તીવ્ર પ્રદાનકન વિવેચક ને એ જ

# રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથનો સ્વર્ગવાસ

આનન્દશંકર દુવ

રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દાંડીઆ-આજ તા. ૧૪ મી મન્યુઆરી મકર-સંક્રાન્તિને દિને સત્તાવે દસ વાગ્યાને સુમારે સ્વર્ગસ્થ થયા. એમના જવાથી ગુજરાતે એક મહાન કવિ, સાહિત્યકાર, ભાષાશાસ્ત્રી, વિવેચક અને તત્ત્વજ્ઞ બોલે છે; એટલું જ નહિ પણ એક આગમ સંસારસુધારક અને અવિચળ ભગવદ્ભક્ત પણ બોલે છે. આમાંનાં ઘણાં કથમાં તે એ એક અદ્વિતીય વ્યક્તિ હતા. એમની રાત્નનિધિ, શુદ્ધિની ચોકસાઈ, અને હૃદયનું મમતાશુભલું કદી ભૂલાશે નહિ. પ્રભુ એમને પોતાના અમર ધામમાં સદા રાખે! એ જ. ભાઈ નન્નુભાઈ સ્વર્ગસ્થ થયા સાંભળી મહાદે પ્રથમ હૃદયાર આ નીકળે છે.

રા. નન્નુભાઈ એમના વિદ્યાકાળથી જ વિદ્યાપ્રેમી અને એમના ગુરુજનના પ્રિયશિષ્ય હતા. અને એ ગુરુએ પ્રત્યે એમની ગુરુભક્તિ પણ અત્તરુધી એક સંસ્કૃતરતને જાણે એવી હતી. એઓ સંસ્કૃત વિદ્યાના-ખાસ કરીને એના શિષ્ટ કાવ્ય અને નાટકસાહિત્યના-અત્યંત પ્રેમી હતા, અને એ સાહિત્યની ગુન્દરતા એમનાં સઘળાં લખાણમાં જગમગતી સુગંધની દોરી પેઠે ચૂંથાએલી છે. એક શિષ્ટભાષાના અભ્યાસથી જેવિદ્યાની ચોકસાઈ આવવી જોઈએ તે. એમના સારસ્વત હૃદયનો તેમ જ નિઃના સામાન્ય હૃદયનો પ્રધાન મુર હોતો. એમના સમયમાં એમના ગુરુ પ્રો. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરે ‘વિદ્યાના ક્ષાંતિશોભિકલ લેકચર’ તૈયાર કર્યા હતાં અને તે સમયનો ગુરુનો ભાષાશાસ્ત્રને પ્રેમ શિષ્યમાં સંક્રાન્ત થયો એમ કશી શકાય. રા. નરસિંહરાવે હૈમચંદ્રચર્ચના વ્યાકરણના ‘અપભ્રંશ’ અધ્યાયનો બહુ સારી રીતે અભ્યાસ કર્યો હતો, અને અપભ્રંશમાંથી ગુરુશતી ભાષાના કૃત્તિ અવતારના વિષયમાં એમણે ગુરુશતી ભાષાશાસ્ત્રને જે સેવા કરી છે તેની કોઈ વિદાને કરી નથી. એ વિષયનાં મનન કરે કરે અનેક પ્રસંગે ઘસન્ત પત્રમાં પ્રગટ થયાં છે, અને ઘસન્ત ની જૂની ક્ષાંતિનું એ એક અમૂલ્ય ભૂખલું છે. રા. નરસિંહરાવની એ વિદ્યાએ એનું પરિપકવ વિરતનું અને અન્તિમ દૃષ એમનાં ‘વિદ્યાના ક્ષાંતિશોભિકલ લેકચર’માં લીધું છે. એ અદ્વિતીય પુસ્તક એમની રચનાને ચિદ્રાજ-ત્યાં સુધી ગુરુશતીનો અભ્યાસ વિદ્યમંડળમાં થયા કરશે ત્યાં સુધી જગતની રાખશે.

આ ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યસને આગે એમને ગુરુશતી ભાષાની જોડણીનો પ્રશ્ન સ્પર્શે હતો. પણ તેમાં એમણે ગુરુશતી વ્યુત્પત્તિ કરતાં ગુરુશતી ઉચ્ચારને વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે અને એમાં ખાસ કરીને હોષ વાંચનમાળામાં જે સુરના ઉચ્ચારની જોડણી દાખલ થઈ ગઈ હતી તે સામે સક્ષમ નિરીક્ષણથી ગુરુશતીના શિષ્ટ મંડળના ઉચ્ચારને આધારે જોડણી નિર્ણાત કરવાનો આયત્ન કર્યો હતો. અને એ દિશામાં હંચર સુધી એ પોતાના આયત્નને પોતાના લંબમાં વળગી રહ્યા હતા; એટલું જ નહિ પણ એમની જોડણી-ધારના વિષયમાં નહિ તેણે ‘હુ’કાના વિષયમાં ગુરુશતીમાં જણે અગત્યે સ્વાકાંતી જેવું એમને સંતોષ થતો હતો.

કવિ તંત્રીકે કુસુમામાળા હૃદયનીચા ગુરુજનને જન્મજોતિ (શુદ્ધચિત્ત) સ્મરણુસહિતા

આદિ કૃતિઓના કાવિને કોણ જુદી શકે એમ છે? કુસુમખણમાં પાંચેયની 'ગોઠડા દેવગી'ના મોઢા ખંડના ભજુકર મંબળાણ છે. પણ એનો ઉદેશ પશ્ચિમની એ તત્ત્વની કવિતા તરફ મૂલ્યવાનની કવિતાને પાળવાનો દેખા એવું અને હૃદયનીગુણને મળીને કૃત્તર ઉદેશ બહુ માન રહે છે. એમના પછી મુગ્ધલતા ફેરફારે કવિઓએ નરસિંહરાવે કોણેલા એ તરીકા માર્ગનાં આપ કાવ્યોભાષી પ્રેરણા લીધી છે! પણ ડા. નરસિંહરાવની મુન્દર સરજન બાણ્યે એ અને પછીનાં એમનાં મર્ત કા થોને ને વિશિષ્ટતા અર્પા છે એ હજી પણ એ કાવ્યોને અન્ય કવિઓની કૃતિથી સ્પષ્ટ જોવી અશક્ય એ મને છે. "કનકા અને અભિમન્યુ" વગેરે હૃદયનીગુણનાં એમનાં દરપાકષ ખડાઓ અને નૃપુત્તકર જાનુઆરિ (પુસ્કરિન) એ સર્વમાં પૂર્ણપણે આપણા દેશની જ મરુમિ વિશ્વે છે. રમણમહિમા આકારે રેનિ-મનના "ઈન્દ્ર મેમોરિયમ"નું અનુકરણ દેખાય છે. પણ અન્યથા બગ આવથી પ્રેનિ દેખા જીવન અને મુનુના મદાપનો બહુ જોડી બાજમરી દૃષ્ટિએ અર્થાંય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં "વિરત લીલા" એ વિશિષ્ટ જાતિની નેમ "મનોમુકુર" અને "રમણમુકુર" એક વિવિધ વિષય ઉપર મનનાત્મક અને બીજી વિવિધ વ્યક્તિઓનાં લાક્ષણિક શૃંગારી રમણમુકુર અપ્રિય શૈલીની ગદ્યત્મક સાદિત્વનિઓ છે. "કવિતા અને સમીપ" અને "અભિનયકથા" પણ સૂક્ષ્મ અવલોકન અને વિદ્યતાના નિબંધો છે, વિવેચનશાસ્ત્રમાં યા. નરસિંહરાવ નરસિંહરાવના પ્રેમી હતા. તે કે એમણે કરેલાં વિવેચનો નરસિંહરાવનાં વિવેચનો કરતાં જુદી જ પદ્ધતિનાં અને રસારે વિસ્તૃત શૈલીનાં હતાં. વિવેચનમાં યા. નરસિંહરાવ મંજીલ અને મર્મઆદી નદિ, પણ વિસ્તૃત અને પરીક્ષણની શૈલી સ્વીકારતા. એમનું વિશોધન અધ્યાપક હતા, અને એમાં પાઠ્ય અને વિગતવાર સત્ત્વવિષયક આમહની જાણનાં મુગ્ધતામાં ફેરફાર એમની સામે ટક્કર ઝીટી શકતું નહિ. "પ્રેમાનંદનાં નાટક" ની સૂક્ષ્મ પરીક્ષા, એ સંખ્યા એમણે બાંધેલાં નિદાન, અને એ નિદાનના સમર્થન અને રસાનમાં એમણે અણક બળથી ને કાલે કાલે છે એ જ નરસિંહરાવની સૂક્ષ્મદષ્ટિ, અભિનય અને દરનાને અદ્ભુત નમો છે.

એમણે રસેલા વિશાળ સાદિત્વમાં એમનું અગિયાર પ્રકર થઈ આવે છે. જનાં પણ 'એમનું' જાત અને પ્રેમી હૃદય નેતુ એમની સાથે નિકટ સંબંધમાં આવવાનાં જાણે છે તેવું કોણ જાણી શકશે નહિ. મુંગદમાં એમના નિરનિવાસમાં એમની સાથે ને અમરખ આપાકનુકૂળ વર્ગ, વિશેષ એમને વિશાળ વર્ગ, એમના પિતાત્મ્ય પ્રેમનો સાક્ષી છે. એમની દરના અને ઉચના સંવનિષ્ઠાની દલી; એમની કામળતા એમના પ્રેમજા કવિ-હૃદયમાંથી જન્મી હતી.)

ઉત્તરના ઉત્તર ભાગમાં એમનાં વધારા મંતાને, અને છેવટના એમના મંદવાઙ દમિયાન શિવજીની જા. મુર્તિવા બેઠેલ પણ આવ્યા ગયાં! એ સર્વે દુખો ને બગવદ્-અભિનયમાં જુદાં જ નરસિંહરાવે મદન કર્યો એ હૃદયનો મદિમા કોણ કદથી શકે!

આરે નો એક વચ્ચે જન્મ મળે! પણ આર કદનાં પણ મુગ્ધતાને એમની ખેટ મેટી છે. આ જન્મ મળે! તથાપિ મનુષ્યજાતિના દુઃખ થયાં વિના રહેતું નથી. યા. નરસિંહરાવ પ્રેમથી જન્મજાતું સરિખત વહન કરી જુદાં નહિ. પ્રજા એમને એમના અક્ષરવાચમાં, અન્ય અગિયાર મુખમાં રમણીય મળે!

ખતે મોહામ્મદેડ કહ્યું હતું કે હું હાજર રહીશ; તમે ન આવતા; પણ એમને તેરસેથી તોળા ન થયે અને તે પાત ખરી કરાવવા માતી મેરહાજરીમાં મ્હારે ત્યાં ચીકી મળી ત્યાં કે મારે તેમને ફરી જાણાવવું કે હું હાજર રહીશ. તે દિવસે મ્હાજરે હું જાણી મોટા રેર આવ્યો ને એમની ચીકી વાંચી. દવે તે ચીકીનો કલ્યાણ નરનને તરત લખાવે તાંખું તે જ રીવાજમાં રવાના થઇ એમને યીજો દિવસે વખતસર મળે. મેં જરાય લખ્યો કે હું કદાચ તમે આવતા નહિ. મીડિંગની તારીખ મેં બહાનુ લખી પણ જતાવળમાં તે તારીખે આવતો વાર આમળ પાછળનો લખાઇ મળે. એટલે એમને તો જાણે હું હાજર રહેવામાં મફત કરીશ એમ માની લઇ ચાલતી મીડિંગે આવી પહોંચ્યા અને મને હાજર જોઈ સમજાવ્યા થઇ ગયા, અને કહે કે મને નાહકનો કેમે પાડ્યો અને હાજરના હુકમનો ભંગ કર્યો. હું પણ એમને જોઇ અત્યય થયો કામચુ કદાચ અગત્ય વેગને પાત્ર એમની તકવીર બચાવવા તો હું હાજર રહેા દતો અને મેં વખતમય યાગ લખ્યો દતો મે કામચુ પૂરું તો જરાયમાં એમને મારે કામળ મારી મામે મુક્યો કે આ કામળમા લખ્યો વાર જુઓ. એ વાર ખોટો દોષથી હું સમજ્યે કે તમે બળને દિવસે જ મીડિંગ દોષાનું સમજ્યા દતો અને હાજર નહિ રહેા એટલે મ્હારે આવવું અવશ્ય હતું. મારી એટલી જુલ તે થઇ હતી એટલે એમની મારી મામો એમને શાત કરવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એમને કમવાટ દૂર થતાં વખત લાગ્યો. એમની જોડે મંમંમંમા આવનાર દરેક આવતને એમની એ મોહમાતો બનુખા થયો જ દસે.

એ મોહમાત એમના એકે એક લેખમા તરી અરે છે. “કે” અને “ધુ” મારે પાનામાં પાનાં લખ્યાં તે એ મોહમાતને જ લખે. મગી સખં દાંદર વેશા ના અથ તથા તથા મળ મારે જો લેખ લખ્યો તે પણ એ જ મોહમાતથી પ્રેરાઇ. કનઠ દિંદુઆનમા પાકના નસકોસમાં પહેલની આપણે ત્યાંની વાગીને બહારે નાકની દાંડિમા “ખુલાક” પહેરાય છે તે સખંલા મળપર ઉર્દુ, દિંદર વગેરે બહાજોની ખોજ કરી લેખ લખ્યો તે પણ એ જ મોહમાતને કાઢ્યે. અંગાળી, ઉર્દુ, ફારસી બાહ્યમા આમુક સખંદોનાં સ્વરૂપ કેવાં પ્રકરનાં છે તે તરી કરવા એને કજકેલા કજકો આ લેખક જોડે મળતા અને તે સખંધિ વિવેચન કરતાં કેરસાએક એવા પ્રતો પૂગ્યા કે જોનો જરાય આપણ મારે લેખકને એમની જામે રખત માંગો લેવો પડતો અને મદમ પ્રેમદર હમ્દહાની જેવા પોતાનાથી મોડીઆના વિદ્વાનો જામેથી ખુલામા મેળાવો પડતો. દૂધમાં બધાં કાધી એમના ખનને મેળા ન થાય ત્યાં મુધી તે ખાતલનો પીકે છેરના નહિ. એમને જરાય ખુલામા મિંકુલ મખત નહિ અને તેવા ખુલામા, લેખ, Relating, Version, Variant વગેરે જોના તો એમનો પિતો હઠગી આવતો અને તેસે પ્રેમ એમનો મિત્ર દોષ કે અનન્યો સખં દોષ તે પણ જોને અવજ વપરના દોષ તેને લઈ નાંખવામાં પાડી પાની કરતા નહિ.

. એમના આને કીમની જાલમાયે આપણે એમનો આ મોહમાતો મુખ અલખ કરતો છે; આંધળીમાં ફી નહિ પણ વિવેર ખુદિ વાપરી.

# સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈ

કનૈયાલાલ મુનશી

મું. નરસિંહરાવભાઈમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યાદર્શનો સમન્વય સંપૂર્ણપણે થયો હતો. જેને મેં 'Sanskritic Revival' કહ્યું છે તેના એ દ્રશ્ય હતા, અને પાશ્ચાત્ય વિચારો ને આદર્શોને પોતાનાં કરી એમણે શુદ્ધતાની સાહિત્યપુનર્ઘટનાના એક સ્પષ્ટ તરીકે આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસમંદિરમાં અમર સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

માણસ તરીકે એમનું આદેશન કરવાનું આ સ્થાન નથી. મેં તે એક પૃથ્વ વડીલ શુભાચ્યા છે, પણ મારા હૃદયના ભાવો તે કોઈ ખીમ પ્રસંગે જ વ્યક્ત કરવા યોગ્ય થઈ પડશે.

## નરસિંહરાવ—અને મનોમુકુર

નવસંસાર જળનીને. પ્રસંગે ગોવર્ધનયુગના વિવેચક તરીકે રા. રમણભાઈ વિશે મેં નીચેના શબ્દોમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

ગોવર્ધનયુગમાં જે શક્તિ-બહાર પડી તે શક્તિનું સંસ્કૃતનાત્મક અંજ જેમ સરસ્વતી સંદ્રના કાંઠાં છે, તેમ તેના અડધીઆરૂપ રમણભાઈનું કવિતા અને સાહિત્ય છે.

ત્યારે રા. નરસિંહરાવનું 'મનોમુકુર' બહાર નહોતું પડ્યું. અને તેમના લેખમંદિરથી અપરિચિત્ત હોવાથી વિવેચક તરીકે તેમનું સ્થાન હું જોઈ સમજી નહોતો. આ પુરતક બહાર પડ્યા પછી હું તે જોઈ ચક્રાં છું; અને રા. રમણભાઈની સાથે તે પણ ગોવર્ધનયુગના વિવેચક તરીકે અપરિચિત્ત બોલાવે છે એમ મને લાગે છે.

રા. નરસિંહરાવે માત્ર ગોવર્ધનયુગના વિવેચક નથી. તેમની પ્રગતિ તે યુગની પદ્ધતિથી માંડી અર્વાચીનયુગ સુધી વીરતરે છે. નર્મદયુગ. ગોવર્ધનયુગ, નાનાગ્રાસયુગ ને અર્વાચીનયુગ એ ચારેમાં તેમણે સંખીન કામ કર્યું; ચારે યુગમાં પ્રગટેલું સાહિત્ય તેમણે જોયું છે, અને પાઠ્યું છે; અને તેમની આંતરુત વિવેચકશક્તિ નવાં આંકડાં ને નવાં

તરંગોને પાદખો તેમાં રસ હજી રાકી છે, અને તેની કામત આજી રાકી છે.

બીજી રીતે જોતાં તો નરસિંહરાવ માત્ર વિવેચક નથી. તેઓ વિવેચન કરતી વખતે પોતકુંડલિપદ દુર ને અદ્યષ્ટ સુખે છે છતાં અચાનકસર તેમની સજ્જકશક્તિ પ્રકાશમાં ફેલી દેખાઈ છે. એ ઉપરાંત તે માત્ર વસિકતાના બદલ નથી. તે આકાંક્ષા ને નવાશામનના અર્થે અભ્યાસી છે, પિંગલના વેત્તા છે. અસ્તુ ને અમેજી સાહિત્યના શોખી છે. અને અમેજી વિવેચનકલાના સતત અભ્યાસથી હોયો પ્રાણો એમને સદૃશાકર્ષી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અને ગુરુશાની આજ્ઞાનો અપૂર્વ ને વિદ્યાસને અરપઠ રસને વાચકને એ ત્યાં હજી જતાની અમલ્ય શક્તિ તે ધરાવે છે.

એમના હાથમાં વિવેચન માત્ર વિવેચન નથી રહેતું પણ vivisection તત્તુ એ તત્તુ છુટા પાડવાની કિયાતું સ્વરૂપ લે છે.

કોઈ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની નિહર દયાદીનનાથી તે સાહિત્યની ખરીકા કરે છે. તેમનામા નવકથામની ઉદારતા નથી; રમણભાઈની ખીણ નથી. તે અર્થમંત્રી મિદાને વગર રિચારે અગમ્ય ધરતી નથી. તે માત્ર આમકથો અંગતતા નથી. પૈનાનિક મોક્ષકર્ષી સહુદયના છેડી ફટ, પૃથ્વીકરણનું નિદ્રિય સખ હાથમાં ધરી આહિત્યની કૃતિને છુટી પાડે છે, અને તેના કપનુજીને ચોખ આજ્ઞામાં છતાં કરે છે.

એમની પૃથ્વીકરણકૃતિ કૃતિની નર્મસ છુટી પાડી શકે છે અને ઝલ્લામા ઝીલુકા અંતની અપૂર્વતા, હંદા, ભાષાસાહજતા તેમજ મુગ્ધિતા, રસના ને ચિષ્ટતાના સખનના સખન પિંડલુથી કીમત આપે છે. એકે અગ તેમની નજર બહાર કે સમ્પ્રદાયની શાંતિની બહાર જતું નથી; તે એકેએક પિંડલુ તેમનાં જ્ઞાન ને રસિકતાને શુભ બને છે.

તે એકપક્ષી વડીલાન કરી રાકતી નથી. કાલક વખત ને એકપક્ષી થતા હોય એમ દેખાય છે. પણ અહીં જોતાં એમના સ્વખનનો સ્પષ્ટ ભાગ ન હોય ત્યાં તો માત્ર તરસ પૈનાનિક જ હોય છે. 'એકાન્તના નિર્મલ' પ્રિમાનદના નાટકોની ચર્ચા, આ પુસ્તકમા પ્રગટ થયેલી 'વિજ્ઞાનિકા' અને 'વચ્ચેના-અવ'ની ચર્ચા વાંચનારને એમનું આ દરિયું જલ્લામ્ય નિય નહીં રહે.

તે હાંકપાંકોટ કરી રાકતા નથી, એમની ંનિકતા સ્વયેલી નથી, પણ મનપ્રિય છે. સરોગા ને પહેલાં આહિત્યથી સખર યએલી એ રસિકતા વાચકને સાહિત્યની કૃતિ-આમાં થઈ પડે ગય છે અને જ્યાં જ્યાં સખનના જલ્લામ્ય ત્યાં ત્યાં તેને સખર રીતે દેખાડે છે; પણ મનમતાની મોજ માત્રુક ને પોખતી નથી. તે તકીન ચલાવી રીતિને નિર્ણયના રીતી દર્શાવી દે છે અને આપણે એ જાનિ જોઈ શકતા નથી. તે સદાએ સ્વસ્થ છે. જરા પણ કનિ દેખાતાં ને સખન સ્પષ્ટ ધારણ કરી દુષ્ટાને પોષ્ય સ્થાને ભેખડે છે. આ અંશમાં આપણું 'કુન્દરામચરિત્રનું' અત્યેક નવજનિનાં નાટકની ખરી ખુબીઓ આન કરાવે છે, તેમજ તેના મનુષ્યમાં રહેલાં દુષ્ટિ છતાં કરે છે.

સેમો પ્રમદ ન થાય ત્યાં સુધી તેમની વિવેચનકક્ષાનાં ધારણાનું સમગ્ર અવલોકન થઈ શકે નહીં. પણ આ પુસ્તક પરથી એમનું કૈંક દૃષ્ટિગિરિ દેખાતો પ્રયત્ન થઈ શકે.

કુંગો, કાશ્મીર કે નીચ્છો જેવા કવિ વિવેચકોની માફક એમની વિવેચનકક્ષામાં સર્વજ્ઞતા જે શ્રેયશ્ચ નથી; સેંટ બવની માફક લેખકના વ્યક્તિત્વની દ્રવ્યતા શોધી તેમાંનાં ક્યાં અંગે દૂતિમાં આવેછે તેનો નિષ્કંથ તે કરતા નથી; રેક્રમની માફક સાહિત્યની ઉત્ક્રાંતિની દિશા નહીં કરી તેમાં એ દૂતિનું શું સ્થાન છે તે પણ નક્કી કરતા નથી; અને કાંઈ જેવા આર્થિક વિવેચકની માફક માત્ર પેલાના પર પડેલી છાપને જ મનઃવરપે મલકાવે પાડતા નથી. એમની કક્ષા વિવેચનાત્મક છે—સર્વજ્ઞાત્મક નથી. એ ગ્રિપ્ટ સાહિત્યનો ઉદ્દેશ અગ્રપ્રસ કરી પારખો નક્કી કરે છે; અને છુટાં જાહેસાં અંગેને સ્થગાડે છે. યોગ્યક આ તરફથી સ. નરસિંહરાવનાં આશયિક દૃષ્ટિગિરિઓ સમગ્ર શક્ય.

કવિત્વને સંબંધે નવલકામનો આ પ્રશ્ન મત કેંક એકપક્ષી ન જ નિષ્ણાય છે. “જુરસો, સાચો અંતઃકરણનો જુરસો, હસરાતો ઉઠતો જુરસો + + + રવચપ્રકારક સાચા હીકનો જુરસો, એ કવિતાનો અને તેમાં વિશેષ કરીને સંગીતકવિતાનો તો અવશ્ય માત્રા જ છે.”<sup>૨</sup> એ એમનું સૂત્ર હતું.—આ સૂત્રમાં સત્ય રહેલું છે; પરંતુ ૩૧૨૨ એટલે સાચો: જુરસો—એમ લક્ષણ કરવામાં અધ્યાપ્ત હોય આવે છે, તેમ જ જુરસો હોય તો પછી જમે તેવા ને જમે તેટલા હોય હોય તોપણ કવિત્વ-મનોહર કવિત્વ-અવશ્ય જ રહે છે, એ મતમાં પણ જરાક અત્યુક્તિ નિષ્ણાય છે.

સચ્ચતા, અને આનંદની પ્રાપ્તિ એટલે સચોટતા અને સરસતા એ બંને કલાત્મક કૃતિનાં અંતિમ ધોરણ નહીં કરે છે, એ સિદ્ધાંત વીશે મેં ‘સાહિત્ય: તેનાં સ્વરૂપ ને પ્રકાર’ નામના લેખમાં ઉલ્લેખ કર્યો ત્યારે તેને આના સમર્થ વિવેચકની પુષ્ટિ મળશે એમ મેં ભાગ્યે જ ધાર્યું હતું.

કવિતા વીશેનાં એમનાં ધોરણો કેટલાંક જુનાં છે, કેટલાંક વિશિષ્ટ છે ને બધાં જ મનનીય છે.

કવિત્વનાં અંત એ—વિચાર અને વાણી; અથવા પ્રાચીન કાવ્યશાસ્ત્રકારોના મતોનો સાર લેતાં, અર્થ અને શબ્દ. પછી એમાં ઉપાંચ ઝીણાં ઝીણાં સંભવે; પણ એની અંતે જરૂર નથી. વાણીના અંતમાં અલંકારોનો સમાવેશ કરવો ઠીક લાગે છે. જો કે પ્રાચીનોએ શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એમ વિભાજ પાછો વિચાર અને વાણી એ બે અંતને અલંકાર વહેંચી આપ્યાં છે, તથાપિ વાણી તે અર્થથી છુટી સંભવતી જ નથી; તેમાં જ વિચારનો પ્રધાન ભાર રસના તત્ત્વ ઉપર છે; અને અલંકારનું પ્રથમ બળ વાણી ઉપર પડે છે (અર્થાલંકારનું પણ);—જે જોતાં આ ચર્ચામાં સમગ્ર આતર-અલંકારની પરીક્ષા વાણી અંગે જ કરવાનું ઠીક લાગે છે.

આ પંક્તિ આપેલું ‘વિશાસિકા’ નું ગૃયકરણ આપણી ભાષામાં આ પ્રકારની વિવેચનકલાની પરાકાષ્ટા લાગે છે.

કાવ્યમાં આદોષનનું સ્થાન વિવેચક નક્કી કરે છે:—

કાવ્યમાં ભાવ અને રસનું સ્વરૂપ શી રીતે બંધાયેલું તે જૂની જવાબી આમ બીજા પ્રકારનો દુરામદ ઉત્પન્ન થાય છે. ભાવોમાં છુટક છુટક બિન્નબિન્ન hysterical તીકની માફક પ્રજટ થઈ કાવ્યોનો ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. પરંતુ ઝીણાં ઝીણાં ભાવનાં સ્ત્રોત સંસ્કૃત રીતે વહીને એક સમગ્ર રસમય ભાવમય મુખ્ય પ્રવાહમાં નિમજ્જ થાય છે. આ કારણને લીધે મુખ્ય ભાવને પોષક ઝાણ ભાવનાં લઘુ સ્ત્રોતને દંદેને બિન્નબિન્ન આદોષન આપવાથી ભાવના સમગ્ર સ્વરૂપ બાંધવામાં ક્ષતિ પડેલી રસબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. ખરું જોતાં ભાવ તેમ જ વિચારના છુટક તરંગનું પ્રતિબિંબ પાડનાર સમૂહનું આદોષન તેવાં જ બીજાં આદોષનની સાથે અન્યોન્યસંવાદી સ્વરૂપમાં જોડાયા વિના આદોષનનું પણ પૂર્ણ સ્વરૂપ, રસમય કમા-સ્વરૂપ બંધાયું નથી.

૧ નવલકામવાદી ભાગ-૨, પૃ. ૨૩૨.

૨ નવલકામવાદી ભાગ-૨, પૃ. ૨૩૨.



તે જ જાણે છે વીરો એમનો અભિપ્રાય બેઠેલો સત્ય છે તેથી જ શ્રી યાદ રાખવા જેવો છે. — ૧

પરંતુ હજી તે કવિતાને બધનરૂપ નથી. કવિતાની બાજોર્મિ મૂર્તરૂપ શબ્દોમાં ધારણ કરવાની કિશાની જાણે જ, આપોઆપ દરિકાના તરતની સાચવાળી મદિ જ હાનુ રૂપ કવિતા ધારણ કરી લે છે. એ તરત “હાને પ્રાસ”ના વિપયમાં આગે સાતે રીતે બળાયું છે. તેની છંદ (અર્થમાં કેવળ પણ પ્રકારની નિયમિત આદેશનમત રચના) સ્વીકારતાં કવિતાને ખૂબ પડેલીને નાચતું નથી પરંતુ, પણ મંત્રુચ મુચર્જામય પુષ્ટીઓનું બૂબળ પડેલીને કવિતા નુકસ કરે છે. હાનું આમ સ્વયંબૂપ સ્વરૂપ દોવાને કીધે સમર્થ કલાવિધાવધને મને હાનને! અચોત્ત્ય વિર-રસર તે શકિતનું નથી પણ અશકિતનું વિદ્વન છે.

આ રચનામાં પ્રથમ રીતે મહાકાવ્યના લિન્ગ લિન્ગ અવસ્થાને સંક્ષિપ્ત રાખનાર મહાદેવ-ભાવનાને વિશે કશું છે તે નાનાં મોટા કાવ્યોને પણ વધારાનું લાગુ પડે અર્થાત તેમાં કાવ્યોના અવસ્થાને સંક્ષિપ્ત રીતે સુવતાર એક દસરૂપ ભાવનારૂપે દોવું જ લેઈએ. આ તો કાવ્યના સ્વભવ અંતઃસ્વરૂપને વિશે લાગુ પડે છે; પરંતુ એ જ નિયમનું પ્રતિબિંબ કાવ્યના અતઃસ્વરૂપના મૂર્તિરૂપ પદ્યવંધારણમાં પણ પડે છે, અને ત્યારે જ હાનુપ સુપરિત મૂર્તિ કીતવન થાય છે. તેથી કહીને હાનુ મૂર્તિ સ્વરૂપમાં અવસ્થાની અભ્યાસ સંવાદિની સુત્રિવધવા કૃતિન થાય છે એટલું જ નહીં, પરંતુ એ મૂર્તિસ્વરૂપ અને કાવ્યના અતઃસ્વરૂપની વચ્ચે મધુર સંવાદિના સંવાદિન થાય છે.

મનુષ્યની ભાષામાં જ ભાષ અને વિચાર-વિશેષે કરીને કવિતામાં બે ટાં ભાવ સ્વચ્છન-પ્રસન્ન કરવાની અશકિત સર્વ વિનકેએ સ્વીકારી છે તે જ અશકિતનું પ્રતિબિંબ આ હાનુ બધનની અશકિતમાં પડે છે. ભાષાની અશકિત તો છે જ અને તેમાં રજી હાનુનિન અશકિત ક્રમેથી એ બેવડી રૂપિ એમ કહ્યા આપણી અચોત્ત્ય છે; કેમકે એ અશકિતએ: પૂણ પૂણ રહીને સુદર કલાનિર્મલનું કારણ બને છે તેથી એ બે બેવડી વચાળી એ નિર્માણમાં કલનું વિશેષ સાદક પ્રસન્ન છે. ભાષાની અશકિતને દળવાને રૂપ પ્રવાન અવચા અનિ પ્રવાન કરીને હાનુધનથી હોવી અવચના અનેકવાર અસંધ બને છે.

વધારે ઉપરાંતની અમને જરૂર લાગતી નથી. પણ આટલેથી એ તો સ્વસ્ત થશે કે જો આખામ ને અચૂક રમિકાએ હીંદી ને યુરોપીય સાહિત્યના સનન સાદચર્યથી આ કિસ્સો ઉપજાવ્યાં છે; અને સ્વસાહિત્યની પ્રાધાને પરસાહિત્યના અગાળ પર વિરોધનો સ્વચાળ શેષોનોને આ કિસ્સો-સાહિત્યના અધ્યમચિત્તામહની ચેતનાળી તરીકે-મનનીય થઇ પડતાં.

આ કિસ્સોમાં એકતા નથી. તેની જાણ એકતાનના કે એક વ્યવસ્થા બાવના જાણતી નથી. છુટે છુટે સમયે છુટે છુટે કિસ્સોથી સખાએલા આ લેખો છે તેથી પણ એમ ખાસ પડું છે; અને જે વૈજ્ઞાનિક શકિતએ અને ૧૮૮૩ થી ૧૮૮૫ સુધીનું સાહિત્ય વાંચ્યું છે ને અવલોક્યું છે તે શકિત એ બધા સમયના સમય નિકામમાં રહેલાં અમરતરનો, તેમ મતિ અને દિશા અને આ બધાંના મનની કલ્પવેલી વિરોધનામદાને પ્રગટ કરી ચુર્નર સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરશે.<sup>૧</sup>

# ગુર્જરીનો અનન્ય સેવક

(મીઠાં સંસ્મરણો)

આચાર્ય કાકાસાહેબ કાલેલકર

## શ્રી.

નરસિંહરાવને જોઇને આપણે એક અનન્ય નિષ્ઠાવાળો શાસ્ત્રસેવક જોયો છે. એમનો જમાનો એમના પહેલા જ ગયો હતો. એમણે સમાજદાસોના નિયોગની ફૈદુંબિક આફતો ઘણી સહન કરી હતી. છેલ્લે છેલ્લે નિશ્વાસ સહધર્મચારિણીને જોઇને તેઓ એક ટકાવરૂપમાં એકાદી યથા હતા. જીભારીથી પીડાતા હતા. ધણે એમને લાઇ જઇ એમના ઉપર મેહેર જ કરી છે. વનવટાગ્યા પછી એમણે દયામય પ્રભુની પ્રાર્થના કરી હતી કે એના મંદિરના દ્વાર ખુલ્લે. એ પ્રાર્થનાએ અસંખ્ય શુભરાતીઓને આશ્વાસન આપ્યું હતું. અનેક કૃતિ એ શાંતકરુણ ભજન ગવાયું છે. એટલે અતે ધણે એ પ્રાર્થના કમૂલ રાખી અને જોળા-સિંચુને એણે ઉરમાં લઇ લીધો.

ગ્રેટરેન્ટ લોકો વિને કહેવાય છે કે ફેયોલિફ સનાતની પંથ સામે તેમણે બળવો કર્યો ખરો પણ તેથી કાંઈ તેઓ આખર મુધી મુધાશ્રિય રહ્યા નહીં, ચોપતું પ્રામાણ્ય ફગાવી દીધું પણ બાળમલના શાસ્ત્રપ્રામાણ્યમાં તેઓ ખુચીજ રહ્યા. અને એમના કરતાં જોઓ આગળ વધ્યા તેમની સામે અધાર્મિકતાનો અરોષ મૂકવા લાગ્યા બાળમલનો અને તે અર્થ કરો; તમને છૂટ છે; પણ બાળમલનું પ્રામાણ્ય તમારાથી તપાસાય નહીં.

આપણે લાં આયંસમાજઓનું પણ એમજ છે. વેદવાદનાં અશુદ્ધાર્થમાં એમના મુખિયાં એવા તો જડ યાત્રીને બેઠાં છે કે એમની રિયલિટી રચાયર અને પાદપ આંટોની પેઠે ધડકે.

પ્રાર્થનાસમાજઓ શાસ્ત્રપ્રામાણ્યમાં ખાનગી નથી છતાં તેમનામાં પણ રચવિરતા આવી ગઇ છે. રચવિરતા એ રિયરનાનો અનિરેક છે. રિયરના એ મોટો શુલ્ક છે, સક્રિત છે, મડી છે, પણ એમાંથી ત્યારે અનન્ય દીણ થાય છે ત્યારે રિયરતા રચવિરતાનું રૂપ પકડે છે.

બે જુમાના વચ્ચે દમેશ મળેલ રહે છે. જુનાએને જેમાં રિયરના જાણકાર છે તેમાંજ નવાએને સ્થવિરતા દેખાય છે. એનો કંચાજ શો?

નરસિંહરાવના પોતાના જમાનાના આદર્શને અને કાર્યક્રમને રિયરનાથી વળગી રહ્યા. એમને એમાંથી સામર્થ્ય મળ્યું, સમાધાન મળ્યું અને અન્તે આશ્વાસન પણ મળ્યું ! સરકારી મધ્યમ વર્ગનાં બધાં લક્ષ્યો; અને સદસ્યો એમનામાં હતા. હના એમનામાં પ્રતિબાંધી અસ્પૃશ્યતા ન હતી એમ હું માનું છું. પોતાના આશ્રદમાં તેઓ બધે આપણા દેશ પણ તેઓ દુષ્ટાપ્ત ન હતા. એનો ઉત્તમ પુરાવો એ છે કે એમના આશ્રદના વિષયમાં ચર્ચા માટે ગમે તે માણસ એમને આહ્વાન કરે અથવા આહ્વાન કર્યો વગર પણ હમે તે નરસિંહરાવના એની સાથે બે દાઢ કરવા અપાશમાં ઉતર્યા વગર રહે નહીં. આ એકજ વાત પુરાવા કરે છે કે તેઓ હાન્ય કેમકે હતા. સાહિત્યિક વિવેચનના ક્ષેત્રમાં તેમની અભિરુચિ સત્વરતા મળતી હતી. કોઇ જાગૃત્ય દેશમકત આપે તેજ આંતરે દેશના હિતની યોજા કરે તેમ નરસિંહરાવનાએ ગુર્જરાની ભાષાની શુધ્ધિ માટે અખંડ યોજા રાખી છે. જે આપને આવો મેવક મળ્યો તે આપને ઉનાનિનો રસ્તો વડચો એમ સુખેથી કહેવાય.

નરસિંહરાવના સાહિત્યિક આદર્શ જુના ગુર્જરાની સાહિત્યમાંથી આવ્યા ન હતા પણ કોલેજમાં મેળવેલા સરકૃત અને અદ્યત્ત સાહિત્યમાંથી આવેલા હતા એવી હાથમાર મનપર પડી છે. વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, હંદસાસ્ત્ર અને સગીત આ સાધન અત્યુપયોગીને આપારે એમણે ગુર્જરીગિરાની આરાધના કરી અને આવની પેદી માટે એક મુંદર આદર્શ પોતાની પાછળ તેઓ મૂકી ગયા છે.

૧૯૨૨ ની સાલમાં ભગિનીસમાજ આગળ મેં સ્વર્ગસ્થ ગોખલેજીને ક્રાંધાંકરિ અર્પાં તે નરસિંહરાવનાં જીવન ગમી દશે જુના અને નવા સોફા વચ્ચે હું અમક અરો અકાશ રૂપ છું તેથી માગ કેટલાક ક્ષેત્રો નરસિંહરાવના, દેશવશાલના, કૃત અને કૃત્તર આપા જેવાને પસંદ પડે છે. બીજો વર્ગ ગોખલેજીનું આદ્ય ઉત્તરવાનો બાર ભગિનીસમાજ નરસિંહરાવના કંપર નામ્યો ત્યારે એમણે મારા આગળ પ્રત્યેનો પોતાના સતોષ જાહેર કરવા માટે પોતાના ભાણ્યમાં અને સાદીના પાંચરામાં ઉમેરે કર્યો હતો અને મારાં વચ્ચે રાંકમાં હતો.

રાષ્ટ્રભાષા વિશે ૧૯૧૭ માં મેં લખ્યું હતું તેમાં નરસિંહરાવનાના એ વિષય પરના લેખનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો હતો. રાષ્ટ્રભાષા વિશેની એમની માન્યતા એમના જમાનાને જાહેર એવી ન હતી. સુંશિલિત લોકોની રાષ્ટ્રભાષા અંગ્રેજી થાય અને અશિલિત લોકોની હિન્દી થાય એવી એમની બુદ્ધિ હતી. એ ફોને દેશમાં જાણે બુદ્ધિ અને પ્રાકૃતિકરિમ્ત એવા મેં રાષ્ટ્ર તેઓ કદવનાં હતા મેં એનો વિરોધ કર્યો હતો. મારો એ જવાબ એમની નજરે પડ્યો નહીં એમ હું માનું છું. નહીં તો મારી રહેજ હાજી સીધા વગર એ કોણ નહીં.

એમની સાથે મારો પ્રત્યક્ષ સંબંધ આવ્યો ગુજરાતીની જોડણી એકદમ સરળ કરવામાં મારા પ્રયત્નમાં મેં એમને કાગળ લખ્યો એના જવાબમાં એમણે એક લઘુચક્ર તૃતીયો લખ્યો. હું તરત જોઈ શક્યો કે મને વિરોધી પક્ષનો માની તેઓ પેનામાં ઉભા છે. મેં મારી સ્થિતિ અને ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરતો એક જવાબ લખ્યો, તે તેમને એટલે તો ગમ્યો કે એમણે પોતાનો જવાબ ગ્રેમ અને મીઠાશથી નીતરતો એક કાગળમાં વાળ્યો. એટલું જ નહીં, પણ એ પોસ્ટ માફતે મોકલવાને બદલે હું તે અરસામાં મુંબઈમાં ગયો હતો તે પ્રસંગે ખાસ સેક્રટરી શેડ ઉપરની સભામાં આવી એમણે મને એ હાથોહાથ આપ્યો ત્યાર પછી અનેકવાર હું એમને મળ્યો છું. પહેલી વાર મળતાં જ તેઓ કહે મારા વિરોધી હોવા છતાં તમે મને મળવા આવ્યા? મેં કહ્યું હું વિરોધી છું જ નહીં. આપે 'દૃશ્ય' અને 'અશ્રુતિ' વિશે જે કહ્યું છે તેમાં તો હું માનું જ છું. પણ એ બંને શ્રુતિઓ જોડાઈ ન બે વ્યક્ત થવી જોઈએ એટલું જ મારું કહેવું છે. એને માટે સિધ્ધિમાં નવી ના જોઈએ છે. એમ કહી મદ, નહ, વિગેરે અક્ષરો જોડાઈ નથી પણ 'મ' અને 'ન'ના હાથપાણ છે વિગેરેનો મારો સિદ્ધાન્ત મેં એમની આગળ રજૂ કર્યો. તેઓ ખૂબ રાજીસાર અને કહે કે મારા જીવનમાં સિધ્ધિમાં આટલો સુધારો કરી નાંખો ને. જોડાઈમાં પ્રીતિ બચવચ બ આપે ત્યારે અંગાળી લોકો જેમ એ લખે છે તે જ પ્રમાણે અક્ષરોનો કાનો વાંકો રીતે 'ય' શ્રુતિ બનાવાય એ મારી કલ્પના એમને બહુ જ ગમી!

અને પછી મેં ઉમેરું કે ધારો કે જોડણીની બાબતમાં હું આપનો વિરોધી હોત તોયે શું આપના પ્રત્યે મારો આદર ઓછો રહેત અને સ્નેહસાગર મતભેદના કારણે હું આપને મળવાનું પણ ટાળત?

બીજી એકવાર મળવા ગયા ત્યારે તેઓ કહે કે મેં મારી કાપરીમાં લખ્યું છે કે મારામાં એવું તે શું હશે કે કાકા કાકેલકર જેવા બિન્ન મતના માણસ મને હેતુથી મળવા આવે છે?

અને પછી મારી વાતો કોરે મકો ચિ. સંકર એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં એમના હાથ તળે બહુતો એટલે એનીજ વાતો કરવા લાગ્યા. સંકરે પોતાની એકાદ ગુજરાતી કવિતામાં 'મધ્યાન્હ રાત્ર' એવો સમ્બંધપ્રયોગ કર્યો હતો, એ કાંઈ નરસિંહરાવ જેવા ચોક્કસ સહન કરે! જવાબમાં એમને કહ્યું કે મહારાષ્ટ્રમાં એવો શિયિલ પ્રયોગ મધ્યરાત્રને બદલે આવે છે. એ છોકરો ગુજરાતમાં ભલે ઉછરેલો હોય પણ એનું મહારાષ્ટ્રીપણું શી રીતે જાય? પછી નરસિંહરાવ કહે છોકરો છે હોંશિયાર પણ એણે મને દગો દીધો. બી. એ. માં એણે ગુજરાતી છોકી સંસ્કૃત લીધું! મેં કહ્યું કે પરોક્ષ માટે એણે સંસ્કૃત લીધું હશે પણ એનું ગુજરાતી લેખન તો ચાલુ જ છે અને આપના હાથ તળે બહુનારની સંસ્કૃત પ્રત્યેની ભક્તિ ઓછી થાય ખરી?

ગાંધીજીનો હીરક મહોત્સવ અમે ઉજવતા હતા. ચિ. ઉમાશંકર જોશીએ 'વિષ-

શાંતિ' નામનું એક મળનું કાન્ય લખ્યું. પ્રસ્તાવના તો મારીજ હોય. ઉપાસકરતુ કાન્ય અને મારી પ્રસ્તાવના બન્ને સંસ્કૃતપ્રચુર શૈલીમાં હતાં. નરસિંહરાવના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. જૂની સાક્ષરી શૈલી અને નવી ગાંધીયુગની શૈલી વચ્ચેનો તફાવત આગળ કરી સાક્ષર લોકોને ઉપારી ખાડાને લોકેલુ મોટું બંધ કરવા માટે આ એક સરસ સાધન હાથમાં આવ્યું એમ જોઈ એમણે 'વસંત' માં એક લેખ લખ્યો, અને સાક્ષર વર્ગનો અનુષ્ઠાનક વચાવ કર્યો. એ લેખ છપાવ્યો ત્યારે હું જોવામાં હાજર. જ્યારે મોડેમોડે એ લેખ મારા હાથમાં આવ્યો ત્યારે નરસિંહરાવખાદને મે એક લાંબો કાગળ લખ્યો અને ગાંધીયુગ અને સાક્ષરયુગ એવા બે યુગ શૈલી-પરતે તુ કલ્પનો તથી પણ જીવનદષ્ટિ પરતે 'ગાંધીયુગ' અને તે પહેલાનું 'અનુસૂચક કે અનુસૂચક યુગ' વચ્ચે ભેદ કરુ છું એમ જણાવ્યું. ત્યારપછી હું એમને જ્યારે મળ્યો ત્યારે મે આજ્ઞા રાખેલી કે કવિઓ હવે અખાડમાં ઉતરશે. પણ તેઓ ખુબ ચાકેલા હતા અને કાંઈ બહાર જવાની તૈયારીમાં પણ હતા એટલે એ ઉતરણી તો રહી ગઈ.

હું એમને છેડે મળ્યો તે મુંબઈ કોંગ્રેસ પછી. મે સ્પષ્ટ જોયું કે આ દીપમાં હવે તેજ ખુટતું ચાલ્યું છે. સાપ્તિક રહેણીને કારણે હાડ મજબૂત છે, એટલે શરીર ટકી રહ્યું છે એટલું જ. હવે એમની સાથે આ લોકની વાતો કરવામાં ઔચિત્ય નથી એટલે પ્રસન્નતાનાં બેચાર વાક્યો બોલી એમનો આશીર્વાદ લઇ હું પાછો આવ્યો.

સરકારી અમલદાર તરીકે તેઓ ન્યાયનિષ્ઠ હશે એ હું માનું છું. સંસાર સુધારક તરીકે એમણે કૌટુંબિક વાનાવરણ નમુનાસમ રાખ્યું હતું, પણ એમનો જીવનરસ તો કાન્ય અને સાહિત્ય સેવા જ હતાં. પોતાનો પવન્યવહાર પોતાના કાગળોમાં બહુ અવસ્થિત રાખતા એમનો આમદ હતો. હું માનું છું કે પોતાની વામરી શેઝની રેંજ લખવામાં તેઓ બહુ જ ચેતકસ હોવા જોઈએ. એમની એ વાસરીમાંથી જે જાહેર ઉપયોગી થાય એવા અરેણ પ્રસિદ્ધ થાય તો ગુજરાતી ભાષાની અને ગુજરાતી સમાજની કીમતી સેવા થશે.

બાળમકિન અને બાળમેહાને એમનો આદર્શ ગુજરાતમાં અખંડ સાથે, એ જ નરસિંહરાવખાદનું ઉત્તમ શ્રદ્ધ છે.

# શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ-પ્રાણુવાન ગદ્યના લેખક

હિ. ગ. અંતરિય

સ્વ શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ માટે વાઙ્મયી રીતે જ આખા ગુજરાતમાં શોકદર્શ સભાઓ ભરાઈ, અને તેમને માટે કેટલું હંચું ખાત ગુજરાતના વિદ્યાપ્રેમીઓ ધરાવે છે તે પ્રગટ થયું. રૂબરૂ વાતચીતમાં વિનોદ, આનંદ, ઉત્સાહ, પ્રેમ અને સદ્ભાવ તેમનામાં કેટલે સારા પ્રમાણમાં હતાં એ તેમના સહવાસમાં અનુભવી અંગતજ્ઞ નથી. તેમજ કોઈ પુસ્તક પ્રસંગે જે વ્યક્તિને વિશે લખતાં તેમની કલમ કેટલી કદરવાહી હતી એ પણ વાચકો અનુભવની વાત છે. શ્રી. ન્દાનારાયણ દવિની યોગ્યનરીકી માટે તેમને સમભાવ કે સદ્ભાવ ન હોવા છતાં, તે રીકીમાં લખાયેલાં કેટલાંય લખાણોનો પરિચય શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ કદરવેલો જ છે. 'મણિમય સેંથી' કાવ્યમાં આપણને પ્રત્યક્ષ થતું હંચું કાવ્યત્વ શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ સુંદર રીતે પારખ્યું હતું અને વખાણ્યું હતું. ત્યાર પછી લગભગ એ જમાનો વીત્યા બાદ એક ખીન્ન જુવાન લેખક તરફથી 'વિશ્વશાન્તિ' કાવ્ય બહાર પડ્યું અને ગુજરાતના ખીન્ન સદાશો અને વિવેચકો તો હજી વાંચી જ રહ્યા હતા તેટલામાં જ વિવેચક શ્રી. નરસિંહરાવે તે કાવ્યની કદર કરી તેના જુવાન લેખકને ગુજરાતી વાચકો પ્રશંસા માટે બહાર પાડ્યો. આવાં આવાં સાહિત્યસેવાનાં અને ખરા પરીશ્કૃત તરીકે લેખકોને ઉત્સાહભર્યા ઉત્તેજનનાં કામ તેમને હાથે ધણાં થયાં છે. હવે એ ગુરુજન એવી કા કદર આપેલો નથી. તે વખતે ગુજરાતના સાહિત્યમંડલોની ફરજ છે કે દરેકે દરેક જાણે ગુરુજનના સ્મરણકેષ્મની પાવન થયું. એટલું જ નહિ પણ અમુક ભક્તવર્ગે તો તેમ જીવનકલનની જીજ્ઞાસામાં જીજ્ઞાસી બાળ્યેલી પણ નોંધ લઈ, તેમના હવેલગમ્ય જીવનનો પરિચય ગુજરાતને કરાવેલો. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ રોજ રોજનો અદેવાત્ર-સારી વિગતવાત અદેવાત્ર-લખવાના આમલી હતા. અને તેમની રોજનિમીની મદદથી તેમના સમસ્ત જીવન ગુજરાત આગળ એક જગત્તંત નમુના તરીકે મૂકી ચકાવ એવી સગવડ છે.

આ સગવડનો ગુજરાત કેટલો લાભ લઈ ચકાશે એ કહેવું સાદસાનું ગણાય. ગુજરાત જીવનચરિત્રની બહુ પરવા હોય એમ લાગતું નથી. શ્રી. જોતદેવરાગ જેવાનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર ગુજરાતે વખાણ્યું હોવા છતાં, વખાણ્યું તો નથી જ. પુસ્તકમાં પેસા ખરેખર વાનો શોખ ન લાગે, ત્યાં સુધી જુદી જુદી વ્યવસ્થા પુસ્તકો લખવામાં આવી શિથિલતા જ રહે. એટલે શ્રી. નરસિંહરાવભાઈના જીવનચરિત્ર માટે જો કોઈ આમલી સેવક તૈયાર થા તો પણ બનિયનો વિચાર તેના આગળને ટાકો પાડી દે નેવું તો આવશ્ય છે જ. છતાં જ

તેજમાં લઈ જા એમ આપણે પ્રાર્થના કરીએ છીએ, અને આપણી રચના આંખોએ અને માથાણ મનુષ્યોની દૃષ્ટિએ અંધકાર માનીએ છીએ. જીવનને તેજ માનીએ છીએ અને મૃત્યુને અંધકાર માનીએ છીએ. પણ એક કવિએ લખેલું છે એમ કેમ ન અને કે રાત્રિ પણ—

“અનન્ત ધૃતિ અનરાવમય નેહીનું ગગન”

હોઈ દિવસ કરતાં પણ વધુ આકર્ષક અને-અને

‘દિન પછી નિશા હાવીએ—

ગણો દુઃખદ મૃત્યુ, જીવન વડું ન તે કેમ તો !”

પ્રમુ! આ પ્રશ્નો ઉકેલવાને અમને સામર્થ્ય આપ—

સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવભાઈની “નિવર્તલીલા”માં કહેલી એક વાતનો ઇસારો આવે છે. એ વાત એમ છે કે બાપાઓ હંમેશ ભગનો શર કરતાં પહેલાં એક ડુંદો ગાય છે.

સાંજ પડે દીન આથમે ચકની ઝેડી રાય,  
ચકવા ચલો, વહાં ભઈએ જહાં દેન ન હોય.

માનવ મતિની દુઃખ અને મૃત્યુની નેસર્ગિકભીતિ આ સાદા ચરણમાં નિર્ણય આવે છે. પરાપૂર્વથી સૂર્ય અસ્ત પામીને રાત્રી થાય, અથવા તો દરેક મહિનામાં આવતો શુક્લ પક્ષ મરી કૃષ્ણ પક્ષ થાય કે તે. જ્ઞાન અને વારજોગને લીધે સૂર્યનું તેજ બંધ થાય ત્યારે મનુષ્યકુલમાં ક્ષોભ થાય છે, અને અંધકારથી ભય ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ પ્રમાણે જીવનપાત્રા પૂરી કરી અને સામે આવતો કાળો પડેલો તેની પાછળ શું હશે એ વિશે બંધાને સંદેહ અને સંશય રહ્યાં કરે છે. પ્રમુ ખિસ્ત જીવાને પણ એમ બોલવું પડ્યું હતું કે “પિતાશ્રી, હજુપણ આ કંટોરો પાંચે લઈ લેશનો હોય તો લઈ લો.”

ધણાં વર્ષ ઉપર, લગભગ પા સદી ઉપર સ્વ. નરસિંહરાવભાઈનું હૃદયકીર્તન સાંભળ્યું હતું જેમાં એક ભગન આવતું હતું કે:

“મૃત્યુ મરી ગયું રે લોલ”

પ્રમુમાં શ્રદ્ધાથી અને આત્મજળથી મૃત્યુનો ડર નિકળી જાય છે અને એથી મૃત્યુ મરી જાય છે એવું બહુ હાર્દિક કથન આ ભગનમાં આવેલું છે. એ જ પ્રમાણે એમના એક બીજા કીર્તનમાં શ્રી યુદ્ધદેવ પાસે એક માતા જેણે પોતાનો પુત્ર ખોયો હતો તે ગઈ અને યુદ્ધદેવને વિનંતિ કરી કે મારા પુત્રને સજીવન કરો. યુદ્ધદેવનો જવાબ સહુને વિદિત છે. એ બાઈને એવું કોઈ પણ ઘર ન મળ્યું કે જ્યાં મૃત્યુનો પડઝાણો કોઈ પણ દિવસ પડ્યો ન હોય. તત્કાલે એ હતું કે સારીરિક મૃત્યુ તો જગતમાં પહેલેથી જ જોવાયતું છે અને તેને છતનાર પ્રમુશ્રદ્ધા અને આત્મજળ સિવાય બીજું કંઈ નથી. “સ્મરણ-સંહિતા”માં સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ આ જ જાગન લખ્યું હતું :

“તું દયામય છે છતાં મૃત્યુ પ્રત્ય તેં શીઠ રચ્યું”  
 “વિશ્વમાં સુખદુઃખનું શોધે પુણ્ય રાખે હું મર્યું?”

અને પોતે જ એનો જવાબ આપે છે

“તે સત્તાનળના તણું  
 પર વ્યાપ્યું સદૃશ રાખે  
 મૃત્યુ ત્યાં હૃમ જ રધુ  
 છવન વિના ન ખીનું મળે”

શિરનો એક આ મિહાંત ઉપર જ રચાયેલો છે. તે પ્રત્ય એક નાના ગામડામાં શિષ્યો સાથે ગયા અને શિષ્યો ખાવાનું મેચ ગયા ત્યારે એક બાઈ જે કૂલેથી પાણી ખસી હતી તેની પાસે પાણી માંમુ ને કહ્યું કે જે પાણી તે આપ્યું છે તે પાણી પીવા છતાં તરમ છીપતી નથી, પણ જે જળ હું આપીશ તેનાથી તરસ હમેશની છીપશે- એટલે કે આપવાની શક્તિ મળે છે. મૃત્યુને “હલે છવન આપવાનો એમનો પેગામ હતો અને ખાવાનો હતો.

મુ શ્રી. નરસિંહરાવભાઈના આખા જીવનમાં બક્ષિત અને પ્રધા સૌથી બહાર તરી આવે છે. મીનાના પાઠમાં જેને ટિપ્પણ દેવ છે એ પ્રમાણે દુઃખ અને મૃત્યુથી થતા વિયોગમાં શક્તિ શાખવાનો એમનો સતત પ્રયાસ હતો અને તે શક્તિ તે મેળવી શક્યા હતા. જે અનંત તેજ આ વિશ્વની પાછળ રહેલ છે તે નેજના સાથે જેમ વધારે સામ્ય સંધાય તેમ વધારે શક્તિ અને વધારે વિજય-રાસ્ય મળી શકે છે.

નરસિંહરાવભાઈએ બાંધેલા મુદકુટુમ્બશી ઘરમાંથી એક પડી એક ખડ ખડવા માંડ્ય અને છેવટે આપુરે ઘર પડી ગયું. આ જીવનના દુઃખ જીવનમાં અસંધારણ નથી. પણ તે છતાં સંધારણ પણ નથી. અને એમનું જીવન એ પ્રમાણે જોઈએ તો એક પડી એક દુઃખ જીવનના કલિહાસ રૂપ જ હતું.



સાધારણ મનુષ્યોની પ્રકૃતિ છે. કુદર આગળ આવીને પ્રભુ ખિસ્તે પ્રાર્થના કરી હતી કે "પિતા મેં તને બ્રહ્મા છે તેને માટે હું તરો ઉપકાર માનું છું" એટલે કે આ જીવનને માટે એ એમના કાણી હતા. એમના ધા ઊંડા નથી તેઓ જીવનને દોષ દે છે અને માગ દે છે. પણ શ્રી નરસિંહદાસભાઈએ જીવનને માગ દીધી નથી કે દોષ દીધા નથી. એમના સોંપાયલા કામમાંથી કદી કશું થયા નહોતા અને સનન અમ્યાસથી પોતાના જીવનને તેની મોટી મેવા પોતાની પાછળ મૂકી ગયા છે. જરૂર તેમની પાસે કીમિયો હોયો ન્નેહએ. એ કીમિયો કયો તે એમના જ નામે અને એ જ જ્ઞાતિના બહુત કવિ લખી ગયા છે. એમનો ઇશ્વર પોતે વિવર્તલીલામાં કરેલો છે. પોતે સત્તા પૂછે છે કે પ્રભુ આ અશ્વલ, અગમ્ય સ્વરૂપ શી રીતે પદ્મજા?

"નરસિંહાનો સ્વામિ સહ્ય આથી રહ્યો"

તેને કોણ શી રીતે, શા સાધન વડે સાધે? અને કયો છે કે નરસિંહ મહેતા જ હયાય બતાવે છે કે

"પ્રેમના તંતમાં સંત ગાયે"

એટલે પોતાના પ્રેમથી પ્રભુને પોતાના લક્ષ્યમાં સ્થાન આપી શક્યા હશે એમ સામે છે.

એ પ્રેમને જ સંબોધીને તદ્દ દૂરે તદ્દ ડ અંતિકે । એમણે લખ્યું છે. આ જીવનમાં અનેક અનપેક્ષિત સ્થળે, પ્રસંગે, સ્વર્ગ પ્રત્યક્ષવત થાય છે તે હૃદયની બોધું છું; બંકેતો ગાય છે,

વૈકુંઠ હુંકુંદે પ્રેમીબનને હુંકુંદે

હુંકુંદને મને દૂર

અવચરને મન મનમાં વાચા

બકિનથી બરખૂર વૈકુંઠ હુંકુંદે.

સંત પોતે પાસે એક વખત તેના કેરલાક શિષ્યો જુડી જુડી ફરિયાદો અને દુઃખની કહાણીઓ લઈ આવ્યા હતા. એમને એણે સલાહ કર્યો કે તમે દુઃખ કેમ ખમી શકતા નથી? જે પ્રેમણે કોઈ એક બાઈએ આપણું અપમાન કર્યું હોય કે આપણું નુકસાન કર્યું હોય તેની સામે વેર લેવાનો પ્રતિજ્ઞ છે તેમ જીવને આપણને દુઃખ આપ્યું હોય તો તે જીવનની સામે પણ આપણે દોષ કરવો ન્નેહએ નહિ. કોઈ કરેલો કે આ મુરદેવીમયું છે. મુરદેવી તો છે પણ જદા પણ એટલી જ તીવ રીતે મુરદેશ છે. પોતાની જમણો હાથ પોતાના ગળા લાધથી કાઢી નાખતા જેરમું જ મુરદેશ છે. જે પ્રેમણે જે માણસે આપણને અપમાન કરેલ હોય કે નુકસાન કરેલ હોય તેને નુકસાન ન કરતાં કાંઈ સારો બાઈ આપવાનો બોધ કરવામાં આવે છે તે જ પ્રેમણે જીવન દુઃખમય બન્યું તો પણ જીવનની અંદર સ્ત્રાવ, આપ, પવિત્રતા વગેરે જ્વેલાનો આમલ કરવામાં આવે છે હુંકુંદને જીવન તરીકે જ પ્રેમણું તો હરકોઈ ફરજણએ; પણ જીવનની પાછળ હજી તરવો છે

અને સત્ય વગેરે. અંશ છે એમ માનીશું તો શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ પોતાનું કલ્પન બનાવ્યું હતું એમ શ્રદ્ધા અને સારાં કર્મોથી જગતમાં રહી શકીશું. સંત પેદે કર્યું હતું કે.

Finally brethren, whatsoever things are true, whatsoever things are honest, whatsoever things are just, whatsoever things are pure, whatsoever things are lovely, whatsoever things are of good report—if there be any virtue and any praise think of these things and the God of Peace Shall be with you.

‘હેત્યે જાણ્યો ને ને ચીજો સત્ય છે, ને ને ચીજો પ્રામાણિક છે, ને ને ચીજો પવિત્ર છે, ને ને ચીજો મુંદર છે ને ને ચીજો શુદ્ધ છે,—આ જયાં ઉપર વિચાર કરો અને વિચાર ચાકું ચખો અને શાન્તિમય પ્રભુ તમારી પાસે જ રહેશે.’

કોઈ પણ નવુપન સર્વશુભપૂર્ણ હોતો નથી. અને ને Pinnacle heights કોણે કે સર્વથી ઊંચી ટોચ તે પર પહોંચી શકે એ હોતો નથી. પણ ઉપર જાણવેથી બાવના ને મુ. નરસિંહરાવભાઈએ પોતાના છતાં મોટે અંશે કાઢી દીધી. કૃષ્ણપ્રાપ્તિની આશા વગર કે કૃષ્ણપ્રાપ્તિની વાંછના વગર કે એનાથી મોદિત થયા વગર દુનિયાના ને સ્થિતપ્રજો કામ કરે છે તેવા સ્થિતપ્રજો પણ વિદ્યાને ને આત્મરેખા જોવામાં આવે છે. મુજબની આપ માટે સ્વ નવુપનને સીરેને એમ એની કદર કે પિઠાન કેટલાએ કરી દશે. પણ એ જ બાવાની પાઠના એમણે યજ્ઞો મુંઝી સનન મોનન અને ઘીસની ખત માખમાં દર્શાવે. જેને પ્રભુના તેજનો એક વખત પણ ચમકારો થયો હશે તેને તે તેજ મહાને જગતમાં અંધારાં નહિ ગમે. માઉંક ચેરરેસ્ટ ઉપર મગતોના પ્રપલ કરનાર એક મુરોપિયન કુમાર એના બે આંખોના પાઠ ન આવી શક્યા તેનું કારણ આપના કહે છે કે કદાચ એમ હશે કે તેની ટોચ ઉપર રહેલાં તેજ અને સંદર્ભથી પોતે જેમ મુગ્ધ થયો એમ તેઓ પણ મુગ્ધ થયા હોય અને એમને એમ લાગ્યું હોય કે આપા દિવ્ય દેખાવ પડી જગતમાં પાઠાં શું કામ જાણું?

૮ સત્તાવન પ્રાર્થના છે કે તવમ્નો મહાયોગિર્નિમય । અંધારામાંથી તેજમાં લઈ ન. એ જ પ્રમાણે બીજી પ્રાર્થના છે, એટલીન આનોંધના Light of Asia મા નીચેનું ચમત્ત છે.

While life is good to give I  
give and go,  
To seek deliverance and  
that unknown light.

૨૧. નરસિંહરાવભાઈએ આ જગતને કંઈક ફેરડીને નીચેની કડીમાં મૂક્યો છે.

“આશ્યો સ્યામ રઘનીમાં આશ્યો માર્ગે જ્યોતિ અનુપનો આશ્યો.”

મુ: નરસિંહરાવભાઈ આ પ્રમાણે રઘનીમાં આશી નિકળ્યા છે પણ તે પરમ જ્યોતિ-  
નો પંથ જાણવાને. અંધકારમાંથી તેજમાં એ મહાનુભાવ સિધાવેલ છે અને એમની  
સ્મરણસંહિતામાંથી આપણે જોઈએ છીએ કે,

“ વિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો

\*

\*

\*

\*

દયામય મંજલ મંદિર ખોલો.”

ઓમ્—શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

## સ્વ. શ્રી નરસિંહરાવભાઈ,

(એક અંશિક)

તું ગયો ગીત પણ મૂકી ગયો છે કેવાં ?  
જે જશે વમાના પણ નવ ભૂલીએ એવાં.  
નામામોટાને કંઠે સદાય રમશે  
મંગલમંદિરિયે હયાં સૌનાં નમશે.  
ને પ્રેમજ જ્યોતિ દાખવ એ ગીત ગાઇ  
ઉર ઉમળકે કેં ધન્ય થશે ઉભરાઇ  
ગાનવ કોમળ કંઠથી ઝરશે વાણી  
પ્રીતિનાં પૂરતાં ત્યારે ચઢશે પાણી.

ત્યારે શુન્દરાતે કવનકળી ઉઘડીતી  
ત્યારે તુજ કવિતા પ્રગટીને ફેરીતી  
એ કળીઓની મોહકતામાં અણુદીડી  
કંઈ હશે છુપી હજી એ અણુસ્પર્શી ગીડી,  
એમાંથી હજી એ કેં કેં નવલું મળશે,  
શુન્દરાત તને ત્યારે સાચે ઓળખશે.

સોમાભાઈ ભાવચાર

# નરસિંહરાવ

નન્દનાથ દીક્ષિત

અ

પણી ચારદાવીકામાંથી ઉનીચું થઇને જે વિદ્યાન શુભલાલી મહાળ પ્રસિદ્ધિમં આન્યુ નેમ નરસિંહરાવ બહુ જીવે પદે વિસંગે છે. એમના અવસાનથી શુભંર મિત્રને બારે નુકસાન થતુ છે કવિ નર્મહરે સ્વર્ગસ્થ થવાને આજે પચ્ચાસ વર્ષ ઉપરનો સમય થીની મયો. એ સમયમાં એટલે જેમની ૫૫ વર્ષ વયનાવાની તૈયારીમાં છે તેમની આગવી પેરીના મધ્યેખકોમાં, વિવેચકોમાં તથા કાવ્યકારોમાં નરસિંહરાવ અસરવાન દીવાલે છે એમ કહેવામાં અનિમિષોક્તિ નથી. યોગ્ય-ન-ચામ, દરિદ્રવેદ ક્રુપ, અભિજ્ઞાન નજુબાહ, કમળાશયક વિવેદી, જગતનાસ દરિયાવ, રમણ-બાહ તથા અભિજ્ઞાનર બદ એમના સ્વર્ગવામ પછી નો એ જમાનાના એ જ સારકારે નરસિંહરાવ તથા કેશવવેદ ક્રુપ પોતાની સાહિત્યમેવાના નેમથી શુભશનને સોખારી રથા દતા, તેમાંથી પશુ એક તારો ખરી મયો. આરે નખીએ હજ કેશવવેદ શુભંર સાહિત્ય મેળને નિરતેત થવા દેવા નથી.

નરસિંહરાવની વિદ્યા સર્વમાન્ય હતી. સરજતો એમને જોડે અભ્યાસ અંગ્રેજ ક્રિએના કરતમે આનુવાદ કુતમાં એમને ઉપગ્રરક થયે એ નિર્વિવાદ આપણી બાળમાં વહેનાં સંગીતકાવ્યો કે જામિંકાવ્યોનું અભિનવ ન હતુ એમ તો કહેવાનો હરિદો નથી જ, પણ એટલું તો સત્ય છે કે આંગ્રેજ ક્રિએનાની કૃતિમાંથી વિચારો તથા ભાવનાએ સર્જ તેમને સુંદર પદાકિનઓમાં શુભલાલીમાં ઉનારવાનું અપૂર્વ માન નરસિંહરાવને પડે છે. કુસુમ-આળમાં જે ધનાત્મક તથા રમ્યાત્મક સંગીતકાવ્યો છે તે વળનાં કાવ્યો શુભલાલીમાં પદેમાં ન હતાં એટલું જ નહીં પણ નરસિંહરાવના સમકાલીન ક્રિએએ એ દિશામાં કરેલા પ્રયામ સ્વર્ગસ્થના પ્રયાસ જેટલો મર્યાતી કે સરજ થયો નથી એમ માનું છું.

અભિજ્ઞાન તજુબાહને તરવાનાનના અભ્યામ એમનાં કાવ્યોમાં એક પ્રકારનું અર્થ માંબપ રહે છે, પદેનુ તેથી તે કંઈ વધારે ક્રિતિમય કે રમ્યાત્મક બન્યાં છે એમ કહી શકાય નહીં, કવનમાં વિચારની કે અર્થગીરની હાંત બહાર પડતી હાંતે તેથી તે વધારે આનંદપદ બનતું નથી તેમજ એના કવિ કંઈ મહારવિ છે એમ પણ મિદ થતુ નથી. 'વિજય વાળી'માં અનેક પદો સેખકની રીકા વગર ન સમગળ એવાં છે પણ ને કારણે એ પદોના સેખકને બાળે જ કેહ અસરવાન આપશે. તે જ રીતે કાવ્યમાં સરજતા હેમ

અને તે બોધપદ હોય તો તેથી પણ તે કાવ્ય જાગી પ્રતિબું મનાવું નથી. 'સવિતા કૃત કવિતા'માં પ્રત્યક્ષ કિંવા પરોક્ષ ઉપદેશ આપનારી કૃતિ નજરે પડે છે પરંતુ તેને લીધે સવિતાનારાયણની કવિ તરીકેની કીર્તિ કંઈ વધુ તેજોમય બનતી નથી. તદ્દષ્ટાંત તરીકે "બુદ્ધો છે જરવિણ આ સંસાર. મોટું જગતમાં જર છે સદુથી. જર છે જગદાધાર." એ કૃતિમાં કેટલીક રમુછ તથા બોધધાયક પંક્તિઓ છે તેમ છતાં બાળ્યે જ આપણે તેને મામુસી કવન કરતાં વધારે પ્રશંસનીય ગણીશું. આ રચી રમરણમાં રમતી એ લાવણીમાંની થોડી લીટીઓ:

જરથી મુનિવર ચળે ચુકે છે સતી પતિનું બ્યાન,  
જરથી દાંતો મનાય સચળે, હોય કદિ નાદાન-હુઓ છે જરની એ  
બલિહાર; મોટું જગતમાં જર છે સદુથી જર છે જગદાધાર !  
જરથી રાત, નવામ જરથી, જરથી રોક ગણાય,  
જરવિણ કાસા નર જે ભટકે, લાન બંધે તે ખાય-હુઓ છે જરની એ  
બલિહાર; મોટું જગતમાં જર છે સદુથી જર છે જગદાધાર !

બાળા સરળ છે, વિચાર અને અર્થ સ્પષ્ટ છે તથા રમુજ અને મઝા પડે એવી એ આખી લાવણી છે; પણ તેની તુલના નરસિંહરાવના "સંસ્કારોદ્બોધન" કે "સરોવરમાં જિભેલો જગ" જેવાં કાવ્યની સાથે કરવાની ધૂરતા કોઈ નહીં જ કરે.

જાળાશકરના "કલાન્ત કવિ" જેવું કે દેરાસરીના "ચુલ્લચુલ્લ" જેવું નરસિંહરાવે ન લખ્યું એ એમની લાગણીઓને સંવચનમાં રાખવાની શક્તિને પરિણામે હોવું. જોઈએ એમ હું માનું છું. કદાચ જાણારાંકર જેટલી તીવ્ર લાગણી એમની ના પણ હોય એ સંભવિત છે. મણિશકરની કાવ્યપ્રતિભા ખેલાશક હોવા પ્રકારની એમ સદુ નહીં તો ઘણા ફીકારશે. પ્રકૃતિસૌંદર્ય માટે બળે કવિઓને પશપાત ખરે; પણ કુદરતનાં સુંદર દૃશ્યો જોઈ માનવ છાતને લાયુ ધર્ષ શકે તેનો અર્થ કાવ્યમાં મણિશકર નરસિંહરાવના જેટલા સફળ પ્રયત્નો યશસ્વી રીતે કરી શક્યા નથી એવું ઘણા માને છે એમાં શંકા નથી. એ પણ નરસિંહરાવની જેમ કોઈ કોઈવાર લલિત પદ પંક્તિઓ લખે છે; તથાપિ એમનું કવન પણ નરસિંહરાવની રમતીઆગ મંદાની તેમજ જીંછ સુંદર કૃતિ આગળ આંધું લાગે છે. નરસિંહરાવની કાવ્યપ્રતિભાની મોહિની ઝોર છે. જુઓ આ લીટીઓ:

લલિત વસંતાનિલવન્યા ચુંબન અનુભવી જેમ

ઘટા માવતી કુમુમે દરગી લગતી કવિના તેમ

પ્રેમમય નવલ મેય સીંચાઈ; વદનહુષ ખીટી ખીટી દસતી કાંઈ.

સારીએ કુદરતને આપણી સાથે રમતી, દસતી અને અપૂર્વ આનંદ આપતી કરી આપણની એની કળા વિરમણ પમાડે તેવી છે. પ્રકૃતિસૌંદર્યની જે સ્ફુગળ ચુંબનવાનો

નરસિંહરાયે ચીખડી છે તેના સ્વાદ રસિક ગુજરાત કદિ નથી ચિત્તે એવી પ્રતીતિ છે

મોં એમનો પ્રત્યક્ષ પરિચય તોદરન મુદિત્ય પરિવારમાં થયો. એ વખતે આજે પચ્ચીસ વર્ષ થીની મ્મ્યાં. એમનો આગમોષ્ઠિ શિષિ આમનો વિરોધ નેત્રં નુ ચિત્તિ ચંપા હતો. દિદી બાપાન સ્વચ્છાસની દિમાવન કરનાર એ પરિવરમાં કેટલાક શુદ્ધચે હતા. મરુદુમ રમુદોડબાઈ કુદવગમ પ્રમુખ હતા તેમજે પોતાનુ બાપાનુ આગમોષ્ઠિ વિષિમાં હજાબુ હતું. નરસિંહરાયને તે વસમુ લાગેતુ. વનમાં મે પૂડુ કે એના મુ ગુમ્યાન મરુ ગયું લાગે છે નુ શ્રીમંત સગદરની આગા પરિકાને રાત્રી તન્કુચી પ્રકર થતા અનેક પ્રમત્રાન માંનાં કેટલાક દેવતાગરીમાં જ હયાય છે. એ કે બા. પૂજુ ખ ગુમરાની હોય છે. અમને વગદરમાં તો ગુમરાની બાપ ને બાળમોષ્ઠિ શિષિ એવરા મ્મ્યાંના પરિચિત ચક્ર મયા છે કે દેશમરમાં એ પ્રથા ચાલુ ચપેચી બારીત પ્રત્યમાં વધારે મુન્નિચાલતા આગમોષ્ઠિ પાકે સંબવ અમને તો જાગે છે. આ મ્મ્યાં કહેતુ મામળીને જાને જાણાબુ કે ગુમરાની પરિવારમાં અધી બાપનો અરથાને છે. માયે પાપડી પડેચી હોય તેમ આમને ગુમરાની બાપનો જોય સારુ દેખાતા નથી. દિદી બાપા વિને તો મ્મ્યાં કરવા પમુ ગામગર હા. જ્યારે દયાગમના સત્ક્રમેષ, મીરાંનુ કેટલુક કથન તથા કળીન્નાં પડે મરુ તથા દિદીના મનશરને વધારે રસાં મમળાય એવી દલીલ નમુ થાતે પોતે જગ હોય કરીને જોવી

કુપ્રથાને આધારણુ ન લાગુ પડે એવી રીતે રૂઢિને ખરી રીતે વગોવતાં આ ધુધારકે પ્રાર્થના સમાજ કવિ લખે છે કે:—

એ રૂઢિ રાક્ષસી તણી ફરી રોવ નિંધ,  
લાંડી હુબી અધમ કહીમ માંદિ અંધ;  
કન્યા અનાથ સુકુમાર અનેક હોમી,  
એ રાક્ષસી મુખ વિષે બર આર્થભૂમિ.  
તે કન્યકા સહુ શિખા બની એક એક,  
થારો સહસ્રશિખ અગ્નિ પ્રદીપ્ત છેક;  
દેશે પ્રવળી સહુ આર્થ પ્રવળી વાડી  
દેશે પહી અધમતા તણી બેડી ખાડી  
ને આ પુરાણુ રૂઢી ભારતભૂમિ અતે,  
થારો વિવૃષ્ટા ઈતિહાસ પડેથી સત્યે.

એવું ભવંકર ભવિષ્ય બાળીને કવિરાજ મુંઝા રજા નથી એટલું આપણું નણીયઃ  
આર્થ ભૂમિ ગચારી સેવા માટે એમણે કરેલી પ્રાર્થના માટે એમનો ઉપકાર, અનિમ  
પંક્તિઓમાં નરસિંહરાવ વિનવે છે:

જમા દેવી જમા દેવી શાપો દે મુઠ મરતકે;  
આર્થભૂમિ ગચારી લે, ખાપી હું પાપી હું ખદે.

ખીચું કમું નહીં તો માતૃભૂમિને ગચારી સેવા માટેની એમની વિનંતિ કેશવ  
વારનીના આત્માને શાંતિ આપશે એમ ગુજરાત બદર ધમ્મે છદંગીના છેવટના ભાગમાં  
આધિ આધિ ને ઉપાધિએ એમને એવા તો સનાતના હતા કે એમનો સંદેશરી આત્મા પરમ  
શાંતિ માટે ઝંખતો હશે. ‘અહિં જ દુઃખ આવું નવ તથે.’ એમ કદળીને પરમ ધામમાં  
પહોંચેલો એ આત્મા ચિરશાંતિ ભોગવે એ જ અંતરની પ્રાર્થના છે.

તેહારે તું જાન કંઈ શોકભરેલ ગાતો  
રૂઢો ભલે જ જળધોધ ! ન મૂક થાતો;  
ગમ્ભીર આ હૃદયવાદ્ય ભલે જગ્યાવે  
આ વાદ્યને કરુણ જાન વિશેષ લાવે.

# ૦ સાહિત્યનો સિંહ નરસિંહ

અતિસુખશંકર ત્રિવેદી

## સાહિત્ય

સાહિત્યને ખાટા—શ્રી નરસિંહરાવ ત્રિવેદીજીના અવસાનથી ગુજરાતને પરિપક્વ બાળકાઓ સમર્થ વિવેચક ને સર્જનમય કવિની ખોટ પડી છે.

તેમની ઉત્તમ માનવતા—નરસિંહરાવજીના સ્વર્ગવાસ પાછાના મહાચાર આપનાં અનેક ધર્મમાનવોમાં તેમને વિશે સાહિત્યના બીજાપિનામડની કંપના કરવામાં આવી હતી બીજાપિનામડ ઉત્તમપદ્ધતિનાં સુધી આશુકીયા પર પડ્યા હતા તે તે કરતાં તેમનું અવમાન થયું હતું તેમ નરસિંહરાવજીનાં પદ્ય સમિતિ મનપ્ર સુધી મંદલાડની બાળકીયા પર દુઃખ મોહકદશ હતા અને ઉત્તમપદ્ધતિ કરતાં તેમનું સ્વપ્ન સદૃશ એ સામ્ય અવસ્થા હતી એવું છે. એ સામ્ય ચિન્તાકર્તે છે એ ખરી વાત છે પણ આપણે તેના કરતાં આગળ જઈશું. બીજાપિનામડના વ્યક્તિત્વ તરફ આપણે માનથી જોઈશું એ ખરું છે. પણ તેથી આગળ જઈને નરસિંહરાવજીના વ્યક્તિત્વ તરફ આપણે પ્રેમથી આકર્ષીશું; કારણ તેમનામાં ઉત્તમ માનવતા હતી. આપણે બધા માનવીઓ છીએ, ને માનવતાથી દૂર જવન આપણને અસાધ્ય છે, તેથી આપણામાં મોટો જાત માનવતા તરફ બાવબીનાં હૃદય સાથે આકર્ષાય છે. સદૃશતા, દુઃખી છતો માટે સમભાવ, મોટા સાથે મોટા ને નાના સાથે નાના થવાની સક્રિય, અને તેના અભિર્ભાવરૂપ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની સક્રિય નરસિંહરાવનામાં હતી. ને એમની આત્મપદ્ધતિ માનવતા હતી, અને ને માનવતા તેમના પદ્ય અનેકને સ્નેહથી આકર્ષતી હતી.

તેમની લોકોપવચન—તેમનામાં લોકોપવચનના ઉત્તમ યાત્રુ હતા તેઓ વચ્ચેથી પણ કોરે થઈ શકતા ને કુતુમોના કરતાં પણ વધુ પડુ થઈ શકતા. તેમના આખા સાહિત્યિક જીવનમાં કોરેતા ને મદુના વિવેચી સમગ્ર વંદેશમાં આવશે. વિવેચક તરીકે, રચૂળ રીતે કહીએ તો, જે કોઈ હાથમાં આવે તેનાં છોડીઆં કાઢવામાં તેઓ જતા પણ સફાઈ રાખતા નહોતા. જુઝ બ્યારે કોવેજમાં હતો ત્યારે ચક્રાર ને દહારના એમના આગ્રહ ને દરમિયાન વિવેચી ચર્ચાઓ અનુદદ રિખવાડ જેમ જ્યાં ત્યાં મુધી આગળ વધતી જોતો, અને તેમાંની કોરેતાને પશ્ચિમે એક પ્રયત્ને રૂ. તનમુખમગ રિખાવે "મોલાયક" રચતુ પડેવું તે એ જોઈશું હતું. પણ તેમ છતાં આ કોરેતાની જાણ તેમના હૃદયમાં માનવતાની ઉત્તમમાં જમણ મદુના ને માનવ સમભાવેની ઉત્તમ દમેશ આપુ રહેતી. તેમનાં કાવ્યોમાં જ્યાં જ્યાં



સંસારમુદારાનો પ્રશ્ન આપણે જોઈએ છીએ ત્યાં ત્યાં પીડિતોના પ્રતિ સમભાવ ને તેમના પોતાના હૃદયની મૃદુતા જ તેમને તેમનાં મીત્રોના મૃદુ પૂર પાડે છે. તેમજ પ્રિયતા કરણુ-પ્રશસ્તિ પણ તેમની ઉત્તમ માનવતા, હૃદયની મૃદુતાનું જ પરિણામ છે.

ગુર્જર સાહિત્યનો સિંહ:—તેમના વ્યક્તિત્વના એક ઘણા આગળ પડનાં ગુણને લક્ષમાં રાખી પણ ન રાખે તો તે તેમનું વ્યક્તિત્વ જરાજર સમજતો નથી. એમ હું માનું છું. તેઓ ગુણ ધ્યાનમાં રાખી હું તેમને ગુર્જર સાહિત્યનો સિંહ કહેવાનું પસંદ કરીશ. વનમાં વ્યારે સિંહની ગર્જના થા. ત્યારે અન્ય પ્રાણીઓ: નાસભાગ કરી છૂટે તેની રીતે નરસિંહ-રાવભાઈ સાહિત્યક્ષેત્રમાં રાઈ પણ વિષયમાં ગર્જના કરે ત્યારે બીજાઓએ મૈત્ર સેવવું જ જોઈએ; ખુશીથી તેઓ તેમ ન કરે તો કંઈથીને પણ તેમણે તેમ કરવું જ જોઈએ. સિંહની પેઠે ગર્જનાઓ કરવા ને તેમની અચૂક ટૂંકિ દલી, અને વાતવિવાદમાં તેઓ “છેડો ઓઝ તો મારો જ” એ ન્યાયમાં માનવા હતા.

સત્યનો અભિનિવેશ:—આ તેમની ગર્જનાઓની પાછળ પ્રેરક જળ તેમનો સત્યનો અભિનિવેશ હતો. સાહિત્યમાં તેઓ સત્યના ગાંધીયંત્રી હમેશ આજ્ઞા રાખતા, અને તે ગાંધીયંત્રી રાઈ પણ અનાદર દર્શાવે તો તેઓ છેડાઈ જતા. મોક્ષાનું એક ચિન્હ એ છે કે તેના સંબંધમાં ગેરસમજાતીઓ પેદા થાય છે. તેમના સત્યના અભિનિવેશને લીધે ઘણાના મનમાં એ વિચાર ઉદ્ભવ્યો છે કે નરસિંહરાવભાઈ કમલપ્રિય હતા. પરંતુ મારા માનવ્ય પ્રમાણે તેમ નહોતુ. અત્યંત તેઓ આગ્રેષી હતા, અને તેથી જ દુષ્ટિચિન્હ તેમને સી-કાર્પ લાગે તે અન્યને તેમ ન લાગે તો તેઓ એકદમ વિરોધ પર આવી જતા ને તે વિરોધનો પ્રજાળ આધિર્ભાવ કરવા એકદમ પ્રવૃત્ત થતા; પણ તે આધિર્ભાવના પાછળનું પ્રેરક જળ સત્ય વિષે તેમની અભિનિવેશ હતો.

સ્વપ્રકાર:—પણ સત્યની શોધ વિદ્ય છે. તે શોધ કેટલાક સ્વપ્રકારથી કરે છે. કેટ-કેટલાક વિશ્વપ્રકારથી કરે છે, કેટલાક અન્યપ્રકારથી કરે છે, કેટલાક વળી મિશ્રપ્રકારથી કરે છે. નરસિંહરાવભાઈ તેમનાં બાહ્યશક્તિનાં વ્યાખ્યાનોમાં તેમ જ જોડાણના આશરોમાં ને હંતર, સર્વ જાળોમાં સ્વપ્રકારકાર, સત્ય-વેળાપડાયણ હતા.

સંસ્કારી મૃદુરતા:—એમનાં કાવ્યોમાં એક પ્રકારની અસાધારણ સંસ્કારી મૃદુરતા તરારી આવતી હતી. સંસ્કૃતનું ને સંગીતનું તેમને હૃદય જાન હતું, ને સંસ્કૃતિપ્રિયતાનું તેમને હૃદય જાન હતું. તેને લીધે તેમનાં કાવ્યોમાં શબ્દો ને પસંદગીમાં, બાવનાઓના પ્રવાહમાં, ને જુનોના પરના કાવ્યમાં ઉત્તમતા જોવામાં આવે છે. તેઓ આદર્શવાદી હતા. વાસ્તવતાવાદી નહોતા, ને તેમના હૃદયને આધુનિક ઘડમધકના વાસ્તવતાના અંક પ્રતો સ્પર્શી શક્યા નહોતા. તેને લીધે નવજવાન કવિઓનાં કાવ્યોના ને અનેક આધુનિક વિષયો આપણે અનુભવીએ છીએ ને એમનાં કાવ્યોમાં આપણે અનુભવી શકતા નથી. સાંસ્કૃતિક ને સામાજિકથી ધંતર વિષયો તેમના કાવ્યપ્રવાહમાં વધી શક્યા નથી. પણ એક

રૂપ છે કે નૃ વિધેય તેમના કાવ્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ છે તે વિધેયને તેમણે મુદર ન્યાય આપ્યો છે.

સંગીતપ્રિયતા:—તેમનાં કાવ્યોના મહુર્વની પાંડગ તેમની સંગીતપ્રિયતાનું બળ હતું. એ કાવ્યોમાં કોઈ પણ રચને કોઈ પણ એક રાગ ખમેડી બીજો રાગ મૂકવો અશક્ય છે. તેમની મંગીતની પ્રીતિગુણને અચ્છે ખ્યાલ મેળવવાનો અને એક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હતો. ખભાં વર્ષ પહેલાં, અમદાવાદમાં તેમના બાઈ રવ. મનુભાઈ દીવેડીઆના બંગલામાં એક વાર એક નાનકડું સ્નેહમહેલન હતું, તે વખતે હું હાજર હતો. સંગીતની ગમતે ચાલી રહી હતી તે વખતે આનંદ ખાતર સંગીતશાસ્ત્રી યવે ને નરસિંહરાવ સામઆમી કમેડીઓમાં હાલ્યા હતા. કોઈ કોઈપરે આન્યા ન ગયા તે નરસિંહરાવબાઈના સંગીતપ્રિયતાને મુદર અનુભવ મેળવવાનો તે પ્રસંગ આજે પણ આનંદથી સ્મરણમાં રહી રહ્યો છે.

એક મુદર કાવ્યનું સ્મરણ.—ચંદ્રકાન્તા મહિલના મુખપર ‘સાહિત્યકાર’ના પ્રથમ અંકમાં એક કાવ્ય મોકલતા મેં તેમને વિનંતી કરી હતી. તે તેમણે સદર્પે તરત જરીકારી હતી, અને “સ્મરણકુમોતો વિનય,” એ ખયાળ નામે તેમણે કાવ્ય મોકલ્યું હતું. તે કાવ્ય “સાહિત્યકાર”ના પ્રથમ અંકની શેષારૂપ હતું. તે પછી તે કાવ્યના જોડે મુદર ને બાવપૂર્ણ કાવ્ય તેમણે રચ્યું ને અન્વય પ્રકર કું આગ જાણવામાં નથી. એ કાવ્યના વાચનના રણકા આરા કાનમાં આજે પણ હજી ચાલુ છે. તેમની “મધ્ય રાત્રિએ કાવ્ય,” ની છેલ્લી પંક્તિ તેમનું ઉક્ત કાવ્ય દર્શાવે અને યાદ કરાવે છે:—

“જરી એક વેળા, એક વેળા, મોલ્ય મીલી ! હૃદ્ય હૃદ્ય,”

કવિના હૃદયકારક માધ્યમનો કરી લાભ મેળવવા. તે હૃદયકારનું કરી શ્રવણ કરવાની સાક્ષમા

જોઈએ. એ રીતના આગ્રહ અનુભવો તેમને કદાચ કાળ્યા હશે. મેં એમ પણ સાંભળેલું કે એક જ પ્રશ્નપત્રેના એ વિભાગ કરી સરકારી છાપખાનામાં પ્રુફ તપાસવાના કામમાં પણ તમામ પ્રશ્નપત્રોના પ્રત્યેક વિભાગના પ્રુફ તપાસવાનું કામ દરેક જણે જૂઠું જૂઠું કર્યું એવો તેઓ આગ્રહ લેના ને તેમ તેમણે જૂનમાં કર્યું પણ ખરું. મેં તેમના આગ્રહ મારું દૃષ્ટિબિન્દુ રહ્યું ક્યું કે ન્યારે ઘણા પ્રશ્નપત્રો કાઢવાના હોય ત્યારે દરેક જણે અમુક અમુક આખા પ્રશ્નપત્ર કાઢવા એ પદ્ધતિ વધારે સરળ ને વધારે અનુકૂળ છે. પરીક્ષાના મૂલ્યાંકનમાં પણ તેથી વધારે ન્યાય ને હિસારના દર્શાવી શકાય. તે વાત તેમને ગમે તરત જિતરી અને મારા પર તેમના બ્યક્તિત્વની સરળતાની શુદ્ધ છાપ પડી તેમની સાથેના સમાગમનો મારો એ છેલ્લો પ્રસંગ હતો. તે પ્રસંગની મધુર વાતો, હસનો ચહેરો ને સામાન્ય બિદાપોહોની ન જૂંસાય તેવી મધુર છાપો-એ તેમના વિષેનું મારું છેલ્લું સંસ્મરણ છે.

તેમની કૃતિઓનું વિવેચન ને મૂલ્યાંકન કરવાના મુદ્દાથી મેં આ લેખ લખ્યો નથી. મારા મિત્ર બાઈ પ્રોફેસર બાનુશંકરના આમન્ત્રણને માન આપી તેમને મારા તરફની અંતરિ આપવા ખાતર આ લેખ લખ્યો છે.

પ્રભુતા "મંગલ મંદિર"માં એ સરસ્વતીપૂજકનું સ્થાન આનન્દમય હો !

વડોદરા, ૨૨-૧-૩૭.

એ

મૌનમાંથી મહાશબ્દ જન્મીને મૌનમાં મળ્યો;

અનન્તને સાગર ઉદ્ભવીને

વિવર્તની અદ્ભુત રમ્યતા ધરી,

પ્રકાશ ને પૌરુષરંગ દાખવી

અનન્તને સાગર એ ગયો લગી.

મૃત્યુને જીવને જીતી, મૃત્યુમાં જીતી જીવન,

સાંકળી સીમ તોડીને, સ્વયં સાધ્યત એ થયો.

મનઃસુખલાલ ઝવેરી

# સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવ.

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે

**સ.** દુન સક્ષરશ્રીને અઞ્જલિ અર્પણ બે હુ ઉપેક્ષાકરિ

રાખું તો મહારા આત્માના ધનરમાં જેમણે કીમતી સાહાય્ય અપ્યું છે, મહારા આનન્દને વિશેષ સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ કરવામાં જેમણે સખળ હાથ રેલો છે, મહારા દુઃખને મીઠાવવામાં, મહારા ચિત્તને શાન્તિ અર્પણમાં જેમણે મગજન કાળો આપ્યો છે એવા કવિવર પ્રભે મહારી ફરજ બાળવવામાં હું ચૂક્યો છું અને કૃતજ્ઞ થયો છું એ વિચારે મહારો આત્મા મને કંપના વિના રહે નહીં. આજની સાયોમ વડ ઉપર જ્યારે હું કોચેરનો વિગધાં હતો ત્યારે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ગુજરાતી સાહિત્યની અનેક સન્દર કથાકૃતિઓનો મુખ પાક કરવાની મને ટેવ હતી. એ કૃતિઓ ફરી ફરીને ઉપચારમાં મને આનન્દ થયો, એ કવિતાઓ મહારી કવચને નર્ચવ કરતી, ન્દારા છવનમા રસ ભરતી મહારા ચિત્તને શાન્તિ અને સુખ અર્થેતી. તે વખતે મહારા વિવ કવિઓના ઉચ્ચત્તમ આધુનિક કવિઓના પ્રતિનિધિ તરીકે હું એકજ કરીને ઓળખતો હતો. અને તે સદગન સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવ. એમના બે જ કાવ્યકવ્યો તે વખતે પ્રસિદ્ધ થયા હતાઃ કુસુમલાળા અને હૃદય-વીજળ પત્ર એ બન્ને કવચની કવિતાઓ મને અનેક વાર વાંચી હતી. અખાંતી ઘણી તે વખતે મને મેઢે ઘણ મહ હતી, અને હજી પણ તે મોટે છે. હજી પણ એ કવિતાઓ હુ અનેક વાર ગાઉં છું અને આનન્દ મેળવુ છું, શાન્તિ પામુ છું. આશ્ચર્યના પ્રાપ્ત કર છું. ત્યારે જાણતે છે કે 'અવમાન' એ કાવ્યમાં જ્યારે કવિ કહે છે કે-

"જે એક અહુ દુઝ મહે કરી દોષ લોક,  
મેના અધુરજુ દાન જ વાગું તો હું"

ત્યારે મહારા જેવાને મો એ જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે એ કવિએ મહારાં અનેક અધુરોયો છે, અને તે કેટલકે દિવસ નહીં, પણ અનેક વખત. એ અનન્ત ઉપકારના અદ્ધમાં કવિના મોહનરાવ અવમાનને પ્રમગે કવિને હું મહારા હૃદયનાં અહુની અઞ્જલિ સમર્પુ છું.

કવિના બે કાવ્યકવ્યોમાં એવું શું મને જાણ્યું કે મહારા બાળપણમાં જ એમના કાવ્યોની આત્મી આચરન મેહતી મને લાગી કે અન્યત્ર ન જેવામાં આર્ચનાં એવાં કયાં

તરવો એમની કૃતિમાં મહારી નગરે પડ્યાં કુદરત અને માનવી એ કથિનાના સનાતન વિષયો છે. એ બેનાં રહેલો ઉદ્દેશમાં, એ બેનો મૂલ બેદા સમજવામાં, એ બેમાં રહેલી પ્રભુતી સુન્દરતા અને બચવા પ્રત્યક્ષ કરી એ કવિકુશળો પરંપરાગત ધર્મ છે. મધુર કૃતિમાં જે સુવાસ રહેલી છે, ચત્તિમાં જે આદ્યાદ્ય સમાયલી છે, ઉપામાં જે મનોહરતા વ્યાપેલી છે, થયે તે સુખદર એક કોટિવરમાં જે મધુરતા વસેલી છે, અને એ સર્વમાં પ્રતિબિંબ થતી પ્રભુતી સુન્દરતા જે વિગ્રહી રહી છે તેનો કવિ આપણને સાક્ષાત્કાર કરાવે છે:-

“મધુર કુસુમ વિંધ રમે મધ સુંદરા,  
 “કોમરી સુપ્રસાદ, ઉપા મનોહરા,  
 “મુદુર કંઠે કોટિવર અવલુ સુખદરા,  
 “સદુમાં વસતી હસતી પ્રતિબિંબા-રતી સવિતા-  
 સુંદરતા તુલ્ય મમદારા.  
 “સુંદર શિવ મંજવગુણ આડે દિશા.”

શક્તિનો સમય હતો. સુમધન કોષેશ્વરે વર્ષિક સંમેલન હતું, નારાયણપ્રયોગનો સમારંભ યોગ્યપણે હતો. પ્રયોગની શરૂઆતમાં રત. સરેન્દ્રશા. બીમરાવ દીવેડીયાએ મંજવાયદણનું ગીત ગાયું તે વખતે પ્રેક્ષકમંડળમાં અદ્ભુત શાન્તિ પથરાઈ રહી હતી. એ શાન્તિ મળે પ્રભુની જ શાન્તિ હતી. એ શાન્તિમાં બાર્ડ સચેન્દ્રશાવ કવિના કાવ્યને સંગીતમાં ઉતારીને પ્રેક્ષકકુદ્ધોને મળે પ્રભુના જ દયાન કરારી રજા દત્તા. અનેક વર્ષો ઉપર નિદાણે એ દરમિયાન સમગ્રપટ ઉપર અસ્થિ થયેલું આજે પણ હું એવું ને એવું નિદાણી રજો છું. કાવ્યની એ સુંદર પંક્તિઓમાં કવિનો કુદરત પ્રયોગો પ્રેમ અને એની પ્રભુશક્તિ એ બેકાં દયાન મળે યાવ છે. અને એ બેકાં માટે મહાર્ હતા કવિના એ પ્રેમજ્ઞ, સ્મિત અને અસ્થિતમય આત્માને નમન કરે છે.

એ કુદરત પ્રયોગો ઊંડા પ્રેમને સીધું નરસિંહસારને આપણે ‘કુદરતના કવિ’ તરીકે ઓળખીએ એ સર્વથા યોગ્ય છે. એના પ્લેક્ષાં કુદરત વિંધે કોઈએ લખ્યું જ નહોતું એમ નથી. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં-સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં કુદરતનાં વર્ણનો રચે રચે આવે છે. અને તે સુંદર હોય છે. કવિશ્રીશ્વર ‘જનુસંહાર’ સુપ્રસિદ્ધ છે. ભવમુનિએ એવું કૃત્ત્વ કર્યું જણ્યું નથી છતાં એનાં નટકોમાં કુદરતનાં બચ રચેનાં જે વર્ણનો આવે છે તે ખરું સમન્વિતતા હોય છે. પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓમાં પણ કુદરતનાં વર્ણનો રચે રચે દાદામાં આવે છે. નર્મદનું ‘વનુ વર્ણન’ આપણાથી આગળનું નથી. છતાં ચોક્કિ આજી રેખાએ દોરેલ કુદરતના દાનવ તરફ સંચાર બાળ કમળાતી નરસિંહસારની પદ્ધતિ આગળ સર્વ કવિઓથી વિગ્રહી છે અને તે પદ્ધતિમાં, રાવી, કોટસ પંથે પશિત ના કવિઓની પદ્ધતિને વિગ્રહ મળી આવે છે અને એ નરસિંહસારનાં કુદરતનાં કવિઓ રમતર અને હાથ આગળના પદ્ધતિ મળે છે એ વન નરસિંહસારનાં આગળના કવિના પ્રદેશમાં સંલગ્ન વિગ્રહ જેમને વિગ્રહ છે તેમને સુવિદિત છે.

અંગ્રેજ સહિત્યમાં પણ વાંઝવ્ય પહેલા કુદરતની કવિતાઓ સ્વાર્થ હતી; પણ કુદરતને નિદાળતાની જે દૃષ્ટિ વાંઝવ્યમાં હતી તે એના પુરોગામીઓમાં નહોતી. કુદરતનાં પણ નિયમોં જીવન છે, તે જીવનમાં મીઠા છે, મુન્દર્યા છે, સરળતા છે, સ્તંધુતા છે, મનુષ્ય તેના સંપર્કમાં આવવાથી વધારે મધુર, વધારે નિર્દોષ, વધારે નિર્મળ જીવન જીવી શકે છે, અને સજા શીઘ્રમુદ્રે મનુષ્ય વિશે તથા તેના નૃતિક ઉદાર કે અપકાર વિશે જેટલું જ્ઞાન આપી શકે તેના કરતાં વચનની ટૂંકવચની એક પ્રેરણા વિગેર જ્ઞાન આપી શકે છે એમ એ માન્યો હતો.

‘One impulse from a vernal wood,  
May teach you more of man,  
Of moral evil and of good,  
Than all the sages can’

નિઃસત્તા પુષ્પમંડેલી ઊંચ ઉપરેલ એને કાપવા હતા:-

“To me the meekest flower that blows can give  
Thoughts that do often lie too deep for tears.”

દરેક પુષ્પ પોતાનો જે પરિમલ વધાવે છે તેનો આનન્દ તે પોને પણ મેળવે છે, દરેક પક્ષી પોતાનું જે સમીન સર્જે છે તેનો આનન્દ તે પોને મેળવે છે એમ એ માન્યો હતો:-

“And'tis my faith that every flower  
“Enjoys the air it breathes”.

પક્ષીઓ પણ મદાન ઉપરેલ છે. કુદરતને જ તદ્દાન શિક્ષક તરીકે સ્થાપો:-  
“Let Nature be your teacher”-એવી યોગજી એંગ્રે કરી હતી. કુદરત પ્રત્યેની આ મમતા, કુદરત સાથેની આ લગનવતા, કુદરત તરફની આ આદરવિ. કુદરત અને માનવજાતના આ ગાઢ સમ્બન્ધનું જ્ઞાન-એ સર્વને હીલે વાંઝવ્ય જેવી કાઠૂંમ વગેરેએ ‘કુદરતની કવિતાઓ’ એક નવો યુગ પ્રવર્તાવ્યો એમ કહીએ તો આવે, એ નવા યુગની કવિતાઓ જોડે અજ્ઞાસ નરસિંહરાયે કર્યો હતો, એ નવા યુગની કવિતાની સચોટ છાપ એમના હૃદય ઉપર પડી હતી; એ નવા યુગની કવિતાનું કુદરત પ્રત્યેનું વધતું એમનું પોતાનું જાની મનું હતું. પરિણામે નવી કાર્યવી કવિદૃષ્ટિથી પોતાની આત્મજાનનાં રમણીય કુદરતી દરેક કવિએ નિદાજમાં આવે એ દર્શનથી જાણેલા હૃદયના આરો પોતાની પ્રામાણિક પ્રિય અને સંસ્કારી વાણીમાં કવિએ જીવજાતની જનતા આગળ રજૂ કર્યા.

— એ કુદરતનાં કાવ્યો પશ્ચિમનાં કાવ્યોનાં માત્ર અનુકરણરૂપે છે એમ નેઓ કહે છે તેઓ ભયંકર ભૂત કરે છે એમ હું માનું છું. ‘કુલની સાથે રમત’, ‘મધ્યરાત્રિયે કોયલ’, એવાં એવાં અનેક કાવ્યોમાં કવિ પોતાના ભાવ વ્યક્ત કરે છે, પોતે અનુભવેલી લાગણીઓ પ્રકટ કરે છે એમ હું નિઃશંકપણે માનું છું. અને માદી, સરળ, તથા સચેદ્ર અસર કરનારી શૈલીમાં એ ભાવો તથા લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં હોવાથી વાચક-હૃદય ઉપર એ કાવ્યો ઊંડી અસર કરનારાં છે એવું મને લાગે છે. ગુજરાતનાં ઊર્મિ-કાવ્યોમાં આ કાવ્યોને જે ઊંચું સ્થાન મળ્યું છે તે તેના ઊંચા કાવ્યચણોને લીધે એ વાતની મને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે.

‘કુસુમભાળા’માં ‘મેઘ’નું જે કાવ્ય છે તે અત્રેન કવિ શેલીના કાવ્ય ઉપરથી લખાયેલું છે એમ કવિ પોતે જ કહે છે પણ એમનું ‘ચંદ્ર’નું કાવ્ય વિશેષ મનોહર છે. કવિ પોતે એને ‘મેઘ’ કાવ્યની નકલ તરીકે ઓળખાવે છે. અસલ હો કે નકલ હો, પણ કવિ કલ્પનાની મધુરી રમતે એમાં એવું વ્યાપક સ્વરૂપ લીધું છે કે એ કાવ્ય ફરી ફરી વાંચવાને તે વાચકને પ્રેરે છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું એ પ્રિય કાવ્ય હતું તે ગુજરાતને અમળ્યું નથી. ‘ચંદ્ર’ ને ‘ચંદા’ એ નામ આપ્યું અને એના વિશે કુમારિકાભાવનું આરોપણ કરવું એમાં જ નેને એતદ્દેશીય ભાવનાનો ધ્વંસ થતો જણાતો હોય તેને તો એ કાવ્ય ન જ રહે એ સ્વાભાવિક છે. મને પોતાનાં તો એ ધણું ગમે છે.

કુદરતના સૌન્દર્યનું તીવ્ર ભાવ કવિને કાંઈ માનવ પ્રસંગના નિરૂપણ સમયે ક્યારેય ક્યારેય કુદરતમાંથી તેનું સામ્ય શોધવાને પ્રેરે છે. ‘મરુપગન્ધા અને શાન્તનુ’ના કાવ્યમાં કાવ્યની નાવિકા મોઢું ગાતી ગાતી અને નાવડું નચાવતી આવતી હોય છે, એના કોક્ષિક-કંકમાંથી સંગીતનું માધુર્ય અવિદ્યમ વર્તી રહ્યું હોય છે, શાન્તનુ તીરકુંડમાં હ્રુપાંછ રહીને એ માધુર્યનું પાન કરતો હોય છે, અન્તે નાવડું તરતે સ્પર્શે છે, તીરકુંડમાં હ્રુપાંછ રહેશે શાન્ત સહસા પાસે ધસી આવે છે, મુખ્યા તરત જ સુંજતી બંધ પડે છે અને તેના મુખ ઉપર લગતના રંગ છવાઈ જાય છે એ પ્રસંગનું પર્યુન આપતાં કવિ કહે છે:—

“લાલ એ રંગ પરીને શુભાળી મડુ ગાલમાં

✓ સન્ધ્યાના મુખની ચોખા હરી છે શંખનારમાં”

હૃદયપ્રાપ્ત દર્શનથી ઝગડી ઊઠેલી અને આંસુ ઢાળતી ઉત્તરને આશ્વાસન આપતાં અભિમન્યુ તેના ધમકના ઉરને પોતાના ઉર સાથે દામે છે અને તેના કપોત પરથી આંસુ સોસ છે એ પ્રસંગ પર્યુપનાં કવિ કહે છે:—

“ખીડી શુભાળની આંખજિન્દુ ધારે,

✓ દેવા કપોતપર આંસુ ધારે સમારે.”

એથી ઉત્તરું, કુદરતનું સૌન્દર્ય નિરૂપનાં કવિનું માનવ સૌન્દર્યની સાથે તેની

સરખામણી કરતા કવિ લખયાય છે, 'લાગટ દેવી જીવડી વખતની રચના' એ કાવ્યમાં કાવ્ય કહે છે:—

✓ "જોડી ને મુઠ મુઠડી રદન કરતી વલ,  
✓ "મદિ" વેરે વિભા મળકાનું—હેવી રચના આ રચ જખાય."

આ બન્ને પ્રકારના કરતાં વિશેષ જ્ઞાન ખેંચે એવો કુદરતના નિરૂપણનો પ્રકાર એ છે કે જે માત્ર પ્રસંગનું નિરૂપણ કરવાનું હોય છે તેની પૃથ્થાક્રમિ તરીકે કુદરતનું ચિત્ર કવિકવમથી સીધામાં આવે છે તે કવિના વિચરને બરાબર બધે ભેગનું હોય છે એટલું જ નહીં પણ બનનાગ બનાવની પૂર્વથી આગાહી આપનારુ, વાચનારની કલ્પનાને મનેજ કરનાર, આત્મજ્ઞ આધારને માટે સદૃશ વાચકને તૈયાર કરનાર હોય છે. એવાં ચિત્રે નરસિંહરાવની કવિતામાં રથે રથે જરૂર પડે છે. એમાં જ એક, જે મદને લેખ વખતનું છે તેનો નિર્દેશ કરવાની આ રથે મદને જરૂર જખાય છે. 'ચિત્રવિરોપન' કાવ્યનો આરંભ કવિ નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

✓ "સન્ધ્યા રમારે ધરીને ઉઠે  
✓ "અઠ ઘડ તાગ કળીને સી રજે  
"ને સિંધુમાં ઘડ ઘડ મથે  
"રેવી રહી રસ થકી રવિનાથ પેસા.

"પ્રીતેથી પીતી મુખ વર્તમાન,  
"ને બાવિનાં રત્ન મુખની બાન,  
"રત્ને ન એવી આતિ ઘડ ઘડ  
"એ ચિત્ર દૂર જસુ લયગાથ કરે."

આ કાવ્યની નાવિક ૨૧ વર્ણની યુવતિ છે તેના ઉઠંગમાં ડર દિવસનું બાળક રમી રથું હોય છે. એ બન્ને નાવમાં બેનીને આવતાં હોય છે. સાવિત્રીના મુખ આગળ રેડ સમુદ્રકિનારે બાળકારનો કિલ્લો પર્વત ઉપર છે. એનો પતિ કિલ્લામાં દત્તો અને સખ્ય સ્થાપિત પછી તરનનો દત્તો એની કલ્પના કવિની પેલાની છે. એ નાવિક તથા બાળકની જે દોડીમાં આવતાં દત્તો તે દોડી ડુબી ગયા એ સખ્ય દરકાનની પથ્થાક્રમિ તરીકે કવિએ ઉપયુગ વર્ણન મુક્યું છે. એમાં સન્ધ્યાને શુક તારની કળીને ઉઠંગમાં લઈને રમાડેની વર્ણવી છે, અને એ સન્ધ્યા સમુદ્રમાં ઘડ ઘડ મથેલા રવિનાથને રમ થકી જોઈ રહી છે. એમાં બાવિનાં રમાડેની નાવિકનું તથા કિલ્લામાં એના આવવાની સદ્ જોશ રહેલા પતિનું તેમ જ એ પતિને મળવાની તીવ્ર દુઃખ ધરાવતી નાવિકનું આપાદ રીતે સ્થન કરાયું છે. બીજે સ્થાને પણ સન્ધ્યાનું જ વર્ણન આમજ લખાવે છે 'વર્તમાનનું' સખ્ય જ એ અનુ બરી રહી છે. બાવિનાં (નજીકના બાવિનાં) રમ્ય ગાન એ માંગણી રહી છે, પણ લખ



ચિત્ર તે જોઈ શકતી નથી. આ વચનોથી સન્ધ્યાનું વર્ણન આપવાની સાથે નાયિકાની માનસિક સ્થિતિનું કવિ આપણને અચ્છું ભાન કરાવે છે. વર્તમાન સુખમાં-પોતાના ઉછંગ માં રમી રહેલી બાળકીના સહવાસ સુખમાં જ એ મગ્ન છે. પતિ તરફથી પોતાને તથા પોતાની લાડકી બાળાને કેવો ભાવબીનો સંસ્કાર મળશે તેનાં રમ્ય ચિત્રા-એ ચીતરી રહી હોય છે, પણ લયકાળનું (અન્તેના હોડીની સાથે સમુદ્રમાં ડુબી જવાનું) ચિત્ર અતિગૂઢ હોવાથી તેનો લેશ પણ ખ્યાલ તેને હોતો નથી.

સાવિત્રી નદી સિન્ધુમાં વહી રહી છે, તેના તરંગો ઉછળી રહ્યા છે, એ નદીમાં નાચનું નાચકું આગળ વધતું દેખાતું છે, યુવતી એ નાચકામાં પોતાની બાળકીને છાતી સરસી રાગીને ખેંચી છે અને કવિ ઉમેરે છે:—

‘પ્રેમ વાતસલ્યના ખડાના અમેશ્વ શા વહા ઝરી.’

બહાવ ભરી નાયિકાના હૃદયમાંથી નીકળતા આનન્દ તથા રમ્ય આશાઓના પ્રેમલ, મધુરા, સુકોમળ ભાવ કવિ અત્યંત સાદો, સ્વાભાવિક, મનોહર, અને મૃદુલ વાણી વડે વ્યક્ત કરે છે, અને અન્તે નાયિકાની પામે કવિ નીચેના ઉદ્ગાર કરાવે છે:—

“ભૂત ભાવિ” ભૂકતી,  
 “સુખ દ્વિદોષે” બૂકતી,  
 “સંજ લઈ મુજ પૂતળી,  
 “આનન્દ સિન્ધુ હું” બડી.”

‘હું બૂકી’ એમ એ કહે છે છતાં એને ખજર નથી કે ખરેખર જૂઠાવાનું જ એને માટે નિર્માણ થયેલું છે, સિન્ધુમાં હું ‘બૂકી’ એમ એ કહે છે: સિન્ધુમાં જ એને જૂઠાવાનું હતું પણ તે આનન્દ સિન્ધુમાં નહીં. ત્યાર પછીનું ‘કરમું’ ચિત્ર કવિ થોડી જ પંક્તિઓમાં અસરકારક રાખેલો વડે, છંદના પ્રસંગને ઉચિત પદ્ધતિઓ સાથે પોતાનો સ્વાભાવિક કૌશલથી આપણી આગળ રમ્મ કરે છે. નિમિષ માત્રમાં તો નાચકું સમુદ્રમાં ડુબી ગયું, એ મધુરો સુખાછળીઓ ભૂંસાઈ ગયા, ચિત્રનું વિરોપન થયું, અને કવિ ઉમેરે છે કે:—

“ઉદયિ-ઉદય સન્ધ્યા શુક જને સમાયાં;  
 “નિગિર મદિ” જ ગદાં સિન્ધુએ જાન આયાં.”

સન્ધ્યા અને શુક-યુવનિ અને બાલિકાની પેરે-ઉદયિના ઉદયમાં સમાઈ ગયાં, અધકાર છવાઈ રહેલો, અને એ અધકારમાં રમુદ્રે ગૂંઠાં—“આ કરણુ જાગ્યવનું શૂદ ધ્વનન કરતાં” જાન ગાયાં.

અહીં આદરભમાં તથા અન્તમાં કુદરતનું વર્ણન છે, પણ ને કાવ્યના કરણુ પ્રસંગની પશ્ચાદ્ભૂતિ તરીકે રહેલું દોષાથી કાવ્યના ભાવને પોષે છે અને એના કાવ્યત્વમાં અદ્ભુત ઉમેરો કરે છે.

નરસિંહરાવના કુદરતનિરપણ વિશે આટલું જ દલીલે કવિ તરીકેની એમની અન્ય કલાકૃતિઓ તરફ આપણે વળીએ. આગાધી આનન્દશંકર એ કૃતિએને ‘દૃશ્યકલ્પ ખડક-કાવ્યો’ તરીકે ઓળખાવે છે. એ કાવ્યો વિવિધ જગમાં લખાયેલાં છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની અસર એ કાવ્યોની બાબા ઉપર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ બાબતો પ્રત્યક્ અસખલિત વહે છે અને કવિએ પ્રકટ કરવા ધારેલા બાવોનું સમર્થ વાદન બની રહે છે. કવિના કળાવા-યલા શ્રવણને ઔચિત્યતાના પદોની કે ભાવને અનુકૂળ છન્દની પસંદગી કરવામાં શ્રેષ્ઠ પણ મુરબી નહીં નથી. પદ્યરૂપ બાવોને અનુરૂપ છન્દોના ફરફારને લીધે એમની કાવ્યરચનામાં વૈવિધ્ય આવે છે. એટલું જ નહીં પણ એ પદ્યો આખી રચનાની અમરને વધારે પ્રખળ બનાવે છે. આભેદન ચિતાર ખડા કરવામાં એમની પુર્વાના કવિઓએ જેવી તેવી સફળતા નોની મેળવી. ‘નરસિંહ મહેતાના બાપનું શાહ’ અથવા ‘ખામેર’—એવાં કાવ્યોમાં આભેદન ચિત આપવાનો ઉદ્દેશ કવિવર પ્રેમાનંદે પૂરેપૂરો સાધ્યો છે. પણ એ કાવ્યોમાં કવિની વર્ણન આપવાની છાંને લીધે જ એ ઉદ્દેશ સધાયો આપણે જોઈએ છિયે, ત્યારે અહીં એ ઉપગન ન્દાનકરં કાવ્યોની ખુબી વધારનારી કળાની બીજી અનેક સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે કવિના કાવ્યરચનાઆપણને નવીનતા અર્પે છે અને વાચકના હૃદય ઉપર મોહક અમર ઉપલવ કરે છે. શામલ તરીકે ‘વિધવાબાલાએમની પામે’ એ કાવ્ય કવિ નીચેની પદ્યોથી શરૂ કરે છે:—

‘હાનું રહે, છનું રહે. જ્ઞાતા દેવાના હીર બાણકા !  
રમે કે સંભળે સાદ ! જગના, લોક એ બુદ્ધા.”

અને પછી ઉમેરે છે:—

✓ “ધારો અને મધુર આ કવિ કય્દોર્થો આજ્ઞો ?  
એ જાપણો વિચિરમાં, નિમિરે સમાપ્ત.”

અહીં વિધવાના હૃદયાર સૌથી પ્રથમ મૂકાવવા હોવાથી વિધવાને બાલાધમ આગળ આરતી આપણે જાણે પ્રત્યક્ જોઈએ છિયે, અને એનું રડનું બાળક, એ બાળક પ્રત્યેનું માતાનું વાતસલ્ય, જગના લોકની કૃપા, તે કૃપાને પરિણામે બાળકના રડવાનો અવાજ પણ કોઈ સંભળે નહીં તે વિગતો એની ચિંતા એ સર્વ રચનાવિક વસ્તુચિતિને અમ-તારિક રીતે આપણને સાર્થકાર કરવાય છે. અને ત્યાર પછીનો ‘એ ધીર અને મધુર કવિ કયોર્થો આજ્ઞો ?’ એ વિગતનું આપણું હૃદય પવનના ઉત્પતિ સ્થાન તરફ—તે અનાથ વિધવા તરફ તથા આસપાસના વાનાવણમાં જ નહીં પણ વિધવાના હૃદયમાં પણ વ્યાપી રહેવા માટે અધકાર તરફ સંયોદ રીતે જાય છે.

‘જનક અને અભિમન્યુ’માં પણ દુસ્તવન્દ્ય દરોનના પરિણામ રહે નીકળતા ઉગરાન ઉદ્ગારથી કાવ્યનો આરંભ થાય છે.—

“ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અભિમન્યુથી.”  
લવની પ્રજાની અઘી નવોદા આંસુ કાળની.

અને પછી અભિમન્યુ બોલે છે એમ કહેવાને ન થોભતાં અભિમન્યુના નીચલા ઉદ્ગાર એમ તે એમ જ કવિ આપણને સંભળાવે છે:—

“ગોંધી કળી હૃદયની સુકુમાર મદારી !  
કાણે તહને મધુર નીંદરમાંદિં દારી ?  
સૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચંદ  
તે બૂલી કાણુ રમતો અહિં મૃત્યુસંગ ?”

એ પ્રમાણે કાવ્યના નાયકનો પોતાની નવોદ્ધ વધુ પ્રત્યેનો પ્રેમ, તેના રક્ષણ માટેની કાળજી, તેની વીરતા વગેરેનું એક સામઠું ભાન કરાવીને કાવ્ય આગળ વધે છે.

‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’માંની નીચલી પંક્તિઓ તદ્દન સાદી અને સરળ હોવા છતાં અત્યંત ભાવવાહી અને હૃદયસ્પર્શી છે:—

તેરી ધરકતે હૃદયે પાણિ, જોડ્યો સિદ્ધાર્થ અવિચલ વાણી:—  
“ફરી આ રમ્ય શય્યા માંદિં, કરું શયન કરી હું નાંદિં.”  
ત્રણ વેળા બયો રાગન, પાછો આગ્યો વળી વેળ ત્રણ;  
હેતું રાણીનું સૌન્દર્યપર, હેવો પ્રેમ હેતો ભરપર;  
અન્તે બળ કરી છૂટ્યો શયનથી, ધાર્યો રોક પછી નવ મનથી;  
આક્યો, શ્યામ રજનિમાં, આક્યો, માર્ગ જ્યોતિ અનુપનો આક્યો.

સિદ્ધાર્થ આક્યો-શ્યામ રજનીમાં આક્યો. અધારી રાત્રિમાં આગળ વધતો એને ‘આક્યો’ એ ઓકાસાંત શબ્દની દ્વિરકિતના બળ વડે આપણે પ્રત્યક્ષ જ્ઞેષ્યે છિયે, “પણુ એ એનું અધારે માર્ગે જવાનું અધારમાં વિલીન થવાને માટે નહોતું. અનુપમ જ્યોતિ એને પ્રાપ્ત થવાની હતી, તેથી કવિ છેવટે કહે છે:—

‘માર્ગે જ્યોતિ અનુપનો આક્યો.’

વૈધવ્યનાં કરુણ ચિત્રો સુધારક નર્મદની પેઠે સુધારક નરસિંહરાવે અનેક ચીતર્યાં છે. પણ એ ચિત્રોમાં નરસિંહરાવે વિશેષ કલાવિધાન તથા ચુદ્ધિચાતુર્ય દાખવ્યું છે અને વિધવાના માનસની ગૂઢ વ્યથાઓ વધારે સચોટપણે અને વધારે અસરકારક રીતે એમણે પ્રકટ કરી છે. એ વિધવાનાં એમનાં અનેક કાવ્યોમાં કુસુમમાળાનું ‘વિધવાનો વિજાપ’ નામનું કાવ્ય અગ્રસ્થાને મુદ્રાય એવું છે. જાડી મનોવેદનાને લીધે સતેજ અનેલી કલ્પનાને બળે વિધવાના મુખમાંથી જે ઉદ્ગારો નીકળે છે તે કરુણ રસથી ભરપૂર છે:—

એ લાંબા, લંચા, આધાસ ! તું કાં મહને  
ઉચકી લઈને નવ રાજે નિજ અંગમાં ?  
હૂંફું ફૂર જગતના જનથી હું, અને  
વસું સુખે આ તારવિયાની સંગમાં.

તરણ વૈવળ્ય પતિના મૃત્યુથી ત્રાસ પામેલી સુવર્તિને છેવડનો સંકલ્પ તો કરણવાની આધિ આણે છે:—

• ને મુજ લાડકડી ન્હારે મેંડી ધરે,  
જમન બધું જુડીસ ત્હારે નિમ્ન વલય હું,  
કરી મરે નહિં દેવો નર પગ ત્હાં દરે,  
પરભાગીન મુજ લાડકાને તે સાથ હું.

કપડીઓના વિપ વિગ્રોહનથી કસાયેલી બાળરક્તિના તરફ એવના કેટલાક કાન્યમાં અનુકંપા દર્શાવવામાં આવી છે અને તેથી એના કાન્યો આડકતરી રીતે અનીતિનાં કોપક બને છે એવો આશ્લેષ એમના ઉપર કરવામાં આવેલો તેનો સમર્થ અચાર 'કાગપત્રી વિપવાનો ન્યાય' એ નામના લેખમાં એમણે કર્યો છે. એ બચ્ચા રાખના પાપા ઉપર રચાયેલો છે એટલું જ માત્ર દર્શાવવાને 'કાગપત્રીમાંથી વિપવા'માંથી કેટલીક પંક્તિઓ અને યંકામાં આવે તો તે દાખ્ય ગણાયે. એ કાન્યમાં કવિએ વિવક્ષિત મુખમાં નીચે પ્રમાણેનાં વચનો મૂક્યાં છે:—

હાય! તો પણ, હદપિ કર મુજ રવિરથી છે અનિવા,  
માઠા રવિરથી તદપિ છે મુજ હૃદય વિષ કદાપિ આ.

જાન્યના છેવડમાં કવિ નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કાઢે છે:—

હૃદય કાગપત્રથી ભલ,  
હૃદયનું કાગપત્ર તોય  
રડીસ પુગઈ તું આ જલે,~  
દયાસિંધુ પ્થાથી ઊડવે'

માર્ગ હૃદય કડકી છે અને તે માઘ રવિરથી નિપ્પ છે એવું બચ્ચા સુવર્તિ કહે છે, ત્યારા હૃદયના કાગપત્રમાં તો તું આખા બન સુધી પુગઈ રડીસ એવું બચ્ચા કવિ કહે છે, એ હૃદયના કાગપત્રમાંથી તો દયાસાગર પ્રભુ ત્હને ઊડવે એવી બચ્ચા કવિ પ્રાર્થના કરે છે ત્યારે શું આત્માનું નૈતિક અધઃપતન એ એક દુઃખ વસ્તુ છે એવું કવિ મનુષ્ય હોય એમ આપણને લાગે છે? એથી ઉઝડો જ બાર કવિએ એ પંક્તિઓદ્વાર પ્રકટ કર્યો છે એની કોઈ પણ વાંચકને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થવા વિના રહેશે નહિ.

હવે એક જીવન મુદ્દા ઉપર આનીએ 'કાગપત્રીમાંથી વિપવા' એ જ કાન્યમાં આપેલાંની પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

આ કાગપત્રની મોજાર  
પુવની રૂપવની આ કાગ  
કવડાં યહો એઆ'નીઆદિ'ં  
મુખપર મુદ્દા કુખની થવી.

સહસ્રશિખ અગ્નિ પ્રદીપ્ત યશે, અને તે અગ્નિ

દેશે પ્રજાળી સદુ આર્ય પ્રજાની વારી;  
રહેશે પછી અધમતાનણી લાંચી ખારી;  
ને આ પુરાણુ રુડી ભારતભૂમિ અતે  
યાશે વિદુષા ઈનિદાસપટ્ટણી સત્યે,

આ શાપનાં વચનો સાંભળીને યુલભણિ દારીનો પતિ પોદારી ઉઃ છે કે—

ક્ષમા દેવી ! ક્ષમા દેવી ! શાપો દે મુજ મરતકે;  
આર્યભૂમિ બચાવી દે; પાળી હું, પાળી હું ખરે.

‘આર્યભૂમિ બચાવી દે’ એ વચનો યુલભણિ દારીનો પતિ બોલે છે છતાં તેની પાછળ કવિનું હૃદય બોલતું આપણને સ્પષ્ટ સંભળાય છે.

આ કાવ્ય હૃદયવીણાનું છે. મૂળે એ ગમે છે. એની તરત જ આગળ નિર્દિષ્ટ કરેલાં કાવ્ય મૂળે એટલાં નથી ગમતાં. પણ નરસિંહરાવની “કવિત્વશક્તિ ક્ષીણ થઈ વધાય લેવા તૈવાર થઈ છે.” એમ ગર્ભિત આશય મૂકનારમાંનો એક હું છું એમ જો કોઈ માનવું હોય તો તે ગંભીર ભૂલ છે એમ મ્હારે કહેવું જોઈએ. ‘નપુરુષકાર’ માં સંઘડાયેલાં અનેક ‘વસન્ત’ માં જેમ જેમ પ્રસિદ્ધ યતાં હતાં તેમ તેમ હું વાંચતો હતો, ઘણીવાર ફરી ફરીને વાંચવા પ્રેરતો હતો, તેમાંથી રસાસ્વાદ મેળવતો હતો, તેની મગ્નહ માણતો હતો. ‘મ્હારાં રમકડાં’, ‘નિરાગિણીની વીણા’, ‘અગ્નિહોત્ર’, ‘ધુવડ’, ‘ત્હારે અને હવે’, ‘મહાભિનિષ્ક્રમણ’ અને બીજાં અનેક કાવ્યો મૂળે આનંદ આપતાં. એ કવિતા-એમાં નરસિંહરાવની કવિત્વશક્તિ ક્ષીણ થયાનો જામ મૂળે કદી થયો નથી. એટલું જ નહીં પણ એમની કસાયેલી કલમ, પરિણામ પ્રતા, વિકસેલી કલાદષ્ટિ, સમર્થ કલાઆપાર એ સર્વ એમનાં એ પાઠકાં કાવ્યોમાં મૂળે જણાયાં છે, અને ‘રમણસંહિતા’ ની એમની તત્ત્વચિન્તન પ્રધાન કરણપ્રશસ્તિ તો કોલેન્ડમાં મ્હોં શીખવી છે. ‘વસન્ત’ માં એ વિશે લખ્યું પણ છે, તો અત્રે વિશેષ વિસ્તાર રાને ફરે ? એટલું જ કદીશ કે નરસિંહરાવના પહેલાં હતો તેના કરતાં કાવ્યકલાનો આપણો હમણાનો આદર્શ જો વધારે હોયો થયો હોય, આપણી કલાભાવના જો વિશેષ વિકાસ પામી હોય. કાવ્યપરીક્ષાનું આપણું ધોરણ જો વધારે હોયું થયું હોય તો એ હંચા અદર્શના ધડનરમાં કવિ શ્રી નરસિંહરાવનાં કાવ્યોનો ફાળો કંઈ જેવો તેવો નથી.

ત્રિવેચક નરસિંહરાવને સાહિત્યસમગ્રાણના ગ્રંથીર લગીયા તરીકે ઓળખાવી શકાય. ‘કવિતા અને સંગીત’ વિશેના કવિશ્રી ન્દાનાવાક્યભારના બાળક ઉપરે સીંચી માંડીને એમાં દર્શાવેલા તમામ નિયમોને અનુસરીને નરસિંહરાવે આકરી રીકા કરી હતી. જોડણી ઉચ્ચારને અનુસરનારી હોતી જોઈએ એ મનનું પ્રતિપાદન કરીને એ વિષયમાં એમણે ખૂબ જોડાપોદ કર્યો હતો. હાલ આદેના આમરને લીધે એમને તથા એમના મનના

સ્વપ્નચિત્રોને 'દશરથ સાહર' તું ઉપનામ મળ્યું હતું 'પ્રેમાનંદના નાટકો' વિશે મેમણે ઉલ્લેખી શક્યો અને તના સમર્થનમાં રજુ કરેલા અનેક મુદ્દાઓ ખૂબ ચર્ચા પ્રાપ્ત હતા. એમની કેટલીક દલીલો વાનુદ વગરની દેશવાને સખળ પ્રપન્નો થયા હતા. ત્યાં એ જ્ઞાનનમાં પોતાના મનને એ મત્રમ વગરની રજા હતા અને એ મનના સમર્થનમાં ખૂબી દલીલોની એ પુનરુક્તિ કરતા એટલું જ નહીં પણ નવા તર્ક પણ ઉઠાવતા. નેડણીના સમયનંધમાં તથા વ્યાકરણને લગતા કેટલાક પ્રશ્નના સમયનંધમાં ('ઉ. ઉદેશ અને વિધિ') એમની અને રા. જી. કમળાશંકરની વિશે જે તુચ્છ વાનુદ આવેલું તેણે તે વખતની કલહરમિક સાહસી જનતાનું ખાસ લક્ષ્ય બેઠ્યું હતું અને મુદ્દામાં પાછળથી એક ખીજ સાહર—જા. તનમુખરામ ત્રિપાઠી પણ ઉતર્યા હતા. પણ એવાર દાવ ખેલીને એ શાક્યા, એમણે શબ્દચાત્ર કર્યો અને 'સેનાપટક' લખાને વિરમ્યા. પ્રેમાનંદના નાટકોને અંગે જા. મમલજાણ કંઠાવાળાની સાથે પણ એમને દીધકાળ સુધી વાદવિવાદ ચાલ્યો હતો. એ પોતાના મનના પ્રતિપાદનમાં અને તેનું પુનઃ પુનઃ મતર્થન કરવામાં અસાધારણ ખંત અને આયત્ન રાખતા, એમના આલેખોમાં ધાર્મિક કોટનાનું તરવ અતી જાણું, એ તરવ જે કંઈક એણે હોત તો તે જરૂર એમના મેદાનને તથા વિરોધક તરીકેના એમના ઉંચા પડે વિશેષ શાખન.

સાહિત્યક્ષેત્રના જગતના નેધ એ પહેરેશીની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ આગળથી નેડણી કે વ્યાકરણના કેલ પલ્લુ દેતો હલકો જવા શખતા નહીં. એમની મખત દેખરેખ દેખ બાળાનું વાંઘવણું વિગૂઢ બન્યું. નેડણી કે બાલગુહિની બાળન બાણે કંઈ જ મહત્ત્વની ન હોય તેમ એ તરફ દુર્લક્ષ રાખતા તરણ લેખકોને કાન ચીમીને એમણે લતરત કર્યો. એમણે અને પછી ખીજ વિદ્યોતે નેડણી સમયને જ ઊઠાપેલ કર્યો તેને અન્તે એ વિષયમાં પ્રતી રહેવી અગત્યકતા દૂર થતી જોઈએ એમ સર્વને સખમય અને પરિણામે નેડણીના નિયમે લગ્યા.

સાહિત્યક્ષેત્રે વિરેનાં એમનાં વિરેચનો ઉપયોગમાં નહીં પણ વિસ્તારવળી થનાં, મન્ય હોવાનું એ જીલુવટથી નિરપણ કરતા તેની જ સાથે શાળપરીક્ષા પણ એ ઉદારતાથી કરતા, મેંપનું તાત્વિક સ્વરૂપ એ જીલુવટથી તપમતા, કવિ કે સાહિત્યકરના આશય અને રજૂત સ્વરૂપે એ ગદ્ય લખતા, મથની ખૂબીઓ મનિક કલાકારની દષ્ટિથી પરખી તેનું શ્રદ્ધા પૂજકરણ કરતા એમનાં એ મરે પ્રશ્નનાં વિરેચનો જો આપણું વિરેચન-આદિય સમૂહ થયું છે. એ વિરેચનોએ આપણા હપર વધારના સાહિત્યને ચેતનવનું બનાવ્યું છે, એને નવા પ્રાણ આપ્યા છે. એ વિરેચનો વગર આપણું સાહિત્ય એટલે અરો નિષ્પ્રાણ, નિર્મળ અને ખંડનું રહ્યું હોત.

કવિશ્રી ન્દાનાથજીનું 'કૃતક કોટીનું' શબ્દ પ્રયત્ન મેં વહેંચ્યું ત્યારે તે સારું લાગેલું પણ નરસિંહરાવનું એ ઉપરનું વિરેચન વાંચ્યું ત્યાર પછી એ કાચની ગૂંઠ ખુલીઓ પછી વિરેચન મનમર્મ, 'જપા અને જપન' એ અપૂર્વ નાટકની અને તેમાં રજુ કરેલા જ્ઞાન-

અર્થના ભવ્ય-આદર્શની તાત્વિક સમીક્ષા એમણે કરી છે. કવિ ખમરદારની 'વિશ્વાસિકા' ઉપર એમણે અતિ વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે તેના આરંભમાં સંગૃહીત કાવ્યોના દોષો એમણે ઝીણવટથી તપાસ્યા છે, એમાંના કેટલાક દોષો આપણને નહવા જેવા અને ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય લાગે, કેટલાક દોષો દોષરૂપે લાગે જ નહિં એ સંભવિત છે, પણ એ દોષો કોઈ અંગત લાગણીને પ્રભાવે કે ન્યાયયુક્તિને અભાવે દર્શાવવામાં આવ્યા હોય તેના કરતાં વિવેચકની ઝીણવટ ભરેલી યુક્તિ અને સ્વભાવની ચોક્કસાઈનું જ એ પરિણામ હોય એમ માનવું મને વધારે વાસ્તવિક લાગે છે. વિવેચનના પાછલા ભાગમાં ગુણદર્શન કરવામાં આવ્યું છે તે ભાગ 'વિશ્વાસિકા'માં સંગ્રહાયેલાં કાવ્યોના મર્મ પકડવામાં, તેની ખુબીઓ સમજવામાં, તેનો આનન્દ માણવામાં અત્યંત ઉપયોગી છે; એટલાં ઉપયોગી છે કે તેને અભાવે આપણા વિવેચન સાહિત્યમાં જે ઉણપ રહેત તે આપણને સાચા વગર રહેત નહીં એમ મને લાગે છે. મોટાદરનાં કાવ્યોને મોટા મોટા પણ નરસિંહરાવની કલાદૃષ્ટિએ યોગ્ય ન્યાય આપ્યો છે. સાક્ષરશ્રી નવસરામની અનેક પ્રકારની સાહિત્યસેવાનું વિસ્તૃત, ઝીણવટભર્યું, અને દિલસોજી સાથેનું નિરૂપણ એમણે જેવું કાંઈ છે તેવું સાંપ્રત સમયમાં બીજા કોઈએ કરેલું મહારાજાજીમાં નથી. રા. કનૈયાલાલ મુનશીની નવસરકાવ્યો તથા રા. બટુભાઈ ઉમરવાડિયાનાં નાટકોની પ્રતિજ્ઞા જેટલી તેના અંતસ્તત્વને આભારી છે તેટલી જ નરસિંહરાવની સમર્થ ગુણપરીક્ષાને પણ આભારી છે એવું મને લાગે છે. હુંકામાં, રસિક અને સંસ્કારી વિવેચકનું વિવેચનકાર્ય સાહિત્યને કેટલું ઉપકારક થઈ પડે તેવું યશસ્વી ઉદ્દારણ નરસિંહરાવની વિવેચનપ્રવૃત્તિ આપણને પૂરું પાડે છે એટલું જ કહીને હું વિરમીશ.

મુંબઈની યુનિવર્સિટી તરફથી અપાયેલાં ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય વિષેનાં એમનાં વ્યાખ્યાનો (Wilson Philological Lectures) સમર્થ ભાષા શાસ્ત્રી તરીકેનું એમનું ઉચ્ચ પદ સ્થાપિત કરે છે. હેમચન્દ્રના અપ્રભંશ વ્યાકરણનો એમણે ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને અપભ્રંશમાંથી કમિક વિદ્રાસ પામીને ગુજરાતી ભાષાનું ધક્કર કેવી રીતે ચડ્યું તે એ વ્યાખ્યાનોમાં એમણે વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. એ વ્યાખ્યાનોમાં એમણે આપેલી માહિતી ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસને માટે ઉપયોગી છે, અને તેની ઉપયોગિતા ચિર કાળ સુધી રહેશે.

'અભિનયકાવ્યો' શ્રેષ્ઠ એમણે મુંબઈમાં રા. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપદે લખેલો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે લખેલો. જે વિષય હાથમાં લીધા હોય તેને પૂરતો ન્યાય આપવાની એમની ચોક્કસાઈને પરિણામે નિમ્ન ધરીકે લખવા ધારેલો શ્રેષ્ઠ ગ્રંથની સ્વરૂપમાં પરિણમ્યો.

રા. મુનશીના સચનથી 'ગુજરાત'ને માટે એમણે લખેલી શ્રેષ્ઠમાળા 'અમરણમુકુર'ના નામથી સુવિખ્યાત થયેલી છે. નરસિંહરાવ જેમના પરિચયમાં આવેલા તેમાંથી કેટલાકની એમના અમરણમુકુર ઉપર જે વિશિષ્ટ છાપ પડેલી તે આ મુકુરમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલી છે. એ શ્રેષ્ઠમાળા પરવક્ત્રી છે છતાં અમુક અર્થમાં એને આત્મસફ્ટી પણ કહી શકાય એમ

છે. એમાં જે સ્થિત ચીનરચામાં આવ્યાં છે તે લેખકના હૃદયના રંગથી રંગાયેલાં છે; એમાં લેખકની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ જેવું દર્શન થયું તેવું એને વ્યક્તને દેખ્યું છે. એ ચિત્રોમાં વસ્તુનું વ્યર્થ સ્વરૂપ કવચિત્ ન દીધું હોય તો તેનું કારણ લેખકને થયેલું વિશિષ્ટ પ્રશ્નરૂં દર્શન, લેખકના હૃદયપર પર રહેલી અમુક પ્રકારની છાપ, લેખકના સ્મરણપટ પર પડેલા અમુક વિશિષ્ટ પ્રશ્નના સંસ્કાર. નરસિંહરાવના વ્યક્તિત્વને માટે જેમને માન હોય તેને તો એ ચિત્રો જેવાં હોય તેવાં આત્મકારણપક કાળના વિના રહેશે નહીં.

નરસિંહરાવની 'વિવર્તલોચના' માં તત્ત્વચિન્તક તરીકે એમનું વિશિષ્ટ ઓળખાણ આપણને થયું છે. એમની 'સ્મરણસંહિતા' માં પણ એ જ તત્ત્વચિન્તનશીલના વિશેષ મોઢા સ્વરૂપમાં આપણે જોઈએ છીએ. એમનું 'મનોમુકુર' એ તત્ત્વચિન્તન ઉપરાંત એમના નિબંધોની સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસની સચોટ છાપવાળી, સદૃશ અર્થમેદને પ્રકટ કરવાને અનુરૂપ શબ્દોની ચોળનાવાળી, ઊંડા ભાવોને વ્યક્ત કરવાના વાણીના સામર્થ્યવાળી, અત્મચિન્ત પ્રસાદવાળી, આડંબર વિનાની નોંધભરી ગદ્યશૈલીના સુંદર નમુનાઓ આપણને પૂરા પાડે છે.

હાસ્યરસવાળી રચના રચવાને પ્રયત્ન એમણે 'ઉનાર ભદ્રંભદ્ર' માં કર્યો છે તેમાં ઉત્તમની દૃષ્ટિથી જોતાં સર રમણભાઈની હળવે હાથે હાસ્યરસ જમાવવાની શક્તિની ઉલ્લુપ જણાય છે. 'સર્વોત્ક્રમની મુગુપ્તિ' એ જીરોમ્મદ રચનામાં હાસ્ય રમતી કમાવડ એ વધારે મહાન રીતે કરી શક્યા છે એમ મને લાગે છે.

વિકાસ, સંઘીતપ્રેમ તથા પ્રત્યુત્ક્રિયા ગુણ વડે કરીને પ્રાર્થનાસમાજને અંગે એમણે કરેલાં કીર્તન બાળી મુન્દર અસર કરતાં હતાં અને ખુદાના જનમંડળને આકર્ષતાં હતાં.

'હૃદયપરીણ' ના એક કાવ્યમાં કવિ કહે છે:—

જે ભાવની છવનની વડમાળ દેવી,  
કુળ પ્રધાન, ગુણ અરૂપ પડી ભરેલી."

એમના છવનમાં ઉત્તરાવસ્થાએ દુઃખનું તત્ત્વ વિશેષ ને વિશેષ ઉમેરણું મળ્યું. ચિપ્પળો એમણે એકઠે પછી એકઠે કુમાળ્યાં. જે સ્વજનો એમના હૃદયમાં વસી રહેલાં, જેઓ એમના હાથે અને મોઢામાં બાંધેલાં, જેઓ એમની સાથે હસતાં અને રમતાં તે ફર કાળના મેદોમાં જડાયા પછી કરી પાછાં કદી પણ મળ્યા શકે? એ પ્રશ્ન કાઠ વખતે એમને નિરાશામાં ગરકાવ કરી દેતો. બીજી વખતે એમને આશા પ્રકટની કે નિષ્કુર બની જે ચિપ્પળો એમને બાળને આલ્યાં ગયાં છે, અને જેના વિશેષના મળ્યું હજી રહ્યા નથી.



૬૩૬ .... શુભસંત : માર્ચ '૩૭

તે દિવ્ય લોકમાં ફરી પાછાં મળશે અને એમના હૃદયના પ્રભુ રાજાશે. 'ધ્રુવ' માં કરી પૂછે છે :—

“પ્રિય જનો હૃદયે વરયાં,  
સંઘ રચિયાં ને હરયાં,  
કર કાળે એ મરયાં,  
ફરી ભેટ એણે કો સમે?”

અને ઉત્તરમાં એમને સંભળાય છે કે:

“કદી નહિં! એ કદી નહિં.” ✓

‘ગૃહ કોકિલા’માં એવા જ પ્રશ્નનો ઉત્તર કંઈક આશા ઉત્પન્ન કરાવનારો મળે છે:

“પ્રિય જનો મુજને તથ  
આસિયાં નિષ્કુર બની,  
પ્રભુ રાજાયા નર હથ,  
એ રૂપશે. ફરો, કયમ કરી!”  
“દિવ્ય લોકે નર રહી.”—  
કોકિલા વાણી વહી. ✓

✓ સમરણસંહિતા’માં કવિ શૃંગાલશાના વૃત્તાન્તનો ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રભુએ એના ભક્તની કસોટી કરવાના હેતુથી અયોધ્યાનું રૂપ લીધું અને શૃંગાલશા પાસે આવીને “માંસ-ભક્ષણાર્થે” એના પુત્રની માંગણી કરી. હૃદયની વ્યથા હૃદયમાં જ રામાવીને શૃંગાલશાએ એ માંગણી કપૂર રાખી અને પુત્રને અર્પણ કર્યું. પ્રભુ એની ભક્તિ જોઇ પ્રસન્ન થયા અને એને વરદાન માંગવા કહ્યું. શૃંગાલશાએ વરદાન માંગ્યું કે “પ્રભુ! ત્હમે મહારી જેવી આકરી કસોટી કરી તેવી ખીજ કોઈ ત્હમારા ભક્તની કરશે નહીં.” કવિ પૂછે છે કે પ્રભુ! એ વરદાન ત્હમે આપ્યું હોવા છતાં મહારી કસોટી ત્હમે શાને કરી?—

પ્રભો! તથાપિ મુજને કરયો કાં?  
એ બાલકો હરી લઈ ઉર-રત્ન મોંમાં! ✓

એ બે બાળકો સિવાય ત્રીજું પણ બાળક એમણે ગુમાવ્યું, અને એમની બાલિકાના બાલકને પણ કૂર કાળે મરગી લીધો. એટલેથી જ એમની કસોટી પૂરી ન થઈ એમનાં જીવનસખી-મુશીલાનું હૈન-જેમને સંગોધીને તરણ વયમાં એમણે ગાયેલું કે—

અરે બહાત્રી! હાવાં વળગી વળગી આપણ સદા  
રહીએ ભેટલાં નવ કદી પરીએ જ અજગાં.” ✓

અને જેમને ઉદ્દેશીને પ્રેમ વયમાં એમણે કહેલું કે—

## સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેટીઆ

: શિખરિણી :

ગયો અંતે આઢી નરસિંહ સમો વીર જગથી,  
જૂઝ્યો મૃત્યુ સામે બહુ વરસ એ ધીર ડગથી;  
ખરે ભોળો ભોળામુત, હૃદય તો બાળક સમું:  
બહુ મીઠી વાતો કરી રીઝવતો ઉર સહુતું.

સહ્યા ઘાવો કારી પણ અનમ યોદ્ધો નવ ડર્યો,  
કસોટીએ દેવી વિરલ બળથી પાર ઉતર્યો:

હતાં જે જે બહાવાં સ્વજન પરવાયાં મરી ઘણાં,  
પ્રભુના જાંદાની પરખ કરવા શું જઈ રહ્યાં ?

તૂટ્યા તારે તારે, અમ હૃદયવીણા સૂની પડી,  
ચૂંચાઈ ચગદાઈ ગઈ કુસુમમાળા તણી કળી:

વધુ કયાં ઝંકારો મહુ નૂપુર કેરા જ સુણશું ?  
ગઈ ઉસ્તાદી અંશુલી, નીરસ એ વાદ્ય બનતું;

હતો ભાષાશાસ્ત્રી, પ્રજાર કવિ, વિવેચક વળી,  
ખરે ભારી સાલે ઉણુપ ભડ વૈયાકરણીની:

“જગા એની ખાલી!” સહુ જ વ્રદશે સુક્ત મનથી,  
ઉંચી વિદ્વત્તાનાં સ્મરણસુકુરે સ્મૃતિ જીવતી.

પડ્યાં કેં દુઃખાભો, મયુર શી કળા દાખી વધતી,  
હતી શ્રદ્ધા એની પ્રભુ ઉપર તે ન્યૂન ન થતી:

રહી થાક્યું ન્યારે કુમશું શિશુ સ્વપ્ને સરી ગયું—  
દીવેટીઆદ્યુતિ સુરસદનમાં સ્થિર અંગકે !

જેહાંગીર દેશાઈ

હંમેશાં પ્રશંસા કરવા જેવું લાગે ત્યાં પ્રોત્સાહન આપવા તૈયાર જ રહેતા તેવું બોધ કરવાનું છે.

નારાયણ હેમચંદ્ર એટલે બાળાન્તરનું કારખાનું. એનાં લખાણોમાં બાળાનું કે શૈલીનું કાંઈ જ કેદાણું નહિ. છતાં તેણે સંસ્કૃતીનું બાળાનર ક્યું તેનું લંબાણુ વિવેચન નરસિંહરાવે ક્યું. આ “મહાશય” ની અંગારી-મરેલી ગુજરાતી શૈલી સ્થાને સખન વધી હોવા છતાં નરસિંહરાવે ઉદારતાથી તેના આ અંચનું વિવેચન ક્યું છે. તે જ પ્રમાણે સુધારાના વિચેની મનાયેલા મણિલાલના “ઉત્તરશમચરિત”ની પ્રશંસા પણ તેમણે દોષ દર્શના જેટલી જ કાળજીથી કરી છે. અખરદારે “વિલાસિકા” લખી ત્યારે હજુ તે ઊંચતા કવિ હતા. છતાં નરસિંહરાવે ‘વસંત’ના કેટલાયે અંકો સુધી તેમના આ પુસ્તકનું અવલોકન ચલાવ્યું. એથી અખરદારની કવિત્વશક્તિ દખાઈ ગઈ, મરી ગઈ, એવા આક્ષેપો પણ થયા હતા. પરંતુ “સંદેશિકા” “કલિકા” “દર્શનિકા” વગેરે ઉત્તરોત્તર વિકાસ દર્શાવતા કાવ્યત્રયો તે વખતે નરસિંહરાવ પર મુકાયેલા ઉતાવળો આક્ષેપ કેવો ખોટો હતો તે જનાવે છે. અખરદારે નરસિંહરાવ પાસે માર્ગદર્શનની માંગણી કરી હતી અને નરસિંહરાવે તે પ્રમાણે અનેક ઉપયોગી સૂચનાઓ “વિલાસિકા”ના વિવેચનમાં કરી, તેથી અખરદારની કવિતાને પરિણામે લાભ જ થયો. સુન્દરીએ “ગુજરાતનો નાથ” લખ્યો અને નરસિંહરાવે તેને “સરસ્વતીચંદ્ર” કરતાં પણ ચરીયાની નવસકથા કહી; ન્હાનાલાલના “વસંતોત્સવ”ની અપવાગધ શૈલીની કડક સમીક્ષાની સાથે નરસિંહરાવે “મણિમય સેધો,” “ટુલસી કટોરી” વગેરેનાં તથા “જ્યાનમયન્ત” નાં વખાણુ કરેલાં તેની ગણના કરવી જોઈએ. પણ દોષદર્શનનું સ્મરણુ રહી જાય છે અને શુભકર્મન વિસરાઈ જાય છે. માનવીની એ પ્રકૃતિ જ છે કે હજાર પ્રશંસા વાંકથો પછી પણ તેનાથી એક દોષદર્શન સહન થતું નથી. અહીં ઊમરવાડીયા કૃત “લેખકવિમ્બી” કે ઉમાશંકર જેવો રચિત ‘વિશ્વશાન્તિ’ પ્રકર થયાં કે તુરંત જ તેના ઉપર ગુજરાતી સાહિત્યના આ બીજામધિયમહે પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેયાં. સુંદરજી ગો. એટાઈ, હરિહર ભટ્ટ, અરે, અત્યારે નિંદા માટે સર્વને સુત્રમ યજ પડેલા ચંદ્રશંકર પંડ્યા પણ નરસિંહરાવની પ્રશંસાથી વચ્ચિત રહ્યા નથી. કાંઈક પણ સાદું દેખ્યું ત્યાં નરસિંહરાવનું કવિહૃદય ઉમળકાથી ઉછળી આવ્યું છે.

નરસિંહરાવના વિવેચનોમાં પાંડિત્યની અંદર કવિત્વ વારંવાર ડોકીયાં કરે છે, “વિશ્વનાં વ્યાખ્યાનો” જેવાં વ્યુત્પત્તિના શુદ્ધ લેખમાં પણ નરસિંહરાવની કવિપ્રેરિનાં જગદી ઉડે છે, અને પછી તે સિક્કા દુદા અને ટુચકા ટપકાવે છે. “શું જામ્યો?” “લાડુ ને માથે દુધપાક.” આ પ્રશ્નોત્તર સહમતવતાં નરસિંહરાવ કહે છે કે પેટમાં લાડુ નાખ્યા અને માથાપર દુધપાક રેડ્યો એમ નહિ, પણ માથે એટલે at the top of it.

આ હાસ્યરસની શક્તિ જ જેમ વાંચકને સ્વિકર થઈ પડે તેમ જેના બોલે હાસ્ય ઉત્પન્ન થતું હોય તેમને માડું લગાડે. નરસિંહરાવે વ્યાં કડક ટીકા કરી છે ત્યાં હાસ્યનો પ્રયુ. ઉપયોગ કર્યો છે, તેમનામાં તેમણે ‘વિનવંલીલા’માં લખ્યું છે તેવી “હાસ્યસેન્દ્રિય”

હતી આ પ્રતિય મેઘઓના માંલીયે નીચે હજારોકા ગુચ્છાનીઓમાં ફરતો છે. એટલે તરતય રીતે તેનું આસ્વાદન કરવાને બદલે ઘણી વખત તેમાંથી અણેપકુક અર્થાં જાળમે છે. નર નિંદરાને આવી રીતોના કે વિવેચનો બીજકુપ બપ ન દેના.

તેમના નામ પ્રમાણે જ નરસિંહરાવ ખરેખર નરોમાં-મિંદ હતા તેમને સત્યન કુચ્છારજી કરવામાં કે આચરણમાં કાળજી પ્રકરનો બપ નહો નહિ. નિરુદ્ધીને જાગન નહો છે. પણ જાગવાવાની કે એવી જાગી આજાગ ધીને જ સાચને બદલે માડ કહેવાની રેવ ગુચ્છાની વિવેચકોમાં વધતી જાય છે, પરિણામે સત્યના જોને અન્યોન્ય શ્રાધા જેવાં સંમાજો આપણા પચોમાં ઉતરાય છે.

અન્ય વિવેચકો સાથે નરસિંહરાવના વિવેચનો સરખાવાં એક બાજન ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. નરસિંહરાવે વિવેચનો લખ્યાં છે, પુસ્તકપરિચય, સ્તીકાર કે નીંદા જેવું લખ્યું નથી. નવજામને ગુચ્છાન શાળાપત્રનો તંત્રી તરીકે પુસ્તકોનાં અવલોકનો કુચ્છઆન લખવાં પડતાં એટલે તેમણે જાનું પુસ્તકો વિષે કુડી કુંડો નોંધે લખી છે. તે જ પ્રમાણે મણિગ્રામે ચિંચવા અને મુદ્દર્શનના તંત્રી તરીકે અને રમણપ્રદેએ જ્ઞાનચુલાના તંત્રીપદેય નવાં પ્રકર થતાં પુસ્તકો ઉપર પ્રાસંગિક નોંધો લખી છે. આવી નોંધોને લીધે જ આ ત્રણ વિવેચકો વિવેચક તરીકે પ્રાન સમક્ષ વધારે પ્રમાણમાં ફેલાયા. મણિગ્રામ અને નવજામના લેખનમંદોમાંથી આવાં ન્દાનાં લખાણો બહુ કરીએ તો સારું જેટલા પ્રમાણમાં રહે તેના કરતાં નરસિંહરાવના વિવેચન લખાણોને જરૂરો વધી જાય તેટલો છે. નરસિંહરાવ પોતાની અનુકૂળતાએ વિવેચન કરે છે. અને તે સમયે તંત્રીઓને નહોતો સ્પષ્ટ મંદોએ કદિએ અનુભવના નથી. કેટલીક વખત નરસિંહરાવ વધારે પડતો વિસ્તાર કરે છે એમ લાગે છે. તેમની યેવી, બાવડેવી છે. તેમાં વાંચકો ખારે અને જોઇ લેવાનું કાંઈ મોટું જ નથી. બીજાએ "પ્રયુક્તાવર્ણો" "મધ્યરાત્રીએ એક સેનાપતિનું ચિંતન" નામના કાલ્પમાં આવે જ વિચાર દર્શાવ્યા છે એમ કહી નરસિંહરાવ એ આખું જ કાલ્પ દુરનોદમાં નહિ પણ લખાણની બંધારે જ અધારી છે છે. "જાણ્યમન" માં હંડેહનીયો પ્રમત આવે છે. તે વિષે નરસિંહરાવ કહે છે કે જેવી રીતે કામરેવ અદિ બાણ ખારે છે તેવું જ વર્ણન "શેક્સપીરના મીક અમર નાવકસા હોમ" માં એક જગ્યાએ આવે છે. આટલું કહીને ને અલકા નેચો જાણ પડી એ અલો જ લોગો મંચાર અલકામાં ખસી દે છે. આવી લાંબી અવતરણો આપવાની પુષ્ટિતિ એ પાલિ ગુપ્તમાં સામાન્ય હતી અને ગુચ્છાને અતીવી નેધો તો નેતવનશમે અરુવતીવદનો મગ્ધન અગ્રેજ મુખારીનો સરમંત્રક પાળ જતાનું.

પુસ્તકો અને લેખકોના ઉપર વિવેચનો લખવા ઉપરાંત નરસિંહરાવે માલિય અને કલામાં મિશ્રાનોની વિચાર, તકરારથી અને રસિક અર્થ કરતાં દેખાક લેખો લખ્યા છે. માન્ય, પણ અને સમોત અથ મલુકાં સ્વરૂપ અને તેમના પરસ્પર સંબંધ વિષેના ગોણાકાલુએ ગુચ્છાનના સિલિન વર્ગના અવમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મળે નથી. જાનાં ને જો કેટલેક બાજે

દૂર થયો છે, તે માટે નરસિંહરાવની જવાબદારી ધણી ભારે છે. તેમણે કંઈ અને સગ કવિતા અને પદ એક નથી એવું સારવાર ચાક્યા વિના બતાવ્યા ક્યું. તે જ પ્રમાણે "અનેનવર્સ" અને "સોનેટ" વિશે તેમણે ચર્ચા શરૂ કરી હતી, જે પછીથી ઘણી વિદ્વાન ભરેલી રીતે ખચકદાર, કાકોર વગેરેએ આગળ ચલાવી છે.

(નરસિંહરાવની સાથી વધારે કાવિત્રી કદાચ પંડિત તરીકે જાણવામાં રહેશે. ગુજરાતી સાહિત્યના સદ્ભાગ્યે તેમને લાંબુ જીવન મળ્યું હતું અને તેમાં હજારોમાં તેમને અભ્યાસ માટે સંપૂર્ણ અવકાશ અને અનુકૂળતા મળી. એસિસ્ટન્ટ કમ્પોઝર અને જાજ તરીકે હતા ત્યારે પણ તે પોતાનો નવરાસનો સમય સાહિત્ય અને ભાષાના અભ્યાસમાં ગાળતા, પણ પછીથી નિવૃત્ત થઈને તે મુંબાઈ રહ્યા અને કેટલાંક વર્ષ પછી એક્ઝીક્યુટિવ કાલેજના ગુજરાતીના પ્રથમ અધ્યાપક નીમ્યા. તે આખા સમય દરમિયાન તેમણે પોતાના અભ્યાસમાં તદ્દિ ફરી અને તે આગળ પંડિત્યનો લાભ ગુજરાતને આપ્યો. તેમના "વિદ્વાન કાલકોષોચ્ચક્ષ સેક્યસ" ઘણાં વર્ગો સુધી અદિતીય રહે તેવાં છે. આ વ્યાખ્યાનોમાં તેમણે સાહિત્યનું વિવેચન કર્યું છે તે ભાષાની ચર્ચા જેટલું તત્ત્વરૂપી નથી. પણ "મનો મુકુર" ના અભ્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલાં જે ભાગોમાં અને "સ્મરણમુકુર" માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં તથા માસિકોમાં છપાયેલાં તેમના વિવેચનરૂપી તેમને ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચકોની પ્રથમ શ્રેણીમાં સહેજાછથી સ્થાન અપાવે તેવાં છે. અભ્યારે તેમના મૃત્યુથી તેમના તરફ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીઓનું ધ્યાન ખાસ દોરાયું છે, અને તેમના સ્મરણ માટે કોઈક સ્મારક કરવું જેમને એવા વિચારો થાય છે, તેનું પરિણામ ગમે તે આવે, ગોપર્ધનરામના મૃત્યુ પછી સ્મારકની મોટી યોજના થઈ હતી પણ પંડિતશ્રી શ્રી. મોક્ષ મોક્ષ નામોવાળી સ્મારક કમીટીએ આધારના હાલિક આગેશમાં રચાય છે પણ ઉપર તે કાગળ ઉપર યોજનાઓ કરીને જ પોતાનું આયુષ્ય ખતમ કરી દેતી લાગે છે. આપણે છાત્રીએ કે આ દૃષ્ટાંતમાં એકવાર ફરીથી એવું ન થાય. પરંતુ નરસિંહરાવનું ખરું સ્મારક તે તેમનું પંડિત્ય ગુજરાતના નવ શિક્ષિતો અપનાવે તેમાં જ રહેલું છે.

# સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈ

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

## સ

સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈ એક પ્રખર સાસર દત્તા, એક વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રી દત્તા, આધુનિક ગુજરાતી કાવ્યના એક પ્રધાનકાર દત્તા, એક વ્યૂત્પન્ન કવિરસી દત્તા, એક પ્રદક્ષુ બક્ષ દત્તા, વગેરે ધર્મ દત્તા. પણ આપણને, જેમણે એમને મરેણે આપણામાં દરેક દરેક જોયેલા, અને જેમણે એમનું અવમાન પણ તાત્ત્વ જ જોયું કે સંખ્યાનું છે, તે આપણને તે એમનું જીવન જ અત્યંતે વધારે સાબરે. અને એના વિષે જ વધારે વિચાર આવે. એમની બધી પ્રગતિનું એ જીવન જ અવિરોધન હતું, પ્રાતઃક હતું ને કારણ હતું એ જીવન એ સર્વ પ્રગતિઓથી કશક વિશેષ હતું ને કે એ પ્રગતિ કરતાં એ જીવન વર્ણવવાની આપણી શક્તિ ધંપી એટલી !

એમના જીવનની એક પ્રખળ સામગ્રી અખર્ષે જે ધાણે તેમના પરિચયમાં જાણતી, અને મારે જ ધણ એમને જુદી જુદી સામગ્રીથી સંબાળતા દત્તા અને દજી સંબાળતા દરે. દરેક જામનાને પોતપોતાના અમનોણે હોય છે. તેમણે અમનોય, તેઓ જે જામનામાં જોઈતા તે જામનાના આપણા સૌક્યમાત્રની તે વખતની સ્થિતિમાંથી જ કાપના થયેલા એ સ્થિતિની જડતા, પામરતા, અસ્વસ્થતા અજમાનિતાના સનોપમાંથી નર્મદના પ્રેમશાપનાં અને કલ્પનાં એ સ્થિતિની વિચારહીનતા અને અધીરતાથી પરિભ્રમી ગઈએ પડી સેવાના અપેક્ષાના પ્રત્યાસનથી જોઈતેનગમના વિચારની નિશ્ચયતા અને મનના હિંમતી; તેમ એ જામનાના ગરિષ્ઠસ્થ, શરિષ્ઠસ્થ, વિચારની અવિરોધતા, બાળાની અસ્વસ્થતા, બુદ્ધિશક્તિ, સ્ત્રીઓને મારે વપરાતો સખ વાપરીએ તે વિચાર અને બાળાનું એક પ્રદક્ષનું દુઃખપણું. એના અખર્ષથી વાળીખરી સદ્ગત નરસિંહરાવભાઈની પ્રગતિઓ પ્રેમશાપની અને અખર્ષ કહીતે. હું, એમનામાં કયા પ્રત્યે રાગ કે પ્રેમ નહોતો એમ કહેવા માગતો નથી. એમનામાં પ્રેમ હતો. એમના કુટુંબીઓ પ્રત્યેના પ્રેમ આપણે એમની સમસ્તકુલદિનામાં જોઈએ છીએ, એમને મમાલ પ્રત્યેના પ્રેમ એમના દેહમીત્રોના અને વિષયાના મમલવાનાં મીત્રોમાં જોઈએ છીએ, એમનો સત્ત્વ મારેના પ્રેમ આમલ, એમની બાળાની બહિષ્કારના અને એમનાં જોઈએ છીએ. દેશદુષ્ટતા કાર્યક્રમમાં પૂજ્ય માંથીજ અને તેઓ એક બીજાથી આટલા દુર છતાં એ બેને આટલો મેળા, એનું એક કારણ બનેલે પોતપોતાની રીતે, આ દુઃખપણાને અખર્ષ, સત્ત્વ મારેના પ્રેમ અને આમલ અને કષ્ટ તરફની બહિષ્કાર એ અર્થ હું. અને તેમ છતાં તેમનામાં મુખ્ય પ્રગતક પણ

આ અમર્ષનું !

આ અમર્ષને લીધે અનેકને તેમને વિષે કોઈ કોઈ વાર માફ લાગ્યું હશે. એમનું 'સ્મરણમુકુર' જતાવે છે કે આ જાળન તેઓ પોતે પણ જાણતા, એકાદ પ્રસંગે એમ માફ લગાડવાથી તેમને પોતાને પણ દુઃખ થયેલું. છતાં મિત્ર, પરિચિત, અર્થ સંબંધીઓના મોટા વર્ગે તેમના તરફ આદર રાખેલો તેનું કારણ જેટલે અંશે એ વર્ગની ઉદારતા, તેટલે જ અંશે શ્રી નરસિંહરાવબાઈની ચારિત્ર્યની ઉન્નતિ. તેમના જીવનની એકનિષ્ઠા, અને તેમણે ઉચ્ચ આગ્રહથી કરેલી સાહિત્યસેવા.

તેમનો મિત્રવર્ગ, માત્ર તેમના સમકક્ષીન સમપ્રતિષ્ઠિત, સમસ્થિત, સમસાહિત્ય સેવક શ્રી આનંદશંકરબાઈ, ડિ. જા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી, સદગત ગોવર્ધનરામ, સદગત ઉત્તમભાઈ કે. ત્રિવેદી જેવાનો જ નહિ પણ તેમનાથી સાહિત્યસેવામાં પ્રતિષ્ઠામાં, ઉન્નતિમાં, એમ અનેક રીતે નાના એવાઓના પણ ખરો. તેમાં પણ તેઓ અધ્યાપક થયા પછી તેઓ મોટા ભૂવાન વિદ્યાર્થી વર્ગના સંસર્ગમાં આવ્યા અને એમાંથી ઘણા તેમને મમત્વથી સંતરે છે એ એમના પ્રેમાળ સ્વભાવનું એક ચિન્હ છે.

મને પોતાને તેમનાં મીઠાં સંસ્મરણો છે. હમેશાં તેમની પ્રેમચાતુ જોવાને છું. સદ્ભાગી થયો છું. તેઓ બહુ રસપૂર્વક વાતો કરતા, તેમની પ્રકૃતિ જોતાં ઘણા તેમની સામી મસ્કરી કરવી એ આનાયરવક સાહસ ગણે, પણ તેમની પોતાની વાતચીત અનેક દુચ્છા મસ્કરી વિનોદ વગેરેથી હમેશાં રસમય રહેતી. તેમની સાથે વાતો કરતાં એકમાંથી ખીજી વાત નીકળ્યા જ કરતી. તેમાં ઘણીવાર ભાષા, વ્યાકરણ, શબ્દશુદ્ધિ, કાવ્યની પાઠ શુદ્ધિ, પુરાતત્ત્વ સંશોધનના પ્રશ્નો વગેરે એમના પ્રિય વિષયોમાં વાતચીત સરી પડતી. એક વાર વ્યાકરણની ચર્ચા દરમિયાન મેં કરેલું કે આપના અતેવાંસી થઈ થોડો વખત રહેવાની ઇચ્છા છે. મને મુંઝવ રહેવાનો અવસર મળ્યો પણ ખરો. પણ તે પહેલાં થોડાં સમય થી એ એવી બિમારીમાં આવી ગયાં કે મારે જ મળવા નહિ ત્યારે થમ પડે એવી જાળનમાં વાન જતી અટકાવવી પડે. છતાં એમની સ્વિચ્છ રાખવાની ટેવ, એકસાઈ, આગ્રહ, વિદ્યાપ્રેમ, જિજ્ઞાસા એ બધાં એટલાં પ્રગળ કે ગમે તેવી સંભાળ છતાં આના વિષયોમાં સરી ગયા વિના તેઓ રહેતા નહિ અને પરિણામે તેમને થમ પડતો. તેમના સ્વભાવમાં ઘણાં મોટાં માણસોમાં એક પ્રકારની આસપ્રકૃતિ હોય છે તેવી હતી. જેને લીધે દુનિયાની વિષમ પરિસ્થિતિ, અટપટા વ્યવહાર, એકસ્વભાવવૈચિત્ર્યની સાથે તેમના મનને મેળ એમનો નહિ, જેને લીધે, વિવેચનમાં જે સ્વાસ્થ્યથી તેઓ વ્યવહારની આ સ્થિતિ સમજ સમજની શકતા તે સ્વાસ્થ્ય તેઓ પોતે વ્યવહારમાં ઘણી શકતા નહિ, અને તેમાંથી તેમને ઘણો ક્ષેપ થતો એ ક્ષેપ છતાં, 'કોઈ દુઃખનને પણ ન પડતો' એમ સાધારણ માણસ કહી એવી અને એટલી વિષત્તિઓ તેમના કુટુંબ પર વારંવાર પડ્યા છતાં, એમણે હંમેશાં પોતાનું ધ્યેય ધ્યાન આગળ રાખ્યું છે, અને નમ્યા વિના, ભોગ્ય વિના સ્થિર રહેવાનો જે આગ્રહ જતાઓ છે, તે તેમનામાં રહેલી જિંડી આદર્શનિષ્ઠા બતાવે છે, જે જોતાં માન થયા વિના રહે નહિ.

ગુજરાત તેમને માટે મગરૂબ રહેશે ને તેમની સેવા બુક્કી નહિ શકે. અને એમના જીવનની છાપ જે જે એમના પ્રસંગમાં આવ્યા હશે તે સર્વ ઉપર, ચિરદાય રહેશે.

# ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્ય અને નરસિંહરાવ દીવેદિયા

શંકરમસાદ રાવલ

નવીઆદ અને બચાવની તાલીમ સાહિત્ય પરિષદના નવનમયે મળિયાત રિવેરાના મંત્રસાહિત્ય રિવેરા ગ્રેષ્મમાં મેં નીચે મુદ્દતમે ઉપસદાત કયો દત્તો:-

"અતી મળિયાતના મંત્રસાદની પ્રથમ અને ત્રીજીની કોનિઆ ઉપર આદ્યે નોતરિયાત કરી આપમેં આરકીયું. મળિયાતની સદ્ય મંત્રસાદિએ એક મદામદિએ આપમેં સાહિત્યનીયેમો કીયું કયું છે અને એમની સાથે રવી આપમેં મંત્રસાદિની ત્રિમળિયાત કરનાર મેંત્રસાદમંત્ર અને નરસિંહરાવમાત્ર મંત્રનાં અત્રેમાન મંત્રમદિએના આપમેં દર્શન કરીયું તોએ આ મંત્રમદિએમાં આપમેં કદી મંત્ર નુનતા સામશે નહીં. કીયાત ન પ્રથમ અને મંત્રમેં મદાસના ઉપર, એક અને આદિનીય. ગુમંધાનુ અને મંત્રસાદ, સદ્ય અને મંત્રસાદી એવું એ મળિયાતમદિ આમર અત્રેમાની રિવેરામાન આપમેં સદ્ય દર્શન આપ્યા ન કરે અને આપમેં એની તાત્રમદાત એની રિવેરામાની મંત્રસાદ મંત્રસાદ-પ્રથમ મળિયાતની આદ્ય હરસામિએ નરસાદ નરસાદ નરસાદ કરીયું."

આ મંત્રી આદ્યે નવ વો આપમેં મંત્રસાદિનીય મદામદિના મોત્ર સમય મદાસનાં નરસિંહરાવમાત્ર રિવેરા મંત્રસાદિના રદ્યે દર્શન કરેત્ર પ્રેમત્ર દમદાત્ર નરસાદ મળિયાતને એ આમર આદિનીયમાત્ર મંત્ર હરસાદ પુત્રસાદની આમરિ અત્રેમાનુ હુ ઉચિત્ર મંત્ર હું.

નરસિંહરાવમાત્રએ 'કુમ્ભમાત્ર (૧૮૮૭)થી આદ્ય કરી ૧૮૯૫'ત્રે (૧૮૩૩)માં પ્રસિદ્ધ કરી આદ્યસાદી નોત્રાકરિયાતની સરિયાના આત્ર પ્રથમ મંત્ર એમની મંત્રસાદિને મંત્ર આત્ર વડેની રામી છે. મંત્રસાદ વડે કુમ્ભી આત્ર વડેની રદ્યે એ મળિયાત મંત્રસાદ રિવેરા અને તાત્રસાદનું છે. દિવો મુરદેએ કે મંત્રસાદે ત્રાં ત્રીન છત્ર ત્રિમળિયાત આત્ર મંત્રસાદેમા કુમ્ભી રદ્યે મંત્ર છે તેમ દેસાદત્રા કોત્રાત્ર મંત્રસાદ આત્ર પરિ મળિયાત ને મળિયાત પંચસપચામ નોત્રાત્ર વડેનુ નરસાદ ને ત્રિમળિયાત છત્ર નોત્રાત્ર વ્યત્રીત આત્ર તેમ આદિનીય સાથા અને એમનિઃ ભત્રનું છત્રન ખદેમાર મંત્ર ન કરેત્રાત્ર તેમ મળિયાત કોત્રાત્ર નરસિંહરાવમાત્રએ આત્ર પુત્રાંએ આ મંત્રસાદ વડેનાં મંત્રસાદ નિર્મળ તાત્રસાદત્ર કરિયાત્ર નરસાદનું દોત્ર તેમ એમની મંત્રસાદિએ મળિયાત ને સમ્પાત્ર કોત્રી મળિયાત એ દર્શાત્ર મળિયાત રિવેરાત્ર મળિયાત આપમેં આત્રી કીની રક્ષા વગર



ચેતી નથી. તેમ નહીં તો-આપણા શિષ્ટ અને વિશેષ સંસ્કારી પદસાહિત્ય કરતાં-માનવચક્રા જેવી પ્રવાહી સર્જનાત્મક સૃષ્ટિઓના કુખપ્રસાદો રચીરચી એમણે આપણી ગદ્યસાહિત્યસૃષ્ટિ જ રચી હોત તો તે પણ ગુણુ તેમ જ સંખ્યામાં કેટલી બધી થઇ હોત! પણ નરસિંહરાવબાઇ કવિ હતા, છતાં વિશેષ ગદ્યકાર હતા, સર્જનાત્મક ગદ્યકાર કરતાં પણ વિશેષ સંગીત ચિન્તનશીલ પંડિત હતા આ પંડિતગદ્યકાર એમની ચિરંતન અમરતાને ઓગસ્તવી રાખે એવાં કક્ષા, વિવેચન, શબ્દસિદ્ધિ અને લાપાશબ્દો જેવાં ગહન વિષયોનાં રસાસ્વાદન કરવામાં અને એમના પ્રિય ગુરુદાનના સાહિત્યસિક્ષા જનોને કરાવવામાં જ આંતરના હિંદા આનંદ ને ધર્મ માન્યા. કવિહૃદયની કક્ષાની અને પંડિતના રસદાનની ગંગાને એકએક સચે પહેવડાવતાં આ કવિવર કવિ મહી કિંતુ અને છે, પંડિત બને છે કે શાસ્ત્રોનાં કાષ્ઠેકાષ્ઠનાં અટપટિયાં શાસનો ઊકેલીઊકેલી તેમાં રસમંદન બની પાંડિત થાય છે. આપણા સાહિત્યે સાધેલા આગ્રહ ચુંચીના નિકાસ તરફ જોનાં જણાય છે કે ગુરુશરણેનાં ગુરુશની આત્મા જેમાં પ્રતિબિમ્બિત થતો તેથી આઝીપાતળી જુની ગુરુશની કવિતા તો કાલજવનશાનુ અદૃશ્ય થઇ છે. પણ અગ્રેષ્ઠ યુગના આગમન પછી પશ્ચિમ અને પૂર્વના શુભગ સંમિશ્રણને પરિણામે જે નવીન કાવ્યદર્શને સાહિત્યાદર્શ જન્મ પામ્યા તેનાં પણ ગુરુશરણેનાં સાહિત્યિક ગુરુશની આત્મા સમર, સમર્થ કે સમર્પક આત્મારૂપે પ્રતિબિમ્બિત નથી થયો; જો કે એમાં નીતિના. કાંતિની ઝંખના, સ્વાતંત્ર્ય પહેલાંના મર્મવશ આત્માના જન્મકાલની વેદનાના સૂરો, કહીકે અસ્પષ્ટ તો કહીકે સ્પષ્ટ, સંભળાયા છે જ. હિન્દ કે તેના અંગમૂળ આપણા ગુરુશરણના પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની નિર્ભય શાંતિ અનુભવતા ને અનુભાવતા ઉન્ના સાહિત્યકર્તા તો આપણા નવીન કવિઓ હજી હવે પછી આપણને સંભળાવશે. પણ આ પહેલાં જે કવિઓવિદો, સાહિત્યકર્તાઓ કે સાહિત્ય-સ્વામીઓ આપણે ત્યાં આપ્યા છે અને મણ છે તેમને તો ચિદ્ર દેશકાલની પાયા અને ચાલુરની વેદિઓ ઉપર હોમાયું જ પડ્યું છે. દેશકાલને આવરવક એવી યજ્ઞ ભૂમિઓના કુંડમાં નર્મદો કે ગોધરંવરઓ, મણિકાઓ કે કાશ્મીઓ, નરસિંહરાવો કે નાનારાણેને માનુષ્યો અર્થે ધણધર્મવશ થઇ અસિદ્ધિ રૂપે રુદ્રાપું પડ્યું છે અને હજીએ બીજા કેટલા બધા હોમાય છે ને હોમાશે ? આવાં અસિદ્ધાનો આપતાં આપતાં પણ આ સાહિત્યસ્વામીઓએ પ્રગટવનના મંદિરને ખોંધવામાં જે બારે અને મોંઘું દ્રવ્ય એમના દેહાત્માઓમાંથી યથેચ્છ અને આનંદપૂર્વક કાઢી આપ્યું છે તેથી આપણા નવીન ગુરુશરણના પ્રગટવનના, તેના સાહિત્યાદર્શોના અને તેના બારિ હવનને જોઈતા અન્ય હવન-સરંજામના અગ્રણ્ય જ્ઞાન તેમણે આપણને આપ્યું છે. ગુરુશની બાપા અને સાહિત્યના આપા વિરલ પ્રાણમાં પંડિત નરસિંહરાવબાઈએ આપણને આપ્યા છે અને એકલવીર નર્મદે નર્મકોશનું ગુરુશની શબ્દવન દિશ દિશથી બેધું કરી સંપ્રદાયોનાં જે અસિદ્ધાન આપ્યું હતું તેણે જ દાયે હવનનું શાંત ને ધૈર્યશીલ અસિદ્ધાન નરસિંહરાવબાઈએ ને શબ્દવનના દત્તિદાસને, તેના આત્માને તેની દેહજુદિને અર્થે આપ્યું છે એ નિર્ણય છે.

# સ્વ. નરસિંહરાવની વિવેચનપ્રવૃત્તિ

હાલરાય રંગીલદાસ માંકડ

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે વિવેચક જોડાપદારક કામ ન કરી શકે; અને જોગે જોડાપદારકની આધિક કે પાધિય બાબત કદીએ તેને ઉપકારક થાય તેવું વાક્યમવિવેચક આસ કશું જ ન કરી શકે એમ આપણે સ્વીકારી પણ લઈએ. છતાં સત્ત્વથીજ વિવેચકનાં અસર સમાનનાં સંસ્કારજીવનમાં પ્રવર્તતાં વિવિધ જથ્થો ઉપર, સામાન્ય જનને માન્ય હોય છે તેના કરતાં, ઘણું વધારે વ્યાપક પ્રમાણમાં થાય છે તે નિર્ધારક છે. હજી કેટલાક કળ કૃષ્ટી એમનું ખરું મુખ્યકર્મ કરવાનું કલ્પ્ય શક્ય નહીં બને, છતાં સ્વ. નરસિંહરાવની વિવેચક તરીકે આપણું સંસ્કારજીવન ઉપર યોગેથી અમરની, બને તેા, મૂર્ત (Concrete) વિચારણા કરવાનું અહીં કાર્યું છે. આથી જુ એમની વિવેચનપ્રવૃત્તિનાં શૈલી, અન્ત-સત્તાદિ ગુણોની વિચારણામાં અહીં નહીં ઉતરુ, પણ એમની વિવેચનપ્રવૃત્તિમાંથી કેટલીક, જેની મૂર્ત અમર, જેવા માનીએ તે આજે પણ આપણે જોઈ શકીએ એમ હીજો, તેને ઉપરના મુદ્દાના ઉદાહરણરૂપે અહીં તપાસીશ.

જોગબૂસમી સદીના ઉપાન્ય અને અન્ય દાયકામાં ગુજરાતમાં પ્રાચીન સાહિત્ય-પ્રકાશનપ્રવૃત્તિ હીક હીક જોડમાં ઉપડી હતી. આ પ્રવૃત્તિમાં બાગ લેનારજોમાં મુખ્ય સ્વ. ઇચ્છારામ દેસાઈ અને સ્વ. હરગોવિન્દદાસ કાંઠારાણા હતા. સ્વ. હરગોવિન્દદાસ. પોતાની બહુજીવનને પરિણામે તેમ જ પોતાની વરોદમાં હતી તે સામગ્રીને પરિણામે એ કાળમાં બહુ માનાઈ પુરુષ હતા. તેઓ તે વખતે પ્રાચીનકાવ્યમાળા નામે માળામાં પ્રાચીન સાહિત્ય અથો પ્રસિદ્ધ કરતા, તેમાં તેમણે પ્રેમાનન્દને નામે ત્રણ નાટકો પણ પ્રસિદ્ધ કર્યાં. સામાન્ય રીતે એમના જેવા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષે પ્રસિદ્ધ કરેલાં સાહિત્યમાં કહોને સ્થાન હોય નહીં અને હોય તો પણ એને વ્યક્ત કરવાની દિશન જુડુ ઓળખાં હોય. એરે સમયે સ્વ. નરસિંહરાવે એ નાટકો પ્રેમાનન્દ લખેલાં ન હોય એમ એકક દિશનથી ગુજરાતને જાણીતી દીધું. તે પછી તો આજે વર્ષો વડી ગયાં છે અને એ નાટકો તેમ જ બીજાં કેટલાંક પ્રાચીન પ્રકાશનો વિશે આજનો વિદ્યાર્થી આરી જેડે સાચવેલ બની ગયો છે. અને સ્વ. નરસિંહરાવે લખાવેલી દિશનનું પરિણામ એ આજનું કે પ્રાચીન સાહિત્યને નામે જે કંઈ આપાય તે માપવાનું જ હોય, શંકાસ્પદ હોય જ નહીં એ અનન્ય ગુજરાતી

સાહિત્યસમાજમાંથી નબ્ત થયું. પ્રાચીન સાહિત્યની પ્રસિદ્ધિમાં પણ વિવેક દૃષ્ટિને સ્થાન છે એમ ત્યારથી ગુજરાત સ્વીકારવા મંડ્યું. આ એમની વિવેચનપ્રવૃત્તિનો એક પ્રસંગ.

વીરામી મંદીની શરુવાત પછી એ વર્ષે ગુજરાતમાં એક અપૂર્વ પ્રતિભાવન્ત કવિનો ઉદય થયો. એ કવિએ ગુજરાતને કાવ્યની નવ ઉગ્રા ખતાવી; ગુજરાતી કવિતામાં પણ વિશ્વ સાહિત્યની કવિતા જેવું સામર્થ્ય આવવું શક્ય છે એમ એણે ગુજરાતને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું, અને એ અપૂર્વ પ્રતિભાનાં સર્જનને એણે એક નવીન શૈલીમાં વ્યક્ત કર્યું આ શૈલીમાં ઇન્દ્રધનુની ભ્રમક હતી, સામાન્ય જનની 'પુલ્કિત'ને મર્ચિત કરી દે એવી મોહકતા હતી. પણ પોતાની સ્થિતપ્રજ્ઞના પ્રભાવે સ્વ. નરસિંહરાવે એક વિસ્તૃત-વિવેચનથી એ ભ્રમક અને મોહકતાની પાછળની ભૂમિકાનું સ્પષ્ટ દર્શન ગુજરાતને કરાવ્યું. ત્યારે ગુજરાતે જાણ્યું કે આ નવી શૈલી એના ઉત્પાદકના હાથમાં ગમે એટલી મોહકતા ધારણ કરી શકતી હોય છતાં એમાં કાલ્પશક્તિ તત્ત્વ ઓછું છે, એમાં વાસ્તવિક છે, પણ ચિરંજીવ સ્થિરતા નથી. અને જે નરસિંહરાવે આ શૈલીના દોષ સ્પષ્ટ કર્યા તે જ નરસિંહરાવે આ કવિવરની પહેલી પિઠાણુ ગુજરાતને આપી. સત્યાસો પાનાનું 'જપા અને જયન્ત'નું માનસશાસ્ત્રની સ્થિર ભૂમિકા ઉપર રચાયેલું અવલોકન એની જયન્ત સાક્ષી પૂરે છે. ગુજરાતને નરસિંહરાવે કહ્યું. 'માત્ર અપમાનનાં ન શીખશે, આવશ્યકતાં પણ શીખશે.'<sup>૧</sup>

૧૯૧૫-૧૬ ની આસપાસ 'ગુજરાતી' અગ્રણિકમાં 'વેરની વસુક્ષાત' નામે નવલ પ્રસિદ્ધ થઈ. તે પછી એની બેરૂંઢે 'પાટણુની પ્રભુતા' નામે બીજી નવલ પ્રસિદ્ધ થઈ. છતાં ગુજરાતને ખમર નહોતી કે પોતાને આંગણે એક પ્રથમ પંક્તિનો નવલકાર અવતર્યો છે, પણ ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં 'ગુજરાતનો નાથ' નામે કૃતિ અદાર પડી અને એમાં નંદ-સિંહરાવ બોળાનાથે લખેલો એક લાંબો ઉપેદ્યાન છપાયો. ત્યારે ગુજરાતે જાણ્યું કે કૃતિપ્રાણ મુનશી ઘણી ઉંચી કોટિના નવલકાર છે.

સ્વ. નરસિંહરાવની વિવેચનપ્રવૃત્તિના આ ત્રણ પ્રસંગોનાં બહાવસ તપાસો. એ બહાવસને વિધ્યત્મક (positive) દૃષ્ટિએ જોવા કરતાં નિર્ણાયક (negative) દૃષ્ટિએ જોવાથી જ એની અસર સ્પષ્ટ માલુમ પડશે. 'નરસિંહરાવે આમ કર્યું' તેથી આમ થયું' તેને બદલે 'જો એણે એ સમયે એમ ન કર્યું હોત તો આપણું સાહિત્યન્દુણ કઈ દિશાએ વળ્યાં હોત' એ પ્રશ્નો જે ઉત્તર મળે તે ઉપરની સ્થિતિને પૂરું સ્પષ્ટ કરે. આ નિર્ણાયક દૃષ્ટિએ જોતાં સદુ કોઈને સ્પષ્ટ થશે કે ઉપરના ત્રણ પ્રસંગો ન બન્યા હોત તો, કદાચ ગુજરાતને પ્રાચીન સાહિત્યપ્રસિદ્ધિમાં ખમરદારો રાખવાનું મુજબું ન હોત, કદાચ ગુજરાત આજ મુંઢી પણ એક અપચીતી થવાને જ સરખાવતી શૈલીના મોહપાશમાંથી સ્પષ્ટપણે

૧ 'મનુષ્ય કૌંથી'નાં એમણે મુજબકે જખાણ કર્યાં હતાં તે પણ આજ મુદાને સ્પષ્ટ કરે છે, પણ એવા પ્રમાણમાં મૂક અને નાના મુદાને આવી સ્પર્શિતો નથી. એમ તો રાહનો પર્વત, જટુભાઈ ઉમરવાડીઆ, ચન્દ્રવદન મહેતા, બેરૂંઢ, વિશ્વશાન્તિ આદિ કૃતિઓ તથા કરાને પણ એમણે પામ્ય રીતે આજનાં હતા.

છટકી શક્યું નહોત. અને કદાચ એક સમયે નવવક્રારની પ્રવૃત્તિ યોગ્ય પ્રેતસાદનને આભારે પૂર્ણપણે નિષ્ફળ નહોત. અત્રાપન, તે તે કિસ્મામાં નરસિંહરાવે નહીં તો કેાઈ બીજા યોગ્ય વિવેચકે, તે કાલે નહીં તો યોગ્યપણે આમજાણ પણ આપણી દૃષ્ટિને દુરાડી હોત એમ કુદી શકાય; અને એ ખોટું પણ નથી, છતાં જે કોઈ વિવેચકને સુભાગ્યે એમ કદાપનો અવસર સાંપડે તેણે તેટલે અરો લોકોપકાર કર્યો એમ તો આપણે સ્વીકારવું જ જોઈએ. આ તથા કિસ્સાઓમાં ૨૧. નરસિંહરાવને એ અવસર સાંપડ્યો તેથી એ માન એમને મળે છે એટલું જ બનાવવાનો અહીં હે] છે. આની વ્યાખ્યાના વ્યક્તિ નિમિત્ત માત્ર હોય છે મારે નિમિત્ત બનનાર વ્યક્તિનું મહત્તર ધરી જાય છે એમ સમજાવું બુદ્ધિમંદનું છે. અને આ તથા કિસ્સાઓમાં ૨૧. નરસિંહરાવ નિમિત્ત બન્યા તેથી જો આપણે પ્રાચીન સાહિત્ય વિશે અવસર બનતાં યોગ્ય વર્ગે પણ વહેંચ શીખ્યા હોઈએ, મોટા પણ અશ્વજીવી શૈલીના પાસમાંથી કેટલાંક વર્ગે વહેંચા છટકા પામ્યા હોઈએ અને સત્તરથીશ કવિને અને નવવક્રારને યોગ્ય પણ વહેંચા પ્રીત્તક થયા હોઈએ તો આપણાં સાહિત્યજીવનના વિભાગમાં યાએ એટલા કાળનો બચાવ નહોતોમતો ન અભાવ. લોકજીવનને અનિવાર્ય એની કેાઈ પણ પ્રગિના વિકાસને એક વર્ગે પણ આગળે બધાનાર દરકોઈ વ્યક્તિ લોકોપકાર કરે છે એમાં શંકા નથી. સ્વ. નરસિંહરાવની વિવેચન પ્રવૃત્તિ, આ દૃષ્ટિએ, લોકોપકારક હતી જ.

સચિત્ર

## વાર્તા સંગ્રહ

સંપાદક:

રમણલાલ નરહરિરાજ વકીલ, એમ. એ.

પુણે રમણલાલ વકીલ, બી. એ.

જેમાં ધૂમકેતુ, રામનાથજી પાંડે, કૌશલજી મુનશી, કોદરગિષ, ઉમાચંદર, રમણજી રેખા જેવા પ્રસિદ્ધ અને નિષ્પદગી લેખકોની દ્વારા વાર્તાઓ સંપદ કરવામાં આવ્યો છે.

મો. બાનુશકર વ્યાસની પ્રસ્તાવના સાહિત

૪૪ સંખ્યા-૧૪૦ ]

[ મૂલ્ય બાર આના

સોલ એન-અ-કરસનદાસ એન્ડ સન્સ નામદાર. સુરત

સર્વ જાણીના છુટકેલર્સ વેચે છે.

સત્ય મહેવાનું કે નરસિંહરાવ કવિ હતા, અને તે પણ ઉત્તરની કક્ષાના હરગીઝ નહિ.

કવિ તરીકે નરસિંહરાવનું મહત્ત્વ સમજ્યા માટે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને કામે લગાડવી પડશે. જે અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનો લાક્ષણિક વિશ્લેષ અત્યારે આપણે જોઈએ રાચીએ છીએ એ કાવ્યકલાનું આદ્ય ગંગોત્રી છે નરસિંહરાવની કવિતા. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય તેમ જ કવિતા પર તેમનાં બાહ્ય અને આંતર બંને સ્વરૂપો પરત્વે અગ્રેજ સાહિત્યની ઘણી અસર છે એ વાત હવે તો જૂની અને જાણીતી છે. આપણે ત્યાં અંગ્રેજ કાવ્યકલા તથા કવિત્વગણા આણનાર ભગીરથ તરીકે નરસિંહરાવને ગણ્યા શિવાય એકે તેમ તૃપ્તિ દ્વારામના અવસાન પછી જાણે પ્રાચીન ગુજરાતી કવિતા પર સદાને માટે એક પડકો પડી ગયો અને છવન તેમ જ સાહિત્ય પર અંગ્રેજ સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યે નવી અસર કરવા માંડી. યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થવા સાથે અંગ્રેજ સાહિત્યનો પરિચય તથા અભ્યાસ તે વખતના એક્સીસ્ટન્ટ જેવી કેએનના અંગ્રેજ પ્રોફેસરોનાં સુંદર પ્રેરક શિક્ષણ મારફત વધવા ને ફેળવાવા લાગ્યો. એનું એક રૂઝું પરિણામ એ આવ્યું કે કેએનનાં ફેળવણી પામીને નીકળતાં તેજસ્વી જુવાનો પોતે મેળવેલ જ્ઞાન લોકોને કવિતા કે ગદ્યલખાણ દ્વારા આપવાના કોઈ સેવતા થયા. મણિલાલ, રમણભાઈ, નરસિંહરાવ, કાન્ત, બલવંતરાય કોટાર આદિ આ રીતે જ પ્રથમ સાહિત્ય તરફ વળેલા. નરસિંહરાવને પણ અંગ્રેજ કવિતા જેવી ગુજરાતી કવિતા રચવાનો અભિપ્રાય જાણ્યો તેનું પ્રથમ મહેતું મૂર્ત પરિણામ તે છે. સ. ૧૮૮૭ માં પ્રગટ થયેલો 'કુમુદમાળા' નામે એમનો કાવ્યસંગ્રહ. અંગ્રેજ કવિતામાં છે તેવાં આપણી કવિતાને તે વખતે નવાં લાગે તેવાં કેટલાંક તરત્તો તો નર્મદમાં પણ છે. પ્રકૃતિકવિતા, આત્મસહી કવિતા, આત્મસહી પ્રણયોદ્ગાર, વિચારપ્રધાન-પ્રેરક કવિતા, રાષ્ટ્રપ્રેમની કવિતા છ. અંગ્રેજ કવિતાનાં કેટલાંક નિશ્ચિત તરત્તોવાળી કવિતા લખવાનો પ્રથમ પ્રયાસ નર્મદે કર્યો તેની ના પાલ્ય તેમ નથી. પણ નર્મદ જેવા ઉન્નાદરાજ અનેક પ્રવૃત્તિપરાયણ પુરૂષને કવિતા તો ઘણાંમાંનું એક કાર્ય હતું. આ નવાં તરત્તોને સુંદર ટકાકે કલાસ્વરૂપ આપી અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનું સ્વરૂપ બાંધી જ્યાં જેટલી સમજુતા કે મનસ્વાસ્થ્ય તેની પાસે નહિ હતાં. પોતાને જે પહે જે 'જોરમે' આવ્યો તેને કાચે તેવા રાષ્ટ્રદોષો અને ગમે તેવા કલ્પાસ્વરૂપમાં કાગળ પર ટપકાવી લેવામાં જ આથી તેણે કૃતાર્થતા અનુભવેલી. આમ હોવાથી નર્મદની કવિતામાં અર્વાચીન કવિતાનાં ઘણાં બીજાં છે છતાં તેનું સ્થાન એ દિશામાં અગ્રણી (Pioneer) થી વિશેષ નથી. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના પિતા મહેવાવાને પાત્ર નથા હકદાર તો નરસિંહરાવ જ. આત્મસહિત્ય, પ્રણયકવિતા, પ્રકૃતિકવિતા, ચિંતનગૌરવ વગેરે તરત્તો ગુજરાતી કવિતામાં એ લાગ્યા એટલું જ નહિ પણ નર્મદમાં ન હતાં તે બાળગૌરવ, બાલોની શિષ્ટતા અને કવિતાનું બાહ્ય કલાસ્વરૂપ આપણે ત્યાં પ્રથમ લાવનાર પણ એઓ જ છે. કવિતા પણ કલા છે, માત્ર 'લેક્સ' અને તેનું મનસ્વી નિષ્કપણ જ તેમાં જોડું નથી, પ્રમાણ-વિવેક અને અગોપાંગતી સુરેખ કલાધરતા વિનાનું એકનું કથન જ તેમાં જોડું નથી, પણ છવન કે જગતના કોઈ અનુભવ કે દૃશ્યને લીધે કવિહૃદયમાં ઉપજતું આવસ્યચક્તન કે અંતઃક્ષેપ એ કાવ્યનો પ્રાણ છે, તેમજ અંતઃક્ષેપ ઉપરાંત કથના તેમજ વિચાર પણ તેટલાં જ આવશ્યક તરત્તો છે એ સર્વ તેમણે 'કુમુદમાળા'નાં કાવ્યોથી બતાવ્યું. બાપા

અને બાવની" કે શબ્દ અને અર્થની પરસ્પરાનુકૂલ યોગતા, બાવને ઉચિત છદ્મી વરણી, કવિહૃદયના મંથનમાંથી નિષ્પન્ન થતા કોણ વિચારની કલાત્મક રચનાઓ, આકર્ષક કલ્પના-તરંગો, કાવ્યનું બાહ્ય કલાસ્વરૂપ ઇ. અર્થાત્મીન કવિતાની વિશિષ્ટ સામગ્રીનું પ્રથમ મનદર દર્શન એટલું જ કરાવ્યું.

એ દર્શને એમના જામાનામાં કાંઈ એટલે બાળ્યા નથી ગોચરૂંનરામે 'ચદા' કાવ્યથી મુખ્ય બની 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પ્રથમ બામમાં તેને રચાત આપ્યું. હરિવાલ ક્રમે 'દત્તનવાદી' અને કલાપીએ 'કમલિની' એ કાવ્યોમાં 'ચદા'થી આકર્ષીત તેનું અનુમરણ કર્યું: કાવ્યે દંડો સંગીતકાવ્યો માટે નરસિંહરાયની કવિતામાંથી ધેરણા લીધી: આ ઉપરાંત કલાપી, ખમરેદાર, બેટાદાર, શ્રેષ્ઠકિત આદિ કવિઓ ઉપર પણ 'કુસુમમાળા'ની યજ્ઞેવી ઓડીવતી અસર કવિતાઓની અભ્યારીઓથી અગ્રણી નહિ જ હોય અને આ બધા તાર મણિવાદ દિવેદીની વિરોધી યીજા છતાં યજ્ઞેવો તે વડુ નેતૃત્વવાદ બિના છે. આ પુ' નરસિંહરાયને અર્થાત્મીન ગુજરાતી કવિતાના પિતા નરીકે પૂરવાર કરવા બસ નથી. 'કુસુમમાળા'ની કાવ્યસૈદ્ધાંતી અસર ઘણા દોઢ ઘણા મુઠી તો એ જામાનામાં ખુબ જ ફૂલી. નરસિંહરાયના પુરાગામીઓના દરજ્જાના અર્થે તમણકરની કવિતા હોમિએર આની ને વણાણાની. તેમા દરજ્જાસેત્રીનું અનુકરણ નર્મદ કરતાં વડુ યજ્ઞેવું અને મંદની રાણી સરેન્ કિરણ હોવાથી તેનો સપ્રદાય બંધાય કે તેનું બાપક અનુકરણ થાય ન હતું નહિ. એટલે 'કુસુમમાળા'ના પ્રકાશનના જેમા તેમજ ત્યાર પછી દોઢે ઘણા પી દરજ્જાસેત્રી તેમજ કુસુમમાળાની કાવ્યકલા એ એ મુખ્ય કવિતાસૈદ્ધાંતીઓનું અગ્રણી હતું. તેમાં દરજ્જાસેત્રી અમેજ કાવ્યકલાથી સાવ અસિખ હોઇ કેળવણેલા વર્ગમાં રસિદંડાવતી કાવ્યરીતિ જ વડુ આકર્ષણ જમાને એ રચાવાયિ છે. એ આકર્ષણ પાત્યું છે 'કલાપીના કેકાર' તથા 'કેકાર' કાવ્યોના પ્રકાશન સમય મુધી. ત્યાર પછી કે કલાપીની સરજ, મીઠી, ઉર્મિપ્રધાન, હૃદયસ્પર્શી કવિતાએ ઘોડા વખત પ્રચલ હોદપ્રિયતા મેળવી, પછી આજ્યે કવિ ન્દાનાજીવની કવિતાની બાપક અસર અને શોડપ્રિયતાનો યુગ જે પહેલેએ તેમના મુવર્ણમહોમના વર્ગ મુધી. અને ત્યાર બાદ આદમા પરતે અન્યારનાં મુમયોની અને બાસ કરેવર તથા કચન પરતે જા. બલવનગય કાકારની અસરવાળી કવિતાને જમાને આજ્યે છે. એટલે નિર્મિદંડાવતી કવિતા હવે કોળને કલાપી કે ન્દાનાજીવ કે સુંદરમતી કવિતા જેને દેખાનુમન કરવી ન શકે. કે શીદી ફા મેળી કાગે કાચ, પણ એ બધાવતી પહેલાં એક પેરી મુધીની ગુજરાતી કવિતાની આકર્ષેરક તરીકે તેને મહાન પદ બોલવ્યું છે એ બિના દનિદામચત્ર બન્યા વિના બૃહાય તેમ નથી. નવા બાવો, નવી કાવ્યબાળ, નવી જ નિઃપવ્યુગૈતી, નવું જ કાવ્યકલાવિધાન નરસિંહરાયને આમ કવિતાને રીતમાં સુધાળી બાવનમાં નવું જ યજ્ઞવા કરવાનું હતું અને તે તૈએ આજ્યે બગાવર બૃહદા સંદી-પૂર્વે એટલી સફળતાથી સાધી શક્યા તે એમની કવિતાનો ન્યનકો વિગળ નથી એમની એ સિદ્ધિ એ અત્યારની રિતિનિર ગુજરાતી કવિતાનાં બાવર કે પાપારપ છે.

પછી તો જમ્યાદિતિએ એમનો કાગે વખતો બપ છે. ઈ. સ. ૧૮૮૭ થી ૧૯૧૭

સુધીમાં એમણે પાંચ કાવ્યસંગ્રહો નામે અનુક્રમે 'કુસુમમાળા,' 'હૃદયવીણા,' 'નૃપુરજંકાર,' 'સ્મરણસંહિતા' અને 'યુદ્ધચરિત' પ્રગટ કર્યા છે. 'નૃપુરજંકાર' ના પ્રકાશન વેળા એક દીકરાકારના મત જોડે સમન થઈ નરસિંહરાવે લગભગ જાહેર કરેલું કે પોતાની કવિતાદેવીના વિસર્જન કાળના જ એ જંકાર છે. પણ એમના દુર્દેવે એક એવો દુઃખદ કસંગ બન્યો કે તેમના કવિહૃદયમાંથી અમર શોકધારા રૂપે 'સ્મરણસંહિતા' કાવ્ય છુટી નીકળ્યું, અને ત્યાર પછી તો 'યુદ્ધચરિત' પણ છપાયું. 'યુદ્ધચરિત' માં ઈ. સ. ૧૯૨૪ સુધીમાં લખેલાં કાવ્યો જ છે એટલે ત્યાર પછીનાં પ્રસંગોપાત લખાતાં ગએલાં એવાં ઘણાં કાવ્યો હજી અપ્રસિદ્ધ છે એમ 'નૃપુરજંકાર' ની ખીજ આશ્રિતીની પ્રસ્તાવના કહે છે. કવિના મૃત્યુ-બાદ હવે એક છૂટો કાવ્યસંગ્રહ છપાય તેટલી સામગ્રી હજી પડી હશે એમ આ પરથી મનાય છે. વધ્યાદિષ્ટિએ કાન્ત કે શંકર કે લલિત કરતાં નરસિંહરાવનો કાવ્યગૃથ્યો વિપુલ છે એ સ્પષ્ટ છે.

આ પાંચે કાવ્યસંગ્રહોને ઝડપથી જોઈ જતાં એવી સ્પષ્ટ પ્રતીતિ અવસર થાય છે કે કવિની 'વહેની સ્વચ્છન્દે હૃદયગિરિથી કાવ્યસરિતા' ક્રમે ક્રમે પોતાનો ૫૮ ઉત્તરોત્તર વધુ વધુ વિસ્તારની મત છે. 'કુસુમમાળા' માં પ્રકૃતિ અને પ્રેમ એ બે જ કેન્દ્રરથ વિષય ની એકઠી દોરીમાં કાવ્યકુમુદે પેરાવાયાં છે અને કવિનો પ્રધાન મનોભાવ મુગ્ધ-ઉદ્ઘાસનો ને ધીવનની તાઝગીતો છે. એ કાવ્ય લખાયેલું પણ એ ઉમરે જ્યારે પ્રણયનો પ્રથમ પુનિત આસ્વાદ આત્માને બહારાવતો હોય છે, અને જ્યારે છુટવા માટેની સુપ્રખત સૌંદર્યદૃષ્ટિ સોદાસ પથરાઈ રહેતી પ્રકૃતિચીત્રાનું આંતરજાલ સૌંદર્ય નિરૂપીને મુગ્ધ બનતી હોય છે. 'મેઘ' ને 'ચંદ્ર' બાદ કરતાં તેમાંનાં બધાં કાવ્યો કૂંડાં સંગીતકાવ્યો છે. દરેક કાવ્યની પીઠમાં કવિનો અંતઃસૌમ તથા કેન્દ્રમાં કોઈ ચિન્તનપ્રેરક વિચાર વણેલો હોય છે એ આ કાવ્યોની વિશિષ્ટતા છે. ખીજા સંગ્રહ 'હૃદયવીણા' માં એવી ઉત્કૃષ્ટ કૃતિઓ જુગલ કાવ્યોના અપવાદ સિવાય બધાં લાંબાં કાવ્યો છે, અને કવિનો પ્રધાન મનોભાવ શોકપ્રેરી ગંભીરતા ધારણ કરે છે. કવિના શખ્તોમાં

'ઉદાસકાળ સમિયો ન સમ્યો જ જ્યારે

વીણાવણા ધ્વનો યથા હૃદયે જ ભારે'

એ રીતે કવિની વીણના સર કરણમાન છેડવા લાગે છે અને આ વાદને કરણ માન વિશેષ બાધે' એવી જ એની રિયતિ રહે છે. 'કુસુમમાળા'માંના ઉદાસ ગયો તે સદાને માટે જ, કારણ ત્યાર પછી તો 'સ્મરણસંહિતા'માં કવિને રડન આવું પડે છે. 'હૃદયવીણા'માં પ્રકૃતિ ઉપરાંત માનવજીવન અને માનવહૃદય તરફ પણ પોતાની દૃષ્ટિએ કવિ વાળે છે. આથી વિપરીતિષ્ઠ પણ વધે છે. પ્રકૃતિનિરૂપણ ઉપરાંત વૈષ્ણવકાવ્યો, બાળકાવ્યો, અંત-કાવ્યો વગેરે નવા પ્રકારો પણ ત્યાં જોવામાં આવે છે. પ્રકૃતિના દર્શકથી માત્ર મુગ્ધ બની એકી ન રહેતાં તેની પાર રહેતું અગ્રીક ગૂઢ કંઈ રહસ્ય બોજાવાની ગંભીરરૂપિ પણ આ સંગ્રહનાં ઘણાં કાવ્યોમાં પ્રવર્તતી દેખાય છે. ત્રીજા સંગ્રહ 'નૃપુર જંકાર'માં આ પ્રકારે

ઉપરાંત 'ધૂવડ,' 'ભાવનાસંહિ,' 'મૂઠ કાઢિયા' ને 'હિંચમેગિની' જેવાં વિચારવણી કાવ્યો તેમજ ભાષાંતરિત ઐદ કાવ્યો પણ ઉમેરાય છે. પંતીનું કાવ્ય 'સ્મરણ્યુદિતા' એ પોતાના શુભાન અઘરાપદ પુત્રના અવસાનનિમિત્ત વડી ચાવેલી કવિની શોકધારા અને તેની સામક તત્ત્વજ્ઞતા ને એકિની મધુર મેરના મનોહર મિશ્રણ રૂપ કરુણપ્રશસ્તિ (eulogy) છે. 'શર્મસંવિરહ,' 'સ્નેહમુદ્રા' 'કમાપીનો વિરહ' અદિ આપણું વિદ્ધ કાવ્યોમાં અવરથાને આવે તેવી આ નરસિંહરાવની કવચકૃતિ [masterpieces] છે. એમાં નિગધિત યજ્ઞેષ કવિદ્વયની વેદના તથા રૂદન યુગ સંબંધિત અને તેથી કલામયું પણ છે અને પ્રખળ ભિન્ન જોડે આશ્વસક ચિન્નનનો સુંદર સમન્વય થયો છે. કવિના છેલ્લા 'મુદ્ધચરિત' એ મગધમાં સર એડ્વિન આર્નોલ્ડના 'લાઇટ એન્ડ એશિયા'માંથી કેટલાક ભાગોનાં ભાષાંતરો હતાવાં છે. કવિને શુદ્ધ ચરિત્ર યુગ આકર્ષ્યાં હોય અને ઐદ સહિત્ય તથા તત્ત્વજ્ઞતા એમણે અનુપૂર્વક વાંચી કાઢ્યું હોય એમ એમનાં શિષ્યો પાસે માલુમ પડે છે.

કવિ તરીકેની નરસિંહરાવની સારી વધુ ધ્યાન ખેંચે એવી વિશિષ્ટતા છે પ્રકૃતિ-કવિ તરીકેની. પ્રકૃતિકવિતા એ અંધેશ કવિતાનું એક સુખ્ય લક્ષણ છે; એ આપણે ત્યાં પ્રથમ નરસિંહરાવ લાખ્યા. અપૂર્ણ પ્રાચીન સુવર્ણની કવિતામાં પ્રકૃતિકવિતા કદી સકાએ તેવી કવિના નથી; આપણુ, પ્રેમાનંદ કે શામળ જેવાને વનનું કે જંગલનું વર્ણન કરવું હોય ત્યારે 'ખીસી વનરૂપિની બાર અદાર' કહી તાત્પર્યમાયકલીકેળ....એમ પચાસ સો શ્લોકો વાદી મણગી ભવ. પ્રકૃતિને પ્રકૃતિ લેખે જ નિહાળવી, તેનાં સૌંદર્યથી મુગ્ધ થઈ ઉત્તરસિં કે કાવ્યોન્મત - બની તેને સુખમ મુખુ વાણીમાં કાવ્યમાં આલેખ્યુ અથવા આંશકવિ વર્ણવર્ધની માફક તેનું રહસ્ય શોધવા મથ્યુ એ મનોઆપાર આપણા શુભા કવિએને આનંદપ્રેરે દનો નર્મદમાં કુદરતપ્રેમ રેખાય છે પણ નરસિંહરાવના જેવી સૌંદર્યથી નગર-તેમજ કલામયું તેનું મથનનિરૂપણ છે. તેની પામે નહિ અને વર્ણનો તેનો દમેશાં સુરચિપુત્ર નહિ એવો શુભાર એનાં અનુવર્ણનોમાં ધ્રુવી જોના. આથી તેની કુદરતકવિતા વર્ણવર્ધ કે નરસિંહરાવની કુદરત કવિતા જેવો રસાનુભવ કરાવી શકતી નથી, નરસિંહરાવને વર્ણવર્ધમાં પોતેથી કુદરતપ્રેમ મળ્યો કદીએ તો પોતું નથી. પ્રકૃતિનિરૂપણ પરત્વે વર્ણવર્ધમાં સુખ્ય-એ-રીતિ જોવામાં આવે છે: એક તો પ્રકૃતિદર્શનથી સુખ મળી

My heart leaps up when I behold  
A Rainbow in the sky

એમ હોર્સવૂડ અનુભવે. બીજી પ્રકૃતિની યાત્રાં તેમાં અનન્ય રહેતું રહેલ કે સત્ય મુખવા, પ્રીતિ, વૈકલ્ય મથતું તે નરસિંહરાવે પણ આ બને રીતિ અનુસર્યું છે. (

કેવળ આપણમાં કદી પ્રેમકરો નિરૂપ  
સ્વપ્ન નરનો, કે નર આ રેડમાંથી ફેરવે



એવી પકિતઓમાં તેમજ 'એક નદી પર અજનાળી મધ્યરાત્રિ' કે 'લાગટ હેત્રી ઉઘડતી વખતની રચના' જેવાં કાવ્યોમાં સુંદર પ્રકૃતિદૃશ્યોનાં તાદૃશ શબ્દચિત્ર આલેખાયાં છે. 'અંધ' કાવ્યમાં પણ રમનીયાળ કદપનાતરંગોનો આશ્રય લઈ કવિએ ઉદ્યાસભર તેની લીલાનું વર્ણન કર્યું છે. પ્રકૃતિદર્શનથી કવિચિત્તમાં જાગતું મંચન ને ચિન્તન તો હૃદયસંહારવાનાં અનેક કાવ્યોમાં એકતાનતોળો આરોપ માથે લાવે તેવી એકધારી રીતે વ્યક્ત થયું હોય છે. કેટલીક વાર કાવ્યપ્રતિપાદ ભાવને અનુકૂળ પાર્શ્વભૂમિકા તરીકે પ્રકૃતિનો વિનિયોગ કવિ કરે છે (દ. ત. 'વાટય જેતી,' 'કૂસી પડેલી બાળવિધવા,' 'તદ્ગુણ' વગેરેમાં). 'સ્મરણસંહિતા'ના આરંભમાં પ્રકૃતિદૃશ્યનો ઉપયોગ કવિના હૃદયના શોકમારને વધુ ગાઢો બનાવવા માટે કર્યો છે તે પણ કલાત્મક છે. આ સાથે પ્રકૃતિમાં ધણું ધણું અદીર, ગૂઢ, સુંદર તત્ત્વ ભંધું છે ને સસિકોને જાણે 'કનક અંશુલિપી નિમંત્રે' છે, તેનું રહસ્ય કોઈ ધન્ય કવિજનો કે વિરંજા જ કોઈ દિવ્ય સુભગ પત્રે દાણેકવાર પામી શકશે, અન્ય નહિં, એવાં સૂચનો પણ તેમનાં ધણાં આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં વેરાવડાં માત્રુમ પડે છે. આ જાતની અમમ્યવાદી (mystic) છાયા પ્રકૃતિમાં કવિ વારંવાર આરોપતા જણાય છે.

કુદરતની વિશ્વાસશ્રેષ્ઠા તો સદૃશ વ્યાપ્ત છે. જેઠાંએ માત્ર, તેને નિહાળી શક્યાની સૌન્દર્યદષ્ટિ. આપણા કવિમાં રહેલી રમદષ્ટિએ અને સૌન્દર્યપિપાસાએ એમને પ્રકૃતિ તરફ વાળ્યા. જેની જેની બાવના તેવી તેને સિદ્ધિ એ ન્યાયે એમના આ શોખને પોષે એવી અનુકૂળના પ્રભુએ એમને જીવનમાં ફરી આપેલી. 'સરકારી નોકરીને અગે તેમને જે જુદા જુદા હજારાઓમાં કામ કરવાનું મળેલું તેમાં ખાંસ કરીને રત્નાગિરિ, કાનગા વગેરે પ્રદેશમાં ઝાઝો સમય રહેવાનું થયેલું. હાખલમાં પશ્ચિમ કિનારા પરના એ પ્રદેશમાં પ્રકૃતિની મહેર છે. નાગિએરીનાં જોયાં ઝાડનાં વન, સાગરકિનારાનું સદૈવ સાન્નિધ્ય, ગચ્છિમ ધાટની ગિરિમાળા, જળશોષ, ત્યાંની રમણીય સંખ્યા ને ઉપા વગેરે સુખમ્ય પ્રકૃતિશોભાનું તેમણે આકંઠ પાન કર્યું હશે અને તે એટલું બધું કે એના સંસ્કારો કવિના મનમાં કાયમ માટે વસી ગયા અને એ જાણે એમની મરી યઇ પડી એમ લાગે છે. સુંદર શબ્દચિત્રોમાં, ભૂમિકા તરીકે, ઉપમાદિ આલંકારોમાં, તેમજ ચિન્તનમનનની પીઠિકા તરીકે, પદ્યમાં કાવ્યમાં ત્યાં બની શકે ત્યાં કવિને આમાંનું કંઈ તરન જ યાદ આવી જાય છે ને તેઓ તેણે યથાવર્તિ ઉપયોગ કરામાં ચૂકવા નથી. જેમણે તેમનાં કાવ્યોમાં વારંવાર આવનાં કેટલાંક પ્રકૃતિદૃશ્યો કેટલાંક કવિએની માફક ખુરશીમાં બેઠાં બેઠાં કર્યોલાં કે ઘરેલાં નહિ, પણ તેમજે સગી આંખે દીકરાં, માણેલાં અને તેથી રાત્રીમયમૂક છે એની સાક્ષી ધણાં કાળો પાછળનાં ટિપ્પણો પૂરશે એવો તેનું વર્ણન કરનાં તેમને લખિનમાં આપો અપ આવી મળે છે. એમની પ્રકૃતિ ભોગદારી કે નાનાસાક્ષીના 'વસંતોત્સવ'માંની જેવી તળ હાખલમાં પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશના છે. હજી સિંગ પેને એક વાર મળેલાં સાંધી કિમાત્રવ પ્રવેશું આકાંશુ પણ કવિ ભેરા આપ્યા છે જે 'ગુરુકંઠાર'નાં ધણાં 'અવનરણ', 'ભારતજનનોની અશ્રુમાળા', દિવસોગિની' જેવાં કદપનામંડિત કાવ્યોમાં દેખાયાં વિના નથી રહેતું. વળી મધ્યરાત્રિએ નદી પરની અજનાળી રચનાં તેમજ સંખ્યા, ઉપા, પ્રમાણ, કામુરી આદિનાં સુંદર વર્ણનો અવારનવાર એમનાં કાવ્યોમાં જણાતાં દેખાતી આ પણ

સ્વપ્ન થાય છે કે (એમનાં પ્રતિદર્શનનો જોખો મુખ્ય વિષય હતો આકાશ અને તેમાં  
ચિત્તિ થતી સર્વ સુદર અક્ષરાવલિ/ કેવુ જાણે કેટલીયે રાત્રિઓ ને સંધ્યાઓ સાંઠ્યે  
જોશમાણુરમાં આજી હશે. ) પ્રતિદર્શિતા તે આખો અસાધ્યો સદૃશ્યત્વ લેખ માગી લે  
છે એટલે જન વધુ ચર્ચા આપાને છે પણ એમની શ્રેષ્ઠિનીમાંથી ટપકેલાં કેટલાક સુદર  
પ્રતિવર્તુનોમાંથી માત્ર આચમન જેવે જ કેટલુંક આ રહ્યું છે )

જાગરે જ્યાં મહાગાજ, અને આ તારાટોણું  
મધું ફેરી નહ્યાં, હેતું આ જ્યેષ્ઠ પદોણું  
ફિલ્લે પાપાત્ત, હાસ્ય અમીરે કરતું,  
આલિંગન સુવિશાળ ભૂમિને લાવે બાત.

( પ્રેમચિન્તુ )

જન્મ્યા તથા વૃદ્ધમાં રશિભૂર્તિ દુખી,  
ને આ કિરીદરવતા કિરણોની ઊભી !  
જાંબા પદ્ય કઈ ચુપાળી પિરોઇ આઝા  
આશવચીસમ કિરીદ વિરે વિશત્તપ્ત  
ને એ કિરીદ શિખરે મણિ શુક ડેરા  
આગાનગીર કાળી સમી સ્મરકે અનેરો,  
તીમે વિકાળાણું માત્ર અજાર માતો  
આ કિધુરાજ ધન શાન્તિ વિષે સમાનો

( તપ્પારે મેં હવે )

નિમિર તારક સર્વે મયાં સમી,  
ઘડી ઘડા કઇ ફેરી અમારની,  
શમિલવા મનનાજાણ્યા રમી  
નવવ શુકલ પ્રેમથી જાગની.

( ચક્ર કાઢિયા )

અસંખ્ય તારામણિદાર પ્રારતી  
નિશા રમે જ્યેષ્ઠ-વૃદ્ધને જાગવી,  
તેને દશલિંગની ન પાડતું  
વિગાળ વધુ ધરી જ્યેષ્ઠ કેલીકું  
પ્રમાત્ર તો દૂર રહ્યું જાપાઈને  
જુને ન એ કિલિનિમમ કાઈ તે-  
હેવાં અધિકા સમયે ફું બેકડા  
સાતી હઈ નિષ્કાંતી રાત્રી આપડા  
સુતે જોયા પર્વતમુખ બેકડા  
સુખી રહ્યો શાંતિનગર કાંઠા મરોડ  
તીમે પદ્ય પર્વતમાળ ફેલી !  
જાંચી મુખી ખીખુ અસંખ્ય તેલીડી

આછા શશિ વ્યોમની ટાચ રૂકીને  
દીપાવતો ધુમ્મસચૂડળાં નીચે;  
અનન તારા નિજ નિત્યકર્મમાં  
નિમગ્ન, દીપે તદિં વ્યોમમાર્ગમાં.

(ભાવનાસૃષ્ટિ)

પ્રકૃતિવર્ણન માટે તો કવિની મનોભાવના

‘જે જે રમે અનુપ રૂપ જ સૃષ્ટિ મધ્ય  
હેતુ’ થએ વિમળ દર્પણ હેતુ’ સઘ’

એવી જ હતી. અને તેમનું હેતુ તેમણે આતૃપ્તિ પાન કરેલ પ્રકૃતિસૌંદર્યનું વિમળ દર્પણ નિવડ્યું છે એમાં, ધણાંમાંથી માત્ર જેમ તેમ ચૂંટી કાઢેલાં ઉપનાં ચિત્રો જોતાં, જરાય શક ખરે?

.. પ્રકૃતિને નિરખવાની તેમની દૃષ્ટિ કાળક્રમે બદલાતી ગઈ તેનું સુંદર નિરૂપણ ‘મ્હારાં રમકડાં’ એ કાવ્યમાં છે. શિશુવયમાં એટલે પોતાના કવનકાળના આરંભમાં કંરિ સર્વ પ્રકૃતિ-દરખો-ચંદ્ર, ઉપા, સાગર, ધૂમકેતુ વગેરે-ને પોતાનાં રમકડાં માની તે વડે રમે છે. એનો અર્થ એ કે ‘કુસુમભાગા’ના કવનકાળમાં પ્રકૃતિ પરત્વે ‘અદા, કેતુ’ સરસ’ એવો મુગ્ધ અણભાવ અને તત્ત્વજન્ય ઉદ્દાસની અવસ્થા નિરૂપિત થએલી છે. પછી મૃત્યુ અને છપનસોમે એ રમકડાંની સમગ્ર હાથ પક્ષી નાખી.

હૃદયવીણાના કવિને રમણીયતાના દર્શનથી પણ શોકનું સંવેદન થાય છે અને સિધુ પણ શોકધેરૂં ગાન ગાતો હોય તેમ તેને લાગે છે. પ્રકૃતિના રચૂળ સૌંદર્યની ભોતરમાં ડોકિયું ફરી અણુદીપ્તિ દેખવાની ઇતિ પણ આવે છે. ‘રમણસંહિતા’માં તો

‘સિતનરગો બંધુ મુગ, કરજે સમા ઉર ના દસે’

એમ કહી શોકસંતપ્ત કવિ સિધુનરગોની સ્વેદરમાં બળવા ના પાડે છે.

એમનું પ્રકૃતિવર્ણન અદ્ભુત મર્યાદિત છે. એ એની મોટી મર્યાદા છે. ચંદ્ર, શુક્ર, તારા, ઉપા, સિન્ધુ, નદી, ગિરિમાળ અને મેષ એવી સામનો એમની કવિતામાં વારંવાર અડેડે ચડે છે. એથી અત્યારનો વચકને અંતરીયામાં ક્યારેક એમ જરૂર લાગી જાય કે નરસિંહ-રાયને પ્રકૃતિદરખો માટે કંઈ નવું કહેવાનું છે કે બસ તેમણે અટકું જ જોઈ હતી જાણ્યું છે? પણ ખરી રીતે જોતાં આ મર્યાદા એ હોય નથી. એમને ખીણું વધારે કેમ જોયું કે આવેખ્યું નહિ એ પ્રશ્ન પૂછવાર ખીજ કોણ? કવિએ જે કંઈ જોયું તે નિરૂપ્યું છે તે કેવી રીતે નિરૂપ્યું છે તે જ તપાસવાનો આપણો અધિકાર. ધણીય પરદેસી કવિઓને

પ્રકૃતિનો અમુક અંશ પ્રિય હોય છે, એટલે બધો પ્રિય કે તેની અદર પોતાની આખી હજનભાવના સમાવી દેવાનો એ હમેશા પ્રયત્ન કરે. દાખલાતરીકે સ્ત્રીન્યનને સમુદ્ર જ દેવે વગી મએએ તે બધાં ત્યાં એનાં કાન્યોમાં એ કોઈને કાઈ સ્વરૂપે બાળા વિના ન જ રહે. પછી તો અર્થવિસ્થાપન (Liberty)ની પોતાની છાપ ભાવનાના દોનક તરીકે એનો એ ઉપયોગ કરેલો. સ્ત્રીન્યન જેમ સાગરનો કવિ કહેવાશે તેમ નરસિંહરાવને પણ તે જ રીતે આજેય ચંદા શુક સિન્ધુ આદિના કવિ પુગાથી કહીએ. નરસિંહરાવે પણ દિવ્ય શુક એવન એવના પોતાની ભાવના આ બધી પ્રકૃતિ સામગ્રિના બેઠા અને તેને તેની બેઠે એક કરી દીધી છે એ એમનાં અનેક કાવ્યો આપણને કહે છે. આ રીતે તપાસતાં મુશ્કેલી કવિતામાં એમનો અનેરો સંગીત કાળો બે કોઈ હોય તો ને આ જ છે, બીજો કોઈ.

(એમની કવિતામાં આલેખાયેલા બીજો પ્રધાનભાવ છે પ્રેમ. આપણી પ્રાચીન કવિતાને આ પ્રકાર લગભગ અગ્નિહોતો હતો. શ. મુન્શીને મતે દયારામ જેવા રસિક પ્રણયકવિને પોતાના એ બાળે ગાવા માટે સુધાકૃષ્ણના એકાદિના આશય લેવો પડેલો. કવિના બે માનવ-હૃદયનાં બાળસ્ત્રીન્ય મંચસનેને લલિત વામ્બીમાં યત કરનારી કલા, તે માનવહૃદયના ભાવની મરતી કરી તેને કોલાવનારો જ પ્રણયભાવ તે તેનો પ્રથમ વિષય બનવો જોઈએ. નર્મદે પ્રથમ આ પ્રકારનાં સ્વાતુભવરસિક પ્રેમકાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરેલી પણ તેમાં કુરી નીકળ્યા નર્મદના દરકીલાલાવેણ. નર્મદની મસ્ત હાંસી પ્રેમકવિતાને સ્થાને પ્રેમનું અનિઘાતી નિર્મળ ઉદ્ભવિત સ્વરૂપ, રસિક દાંપત્યભાવનાનું દર્શન તથા તેના નિરૂપણમાં સંરચાની સંયમ અને સ્વચ્છ ઉદ્ભાવ પ્રથમ નરસિંહરાવના 'પ્રેમ', 'પ્રેમી જનનો મંડપ', 'ગ્નનસરિત', 'તારી છવિ નથી', જેવાં કાવ્યોમાં વ્યક્ત થાય છે, પ્રેમનો મદિમા પણ 'પ્રેમના સ્વરૂપ' જેવાં કાવ્યોમાં ગાવામાં આવ્યો છે. 'કુસુમભાણ'માંનાં ઘણાં કાવ્યો આ પ્રકારનાં છે. પછી તો કવિ પ્રેમનું નિર્મળ સ્વરૂપ કદપતાં તેને પ્રકૃતિનાં ઉદાત્ત સાંદર્ભતરનો બેઠે સરખાવી તેનો સમાનકરણ તેને બનાવે છે (જુઓ હૃદયરીણાંમાંનું 'પ્રેમ' કાવ્ય). 'પ્રેમના સદેશ કથહી' એ કાવ્યમાં પ્રકૃતિની મનોહારી લીલા ઉપરાંત માનવહૃદયની કેટલીક નાગુક ઉદાત્ત પથમાં પણ પ્રેમનો વિલાસ કાળી પ્રેમની ભાવનાને કવિ વિશાળ બનાવે છે. વિશુદ્ધ દાંપત્યભાવના માટે તો 'અજુકરમાંનાં કુવ' અને 'અગ્નિદેવ' એ કાવ્યો જોવાં જોઈએ. આમાંના બીજા કાવ્યમાં પ્રેમને સદૃષ્યમયરણના અગ્નિદેવના અગ્નિ તરીકે નિરૂપી એ અગ્નિને દિન દિન વધી દીપ્તિ જ સમજા કાળી બરબુતિના પેદા સુરિખ્યાત મર્દતં સુસદુ-સયોરતુગુણં સર્વાસ્વચર્યામુ યત્ત એ શ્લોકમાંની દાંપત્યભાવનાની કલાએ બેઠા છે. એની નીચેની પંક્તિઓ

વધી સદા એ સદૃષ્યમારે  
આ વિશ્વવાસ મહી અગ્નિભારે,  
સદોરી સનર્ધી જ દિવ્ય નવિ,  
અપુર્વ એ આગળ અગ્નિદેવો

(અગ્નિદેવ)

તેમજ

‘જ્યુ’ દેરે દેહું, સગર જવરો જવરું જરવો,  
હમે દેવાં બેઠ્યાં રહીશું, સુખ કે દુઃખ જ પડો’

(ગ્રેમીયનનો મંડપ)

અચ્છી રીતે આ બાવનાને વાણીમાં મૂતું કરે છે.

કેટલાકને નરસિંહરાવની કવિતામાં અનેકવાર વ્યક્ત થતો ભક્તિભાવ, પ્રભુ અને શ્રદ્ધા ગમી ગયાં છે. ભોળાપણ જેવા ભક્તપિતાનો વારસો તથા પ્રાર્થનાસમાધાન સંસ્કારોનું એ પરિણામ છે એમાં શંકા નથી. ‘સદ્ભક્તિંગ તથાવ પરથી પાર કાવ્યમાં સરસ્વતી નદીને માટે કવિ કહે છે: ‘ધ્વિરકરુણા ખરે વહી આ નદીસ્વર’ પ્રકૃતિની સર્વત્ર વિચસતી બધા મનોહર વિશામશોભા એક પુરુષ મદાનની જ શુભૌમદવરૂપ છે એમ પણ કવિનો ભક્તિભાવ બોલે છે (જુઓ ‘દિવ્ય મંદિર તથા લેખ પોતાના પિતાને અંગરક્ષિ આપતાં તાત મદાનનું’ કવિને તરત જ સ્મરણ થઇ ગયું (જુઓ ‘અભિનંદનાચક્ર’), તેમજ સિન્ધુ, ઉગા, ચંદ્રિકા, રવિ, ધ્રુમકેતુ આદિ વિગાધગણને પરમપુરુષનું જ સુમધુર સ્તુતિગાન મચાવતો કદખો છે એ દર્શીત, પ્રકૃતિતત્ત્વોને પરમાત્માની પ્રસાદી કે વિમૂતિ લેખે માને છે એ વાતની સ્પષ્ટ નિદર્શક ‘દીનપાગક’, ‘આનંદો પુકાર’, ‘પ્રભાતમાં પ્રાર્થન’ જેવી ભક્તિભાવનિતરતી પ્રાર્થનાઓ ‘પ્રાર્થનાસમાજ’ ભક્તકવિની જ કૃતિ છે. ‘મગત્ર મંદિર બોલો’ જેવું સુંદર ગીત ન હાર્દિનર ન્યૂનેનો તરતુ ભક્તિભાવ ગુજરાતીમાં આગ્રહ રીતે ઉનારનું ‘ગ્રેમગજ્યોતિ પ્રાર્થના’ એ કાવ્ય નરસિંહરાવની પ્રભુશ્રદ્ધા વિના સંભવી જ ન શકે. ‘સ્મરણસંદિયા’ પરીખર પ્રભુનાં શાસન સામે અશ્રદ્ધા અને નાસ્તિકતાનો વરોળ કવિવૃદ્ધમાં ચડે છે તે અશ્વપાદ કવિ ધર્મબળ અને પ્રભુશ્રદ્ધાને પોતાની વ્હારે બોલાવે છે ત્યાં કવિનો શ્રદ્ધાપરાય આત્મા પાદચ્છક રીતે જોઈ શકાય છે. પ્રભુની પરમ દયાનો મદિમા ગાઈ, મૃત્યુ એ અધિકાર વિશાસની એક અવાન્તરમુખિકા છે એમ જાણવી, કવિ પ્રભુની ઈચ્છામાં દ માનવીને પોતાની ઈચ્છા બેજતી દેવાનો બદ બોધ આપે છે. ‘દિવ્ય’ શબ્દનો આખો નેતરો બધો વાપર જાય. દુનિયામાં જે કંઈ થીમતુ કે ઊછેત દોષ તે બધું દિવ્ય અ પ્રભુની શુભૌમદવરૂપ એવી એમની માન્યતાનો ઘોના દરો કદમ.

કવિની આ ભક્તિભાવના તથા શ્રદ્ધા પરમગ અને પરચોત તરફ તેમને દરદમે નાતર કરતા ગ્રેવનાં દોષ એમ તેમનાં અનેક કાવ્યોમાં ચિરજીવનના, અમૃતજનના અ પરમોજના ઉદ્યોગો તથા ખાનિ દેખાય છે તે પરથી જાણે છે. જુઓ પછી તેમાં મૃત્યુવિવશ રિજ્જી સીધી રીતે રહિત રહ્ય છે. મૃત્યુ એ કંઈ અવ્યવિધ વિનય ના ખમુ અખંડ ચિરજીવનમાં લઈ જનાર અસર છે એ એમનું નરજાન ‘મૃત્યુ મરી મ રે લેખ’ એ સુંદર મંત્રોમાં રણ રહ્યું છે. ‘સ્મરણસંદિયા’ને આ મંત્રનું જાણ્ય એક રીતે કદી શકાય. પ્રભુનું શાસન કાવ્યગાદી અને નજરો તથા દયામય છે એ દરમ

પ્રતીતિ આના મનમાં છે. આ પ્રદાને બધે જ કવિએ પોતાના જીવનકાળમાં અનેક વહાણો સ્વજનોના મૃત્યુના આધાન અપૂર્વ ધૈર્યથી સહન કર્યા હતા.

પ્રાર્થન્યપ્રમાજના સંસ્કારોપાંથી આ ઉપરાંત નરસિંહરાવની સુધારકૃતિ પણ આની જ એમનાં 'પાંચ વૈષ્ણવકાવ્યો અને 'કૃષ્ણમણી દાસીને શાપ' જેવાં કાવ્યો માટે જવાબદાર છે. વૈષ્ણવકાવ્ય દલપતરામે અને નર્મદાકેરે આપેલું 'પણુ નર્મદમાં જે સુરચિ તથા કલાનો અભાવ તે મુખ્ય આમી છે. સ્વ. નરસિંહરાવનાં વૈષ્ણવકાવ્યો પાછળ વિધવાનાં વીતકો, તેમના પતનનો સંભવ, સમાજનો ત્રાસ તથા નિહુરતા ઇ. મુદાએને સમુચિત કલાથી નિરૂપતી સુધારકની દૃષ્ટિ છે. આ બૃધમાં સૈદ્ધી સરસ કાવ્ય છે 'ફૂમી પડેલી બાળવિધવા' એ ફાસાએલી ને પછી સમાજત્રાસના બધે અગળાતી 'નિર્દોષ દોષિત' 'મલિન નિર્મલ' બાળવિધવાને આત્મહત્યાનો આશરો શોધવો પડે છે તે સર્વ પાપ શકિને શિરે છે એમ કવિ બતાવે છે. પ્રકૃતિની નિરૂપિત આત્મે અનુકૂલ બીજા ભૂમિકા, પાપ માટે કોણ જવાબદાર પ્રમતી અપસપાસ ધૂમનું વિષવાતું મનોમંથન, અને કાવ્યનો કણપૂર્ણ, સુંદર, અનંત આ કાવ્યને અસરગ્રેસ્ત બનાવે છે. આ કાવ્યોની મર્યાદા એ છે કે વિધવાજીવનનો એકાંકી ચિત્તાર જ-પતનસંજોર ને સમાજત્રાસ-એક યા બીજા સ્વરૂપે કવિએ આપ્યો છે. 'કૃષ્ણ-મણિ દાસીને શાપ' એ કાવ્યમાં બાળકમો-દાસ કૃષ્ણમણિ જેવી કળીએ મદાઈ નવ એવી પરિસ્થિતિ બના કરતી શિશુશક્તિ સ્વામે કવિની ઉમ જેઠાદ મર્ત યાજ છે. 'ઉદયોદય' નામક કાવ્યનેકીમાં પણ સાપાણક સુધાર કરવાને સહેલો કવિ આપે છે.

બીજી રીતે વૈષ્ણવકાવ્યો ને ખંડકાવ્યોના વર્ગમાં પણ મૂકી શકાય. 'કૃષ્ણમણી'ના પ્રકાશન પછીનો ત્રણ વર્ષમાં કાન્તે વસંતવિજય, ચક્રાક્રમિયુન, દેવયાની જેવી પોતાની મજબૂર કાવ્યવિપુલિ લખી ખંડકાવ્યો માટે ઉત્તમ પ્રતિભે આદર્શ રજુ કર્યો. ટૂંકા સમીત કાવ્યો માટેની પ્રેરણા કાન્તે નરસિંહરાવમાંથી લીધી કહેવાય છે તેપ ખંડકાવ્યોની શૈલી તથા પ્રેરણા ઘણા મોટા પ્રમાણમાં નરસિંહરાવને કાન્ત પાસેથી મળેલી એ ગોઠ્ય છે. 'દલપતીજા'નાં ચાર વૈષ્ણવકાવ્યો, 'હત્તરા ને અભિમન્યુ', 'મત્સ્યગપ્ત ને શાન્તનુ', 'ચિત્રવિયોપન' જેવાં ખંડકાવ્યોમાં કાન્તશૈલીનું જેમાં સફળ અનુસરણ થયું છે તે 'હત્તરા ને અભિમન્યુ' એ એમનું મેષ ખંડકાવ્ય છે. પણ એકદર જેવાં નરસિંહરાવની કાવ્ય-પ્રતિભાને નાનાં સંગીતકાવ્યો જેટલાં અનુકૂળ છે તેટલાં ખંડકાવ્યો નથી સામતાં. કાન્તના જેવી અત્તરિષ્ટભૂતિ, નાટ્યતત્ત્વ, પ્રકૃતિની પદ્મદ્રવ્ય, આકારક ઉપાક ને અનંત તથા વિરલ કલામંથમથી ઓપતી કાવ્યનાં અંગેપાંગની સુરેષ સુલભ પદના 'હત્તરા ને અભિમન્યુ' 'ચિત્રવિયોપન' ને 'ફૂમી પડેલી બાળવિધવા' સિવાઃ બીજા કાવ્યોમાં નરસિંહરાવ નથી દર્શાવી શકાય ને તેપણે જે કાવ્યોમાં પ્રથમમાં ગ્રેરી માતાની સ્વજનોકિત તથા બીજામાં વિષમનું મનોમંથન સ્વરૂપે પડનાં લાંબાં ચર્ચા નવ છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

એમનાં બૌદ્ધકાવ્યો પણ ખંડકાવ્યોના વર્ગમાં ગણવાં હોય તે ગણી શકાય તેવાં છે. પણ તે બધાં બાદનારો દેહ નેમનાં વસ્તુની આપેજના માટે કવિ જવાબદાર નથી.

કવિએ ભાષાન્તર માટે સર એકાદ્યન આનોડના 'લાઈટ ઓફ એશિયા' પર પોતાની પસંદગી ઉતારી તેનું સળંગ આખું ભાષાન્તર 'નંબુન્વોતિ' નામે પ્રગટ કરવા ધારેલું પણ તે ધારણા પૂરી થઈ આવી નહિ. 'બુદ્ધચરિત' એ નામથી તે અંગ્રેજી કાવ્યના કેટલાક ભાગોનાં ભાષાન્તરોનો નાનકડો સંગ્રહ એના બદલામાં કવિ આપણને આપતા ગયા છે. તેમાંથી 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' તો સુંદર અનુવાદ લેખે મહિઆરાપારિતોષિકને પાત્ર ગણાયેલું એ બાણીતી જિના છે. આ ભાષાન્તરોમાં કવિએ આપણી મધ્યકાલીન ગુજરાતી આખ્યાનશૈલીનું અનુસરણ કર્યું હોય તેમાં ઘળ, દેશી, વણણ, ચોપાણ, કટાવ, ગીતિ, સાખી-દુહા આદિના છુટે હાથે ઉપયોગ કર્યો છે. 'લાઈટ ઓફ એશિયા' સંસ્કૃત મહાકાવ્યના પ્રકારનું લાંબા પૃત્તાંત પ્રવાહવાળું આખ્યાનશૈલીનું કાવ્ય હોવાથી નરસિંહરાવે પદપસંદગી આ પ્રકારની કરી તે સહેલુંક તેમજ સમુચિત પણ છે, છતાં મૂળ કાવ્ય કરતાં આ ભાષાન્તરો કોઈને સહેજ મોઢાં લાગવાનો જે સંભવ છે તેમાં આ આખ્યાનશૈલીનો પણ હિસ્સો હોય.

આ ઉપરાંત વર્ણકથન, શેલી, યગોર, ટીટ્સ, સરોડની નાવકુ અને કાર્ડિનલ ન્યુમેનનાં કેટલાંક કાવ્યોનાં ભાષાન્તરો પણ એમણે કરેલાં છે. શેલીનાં 'Clara' નું 'મેઘ' નામે તથા ન્યુમેનના 'Letal Kindly Light' નું 'પ્રેમજળોત્પતિ તારો ઘખરી મુગ' હાવન પંથ ઉત્પત્ત્ય' એ નામે એ બે ભાષાન્તરો સર્વોત્કૃષ્ટ કહી શકાય. 'મેઘ' તો 'મંદા'ને પ્રેરણ છે. અને 'પ્રેમજળોત્પતિ' તો એના મૂળ કાવ્યના આપણે ત્યાં યએલાં એક બે બીજાં ભાષાન્તરો કરતાં ધણું ચરિઆનું છે એટલું જ કહેવું બસ થશે. ઉપનિષદાકીન ઋષિવરની અજ્ઞાનાંધકારથી આઘાતમણુ ને જ્ઞાનપ્રકાશ માટેનો તીવ્ર આર્તપુકાર જે તમસો મા ઝર્વાતિર્ગમય એ પ્રાર્થનામાં વ્યક્ત થાય છે તેથી જ આંતરપ્રકાર 'પ્રેમજળોત્પતિ' એ કાવ્યમાં ગંભીરોત્પત્તિ પ્રવંચસુરીત્રા માદ રામમાં મૂળ અંગ્રેજી કવિના જેની જ વેદના અને આર્તિથી મન થયે છે એ ગુજરાતી કવિની અનુપમ સિદ્ધિ ગણાવી ધરે.

1. કાવ્યકલાની બાબતમાં એકદંદે નરસિંહરાવો સ્વરથ. (Clara) કહેવાય, કદાચ કાવ્યના બાજુ આકારની સુરેખતા, લક્ષ્યવર્તી વિચાર અને તેની રમુઆતમાં સાવધાનીપૂર્વક રચનાકૌશલ અને કેટલેક અંશે બેલપરણમના છત્રાદિ વિશિષ્ટતાઓ જે તેમની કાવ્યકલામાં દેખાય છે તે સ્વરથ પ્રતિના લેખકમાં જ હોય છે. એમનું હોદ્દાપુણ આસ પ્થન એટલે તેનું છે. દરિમીન, શિખરિણી, દુતવિદ્યમિન, ગીતિ, વસંતતિવ્રજા ઓદિ સંસ્કૃત પદો પર, ગરબીના અનેક હાલો પર, રેણા, ચોપાણ, ઉર્સર, રખતો છ. દેશી હોદા પર એમનો મનનો કાવ્ય દેખાઈ આવે છે. બાણાચાર્ય ને જંદરાચાર્યના નિપજ્ઞાન નરસિંહરાવ બાણ તથા જંદરાની દુહા જાળવવામાં અતિ મોહકાર્જ ગમે તે સાર રચનાવિષે છે. એમની કવિતાનું બીજું એક લક્ષણ છે એવના. અન્યરે અંગેય કવિના તરફનું વૃણ્ણે જામનું કાવ્ય છે પણ નરસિંહરાવના કાવ્યશાળના મોટા ભાગના સમયમાં કવિના અને સંજોનનો વિનંદ નવી પણ સમગ્રપ કરેલા એ સંપ્રદાય પ્રતિષ્ઠિત હોય. અનેક સુંદર ગરબીઓ તથા મોરચા. માર, બેરબી વગેરે રંગોમાં મુગેય મમ્મદ્ ગીતો એ તેમની કવિતાની એક અમનની વિશિષ્ટતા લેખાની જોઈએ. 'દિવ્યમુંડરિઆનો ગરબો', 'ગમનું ગરબ', 'જગત રામે રમન',

‘આનંદો પુકાર,’ ‘અડતસંધને સંબોધન,’ ‘મંગલ મહિર બોલો,’ ‘પ્રેમના જ્યોતિ’ વગેરે કાવ્યોને આ વિવિધતા સંબંધમાં સંભારી શકાય. હેતુ એ કાવ્યોનું આદર્શીયનું મંગલ-ચરણનું નો મુદ્દાની આજ રીતેનું કાવ્ય આપુલ્ય ભાગ્યે જ છે.

નરસિંહરાયની કવિતાની આ ૧ મંદકારી, ગિષ્ટ અને સ્વાચ્છાંદિત બાવાનું છે એ સત્ય ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સાત સમગ્રજ તેવું છે. દરવનગમ અને નર્મદાકાંડે કવિતાની અદ્ભુતમાં ધનું મંગલ તથા ઝડપમકાદિનો વામર પણ વધારી દીધાં હતાં. તેને કાવ્યને નર-સિંહરાયે કાવ્યોચિત પદ્ધતિય અને સરકારી વાગીનું ચલણ શરૂ કર્યું. નવા ભાષા માટે નવી કાવ્યભાષા, સંસ્કારી ને સમૃદ્ધ, તેમને ધરાવતી હતી, તેમાં તેમણે સ્વદી સંસ્કૃત્ય મેળવી. અને મરકરનાં કવિતાને માટે અમુક પ્રકારની વિશિષ્ટ ભાષા અનામન રાખી કરિયાને યશુ નોવત આપુલ્ય વળી નર્મદાકાંડની કવિતામાં કવિતાનું ક્ષેત્ર અનિવ્યાપ્ત થઈ ગયું હતું કે, મેરસા, જાડે રિપન વગેરે પણ કવિતાને લાપક વિષયો ગણાતા હતા તે અનિવ્યાપ્તિ દૂર કરી આકર્ષિત વિષયોને કવિતાના ક્ષેત્રમાંથી દેશવટે આપી કરિયાને મુંદ ઉત્તન બુધિયા પર મદદનું મેલ નરસિંહરાયને થયે છે; આથી એમની કવિતા એકદરે ‘દુર્ભાગિક’ પ્રકારની ગણાય એમાં શક નથી કવિતામાં કવિતા તથા વિચારશક્તિનાં તરણે એમણે ઉમેરો ને પણ એમના જ્ઞાતાનાં નયં ને તેથી આકર્ષક હતાં.

આમ છે નો પડી એમની કવિતાના પ્રથમ પ્રકારનના ૪ કાળમાં અને ત્યાર પછી પણ તેમની કવિતા સામે આટલી બધી વિરોધી દીક્ષા સર કેમ નીકળ્યા હશે એ સ્વાચ્છાંદિત ઉપરિચય થયા એનો ઉત્તર શેષવા દર જાણુ પડે તેમ નથી. એમની કવિતાની કેટલીક સામાન્ય વાચકને પણ ઉડીને આવે વળતે તેવી સ્વયંપ્રકાશ મર્ચાદિયા ૪ એને માટે જાણપદ છે આવી મર્ચાદિયામાં મેથી મુખ્ય તે પુનરાવર્તન. આ પુનરાવર્તન માથ કાળના નું જ નહિ પણ શબ્દોનું, વિચારોનું, પ્રકૃતિદરોનું, બધાંનું. વિચારોમાં પરકાળશિલ્પક પવનિ વારંવાર અઠવા કરે, પ્રકૃતિમાં મદન ને દિવ્યનાનું આરોપણ કાવ્યે ને પગથે થયા કરે; એમનાં કાવ્યોની વિષયોમાં હમેશાં શક્યી કાવ્યની જ દેવ; પ્રકૃતિદરોમાં ચદા શક, તાર, ઉપ, મિત્ર, વિરિભાજ વગેરે નયં ત્યાં કાવ્યોમાં આપણી સામા અચલવા કરે; દિવ્ય, મુદ, બેંડ, ગભર વગેરે વિશેષો: બીજાનાં ‘Distant’ શબ્દની માફ વારંવાર મમે તે મારી વસ્તુને વિશેષજીવી મીઠી તરીકે આકર્ષણ આપે; ‘દામ કરતી,’ ‘ધ્યાન કરતું,’ ‘નયનું,’ ‘આકાશમાં નેન પડેલી’ એવાં એવાં શબ્દોનાં ને તરંગો એકથી વધુ કાવ્યમાં પુનરાવર્તન થાય; એમની ઉપમાઓમાં આનંદો સિંધુ, અમરનતનો પણ મિત્ર અને મુખ્યનો પણ મિત્ર એમ મિત્રોના કૃતિ હરે હરે નહિ; કાવ્યની, આરત્યજિની, સત્યની કે સાંસ્કૃતની કવિને દેવીએ જ કાવ્ય મમે ને તેમાં દરેકનું વર્ણન એકમરણુ જ કરે—એ દરેક દેવી કિમિદિસુંગ ઉદર એવેનઅમાં સજ્જ થઈ અનિય સાથે રમતા છુટા દેશ મમે આકાશમાં નેન પડેને ને કદાચ વ્યવહાર આદરે—દરેકાં વચકને લગભગ કંઈકો આવે તેટલી બધી વાર આપું પુનરાવર્તનો તેમની કવિતામાં દેખા દે છે. સમગ્રજો વાચક તે આવી એકતાન-



તા (Monotony)થી અકળાઈ એમજ માની બેસવા સંભવ છે કે કવિને કંઈ આથી વિશેષ કહે ન જવું લાગતું નથી.

વળી એમનો અંતઃક્ષોભ પણ હમેશ સાચો, સચેત કે સહૃદયને પણ એવું જ સંવેદન કરાવી શકે તેવો પ્રમળ નથી લાગતો. એમની અંદરના ભાષાશાસ્ત્રી પૌંડા વિવેચકે કવિને દાખી દીધા છે એ આતું મુખ્ય કારણ છે. કદાપી જેવાં નિખાતસ ધોધમાર ભિન્ન-પ્રવાહમાં ધસડાતાં કે ન્હાનાસાલ જેવા મુકન ઉદ્વાસ (ecstasy) ને વિમાને ચઢી કાઢ્યા-કાશમાં નિરંકુશ વિહાર કરતાં એમને કાવ્યું નહિ કારણ એ જાતને ભૂટી શકતા નથી. પરિણામે એ કાવ્ય લખતી વેળા ભાષા, વિચાર, હૃદ, નિરપણ, મંડન આદિ પરત્વે બહુ સાવધાન કે સભાન (Conscious) રહ્યા. ભિન્ન સીધી નહિ પણ વિચારો કે મગજમાંથી ગળાઈને આવે છે એવું પણ ઘણાને એમનાં કાવ્યો વાંચતાં લાગે તે સ્વાભાવિક છે. એમનાં દીપ્તિપણું ન પણ એક રીતે આ વાતની સાક્ષી પૂરશે. આ ઉપરાંત કાવ્યોમાં એમની કલ્પના જાણે એમની પોતાની જ હોય અને સહૃદયો બધા તેને માણી કેમે કરી તેને પોતાની ન કરી શકે એવી ઘણીવાર હોય છે. અલગત કોઈ કોઈવાર તેમની કલ્પના સ્વતંત્ર ને ઉચ્ચારોદય કરવાવાળી હોય છે, ને 'દિવ્યગાયકગણ', 'ભાવનાચંદ્રિ', 'વીણાનું સ્વરમેલન' જેવાં કાવ્યોમાં તેના અચ્છા નમુના છે એની ના નહિ. પણ મોટે ભાગે તો કલ્પનાપ્રભાવ (Imagination) કરતાં કલ્પનાસાક્ષિત્ય (Fancy) ના અંશો એમની કવિતામાં વધુ છે એવો રા. કંકોરનો મત એમનાં ઘણાં કાવ્યો માટે સાચો છે. રણજીતરામે વધુ પડતા સખત થઈ વૃથા તર્કતરંગ, કલ્પનાની પંચુતા, દુરાવ્યથી કે કિલ્લટ કલ્પના ઇ. દોષો તેમની કવિતાના ગણાવ્યા હતા તેમાં કેટલુંક તથ્ય છે એમ કેટલીક વાર લાગ્યા ગિના રહેતું નથી. એમના કેટલાક કલ્પનાનરંગો બધાને આકર્ષી શકે તેવું નથી હોતું.

૭ નર્મદે પોતાની કવિતાની પ્રથમ દિપ્તિરૂપે સમભૂતિ, આપવાની પ્રથા દાખલ કરી. ત્યાર પછી નરસિંહરાવે પણ પોતાના કાવ્યત્રયેદોની પાછળ અર્થ રદુદ ને વિશદ કરવા માટે તેમજ કાવ્યની પ્રેરણાનાં મૂળ તથા તે લખતી વેળા કવિનો પ્રધાન મનોભાવ વાંચકોને સમજાવવા માટે આવી રીત આપવાનું ચાલુ રાખ્યું. એમનાં ઘણાં કાવ્યોની ભાંચ, ઉગમ, પ્રેરણા તથા ધ્વનિ એમાંથી આપણને સ્પષ્ટપણે સમજાય છે એ જાલ જોવાતેવો નથી. પણ ઘણીવાર કાવ્યમાં નિરૂપાયેલા વિચારનું એવું સૂક્ષ્મ વીજતવાર પૃથકકરણ કવિને રીકામાં કયું દેખાય છે કે કાવ્યમાં એટલે બધો વિચાર સુસ્તિરૂપે સમાયેલો વાચકોને પ્રયત્ન પ્રતીતિએ લાગ્યો ન જ હોય. આથી કોઈ વક્રદર્શી એવું અનુમાન બાંધવા પ્રેરાવાનો સંભવ રહે છે કે નરસિંહરાવનાં કાવ્યોના સર્જન આપણમાં પ્રથમ કોઈ આકર્ષક વિચાર અને પછી તેને અનુકૂળ પ્રસંગ કલ્પનાતરંગ ને અંતઃક્ષોભની ગોડપણ એવો ક્રમ હશે. પોતાની કવિતા જોડે સામ્ય ધરાવતી અન્ય કોઈ દેશી કે પરદેશી કવિની કાવ્યપંક્તિઓ ટાંચી ચોતે તેમાંથી કેટલું સચન લીધું છે એ પોતાની કૃતિ તેનાથી કેવી સાવ સ્વતંત્ર રીતે તેને મજતી આવે છે તે કહી, 'પામ્ જો જો હો, મેં તેમાંથી કશું લીધું નથી' તેથી તકેદારીપૂર્વક નોંધ કરવાની રવ નરસિંહરાવ-ભાઈની રીત પણ નજીવી છે. એમની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓની રા. બજરદારે 'યુવર' એ 'યુવર'ના પ્રતિકાવ્યની સાથે જોડેક દિપ્તિમાં પ્રતિષ્ઠિત કરીને યોગી બજરદારે લીધી છે.

શબ્દકલામાં છૂપી આમરીડ પણ અર્થરહસ્ય ઊકિપા કરવી વ્યંગના કે સૂચકતા એ એક મોટું કલાત્મક મનાયું છે. આપણા મંડૂન કાવ્યમાં તેમજ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યવિવેચનમાં. બને સ્થળે. આથી વાર આપણને એવી પણ પ્રતીતિ થાય છે કે સ્વ. નરસિંહરાવની કવિતામાં જોઈને રહસ્ય કરી બધું કવી અભાવવાનો કમાને શતિકર પ્રવાસ કેટલીક વાર થએલો માન્ય પડે છે. આ અને ઉપર અણસી ને બીજી એમની કવિતાની મર્યાદાઓ અભ્યાસીઓને આત્મણી નાદિ હોય. વિશેષી ટીકાઓનું કાલજી એમાંથી જડે એમ છે.

આ ઉપરાંત અભ્યાસના વાચકોને કે કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓને એમની કવિતા બહુ આગ્રહ ન કરે કે શીક્યા છાત્રો તેનાં બીજા પણ કારણો છે. એ કવિતાએ અમુક આમીરી બ્રહ્મિકાથી નીચી ઉતરી બહુબળ જાનમચૂકનાં સુખદુઃખ, આશાઅભિલાષ, મથનો તથા પુરુષાર્થને સ્પર્શવા ઓછો જ પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી અમુક કેળવણીના સંસ્કારીઓને જ એ સમગ્ર માણી સડે તેવી આ કવિતા રહી. માનવજીવનના અનેક સહોબજનક સંચલનો ને અનુભવોમાંથી અભિઓછાનુ તેમાં નિગમ્ય છે, વળી જનજન થતી જતી અને પોતાની આશ્વિત્ય કેળવતી જતી પ્રજા નવુ. નર્મદ ને ગોરખનગરને આપ્યું તેવું, સાહિત્ય માગતી હતી તે નરસિંહરાવ ન આપી શક્યા, એ તો એમનાં કેલિકા, વંદા, સિન્ધુ તારામાં માણ્યાંમાં ખસત રેશ અને ત્યારે હાથ કે હાથ, કવિ! તને સધ્યા ને સાંજનાં બીન શોણે મગે! 'એવો મહુ કપાલ'મ આપનાર નહીં વિચારસરણી કે દષ્ટિ ત્યારે મોજુદ હતી નહિ એટલે બીજાજી જીવનવિમલ તરફ સંપી મોટ માંડી નિરપવાનું એમની કવિતાને સત્રપ નહિ. જાનમી જ મુખચેનમાં કંઠરેલા અને જુગતન વપે હંમે સરમરી નેકરી પર ચરેલા અમીરી અમવ-દારને જીવનવિમલને અનુભવે શો હોય કે તે તેને નિરપે! એમને જગતનાં દુઃખોનો આનનો ખ્યાલ તો જાગતાપે વિષવા થએલી અને શહે બોળતીને પગી તરેલી પુત્રનીઓની વિરંમણમાં. મરજુગણને આચરેલા અનર્યામાં, પ્રિયજનોના વિરહમાં વિશેષી પતિએ તરેલી સતી સુન્દરીના દુઃખની કથનામાં, અને હેમ્બેટની પેટી મથકરે સ્વમનોમિતમાંની જાગતના અન્નાપેટી બાંધતી શદ આપે તેવા

કપલ કેવ, ને કલક દુઃખ

જનમમાં ચરે! વરવા પડા;

હીની હંપાં પિરેથી જરી,

અને અદુરતા આમરી-

એવા 'નિરપર જાનમ' આ-દ્ય ની કથનામાં જ પરિમખાપ મર્ડ જાય છે. વળી દેવાભિમાન જાનમી નરસિંહરાવ ભાગ્ય લાભે છે એમ સ્પષ્ટજનરમે કહેવું તેનો ભયાન કે કનર 'કુમખાળા'ની મોટી આગનિની પ્રમથવનામાં નરસિંહરાવે આપી એ જગિને માનપ્રેમની તથા વિષમપુત્રની કવર જાગતને ખાંડે મંકુચિત્ત કવી કવિતાનો એ વિષય

નથી એવો પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે એટલે લાચાર. પણ એમ તો 'લાચાર' વગર રહેતું નથી કે કવિ પણ સામાજિક પ્રાણી હોય રાષ્ટ્રવ્યાપી જાગૃતિનાં સ્પર્શનો તેના સંસ્કાર-આદી હૃદયની અંદર પણ અનુભવાનાં જોઈએ અને કંઈ નહિ તો લોકપ્રિય બનવા ખાતર પણ સ્વદેશપ્રેમનું ગીત તેણે ગાવું જોઈએ. એટલે નર્મદ, હરિલાલ દુવે. ન્હાનોડાસ, ખખર-દાર આદિની કવિતામાં છે તેવું આ પ્રકારનું તત્ત્વ આપણા કવિની કવિતામાં નહિ હોવાથી પણ પાછળની પેઢીના વાંચકોને તેમાં ઝાઝું આકર્ષણ કદાચ ન લાગે તો સ્વાભાવિક છે. વળી નરસિંહરાવભાઈનો ચિન્તનવિષય પણ હિંદુશાસ્ત્ર, વૈવિધ્ય, અને જીવનવિચારણા (Criticism of life) ની દૃષ્ટિએ તેમના જન્મના પંજીની ઉત્સાહ અધીરી પેઢીને બહુ સતોષી ન શકે તો કંઈ ખોટું છે ? મૃત્યુનો ભય ટાળવાના અને પ્રમુની વિભૂતિ કે લીલા જેવા પ્રતિસાંદર્ભને જોઈ ગૂચવાતો ને મનોભાવોને પોતાની જમ સંસ્કારી ને ઉન્નત બનાવવાના સંદેશ સિવાય બીજો કવિસંદેશ એમનો કેટલો એમ પણ ઉત્સાહશૂન્ય અત્યારના જુવાનિયા પૂછે ખરા. એમની કવિતા હવે અખીલ કરતી અટ્ટી મઈ, એનો વખત તો ગયો, એવા અભિપ્રાયો કેટલાક ખુણામાંથી ઉગ્યારાયા છે તેનાં કારણો આ.

પણ આ બધી ખામીઓ નથી પણ મર્યાદાઓ છે એ બુદ્ધિનું ન જોઈએ. ક્રમશઃ નિંદતાં પહેલાં આટલું તો હમેશા ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે જેનેયકતું પ્રથમ ને ખરું કર્તવ્ય તો એ કે કવિની સાચી નેમ શી હતી અને તેણે પોતાનું કર્તવ્ય પોતાને મળી તેટલી સામગ્રી ને સંજોગોમાં કેવી રીતે બજાવ્યું છે તે જ મારપૂર્વક તપાસવું, એ દૃષ્ટિથી જોતાં સ્વ, નરસિંહરાવે જીવનવિચાર કેમ ન નિરૂપ્યો, દેશ-બેમાનની કવિતા કેમ ન લખી વગેરે પૂછવાનો આપણો જરાય અધિકાર નહિ, એ એમની કવિ કે માન્યતાઓની વાત હતી. એમણે કવિતા માટે કયું વિશિષ્ટ ધ્યેય નક્કી કરી રાખ્યું હતું, તેમને એમાં શી અને કેટલી સફલતા સાંપડી એ તેમના દેશાક્ષતસંજોગો ઈ. લક્ષમાં રાખી તપાસવાનું જ કામ આપણું. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આપણને જરાય નારાજ થવાનું કારણ એમની કવિતાએ આપ્યું નથી એમ દરકોઇ પ્રમાણિત અભ્યાસીએ કહીશવું જ પડશે. એમની મુસદ્દ હતી, એજેલ કાવ્યકલાને ગુજરાતીમાં લાવવાની, અને પોતાને પ્રતિ-લીલાનું જે મનોહારી સૌંદર્ય પ્રત્યક્ષ કરવાની તકો સાંપડી હતી, પોતે તેના દર્શનથી જીવનમાં તેટલીયાર દર્શોક્તાસ કે ચિન્તનમનનની પથો અનુભવી હતી તેને સસિક ગુજરાતી બંધુઓ માટે કવિતામાં સુભગ વાણીમાં સાકાર કરવાની. અત્યારમુખીનું ઉપરનું સમગ્ર વિ-વેચન ધ્યાનમાં લેતાં, એમનો જમાનો, તે વખતનું ગુજરાતીનું આશામરોળ, તે સમયની કવિતા વગેરે જોતાં. નથી લાગતું કે એમનું 'મિશન' એમણે અપૂર્વ સફળતાથી બજાવ્યું છે ? (ધણી વેળા પ્રથમ જોણણ કામ કરનાર અગ્રગીઓ (Pioneers) ની સેવા વિસદાઈ

+ જુઓ " The Critic's first and foremost duty is to make plain to him-  
self what the poet's aim really and truly was, how the task he had to  
do stood before his eyes, and how far with such materials as were  
afforded him he has fulfilled it." ( Carlyle )

જાતી હોય છે પણ પાત્રીના નિકામ ને સમૃદ્ધિને પાપો અગ્રાણીના કાર્ય ઉપર જ રચાતો હોય છે એ બતાવું ન જોઈએ. અત્યંતીન ગુણગતી કવિતાના કિયા તરીકે એમનું સ્થાન નિમિત્ત જ છે એ તે નર્મદકવનની કવિતા જે એમની કવિતાની પુરોગામી તેની જોડે એને કાચકા, જોડા, આપ, ચિન્તન, કલ્પના છતાં દૃષ્ટિનિરુપી સ્વભાવી જોતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે, જાણના સર્વોચ્ચ મહાપદો એમને નહિ છે. પા દેવ, નર્મદ જેટલો અદ્યત્ત જોડો એમનામાં નહિ હોય, કદાપિ જોડું લાગણીપૂર કે ન્હાનાકાવ જેટલો ઉત્તમ બાળના-વિદાર એમની કવિતામાં કદાચ કોઈને ન પણ જાણાય, છતાં આટલું તે નિરાંત સિદ્ધ જ કે પ્રાપ્તિનું બધે મર્યાદિત પણ જોડું ને જોડું સુંદર, સુખમ અને સમૃદ્ધ દર્શન એમને કસતું છે ને ગુણગતી કવિતાની એમની અનન્ય સેવા છે અને એમનો કાવ્યો મશાય તેજો વચરતી હોય છે. પ્રાપ્તિકવિતાના પૂરકે તે એમની કવિતા કને જ જવું પડે. સુંદર મદ્યો-  
ઓ; માનવસુદૃષ્ટ, નરનારીસંગમ. કાળચક્ર, ધૂરત, સ્વેચ્છાસ્વીકાર, દિવ્યોગિની જેવાં ચિન્તનપ્રત્યેક કાવ્યો; 'રમણસુદિત' જેવું સુંદર કરજીવસસ્તિકાવ્ય; નિર્મળ પ્રણયભાવનાનું ગાન; કવિતા અને સંગોનાં હ્રગમગ અવિરોધ સદીધારો; 'મંગલ મહિર ખોલો' અને 'પ્રેમજી જ્યોતિ' જેવાં ભાવનિરતનાં પ્રાર્થનગીતો-આ સર્વમાં મન થતી એમની કાવ્યપ્રતિભા પણ સમગ્રી વિચારનિકોને અવશ્ય લાંચ દાળ સુધી આકર્ષ્ય કરશે. આગામી ગણજેડી અને મર્યાદાઓ છતાં એમની નાંદર્શદૃષ્ટિ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેતી નથી. નરસિંહરાયની એમની જ ગિરિકાંથિ સ્વયે સરખામણી કરી તેમના જ રાજકો. તેમને ખાતરે ખાતે પણ સદા મમુચિત રીતે વાપરી સાધાય:-

~ \* પ્રિયગિરિ જુડી ચંડા વરમે રિમળ અમીપાર અનન દે.~

ને તિથિ, વર જળ, મનજ પૂમે દેવ માન રેલન-

એ તિથિકાંથિ. વ.

અનેક અવસાવવાળા મોટી નોડરી કરતાં કરતાં અને તેમાંથી નિરત થયા જાદ પણ આમરણાન નેમને અનન્યભાવે રાજકાવેશની ઉપામના અવિરત ચાલુ રાખી હતી. કાવ્યો કરવારની દુર્મતિ થતી જ નથી એ બમવદવાક્યાનુસાર એમની રાજકાવેશના નિર્મળ જાણની નથી જ, આગામી અને રિવેશના સેવના એમની સેવા કદિ બલાય તેની નથી એમને પળાને પ્રથા છે ને એમનું અદિત્ય દળુ જાણમાં પ્રિયગીતી ચિન્તમગી મુકો પણ ખડ.

✓

\* રમણ અમલો કારિ રિવ્ય વને

જુલમાં અદિયાં રાત્રાં મુજને.

એવાં કાવ્યપૂર્યો જે મુજરાતના આદિપરનિહોને એઓ આપજા મગ છે તેમાંથી પખાં પુષ્પોની મુગમ હતી પુત્ર નહિ થાય. \* રનિઃ અને કુંડને કાઠ ચાન્ધ નથી \* એ

કવિકેન્દ્રિય અનુસાર એમની દેવનાયણી ને પ્રતિભાવિશેષે ચમકતી એવી કેટલીક કવિતા તો જરૂર ટકવાની અને કાળનો ઘસારો ખમી શકવાની. 'આ બધું' જોનાં 'નૂપુર ઝંકાર' ના 'અવસાન' કાવ્યનાં એમણે કરેલી યાચના—

“જો એક અધુ તુજ મહેં કદી હોય લોહું,

એકાદ અધુનણું દાન જ યાચું તો હું”--

હવે જ્યારે એ પંચત્યને પાખ્યા છે ત્યારે ગુજરાતના સૌ સમભાવી આબ્યાસી સાહિત્યસેવકો ને કવિતામકતો પૂરી પાડશે જ એમાં શંકા નથી.

## અંજલિ અષ્ટક

નરસિંહ નામ ધારી, કાવ્ય ઊર્મિના આંદોલને નરસૈયાનું, કુદરતના જેવી મારને  
'માથે પડી વિશ્વદેવા' ટૂંતિના ધૈર્યશૌર્ય નર-સિંહનું અને અયોગ્ય અથવા અસત્ય માટે  
મોઝ સાચો રોષ આણી 'કૃત્કાર' કરી દાનવારિ નરસિંહનું ખિરદ સાર્ય કરનાર;

રક્ષે તેને શિદ્ધિશિદ્ધિ આર્પનાર કાવ્યદેવીને 'કુમુદમાળા' આરોપી આવકાર દઇ, 'હૃદય-  
વીણા' ની તંત્રીએ રીઝવી, 'નૂપુરઝંકારે' લાસ્યવંતી બનાવી 'સંહિતા' અને 'મુકુર'  
ના સિમન પરગો વેરનાર;

શિશુસમ વિશાળ હૃદયે વિશ્વસેવાની ભાવના સખી હોવા છતાં જરૂર પડે સ્વ કે પરને  
'ટીકા' રૂપી સાચા શત્રે આંકુશમાં આણુનાર અને પાત્રને અર્પેલા 'આમુખ' ને આછવન  
ભળવનાર;

હુન્નરે એક એવા અનામિકા યોગ્ય દુર્ભિલ અન્નેક વિદ્વાન-માનસશાસ્ત્રી-શાંત મેવાપરાયણ  
અને વર્ણુપ્રભુ સાક્ષર કરીશ;

પ્રભુને પ્રાર્થનાથી સમાજને સાક્ષાત્કાર કરાવવાની માન્યતાના ચૂસ્ત વ્યાવહારિક પૂજક;

શરદની 'આંતની', સાગરની 'ઊર્મિ' અને વસંતની 'કોયલ' ને કાવ્યોમાં આણુ પૂરી  
વાચાત્મ બનાવનાર કુદરતપ્રેમી;

સ્તિવાદે સન્નિધાનદં એવી, 'સુંદર શિવ મંગલ શુભ ગાઉ ઈશ્વર' નાદે સત્ય, સુંદર  
ને શુભની ત્રિપુટીનો સમન્વય સફળ સાધનાર, શ્રીનગરના યથાનામ નાગરને, શિશુસમ  
સ્વનાતીય તરફથી, આ નરસિંહ પ્રશસ્તિ અંજલિ અષ્ટક અર્પતાં, ઇશને પ્રાર્થના કે  
છવન વિમલ છતનાર એ અમર આત્મા માટે 'મંગલ મંદિર ખોલો' — અમર.

અન્નિકુમાર

# નરસિંહરાવ—ભાષાશાસ્ત્રી

વિજયપ્રભાદ ૨. ત્રિવેદી

Leave him—still loftier than the world suspects,  
Living and dying. Browning.

(યુરોપ અને હિંદુસ્તાનને વ્યાપારવિલક અને રાજકીય સંબંધ થયો તેનાં અનેક પરિણામોમાં તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના નવા અવતારને પણ મારી શકાય. ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં વીલિયમ જેન્સે ગ્રીક, લેટિન, ગૌથિક, સંસ્કૃત અને હેબ્રીય ભાષાઓ એક મૂળ ભાષાની પ્રતીતિ છે એમ બતાવ્યું. તેનું કામ બૉપ અને પ્રિમે આગળ ધરાવ્યું. આ એ જાણેજ આજના વ્યવસ્થાપકોએ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો એમ કહી શકાય.

પ્રાચીનોએ વાચાનો ગ્રીક્ષુરથી અભ્યાસ કર્યો હતો.<sup>૧</sup> આપાના અભ્યાસના પ્રદેશમાં પાશ્ચિનિનું વ્યાકરણ અદિતીય રહ્યું છે. પ્રાચીન ગ્રીક પણ વાચાનો ગ્રીક્ષુરથી અભ્યાસ કરતા. પરંતુ પ્રાચીન આર્ય વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રીઓને મુકાબલે તેમનું અભ્યાસનું ક્ષેત્ર અતિશય સંકુચિત અણુપ સંદિનાનાં પદેપદ છૂટાં પડ્યા ત્યારથી ભાષાશાસ્ત્રની દિદમાં રાજ્યમ્મન થાય છે. શિક્ષક, પાઠકો ને પ્રાણિકાઓમાં એ વિષયનો અભ્યાસ આગળ જતો અમતલ છે. રસરસજનની શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા તેમજ હુચ્ચરની ખાસિયતોનો (દયાર Pronunciation અને માત્રા accentuation નો) સુદૃઢ અભ્યાસ હિદમાં ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ પહેલાં થઈ ગયો હતો./યારક પહેલાં ૪મું અમુક શબ્દોના અમુક અર્થ કેમ, શબ્દ અને અર્થનો શો અંબધ, એક પ્રશ્નોની ખૂબ ચર્ચા થએલી હોતી જોઈએ. યારક અને પાશ્ચિનિમાં ભાષાશાસ્ત્ર ધણું નિષ્ક્રિય જોવામાં આવે છે. તેમને પોતાના સમયની ભાષા અને આર્ય સંસ્કૃતનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાનો યોગ મળ્યો. ભાષાવિજ્ઞાનમાં પ્રાચીન અને અભ્યાસ આતનાં અપવાદ દેહ મારીડેઃ સ્વીત આતરણુદાસીઓએ એ અધાનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો.

૧ બીજા લેખે ગ્રીકો શિક્ષાં વ્યાખ્યાસ્યામઃ । વર્ણઃ સ્વરઃ । માત્રાચલમ્ ।  
સાવગ્નતાન । દરયુકઃ શિક્ષાપદાયઃ । સિતિરીય ઉપ૦

૨ રાજ્યોમાંના બીજાઃ જ્ઞાનિમત્વાનુ રાજકીય, અર્થોચરણાચ ।

નિરૂપત અષ્ટાદ ૨, ખંડ ૨.

આમ એક રીતે હિંદમાં બીજા કોઈ દેશ કરતાં ભાષાઓનો વૃદ્ધિનાત્મક અભ્યાસ યારકથી માંડીને માર્કેટરે સુધી ઘણો વધારે થતો. પણ યારકની દૃષ્ટિ સમક્ષ કેવળ ભાષા કરતાં વેદની વાંચી વિશેષ રહી. તેની પછી ભાષા, આર્યવાણી અને ખોદીઓનો અભ્યાસ વધ્યો પણ ભાષાનું તત્ત્વચિન્તન ઓછું થઈ ગયું. ભાષા અને શબ્દાર્થશાસ્ત્રના મૌલિક નિયમોનો શોધ ઓછો થઈ ગયો. પાછળના વૈયાકરણોમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની ખોખીઓ પ્રવેશે છે. તેમાંના લગભગ અધાએ હવંત ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવાને બદલે જે જે ભાષાઓને સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું તે તે ભાષાઓના અંધસ્થ સ્વરૂપોનો અભ્યાસ કર્યો. આમ શિક્ષા અને યારકમાં ભાષાશાસ્ત્રના ઉદય અને વિકાસનું જે આનંદાશ્વર્ચનનક દર્શન થાય છે તે પાણિનિ પછી ટકતું નથી—વૈયાકરણોની લાંબી પત્તણુ ગાળ્યા કરે છે છતાં.

એટલે ભાષાશિક્ષાસુરી, ભાષાવિદ્યા અને શબ્દાર્થશાસ્ત્ર અરાધીઓગણીસમી રાદીમાં નવે અપતારે યુરોપમાં આખ્યાં એમ માનવું બોટું નથી. ખરસિંહરાવે જેણી વિશે નિગ્રધે ૧૮૮૮ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો, ત્યારથી તેમની ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે જાણવંત કારકિર્દી ચાર થાય છે. તેમના ગુજરાતી યુરોપીઓનું તેમણે જ મૂકાંકન કયું છે. 'ગુજરાતી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં અગ્રેસર તરીકે બે પુરુષોનાં નામ વિશિષ્ટરૂપે અગ્રમ પડી રહે છે; સદ્ગન શાસ્ત્રી મંગલાલ કાશિદાસ અને સદ્ગન રા. રા. નવલરામ. શાસ્ત્રીએ ઇ. સ. ૧૮૬૬ માં "ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ" લખ્યો અને ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં ઉત્સર્ગમાલા લખી. રા. રા. નવલરામે ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં વ્યુત્પત્તિપાઠ લખ્યો. જે કે આ ગ્રંથોમાં શાસ્ત્રોચિત મુદ્દમનનો અભાવ હતો. અને ગુજરાતીમાં વ્યુત્પત્તિવિષયક અનીક્ષણો દહુ પહેલો પહોર હતો તે સમયે રચાયેલા આવા ગ્રંથોમાં અનિવાર્ય થય તેવી ખામીઓ એમાં હતીઃ—એ ખામીઓ આ ભાષાના દરમ્યાન અન્યારમુખીમાં પ્રસંગવશાત્ મેં દર્શાવી છે; અને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં હવે પછી પણ દર્શાવેલી પડે. તો પણ કયા સમયમાં આ વિદ્વાનોએ સાદાથ વગર શ્રમ કર્યો હતો એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. યજ્ઞજ્ઞાલ તો શાસ્ત્રીયગોના હતા; અને એ વર્ગમાં સાધારણ રીતે પ્રાકૃતનો અભદર—અને નિરક્ષાર પશુ—થતો; એમાં અપવાદ રૂપ કદાચ એ એકલા જ હતા. એમને પાશ્ચાત્ય પાંડિત્યનો અને અન્વેષણપદ્ધતિના જ્ઞાનનો લાભ નહોતો મળ્યો; તો કે યુરોપીય પરિણતો સાથેના સંબંધ દરમ્યાન પ્રસંગતઃ જે જ્ઞાન તેમણે મેળવ્યું હતું તેટલા પૂરતી એમની સ્થિતિ સામાન્ય કોટિના શાસ્ત્રીઓ કરતાં સારી હતી. અને દેવરક્ત ગુજરાતી વ્યાકરણમાં કર્તવ્યનો પ્રધાન અંશ એમનો હતો. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના વિષયમાં યજ્ઞજ્ઞાલ શાસ્ત્રી કરતાં નવલરામ બાબચાગી હતા, પરંતુ એમનામાં શાખી જેવી સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતની વિદ્યા નહોતી. તે ઉપરાંત ગમે તે કારણ હોય પણ તે વાપ ને માટે વાપક; અને વેટો માટે વિષ્ટઃ જેવી વ્યુત્પત્તિઓ આપતાં અગત્રતા નહોતી. છતાં પણ, ગુજરાતી શબ્દમૂલદર્શકકોશની એમણે કરેલી ઉદ્ધિ ગુણદોષચર્યામાં એમણે વ્યુત્પત્તિવિષયક અનીક્ષણી ખરી પદ્ધતિનું સાદું જ્ઞાન દર્શાવ્યું હતું.

પરંતુ એ વિદ્વાનોનો મુખ્ય દોષ એમનાં ગ્રંથોની તારિકા વ્યવસ્થામાં હતો. પ્રાકૃત-માંથી ગુજરાતીમાં થતા વિકાસનું નિયમન કરના ઉત્સર્ગોની, એટલે જેને હું અજાન્ટર

હત્તર્થમાં કહું છું તેની વગર શાસ્ત્રીએ ઉપેક્ષા કરી છે. એમની હત્તર્થમાંના બહુ અશે હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના શુદ્ધતાની સાથે થતા અંશનું સરવ રૂપાન્તર જ છે. એથી અપર્યાપ્તના સમય અને અર્વાચીન સમય વચ્ચેના શુદ્ધતાની શબ્દોના ઇતિહાસનું એ નહિ જોવું જ પ્રકાશન કરે છે. વિજય અને અપવાદરૂપ અપસરોએ અને તે પણ પ્રસંગરૂપ, એમણે એક બે અવાનંતર હત્તર્થોનો વિમર્શ કર્યો છે. અને જ્યાં એમણે હેમચંદ્રની પ્રતિષ્ઠા ફેરવી છે ત્યાં પરિણામ એ આપ્યું છે કે વાચ્યવાચના કેટલાક ઉપસેઓ નિયમોનો અવરોધ થયો છે. બીજી આપ્યું નવજગતે અવાનંતર હત્તર્થની જો કે કોઈક અંશે અપર્યાપ્ત, પણ ચર્ચા કરી છે, તથાપિ એમણે વચમાં રહેલી પ્રાકૃત ભાષાઓનો અભાવ કર્યો છે અને શુદ્ધતાની શબ્દો કેમ જાણે પરબાળી જ સરકૃતભાષી આપ્યા હોય એમ વ્યુત્પત્તિઓ આપી છે.<sup>૩</sup>

“શુદ્ધતાની બાબના તરતસરોધિનના ક્ષેત્રમાં સદગત કવિ નર્મદાસકરે કહેવું પાયાનું બોલણુકામ આ મળુનામાંથી રહી જતું ન જોઈએ. આ વિષય પરની એમની મના જોવામાં આવેલી દૃષ્ટિએ નાંખે પ્રમાણ છે —

૧ નર્મ-ચ્યાકરણ, બા. ૧ અને ૨ (અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૮૬૫ અને ૧૮૬૬ માં પ્રગટ થયેલા.)

૨ નર્મકોશ ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં પ્રગટ થયો, એમાંના બે પ્રસ્તાવનારૂપ નિબંધો.

x

x

આ મારું મનોમાં આરબકાળના કાલકરની દૃષ્ટિમાં હોય એવા શબ્દો તેમ જ મર્યાદિતતા અને રીત છે. ...કરિ નર્મદાસકરને કયાક કયાક સ્વચ્છન્દિદાર કરવાની ટેવ હતી, જેમ કે તેઓ જાહ અને એના બીજા વર્ણો વાપરતા...પરંતુ આ પ્રયોગ કેવો ઉપપતિરહિત છે એ એમણે જોયું. કે કામએ એમને બતાવ્યું. કે તરત જ એમણે પોતાની બધી સુધારાની એને રથાને અ રંગો વાપરવાનું શરૂ કર્યું “x x x”

નરસિંહરાયના પુરોગામી શુદ્ધતાની બાષાશાસ્ત્રીઓના તેમના જ મૂલ્યાંકનનું તાત્પર્ય એ કે અધાને; પ્રાચીન પદ્ધતિનો પરિચય થોડો, તેમાં ય વગરકાળનો બહુ ભોજો! શાસ્ત્રીનો પ્રાકૃતને અભ્યાસ જોડો. ત્યારે નવજગતમાં તે અભ્યાસ અપકવ એટલે શુદ્ધતાની પુરોગામીઓને હુકમનું શુદ્ધતાને એક પારખન બાષાશાસ્ત્રી નરસિંહરાયમાં જ મળે તેમની સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપર્યાપ્ત, જૂની શુદ્ધતાની, અર્વાચીન શુદ્ધતાની; અભ્યાસ થોડો વિચાર્યો અને સુદૃઢ; પુરોગામી ઐતિહાસિક અને તુલનાત્મક શાસ્ત્રી! અન્વેષણકી પદ્ધતિનો તેમને

૩ શુદ્ધતાની બા. ૧ અને સાદિય, બા. ૧ એ, પૃ. ૧૦૧-૨ (બી. બપોનો અનુવાદ.)

૪ એમને પૃ. ૧૦૫



પરિચય વાંચનથી તેમ બાણદરકર જેવાના શિષ્ય થવાથી ઘણો; અમલદાર તરીકે દુષ્કર્મ અને સિન્ધુમાં રહેવાથી ત્યાંની ભાષાઓનો અને ઉચ્ચારોનો તેમનો પરિચય પ પ્રત્યક્ષ; અને પ્રત્યેક અન્વેષકને જેની જરૂર છે તે સચમશીલ રૂપના, અર્થાત્ સુધ્ધિ અને આપ્ત ધર્મ; વળી આ વિષયની નરસિંહરાવની ઉપાસના તો એની કે તેને ઇવનસમર્પણ જ કહેવાય. આવડું લાંબુ આપું. દુઃખની તો અવધિ, અને દેવી ભવ્ય ઉપાસના! કુસુમભાષા, સરસ્વતી-ચન્દ્રનો પ્રથમ ભાગ પ્રેમહવન, વસંતવિજયના કાળમાં, હા, ગુજરાતી રૂપનોત્થ સાહિત્યના એ વસંતે આ મહાપુરુષ ઇવનની મધુર દાણોને કૃત્તા દ્વારા ચિરામુ જ નહોતો કરતો; વનસ્પતિવિદ્ પત્રપુષ્પની રેખારેખા જુદી કરી જુએ તેમ શબ્દ જેની સદૃશ વસ્તુની રંગેરંગ તપાસતો; સાહિત્યનાં ખરેખરમાંથી છટો, પદ્ય, લક્ષ્મી લાવી, ધોણ, તેમનાં સ્પષ્ટ રૂપમાં જતાવી, વ્યવસ્થિત કરી, ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસને પાયા ઉપર આણેના, લોકસેવાની કથાઓ ભાનભાનની હોય છે.

નરસિંહરાવને ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે વિકસ્યાને ય તેમનું મનોમજ કામ આપ્યું અને બાલ આ શાસ્ત્રવિષયક અનુકૂળતાઓ પણ દણી મળી. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને દેશી ભાષાઓના સંબંધની નિવિંશેષ ચર્ચા નરસિંહરાવ પહેલાં જિનગુજરાતીઓએ મોટે ભાગે અજેજ-માં ઘણી કરી હતી. ઈ. સ. ૧૮૧૮ માં શેરવે વર્ચ્યુનો 'પ્રાકૃતપ્રકાશ' પ્રસિદ્ધ થયો અને હિંદની ભાષાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસનું ખીમ વધાર્યું. પીશેને ૧૮૭૭ માં વ્યાકરણ અને ૧૮૮૦ માં દેશીનામમાત્રા દેખચન્દ્રનાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં. ૧૮૮૦ માં વળી ચણુનું વ્યાકરણ જર્મન સંશોધન કરી છપાવ્યું, ૧૯૦૦ માં પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ પીશેને જર્મન ભાષામાં બહાર પાડ્યું. પ્રાકૃત ભાષાઓની જેમ અર્ચાચીન હિંદી ભાષાઓના પણ તુલનાત્મક અને જોડે અભ્યાસ ૧૮૮૦ પહેલાં રાજ ચર્ચા ચુક્યા હતા. ખીમ્સે અર્ચાચીન ભારતીય ભાષાઓનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ ૧૮૭૨-૧૮૭૬ વચ્ચે અને જર્મન ગ્રંથ વ્યાકરણ ૧૮૮૦ માં પ્રસિદ્ધ કર્યાં. પછી ટ્રિયર્સનનું ભારતીય ભાષાઓનું સમગ્રદર્શન આપ્યું. પછી આ બંધો પ્રકાશનો કરતાં ૧૮૭૭ માં અપાયેલાં બાણદરકરનાં ભાષાવિષયક વ્યાખ્યાનોએ નરસિંહરાવને વધારે પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. નેડરલેન્ડો નિમંધ છપાયો તે પહેલાં એમાંનાં ચાર વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ થઈ ગયાં હતાં. નરસિંહરાવનો ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે વિચાર કરતી વખતે તેમના પુરોગામીઓ શેખે, મગલાત્ર, નર્મદ, નવલગમ કરતાં ખીમ્સે ટ્રિયર્સન અને બાણદરકર પર દૃષ્ટિ દે છે એ વાસ્તવિક છે. ખીમ્સે વગેરે જેવી વ્યુત્પન્નતા ભાષા-શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં ગુજરાતીને મધ્યસ્થિતિએ રાખી નરસિંહરાવે સમર્પી એ તેમને ખીમ્સે આદિથી તેમ મગલાત્રઆદિથી નોખા પાડે છે, અને તેના અપૂર્વ સમર્પણને લીધે જ આજે ગુજરાતીની ખાસિયતો કહેવર અને ઇતિહાસ આરત્રાં સ્પષ્ટ થયાં છે.

પ નરસિંહરાવ અને પરિચયકર્તા એ ઉત્પત્તિની ચર્ચામાં સિન્ધી વિશે પ્રચારક મનનું નિરૂપન ગુ. ભા. સા. ૫. ૩૩૨.

૬ અહીં ઉમેરી સડોએ કે ખીમ્સે, બાણદરકર, કેસરલાલ જેની, આવી રાષ્ટ્રીય ચર્ચામાં સમગ્ર અશક્ય, સુરેખતા અને પ્રવાહિતા નરસિંહરાવમાં નથી.

(ક) તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોમાં દ્વિસ્વર પછી આવતો અન્તર્ગત અનુસ્વાર હમેશાં તીવ્ર છે, જેમ કે ઝંક, કુંડ, નિંદા, નંગ, કુંવન ઇત્યાદિ.

(ખ) તત્સમ શબ્દોમાં દીર્ઘસ્વર પછી આવતો અનુસ્વાર તીવ્ર છે; જેમ કે કાંત, પદાંત, પદાંત, નરેંદ્ર ઇત્યાદિ.

(ગાદ્ય) રીતે આ શબ્દો કાન્ત, નરેન્દ્ર એ રીતે પાછળના વ્યંજનની સાથે એ જ વર્ગનો અનુનાસિક વ્યંજન જોડીને લખાય છે, એટલે આ પ્રકાર અનુસ્વારનો ન ગણાય.)

(ગ) તદ્ભવ શબ્દોમાં દીર્ઘસ્વર પછી આવતો અનુસ્વાર કોમલ છે; જેમ કે રાંક, રાંકડો, કાંઠો, આંધરો, પાંડું, રીંછ, વીંછો, પૂંછડું, રૂંધવું, લેંચવું, લોંપવું; ઇત્યાદિ.

અપવાદ:—ઉપરાંત માં અનુસ્વાર તીવ્ર છે જે પદાંત કે હેવા કેઈ શબ્દના સામ્યાભાસનું પરિણામ છે.

(ઘ) તદ્ભવ શબ્દોના અન્ય સ્વરની ઉપર રહેલા અનુસ્વાર કોમલતર છે; જેમ કે દહિં, અહિં, નહિં, ઘડં; ઇત્યાદિ.

(ઙ) નીચેના પ્રકારના શબ્દોમાં દ્વિસ્વરની પછી આવતો અન્તર્ગત અનુસ્વાર કોમલતર છે; જેમ કે કુંવારો, કુંપલ, છુંવાલો ઇત્યાદિ.

[આ, એક રીતે. (ક) નિયમનો અપવાદ છે.]

(ચ) તદ્ભવ શબ્દોના ( નાન્યતર જાતિ કે ક્રિયાપદોનું ) વર્તમાનકાળ પ્ર. યુ. એક વચનનું કેપ દર્શાવના કે હું જેવા શબ્દોના ) અન્ય ઉ પછીનો અનુસ્વાર કોમલતમ છે; જેમ કે ટું, સારું, કાલું, પાડું, આપું, હું, હું; ઇત્યાદિ”<sup>૧૧</sup>

અનુસ્વારનું આ પૃથક્કરણ નરસિંહજીની ઉચ્ચારોના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આદ્યુતમમ ચોક્કસાઈ બતાવે છે. પ્રત્યક્ષ પરિચયના અભાવે વા પરિચયમાં સૂક્ષ્મશુદ્ધિના અભાવે ભાષારકર, રેસિટરી, ટર્નર જેવા પંડિતોને પણ શુજરાતી ભાષાનાં વિશિષ્ટ તત્ત્વોના પરીક્ષણમાં ભ્રાન્તિઓ થઈ છે. અને તેમણે ભ્રમ જોમા કર્યા છે. રેસિટરીને વિદ્યુત એ-ઓનું સ્વસ્વર ભરતખંડમાં આવ્યા પછી જ શ્રુતિગોચર થયું. અક્ષરપ્રયત્ન<sup>૧૨</sup> અ સંબંધે ભાષારકર જેવા પણ યુરોપીય પંડિતો જીમ્સ, ગ્રિયર્સનને અનુસર્યા અને ‘શાન્ત અ’ના ભ્રમને તેમણે પોષ્યો. અર્ધવિદ્યુત અને સંવૃત એ-ઓનો ભેદ પ્રો. ટર્નર પાદખી શક્યા નથી, એમ તેઓ પોતે જ કહે છે. “Mr. Divatia.. calls these Sonants અર્ધવિદ્યુત; and

૧૧ગુ. ભા. સા. ૪. ૩૨૬, ૩૨૭.

૧૨ અરવલિત અ ના સ્વરપદનું નર્મદાકાંડરૂં દર્શન બોડું નથી, કેશવલાલનું પદ્ધતિ સાચું છે, પણ તેમની ચર્ચામાં પ્રયત્નના ભાવાભાવને દ્રુત અ ના સ્વરપ સાથે સાંકળી નથી.

although I have failed to hear the difference myself, I would not contest his view."<sup>13</sup> દક્ષીણી બાઇએ ચુકરાવી બેસત્યાં 'હેના ઉચ્ચાર કરે છે અને આપણે હેના કરીએ છીએ તે બંને વચ્ચેનો બેઠ સમગ્રનો કદિન નથી. પણ શ્રી. ટનંદે આ સુદા પૂરતો તે નરસિંહરાવના કર્ણપટલ ઉપર જ આધાર રાખે છે.

હકાર વિશે નરસિંહરાવના નિર્ણયોનો મુખ્ય આધાર તેમનું અણ્વિન્દિયપદ્ધત છે. અને તેના જ મુખ્ય આધારે તેઓ ઉચ્ચારશાસ્ત્રમાં કદી "વિગ્નવિધાન"માં અથ અથ પદો અથ અથ ના કમ સચને છે.

હકારનાં એ ઉચ્ચારણ પાણિનિ પહેલાંનાં છે. હલ્લપ્રવરન હકાર ઔરસ્ય છે. શુરપ્રવરન હકાર કષટ્ય છે, અને બંને ઉચ્ચારણ હ ચી દર્શાવતો નિયમ પ્રાચીન કાળથી સ્વીકારાયેલો છે. એ પ્રાચીન નિયમથી વિરુદ્ધ જઈ સમગ્ર ખ્યાત ઔરસ્ય ઉચ્ચાર માટે કદી જ સમાના રાખીએ તો જુદી વાત છે. બનવાભેગ છે કે સધુપત્ત હ ઉપએલાં પુતક આદિમાં ના જોઈએ તો જાને દિવે તે ઉચ્ચારમાંથી પણ હામ થાય. નરસિંહરાવે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે હકાર થાય શબ્દની આદ્યુતિ તરફ અપસરણ કરે છે. આ હકારનો ઉચ્ચાર સધુપત્ત હાય છે તેથી એનું ચોક્કસ સ્થાન સમગ્રનું નથી, તે કે નિપુણ નિરીક્ષકને હકાર આદ્યુતિમાં સંભળારી. જોઈ જોવા શબ્દમાંના વિગ્ન જ ઉચ્ચારથી પહેલાં રીતે સ્પષ્ટ છે કે હ આદિ તરફ ગયો છે. હ આગળ બતાવી જ શબ્દનો યથ વિગ્ન ઉચ્ચારની-અથ-અથ-અથ ક્રમોની-કારણસામગ્રી મળી રહે છે હાલ પણ હમણાં જોવા શબ્દમાં હ પડેલી અતિમાં લખાય છે. મહુળા આગે જ કોઈ લખતું હતું. ઘંઘ, ઘેલું. જ્ઞાતું વગેરે શબ્દો આ જ પ્રકારે લખાયે છે.<sup>14</sup>

નરસિંહરાવના ભાષાશાસ્ત્રિક અનુભવના સીધી મહત્ત્વનું સ્થાન તેમની વિગ્ન. અર્ધવિગ્ન અને સંટન વ-મોની ચર્ચા છે. તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં સાહ-ચિત્તેર પાનાં આ શેકે છે. અહીં એ વિગ્નની લાંબી નોંધ કરવી અશક્ય છે. ડો. રેસિટરી અને નરસિંહરાવનો આ વિગ્નો મતભેદ લાગ્યો છે. વિગ્ન ઉચ્ચાર માટે નીચેના ક્રમે એ બેઠ રચ્ય કરમે.

(૧) નરસિંહરાવે અને { અથ-અથ } : અથ-અથ; અથ-અથ. એ-ઓ

(૨) રેસિટરીને અને { અથ-અથ } : અથ-અથ; એ-ઓ. એ-ઓ

<sup>13</sup> The I and O vowels in Gujarati નામનો શ્રી. ટનંદેનો લેખ, જેનો આધારોપ સિંહરાવ બુલેટી સોસાયટી, એડિસબરોમાં, જાન ૪ ને પૃ. ૩૩૬.

આ અનુદર્શનોમાં નરસિંહરાવને મદ્-અડ તું પ્રતિસંપ્રસારણ આભિમત છે; ડો. ટેસિટોરીને અય-અચ માંથી અદ્-અડ ઉપજવવા સંપ્રસારણ નો વ્યાપાર સ્વીકારવો પડે છે. વાગ્વ્યાપારની દૃષ્ટિએ નરસિંહરાવે વિવ્રત ઉચ્ચારને સ્વરભારના અને અ ના કંઠચત્વ ના, ય્ અને વ્ તરવોની સહાયતાથી થતા પરિણામરૂપ કલ્પ્યો છે. ટેસિટોરીના અનુદર્શન પ્રમાણે યે-ઓ “સહસા અને નિધારણ રૂપપરિવર્તન પામીને વિવ્રત બની. જાય છે.”<sup>૧૫</sup> હેચર જેવા પ્રતિસંપ્રસારણ વિધિનું સ્થાન કરતા શબ્દો જૂની ગુજરાતીના ગ્રંથોમાં વિદ્યમાન છે, પરંતુ નયણ છત્રાદિ શબ્દોના અય ના અદ્ થવાનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો છે નહીં.<sup>૧૬</sup>

આ અને મતની સંક્ષિપ્ત તુલના કરતાં<sup>૧૭</sup> પ્રો. ટર્નર કહે છે:

“As to the origin of these open sounds, Mr. Divatia pointed out their descent from Old Western Rajasthani અદ્ અડ, and compared them with the similar sounds of Marwadi. His phonetic account of the development, namely that અદ્ અડ > અય અચ > અય્ અચ્ > ઍ ઓ and his contention that these groups became the open vowels only when અહો the accent were rightly called into question by Dr. Tessitori, who pointed out that where in Old Western Rajasthani અય અચ are written for અદ્ અડ it is a case of writing only, not of pronunciation. There is moreover no phonetic necessity or even justification for the supposition of the stage અય અચ. The normal course would be અદ્ અડ > the diphthongs યે ઓ > ઍ ઓ. Dr. Tessitori however was wrong in proceeding to say that so far from અદ્ અડ passing through the stage અય અચ, OWR અય અચ became in Gujarati not ઍ ઓ, but એ ઓ. Dr. Tessitori also went astray in saying that the quantity of the vowels in modern Gujarati must be determined, not by the ear as Mr. Divatia most rightly maintained, but by the spelling of their OWR equivalents.”

<sup>૧૫</sup> ગુ. ભા. સા. મ. ૧૭૬

<sup>૧૬</sup> એનન પ્ર. ૧૪૬

<sup>૧૭</sup> The E. and O vowels in Gujarati નામનો પ્રો. ટર્નરનો લેખ. આશુતોષ મુકરજી સિંહવર ન્યુઝિકી પ્રેસ યો. ૩, ઓરિયેન્ટેલિયા, ભાગ ૨ નો.

પ્રો. હોર્નની પેઠે શ્રી ચતુરભાઈ પટેલ પણ ટેમિટરીના અભિપ્રાય તરફ દોડે છે.<sup>૧૮</sup> વિદ્યુત જઈ જો ની પૂર્વાવસ્થામાં અવન્યત ક્રમ તરીકે અથ અવનો અને અસ્વીકાર કરે છે. શ્રી. પટેલ એક ખાસ સૂચના કરે છે કે દિલીમાં જેમ અદ્ અડમાથી દે મો થયા તેમ પરમાર્થે જ (ટેમિટરીએ સીમરેયા વચ્ચે ક્રમ દે આ મિચાય) મુજબનીમાં વિદ્યુત જઈ મો થયા વળી અને બાળાવિદો આ વિદ્યુત ઉત્પાદના કદમમાં અદ્ અડ, અથ અથ, અને સ્વરભારના તત્ત્વ મિચાય અન્ય મળુ કદમમામગી-હ કારણ અમિન્ય, અનુસાર કે અનુપાસિતનું અસ્તિત્વ વગેરે<sup>૧૯</sup>—સીમરે છે.

- વિદ્યુત ઉત્પાદના ઉદ્ભવ માટે બિલ બિલ કાલ્કુમામમોએનો સીકા કલ્પ કલ્પે પાડે. પણ અદ્ અડ કદમાં અથ અથ મળી જ વિદ્યુત ઉત્પાદ ઉદ્ભવે એ વિશે અને સંકે કરવા જેવું કામનું નથી. “અદ્ અને અડ અને અથ અને અડના તદ્દમે ઉત્પાદ કરી જેઓ કે તત્ત્વ જ તદ્દમારી ખાતરી થયે કે વિદ્યુત ઉત્પાદ અથ અને અડ મળી જ નીકળી શકે”<sup>૨૦</sup>

(આપ્તું)

૧૮ શ્રી. પટેલ ક્રમ પુસ્તક ‘મુજી મુજબની બાળા ૫ ૩૦૧ અને પાનાં  
૧૬ એમાંની કેલ્કુમામો કેલ્કુમામો ઉલ્લેખ કરેલો.  
૧૯ મુ. બા. ચા. પુ. ૧૪૧

- : હા.યરસના અગ્રીના લેખક :-

શ્રી. મનમુખલાલ કૃ. મહેતાચિત

દાખલના મિત્રોના સંપર્કો

આપને મિત્ર સંપર્ક-સુદ ૧૫૨૫માં

**સાસુજી**

વિદ્યોત આપને આપનું લેટ આપવા લાયક પુસ્તક

મુદ્રણ : ૩ ૧-૮-૦ : પેન્ટેજ : ૦-૩-૦

(૧૫૨૫૨૫૨-વી. પી. અર્થે મુદ્ર. ૦-૩-૦)

“મનમુખલાલની મમાંની કથમ મુજબની માનિ છે. કેટલીક વાની નવાંઓમાં અથ નેમ જ કેલ્કુમામો સિદ્ધાંતક લાગુમિત્રો લેખક મુજબ, એવા મિત્રોના દળમાં કૃષ્ણ જેવાં અને કૃષ્ણ મુજબની આ સમય એમની લેખિકાનાં મુદ્દેની મમપદ્મને લેખકે છે.”

—“અમલિ”

મુજબની : “ગુરુમુદરી કાર્યાલય” ૧૧, મી.મ.મ. મુંબઈ, ૪  
મુંબઈ : અને નવાંઓ પુસ્તકો પાનેથી

# નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ

: કુવણા ૭૬ :

નરવર કવિવર ! પ્રગૃહ ભાષાતણા, ક'લ-ઉકધિ મહીં અસ્ત યાતાં;  
 રત્ન ગુર્જર ગિરાનું થતાં હુખત તે, નયન જનતાતણાં થય રાતાં. ૧  
 સિંહસમ શોભી કાઠલોલોલ ભાષણો પ્રખર પાંડિત્યનાં તો વહુવ્યાં;  
 હર્ષમાળા ધરી, ગાન વીણા શુંજી, દિવ્ય ઝંકારથી ગીત વાવ્યાં. ૨  
 રાગથી ઓપવ્યાં મુકુર મન-સ્મરણનાં સંહિતાની કરુણ તો પ્રથસ્તિ;  
 વર્ષ પચ્ચાસ કરી સેવ ગુર્જરીતણી, સાધી વિવર્તલીલાની હસ્તી. ૩  
 ભોળ્ય સાહિત્ય-વિવેચના-કાવ્યને, ગદ્યની ગૂઢતા અધિત જાણે;  
 લાજ માતૃતણી રાખી કુળ દીપવી નવીન યુગના વિધાયક પ્રમાણે. ૪  
 નામ નર્મદ અને નવલની હારમાં સિંહ આ નરતાણાનું સ્થપાશે;  
 થર સ્વ્યા સિન્ન યુગલાવી ભાષાતણા ઉન્નતિ કાર્યની શુભ આશે. ૫  
 દીપ જીવનતણી ચિરમતાં પ્રભુતણા જ્યોતિ પ્રેમસતણા પંથ લીધા;  
 વેરી પરિમલ સહુ, દૈવી સૂર સૂણવા સ્વર્ગમાં કર્ણ સંકાન્ત કીધા. ૬  
 દીપ સૌ સ્મરણની શુદ્ધિહત શું કરે તેજ તરણિતણાં ના સ્હેચાતાં;  
 આજ આશા ધરી અદ્યપમતિ આચરું સુભગ સંસ્મૃતિમાં અશ્રુ બહેતાં. ૭

\*

\*

\*

: અનુક્રમ :

અંદાને તારકો કેરી, સન્ધ્યા ઉપા નિશા તણી;  
 ખીલવણી ભાવનાચ્છિ, તિમિરો જગનાં હણી. ૮  
 જિંડાણો કટપના કેરાં, વિભવો રસના વળી;  
 કવિ ! નિર્ગર્ દેવીના ! સાધ્યાં સૌ તદ્દશુણે લળી. ૯  
 અંજલિ અર્પતાં આજે, ભાવો પ્રગાઠ ભોગતા;  
 સંવેદનો સૂણી દિવ્ય માયાના પાશ ભાગતા. ૧૦  
 વાચન વાદને ધ્યાને સૂકવ્યાં અશ્રુ મુજનાં;  
 અશ્રુ ભોગીન્દ્ર તો વેરે, સ્મરણે કવિ ! તુજનાં. ૧૧

ભોગીન્દ્ર ભટ્ટ

# અધ્યાપક નરસિંહરાવ

ભાતુશંકર વ્યાસ

૬.

સા. ૧૬૨૧ થી ૧૬૩૫ ની રા આત સુધી નરસિંહરાવ-  
ભાઈએ એશીન્દ્રન કોલેજમાં અધ્યાપકપદ ધારે કર્યું તે દરમ્યાન બી. એ. અને એમ.  
એન્ડ વર્ગમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ એમની સાથે આવી ગયા છે. કોઈને રાજસ્થાનની તેમની  
ઉચ્ચાદ્યુષ્ય કાર્યકારિની પરિચય થયો હશે તો કોઈને એમની અનિવૃદ્ધ અવસ્થાના સમયની  
મન આંશકારિનો પણ પરિચય થયો હશે. જ્યાં એ અને પદસ્થિતિનો વિચાર કરીને  
નરસિંહરાવભાઈના અન્વાપનકારની વિચિત્રતા દર્શાવે એ કુર્મખ કામ નથી.

નરસિંહરાવભાઈએ ૨૮ મ. ૧૬૨૧ માં અધ્યાપકપદ સ્વીકાર્યું તે વખતે એમના  
ખાંસ કાશસંક્રમણ પ્રતિદ યજ્ઞ અથવા દવાનુ પુનિર્વાસિતી તરફથી આપરાધનાં આપણે પણ  
એમણે આપી દીધાં હતાં રિવેચનના હેતુમાં પણ પણ એ લખ્યું હતું. આ પ્રમાણે  
પુનિર્વાસિતીમાંથી પદ્ધતિ લાંબે કે પરદેશની મોટા પરીક્ષામાં સફળતા મેળવીને અધ્યાપન  
સાર કરવારે કોઈ અધ્યાપક કરના એમને અધિકાર અનેકાએક વધારે હતો. એ ૨૫૫  
છે. વળી બી. એ. માં સંસ્કૃત શાખા પરી એ સાદિત્યનું એમનું પદ્ધતિપત્ર  
પણ એ અધિકારમાં વિશેષ વૃદ્ધિ કરનારું થયું હતું. આપરાધનાં આપણે અધ્યાપનાની  
તેવામાં એમણે આખંડ અને પ્રાપ્ત જવાનું જે જાન મપાવે કર્યું હતું તે એમનું  
અમર ધન હતું. વળી એટલી વિશેષ પણ એમણે નિમિત્ત રિચારે આપી દીધા હતા અને  
તે ગુજરાત સમક્ષ રહ્યું પણ કર્યા હતા. આટલી સમૃદ્ધિ સાથે નરસિંહરાવભાઈએ કોલેજમાં  
અધ્યાપનકાર શરૂ કર્યું.

બી. એ. અને એમ. એ જેવા વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ વિપ્રસ પામેલા હોય હ એટલે  
વર્ગમાં મીખા|| સકલ અને મીખી સકલ તેમથી અનેકમણે અધ્યાપકમ પુનિર્વાસિતી  
તરફથી જ નક્કી કરવામાં આવે છે. અને અમે છ જેવા વિષયમાં તો અવધાન માટે અનેક  
પુસ્તકો ઉપકરણ હોય એટલે મળીશર અધ્યાપકનો માર્ગનિર્દેશ પણ પચાત્ર ઘડી પડે છે.  
ગુજરાતીમાં તો કોઈ વાર મૂળ મંથ ન મળેલો હોય અથવા મળેલો હોય તો એની શુદ્ધ  
પ્રત તો નજર હોય એવું આજે પણ છે. વર્ગમાં સમવાના કોઈ મંથકળનો સમય રીને  
અથવા એના એકાદ મંથનો અધ્યાપન કરતોયે હો. તો નેતા વિશે રિવેચન કોઈ

માસિકનાં પાનાં પર થઈ ગઈ હોય અથવા ન પણ થઈ હોય; આવી પરિસ્થિતિમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અને વિવેચનની દૃષ્ટિએ નરસિંહરાવભાઈનું માર્ગદર્શન બહુ ઉપયોગી થઈ પડતું. અમેગીતા જેવા અન્યની સંપૂર્ણત શુદ્ધ પ્રત ન મળતી હોય તો આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી કાગળના બધી પ્રતો તે એકત્ર કરતા અને પાઠ્યેદની ચર્ચા કરવામાં આવી જુદી જુદી પ્રતો બહુ ઉપયોગી થઈ પડતી.

પણ આ અધ્યાપનમાં એ વિદ્યાર્થીઓ પોસેથી સહકારની હમેશાં અપેક્ષા રાખતા અને એ અપેક્ષામાં તેઓ એટલું અવરજવ ઇચ્છતા કે બી, એ. અને એમ. એ. માં ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરવા પ્રવૃત્ત થનાર વિદ્યાર્થી દંતર વિષયોથી ભડકીને ગુજરાતીને પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ સહેજો વિષય ગણીને જ માત્ર આવેજો ન હોવો જોઈએ. ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસ માટે એનામાં ખરેખરી અભિરુચિ હોવી જોઈએ એ તો ખરું જ પણ તદુપરાંત સાહિત્યનો એને ફક્ત ફક્ત પરિચય પણ હોવો જોઈએ. સાહિત્યમાં બહુ પ્રસિદ્ધ ગણાય એવા અન્યોથી પણ કોઈ અખગિનિત હોય તો તે તરત એમના ઉપદ્રવને પાત્ર થતો. પોતાનાં ઉચ્ચરણની શુદ્ધિ માટે પણ વિદ્યાર્થીઓમાં ચીવટ હોય અને તેટલી જ ચીવટ લેખનમાં પણ હોય એ ગુણનો પણ વિદ્યાર્થીના અધિકારમાં સમાવેશ થતો. વળી માસિકો અને અન્ય સામયિકોમાં સાહિત્યની કાંઈ મદરૂપૂણું ચર્ચા ચાલતી હોય તો તેનાથી પણ અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓએ પરિચિત રહેવું જોઈએ એમ એ ઇચ્છતા.

જે અન્યનો અભ્યાસ કરવાનો હોય તેનું સમય વાચન સમય હોય તો કરવાને એ પ્રવૃત્ત થતા. એ વાચન દરમ્યાન એમની વિવેચનશક્તિનો પરિચય થતો, તે સાથે જ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જે કાંઈ સમાન અંગે એમના વાચન દરમ્યાન એમને જણાયા હોય તેનો ઉલ્લેખ તેઓ કરતા. અમેગીતામાં “કાચનું મંદિર રત્નું નીલ પીત શુભ શ્યામનું” છત્યાદિ છે તેની સાથે ‘Life is like a dome of many colored glass’ છત્યાદિ શેરીની કંપના એમણે વર્ગમાં પણ રજૂ કરેલી તે યાદ છે. આવા કેટલાક સમાન અંગે એમણે વિવેચનોમાં અને સ્વતંત્ર ચર્ચાઓમાં પણ દર્શાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. એકાદ સંસ્કૃત મહાકાવ્યમાંથી કાંઈક શોધવું હોય તો તેમની સ્મરણશક્તિમાંથી તે તરત મળી આવતું. છતાં જદાવસ્થા સાથે સ્મરણશક્તિ ધાતું કામ હમેશાંન આપતી એ અનુભવ પણ થતો. આવા વાચન દરમ્યાન દોષદર્શન તો હમેશાં આવતું જ. સોનાની થાળીમાં પણ લોહાની મેષ હોય તો એ મેષ તરફ નરસિંહરાવભાઈ તરત અને પહેલાં લક્ષ એએ. એ સોનાની થાળી છે એ વાત તો બધાજ કહેશે એમ એ માનતા. એ રીતે પરીક્ષા કરતી વખતે જે સાવધાનતા જોઈએ તે તેઓ વિદ્યાર્થીઓમાં જન્યત દરી શકતા. જ્યાં જ્યંત જેવા અન્યમાં પણ જોડણીની ભૂલ છપાઈ હોય તો તે તરફ ખોટી ઉદારતા દર્શાવવાની નમ્રગાઈ તેમનામાં ન હતી; વિદ્યાર્થીઓમાં પણ નહોતી તેમ એ ઇચ્છતા.

અધ્યાપન દરમ્યાન કોઈ શબ્દના અર્થ પરત્વે કે મૂળ પરત્વે કંઈ શંકા થાય અને કાંઈ શબ્દકોષ એ શંકાના નિવારણમાં મદદરૂપ થઈ શકે તેહ હોય તો એ શંકાનું નિવારણ



તત્કાળ કરવામાં તેઓ જરા પણ આગ્રહ કરતા નહિ. કોઈ વાર અધિક બાબતમાં કોઈ લઘુવિદને અભિપ્રાય પૂછવાવાની જગર સાથે તો પણ લખીને પણ એ અભિપ્રાય મગાવતા અને શક્ય હોય તે માટે લઘુ અભ્યાસમાં નડતી છુટકેલી દૂર કરતા.

બી.એ. અને એમ.એ.ના વર્ગમાં ગમે તે કારણે અંચલતું શુજાશી અને શુજાશીનું અગ્રેષ્ઠ બાબાનાર કરવાના પ્રયત્નો પૂજામાં આવે છે. અભ્યાસક્રમમાં પણ બાબાનારોનું સ્પષ્ટ સ્થાન રાખવામાં આવ્યું છે. એટલે તેઓ વર્ગમાં અનેકવાર બાબાનાર કરવાને ગર કે પત્રના ખાંડે આપતા. એ બાબાનારમાં મળેથી દૂર ન જવાની છતાં મળતા સૂક્ષ્ણને સમ્બંધઃ વળગી ન રહેવાની એ મૂલ્ય આપતા. શુજાશી અને અગ્રેષ્ઠ અને બાબાઓના સમ્બંધોના ચોક્કસ અર્થો અને તે અર્થોને સ્વસ્થગતે એના ચોક્કસ પ્રયોગો માટે એ કેટલી ચીવટ અને રાખતા અને કેટલી ચીવટની વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી અપેક્ષા રાખતા એ આનાં બાબાનારોની એ વર્ગમાં દીકરા કરતા ત્યારે પ્રત્યક્ષ થતું. કોઈએ અરેખર સરમ બાબાનાર કયું હોય તો તેઓ તેને વર્ગમાં જ ધન્યવાદ આપવામાં ખોટો સંકોચ ન રાખતા. એકવાર તો એએક વિદ્યાર્થીઓનું અગ્રેષ્ઠ પદનું પરીક્ષા બાબાનાર એમણે 'વચન' માગિકમાં પ્રસિદ્ધ પણ કરાવ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓની રચનાઓને આવી રીતે તેઓ પ્રોત્સાહન આપતા એ તો ધન્યવાદ અનુભવની વાત છે.

બાકરણ અને છંદોના શિક્ષણમાં તેઓ ખાત નિયત ધ્યેય ક્રમથી જ સતોષ ન માનતા. બૃહદ્વ્યાકરણમાં પરદેશી વિદ્યાર્થીએ કરેલી જે ભૂલો પ્રવેશી જવા પડી છે તે તરફ તેઓ હમેશાં વિદ્યાર્થીઓનું લક્ષ દોરતા અને બાબાની શુદ્ધ ભળવવા માટે બાકરણનું જ્ઞાન અતિ જરૂરથી છે એ દર્શાવતા પ્રયત્ન કરતા. બાબાની બધાનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે બાકરણમાં કમ લેવા માટે સરકુન બધાના પ્રાથમિક જ્ઞાનની અપેક્ષા મટે છે અને ખાસ કરીને વ્યુત્પત્તિ વગેરે માટે પણ તત્ત્વપ સમ્બંધોના પરિચય સાધવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે. એ બાબત તરફ સંકુચાલથી જ લક્ષ આપવામાં ન આવતું હોય તો કોઈ માણસ ગમે તેટલું વિપુલ સાહિત્ય સર્જીતો થાય ત્યારે પણ બાબાની બૂલો ન થાય તેટલો સાવધ તે રહી શકે. બાબાની બાબાની ચોક્કસ વિદ્યાર્થીઓમાં જન્ય થાય એ નરસિંહરાવના હમેશા ઇચ્છના અને બાબાનારોમાં કે પરીજ્ઞાના પ્રત્યક્ષમાં પણ જોડાઈ વગેરેની બૂલો કદી પણ એમના લક્ષ ખદાર રહેતી નહિ.

કોઈ વાર કોઈ વિદ્યાર્થી સ્વનંત્ર રીતે અર્થ સમજાવવા પ્રયત્ન કરે અને એવો પ્રયત્ન સાચો મારો કરવામાં આવ્યો હોય તો એ પ્રયત્નની કદર ન કરવાને દુરચ્છ કદીએ નરસિંહરાવના હમેશા નથી. વર્ગમાંના વચન દરમિયાન પણ કોઈને કોઈ નવી સૂચના કરતી હોય તો એ અનુભવ તે સાંભળતા અને તેનું મનમાં તરત પોતાની દૃષ્ટિએ કરતા. છતાં કોઈવાર અર્થદર્શનમાં એજ ન જાણાય તો વિદ્યાર્થીને પોતાના અર્થને વળગી રહેવાને સંકુર્ણ અધિકાર રહેતો અને એ અધિકાર તેઓ સ્વીકારતા. આમાં એમના સ્વ-બાબાની ઉચરતા ઉપરાંત તકેબદ્દ દલીલોનો સ્વીકાર થતો જ જોઈએ એવી એમની માન્યતા

અને નીતિ પણ કારણરૂપ હતી આવી નીતિથી વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વતંત્ર ચર્ચા કરવાની જે કાંઈ વૃત્તિ હોય તેને ઉત્તેજન મળે છે અને સ્વતંત્ર વિચારણાને પણ અવકાશ મળે છે. ગુજરાતી ભાષામાં ધણીખરી વિવેચના વિદ્યાર્થીએ માગદર્શન વગર જાતે જ કરવાની હોય ત્યાં આવી જાતની વૃત્તિ બહુ મદદરૂપ થઈ પડતી.

અધ્યાપકના નિકટ પરિચયથી તેના ગુણ અને દોષ બંનેનું નિરીક્ષણ કરવાનો વિદ્યાર્થીઓને અવકાશ મળે છે, એની માનવતાનું ઊંડાણ માપવાનું પણ એમને અવસર મળે છે. નરસિંહરાવભાઈની ઉર્દૂવચ માનવતા બાબે જ એમના કોઈ વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિ બહાર રહી હશે. ચોક્કસાઈ, ઉદ્યમશીલતા, ઊંડી નિરીક્ષણશક્તિ વગેરે ગુણો પણ અનેકને પ્રત્યક્ષ થયા હશે. કોઈવાર દેખાઈ આવતી એમની ઉંમરના અને અનુદારતાનો પરિચય પણ વિદ્યાર્થીઓને અવસર થયો હશે.

નરસિંહરાવભાઈના છત્ર નીચે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં એક જાતનો કુટુંબીય જાત્રા, થતો તેનો ઉલ્લેખ કરવાની ખાસ જરૂર છે. દરેક વિદ્યાર્થીને બરાબર ઓગળવા તેઓ પ્રયાસ કરતા અને એના સંજન્યોમાં પણ ઘણી વાર વ્યક્તિગત રસ લેતા. કોઈ કોઈ વાર એમની સાથે રૂપ સુશીલામહેન પણ આવતાં અને વર્ગમાં એક વિદ્યાર્થીની જાતાં; કુટુંબીયતાનું વાતાવરણ આવી રીતે વિશેષ દૃઢ લાગતું, વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વિપુલ ન હોય. વિદ્યાર્થીઓએ પસંદગીના વિષયને જ અભ્યાસમાં મુખ્યસ્થાન આપ્યું હોય ત્યારે શીખનાર અને શીખવનાર એકબીજાની વધારે સમીપ આવે છે. એટલે નરસિંહરાવભાઈના વાત્સલ્યનો અનુભવ પણ એમના અનેક વિદ્યાર્થીઓને થયો હશે.

પણ વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનની પૂર્તિ કરવામાં જ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિના માર્ગનું એને દર્શન કરાવવામાં જ અધ્યાપકનું કાર્ય પર્ચાઈત થતું નથી વિદ્યાર્થીઓમાં જે પ્રગૃહ શક્તિઓ હોય તેને પ્રેરણા અને પ્રેત્સાહન આપી જાત્રા કરવી અને વેગવતી જનાવતી અને તે રીતે વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વના ધડતરમાં મદદરૂપ થતું એ કામ પણ અધ્યાપક ધારે તો કરી શકે છે. નરસિંહરાવભાઈએ વિદ્યાર્થીઓની શક્તિનો પરિચય સાધી તેની કસોટી કરી તેમને અવારનવાર પ્રેત્સાહન આપ્યું છે એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલા એમના અનેક શિષ્યોનો અનુભવ છે. કોઈ વિદ્યાર્થી પોતાનો શરુઆતનો પ્રયાસ-મદ કે પદ્ય-લેખનનો એમને બતાવે તો એમાં જણ્યા ? ક્યાંય કે અપૂર્ણતા તેઓ દર્શાવતા અને વંધારે સારા પ્રયત્ન માટે વિદ્યાર્થીને ઉત્તેજિત કરતા. કોઈ પ્રયાસ પ્રસિદ્ધિને યોગ્ય જણાય તો જાતે જ કોઈ માસિકમાં એ પ્રસિદ્ધ થવાને મોકલી આપના. આ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિમાં એ અંગત રસ હંમેશાં લેતા.

એમની વિનોદવૃત્તિના ઉલ્લેખ વગર એમના જીવનની આ દિશાનું અવલોકન અપૂર્ણ જ ગણાય. વિનોદમાં કોઈવાર માત્ર રમુજ અને કોઈ વાર કટાક્ષનું પણ દર્શન થતું તે પ્રસંગને આધારે. વર્ગમાં કોઈથી અનુચિત સમ્બંધયોગ થાય, કોઈ જોડું ન આવડે તે કે

સામ્રાજ્ય વ્યાપનમાં પણ અજ્ઞાન કોઈ જણાવે ત્યારે શત્રુઓ વિદ્યાર્થી એમના કટાક્ષને પાત્ર બનતા. ગંભીર સિપાયાની ચર્ચા કરતાં પણ આ વિનોદશક્તિ ઘણીવાર પ્રગટ થતી અને ચર્ચામાં વિશેષ કટકાને જાહેર સિપાયા બારને દબાવે કરતી. એટલું કહેવું અત્યવશ છે કે છત્રની જે ભૂમિકા એમની બધાં જ મુશીબતો તે ભૂમિકા પર જ આ જનિ બધું જ મેળવી. અન્યથા પણ એમની આ જિતિનાં અનેક દૃષ્ટાન્તો આપણને મળી આવે છે.

આવાં આવાં અનેક તત્ત્વો નરસિંહરાવના અધ્યાપનકાર્યનાં ગણના સકાર્ય એ કાર્યને મર્યાદાઓ પણ હતી અને એમની શક્તિઓ ત્યારે મિથિલ થતી જઈ તેમ તેમ એ મર્યાદાઓ પણ જતી હતી. જતાં જોડે જ કાર્ય એ કદી શકતા તેટલાથી વિદ્યાર્થીઓને અત્યવશ સનોત થતા. અને મર્યાદાઓ તો કેવા માનવીને નથી ? મર્યાદામાં રહીને પણ માનવતા પ્રકાશી એમાં જ માનવીનો વિજય ને !

## શ્રી. શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવલનાં પુસ્તકો

બાનકવિશ્રી દવાગમનુ છત્રગરિત  
મોડણકૃત કૃષ્ણગા અથવા પ્રભોધગમીની  
અને 'શ્રીધર સુવામુખદેહીમયાદ  
(જુની યુગસાની)  
નરપતિદ્રુત પંચદંડનીવાર્તા (જુની ગદ્યસાની)  
મધુસૂદનકૃત દસાવતીવિક્રમચરિત્રવિચાર  
(જુની યુગસાની)  
કમિકપાલ પુસ્તક ૧-૨ (અગ્રેષ્ઠ ગ્રંથા,  
પાંચમી ધોરણ માટે)

મધુસૂદન અ. ૧ (અગ્રેષ્ઠ પાંચમા  
ધોરણ માટે)  
યુગમનનો નાથ. અવગણ અને દીક્ષા  
(નવલકવિગમી નામક વિન્યૂત વિવે-  
ચનપદ્ય માટે)  
યુગસાની માલિકના યાત્રાગુઓ બામ ૧  
અને માલિકપ્રમોદસિની (૧૯૩૫ ની  
મેટ્રિકની યુગસાનીની પરીક્ષા માટે  
અપૂર્વ સદમિત)

સર્વ જાણીતા છુકસેલરો પાસેથી મળશે.

નવું પુસ્તક

નવું પુસ્તક

પ્રકાશકાલો

આગગાડી

ચાંદરજીના

ના

કર્તા

ચન્દ્રવદન મહેતાનો.

અગ્રેષ્ઠ વરવહુ અને બીજાં નાટકો

સાત નાટકોનો સંગ્રહ

લખો—

આર. આર. શેઠની કંપની

દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં હોવું જોઈએ

“GUJARAT and its LITERATURE”

(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક: શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી

“શ્રી. મુનશીએ કરેલું ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્રશોધન માફે માટે મોહક થઈ પડ્યું છે. x x x”

—મહાત્મા ગાંધીજી

“ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય” પ્રકાશ અને ચેતનથી ભરેલો અને કર્તાના વ્યક્તિત્વનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડતો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. શ્રીમુત મુનશીનો ગુજરાત ઉપરનો ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમ, અને જે વસ્તુને તેઓ સ્પર્શે તેને સંજીવન બાળવાની તેમની કલ્પના બંને સ્વષ્ટ સ્વરૂપમાં આ ગ્રંથમાં છે. કર્તાને જોળાખનાર-મારા જેવા માટે નહીં પણ-મીઠાં ઘણાં આશ્ચર્ય પમાડે એવી ખામત એ છે કે આટલો અદ્યાય પરિશ્રમ તેમણે લીધો છે, અને તે પણ જેલની દીવાલો પાછળ અને અસ્વસ્થ શારીરિક પ્રકૃતિના સમયમાં.

પરંતુ આ ગ્રંથનું આદ્ય લક્ષણ તો એ છે કે ગુજરાતના સાહિત્યનો અભ્યાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમ જ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સંલગ્ન દ્રષ્ટિ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય કર્તાએ વિસ્તારથી અને શુભપૂર્વક કર્યું છે. x x x

—આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકર મુન

પ્રો. વાઇસ ચાન્સેલર, બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ

“આ ગ્રંથ સાહિત્યઇતિહાસના માત્ર પ્રારંભિક ગ્રંથ જેવો નથી. એનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું વિવેચન કરવા માટે જે તત્ત્વરપશી વિદ્વત્તાની જરૂર છે તેની પાતતા કર્તામાં છે; કારણ કે તેમણે જીવ ને ઘણો સમય સેવામાં ગાળ્યો છે. પોતે એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે. x x x

શ્રી. મુનશીના ગ્રંથના અપૂર્વ ગુણ એ છે કે એમણે યૂરોપના સમર્થ સાહિત્યકારોનો અને તેમની કલા-મીમાંસાનો જીડો અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું ખરું મહ્યાંકન કરી શક્ય છે. એમના દર્શનના સત્યાસત્યની હું જ્યાં પરીક્ષા કરી શકું એમ હું ત્યાં તે મને કહીકર અને સર્વશિષ્ય પૂર્ણ જણાયું છે. અને સાહિત્યસમૃદ્ધિ દર્શન કરાવતાં પ્રામાણિકતા અને સત્યપ્રેમથી તેની એપૂર્ણતાઓ પણ ન સંતાડવામાં કર્તાએ જે વૃત્તિ દર્શાવી છે, તે માટે ગુજરાત કર્તાનું ખાદુ જ સર્જી છે.

—ડૉ. એ. બેરીડેલ કીથ, ડી. સી. એલ.,

યુનીવર્સિટી એફ એડીનબરો

# ત્રિવેણી સંગમ

નવનુંબાર પાઠક

‘તે એક અધુ તુજ એકે કરી દેવ હોય,  
એવાર અધુનાંકે દાનજ યાચુ તે.’

નવનુંબાર કાકે ‘અવસાન’

O, what a fall is there, my Countrymen!

—Julius Caesar

## શ્રી

નરસિંહરાજાજીની વિશાળ અને વિવિધ સાહિત્યપ્રવર્તિને માપવનો અને ન્યાય આપવાનો આ લેખમાં પ્રયત્ન નથી. એ કામ માટે તો કોઈ સમર્થ કવય કવિહસ્તિ-કલાવ બીજા નરસિંહરાજાજી. અને તેથી મારી દૃષ્ટિ એમની કવિતા પર જ રિથર કરીય અને કવચિત્તુજ મળતે મ્પર્ક કરીય. હું ત્યાં જુ કે એ દર્શન આપું છે અને કોઈ ક્યો છોડક પાચુ દગે વ્યકિત સાથેના મિત્રો મંપર્ક અને તે વ્યકિતનો પુરતકો હાથ થએલો સંપર્ક બને, મારા નજ મન પ્રમાણે, મિલ્લ છે. અને તેથી શ્રી. નરસિંહરાજાજીના સંપર્કો મંપર્કોમાં હું નહિ આવેલાં હોવાથી, કદાચ ગાયુ પાચુ ખાઇ મયો હોય, તેમને અપાન પાચુ થઈ ગયો હશે. આવી અનેક અર્થાદ્યોના જાન માથે આ લેખ હાલ કરું છું.

શ્રી. નરસિંહરાજાજીના પુરતકોના અભ્યાસ પછી તેમની વચ્ચે મિલ્લ મિલ્લ મુનિયો કવચનામાં જ રાતે ખડી થાય છે. એક વિદેશની બીજી કવિની અને બીજી અનુભવી. હાથમાં કવચ પકડીને ત્યાં મેકા હોય; વિશાલ અને ચિન્નનખારે માયુ જાસ આગળ નમેયું હોય; વિશાળમાથે મેકાની વિજામજાલા રમતી હોય; આંખ બીજી વેધક બીને કંકેક શોધવા-અદ્યપને દરય કરવા-મથલી દોય, અને એ ગિથિતિ આવી જલક; હાથ હાથે, કલમમાં જુમરી આંખ, તે લખવા માટે, લેખ પૂરે થાય અને ગુજરાતી સાહિત્યને ‘કૂચમાં કટોરી’ ‘વચનોત્તમ’ કે ‘સિવાનિશ’ ઉપરનાં વિરલ વિવેચનો મટે બીજાં દરેક આવે છે કવિનું. એની આંખમાં અખોલ આનદ છે, વેદા છે; તે કંકેક રંગના તકરડીવાં માટે છે; એકએક પડેલો કોપડો ત્રણ અને હરિજન પચ્ચું દર્શન થાય તેમ તે નાની જો છે, પ્રકૃતિ તેની

સામે પોતાના બંડાર ખુલ્લા મુકે છે. ગદ્યનતા પોતાના અંચળા એક પછી એક ઉતારે છે અને કવિની આંખો જગત, જીવન અને મૃત્યુની ગદ્યનલીલા નિહાળે છે, ને કોઈ વિરલ પણ 'મંગળમંદિર ખોલો' જેવાં ભવ્ય ગેય કાવ્યો આપણને મળે છે. ત્રીશ્રુ દસ્ય નહિ વિવેચકનું, નહિ કવિનું પણ માણસનું, -આશાનિરાશાભરેલો, ઉચ્ચ, ભવ્ય, ટેકીસો, અને અભિમાની, કુટુંબીજનથી વિરોધાઈ વાત કરતો સ્નેહીમાણસ. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈના જીવન પર દષ્ટિપાત એટલે કોઈ ભવ્ય યોદ્ધાનાં દર્શન. શ્રી. નરસિંહરાવ એટલે સંયમની ઘાલપર કાળના અનંત ધા ઝીલતો યોદ્ધો. કવિની કહેવાની મરતીમાં એમણે માનવતાને નથી હસી કાઢી. મૃત્યુમંગલતાનાં દર્શન કરતાં, દુઃખને પ્રભુદીધા આશીર્વાદ માનતા, વિશ્વના દાવા-નળમાં મુકાઈયને ઝંખતા, જગતની બસુરી વીણાને સંવાદી કરવાના ભવ્ય પણ વિશ્વ મનોરથો સેવતા શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ એક અગ્નેઃ સાહિત્યકારનું જ જીવન નહિ પણ એક અનુકરણીય માનવજીવન જીવી ગયા છે, એ આ જમાનામાં, આપણને આનંદ અને સતોષ આપે છે. એવાં જીવન વિરલ છે. અને તેથી સર્વથા વંધ છે. દક્ષપત્ર-રામની જીવનકથાને ગુજરાતી સાહિત્યકારશ્રી રેલાની કવિ નાનાસાહે પિતૃકાણુ દેડ્યું તો શ્રી. નરસિંહરાવભાઈની જીવનકથા લખી સ્નેહમણુ અને સાહિત્યકાણુ દેડનાર પણ કોઈ બહાર કેમ ન આવે? એ કથાનો નાયક ભવ્યતામાં અને માનવતામાં દક્ષપત્રરામથી કોન? એવો તો નથી જ

૭ આર્ષાચીન કવિતામધ્યાદનો એ પ્રમાણશુક ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં પ્રગટ્યો અર્થાત ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં ગુજરાતી સાહિત્યકર્તા 'કુસુમમાળા'ની સુચાસ આવી તે વખતની પરિસ્થિતિનું જરા વિદગ્ધાવસોકનું કરી લઈએ. નર્મગદ્ય તે જ અવસામાં બહાર પડ્યું. દક્ષ-પત્રકાવ્ય અને અરતોદયની પહેલી આવૃત્તિનું પ્રકાશન; ધન્યા, માલવીમાધવ અને ઉત્તર-રામચંદ્રિત વગેરે નાટકોની શરૂઆત અને ગુલ્લુગુલ્લુ અને મકરંદનાં લખાણો પણ આ ગાળામાં નર્મદે પડે છે; ૧૮૮૫ માં દક્ષપત્રરામને સી. આર્ષ. ઇ. નો ખીતાબ મળ્યો; એ જ સાલમાં ગુલ્લુગુલ્લુનાં ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસનું પ્રથમ અધિવેશન બરાલું; ૧૮૮૬ માં દક્ષપત્રરામનું રેમારક ફ્રેઃ જૂની કૃતિઓનો અર્જેન્ટિના; કાવ્ય દોહનનું રા. મહીપત્રરામે કરેલું સંશોધન અને પ્રાચીન ગુજરાતી પુસ્તકમાળાનાં પ્રકાશન પણ આ અવસામાં બહાર આવે છે. તે પછી, ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં બહાર આવે છે 'કુસુમમાળા' બૃહદ્ કાવ્યદોહનોનો પહેલો પહેલો અને બીજો ભાગ અને સરસ્વતીચંદ્રનો પહેલો ભાગ. ઇ. સ. ૧૮૮૮ માં નવક-રામનો સ્વર્ગવાસ થાય છે; ૧૮૮૨માં Classical Poets of Gujaraatનું પ્રકાશન થાય છે. અને ત્યાર બાદ પ્રાચીન કાવ્યમાળા બહાર આવે છે. "આવાં રંગ બેરંગી કનક કિરણોથી ધ્રુવપ્રકાશિત, સુન્દર ઝગક ભારતા સાહિત્યરત્નોના સંગ્રહથી પ્રનાપવાન બનેલા આ દશકને ત્રિવેણી સંગમ તરીકે આપણે ઓળખી શકીશું. દક્ષપત્ર સૌત્રીનો છેલ્લો પ્રકાશ, નર્મદ શૈલીનું નવીનતાભર્યું રૂપાન્તર અને મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ તથા નરસિંહરાવની રસ ત્રિપુટીનાં સુરેકરી આનંદોદયનોમાં ઝલતા આનંદચુમ્બો પ્રારંભ-એ બેધુ આ કાળમાં જ થાય છે."

શ્રી. નરસિંહરાવભટ્ટના લખાણો પર તથા બેચેની અમર થઇ. અંગ્રેજ સાહિત્યની, અંગ્રેજ સાહિત્યકાર જાગના બીજા સાહિત્યની અને સંસ્કૃતની. અંગ્રેજ સાહિત્યની પ્રવચ અમર આપણા તથા કવિઓમાં વધારે છે. એક તો અમરદાર. બીજા શ્રી. નરસિંહરાવ અને ત્રીજા કલાપી. શ્રી. નરસિંહરાવ અને કલાપીની પ્રતિભાને શરૂઆતમાં આ અસરે રૂંધી રાખી પણ પછી તેમની સ્વતંત્ર પ્રતિભા જાણી બહાર. અમરદારમાં તેમ ન બન્યું અને છેક છેવટનાં લખાણોમાં પણ પદસાહિત્યની અસર એટલી જ રહી છે. તેમના બધા પુસ્તકમાં કવિત્વપૂર્ણ સાહિત્યચોરીની 'આદ્યાદી ભૂટ' વેગપતી પડી છે. 'કુસુમમાળા'માં શ્રી. નરસિંહરાવભટ્ટની સ્વતંત્ર પ્રતિભાનો નિકળ નહિ થયો હોય કદાચ તુચ્છતાની કવિતા થતી બોલપ એમની આંખમાં ખૂંચી દોષ—એ તે કાણુ દોષ—પણ તેથી શુદ્ધતાને કંઈ જ હાનિ થઈ નથી. એમના બાળપુત્રદ અને કન્યાપુત્રદે તેને વધારે સમૃદ્ધ કરી છે. પણ એમની કવિતાએ જે કાવ્ય ક્ષેત્રો તે કેવળ અંગ્રેજ સાહિત્યના સંપર્કનું જ ફળ ન હતું, સંસ્કૃત સાહિત્યનું વિશાળ વાંચન અને પરિચીત્તા પણ તેમાં દયા.

શ્રી. નરસિંહરાવભટ્ટ એટલે કવિત્વ વિદ્વાદ અને સરકારિનનો વિવેચી મંગલ, શુભચેતી કવિતાસાહિત્યના દરિદ્રાસમાં 'કુસુમમાળા'નું ધ્યાન અનોખું અને વિશિષ્ટ છે.

With Kusumavala Narasimha began the age of romantic poetry in the language...Poetry, for the first time, took to interpreting the beauty of a moon, a picture a phenomenon of Nature, impressing the commonplace in life and nature with an inner *lunar* *lunar*.<sup>2</sup> શ્રી. નરસિંહરાવની 'કુસુમમાળા' એ અકસ્માત નથી તેમાં આપની પ્રતિભાં બોલક દરેક અને વર્ણનો, કવિતા અને લાગણીની કોમળતા, અંગ્રેજ સાહિત્યમાં મળે છે એવાં ગર્ભિતાઓ, સમીપતાઓ—આ બધા તો નર્મદની કવિતા તરફનાં હતાં. શ્રી. નરસિંહરાવભટ્ટ તેનું સર્વવિધાન સ્પષ્ટ કદાચ મહત્ત્વ થયા 'કુસુમમાળા'માં કૈશવના ઉદ્ભવ છે. 'હૃદયલીલા' અને 'નૃપુરજંઘર'માં અનુભવશીલ કદાચના ચિન્તનને પણ છે 'હૃદયલીલા' અને 'કુસુમમાળા' વચ્ચે નવ વર્ષનું, અને 'હૃદયલીલા' અને 'નૃપુરજંઘર' વચ્ચે અઠાર વર્ષનું અંતર છે આ સમય દરમિયાન કવિની પ્રતિભાનો વિશાળ સ્પષ્ટ છે. 'હૃદયલીલા' અને 'નૃપુરજંઘર'ના કવિમાં રસ ફેરફાર આપ્યો ન હોય પણ મૂલ્ય વિશાળ થયો છે. વિાવની મધ્યક જે 'હૃદયલીલા'માં છે તે 'નૃપુરજંઘર'માં પણ છે. પ્રસંગિક, સામાન્ય અને પ્રતિનિધિત્વ જે પ્રકારનાં કાવ્યો 'હૃદયલીલા'માં છે તે 'નૃપુરજંઘર'માં પણ છે. છતાં 'નૃપુરજંઘર'નું ચિન્તન સ્પષ્ટ અને સુરેખ છે, જાણ પ્રમાણુપૂર્ણ છે, જનો અને મરણની આંડ-આંબેમાં મૃત્તુર મિત્રાર છે, વિવેચનાં એકાએક છે અને એક જાનનું ચિન્તનનાંક મોબિલે આત્મ પુનઃજનો આપતી છે. પણ 'નરસિંહરાવભટ્ટ' એ તો શ્રી. નરસિંહરાવભટ્ટનો કવિ કિશી છે. વિવેચની મનીરવા કવિની સ્વતંત્ર પણ મનીરવામાં છે. પ્રમુખ ચિત્તકોષના કલ્પતાપમાં પણ તે રચિત રહે છે, એમાં કાવ્યકૌશલ પૂર-

વાદ છે પણ સંયમની પાળને તોડતા નહિ, કલ્પનાના ચમકારા છે પણ ગાંઠ અને ગઢરા, રનેહનો તડકાટ છે પણ સંસ્કારિતાના અંકમાં. 'સ્મરણસંહિતા'નો હૃદયવેધક ચિરંતન પુકાર એ નથી એક વ્યક્તિનો, નથી એક યુગકાલના નરસિંહરામનો, નથી એક પુત્રવેદા પિતાનો, પણ એ પુકાર તે સમસ્ત વિશ્વનો છે અને તેથી જ તે ભવ્ય છે. 'કુસુમમાળા' માં 'ઝરણા રૂપે વહેતો, 'હૃદયથીણા' અને 'નપુરઝંકાર'માં નહતું સ્વરૂપ લેતો કરુણ રસ; 'સ્મરણસંહિતા'માં વિશાલ સાગરનું રૂપ ધારણ કરી ઘૂમવે છે. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈનું સારાંશ ઇવનનું ચિન્તન એમાં પડતું મૂકે છે અને એ અનંત મહેરામણને તરી જાંવા મિથ્યા વક્ષમાં મારે છે. જાગતા ધોર અન્યથો માનવીને આસ્તિક અને નાસ્તિક, પશુ અને દેવ બનાવી દેતા ઇવન અને મરણના મુંઝવતા વિકટ પ્રશ્નો; શ્રદ્ધા અને બુદ્ધિનું તુલ્ય બુદ્ધિ અને અન્તે શંકાના પ્રચંડ ઝંઝાવાતમાં પણ સૌમ્ય અને સ્થિર બળતી શ્રદ્ધાની વ્યોતિનું દર્શન કવિને પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તે પુકારી બેઠે છે:

“તાત-અકે તું વરચો,  
તદપિ મુજને પદપદે  
હું હરે પ્રત્યક્ષ છે,  
નથી નષ્ટ તું, -મુજ હર વરે” સ્મરણસંહિતા. ૬૬.

આટલું જ નહિ, The struggling spirit reaches the climax in સ્મરણસંહિતા when the man falters;<sup>1</sup> the thinker doubts;<sup>2</sup> but stands there the Poet,<sup>3</sup> with his stubborn and immovable feet, his eyes radiating infinite love and hope and immense faith, his Being intoxicated with divine ecstasy, hearing the ceaseless knocking at the Door of Immortality. That is the triumph of poetry and the poet.<sup>1</sup>

૧. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈની કવિતામાં શ્રી. ઓવર્ધનરામની અર્થગંભીરતા અને નાના-લીલ નિરંકુશ કલ્પના નથી પણ બન્નેનો સમન્વય છે. કાન્તની જેમ માનવહૃદયના ભાવને મોહક રીતે રમીડી જાણવાની કળા પણ નથી. કવિ નાનાકાલના વિષતચૂમતા કલ્પનામિનારા કે ક્ષિતિજયોની બાવન-રેડ પણ નથી. છતાં એમને જે કંઈ કહેવાનું છે તે સરળ રીતે કહે

૧. ધર્મજન ! મુજ બનું આ !

દિવ્ય શ્રદ્ધા ! માત આ !

કળામુકર્ત્રેમ રૂબતો

કોં શોકને ધરી હાલ આ ! ૬૬.

૨. દેહ ભરેમ બની જતાં

તું બન્યો જ અસત્ય શું ?

કેમ એ કલ્પી શકું ?

દુઃ સંવત્તા હું કયમ ભૂલું ? ૬૬.

૩. મંત્રજ મંદિર બોલો દયામય ! મંત્રજ મંદિર બોલો.



પાતો એ પ્રયત્ન કરે છે. હંમેને એમની કવિતામાં રચના નથી. જે અનુભવ્યું છે તે જ માધ્યમાં એમણે ગ્રાસ માન્યું છે. કવિની ખતીમાં એ માન્ય નથી; છતાં એમની કવિતામાં રમનિયાળ આ વેશવવા ધણા નજરે પડે છે. બધા સાથે એ નિષ્કૃષ્ટ છૂટ મેળ નથી છતાં કવિતામાં એ માને છે. એમની કવિતા 'મંદ' સાથે જોડી સરળતાથી ખેંચી શકે છે તેવી જ નિરૂપણી 'મંદી રાત્રી'માં પણ વિદ્યાર કરી શકે છે; ને 'ધુપડ' સાથે જોડ્યા પ્રમથી વાન કરે છે તેટલા જ આપણી 'કાવલ'ને પણ બોલાવે છે: 'દિવસુન્દરીઓના ઘરો'માં આંખનાં સાંભળ્યાં જન્મ એને 'નિનિન્ન ઘન' સાંભળતું મને છે; અને 'મુદકન' કરતા તે 'કમલપાણી' થયી 'મદ્યનિનિપાણી' આડે છે. તેમની કવિતામાં બીજા જાંજાળો નથી, મેષ્ટી અવિરત મરતી નથી, વીજળીના સારા વિખેને અનુભવના અમિત ચમકાવ નથી. એમની કવિતા તે સાત્ત્વ સ્વચ્છ, ક્ષેત્ર અને અન્ય બ્યોમ જેવી છે. એકાદ રખાની વદળી એમાં આવી જાય, મરતે અને વરતી જાય; એનાં પાણી સાગરને તે ન મળે, પણ જ્યાં મુખી પડેતે ત્યાં મુખી તો માનવજાતી પ્રિયારવાને તેમ જઈ ન જાય શકે. His poetry is a triumph of taste, of self-consciousness and sometimes of downright hard work/એમણે શુદ્ધતા સાધિયામાં ધણા નવા ગીયા પાયા છે, કેટલામાં તે સરળ થયા છે અને કેટલામાં તે નિષ્કળ નિયમ છે. It shows more initiative than invention. He is no creator. છતાં નૃસિંહરાવજી એમનાં વેશવવામાં ખીલી શકે છે. નર્મદ-દશપત્ર અને નવસરખના ગરબીપ્રવાદને એમણે ઝીલી છલો રખાવેલા પ્રયત્ન કર્યો છે. ખડ-કાવ્યમાં તેમજ અન્ય સ્થળે વેશવવાં એમનાં વેશવવાંમાં એમને ધાળી સફળતા મળી છે. એમાં ખીર કે નરમિદની આવમયન નથી, દયારાત્રું હવે યોગ્યત્વ લખાવું નથી તેમજ હિ નાંખવાવને મોદક ચિત્તનમંજાર પણ નથી. છતાં એમનાં શુદ્ધ શુદ્ધ પ્રસંગમાં વેશવવાં એ કાવ્યોના જૂઠા સંબંધ થાય તો થી. નૃસિંહરાવજી કવિ નથી એમ કહેનારોએ એમાં આંગળી ધાકવેલા નખા આને એમાં જરા શકા નથી.

૮- તેમણે કવિતામાં મુખ્યત્વે ત્રણ રસ છેડ્યા છે.<sup>૧</sup> તેમના પ્રમથિયક કાવ્યોમાં ક્યાપી-ને ક્રમાદ કે નર્મદની અધિકારતા નથી. એક સંસારી અને સંધી હવેનો પ્રેમ કેવો દેવ તે જોવું અને જાણવું દેવ તો તેમનાં પ્રેમ હવેનાં કાવ્યો વાંચી જ્યાં મદમસ્ત થઈ શેરિયાં લેવા ઉત્તરના ચેરનજોડેખાં કે અધિમનુષ્ય હવેવેધક કર્મખેડોમાં એમની કવન કાવી અને રિથનપત્ર જેવી રહે છે. ક્યાપી એ વિષયપર લખનાં ગાયું ખર્ચ

૧. "કવિને નેતરિક પ્રેરણાની ગમિ આરે અને તેથી કાવ્યપરતિ ગાય, જ્ઞેને 'મરતીનું' નામ આપવામાં અર્ચને અનર્ચ અને બીજાની કવિતાની દિવ્યશક્તિને લાગ-જનદાન ગાય છે"

સૌરજિનીની પ્રતાપના પા. ૩,

૨. કુચુમમાળા, ૩. કવચીજ્વા, ૪. નવસરખ.

૫. જમાલુદ્દિનમાં અધિરસ છે પણ તે કાવ્યરસ સાથે એટલો એલપીલ થઈ શકો છે કે તેનો જરા ઉત્તેજ નથી કર્યો/અવળા, ૬. કમુદ કસીમ, આપણે તેનું અવિવાન નખ નથી જ મુડ.

કેટલું એમની કવિતામાંથી અનુભવનું નથી મળ્યું એનાથી વધુ તેમની પૌતાની કવિતા ઉપરની દીકા ઉપરથી મળ્યું છે. કવિતામાં છપ્પાઠ થવી પ્રસંગે પ્રમત્તે એકિયુ કરતી વિદ્વાતા, વિવેચનના પ્રદેશમાં તક મળતાં નિરંકુશ તાંત્ર્ય ખેંચે છે. વિશાળ વાંચન અને પદ્યોથી અનુભવ લેને મદદ કરે છે. કેટલા ગણિતના દાખરા એક પછી એક આપણે મળ્યાના વચ્ચે અને પછાત જ્ઞાનને જોતા જઈએ તેમ આપણે તેમની કવિતા વાંચતાં પણ જરૂર કરી શકીએ. સદામાં સાદી વાક્યની કે શબ્દની સાચી નીતિ આપણે, અને તમને દિશા નહિ કરે. કવિતાઓ ક્યાં અને નામનું વિશિષ્ટ ક્યા છપ્પાઠ મળ્યું છે તે તમને જાણશે. બાકરજીના સામાન્ય નિવેશ તમને જરૂર, સગીનતા તીવ્ર અને કેમકે સ્વરોનુ બાવ થશે કાવ્યના નિયમની સાથે સંધિ સખ-ધ ન હોય તે જણ તમને એક લાગુ વિવેચન આપણે, આનુ કુખ્ય કારણ એ છે કે નરસિંહરાયભાઈ એક સામાન્ય કૌટિના કરે હતા, કેટલીક વખત જુલિના મમકારમાં એકલા અભાગ જતા કે કનિતને જોડ શકતા નહિ. બીજી વિદ્યા જનનાના પણુ આણે રતો મોલ ખરે, પણ આ બધા કારણોથી આગળ પડતું કાણુ તે એ જાણતો હતો, એ જાણતો પડિતો હતો અને તેથી કેટલાક એને પડિતપુત્ર પણ કહે છે. અમેજ કેવલથી મળતાં સંસ્કારી માણુઓના વાચનનો મોખ જાણે હતો. પાશ્વર્ય આદિને તેની જા જુલા અને સ્વરૂપ હીપરી હતી. શ્રી. નર- સિંહરાયભાઈના વ્યવસ્થિક માનને કવિતાસેવકમાં હાર ખાધી પણ વિવેચનના વિશ્વ મેળવશે નવપ્રમતની વિવેચન પદ્ધતિ અને નરસિંહરાયભાઈની વિવેચન કરવાની રીતમાં જુદું ફર છે। *Intuitive Criticism* નાં પદ્યોં પદ્યોં ફરન આપણને નરસિંહરાયભાઈના જ સાચ છે. એવ તરુ ચિત્ર નરસ, વખતુ અનેક દષ્ટિમિત્રથી પરિશીલન, પેતાનો મત પ્રતિ- પાદન કરવા જોઈએ નેમી બુધ્ધિની વેદજ્ઞા અને વેદમય. લેખકને પ્રવીણ જમન જાણી નાખતાંની સત્ય-પ્રમાણુ ઉપગમિ, વરેર આપણને એમના વિવેચનના જોતા મને છે. આપણમાં તે એક માનવા પર જાણીને મેર છે કે કવિ અને વિવેચક બન્ને બિન્ન બિન્ન બધિનશો છે. મેં ઘણા કવિના સખનાજને કહ્યું સાંખ્યા છે કે બાક, આપણે તે કવિના સખી જાણીએ એ વિવેચન વિવેચન કરતાં આપણને ન આવડે અને હુ દંબ કહું છું. *Every true poet is essentially a critic & every critic is essentially a poet.* આમાં કવિ કે વિવેચકનુ તરુ ઓગ વતા ધનાજુમાં દોહ શકે. વિવેચક અને કવિ જ્યારે હાથમાં હાથ મીલાવીને ચાલે છે ત્યારે જ અખર સર્જન થાય છે. કવિ એક વસ્તુને જુલે, એ વસ્તુને જોતાં તેના હલકામાં સંચલન થાય અને કાવ્ય સખાજ તત્વ એ પણ એક જનનું એ વસ્તુનું વિવેચન છે. આર પાંચ હોકાં એમાં મળી રમતાં તે જોતાં દશે. દરેક હોકાં પેતાપેતાના રમકડાં એક બીજાને જતાવે અને કહે 'જો, ત્યાર કરતા કેટલું મોડું' છે, તારું છે કંઈ' બીજું કહે 'જો, વળી મારું' તે ત્યાર કરતાં કેટલું મોડું' છે, તારું જ કંઈ' આ જાવોની વાતચિત પણ વિવેચન છે કારણ કે તેમાં એક રમકડાની બીજ રમકડા સાથે શરખ મળી છે. અને સરખામણી એ વિવેચનનો અંશ છે. વાંતચીતમાં આપણે કેટલા અભિપ્રયો આપીએ છીએ! એ અભિ- પ્રયો તે હજુ વિવેચન છે. *If poetry is a criticism of life, as Arnold says, does it not follow logically that a poet is also a critic?*

# નરસિંહરાવનું પ્રકૃતિ-દર્શન

ભગવાનદાસ હી. ભૂખારવાલા

યુ

રોપમાં, અણ-ખી સજીમાં તે પૂરેના સ્પર્શિત્વના પ્રત્યાઘાત reaction રૂપે ક્રિયામાં પ્રવિનું તરલ હામય થયુ. એ સુગન્ધ પ્રવેશઓમાં વંદનાર્થ, શેષે, કીટન વગેરે અણુની શક્તિ ત્યારે જનસમાજને આ પૂરી એક ઓળખ જ લાગેલી. બદિં તદિં ઘોણ રમે રમેય, પણ મુખ્યત્વે શદ્દનો જ ખતોય, ત્યારે વંદનાર્થને તે એક જનના સ્પર્શ હામી; એટલી જાણ કે શેષમાં તે એક મોટા જીવનના પી દવે. તેને પ્રાણમાં ખાતર ઉપર અમર કંઠાની દાગિતી છે. અને એવા અનુમાન પર આપણે કે માનવને ન ખતર પડે, ના સમજાય. એવી રીતે પ્રાણિનાં તરંગો તેના સમસ્ત જીવનને ધરે છે. પ્રાણિ માનવીને સજીવમાં પ્રેરે છે. અને માનવજીવનને તેની સજીવ પણ પ્રાણિ જ બાંધે છે. વંદનાર્થને પ્રાણિ એ

The anchor of purest thought, the nurse,  
The guide, the guardian of my heart, and soul  
Of all my mortal being હતી-

આ દર્શ વંદનાર્થનું વચન. શેષે અને કીટને પણ પોતપોતાની રીતે પ્રાણિનાં ગુણગુણ શ્રાવ્ય, અને આ રીતે Remembrance પ્રવેશશક્તિના પ્રદરને અંગેજ સ્પર્શિત્વમાં પ્રાણિએ પોતાનું જ્ઞાન મેળવ્યું.

દવે આપણા સ્પર્શિત્વ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ. દયાશૂન્યતા અસન થતા આપણા મન સ્પર્શિત્વ-પ્રમમાં, ક્રિયામાં પ્રેમાનન્દ વગેરેના વિદુષ સ્પર્શિત્વ-સર્જનને લીધે, પરત્વેની તરલ પ્રવિનતા કેમકય છે. કામમાં અજાનો, ક્યાંક જાત અને બકિત, ક્યાંક પ્રામાદિક એવી નર-નિંદની, અને ક્યાંક શુદ્ધ એવી અખણની શીઘ્રગતિ, ક્યાંક પ્રેમાનન્દ વ્યવસ્થા સામજીમાં જાણીને સમજવા જનસમાજનું આજુ પાનજું દર્શન. અને એ સમસ્ત સુગન્ધ દિશેશક્તિ દયાશૂન્યમાં આજુ આવે, શાખીઆવે ગામેશા કુલ-અકિનનાં યાત. એ સુગન્ધ દિશિએ, શેષ-સમજનાં જનનતરંગો અને દર્શિત-અકિનમાં એટલાં અર્થાં પનેશમેશા દવા કે પ્રાણિનું વ્યકિત્વ અને એના આજુક તરંગો એજના લક્ષમાં આપણા અણુનાં નર્શ. મેશક, ખાતર પ્રાણિમાં એનો ઉપયોગ શેષેના મગા અગરે ખરે. જાત અને અકિનનાં શેષ રમે રમેયેશી

તેમનાં પદોમાં જનસમાજનું સ્થાન સુખ્યતઃ નહોતું, તેમાં હતું પ્રભુ અને ભક્ત વચ્ચે તાદાત્મ્ય. કંઈક સ્થાનોએ, સહેજ, પ્રકૃતિનો એક ચમકારો, સાંધ્ય આકાશમાં મેઘધનુ રંગ ધડી ચમકી વિલીન થાય તેમ ચમકી સૂન્યતામાં લપાઈ જતો, અને આથી દયાર સુધીના આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં પ્રકૃતિનું ખાસ દર્શન થતું નથી.

પછી, જેમ યુરોપમાં થયું તેમ આપણી શાન્ત દેખાતી સાહિત્ય સરિતામાં પ્રલહરીઓ આવવા માંડી. સૌમ્ય રીતે સરતી કાવ્યનૌકા. વેગમાં આવી, નવા પાણી ધસાણ ગઈ. આપણા સાહિત્યને માત્રાત્મ્ય સાહિત્યનો સંગમ થયો અને એ સંગમે આપણન તેમ જ સાહિત્ય પર બહુ વ્યાપક અસર કરી. એ સમયના સાહિત્ય સ્વામીએ નવા પ્રવાહો જોયા અને જીત્યા, તેમણે તરત જ આપણી કાવ્યનૌકાનું સુકાન ફેરવ અત્યાર સુધી ધણું ખરું ધમ અને નીતિમાં રચતી તે હવે પ્રકૃતિમાં ભળવા માંડી. એ આદેશનોનો સુખ્ય જીવનાર તે યુગપુરુષ નર્મદઃ તેણે આપણી કાવ્યસરિતા નવો પટ વિસ્તાર્યો, તેને સરદ ઋતુના જેવી સૌમ્ય અને શાન્ત નહિ પણ વર્ષાના જે હોળી અને ધૂધવતી કરી મૂકી. આ રીતે પશ્ચિમના સંપર્ક પછી આપણા સાહિત્ય પ્રકૃતિ કંઈક નિશ્ચિત ભૂમિકા પર પ્રવેશી. નવા સાહિત્ય-યુગનો અરાણુ જેમ નર્મદ છે, પ્રથમ પ્રકૃતિ-ગાયક તરીકેનું માન પણ એને જ ફાળે ગય છે.

પણ, નર્મદની કાવ્ય-પ્રવૃત્તિઓ અધકચરી હતી. તેણે પશ્ચિમના સાહિત્યકે સંસ્કાર પ્રથમ જીત્યા એ ખરું, પણ તેની યથાર્થતા તે ફરેપૂરી સમજ્યો નહોતો. હાં વાદની અધકચરી સમજે એની કવિતા ઉપર કેવી માદી અસર કરી છે, તે હવે અજા નથી. 'જેસા'ને તેના યથાર્થ રૂપમાં ન સમજવાથી કવિતા કેવી, કદંગી બને છે તે સાહિત્યમાં હવંત ઉઘાડરણુ નર્મદ બની ગયો છે, તેને ન્યાય થાય એ રીતે કહેવું જોઈ કે તેની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ તેણે એક હાથે જ કરી હતી. કોઈ સારા શિક્ષક કે એવા બી લાભોનો તેને કદી યોગ થયો ન હતો, અને પોતાની મેળે જ તે પોતાના ઉદ્દેશ પાર પાડ આપી, તેની રચનાઓમાં કિલ્લટતા, છંદોમાં શિથિલતા, ભાષામાં ગ્રામ્યતા, અને આ ખનમાં ક્યાંક ક્યાંક અલીલતા પેઠી ગયાં છે. એટલે પ્રકૃતિના પ્રથમ ગાયકનું માન એ નર્મદ ખાટી ગય છે, પણ પ્રથમ પ્રકૃતિ-કવિના માનના તો આપણા, હવે સદાને વિલીન થએલા, સાહિત્યના ભીષ્મપિતામહ નરસિંહરાવ જ સાચા અધિકારી છે.

એ ખરું કે નરસિંહરાવ મારેની ભૂમિકા નર્મદે તૈયાર કરી હતી, અને એ ખરું છે. કે નર્મદ અને નરસિંહરાવના વચગાળામાં નરસિંહરાવને ભાગ, વ્યાકરણ, છ વ્યવસ્થિત શિક્ષણ વગેરેની સુગમતા મળી: પણ એ સઘળા લાભોને વ્યવસ્થિત રૂપ કલામય સ્વરૂપમાં, સંયમના આકારે ધડી મુકવાનું મહામાન નરસિંહરાવને જ ઘટે છે.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં સ્થપાઈ મુંબઈ-વિશ્વપીઠ. તે પછી ત્રીસ વર્ષ બહાર પડ આપણા યવાન વર્ગને દૃષ્ટિમિત્તે જલ્દાય એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. ૧૮૮૭ માં નરસિંહરાવ

અર્થે સ્વરૂપ શું આપણા આ દેશની કવિતાની પદ્ધતિથી બિન્ન એવી પાશ્ચાત્ય દેશની કવિતા કેવી લખાય છે, દેશો પરિચય શુષ્ક વિવેચનની અર્થથી નહિ પણ, ઉદ્દેશ્યથી જ શુદ્ધ-પ્રગતિ સુત વાચકવર્ગને કારણે, તથા તેની કવિતા તરફ લેખની રચિતો પ્રવાહ અસાધ્યો, એ ઉચ્ચકોની ઉદ્દેશ્યથી આ ન્હાનાં સંમિત-પ્રત્યોત્તર સમુદાય પ્રગટ કર્યો છે.” ત્યાર પછી નવરસે ‘હૃદય-વીણા’ બહાર પડી અને તેમાં કવિ કહે છે તે પ્રમાણે “પરશક્તી કાવ્યો શુદ્ધ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વિશેષ દાખલ થએલાં છે.” થોડા વર્ષ બાદ ‘નૃપુર-અકાર’ પ્રગટ્યું, અને તેમાં નીચે મુજબ નોંધ હતી: “અહીં કાવ્યપ્રતિષ્ઠા જનસમાજમાં કાલપથ્ય બક્ષિતના હરપમાં ઉત્થાસ, આનંદ, આશ્વસન પૂરામાં હશે, આ જીવનના કોર નાદ હાથ બર પણ જીવવા હશે, ઉચ્ચપ્રદેશમાં જળવાર પણ સ્થિતિ રહી હશે તો હું એ જ મારું જીવનસાક્ષ્ય માનીશ.” અને છેવટે ૧૯૧૫ માં કવિની પરિપાક પામેલી પ્રતાપે આપણા સાહિત્યની અગ્રમુખ કટણ-પ્રશસ્તિ ‘સ્મરણ-સહિતા’ લખી. અને આથી પાતળી એવી રીતે, આપણે નરસિંહરાવનું પ્રતિનિધન આ ચાર પુસ્તકમાંથી કરી લઈશું.

પ્રથમ સંગ્રહમાં ધ્યાન એવે એવી એક જાખત તે કાવ્યો લખવામાં અમેરો ‘પ્રયત્ન’ છે. પ્રતિનાં અર્થ કાવ્યો રોષ દોષ પછી લાગણી રૂપે બહાર પડેલાં નથી, પણ કેલોક, વર્તમાન, રહે અને ફીટસની છાયામાં રહીને લખાએલાં છે. આપણા એક કવિ-વિવેચક આ પ્રમાણે કહે છે: “નરસિંહરાવની પ્રતિમા એટલી પવિત્ર છે. એમનું દર્શન એટલું સંકુચિત છે. એમની પ્રતિબાને આંદિક સર્ગને કરતાં અનુકૂળ વધારે અનુકૂળ લાગે છે” (મન મુખલાલ ઝરેરી). અને અમ કહીને એમ તો નથી જ કહેવાનું કે નરસિંહરાવે સ્વતંત્ર પ્રતિ-કાવ્યો તરીકે લખ્યાં; પેલું, સદા સ રૂપમાં કરે એવું રમનિષાળ, મંદાં એ શું સ્વનન નથી જ ન. બરે, બહાર એવો આકાર, રહેલા ‘લોભાત’ પરથી ચોખવલા ‘મેષ’ એવો દોષ.

‘કુસુમ-માળા’નાં પ્રતિ-કાવ્યોનાં કવિની એક પ્રતિષ્ઠા ખાસ ધ્યાન એવે છે, અને તે આ છે: (૧) પ્રતિ તારોનું દર્શન; (૨) એના ઉપરથી જાતજીવ જીવનનું નિરીક્ષણ; અને (૩) ચિંતન દાન:

હું પણ આ જીવન મહી કોમો રહી ગાંધુ,  
‘જીવન કેર’ ક્ષિતિજ દૃષ્ટિ વળી જી જી નાંખું,  
નાંખી નિરખું એ દૂર સિન્ધુ પડિયા ફેલાઈ,  
ને ન જાણું નિજ કાવ જરી એ આ રજા મહી.

[કુસુમમાળા: સ્વ. ૧૧].

આ લીંટીઓ પરથી જણાશે કે સરોવરમાં પડેલી પોતાની છાયાને ન જોતો, ક્ષિતિજ પર ચીટ માંડી કોમિય રહેતો જમ, નરસિંહરાવને એમ કહેવા ઘેર છે કે હું પણ એકિં જીવન પર લક્ષ ન રાખતાં પરજીવન બધી મીટ મારું. અને ઉપર આપેલા ઉદાહરણ પરથી નરસિંહરાવ કદરના પ્રવક્તા સમાજમાં આપ્યા દાન એ વાત સ્પષ્ટ નથી થતી! પ્રતિ

કાવ્યોમાં તેમણે દેશાંક પ્રત્યક્ષ જોએલાં દ્રશ્યો પરથી લખ્યાં છે અને 'દેશાંક' અંગ્રેજી કાવ્યોના વાંચનને લીધે મૂર્તિમત્ત યોએલાં છે. પહેલી જાતનાં કાવ્યોમાં (૧) 'સદસિંગે પરથી પાટણ' તથા (૨) 'નદી કીનારે' વગેરે ગણાવી શકાય. બીજા પ્રકારનાં કાવ્યોમાં (૧) 'આરિયર અને રિયર પ્રેમ' તથા, (૨) 'મેઘ' વગેરે મૂકી શકાય. 'મેઘ' એ શેક્ષેના 'clouds' નામક કાવ્યનું બાળાન્તર છે.

આ છે 'કુસુમભાણ'ના કવિનું પ્રકૃતિ-દર્શન: તેમાં દર્શનને અન્તે ચિન્તન છે અને કાવ્યોનો સમગ્ર ભાવ આત્મલક્ષી છે.

બીજા સંગ્રહ 'હૃદય-વીણા' પર જતાં કવિ-માનસનો દેવદાસ પ્રત્યક્ષ થાય છે, અહીં કાવ્યો આત્મલક્ષી Subjective મટી પરલક્ષી objective થાય છે. છતાં, નરસિંહરાવે મુખ્યતઃ પ્રકૃતિના કવિ છે, એ વસ્તુની પ્રતીતિ આદિ પણ થાય છે. ખંડકાવ્યોમાં પણ યથોચિત પ્રકૃતિવર્ણનના ખડો આહિંતહિં વેદાયેલા છે એ તો ખરું જ, તે ઉપરાંત મુખ્યતઃ ઈલાકાના દક્ષિણ વિભાગમાં નોકરીના સમય દરમ્યાન જ્યાં-જ્યાં પ્રેરણાત્મક પ્રકૃતિ દ્રશ્યો એમણે જોયાં ત્યાં ત્યાંથી આપણને કાવ્યો મળ્યાં છે. નદી, પર્વત, ઉષા, સન્ધ્યા, સંગમ, આકાશના અમુક કણનું દ્રશ્ય, આ બધું એમણે પોતાના કાવ્યોમાં ગુપ્ત્યું છે.

તદુપરાન્ત પ્રકૃતિવર્ણન પછી ચિન્તનની થોડી ઘણી પંક્તિઓ પણ ઘણે સ્થળે આવે છે. આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી બંને અંશવાળાં ઘણાં કાવ્યો આપણને 'હૃદય-વીણા'માં મળે છે. દા: તઃ (૧) 'પર્વતમંડળ અને મેઘમંડળ,' (૨) 'બોરધાટ ઉતરતાં,' (૩) 'ચેવતી,' (૪) 'બોરધાટ,' (૫) 'તરતું કુમ્ભસઃ' 'રત્નની'નાં ચાર કાવ્યો, 'કવિહૃદય' છંદ્યાદિ, પ્રકૃતિ અને કવિના સંબંધ પરત્વે કર્તાના વિચારોનું પ્રતિબિમ્બ આ કાવ્યોમાં મુખ્યતઃ આપણને મળી જાય છે. 'બોરધાટ'ના કાવ્યને અન્તે કવિ કહે છે:

જુગવાં ફેપ આમ બધાં વિકરો;  
તદપિ સદુમાં કંઈ એક વરો  
જેહુ સન્નવ અગમ્ય, સુશબ્દ બદ  
જુગી ને સહ રૂપ જ એક કદે,

અને 'દિવ્ય ગાયકગણ'માં

પ્રગલ્ભ એ જ્યોતિ અખંડ વહેતો  
વિરાજ આ વિશ્વ વિજેતા હોતો  
ના જ્યોતિષી તિન્ન રીસે જ કાંઈ-  
આ પેર જો ! પ્રકૃતિ 'મૂખપુર' માંડી.

પ્રકૃતિના જુદાં જુદાં તત્ત્વો વ્યોમ, ગિરિ, મેઘ, કુમ્ભસ, સિન્ધુ વગેરે ગૂઢ અંતરે 'શંકર' લખે છે, અને કવિ તેને ઉદેશ્ય યત્ન કરે છે: કાવ્યો નથી, અને છતાં પણ સમસ્ત પ્રકૃતિમાં આવા લેખો વેદાયેલા પડ્યા છે એ બાન સદા એવામાં નમન છે. છતાંમની



છે. સામાન્યતઃ પ્રકૃતિ કવિને સર્વત્ર આકર્ષે છે. પ્રકૃતિનાં સુંદર દૃશ્યોત્તે કાવ્યમાં અવકાશ હોય ત્યાં તે આવવાનાં જ. છતાં, 'નપુરુષકાર'માં પ્રકૃતિવર્ણનોનો અતિરેક નથી કે વિગતોનું બાહુલ્ય નથી. એકાંક, સહચારોપણ, કે અમુક પ્રકૃતિ, તત્ત્વમાં અમુક આવનાનું દર્શન, પ્રકૃતિતત્ત્વ પરથી ઉદ્ભવતું ચિન્તન વગેરે તો છે જ. પણ કાવ્યનાં બધાં કાવ્યો જોતાં 'કુસુમભાગાની'ની પેઠે પ્રકૃતિવર્ણનો ઉપર તરી આવતાં નથી. 'મહારાં રમકડાં' એ એક કાવ્યમાં જ કવિનું પ્રકૃતિ તરફ જે વલણ છે તે પ્રત્યક્ષ યર્થ જાય છે. કવિ એટલે પ્રકૃતિનો બાળ ઉપા, સન્ધ્યા, ચન્દ્ર વગેરે તેનાં રમકડાંને ઇવનનો રંગ પણ લાગે ખરો કાંઈક કે કવિ આખરે ઇવનમુક્ત તો નથી જ. એટલે ઇવન અને પ્રકૃતિમાં સંવાદનું દર્શન થાય ત્યારે કવિ સફળ બને. 'કુસુમભાગા'નું ગાઢ આકર્ષણ અને તેમાંથી ઉદ્ભવતો ચિત્તક્ષોભ વગેરે શાન્ત બન્યા પછીની આ સંયમયુક્ત અવસ્થા જણાય છે. વળી અગ્રેજી કેવિતાનું વાંચન, પ્રકૃતિનું દર્શન વગેરે સંસ્કારો એક રસ યદ્ય કવિનું પોતાનું માનસ જે સંસ્કારો પ્રગટ કરે છે તેનું આમાં દર્શન છે.

પ્રકૃતિ એ માતા છે. તેણે બાળકને (કવિને) દિવ્ય રમકડાં રમવા આપ્યાં છે. શૈશ્યાવસ્થામાં શિશુના મુગ્ધત્વથી આગ્રહ (કવિ) આ રમકડાં જોઈ રમે છે. અને પછી, —

રમતો રમતો કૌમ દુઃ નિદ્રાવશ યદ્ય પર્યો  
કાગ વત્રી જયે કેમ ! જલણું નદિ સપ્તાર મ્હે.

આ શૈશ્ય તો ગયું અને યૌવનની ઉન્માદકતો અવસ્થા આવી. નિદ્રાવશ થએલો બાળ (કવિ) આગિતો જંગલનાં રૂંડે છે શાથી? —

જેખી પ્રિય રમકડાં એટ  
દુર્લભ હામ પરિયાં જેટ  
રસા અધિક સાચ્યે ત્યાંની  
મારી પ્રવડ તદ્દાણ થાય.

અને એ માઠી "વન્સકનકનધર્મી ધત્રી નેણુ" કહે છે: —

રસન કરતું જાણે નાંદિ દરે તુજને કંઈ  
કમી રમકડાં માત્રે જોએ તપુ વય તે વત્રી  
તુજ રમકડાં બાલ્યાવસ્થાનમાં પરિયા અદિ  
તદાપિ પછડી જાયા, ધૈર્ય રવરૂપ રત્ન સદી  
મૃત્યુ ને ઇવનકાલે અર્પિને રંગ કારમા,  
કોનદ્રવ્ય એ તદાસં અપોજાં અદાં બન્યાં.

આ વૈજની અસર થાય છે અને કવિ વહે છે: —

બદ્ધ્યું રૂપ તથાપિ દદ્ધ બધાં  
દિવિય રૂપ ધરી મન લેખનાં



રમકડાં તુજ ઇતલ પ્રેરશે  
નિમિત્ત આ જનનુ સદુ વેરશે.

અને અત્ને, કવિવૃદ્ધ પોતાની ઇચ્છા રૂપ કરે છે:—

મદુ ગમીરા કાઈ તુજ મુખ દાસિંગાન,  
મુખનો મુખનો એમ હુ પ્દોનુ મુજ અવસાન.

અને આ કાવ્ય પરની નરસિંહરાવણની કીકા તો આમ વાંચવા જેવી છે —

“આદ્ય કવિત્વના બાલકાવળમાં તારા, ચન્દ્ર મેઘ એ મહારી કવિવૃદ્ધિના પશ્ચિમ રમકડાં હત્યા. ‘અંદા’ કાવ્યમાં જેમ અન્ધ તારા વગેરે જેને સ્વચ્છ રમતી મેઈ છે તેમ આદ્ય કવિવૃદ્ધિ પાશુ નિર્દોષ, આનન્દપ્રાપ્તી પ્રીત, બાલકાવળથી એ જનન કોના પદાર્થો સ્થિત સમાનપ્રાપ્તી રમતી હતી.”

“આ ‘કુસુમમાળા’નાં કાવ્યોના સમયની મિતિ હતી. પછી ‘હૃદયવીણા’ના કાળમાં હું કવિ, કીચક, આદ્ય રાગભાષી નીચે પડ્યો; પડ્યો કહું ? શા માટે ? કાઈ જ નહિ. મહારી કવિના શુદ્ધ પ્રેરણામાં વધી; ગમ્મીર પ્રવાહમાં પડી જે બાલકાવળમાં મહારી રમકડાં હત્યા, જેને સ્વચ્છ અડકતાં હું કરતા ન્દોનો-તે હવે અને ગમ્મીર બાલની સ્વચ્છાઓ કરનારો જાણી, અને માન, બધ, વગેરે મિથ બાલથી ( માન ) તે તરફ મહારી ગતિ જે. બાલક, ( Buoyant ) મુમ થયો: The Still Sad music of humanity તું ગમ્મીર થવણ કરનારો પૂર્ણવસ્થાનો પુરુષ તે સ્થિત આપ્યો”.....

આ વાક્યો સ્થિત નીચેના વડકવર્ધની પ્રતિષ્ઠિત દર્શનનાં અન્યથા વાક્યો વાંચો:—

The mere animal enjoyment of nature in boyhood, the later period when beauty and sublimity reaching him through the eye and ear became a passion; later still the tranquillising and also the elevating and spiritual influence of Nature, and now a feeling for Nature touched and chastened by humanity, and at the same time a deeper communion with the spiritual presence in work both through Nature, and in Man.

અને હવે વગેરે નાને એકી વાચનાથી કરિ આ મેંધ સમજાવ કરે છે.

“હૈં એક અધુ જન મદું કરી દેવ ભોળુ.  
એકા અધુનુ જન જ મળું તો હું”

મોખું પુનઃ તે “રમરજુસદિના.” તેનું પ્રતિષ્ઠિત દંડમાં અને રમતથી કરી લાગ્યો. નરસિંહરાવણ કાવ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત રચના અનેક સ્થિત આપણને પ્રવાન જાણાય છે/એકે એક કાવ્યમાં જનુ પ્રતિ નરસિંહરાવણ રૂપે એ નો ન જ જાને. છતાં અર્થ અર્થ પ્રતિષ્ઠિતો

પ્રવેશ છે ત્યાં સંપૂર્ણ સંયમ આપણને દેખાય છે, અને કાવ્યના સમગ્ર ભાવ જોડે પ્રકૃતિનું એટલું આલેખન એકરસ બની જાય છે.

આ છે elegy: કરુણપ્રસરિત. તેનું સ્વરૂપ બેતાં પ્રકૃતિતત્ત્વોને તેમાં ઘણો જ મર્યાદિત અવકાશ છે. પ્રકૃતિના આલેખન તથા દર્શન માટે મર્યાદા છે. અને એમાં રહી જોઈતું તત્ત્વ પ્રવેશી શકે એટલું પ્રવેશ્યું છે. કેમકે વખત પૂર્વજામિં રજુ કરવા, કોઈ વખત કવિને અગમ્ય એવું તત્ત્વ સમજાવવા, કોઈ વખત નિત્ય પરિચયને લઈને દૂર ન થઈ શકે આવાં આવાં પ્રકૃતિ-તત્ત્વો જોઈએ અંશે કાવ્યના સમગ્ર ભાવ જોડે એકરસ બને તેટલે અંશે પ્રવેશ પામ્યાં છે, અને પ્રકૃતિ કરતાં હવનચિન્તનને આ કાવ્યમાં વિશેષ અવકાશ છે એની પ્રતીતિ પૂરેપૂરી થાય છે. યોગ્ય દૃષ્ટાંતો લઈએ:

(૧) પેલું રાતું બિચ્ચ લે !  
સિન્ધુમાં ડૂબી જતું  
પાણું કાલ્ય, પ્રભાતમાં  
ઉઠાસજાર યાચે હતું.

(૨) મધ્ય રત્ન-ઉછંચમાં  
તારાના ચમકી રહ્યા;  
ચોર સિન્ધુ તરંગમાં  
ધનધાપ કંઈ ધુરડો રહ્યા.

(૩) તદપિ રત્નની કુદરમાં  
શોધ કરતો તાહરી  
ભમ્યો તારક તારકે  
નવ ભાગ લાગી કદિ ખરી

(૪) કાળા ધને ઉત્તરવળ સૂર્યબિચ્ચ  
દંકણું તે ચિત્ર દીશે અગમ્ય  
તથાપિ કાળી ધનધાપ પૂડે  
જ્યોતિ રહો ઝગહળી ન કદીય ખૂડે

અને આવાં દૃષ્ટાંતોએ ' ન કદીય ખૂડે ' એવાં જ છે/માટે આટલાંથી જ બસ છે. અદિ પ્રકૃતિદર્શનનો સ્વતંત્ર પરિપાક સર્વત્ર આપણને દેખાય છે. ઉપર જણાવેલાં -ને એ જ કાવિનાં દૃષ્ટાંતો " રમણ સંહિતા " માં ઉપસાધ થાય છે, જેથી પ્રકૃતિની મર્યાદા અને ઉપયોગિતા બને સ્પષ્ટ થાય છે.

આ રીતે નરસિંહરાવના સમગ્ર પ્રકૃતિદર્શનની વિશિષ્ટતા અને મર્યાદા બને વાંચનારને પ્રત્યક્ષ બને છે. અને એ બધામાં જ્યાં જ્યાં એમણે જાતે સત્યનિષ્ઠાથી વિવિધ પ્રકૃતિદર્શનના પોતાના અનુભવો રજુ કર્યાં છે, તે બેતાં, શ્રી. મનઃસુખનાથ ઝવેરીના વિધાનને અનુસરીને કહેવું આવશ્યક થઈ પડે છે કે " નરસિંહરાવને અનુકૃતિ વધારે અનુકૂળ છે," એટલું જ કહેવામાં અપૂર્ણતા છે. એ વિધાન જેમને માટે આશ્ચર્યઃ સ્પષ્ટ રીતે કરી શકાય એવા કવિઓ પણ શુદ્ધતામાં છે. પણ એ ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે.

નરસિંહરાવના હવનમાં પ્રકૃતિના યેશુજ્જ્વલનક તત્ત્વોનો પ્રત્યક્ષ સંયોગ ન થયો હોત તો કેટલાંક એમનાં પ્રકૃતિશાળ્યો ઉદ્ભવ જ ન પામ્યાં હોત એ લોકમાં સખવાની જરૂર છે. આ બધી વિચારણા પછી પણ આપણને એમ નો અવસ્ય ભાગે છે કે કવિ નરસિંહરાવનું લક્ષ્ય નો વિશેષતઃ હવન જ હતું. પ્રકૃતિમાં એ એમણે હવનના બનકાર સંભળ્યા છે. અને એની પાછળ રહેલાં સત્યનંત તત્ત્વોને નિરખવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આને તેઓ પોતે એ તત્ત્વમાં વિચીત્ર યજ્ઞ ગણા છે, અને કદાંક દૃષ્ટિ રાખીને એમણે નિત્ય જ્ઞેતા પ્રયત્ન કરેલા ' અમૃતસિન્ધુ ' માં એ શ્લોકના દરેક એમ ચદાપૂર્વક કહી શકાય

# અમર જીવનનો યાત્રાળુ

હરિલાલ ભટ્ટાચાર્ય

૩

જરૂરી સાહિત્યના બીજા પિતૃમંદ જેવા શ્રી. નરસિંહરાવ જોષીનાથ દેવેદીઆના અવસાનથી સાહિત્યની દુનીઆને ન પુરી થાય તેવી યોદ્ધા પડી છે. આંગણીને લેદે મળ્યાવ એટલી આજથી સારી મજિમાં ના નરસિંહરાવનું સ્થાન આપૂર્ણ હતું. એટલે પાકટ વડે એમનો દેહોત્તમ થયા છતાં સાહિત્યસૃષ્ટિમાં આ મનાવ એક અપાત ૨૫ જ હામશે. શ. નરસિંહરાવ ને એક મહાદુર નરસીર હતા. છેલ્લાં ૬૫ વર્ષમાં તે એમને માથે આપતિઓના પદાડ ઉતર્યાં પણ દિમાદિત્ત અચળા ધીપથી અને ટ્રોફી મેંડાઈના અપ્રતિમ અને અન્યેય આત્મમળાપી એમણે વૈવેકિ તેમજ આધિ-જાનિક આપતિઓના ઘા તુલ્યમાં સમાવી લીધા. અમલાન પિનાકપાણિએ દણાદળ પીધું તેમ એમણે પણ કસારતુ દવાદળા રહ્યાં અને એક પણ ઉન્હી વચાગ કાઢ્યા વિના પીધું. એમની જગાએ એકાદી લીખનનો આદમી માટે થઈ ગયો હોત.

અંબ્યાપદ્ય રવજગોના કામમાં સુનુએ એમના હૃદયમાં રોક અને દુ.ખનો જગામાં મૂખી જરૂરનો હતો પણ તેની જગ્યાએ તેમણે પોતાના હૃદયમાં સમાવી દીધી હતી. પુત્ર, પુત્રી, પૌત્ર અને પત્નીના એક પડી એક અવસાનથી એકવચાપા પડેલા માનવીને જીવન સ્વાભાવિક રીતે જ અમલ્ય લાગે છે. એ વાતનાઓ સદન કરવા તે વીનગમી એમીનું હૃદય વેદાએ. શ. નરસિંહરાવના પાત્ર અદભુત થોડી હતા. જીવનમાં અને સાહિત્યમાં એમની તપશ્ચર્યા આપૂર્ણ હતી. જાણુછાયા પર રહેને પણ એમણે જીવનનું હૃદય શુભા-ર્થ નથી.

‘મનુ મરી મનુ’ રે લોલના માનારને માટે મનુને અવ પણ મરી ગયો હતો. એણે કાને મનુ ન લેણ પણ દેહાનક હોય. જીવનના સત્ત્વમાં રહેને ભદ્ર છે-નેને માટે મનુ એટલે જીવનપચરો. જીવનમ્ રહેલું અહમ આરાજની અકિન કરી એવા આદિત-ના પરમ અકત, ગુરુગનીના આજનન કાંઈએના અમની. શ. નરસિંહરાવ પોને જ માવેલા “મમ્મ મદિરે”ના વાત્રામુ જના છે. આજણે આ દગાને મનુથી એજાખીએ કીએ પણ મહાપુરોના અમર જીવનની શરૂઆત એમના સુનુ પડી જ થાય છે. શ. નરસિંહરાવ આદ્યે પણ એમના વચાગી અમર જીવનની શરૂઆત કરી છે.

# સામયિકોની અંજલિ

[ સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેદિયાના અવસાન પછી સમસ્ત ગુજરાતના સામયિકોએ તેમની સાહિત્ય સેવાની નોંધ લીધી છે. એ સંખ્યાગ્રંથ નોંધોમાંથી કેટલીક અહીં તારતીને ઉતારી છે. ... ... યજ્ઞેશ શુક્લ ]

## વિ

ક્રાંતી અને આંદોલનની વચ્ચે નરસિંહરાવ ઘણાંયેવાર, અવધાન રહ્યા. એના શાંત સાગરમાં પ્રચંડ તોફાન જગમગી જવાને એક ખોટી જોડણી કે એક જ ખરાબ લીટી પણ પૂરતી હતી. ક્રાંતી એક શબ્દ ને ગુજરાતના એ જલ પુરુષનો હર્ષેશ લાવા એકાએક બેસી જતો.

આના નરસિંહરાવ 'ભાષા' હતા, 'કવિતા' હતા, 'કવિતા' હતા, 'કવિતા' હતા. તે તત્ત્વવેદ હતા. તે સૌહાર્મણ ને સમજાવતા હતા.

યોગેશ્વરે આજના તત્ત્વો પાછળનું નરસિંહરાવનું આકર્ષણ જાણે હતું. જ્યનની ઘણીક કડકતા પાછળની તેમની મનોહર કોમળતાની આંદોલક સુવાસ મધમધતી હતી. એ કદી વાણી પાછળ એક મંદુર સંગીત બેસતું હતું. નરસિંહરાવના સુદા સ્વભાવ પાછળ એક કદાચ વિનોદ તરવરતો હતો. એમની જુઓ રસમો પાછળ કેવો રસિક, કેવો મહાન આત્મા ધનગનતો હતો ?

ફરતી દુનિયા નરસિંહરાવનું આશ્રય હતું. વીસમી સદીના ખીન્ન દાયકાનું અજવાળું નરસિંહરાવનું કાનુક હતું. નવી માટીની નવીન પ્રતિભાઓ ને જ્ઞાન પુરુષોના નવા અવાજો નરસિંહરાવનાં પ્રસાર્ય હતાં.

અને છતાંય, નવા યુગના જૂના જોગી તરીકેનું નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેદિયાનું સ્થાન કેવું અડગ, કેવું ઉન્નત હતું ?

નરસિંહરાવ નથી...ગુજરાતનો એક અખંડ સાહિત્ય અને અગ્રેષ્ઠ છડીદાર આત્મા ગયો છે.

નરસિંહરાવ નથી...ને જૂના ગુજરાતનો એક મહાન ગુજરાતી, મહાન સાક્ષર, મહાન સુધારક મહાન સેવક અને મહાન સમગ્ર ગુજરાતને મરીમ કરીને મૃત્યુના મહા-દોર અંધાર પાછળ અદ્યય થયો છે.



વિચાર શુદ્ધ અને સમ્રાણ વ્યાકરણ શુદ્ધ શુદ્ધતા બાબતે અત્યંત વિરલ સાહિત્યકારે આજે છે, તેમની કવિતાઓ નવો પ્રાણ પ્રેરતારી છતાં કાવ્યશાસ્ત્રનાં બંધનોને અનુસરનારી છે; માટે જ સૌથી વધારે શોકપ્રિય થયેલી છે. તેમની વ્યાકરણ વિશેની ગ્રીક્ષણ, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, બાળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, જોડણી વિશેની ચીવદાર્થ, અને શુદ્ધિ વિશેની કામછ, એટલાં બધાં ચર્ચાપત્રોથી ગાણીનાં છે કે તે વિષયમાં તો નેમનું નામ બાળ-સાહિત્યના કવિતાસભાં અગ્રર અને અમર રહી જશે. તેમણે પ્રગટાવેલા દીપકમાંથી આજે શુદ્ધતામાં ઘણી નાની મોટી ન્યોતિઓ પ્રગટેલી છે, એ જોઈને કોને સતોય નહીં થાય ? શુદ્ધતાની સાહિત્ય પરિપક્વતા પાંચમી જોડકના પ્રમુખપદેથી તેમણે આપેલું બાળ શિર સ્મરણીય રહેશે. તેઓએ એક્ષીન્સ્ટન કોલેજમાં શુદ્ધતાની બાળના અધ્યાપક તરીકે ૧૫ વરસ કામ કર્યું છે અને તેમના હાથ નીચે બાળીને ઘણા ઉત્સાહી સાહિત્યસેવકો આજે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ધુમે છે. સમાજ સુધારક તરીકે પણ તેમણે નામના કાઢી છે. તેમની સરકારી નોકરીની કારકીર્દિ પણ તરવરાત હતી. તેમના બાળશાસ્ત્રના લેખો તો શુદ્ધતાની સાહિત્યનો અમલ્ય વારસો છે. તેમના “મનોમુકુર”ના લેખોનો સંગ્રહ પણ નેટ્રો જ અમલ્ય છે.

શુદ્ધતા: ૧૭ : ૧ : ૩૭

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ

આખરે એનો છૂટકારો થયો છે. એની કલાણી વિદ્યાતાએ અતિ આકરી કરી છે. સાહિત્યકાર તરીકેનાં એનાં મૂલ્ય આજે તેવા ને તેટલાં મુદ્દાઓ, એની માનવતાનો આંક તો કાળ જ મૂકી ગયો છે. પુરુષાર્થના હાથ જ્યાં પહોંચતા નથી, તે પ્રારબ્ધઆધીન વીતકોની કથોરીઓ માનવી મુગે રહેયે એક પછી એક ગયાની જાય છે ત્યારે એનાં પુસ્તકોમાં પહેલા આકારો નવી સાર્યકતા ધરે છે. એનું લખ્યું-બાખ્યું ઔર આધ્યાત્મિક અક્ષર દાખવે છે. ગમે તેમ કહીએ, સાહિત્યને જે આત્મસરૂપી પશ્ચાદ્ભૂ જોઈએ છે. નરસિંહરાવભાઈનું સાહિત્ય હવે નવા અર્થો-ઊંડા ને ઘેરા અર્થો ધારણ કરશે.

વાદવિવાદોનું પૂર્ણવિરામ સ્મરણ છે. સર્વ મનુષી લઘુતાઓનો એ ચિતાની છબો કમળે લે છે. નરસિંહરાવભાઈના જીવનકાળ દરમ્યાન એમની ને એમનાથી જૂદા પડનારાઓની વચ્ચે જે તકરારો હતી, ને કેટલીક લઘુતાઓ હતી, તે તમાગની ઉપર કાળે એક દાંડણ ઉતાર્યું છે. આપણે સાવધાન તો થવાનું છે; કોઈ પણ માનવીના મૂલ્ય પછી એનાં જે સ્મરણો રહે તે મીઠાં જ રહેવા ઘટે. (નરસિંહરાવભાઈ તો એવાં મીઠાં સ્મરણોને માટે બહોળું મેદાન મૂકતા ગયા છે.)

‘અવેરચંદ મેઘાણી

‘જન્મભૂમિ’: કલમ કિતાબ: તા. ૨૦-૧-૩૭

અંગ્રહિ: સ્વ. નરસિંહરાવભાઈને

કવિતામાં એણે બન્યતાને ઉપાસી. કુદરતના દિવ્ય સૌંદર્ય અને પાશ્વર્ય. મસ્ત કવિ-એનાં ઊર્મિકાવ્યોએ અહીં પણ જે ઉત્પાત મચાવ્યો તેના એ અગણી ગ્રીક્ષણ,

આપ્તિમાં શિષિયના ન કોઈએ. પચાસ વર્ષો સુધી પોને એ વાનના આમણી રહ્યા, જોકે કે ગીતી ગીતીને દેખન કયું. બાપમાં મરદાકે જનના એ બકન દતા.

જેમ કવનમાં-તેમ જ જીવનમાં, જનનેમાં એમને તો સમાજ જ કદાપિ ન સમ્યા. મંગલદશાએ નરમિંદરાને દયમવાળા, પણ દરજ્યા તો નિશકે નથી.

કવિતા, માલિયા, વાળી: જીવનના અંતગતમ બાપે જોડે એનું સ્થિતિભર્યું તદ્દા-ત્વ તો કોઈક જ દેશને શક્ય છે. માલિયાજીને એક જ દેશમાં બે માનસીએ સપવાનાં રહે છે.

એક માનસી અવદાર-જીવન જીવે છે. શ્રીએ અંતરિન માનસી, જીવન દેશમાં જીવનની સ્થિતિમાંથી છૂટવાના પગલ મારતો પોતાની જાણના કમ્યારાગ આપે છે.

એક જ કમ્યારમાં મંગલ કરતા બે માનસીએ: માલિયા-જીવનની એ જીવનજીવની પચુગિયનિ: એક સોદરના બોલ પાડે, બાંબે માંગતી બીજામળને દેશ પર રમાડે.

આવા બેજ જીવનમાંથી મુકર મેષ નિગ્રા જ અક્ષર મરદો દશે. નરમિંદરાજ-આપ્તિ બે વ્યવહારિક નાનપે: માંગતી છે વાળી વાળી. પંતુ નરવાળો મકના નરમિંદરા માલિયાજી ને નરમિંદરા આગામના માનસી જનના મુકરને એકમેક રીક રેળ માંથી લીધો.

‘અચિરામ’ કુલકામ: તા. ૧૩ ૧-૩૭

### જ્યેષ્ઠ નરમિંદરાજ મોટાનાથ દીવેટીયા

૭૮ વર્ષની રહે નાજર શ્રી નરમિંદરાજ દિવેટીયાનું અવસાન મુંબાઈ ખાતે થયું છે. ગુજરાતના એ બાપે સમય સાક્ષર દતા. મોટે ભાગે એમનો માલિયાઅવસાય બાપ-શાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રની અર્થમાં જ વીતેયો. ગુજરાતી બાપની જોડણીમાં ‘દ’કારના તેઓ આમણી ગદ્યા, પરંતુ જોડણી આખરે દગીશમ થઈ તેનો દશ તેમને કાળે વધ્ય છે. તેમણે પ્રેમાર્પણનાં નાટકોના કુર્ત સખપમા સહ હજારી ગુજરાતી માલિયાજીવનમાં ખુબ અર્થ ઉપરિથત કરેલી. સ્વર્ગસ્થ વાદવિવાદમાં બાપે ગમિયા અને સ્વમનાથલી દતા સાલિયા-જીવનપર તેઓ નિર્ભર ન દતા. ગુજરાતી બાપની મેવામાં એમનો વિદ્યાખર્ચો વિપુલ કાળો છે. સ્વર્ગસ્થ મમાનસુધારક દતા પ્રાર્થનામહાગરદ દતા. એમના અવ-માનસી ગુજરાતી સાલિયા બીજામળિયામદ મુખાળા છે. વર્ષો લગી એમની ખોટ સાકળે. સ્વર્ગસ્થના અવમાને પ્રમુ ગાંધિ આપે.

‘ગુજરાતી પંચ’ તા. ૧૩ : ૧ : ૩૭

જ્યે. સાક્ષર શ્રી નરમિંદરાજ

નરમિંદરાજ પંડિત ગુજરાત અચળાળ્ય અને વચોગદ સાક્ષરો પૈકીના એક એઓશી દતા અને એઓશીના અવસાનથી ગુજરાતી સાલિયાને ન પૂરાય એવી ખોટ પડી છે— એમ કહેવામાં અતિમરોક્તિ નથી. કુટલક એમને ગુજરાતી સાલિયા બીજામળિયામદ તરીકે ઓળખાતા અને મરદ સંકાને મહાપૂજ્યપદ્મીના દિવસે જ એમનો દેહ દહ પાડત . જો સંખી બીજાદી બ્રહ્મ પદ્મો છે એજ બાપની આપે છે કે એમને અવાયવુ કીર્તન

પિતામહનું ખીરદ કેવું આખાદ અને કુદરતી રીતે જ સાચું પડ્યું છે. એમના અવસાનથી ગુજરાતી સાહિત્ય આકાશમાંથી એક જ્વલંત સીતારો ખરી પડ્યો છે-એની પણ ના કહેવાશે નહીં. એઓશ્રી સારા કવિ, સુંદર વિવેચક અને અગ્ર સમાજસુધારક હતા. એમણે અનેકવિધ રીતે સાહિત્યસેવા બજાવી છે; પણ ગુજરાતી બાપામાં “હ” કારના પ્રયોગ માટેના આશ્રય તથા પ્રેમાનંદનાં વારકોનાં કર્તૃત્વ માટેના હઠાપોદ માટે એઓશ્રી ગુજરાતી સાહિત્યના અસ્તિત્વ સુધી યાદગાર નીવડશે.

‘મયાજી વિજય’ : તા. ૨૧ : ૧ ૩૭

સ્વ. નરસિંહરાવ લોખાનાથ

(ગઈ તા. ૧૪ મી જાન્યુઆરીના રોજ એમનું અવસાન થયું. મિત્રા અને પ્રિય જનોના નનુભાઈ-નનુ કાકા અને ગુજરાતી સાહિત્યના પિતામહ (Grand old man) એ શ્રી નરસિંહરાવ લોખાનાથ દીવેદીઆ આજથી એક પચીસી પૂર્વેની સંસ્કારિતાના જણે મૂર્ત સ્વરૂપ હતા.)ને કે દિવસાનુદિવસ યત્ન જતા એના મૃત્યુપરિવર્તનને તેઓ અપનાવ્યે રહ્યા હતા, છતાં જેમાં એ રાચતા એ પુરાણી સંસ્કારિતાનું પડ તો એમને કાયમ ઘીટળા-એકું જ રહ્યું હતું.

એ નિખાલસ, શ્રેમત્, અને ભગવદ્ભક્ત હૃદય પર કુદરતના આધારો પણ ઓછા નહોતા યયા. એમનાં બધાં જ પ્રિયજનો પુત્ર, પુત્રીઓ, દૌહિત્ર. અને છેવટે એમનાં પત્ની-સૌ એક પછી એક, એમની જ હયાતીમાં વિદાય થયાં. એના ધા જીવનમાં એક પછી એક જે વીરતાથી એમણે કીધા છે તે એમનો એટલો જ ખીજો મહદ્ શુભ હતો.

(પશ્ચિમની દગ્ગની કવિતાને ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપંચતારનાર, નવયુગના અગ્રણી અને ઊર્મિશીલ કવિ, વિદ્વાન વિવેચક અને અગ્રતિમ ખાસાશ્રી, ગુજરાતી સાહિત્યના પિતામહસભા એ વૃદ્ધ સાક્ષરની પોણોસોમી જન્મજયંતિ હંચુ ત્રણ જ વર્ષ પર ગુજરાતી સાહિત્ય જગતાએ ઉજવી એમના વાસંત્યની જે તૃપ્તાર્તતા બતાવી હતી એ એમના નિધનથી જેવી ને તેવી જ રહી ગઈ છે, અને નજીકના અવિધ્યમાં એ કોઈથી દીપે એવાં ચિહ્ન પણ જણાતાં નથી. ગુજરાતી સાહિત્યનું એટલું બધું દુર્ભાગ્ય.)

કુમાર પોપ ૧૯૨૩.

સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવ લોખાનાથનું અવસાન.

સાહિત્યની સેવા એક ઉત્તમ મોજ તરીકે કરતા કરતા શ્રી. નરસિંહરાવ છોતેર સિતોતેર નેટકું આડખ્ય ભોગવી અમર ધામે સીધાચ્યા છે. તેમના જવાથી ગુજરાતી સાહિત્યને કેવડી મોટી ખોટ પડી છે એ તો જેમ સમય જતો જશે તેમજ સમજશે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં તેમના તરફનો આદર ક્રોધકિ ઓસરતો હતો એમ ધણાને લાગ્યું હશે, પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૮૭ થી ઇ. સ. ૧૯૦૦-૧૯૦૧ સુધી તો એવો જમાનો હતો કે તેમાંથી નરસિંહરાવ લોકપ્રિય અને માનનિય કવિ તરીકે એક લેખાતા હતા. તે જમાનામાં ‘કુસુમભાળા’ કે ‘હૃદયવીણા’ ન વાંચેલ હોય એવો સાહિત્યસેવક ભાગ્યે જ મળે એવી સ્થિતિ હતી. નર્મદ દક્ષપત પછી જે નવો અવતાર કવિતાએ લીધો તેમાં ‘યુગપતિ’ તરીકે શ્રી. નરસિંહરાવ ગણાતા હતા, પૂજાતા હતા અને પુષ્કળ વંચાતા હતા. વિવધની



પરંબીમાં, બાળકો સ્વરૂપમાં અને બાકીની નવીન પ્રતિની કેટલાં તેમના કાવ્ય નમંદ-  
દરપત સમયના લેખકોથી તદ્દન શુદ્ધ પડે છે. એમને જે નવું સ્વરૂપ શુભચિત્તી કવિતાને  
આપ્યું તે શુભચિત્તમાં પૂર્વ જ રહીશત થયું અને તેથી જાનનાં લખાણો તરફ સમર્થ લેખ-  
કોની જિજ્ઞાસા.....નવા સુગમ પ્રવર્તક હોવા ઉપરાંત,  
પોતાથી નવતર સુગમ પણ મહાન શુભચિત્ત હતા.

કવિ તરીકે શ્રી નરસિંહરાયને દરેક વાચક પોતપોતાની રૂચિ અનુસાર નાના મોટા  
મળે એ સ્વાભાવિક છે; પણ નવી કવિતાના આદ્યપ્રવર્તક તરીકે તે ખરી કવિતાના જીવી  
ચોખ્ખાવાળા વિવેચક તરીકે તે દરેક વાચકે તેમને સ્વીકારવા પડે.

ભાવાશાસ્ત્રી તરીકે પણ તેઓ લગભગ પહેલા હતા, અને અત્યારનુંથીમાં પણ તેમની  
કેટલી સમજનાવાળા પણ ઘણા મોટા હશે તેમનો જોડા અભ્યાસ અને તેથી તેમને સુઝત થઈ  
જનાં અનુમાનો એટલી ઉચી દૃષ્ટિનાં છે કે સામાન્ય વાચકને તો મૂઝવી જ નામે.

પચાસ પચાસ વર્ષ સુધી સાહિત્યમેવા કરી શુભચિત્તી કવિતા અને બાકીને વિસ્તૃત  
અને વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં મહારાષ્ટ્ર આવા સાહિત્યસેવકનો અભ્યાસ રસપૂર્વક થાય એ જ  
એમની મોટામાં મોટી કદર છે. આજે અભ્યાસ શુભચિત્તમાં બહુ વિશાળ પ્રદેશમાં પ્રસારે  
અને તેમની કવિતાં શુભ ફળ રાખી, તેથી પણ ઉચી પ્રતિનાં હોય શુભચિત્તને ચરણે ધર-  
વાની બાબત સેવકનો નવજુવાન લેખક નિશ્ચય કરે એ જ એવા મહાપુરુષને શ્રેય અંગતિ  
છે. એવી અંગતિ શુભચિત્તને દરેક સેવક અર્થે એવી પ્રાપ્ત છે.

હિ. જ. અંગતિવા : પ્રદેશના માનગત ૧૯૨૩

## વિષય વિશ્લેષણ

સરકારી, પ્રતિષ્ઠિત, શીખત અચણી કુટુંબમાં જન્મી બાળપરંબીની રૂપ અને કૃત્ર  
પ્રતિષ્ઠાની અનુકૂળતાથી ઉચ્ચ દરજ્જાની સરકારી નોકરી પ્રાપ્ત કરી બધા સૌનાં ઉદારી  
વીતીમાં જીવનની શુભ સદ્ભાવ કરનાર, અભ્યાસ, ખંત અને ચિંતનનો વિદ્ય-મણિની  
લખાણ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી નરસિંહરાય જોણનાવા દીર્ઘકાળના કુટુંબજીવનનો પુર્વાર્ધ બર્ષાબદમાં  
કુટુંબ વડે જેટલો સુખી હતો એટલો એ જીવનને ઉત્તરાર્ધ કરણ પ્રસંગ પરંબરાથી હાથ-  
મય વીત્યો. વિધિએ જાણે સદનસાધતા અને અસ્થિની આકરી કસોટી કરવા સાથે એમની  
પસંદગી કરી હોય એમ, એ વિશાળ કુટુંબની રાતસમી અકિતઓએ એક પછી એક વિદાય  
લીધી. અને સાથી છેલ્લી વિદાય લીધી, મકરસંક્રાંતિને વળેને દિવસે કુટુંબના મહિલે શુભ-  
ચિત્તની સરકાર અને સાહિત્યપ્રિય જનના સમક્ષ પચાસેક વર્ષથી જોણખાતુ આવેલું કુટુંબ  
ચિત્ત લુપ્ત થયું. રજું માત્ર એ કરજાખર કુટુંબજીવનનાં સરંભરણો.

દેવપત-નમંદ પદ્ધતિના જમાનાની નહીં કાવ્યસૃષ્ટિમાં શ્રી નરસિંહરાય રથાન ક્યાં  
અને કેટલું એ પ્રશ્ન અનુભવ અને વિશ્લેષણ સ્વેચ્છાએ પોણોસો વર્ષ પહેલાં શુભચિત્ત  
જીવ, એ જમાનાના આદર્શો અને જાતનાઓ, પશ્ચિમના-મેટ્ટે જાણે હંગાંડના-જીવન અને  
સાહિત્યનો નવતર ખદા, પ્રત્યમાનસ ઉપર પડેલી પ્રમાનંદ-સમજાની ઊંડી ઊપ એ બધાની  
તરફપણે આજ રાખીને જ શ્રી. નરસિંહરાયની કવિતાનું મન્ય અને રથાન મુકરર કરી  
હાથે)ગઈ કાઢવા વિચારો અને આદર્શો આજે અનુભવ અને ચિંતિત સાથે એવા પરિ-

વર્તનશીલ સંક્રાન્તિકાળમાંથી પસાર થતા હોયએ એવે વખતે, અને એમના સમકાલીન સાહિત્યધૂરંધરો હયાત હોય ત્યાં સુધી એવો મત આપી દેવો કે મૂલ્યાંકન કરવા બેસવું એ અનુગતું છે. અત્યારે તો એટલું જ કહી શકાય કે આ ગદ્ય પેદીના મુરખ્ખીઓના ખંત, ચીવ્યગ્રાહ, અધ્યાસપ્રતિ અને શુદ્ધિ માટેના આગ્રહ આપણી પેદીના એમના ઉત્તર-ધિકારીઓમાં પણ ઉતરે તો ગુજરાતી સાહિત્યનાં અહોભાગ્ય !

કૌસુરી : ફેબ્રુઆરી : ૧૯૩૭.

સદ્ગત સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

ગુજરાતી સાહિત્યરસિકોમાં 'ભીષ્મપિતા'ને નામે ઓળખાતા સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવની સાહિત્યસેવાથી ભાગ્યે જ કોઈ ગુજરાતી સાહિત્યરસિક અગ્નણુ હશે. ગયા માસમાં થએલા તેમના અવસાનની નોંધ લેતાં અમને ઊંડું દુઃખ થાય છે. સ્વર્ગસ્થ શ્રી નરસિંહરાવ સખળ લેખક, ભાવનાશીલ કવિ, પ્રખર ભાષાશાસ્ત્રી, નિર સમાજસુધારક ને ચિન્તનશીલ વિચારક હતા. તેમની દીર્ઘકાળ પયંતની સાહિત્યસેવા ચિરમરણીય રહેશે. તેમના અનેક શિષ્યોને આને તેમની ખાટ સાલશે.

અ. સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવ

મકરસંક્રાન્તિને દિવસે ગુજરાતી સાહિત્યધારોમાં ભીષ્મપિતામહને નામે જાણીતા પ્રખર વિવેચક કવિ, ભાષાશાસ્ત્રી, અને સમર્થ પંડિત શ્રી. નરસિંહરાવ દીવેડીઆનું અવસાન થયું છે. ગુજરાતમાં સમાજ સુધારાની જે વેળા શરૂઆત થઈ હતી તે વખતથી જ ભોળાનાથનું કુટુમ્બ એમાં અમણી હતું અને એ ભોળાનાથના પુત્ર નરસિંહરાવ પણ સમાજ સુધારાની પ્રવૃત્તિમાં આગણી હોય એમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. તેમણે સુધારાને આચારમાં મૂકી જતાવેલો છે અને સમાજસુધારના અનેક પ્રશ્ન પર તેમણે કવિતાઓ મુદ્દાં રચેલી છે જે સમાજ સ્થિતિનો સચોટ ચિતાર રજુ કરે છે. અ. નરસિંહરાવની વિદ્વતા, ભાષા પ્રત્યેનો તેમજ લેઝણી પ્રત્યેનો અનહદ પ્રેમ, શુદ્ધિની ભારે ઝાંખર, અને ઊંડી અભ્યાસી દૃષ્ટિ ઘણા જુન સાહિત્યધારોમાં હોય છે. સ્વભાવે તેઓ ઉમ્મ હતા તેટલા જ તેઓ વત્સલ પણ હતા એ અનુભવીઓ સારી રીતે જાણે છે, ગુજરાતે તેમના જ્યાથી એક પ્રખર વિદ્વાન ગુમાવ્યો છે એમાં જનક થક નથી. પ્રભુ તેમના આત્માને શાન્તિ આપો એ જ પ્રાર્થના !

‘ગુણગુન્દરી’ ફેબ્રુઆરી : ૧૯૩૭.

નરસિંહરાવ

... ગુજરાતી ભાષાની શુદ્ધિ અને ખીલવણીમાં તેમનો હિસ્સો કીમતી હતો .... એમનાં કાવ્યોએ ગુજરાતી કવિતાને નવો જ ઝાંક આપ્યો.....તેઓ ચોક્કસ અને આગ્રહી સાહિત્યકાર હતા. વ્યાકરણ અને લેઝણીની શુદ્ધિ માટે તેમને ઘણા જ આગ્રહ હતા. તેઓ સુસ્ત પ્રાર્થના સમાજ હતા.....તેમના દીર્ઘ જીવનમાં તેમણે ગુજરાતી ભાષાની અનન્ય સેવા કરી છે. અત્યારે તો આપણે એક સમર્થ સાક્ષર અને ભાષાશાસ્ત્રી ગુમાવ્યો છું; પરંતુ ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા બોલાયે ત્યાં સુધી નરસિંહરાવનું નામ રહેશે જ. તેમનો સ્વુલ દેહ મૃત્યુ પામ્યો છે પણ તેમનો અક્ષર દેહ ચિરંજીવ છે.

સીએથ : ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭.

# નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા

## એમનાં કેટલાંક અવતરણોની આનુસૂચી

ઈ.સ. ૧૮૧૯: ૩ ૭ સપ્ટેમ્બર ૧૮૦૫

૧૮૦૭. પ્રથમ પ્રકાશ.

૧૮૮૦. ૨૫મો, ૨૬મો સુધીના પ્રકાશને કારણે બન્ન-બીજી

.. અંગ્રેજ અને મરાઠા બંધનમાં લઈ લી. એ. ની પરીણમાં બીજી વર્ષમાં ઉત્તરેથી આ પરીણમાં સંસ્કૃતમાં પદોના આપવામાં એમણે 'બાકે હાથ હાથ' મેળવ્યું.

૧૮૮૧. બેંગાળી એડિટર કોલેજ તરફ સરકારી નોકરી સીધી.

૧૮૮૧. 'કુમુદાવલ્લ' કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો.

૧૮૮૨. 'ભેદબી' રીતે પ્રથમ નિવેદન પ્રસિદ્ધ થયો.

૧૮૮૨. 'હરિશ્ચંદ્ર'.

૧૮૮૪. બેંગાળી રીતે બીજી નિવેદન પ્રસિદ્ધ થયો.

૧૮૮૨. સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત.

.. મરજીતરણની સુધુષિ (વિનિવેદન) પ્રસિદ્ધ થયું.

૧૮૮૩. અમદાવાદ મુદતે બરણવી પ્રાંતિક સમાર મુદતના પત્રિકાના પ્રમુખ સુદામ.

.. એમની પુત્રી લલિતાબાઈ અવધાન.

૧૮૮૪. 'ન્યુરંકાર' કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો.

૧૮૮૪. મુદત મુદતે બરણવી પાંચમી સપ્તાહ પરિણામ પ્રમુખ થયો.

.. એમના પુત્ર તરિલકાનાઈ અવધાન.

.. 'રમણમહિતા' નામક કુટુંબકથા વિનિવેદનક કા. ૫ પ્રસિદ્ધ થયું.

.. મુદત મુદતે બરણવી તરિલકા 'વિનિવેદન આપાદિતક આપાદિતક' ના આપાદિતક આપાદિતક.

૧૮૮૩. મુદત એડિટર કોલેજમાં મુદતની બાઈ અને સપ્તાહના અવધાનક નીમાય.

.. (Gujarati Literature Vol I પ્રસિદ્ધ થયું.

૧૮૮૮. 'મોદુર' રીતિનિવેદન પ્રસિદ્ધ થયો.

(આનુસૂચી ૧. ૭૦૫)

## સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેટિયાનું સ્મારક

સાહિત્યપ્રેમીઓને ફૂંડ માટે રકમ મોકલી  
આપવાની વિનંતિ.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની આગવન સેવા કરી, બનેને સમૃદ્ધ કરનાર સ્વ. નરસિંહરાવનું સ્મરણ કોઇ પણ રૂપે ચિરંજીવ રહે એ હજી છે. સમસ્ત ગુજરાતના સાહિત્યિક ભાઈબહેનોનો ખેશક આ બાબતમાં સદાકાર હોય જ કારણ કે નરસિંહરાવ સમસ્ત ગુજરાતના હતા અને આખું ગુજરાત એમને માટે ગૌરવ લે એ ઉચિત છે.

ગુજરાત અને કાલિયાવાડના સહકાર અને સહાયતાની અપેક્ષા રાખીને પ્રાથમિક કાર્યની શરૂઆત અમે કરી દીધી છે. આ કાર્ય કરનાર સમિતિમાં દો. જ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી પ્રમુખ છે અને શ્રી. કૃષ્ણલાલ મુનશી અને જરૂરી દીવેટિયા ઉપપ્રમુખો છે. સ્મારકના સ્વરૂપ પરત્વે ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચ ગ્રંથોમાં માટે અંદર આપવો કે સંદર્ભરશિષ આપવી અથવા કોઈ બીજી સ્વરૂપ કે પ્રકાર નક્કી કરવો તે વસ્તુતઃ સ્મારક માટેની રકમ એકત્ર થાય તેના પર આધાર રાખે છે એટલે એ ત્યાર પછીનું કાર્ય છે. સ્વ. નરસિંહરાવની દીર્ઘ અને ખરેખરી સાહિત્યસેવાના પ્રમાણમાં ગુજરાત એમના સ્મરણ માટે જોરસુ આપે તેટલું જોઈએ છે.

ગુજરાતભરમાં તેમ જ ગુજરાત બહાર એમની સાહિત્યકૃતિઓથી પરિચિત અનેક ભાઈબહેનો વસે છે. એમનો વ્યક્તિગત પરિચય ધરાવનારાં પણ અનેક ભાઈબહેનો અહીં તહીં હશે. તે બધાં જાને એમના સ્મારક ફૂંડ માટે રકમ મોકલી આપે એટલું જ નહીં પણ જો જો દિશામાંથી એ મળવાનો ઝાંપઝાપ હોય તે મેળવીને કે મેળવવાને આમને સહાયતા કરે એવી અપેક્ષા અમે રાખીએ છીએ.

વર્ગી ઇ. સ. ૧૯૨૧ થી સ્વ. નરસિંહરાવે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ગુજરાતી શીખવવાનું શરૂ કર્યું તે દરમિયાન એમના બી, એ. અને એમ. એ.ના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ થયેલા તથા કોલેજની તેમની આ સેવા દરમિયાન તેમના સંસર્ગમાં આવેલા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ જોઈ નથી. એઓ રૂા પણ અમને સહાયતા કરવામાં સ્વ. નરસિંહરાવ તરફનું એમનું મમત સંપૂર્ણતઃ દર્શાવશે એમ અમને શ્રદ્ધા છે. તેમાંના ઘણાં જો જોડે જોડે રથે જીવનન્યાપારને અગે રહેતા હશે પણ અમારો આ સંદેશ તેમને ત્યાં પહોંચશે એવી આશા છે.

મુંબઈ, સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, જાનપુર, રાજકોટ વગેરે અને ખીલાં એવાં ગુજરાતનાં શહેરો એકથ અઢ કાર્ય કરે તો નરસિંહરાવનો મિત્રહવ રાખવા એ કામ ગુજરાતને માટે બહુ રહેવું છે.

‘કુસુમમણી’ ને ( ૧૮૮૭ ) પ્રસિધ્ધ થયે આજે પચાસ વર્ષ પૂરાં થાય છે. પચાસ વર્ષની આવી સતત સાહિત્યપરંપરાવાની કદર કરવાનો ગુજરાત માટે આ અવસર છે. પ્રારંભ થતી સાહિત્યસંસ્કૃતિના યુગમાં ગુજરાત આ વિનવિનો ઉચિત જ ઉતર આવશે એમ અમને શ્રદ્ધા છે.

કૃતિ મિનિના ટ્રેઝરર શ્રી મનમુખરાવ એ માખર R. A. J. T. પોસ્ટ ઓફીસ પામે. મુંબઈ. એ સન્દર્ભે યોજના રૂપા કંપી.

ધનમુખરાવ મહેતા,  
ચન્દ્રવદન મહેતા,  
બાનુશંકર વચસ,  
દશરથ પંડ્યા,  
વિલાસન મુર,  
વસેરા શુભ,  
અંબોઝી,

### ( અનુસંધાન ૫ ૭૦૩ )

૧૯૨૪, ગ્રેપમ એશિયાટિક સોસાયટીની મુંબાઈની સંખ્યા કેને ચૂંટાવા.

૧૯૨૬, ‘સ્મરણમુકુર’ અંધ પ્રસિદ્ધ થયે.

૧૯૨૮-૨૯, મુંબાઈ યુનિવર્સિટી નરસી ‘૧૯૨ વસનગ્ર મધ્યગ્ર વ્યાખ્યાનમાળા’ અંગે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં.

૧૯૩૨, Gujarati Language & Literature Vol II, પ્રસિદ્ધ થયું.

“ એમનાં બીજાં પુત્રી બહેન લવંગેશ મહેતાનું અવસાન.

“ ‘૧૯૩૨ વસનગ્ર મધ્યગ્ર વ્યાખ્યાનમાળા’ નું પુસ્તક ‘Gujarati Language & Literature’ પ્રસિદ્ધ થયું.

૧૯૩૩, ‘વિદ્યાસીમા’ ચિન્તનક્રમક સંપ્રદ પ્રસિદ્ધ થયે.

૧૯૩૫, ‘બ્રહ્મચરિત’ કાવ્ય ( સર એડવિન આર્નેસ્ટન ‘Light of Asia’ કાવ્યના કેટલાક ખંડોના અનુવાદરૂપે ) પ્રસિદ્ધ થયું.

૧૯૩૬, એમનાં પત્ની નો. સુધીયાબહેનનું અવસાન.

“ ‘મનોમુકુર’ ( અંધ બીજો ) પ્રસિદ્ધ થયે.

“ ‘Gujarati Language & Literature Vol I, ને ગુજરાતી અનુવાદ ( ઓ. રમપ્રસાદ બાપી અનુવાદિત ) પ્રસિદ્ધ થયે.

૧૯૩૭, અવસાન તા ૧૪ મી જાન્યુઆરી.

## તંત્રીસ્થાનેથી

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈને અર્પણ થતી સ્મરણાંગલિ રૂપે ગુજરાતનો આ અંક પ્રસિદ્ધ થાય છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈની પ્રતિ સમસ્ત ગુજરાતના માટે એટલી ઉપકારક હતી કે આવો એક સ્મરણાંક એ પ્રતિષ્ઠિત બધું કાળ ભાગ્યે જ ફેડી શકે. છતાં તત્કાળ જોઈ શકે તેટલું કરવાનો પ્રયાસ અમારો છે.

અમારા આ પ્રયાસમાં આ અંકના સર્વ લેખકોએ અમને જે સહકાર આપ્યો છે તે માટે અમે તેમના કાળી છીએ. વસ્તુતઃ તેમના આવા સદકાર વગર આ અંક આ સ્વરૂપમાં તૈયાર થઈ જ ન શકે. ઘણાં પોતાના વ્યવસાયી જીવનમાંથી સમય કાઢીને પણ અમારી વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો છે તેનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે. નરસિંહરાવભાઈના સ્મરણમાં તો ગુજરાત ધારે તો જે ત્રણ મન્યો પણ પ્રસિદ્ધ કરી શકે, એ દિશામાં આ તો એક નમ્ર પ્રયાસ જ છે.

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈના વિપુલ સાહિત્યસર્જનનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરવા માટે પણ કોઈ માસિકનો એકાદ અંક અવશ્ય ન્હાનો પડે. છતાં એમના સાહિત્યજીવનનાં વિશિષ્ટ અંગો તો ત્રણ જ કવિતા, વિવેચન અને ભાષાતર્યા: એટલે એ ત્રણ અંગો વિશે વિચારણા પ્રત્યાદિ આ અંક માટે અમે મેળવી શક્યા છીએ એ અમારા પ્રયાસની સાર્થકતા છે. અને બીજી વિગતો પણ પૂર્તિ રૂપે આ અંકમાં છે.

વિશેષનાં સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ પચારીમાં પડ્યા પડ્યા જે સ્મરણો લખાવેલાં તે એમનું છેલ્લું લખાણ તરંગલીલા પણ અમે આ અંક માટે મેળવી શક્યા છીએ. સ્વજનો અને મિત્રોમાંના દેશદુષ્ટ એમના એ લખાણથી પરિચિત હશે પણ વિશાળ વાચકવર્ગ માટે તો તેમનું એ સૌથી છેલ્લું અપ્રગટ લખાણ છે. એ લખાવતી વખતે પણ ત્રણ જોડેલાં દૃશ્યો એ પ્રત્યક્ષ અનુભવતા હોય એવો ઉત્સાહ એમનામાં દેખાતો હતો. તે પછી પણ આવાં વિશેષ સ્મરણો લખાવવાનો એમણે પ્રયાસ કર્યો હતો પણ શક્તિએ ધાયું કામ ન આપ્યું એટલે ગુજરાત માટે તો આ તેમનું છેલ્લું લખાણ જ છે.

આ અંક માટે વસ્તુસામગ્રી મેળવવા જે સમય જોઈએ તે લક્ષમાં લઈને એકાદ અઢવાડિયાનો વિલંબ વાચકો દરગજાર કરશે એમ અમે ધન્યતાએ છીએ. અંકમાં અને બહાર છપાવેલી છબીઓના પ્લોક માટે 'જનમજૂમિ'નો અને 'એટલી-રોટાનિયન'ના તંત્રીના અમે આભારી છીએ.

એમના સ્મરક માટે પણ આ અંકમાં અને તે પહેલાં અન્ય સામયિકોમાં વિનંતિ પત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. ગુજરાતભરના વિચારસિદ્ધાંતો આ પ્રતિમાં પૂરેપૂરી મદદ કરશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

# વર્તમાનસાર

: રો જ નોં ધ :

તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરી વિશેષાર્થે સાહિત્યમંત્રાલા વિભાગેનું બોલે તરફાળતુ કલ્પદર્શન કલ્પ. સુરત કોકલ બોર્ડે પ્રેર કરી રકમબોર્ડ સમિતિને નિવેદન કર્યું કે શાળાઓમાં શરૂઆતમાં શાળાઓનું બંદો માનરમ' ગવણવર્યું.

## ફેબ્રુઆરી

- તા. ૨ ફેબ્રુઆરી વડોદરા શાળા 'પુરોહિતપ્રત્યક્ષ' સભામાં જાહેરાત કરી કે ૧૯૪૦ માં પુરોહિતની ઉમ્મર ૧૮ વર્ષની હશે તેને આ પ્રત્યક્ષ સાથુ ખડો. રવગરથ નર. મિંદરાજ દિવેશિયાનો પુત્રકમમલ મી કામસગુજરાતી સભાના પુત્રકાલપને બેટ બપાથો. એપરમાધક અધિકારી વર્ગના ખીચા આચાર્ય શ્રી ઉચિત્રનુ અવમાન.
- તા. ૩ એમ. એન. દેવના લંબોપણા હેણ 'ઇન્ડિપેન્ડન્ટ કનિયા' નામનુ સંપાદક શરૂ કરવાની જાહેરાત થઈ.
- તા. ૪ દિલ્લી નગરકીયા કુતુખમિનારા પાનેસ બોદકામને બોલે પુરાણો કાબો, પુચુગાર સમયના બોગબ અને સિકકાઓ નીકળ્યા.
- તા. ૫ મુંબઈ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશને સંતનિનિવમનનાં મધકો વધારવાના હતાને ટેકે ન આપ્યો.
- તા. ૬ સ્વર્ગ્ય સાલાર શ્રી નરમિદેગવ દિવેશિયાનુ રમારક કરવા ને કુધજલુ કરવા એક સમિતિ દિ. બ. રૂપકુચાવ જોરીને પ્રમુખપદે નીમાઈ. જર્મનીએ કમ લગર દનનું 'એકમિરવ લિપદ' નામનું ગદ્યની જાહાજ સાગરમાં જીવાયું.
- તા. ૭ મુંબઈમાં મદામબા તરફથી મનજીમાં પ્રચારમયે કરવાને માહત્તીગર્યું સરકમ નીકળ્યું.
- તા. ૮ સરકારી જાહેરાત થઈ કે આપુ લારમાં નાપહાર કરેનસાત હાથે દિલ્લી હરખાર અજાણો હતો તે બોધક રહેશે. સેંટ જવિયર કોલેજના શુભરાતી દિવિરકમુદમાં મુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ બ્યાખ્યાનમાળા બોલે શ્રી દુર્ગાકર સાસ્ત્રી ખીચું બ્યાખ્યાન 'શુભરાતનો દનિદામ' વિશે થયું.

- તા. ૯ રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ નેહરુનું દાદર ખાતે વ્યાખ્યાન થયું. શુક્રારમાં કવિવર નાનાલાલનો મણિમહોત્સવ ઉજવાયો અને તે સભામાં કવિશ્રીએ વ્યાખ્યાન આપ્યું.
- તા. ૧૦ સમકરની ગુજરાતી વસાહતે પોતાની ગુજરાતી સંસ્થા સ્થાપીને ત્યાં નવા જનાર ગુજરાતીઓના સત્કાર માટે યોજના કરી.
- તા. ૧૧ તરુણ ગુજરાતી સાહિત્યસભાના આશ્રયે આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવે કાર્યસ ગુજરાતી સભામંદિરમાં સાહિત્ય ચર્ચા કરી. 'હિન્દિયા એક્ટ' અનુસાર નવી ચૂંટણીનો આરંભ મુંબાઈ અને ગુજરાતમાં થયો. લેન્ડેશાયર કમીટીએ પોકાર કર્યો કે બ્રિટિશ માત્રની આખાન હિન્દમાં થવી ગઈ છે.
- તા. ૧૨ ખાધ પદાર્થોની મોંઘવારી થવાના કારણે કચ્છરાજ્યે પોતાને ત્યાં આયાત થતા અનાજ ઉપરનું દાણુ માફ કર્યું.
- તા. ૧૪ મુરતની પારેખ હુન્નરશાળાના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. ચીચગરને યંત્રવિદ્યાનાં ત્રણ પુસ્તકો લખવા માટે સરકારે રૂ. ૪૫૦૦) નું હનામ આપ્યું.
- તા. ૧૫ ગ. બ. ગોવિંદભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપદે વડોદરામાં કવિ નાનાલાલનો મણિમહોત્સવ, તે પ્રસંગે કવિ નાનાલાલનું “ જગત કવિતાના દાન્યશિખરે ” વિશે આપણું.
- તા. ૧૬ કાશ્મીરના મહારાજાએ સર રી. વી. રામને સ્થાપેલી એક્ટેમિ ઓફ સાયન્સને રૂ. ૫૦૦ ની આમુ વાર્ષિક માન્ય આપવાનું જાહેર કર્યું. વડોદરારાજ્યના ખેતી-વાડીખાતા તરફથી કાફિયાવાડમાં આવેલા કોડીનાર અને ધારી વિભાગમાં ફળી ખેતી કરવાની યોજના વિચારાઈ.
- તા. ૧૭ મુંબઈમાં તેમ જ ગૂજરાતમાં એસેમ્બલીની ટ્રેટલીક બેઠકો માટે ચૂંટણી.
- તા. ૧૮ સર ચિમનલાલ સેતલવાડને વકીલાત કરતાં પચાસ વર્ષ થયાં તેના સ્મરણમાં તેમની કારકર્દિનો સુવર્ણમહોત્સવ ઉજવવાનો નિર્ણય. ગાંધીની રાષ્ટ્રીય અંગ્રેજી પુસ્તકમાં સ્વર્ગ. મહારાષ્ટ્રી લક્ષ્મીભાઈની બદનક્ષી કર્યો માટે ડા. હરિસિંગ ગૌરે તેની પ્રકાશક અંગ્રેજી કંપની અને જાણીતા પુસ્તક વિક્રેતા શ્રી. તારાપોરવાળાની કંપની સામે રૂ. ૯ લાખનો દાવો માંગ્યો.
- તા. ૧૯ મુંબઈ હક્કાકાની કાઉન્સિલની ચૂંટણીનું પરિણામ બહાર પડ્યું. મુંબાઈમાં ગોખલે જયંતી ઉજવવાઈ ગાંધીઆરમાં હિન્દ વિરુદ્ધ કાયદાઓ સામે વિરોધ કરવા સર ટાવરજી જલ્દાંગીર સભાશ્રદમાં ઇન્ડીયન હન્ડીઅન સિરિઝનશિષ એસોશિયેશન તરફથી જાહેર સભા મુંબાઈના ગેયર ઓ જમનાદાસને પ્રમુખપદે બરાઈ.
- તા. ૨૦ મુંબાઈની સેન્ટ ઝરીઅસ કોલેજમાં રેવ. આર. ગુડેલનું ‘ગાંધિન અને સંગીન’ વિશે આપણું.



- તા. ૨૧ ચંદ્રનગરમાં અખિલ અંમ આદિત્યવિજયક પરિવહ મળી.
- તા. ૨૨ મુંબઈની ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એસિયેશન કક્ષમાં ડી. જી. એમ. કુમારપ્પાનુ "માનુષ્ય જનના સામાજિક ગુણો" વિશે બોલ્યા.
- તા. ૨૩ મુંબઈમાં પી. ઇ. એન. કક્ષમાં અસંગે સી. દેવેન્દ્ર સત્યાગ્રહીનુ શ્રી. વિન્દના ભાષણો' વિશે શ્રી. મરોઝીની નાવકના પ્રમુખપદે બોલ્યા.
- તા. ૨૪ મુંબઈ ઇલાકાની એસેમ્બલીની કામઘર, ખાસાની મહા મુસ્લિમ, ખિસ્તી ને મુનિમિરીની મુંદળીનું પરિણામ જાહેર થયું. મુંબઈમાં વસનાર મોલાનિયાની સ્વર્ગ, રામચંદ્ર એમ. બદના દુરરીએએ કે દેવે લાખની ઉઘર રક્ષ મુંબઈ માટે એડિક્શન કોલેજનુ રિવાર્ડીબલ બોનસ આપી; સરકાર મકાન સાથે સ્વર્ગસ્થનું નામ જોડાશે.
- તા. ૨૪ મુંબઈ ઇલાકાની એસેમ્બલીની સામાન્ય મુંદળીનું પરિણામ જાહેર થયું, મુંબઈમાં કવિવર રામેશ્વર 'ચિત્રાંગક' નાટક 'રિશ્તઆરતી' ના લાખાએ બજાવ્યું.
- તા. ૨૬ મુંબઈમાં 'રિશ્તઆરતી' ના લાખાએ કવિવર રામેશ્વર 'ચિત્રાંગક' નાટક ખાસપદે બજાવ્યું.
- તા. ૨૬ શ્રી સાહિત્યસંસદની વાર્ષિક સાધારણ સભા અંતે સામાન્ય સભા—મનોએનું નિર્વેદન, બધાણના મુધાગને સ્વીકાર, કાર્યવાહીની ચૂંટણી વગેરે કામ થયું.
- તા. ૨૭ શ્રી સાહિત્યસંસદના આશ્રયે અને શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને પ્રમુખપદે મદદી મેથાણદે એંગારને ૭૫ ગીની અપંગતો સમારભ-કારણ જરૂરીરે હોલ મુંબઈ. આ સભામાં ૨૧ નરસિંદરાવ માટે રોકડો દરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો.
- તા. ૨૮ ચરત સાહિત્યસમાના આશ્રયે ચરતમા કવિનાનાવાસનો મણિમંદોસર ઉજવ્યો.

‘ધૂમકેતુ’ તું નવું પુસ્તક  
ત. જી. ખા. : મંડળ-ચોથું.  
: બહાર પડી ચૂક્યું છે :

મુર્તિ કથારત્ન કાર્યાલય : અમદાવાદ.

# મહાગુજરાતનું માનીતું માસિક શારદા

પાણિક લગભગ :  
વિંદમાં : વા. ૬-૮-૨  
પરદેશ શીર્ષાંગ ચાદ

તંત્રી :  
ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગુજરાતી માસિકોમાં શારદા કઈ રીતે ભાત પાડે છે ?

- ‘ શારદા ’ એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર મહિને બે વિદગી ગિંતા આપે છે.
- ‘ શારદા ’ એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જે ગોરડી લોકસાહિત્યની રસદહાણ માટે સુપ્રસિદ્ધ છે.
- ‘ શારદા ’ એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જેના તંત્રી અંક, નવનિર્મિત અંક, લોકસાહિત્ય અંક અને દીપોત્સવી અંક માટે દરમિયાન લોકો દર વખતે રાહ જુએ છે.
- ‘ શારદા ’ એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જે શિષ્ટચર્ય અને આગવગંભીર સાહિત્યનો સુમેળ સાર્વિ છે.
- ‘ શારદા ’ એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર વર્ષે ગોરડી ઇતિહાસની રા. રાયચુરાકત નવલકથા આલોકને ભેટ તરીકે આપે છે.
- ‘ શારદા ’ એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે કે જે ગુજરાત એક પંચાંગ સાહિત્ય અને કલાનો રસભાગ દર માસે તમારે ત્યાં પહોંચાડે છે.
- ‘ શારદા ’ બાર વર્ષથી પ્રગટ થાય છે. તમે એના આદક થયા હશે જ. ન થયા હો તો નીચેના કોષ્ટકનું કચ્છે આજ ને આજ ખજાર આપો એટલે ‘ શારદા ’ રાહ થશે.

તંત્રી : ‘ શારદા ’ ચારવાડ ( કાલિયાવાડ )

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લી. વડોદરા.

આર. આર. એલની કંપની, પુસ્તકાલય, પ્રી-સેલ રોડ. સુબાઈ નં. ૨

(અનુસંધાન ૧૩૮ ઝ નુ ચાત્ર)

આપણા ગુજરાત પર ધનુષીયાર બેકેટરતાનું આરોપ કરનાતુ અને મન ધાર છે. મનચાન કહેવાનું ગુજરાત હજી એટલી બાતરખાને અજાણ્યે એવા દનિવરતાની કે પ્રખર પડિતોની શ્રેણી ને વાચનસામગ્રી માટે વિશાળ ને પ્રતિનિધિત્વપૂર્ણ અંશમંદિર રંગએ તેનું નથી ઉત્તર કરી શકતુ. એના પડિતો માટેનુ જ શબ્દધન, પુસ્તકધન, પ્રમાણુચય કે ધીનકામઅંશ નથી રોળે કરી શકતુ. આ રિયતિમા જને લગતી લગો તે પડિતને પોતાના ખાનગી નાના પુસ્તકસંગ્રહને તે ઉપરના મનની મર્યાદિત મજી ઉપરથી જ પેતાનું હેતુ ખેડી લેવું પડે છે. આડી રિયતિમાં પણ સમ્મન સામગ્રી જમાવીને તેના વિશાળ વાચનને મનથી જે વૈજ્ઞાનિક ચોકસાઈ સમીનતા અને વ્યાપકતા પડિત નરમિહરાજભાઈએ તેમની બાલશાસ્ત્ર કે શબ્દશાસ્ત્ર પરવે સિદ્ધ કરી છે તે એમના અચાગ મોહમ્મદ ઉપરાંત તેમની ભાષાબકિતની નિર્ભળ ને અખંડ બકિત બતાવી આપે છે. જનામા જના શબ્દથી મંડી કોમ નવીન શબ્દ પ્રયોગના ગાઢ પરિચય આપના, તેમા અમુકિ હોય તેા સામાની કાનપરી પડાવી બતાવી આપના નરમિહરાજભાઈ પુસ્તકનતા પડિતને કનિતવનકયામરેને તેમની સપૂર્ણ તૈયારીમરી જાનસમદિ ને તેની વિશિષ્ટ ચોકસાઈ વડે ચડાત કરી નાખના.

આડી ખાલ અને આંતર પંદાનિક ચોકસાઈથી શુદ્ધ કરેલું નરમિહરાજભાઈનું આજંબી તે દનિ સુધીનું જયું ગદ્યમાહિત્ય છે.

નરમિહરાજભાઈની ગદ્યસૃષ્ટિ આટલી બધી સ્વચ્છતાથી ભરી છતા વિશાળ અને વિપુલ છે. એકાબી નિર્લેખ (૧૮૮૮), (૧૯૦૫), મનોમુકુર (૧૯૦૪), અગ્રજમુકુર (૧૯૨૨) વિવંદીશા (૧૯૩૩) ઉપરાંત અંગ્રેજીમા Gujarati Language and Literature Vol. I (૧૯૨૧) Gujarati Language and Literature Vol. II (૧૯૩૨) અને મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની, હજી વસનછ માધવજી આખ્યાનમાળામા Gujarati Language and Literature (૧૯૩૨), મનોમુકુર ચથ બીજે (૧૯૩૬) આ ઉપરાંત મનોમુકુરના હજી ત્રીજા અને ચોથા ચંધ ઉપર છે તે નરમિહરાજભાઈની સુધ ને નિનિક અવ્યવિ છે.

નરમિહરાજભાઈની આ ગદ્યસૃષ્ટિને સાહિત્યના વિવિધ અંગોવાર તખાગીનું નો તે નીચેના વિભાગોમાં વહેચાઈ જતી જણાય છે.

(૧) વિવેચન, (૨) વ્યાકરણ, બાણ, (૩) કાવ્ય (૪) સર્ગ, (૫) ઇત્યન ચરિત અને ઇત્યનદર્શન, (૬) રમ, સામ્મ, કાતા, તારા-રેખા અને ગચાઓ, (૭) ધર્મવિચયક વ્યાખ્યાનો અને ચર્ચાઓ અને (૮) ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સામ્મ વિર કથા.

ખીલજો બંને અને તેમ મને, પાત્ર જૂની ગુજરાતી બાણના કલ્પપ્રકાશો આગળ ધરાવને મંદુલિત ધાન્યે પદ્ધતી આપણી મરમંએને તેમા અંગ્રેજી યુગના આગળના નીલ જગની માખા પ્રગાખાઓ ઉમેરી-વિશાળ મર કન્યા, વહે પ્રાનાર અને ઉમરના-વાર બગીરખ તેા કસિપર નર્મદાસર જ કહેકરી આપણા મરની આ બગીરનીના બગી-૧૪ નર્મદની મરમંદિલિત દર્શન પાત્રને જ આપણા નર્મદપુત્રને ને ને પડીના મરકાદો.

સામિમાન ગ્રેરાયા છે એ ઐતિહાસિક સત્ય આપણે વિસારી શકીએ એમ નથી. નરસિંહરાવભાઈએ પોતે વસંત રજતમહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથના એમના ઉપોદ્ધાતમાં આ સત્યનો દર્શન કરી આપણા ગદ્યના વિકાસની નોંધ લીધી છે. તે લખે છે:-

“ભાસિક સાહિત્યના સંગ્રહમાં ભાષાશૈલીની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીશું તો પણ ‘વસન્ત’ ભાસિકના ઉત્પન્નમાં વિશેષ રીતના મનનીય અંગે જણાશે. ગુજરાતી ભાષાના ગદ્યસાહિત્યનો ઉદ્ભવ બહુ પ્રાચીન નથી. (પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્યનો ક્ષણે અસ્પષ્ટ છે તે સુવિદિત છે.) એ સાહિત્યનો ઉદ્ભવ સ્વતન્ત્ર ગ્રંથોના રૂપમાં પણ સરખામણીમાં આધુનિક જ ગણાય. ભાસિકના આગ્રયમાં રહીને આધુનિક ગુજરાતી ગદ્ય સાહિત્ય વિશેષ રીતે વિકસિત થયું છે. ગુજરી ગદ્યના પિતાનું બિરુદ સ્વ. નવલકામભાઈએ જેમને આપેલું તે મરહુમ રણછોડરાસ ગિરધરભાઈએ “બુદ્ધિવર્ધક સભા” ના ‘બુદ્ધિવર્ધક’ નામના ભાસિક દ્વારા જ ગદ્યસાહિત્ય ઉત્પન્ન કરેલું. આ સ્થિતિમાં આજના પ્રયોગનને અંગે તો ભાસિકોમાંના ગદ્યસાહિત્ય તરફ જ દૃષ્ટિ રાખવાની છે. તો આ પ્રકારના ગદ્યસાહિત્યમાં ‘વસન્તે’ શી સેવા કરી છે તે વિચારતાં, ‘વસન્ત’ ની એ સેવા અપૂર્ણ લાગે છે! આ ગદ્યસાહિત્યના વિકાસનું યત્ન દૃષ્ટિદર્શન અહીં અનાદુત જ ગણાશે; તેમ જળી તે માટે સ્થળ તથા સમયનો પણ સક્રોચ આડે આવે છે. આજ તો એ સાહિત્યના મુખ્યમુખ્ય ક્રમોનું દર્શન કરીશું તો બસ થશે. અર્ચાચીન ગદ્યસાહિત્યના મુખ્ય સ્તંભ નર્મદ, નવલકામ અને મણિલાલ દિવેદી.

—ઉપોદ્ધાત : વસન્તરજત મહોત્સવસ્મારક—

—અંચ : ૧૯૨૭—

નરસિંહરાવભાઈએ ગણાવેલા આ ત્રણ મુખ્ય સ્તંભોની ગદ્યસૃષ્ટિ સાથે ‘આપણે ગોવર્ધનરામચંદ્રિત મરસ્વતીચંદ્રની ભાવનાઓ ક્રીડતરી વિશાળ, પ્રવાહી અને ઉચીનીચી કસોટીમાળામરી વિવિધરંગી ગદ્યસૃષ્ટિ, નરસિંહરાવભાઈની એકદરે પચાસ વર્ષભર ખીસેલી ગદ્યસૃષ્ટિ, એમના જ સમકાલીન અને એમના જ જેવા ઉત્કૃષ્ટ ગદ્યવંશની જૂની અને નવી રસસમૃદ્ધિના સ્પષ્ટ, વ્યાકરણ, શબ્દસિદ્ધિ, વાચ્યાપાર, રસ, અલંકાર કાવ્ય, વિવેચન, કૃતિ-હાસ અને સંશોધનમાં જોડાઈ ગયેલ ગદ્ય અને પદ્યની-અનેની અલગ અલગ અને સંમિશ્રિત વિવિધતામર શૈલીના નિર્માતા કેશવલાલભાઈની દુસાળ ગદ્યસૃષ્ટિ, વેદઉપનિષદથી માંડી પૂર્વ પશ્ચિમનાં સર્વપ્રકારના સાહિત્યવિહાર કરીને ઉદ્ભવેલી આનંદશંકરભાઈની રસવન્તી મધુર ગદ્યશૈલી સાથે સાથે અવસોડીશું તો આપણે આ વિવિધ ગદ્યશૈલીઓ સાથે સાથે ખીસતી નરસિંહરાવભાઈની ગદ્યશૈલીનો યથાથં દર્શન કરી શકીશું.

દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવી આપણા સાહિત્યના ભાષ્યપિતાદ જેવું બિરુદ પામનાર નરસિંહરાવભાઈનું પદ્યસાહિત્ય આપણને એમના ઉત્તર વયમાં જન્મું થયેલું જણાયું છે પણ વિશેષ કરીને એમનું ગદ્યસાહિત્ય તો એમના એ વયમાં જરા પણ કાળની કૂચની પાછળ પડી ગયું હોય એમ લાગતું નથી. છેલ્લામાં છેલ્લી ગદ્યકૃતિ કે પદ્યકૃતિ એ અવસોડયા વગર રહી શક્યા નથી. એમનાં યુગના મણિલાલથી માંડી છેવરના યુવકકવિ ઉમાચંકર મુધીના આપણા સમય કે આશાપ્રેરક સાહિત્યકારોની યુગવતી કૃતિઓ એઓ અવસોડી

મયા છે ને કેટલીકને વિશે તો એમના સાહિત્યિક વિવેચનઆદર્શ અનુસાર શુજ્ઞતાની ને હોય તો દેશદર્શક પણ વિવેચન કર્યા વગર એ નથી રહ્યા આદર્શજ્ઞતાની જોડણી, ઉચ્ચાર કે અર્થમાં તેમજ સાહિત્યકૃતિના આદર્શમાં કૃષ્ણમાં કે આર્યોગતમાં એમને કોઈ આપી ફીનીટી આપી શકાતી તો તેમાં આ દૃષ્ટિએ એ એકદંક એમનો શાસ્ત્રશુદ્ધને વચનદાર અભિપ્રાય તરત જ પ્રસિદ્ધ કરતા. એમના સાહિત્યાદર્શની લોકોત્તરતા કે પૂજ્યભાવપ્રીતિ એમને કદાચ ને સત્યવર્ણી કરી જેની સ્વદેશી વસ્તુઓ અને સ્વદેશપ્રીતિને અંગે અપણા કૃતિદાસમાં ચોક્કસ શરૂ થઈ તેવી ચોક્કસ આપણા સાહિત્યના આ સૈનિક દેશનદી માંડી આમરણુન્ત કરવામાં ખરે પછી રહ્યા છે એ એમની સાથે ગાઢ પરિચયમાં આવનાર સૈનિક કોઈ જાણે છે. સાહિત્યાદર્શ પ્રત્યેની આપી એકનિઃક ભક્તિને લીધે જ અને તેની વૃષ્ટિ અર્થની તાત્કાલિકતાને લીધે જ શુજ્ઞતાની સાહિત્યની અધિષ્ઠાત્રીએ એમને માટે થયેલ પથસ વર્ગો જોડતી સેવા કરવા માટે આપણની અનુકૂળતા કરી આપી હતી. અને સંસારિક કૃષ્ણવિચોથી વર્ગોવર્ગો ધવાવડા છતાં આ શરૂ સૈનિક છેતરે વર્ગોને પગથીએ અગ્રા છતાં એકસોપંચોસ વર્ગની વધે દસ દિવસ સુધી મદામારત ધૂમનાર મદન મારેલ જેવા આપણને લાગ્યા છે એમની હંમેશની લખાણી રાજનોદિ જોવાનો શુજ્ઞતાને પ્રમત મળે તો તે જાણી જ કે પાકા પાત થયેલા એ વિદસ સાહિત્યમત સાહિત્યને વિસ્તારનાર કદાચ સાથે ને સાથે તે સમયાંતરે જ ધૂમના. આ પંક્તિની અતી આમરણુન્ત ધમકને લીધે જ એમની મધ્યસરિતાએ પોતાનો પૂર્ણવિકાસ કરી હત્યના મદામારતમાં ભળ્યાંભળતાં તો કોઈ અધ્યયન કે ગંગના યુખપ્રદેશ જેવા ફળદ્રુપ અને વિશાળપદ યુખપ્રદેશને જળનાર કરી નાંખ્યો છે.

નરસિંદરાજભાઈએ એમને પ્રિય જે જે ભાષાસાહિત્યના અગ્રોપાગને આપેખ્યું છે તેમાં એમના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનિહીની ઉદારતા, તેમ આપોજનમાં એમની કૃષ્ણવિષ્ણુતા, તેની સંપૂર્ણતામાં એમની એકપાનના અને તેની રાજમાં તેમની આદર્શપાણુના પ્રત્યક્ષ અંગ આરે છે. એમનો દેશપણ એક મધ્યલેખ આપણે લઈશું તો આ દૃષ્ટિએ એમાં આવી સફલતા આપણે જોઈશું અને નેવર ઝીડું મનન કરતાં નિઃશ્વર પર આવીશું કે એ લેખ કેટલો પૂર્ણ અને એના દેશપણ અંશમાં જલએ અપૂર્ણ નહીં એવો એ દર્શ જ.

દેશવસાસભાઈએ એકવાર આપણી દ્વાષના મરવિકામ પરતે કહેયું અને માફ આવે છે. તમારા નહીન કુરે આપણા મદને ખૂબ જ પડેલવ્યુ છે અને એની વિગેળના એ છે કે એમાં સમ્પન્નપે વિવિધતામર યૌત્રપ્રદારો ખીચ્યા છે. દેશવસાસભાઈના કથનોએ તત્કાલ આદર્શ વર્ણના આપણ મધ્યવિત નર્મદના મરથી આરંભી આ વર્ણની છેલ્લી કેપ પ્રિપ્ત મરવર્ણિમાં કે આપણા પ્રિપ્ત મરવર્ણિમાં મરવિવિધતામાં આપણે આપણા મરવના જલ જલ માઈસરસ દનભોમાં જોઈશું તો આપણને પ્રત્યક્ષ થશે. આપણા મરવ સાહિત્યે એના જેને ને વિવિધતા પ્રદેશને અધુરુપુ ગ્રામ્યે નથી અને છતાં તેમાં એ વિવિધને અનુરૂપ સમજ, વિવિધતામર અને સંગીન અર્થા ભરું મર આપણે જોઈશું. એ મધ્ય એની સાદી કે પ્રેમમાં પ્રેમ યૌત્રીમાં કરી છતાં એના પ્રિપ્ત અને અધિકમત સદશે.

આપણે એમાં જ જોઈશું જ.

આપણી ગવૈલીને આપણે એના પાંચ વિકાસક્રમમાં અવલોકીશું તો નીચેના ક્રમ આપણને તેના વિકસતા સ્વરૂપ સાથે જણાશે:—

(૧) સાદું ગદ્ય. (૨) આકર્ષકારિક, (૩) ગદ્યકારનાં માનસની અને તેના વિષયવસ્તુની એકરસતા, એકરૂપતા આલેખતું ગદ્ય (૪) ગદ્યકાર તેનાં વાચકગણને પોતાની સાથે એકરસ કરી પોતે અનુભવે તેવા જ ભાવનો સાક્ષાત્કાર કરાવી એમાં ઔચિત્ય, સૌન્દર્ય અને શક્તિથી ભરપૂર ગદ્ય આલેખે તેવું ગદ્ય અને (૫) સાહિત્યની લોકોત્તરતાનું હૃદયને રસાસ્વાદન કરાવવા ઉપરાન્ત યુદ્ધિને અસર કરી તેમાં તેને લુપ્ત કરનાર લોકધર્મ-વ્યવહારનું મીમાંસક તર્કકાંટિને શિખર ચડતું, ન્યાયનો વિવાદ કરતું કે વિજ્ઞાનની ચોક્કસાઈ પૂર્ણ ચર્ચાઓ કરતું પરિણત ગદ્ય

ગુજરાતી ગવૈલીએના વિકાસની આ વિવિધ અવસ્થાઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી નરસિંહરાવભાઈની ગવૈલીનાં બૃહદ્ બૃહદ્ અવતરણો લઈ એમના ગદ્યના સમગ્ર સ્વરૂપનો દર્શન કરીએ:—

૧ સાદું ગદ્ય.

“સાહિત્યનો દત્તિલાસ કેવો જોઈએ? રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક વિકાસનાં દર્શન કરાવે એવો; પ્રગ્નજીવનને, એ જીવનની ઉત્ક્રાન્તિને, ભૂત વર્તમાન અને ભાવિના અર્શાંભ સાગરને આકાશદૃષ્ટિથી જુએ અને દર્શન કરાવે એવો; ચિત્રકલામાં જે પરસ્પર પ્રમાણ અને ઉચિત સ્થાનનિર્માણનાં તત્ત્વો છપ્પ ગણાય છે તે તત્ત્વો કૌશલ્યથી સાચવીને સાહિત્યના વિકાસનું આલેખન કરે એવો; પ્રગ્નજીવન પ્રગટ કરીને અન્ય પ્રજાનાં સાહિત્યો જોડે નિર્વિધાર તુલના કરી બતાવે એવો; વિવેકયુક્ત ન્યાયશક્તિથી સર્વ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરે એવો; સાધનોથી પરીક્ષા વિના પ્રથમથી જ સિદ્ધાન્ત બાંધી ના લે, પ્રથમથી નિર્ણય કરી નાંખે નહિ, એક પક્ષ તરફ ટળી જાય નહિ, અત્યુક્તિમાં ખેલ ના ખેલે,—એવો; પોતાના વિષયમાં ઊંડું અવગાહન કરી અપૂર્વ જાકિતકો વીણી લાવનારો, સાગરનાં તરંગો ઉપર માત્ર તેજસ્વી નૃત્ય કરીને અન્યને આજી નાંખવામાં આનન્દ ના માને એવો, વર્ણનવિષય સમયમાં પોતે જીવતો જગતો વ્યવહાર કરે, તે સમયના જીવન જોડે તદ્રૂપતા અનુભવે, સહાનુભૂતિ અને કરુણાજળથી તે તે કવિની, સાહિત્યકારની, કૃતિઓનું દર્શન કરીને કરાવે એવો; કવિ અથવા સાહિત્યકારના સમયનું વાતાવરણ, એ વાતાવરણની કવિસાહિત્યકારની કૃતિ ઉપર અસર; એ કવિસાહિત્યકાર પોતાના સમયનો ધડનારો હોતો કે પોતે તે સમયનું આત્મક હતો એ પરીક્ષણ; કૃતિની રસદૃષ્ટિયે પરીક્ષા, અન્ય જોડે તુલના; કવિનું જીવન, એ જીવનનો એની કમારૂતિ સાથે સંબંધ અથવા વિચ્છેદ, જેના પ્રમાણમાં એ કૃતિમાં હૃદયની સાચાઈનાં રણકાતું અસ્તિત્વ અથવા બિનતા આવે, નૈસર્ગિકતા અથવા કૃત્રિમતા આવે; આ સર્વનું દર્શન કરી કરાવે હોવો—હોવો સાહિત્યનો દત્તિલાસ જોઈએ. કેટલાક કવિઓ રમેશ્વર-

૪ સાહિત્યકાર એ શબ્દયોજના અર્થે કરતી પડી છે.

‘સાહિત્યક’ એ શબ્દ તેમ જ અશુદ્ધ અને ભાષાના નિયમોનો અજ્ઞાનમૂલક ઉચ્ચેડ કરનારો છે, તેથી હું એ પ્રયોગ ના સ્વીકારું તે ક્ષમા મળશે એમ આશા છે.

ગાયકો દોલકે, વનમાં પ્રવૃત્તિભાવે ગાયા કરનારાં પક્ષીઓ જેવા હોય છે; કેટલાક અન્યથા વ્યારંભેલા માનસર ઉપાડી છડીને ગાનારા હોય છે; કેટલાક mocking bird (નકલ કરનાર પક્ષી) ની જેવે અનેક પક્ષીઓ વચેરેનાં ધ્વનિ વધાવતું અનુકરણથી પ્રગટ કરનારાં હોય છે; આમ કવિ અને સાહિત્યકારોની પરીક્ષા પણ ચરી નેહએ. કવિના પૂજકો અથવા નિન્દકો એ પૂજા અને નિન્દાની કવિના મન અને કવિની કૃતિ ઉપર અમર, એ પણ પ્રસંગવચાનુ તપામણ અને નોંધાય એ છોટ છે. સાહિત્યનો ઇતિહાસ કાંઈક આ પ્રકારનો નેહએ એમ કું માનું.

-સાહિત્યનો ઇતિહાસ કેવો બેઠેલ છે ?

સાચદનો અપ્રસિદ્ધ રહેલા અંથ : ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ ૧.

૧ અપ્રસિદ્ધ કારિક ગદ્ય

"નવજરામની સાથે સાક્ષાત્ સપ્તમું નું આચારુ સમરણ નથી. દૂરથી ને દૂરથી નેહ, ગળી, પુત્રેલા દેવતા સ્વરૂપ જેના બા. અગત મનધના સ્વયં વડે ના ઓળખેલા, એ પડિન, કવિ, વિવેચક, ચિન્તક આરે મન મારી દુનિયાની બહાર મહમણ કરનાર વ્યોમચારીમદ્દ જેવા લતા. માત્ર એકમેલાર પવનસ મમાગમ ( જુદિનો મમાગમ ) થતાં વ્યોમમંડલમાંથી ધડીબર હનરી પૂજી ઉપર પણ મિદિગુનને અડતા એ તારકનાં દર્શન થયેલાં." સમગ્રગુપ્તકુર : સ્વ નવસરામ અને સ્વ. અમાત્રાસ પૂજક ૭૭

૨ સ્તોત્રમાનસની તાદશતા આલેખનું ગદ્ય

"હવે કાલુકર પડેલો પડે છે. પાડો કીધે છે તે સાથે જ આર્યોની નર્મદાના ઘાટ ઉપર બેઠેલા એક હેલતી છત્રી પ્રગટ થાય છે. મોટાદાગાડી પાપડી છત્રી પહેલેલા, કૃષ્ણભગ્નોના શૃંગારથી શોભિત, અંધિક કવિ દયાબાને કાણુ નહીં ઓળખે ? જુઓ, હાથમાં તંબુરો લઈને; અને તે સાથે જ સગીત અને કવિતાની દેવીઓની નિર્નિઓચિત્ર-પદ ઉપર પ્રગટ થઈ. અને જાણીએ લલિત લટકારી પોતાની નાણુક દેહલના લહેકાવતી, મરમે રમવાને ગોરી સાચરી દોલ એમ જણાય છે, એમના અનીર સુષટ અને સુવાણી આનંદીનાં મનો નાનિ દાખિયી દાયે છે અને મિન્દર્પની ત્રિષ્ટિ વરસાવે છે "

‘સર્વત’ માસિક : માધ : સં. ૧૬૬૭ : એકિક-સ્કટલ કોલેજ ગુજરાતીમંડળની સ્થાપના સમય અંગતભાષણ.

૪ સ્તોત્ર વાચકની એકસ્વરૂપતા શાધનું ગદ્ય

આ પુત્રીનું પુનરવનંદન કું :

"નનુભાઈ મને બેગે કહે, " ત્રણ વર્ષથી પણ નાની, શેષવની મુખ્યસ્થામાં, તેમજ નારંગી રંગના મિન્દર્પવ્યોમમાં જાલશુક તારાની જે. વિદરની પુત્રીના આરમમાં પ્રત્યક્ દર્શન થાય છે આ ગિતમાં રંગ પૂરી દે છે, એની પ્રતિબિમ્બમુલ છાપી અસાધ્ય છે,

અ કરતાં પૂર્વે અનિશેષગદ્યનું ચિત્ર આવે છે: મુખ્યમાં રતિ ગાનદેશ સરેજન ઉપર અમગાદ જાણી એકદમ સાધાને અમે જાણીએ, વિરોધિમાં પાત્ર સામે મોટી એની આવના કુજમાં એ જાણી સતી છે; સતી સતી બેમે માગાં મળાંબંદરની

(૩) છેવટે એટલું અંતઃકરણપૂર્વક કહું છું કે આ નાટકો વિશેની મારી અથવા યોગ્ય પ્રમાણથી ખોટી દરજે તો મારા નેટલો આનંદ ખીન્ન કેદને નહીં થાય. કેમકે અર્વાચીન તેમ જ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય તથા ગુર્જરભાષા તરફની ભક્તિમાં હું કેળવે નમતું આપું તેમ નથી.

— મીઠા સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ : કવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

(૪) આ અતિ તીવ્ર અલસ્યતાની ભાવનાને સાચવી રાખવાને માટે છેક આરમ્ભ થી જ રા. નાનાલાલ પોતાના આ નાટકનાં નાષકનાયિકાને બંધુ જ સાવચેતી જ દેહરપર્શથી અરમ્ભે રાખેલે. જે વખતે આ હૃદયભાવના સિકાર નહોતી : પાળી, હંચ સ્વન્તને જ્યાં જોડે સંસારલગ્નથી જોડવાની અભિવ્યક્તિ હતી, તે વખતે પણ ‘હિમગંગા’ માંથી. જ્યાંને ખચાવતી વખતે જ્યન્ત એને શરીરપર્શ કરીને ઉચ્ચી નથી લઇ જતો, પણ ધનુષ્યમાં જ્યાંને ભરવીને ઊપાડી લઈ જવાનું અદ્ભુત પરાક્રમ કરેછે (અંક ૧, પ્રવેશ ૧, પૃષ્ઠ ૧૧, છેવટનો ભાગ); અંક ૩, પ્રવેશ ૧ સુધી આવી પહોંચીએ છીએ ત્યારે તો જ્યાં અને જ્યાં વચ્ચે દેહલગ્નની વાતના સરી પડ્યા લાગી જ છે અને આત્મલગ્નની વાંછના જ ઉદ્ભૂત ધર્મ વિકસિત થયેલે; ત્યારે પણ-અથવા તો, ત્યારે તો ખાસ-જ્યન્ત અને જ્યાં ભાવિનિર્ણયની ચર્ચા કરતાં ઊભાં છે તે વખતે પ્રત્યેક શુદ્ધ શુદ્ધ આંખાને અડીંગીને ઊભાં રહ્યાં છે. (પૃષ્ઠ ૧૨૮ પંક્તિ ૩); જ્યાં એક આંખાની ડાબે ચડીને બેસેછે (પૃષ્ઠ ૧૨૯, છેવટની ખીછ પંક્તિ), ત્યારે જ્યન્ત ખીછ આંખા ડાબે ચડીને બેસેછે (પૃષ્ઠ ૧૩૦, પંક્તિ ૬); અને અતે નાટક સમાપ્ત થઈ, છેવટના epilogue ૩૫ પ્રવેશમાં જ્યાં અને જ્યન્ત આત્મલગ્નથી જોડાયેલાં જ્યાં અને જ્યન્ત-દેહલગ્ને ચાલુજોડાયેલાં જ છે તે વાતને ભર દબો પ્રત્યક્ષ કરવાને માટે કવિએ નાષકનાયિકાને એક હોડણામાં ના બેસાડતાં શુદ્ધ શુદ્ધ હોડણામાં બેસીને ચાંદનીમાં ગદગદીના જળમાં વાડે છે એમ ચિત્ર આપણી સમક્ષ મૂકે છે.

મનોહર : ગયે ખીન્ને : જ્યાં અને જ્યાંતનું અવલોકન પૃષ્ઠ ૭૪.

વિસ્તારથી આપેલાં નરસિંહરાવનાઇની મવસુષ્ટિમાંનાં આ ઉદાહરણો પરત્વે મારા તરફથી વિવેચનો ભાર હું નાંખીશ નહીં. પ્રત્યેક વિકાસક્રમમાં સુંદર, સરળ અને અચિત્તપુરઃસર ખીન્ને દેહલગ્ન અને આત્મલગ્નનું મુખ્ય સ્ત્રોત એમાંથી ઉદ્ભવતું રસિક વાચકને પ્રયત્ન થાય એવી એ સૃષ્ટિ એની નેવમણિ જેની સુઝ ને પારદર્શક નિર્મળતાથી આપોઆપ બોલી ઉઠે જ.

આરંભમાં મણિલાલના ગવર્મદિર વિશેના મારા ઉદ્ગેષમાં ‘મણિલાલ’ને રચાને ‘નરસિંહરાવ’ મૂકી, એની પ્રત્યેના એ જ પ્રમાણેના મારા પૂર્વજીવન હું વ્યક્ત કરે છું. અને અતે કીર્તિ અર્વાચીન ૩૫ પેઢી તેજસ્વિની ગગનચ્ચંચમાં આપો દોષદીને સમજે તેના જેવી આ આપણી સુરેખ ને અકબંધ ગવર્મદિરને તેની સાથે સરખાવી આપણા ગવર્મદિરના આ અમર ગંધશિલીની કષ્ટાકૃતિને હું મારું હૃદય આર્દ્રભાવે નંખાવું છું.



ગણ્યવેશાં ચર્યાત્મક પ્રકારો તથા વિવર્તલીલા, અભિનયકલા અને મનોમુકુર પુસ્તકરૂપે આપણી ખાસે ઘણા સમય થયાં હયાતી ધરાવે છે, છતાં શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ તો કવિ અને બાળશાસ્ત્રી તરીકે જ પ્રતિષ્ઠા પામેલા હોઈ તેમના મહત્ત્વપાણી વાત સાહિત્ય શાળાઓમાં પણ બહુ જગ થયેલી છે.

(શ્રી. નરસિંહરાવભાઈના ચર્યાત્મક લેખોમાં આવેલી હકીકત હમેશાં વિશ્વાસ રાખવા લાયક હોય છે; તેમની દલીલ એક સમયે વક્રોક્તની સ્વીકૃત્તી અને કાણેલીયંતરી રચુ કંવચમાં આવેલી હોય છે; પેલાને મદદરૂપ થાય એની જીણામાં જીણી વાત પણ ખુબ સંતોષેલીથી અને સંપૂર્ણ કુશળતાથી મહેલી હોય છે, અને તે બધી વખત બાળાની શુદ્ધિ અને બાળાની સ્વચ્છતા કરી પણ નિસરારેયે હોવાં નથી. તેમની બાળા હમેશાં સીધી અને મુક્તિને જગમગ સિદ્ધ કરનારી હોય છે-અને જો કે સાધારણ જ્ઞાનવાચી લેખક સમગ્ર શકે તેના કરતાં કદાચ કદાચાર અધાર શબ્દોનો ઉપયોગ થયેલા જણાશે-પરંતુ તે શબ્દો માનુસી જ્ઞાનવજારને જ અધાર લાગે, જગપણ સંસ્કારો અભ્યાસ હોય તેમને તો બહુ ઉપયુક્ત અને જરૂરના જ લાગે. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ વાપરેલા શબ્દને બદલે બીજાને શબ્દ મકોએ એ હમેશાં બીનસક્ષાત જ સમગ્રતા જેવું છે કારણ કે તેઓ દરેક-દરેક શબ્દના સંપૂર્ણ અર્થ, તે શબ્દમાં સમાયેલા ધ્વનિ, અને તે શબ્દની અમુક જગાએ ઉપયોગિતા-એવી સુંદર ધોને જાણતા અને સળાણમાં એટલી કડક કસોટી કર્યા પછી જ લખાણ કરના કે એક પણ શબ્દ આપોપાહો કરીએ તો એક સુંદર ધૂનને અગાડો નાખ્યા જેવું જ થઈ જાય.

ત્યારે તેઓ વિવેચન કે વિવરણ કરતા હોય ત્યારે તો તેમના શબ્દો જાણે અમુક શક્તિ બદલા તેમની સેવામાં હાજર થઈ જતા. બાળા સક્ષમ બેઠો, વિકાસના લઘુત્તમ ક્રમે, એકંદરે સખાણમાં ઉપરિયત થતી ઉચ્ચ શક્તિ : આ ખુબ જાણવાયા માટે શ્રી. નરસિંહરાવના શબ્દોમાં અન્યંત સામર્થ્ય હતું, ખૂબ ઓચિંત્ય હતું અને ખરેખર અદ્વિતીય દેશીય હતું. ઉત્તર રામચરિત્રની પ્રેમબરી સમાલોચના કે વિકાસિકાની કદરૂપું સાહિત્યલોચના, જ્યાં અન્ય-માંના સુંદર ગુણોનું પચકરણ કે સંન્યાસી નવરસથાના બાળાંતરની રસલોષક પિંચાળ એ બધે પ્રસંગે તેમની બાળા એક સરખી અર્થવાતી, અસરકારક અને જોરદાર માનુસ પડે છે. અને ત્યારે અસત્યભારોષણ કે વ્યકરણના કદા પ્રસંગને સમગ્રતવા પ્રેમુય છે ત્યારે પણ તેમના નિર્મારોને અને દલીલોને પૂર વેગે દેલી દેવામાં તેમની બાળા એટલી પ્રવાસી અને પ્રસન્ન બની જાય છે કે વારંકા વિચારમાં અને દલીલમાં ન ઢૂંચે તો બાળાની ગોળમાં અત્યવ મમ સર્જી જાય જ.

બાળાની સરળમાં સરળ શક્તિ તેમના સખાણમાં ત્યારે જોઈએ જાય ત્યારે ગુજરાતી બાળા કંમળ છે, તેમાં શબ્દઅર્થને જોઈએ તેટલો નથી, -તે હાથ જોડી જીવી વિચારસરણિ જુદી પાડી દર્શાવતી નથી વધે જે દલીલો વાપરવામાં આવે છે એ બધી કેટલી અયોગ્ય છે તેની આપોઆપ ખબરી થઈ જાય છે. તદ્વાચેત્ત્વમાં કે મંમવિચેત્ત્વમાં તેમની બાળા એટલી સમૃદ્ધ અને સરળ બનેલી છે કે ગુજરાતી બાળામાં જોર



સાચી  
કામગીરી  
પાછા

દેશભક્તિ દાન  
સાચી કામગીરી  
આપી દાન, એનકાઉન્ટર  
સંકુલ વીમા સીમાના વીમા  
વીજર સ્વીકારે છે

કુલ માર્ગ કામગીરી  
શ. ૪,૪૪,૪૪,૪૪૪

દેશ ભારત  
આપણે સર્વે,  
મુખ્ય.



સંપાદક  
૧૯૦૮

સાચી  
કામગીરી  
પાછા

સાચી  
કામગીરી  
પાછા

સાચી  
કામગીરી  
પાછા

સાચી  
કામગીરી  
પાછા

સાચી  
કામગીરી  
પાછા

અસંકલ્પભરત  
શ. ૧૯,૧૯,૧૯,૧૯  
સાચી કામગીરી  
સાચી કામગીરી  
સાચી કામગીરી

સાચી  
કામગીરી  
પાછા

માટે જે કાંઈ હીન વચ્ચે કાઢવામાં આવે તે માત્ર લખનારની જ અશક્તિનું પરિણામ છે એમ કહેવાઈ જાય છે. બધા લેખકોને વાગેલી પોતાનાં રહસ્યો એકદમ આપી દેતી નથી. વાગેલીનો પ્રસાદ મેળવવા માટે જે અભ્યાસ અને અંત જરૂરનાં છે તે આપણે જરા પણ ન બતાવીએ અને છતાં ભાષાની બિલુપતી જ વાતો કર્યાં કરીએ તો તેમાં ભાષાનો નહિં, પણ આપણો જ હોય છે. કોઈ પણ લેખકને ભાષાની ગરીબી નડી નથી— નર્મદાશંકરથી ગુજરાતી ગદ્યની શરૂવાત યદ્ય અને નવલરામ, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ વગેરે લેખકોએ ગુજરાતી ભાષાને ખૂબ સફળતાથી વાપરી છે એ જાણવા છતાં કોઈને ભાષાના ઇન્દ્રિય વિશે શંકા રહી હશે, તો શ્રી. નરસિંહરાવનાં ગદ્યલખાણુ તે સદંતર યાળી દેશે એવી ખાતરી છે.

શ્રી. નરસિંહરાવનું ગદ્ય ગુજરાત પાસે અનેક દૃષ્ટાંતો રજૂ કરી સિદ્ધ કરી દેશે કે ગુજરાતી ભાષામાં ગંભીરમાં ગંભીર વિષયો સફળતાથી લખી—અર્થા શક્ય છે એટલું જ નહિ. પણ ગદ્યનાં હળવાં અને સાદાં લખાણો પણ તેટલી જ સફળતાથી લખી શકાય તેવી શક્તિ ગુજરાતી ભાષામાં ધણા જ સારા પ્રમાણમાં રહેલી છે. હળવાં અને સાદાં લખાણુ જ નહિં, પણ કદાચ ગદ્યમાં કામ્ય લખવું હોય તો પણ ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોમાં કૌમલ્ય અને સરસતા એવી સરસ રીતે આમેજ યથેચ્છાં છે કે છંદ અને રાગનો ત્યાગ કરી, ઘટતા વગનવાળા શબ્દો વાપરી તે કામમાં સંપૂર્ણ રીતે ઉપયોગી થાય તેવી રિયતિ છે.

શ્રી. નરસિંહરાવ રસ તથા કલાને વિશે અર્થા કરતા હોય, કે દૂરથી ગીતધ્વનિ કે સ્વેચ્છાસીધાર જેવા કોઈ કામ્યગુણથી ઉભરાતા વિષય પર લખતા હોય, ત્યારે તેમનું ગદ્ય એવું સુદર અને ચુનંદ શબ્દોથી વિરાગિત બની જાય છે કે જેમ જાણે આપણે કવિતા જ વાંચતા હોઈએ એવો ધડીબર ખ્યાલ આવી જાય છે.

વળી જ્યારે રમરણમુકુર જેવા હળવા પ્રસંગો લખવા બેસે છે ત્યારે શ્રી. નરસિંહરાવની કલમ પણ હળવી, સાદી, અને સરળ બની જાય છે. રમરણમુકુરની જાતનું લખાણુ કેટલે દરજ્જે સ્વીકાર્ય છે એ જુદી વાત છે. નજીવી બાળનોનાં ગંભીર પરિણામ આવે છે એ જગતનો હમેશનો અનુભવ છે. અને તેથી નજીવી બાળતને પણ જગત સમક્ષ મક્તાં વિચારશીલ લેખકોએ ખૂબ બિદાપોદ કરવાની જરૂર છે તે દેખીતું છે. આવી બાળનોમાં જ્યારે થોડા થોડા ભૂલ કરે અને બીજા થોડા ભૂલ મુગા રહે ત્યારે નાના લેખકો અને વિચારકો બીજાથ અચરણ જ ધર્મ જાય છે. ભાષાની શુદ્ધિ માટે અત્યંત આગ્રહ સેવનાર પંડિત, વાનાવરણમાં પેસી જતી અશુદ્ધિ માટે વિચાર ન કરે તે વખતે નાનાં માણસો તો હવે ચંચલીઘવયન મચ્છસિ પયઃ કસ્ટ્યેમિરોદૃક્ષમઃ એમ હીનરાળી બોલીને જ શમશમી રહે. આવા આવા પ્રસંગો દાતદાસના ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટુટી નીકળે છે અને તે વખતે કેટલાક વિચારક કે વિવેચક રૂઢ સ્વરૂપ ધારણ કરી સન્માર્ગદર્શક બનવા જેટલું ગારવ લખતી શક્તો નથી એટલે એ વાણુ એમ જ વાગ્યા કરે છે. પરંતુ જેમ આપણી શુદ્ધિ માટે કે દશકતની બહુ માટે સાદિત્યરૂપિત

નરસિંહરાવ ધૂળી રહેતો તેમ કોઈ પ્રનાયવાન ગદ્યકર્તા હોયો નહિં યાવ ત્યાંધુધી સ્પષ્ટિતા-  
કાશમાં ઘણા પતંગો ઉડ્યા કરે છે અને ઉડ્યા કરશે.

શ્રી. નરસિંહરાવના ગદ્યના આનંદાલક અમ્યમ માટે મુકામકાની દૃષ્ટિ બહુ ઉપ-  
યોગી બની શકશે. શ્રી. નર્મદાશંકર અને નવલરામના ગદ્ય પછી શુદ્ધતાની ગદ્ય નર્મદા અને  
શંકર અવતાર પામેલા છે એમ પહેલી નજરે જ જોઈ શકાશે. ગદ્યના બીજા અવતારમાં  
ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, અને આનંદશંકર એ ત્રણનાં ગદ્યપદ્ધતિ સરખાવનારને અર્ધગીતીના  
જુદા જુદા પ્રકાર જાણવામાં આવશે. અને ત્રિશિષ્ટ નામુબાધનું અને કાદમ્બરીબાલાનનું  
ગદ્ય સ્મરણમાં રાખી શુદ્ધતાની ગદ્યના સ્વરૂપને સમજવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તે  
જાણવામાં આવશે કે એક તરફથી જોમ ગદ્યના પ્રથમાવતારથી શ્રી. નરસિંહરાવનું ગદ્ય  
તફાવ જુદી પ્રતિનું છે, તેમ જ પછીના અવતારમાંના લેખકોમાં પણ ગોવર્ધનરામની શૈલી  
અને મામર્થ્ય, કૌશલ્ય અને પ્રભાવ અને તેમના સંગ્રહોના જોમ અને પ્રભાવ કળા કી.  
નરસિંહરાવના ગદ્યના ને તે ગુણો તદ્દન જુદા પડી શકાય તેવી જાતના છે. એક તરફથી  
ગોવર્ધનરામથી તેમનું ગદ્ય વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. તે બીજી તરફથી આનંદશંકરના પ્રકારના  
પ્રકાર અને પ્રભાવમાં ગદ્યની પચુ જુદુ પડી આવે છે. જુદા જુદા ગદ્યલેખકોના લખા-  
ણને તેમની વિશિષ્ટ શૈલીના અભ્યસ માટે લાંબામાં એક જાનનો આનંદ આવે છે. અને  
જોમ આપણે આપણું મિત્રને એકથી બીજાને એમ જોવામાં શકીએ છીએ તેમ જ સમર્થ  
લેખકોનાં ગદ્યને પચુ અજગ અદગ રીતે જોતાં, સમજતા થઈ જઈએ છીએ.

આપણામાં આજ વિશિષ્ટ ગદ્યલેખકો દશ તે પચુ યોગ્ય જ છે. નમદાશંકર  
અને નવલરામ, ગોવર્ધનરામ ને મધુવાવની પેઠે શ્રી. નરસિંહરાવ પણ એક સમર્થ ગદ્ય  
લેખક તરીકે આપણને તેમની અનેક કૃતિઓ અંગી ગયા છે. શુદ્ધતા તે બધી કૃતિઓને  
પ્રકાશમાં લાવતા જોડનું આજ પામે, અને તેના અભ્યાસથી ઉન્નતિ અને અભિજ્ઞાન મેળવે  
એવી ઇચ્છા સતત રાખી ચાલે એ પ્રાર્થના છે.

શ્રી. નરસિંહરાવ નજર દેહે મથા છે, પણ અંતરુ દેહે એ તે આપણી વચ્ચે  
દમેણાં અમર છે—તેમની એ અમરનાનો જામ આપણે બધા ખૂબ મેળવીએ એ લોભ  
સખયા સાને વિનનિ છે.



# પ્રજ્ઞા



: દર મહીનાની તા. ૧ લીએ પ્રગટ થય છે :

નવા વર્ષનું ' ગુજરાત ' નવીન અને  
વિવિધ આકર્ષણભર્યું થયું છે.

એપ્રિલ અંકમાં શું જોશો ?

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીની નવી નવલકથા

## જય સોમનાથ

( ચાલુ વાર્તા )

આયત્રી :  
શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશી

સાહિત્ય સંસદ તરફથી

તંત્રીમંડળ :

- શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા,
- શ્રી. રમણ ન. વઝીર,
- શ્રી. શંકરપ્રસાદ છ. રાવલ,
- શ્રી. ભાનુશંકર બા. વ્યાસ,
- શ્રી. યશવંત સ. પંડ્યા.

વાર્ષિક લવાગમ :

હિન્દમાં : રૂ. ૫-૦-૦  
પરદેશ : ૧૨ શીર્ષાંગ

સંસદના સભ્યો માટે

લવાગમ : રૂ. ૪-૦-૦

કાર્યાલય :

૧૧૧, એમ.એન. રોડ,  
કોટ, મુંબઈ, ૧.

સૌદામિની ( નાટક ) : પ્રદ્ભાદ પાંક

ગુજરાતનો ઈતિહાસ : દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી

ગોવાળિયો અને રાજકન્યા : રંજિતલાલ દ. પંડ્યા

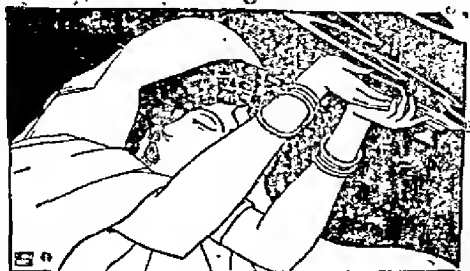
બેદારીની મીમાંસા : દુર્ગેશી સંપટ

હારિકાથી પંચશર ત્રિહાર પદ્મનીએ

દી.એ. કેશવલાલ મુવ

કાળી દીક્ષી : હરિલાલ બર્યા

ઉપરાંત આરાધવાળા, બેદારી, સ્વપ્નરથ, પૂનલાલ વગેરે  
અભિજ્ઞાનાં કાવ્યો, નવું સાહિત્ય, તંત્રીમંડળથી  
વગેરે તમે રસપ્રદ જોખમળા



# “નવચેતન”

એપ્રિલ : ઉડના અંકથી હર  
માસે ૧૦૮ પાનાનું વાંચન ને  
અનેક ચિત્રો આપે છે.

આ નવા, દળદાર ને આકર્ષક  
“નવચેતન” ના જરૂર  
ગ્રાહક થાઓ.

આપિંકે રૂ. ૬૦૦

(હાઈ બહાર રૂ. ૮૦૦)

પુસ્તકે ૦૧૧

લખો:

“નવચેતન” એપ્રિલ

૨૫, પોસ્ટલ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

# ડૉ. રવિશંકર ગણેશજી અંબરીઆદૃત પુસ્તકો

૧૯૩૭ ના માર્ચ આખર સુધીમાં ખરીદનારને નીચેની ખાસ ઘરાડેલી કિંમતે આપવામાં આવશે.

મૂળ કિંમત	ઘરાડેલી કિંમત	મૂળ કિંમત	ઘરાડેલી કિંમત
૧ વગર દોઢાનો વેધ ૨-૦-૦	૦-૧-	૩૬ હિંદના દિતનો ઉકેલ ૧-૦-૦	
૨ પ્રભાત પ્રાર્થનામાળા ૨-૦-૦	૦-૧૧-૦	૭ હિંદોગ ૧-૪-૦	૦-૭-૦
૩ વૃદ્ધાવસ્થામાં તેદુરની ૧-૮-૦	૦-૮-૦	૩૮ શતશ્લોકી ૦-૧-૦	
૪ વફોને શિખામણ ૧-૦-૦	૦-૪-૦	૩૯ આરોગ્ય દોહાવતી ૦-૧-૦	
૫ આદર્શ છપન ૧-૦-૦		કુલ કિંમત રૂ. ૯-૧૪-૦	

આ પુસ્તકો છુટક મળી શકશે નહિ આખા સેટમાં ૯૮ અપાશે. પોસ્ટેજ ખર્ચ અંલગ.

નવ પુસ્તકોના આખા સેટની મૂળ કિંમત રૂ. ૯-૧૪-૦ થાય છે તે રૂ. ૩-૪-૦ મળશે.

ઉપરના પુસ્તકો મુળથી તેમ જ અમદાવાદમાં નીચે જણાવેલા દેશોથી મળી શકશે. પરંતુ મુળમાં ઘરાડેલી કિંમત ઉપર રૂપીએ ૦-૨-૬ અને અમદાવાદમાં રૂપીએ ૦-૧-૬ ખર્ચ જોગુ વધુ લેવાશે.

મુળાંશમાં:—આર. આર. શેઠની કું. પ્રિન્સિપલ રટીટ, પુનર્ધ નં. ૨

અમદાવાદમાં:—ગુર્જર પ્રથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ-અમદાવાદ.

દરેક સાવજનિક પુસ્તકાલયમાં અને દરેક સંસ્કારી ગૃહમાં ખાસ રાખવા જોઈએ શિક્ષક, બોધક, ઉપકાર અને મનુષ્ય છપનને માર્ગદર્શક થાય તેવાં શિષ્ટ વાચન માટે પસંદગી પામેલાં ઉત્તમ કાવિનાં પુસ્તકો:—

મૂળ કિંમત	લેવાની કિંમત	મૂળ કિંમત	લેવાની કિંમત
શ્રી ધોડા કેશવ કવેનું આત્મચરિત્ર ૩-૦-૦	૧-૮-૦	૭ અંબંગની પ્રતિમા (દિવન દેવરની આત્મકથા) ૦-૧૨-૦	૦-૧૨-૦
૨ વીર ગાદિદેવ ૧-૮-૧	૧-૦-૦	૮ જગનના મીનારા ૦-૮-૦	૦-૭-૦
૩ બેન્તમીન ફેન્કલીન ૨-૦-૦	૧-૮-૦	૯ અમારા છપનની કેટલીક ચાદગીરીઓ ૧-૮-૯	૧-૪-૦
૪ શુકર ટિ. વૈશિંગ્ટન ૧-૧૨-૦	૧-૦-૦	૧૦ ગાંધીજીની આત્મકથા ભાગ ૧-૨ ૧-૦-૦	૧-૦-૦
૫ ફોદમ પુસ્તક ૧-૨	૧-૧૩-૦		
૬ યોમસ એન્થા એડીસન ૨-૦-૦	૧-૦-૦		

પોસ્ટેજ તથા સ્વાનગી ખર્ચ જુદું.

લખો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.

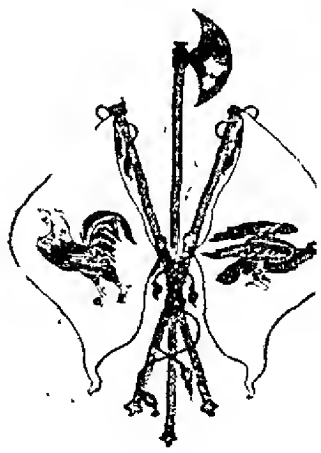
રાવપુરા-વડોદરા.

# ગાંધી

આશ્રમથી બનેલ પચાસ .

શ્રીકૃષ્ણ દત્તવાલાલ મળિયુંદલાલ મુનશી

૧૬૩ પૃષ્ઠ : ૪ ] એપ્રિલ : ૧૯૩૭ [ ૨૫





# સાહિત્ય સંસદ

સંસદ ઠાપાકાલ-૧૯૧૧-એપ્રિલેનેડરેડ

મુખાલ્ફ નં. ૧

## અધિકારી મંડળ

પ્રમુખ-શ્રી. કનૈયાલાલ બાણુડેલાલ સુનરી.

### ગુજરાત

ઉપપ્રમુખ

શ્રી. મનદરગાય દ. મહેતા

.. મોલીચંદ ગી. કાપડીઆ

કેશવચંદ્રજી

શ્રી. મનુભાઈ મા. દેસર

.. જયનિલાલ કા. દેસર

અધ્યાપક. સાહિત્યસંસદ

તત્ત્વી મંડળ

શ્રી. ધનસુખભાઈ ક. મહેતા

.. મલુ ન. વસીજી

.. શકરચંદ્રજી જી. રાવલ

.. બાનુશંકર મા. વ્યાસ

.. યશવંત મા. યશ્વંત

.. જયચંદ્રજી

શ્રી. હરિલાલ મા. બંદુયા.

અધ્યાપક

શ્રીમતી રમોકમળી શાસ્ત્રી

મુકેશ દેસાઈ.

શ્રી. મનદરગાય માલિક

ધાંધાળા

.. બાનુશંકર મા. વ્યાસ

.. હરિજીત મા. બંદુયા

ગુજરાત-સમગ્ર ગુજરાતના દરેક ગુજરાતીને પણ છે ગુજરાતી આદિને આને ગુજરાતી સંસ્કારોના નિકાલ કરવાનું એવું મિશન છે. જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી પણ છે ત્યાં ત્યાં ગુજરાતના મહેતો જોડાયાકાળા "ગુજરાત" ને અનિજા છે. તમે ગુજરાતી હોવનું આશિસ્ત્ર માનવા છે તે ગુજરાત તમારે અવર પાંચતું જ નેત્રએ માનુક નેત્રોએ અવરજા માન.

### સંસ્કારભાગી ૬૧

આર મામ

દિ.મા. ૧ ૫-૬-૦

પરેડા : ૧૨ મીલીમ

[ સંસ્કારના સભ્યો અને પુસ્તકાલયો માટે ]

દિ.મા. ૨ ૬-૬-૦

પરેડા : ૧૧ મીલીમ

છ મામ

૧. ૨-૧૨ ૦

૭ મીલીમ

૧. ૨-૦ ૦

૬ મીલીમ

સંસ્કારભાગી આકાશવાણી સંસ્થા.

(૧) અવરજાપક, ગુજરાત કાળેકાળ, ૧૧૨, એપ્રિલેનેડરેડ, મુખાલ્ફ ૧.

(૨) શ્રી હરિલાલ બંદુયા. ૨-મોખાડી દેસ, મુખાલ્ફ ૫૫

તા. ૬-૫-૦૫ રજકે આકાશવાણી આરમાં સંસ્કારભાગી માટે સંસ્કારભાગી ગુજરાતી નરી

આ નવલકથાના ચારે ભાગ પુરી કરીએ પરીઠનારને “સ્ત્રીબોધ”  
 ઇ. સ. ૧૯૩૭નું આખું વર્ષ મફત મોકલવામાં આવશે.

## હૃષીકેશચંદ્ર

[સ્વદેશ અને માનવજીવનની ઉન્નતિના શ્રેષ્ઠ આદર્શભરી નવલકથા  
 ચારે ભાગની કરીએ ઇ. સ. ૧૨-૮-૨૮ ટપાલ ખર્ચ બહુ.]

ગૃહનું ભૂપણ !

લાયબ્રેરીનો શાણગાર

સ્વદેશપ્રેમની ભાળા !

ચારિત્ર્યની શાળા !

સાંસારિક, ધાર્મિક, કેળવણી વિષયક વિવિધ બરપૂર, સંસારમાં સ્વર્ગની જાંખી  
 કરાવનાર, વિવાહિત્તરી વ્યુત્પાનની ભાવનાઓ દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ ધ્યેયનું  
 સંમેલન કરાવનાર યુવાન અને વૃદ્ધને કતંગતો માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત  
 કરાવનાર, કોલેજીયનોતે યોગ્ય દિશા દેખાડનાર, પ્રજાઓને ઉન્નતિના પંથે દોરનાર, સંસારમાં  
 સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરાવનાર, પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓને એક સદખી રીતે ચેતનાગ્રેષ્ઠ, ઉદ્યમ  
 વ્યુત્પાદકોની સ્વતંત્ર નીલિક નવલકથા દંડ ભાગનું પાકું સોનેરી નામોવાળું પૂરું છે. કિંમત-

ભાગ ૧ રૂ. ૩, બીજો રૂ. ૨.૫૦, ત્રીજો રૂ. ૨.૫૦ અને ચોથો રૂ. ૨.૫૦

સ્ત્રીબોધના ૧૯૩૭ના આઠ ગ્રાહકો જે આ આખો સેટ પૂરી  
 કરીએ પરીઠશે તે તેમને ઇ. સ. ૧૯૩૮ માં વગર લવાજમે  
 “સ્ત્રીબોધ” આખું વર્ષ મફત મોકલવામાં આવશે.

મોટામાં મોટા ગુજરાતી કેપ આજ હાલ આઠ છે.

## ગુજરાતી-રાષ્ટ્રધર્મ ચિંતામણી

હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ, ટ્રેનિંગ કેલેન્ડર, લાયબ્રેરીઓ, ગુજરાતી ભાષાના વાચકો  
 તેમજ અભ્યાસીઓને હરકોટીએ ઉપયોગી થાય તેવા ગુજરાતી રાષ્ટ્રકોષ.

પ. નાં-કોડન ૧૬ પેટ. ૧૫૦૦. રાષ્ટ્ર-૪૨૦૦૦ ક્રમમય. અર્થ-મજા અને  
 વ્યુત્પત્તિ સાથે ૨૪ તેમજ કહેવત વગેરેની સંગ્રહીત સહિત. કિંમત રૂ. ૭ છે, પણ  
 તુરતમાં રૂ. ૫૦૦ મોકલવાથી વગર ખર્ચે પરીચાલવામાં આવશે.

“સ્ત્રીબોધ” ના મનુષ્યચારીયા કિંમત ૧૯૩૭ મુદ્દિત એક વાર્ષિક સંસ્કરણ  
 ચર્ચ રૂ. ૪ બતાવેને આ રાષ્ટ્રકોષ રૂ. ૪ માં મળશે.

જીવનજ્ઞાન અમરશી મહેતા; પાંચમશાળા, અમદાવાદ

જીવનજ્ઞાન એન્ડ સન્સ, ૧૨૮. મિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

# ડૉ. રવિશંકર ગણેશજી અંજારીઆકૃત પુસ્તકો

૧૯૩૭ ના 'આર્ચ' આખર મુદ્દીમા ખરીદનારને નીચેની ખાસ ઘસારેલી કિંમતે આપવામાં આવશે.

મુળ કિંમત	ખસારેલી કિંમત	મુળ કિંમત	ખસારેલી કિંમત
૧ વગર દોષપ્રતો વૈષ્ણ ૨-૦-૦	૦-૨-૦	૨૨ દિવંતા કિતનો ઉદ્ધેશ ૧-૦-૦	
૨ પ્રમાણ પ્રાર્થનામાળા ૨-૦-૦	૦-૧૧-૦	૩ દ્વિધોગ ૧ ૪-૦ ૦ ૭-૦	
૩ રહસ્યમાર્ગો નેતુરજી ૧-૮-૦	૦-૮-૦	૨૮ શુભશ્રેણી ૦-૧-૦	
૪ વહન શિખામળા ૧-૦-૦	૦-૪-૦	૨૬ આરોગ્ય મોહાવળી ૦-૧-૦	
૫ આર્યો જીવન ૧-૦-૦		કુલ કિંમત રૂ. ૮-૧૪-૦	

આ પુસ્તકો પુસ્તક મળી મોકલે નહિ આખા મેનમાળા અપાશે. પોસ્ટેજ ખર્ચ અલગ.

જય પુસ્તકોના આખા મેનની મુળ કિંમત રૂ. ૬-૨૪-૬ થાય છે તે રૂ. ૩-૪-૦ મળશે.

કાલના પુસ્તકો મુળકર્તા તેમજ અમદાવાદના નીચે જણાવેલા ડેક્રેટરી મળી શકશે. પરંતુ મુળકર્તા ખસારેલી કિંમત ઉપર સ્પર્ધા ૦-૨-૬ અને અમદાવાદનાં સ્પર્ધા ૦-૧-૬ ખર્ચ જોડે વડે લેવાશે.

મુળકર્તાઓ:—વડાર. આર. શેઠની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

અમદાવાદમાં:—ગુજરે અંધરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ-અમદાવાદ.

દરેક માસજનિક પુસ્તકલખાં અને દરેક મસકાદી ગ્રંથમાં ખામ ગણવા જેવાં દુષ્ટિક, ખેલક, કૃપાકર અને અનુચિત જીવનને ખાગંદગક થાય તેવાં શિષ્ટ વાચન ખાટે પસંદગી પામેલાં કેવળ કેશિનાં પુસ્તકો.—

મુળ કિંમત	લેવાની કિંમત	મુળ કિંમત	લેવાની કિંમત
શ્રી ધર્મો કેશવ કવેતુ આત્મચરિત્ર ૩-૦-૦	૧-૮-૦	૭ અપંગની પ્રતિમા ૦-૧૨ ૦ ૦-૧૨ ૦	
૨ વીર મર્હુદા ૧-૮-૨	૧-૦-૦	(લેખન કેશવની આત્મકથા)	
૩ બેનતબીન કેન્દ્રીન ૨-૦-૦	—-૦	૮ જગતના રીતિમા ૦-૮-૦ ૦-૭-૦	
૪ પુત્ર દિ. રાજીવ ૧-૧૨-૦	૧-૦-૦	૯ અભ્યાસ લેવાની કેલ્લીક પાઠશાળીઓ ૧-૮-૬ ૧-૪-૦	
૫ દોષમ પુત્રક ૧-૨ ૧-૧૩-૦	૧-૦-૦	૧૦ માધીજની આત્મકથા ૧-૦-૦ ૧-૦-૦	
૬ મોખમ એવો એડીમન ૨-૦-૦	૧-૦-૦	ભાગ ૧-૨ ૧-૦-૦ ૧-૦-૦	

પોસ્ટેજ તથા સ્વામગી ખર્ચ જુદું.

લખો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.

રાવપુરા-વડોદરા.



# “નવચેતન”

એપ્રિલ : ૩૬ના અંકથી દર  
માસે ૧૦૮ પાનાનું વાંચન ને  
અનેક ચિત્રો આપે છે.

આ નવા, દળદાર ને આકર્ષક  
“નવચેતન” ના જરૂર  
ગ્રાહક થાઓ

વાર્ષિક રૂ. ૬૦૦      હિંદ બહાર રૂ. ૮૦૦      છુટક વાા

જાઓ: “નવચેતન” એપ્રિલ  
૨૫, પોસ્ટલ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા

એ કે લાંબકાર કે વીમો

હાલમાં

ઉત્તરાવવાથી તે

ચાળીસ વર્ષ પછી

તમારી ઘડપણની લાકડી થઈ પડશે

બોમ્બે મ્યુચુઅલ તરફથી  
જિનારવામાં આવેલા વીમો  
નકાઓ જાહેર નહીં. તેની  
પાછલા વર્ષે જેલ ખર્ચના  
પડના નથી; ફક્ત મકાન  
હિલે 'વિમો'ના દાખલ  
ધોરણ રૂપિયા કરતા વધારે  
પડે છે.

ઉદાહરણ તરીકે મુજબ બેઝ  
લાઈફ અને "એન્ડાઈમ્"ના  
પર અનુક્રમે ર. ૨૧ અને  
૩. ૨૧ રોકડો મેળવે  
જાતેર થયા હતા.

બીજા બેઝરી મુજબ આપણે  
૧૯૩૬ના વર્ષના કામકાજના  
આંકડા આપ મેળે આપશે.

જનુઆરી ૧૯૩૭ના

૦૨/૧૧/૩૭ના કામકાજ

રૂ. ૨,૧૧,૨૫,૫૦૦

આપણે પ્રતિનિધિને પુર-  
વગ કરી આપણી  
મેમ્બર્શીપના મેમ્બર્સની  
માફિની મેળવવા જે તેમ  
નહી બની શકે તે આપણે  
પ્રતિનિધિની એક નકલ  
માટે તમારે જે આપે  
જુદીની માથે તમારે  
સરનામે રવાના કરી દઈશું.

મેમ્બર્સની માફિ  
ની સુવિધા  
માટે લખો :-

આજે તે હજુ તમારી શરૂઆત થાય છે.  
હજુ તમે, સુલભને ફરવાને વીતીથી,  
બહેનની જીવનના મહત્ત્વના તબક્કા પ્રવેશ  
કર્યો છે, તમને કાંઈ ચાલની ચિંતા નથી  
કામનું કે તમને એકે હથેલ ખર્ચ  
કરવાનો નથી તથા તમને મહત્ત્વના  
જીવનાં અગત્યનાં કામો છે. આપ મેમ્બર્સ  
ના તમે એક સ્વાર્થી જીવન માંગો છો.  
તમારા પર આપણે આપણાં જીવનનાં  
વિચાર કરવા નથી.

અમારાથી ચાળીસ વર્ષ બાદ, જીવનમાં  
જીવન અગત્યના રજા મેળવવા આપણે,  
અર્થાત્ત જીવનના મુખ્ય મત્ત્વ થઈ  
પડશે. ધરખો પત્ની તથા સુલભનાં  
બચ્ચાંની નીભાવવાના ખર્ચ, દીકરાઓને  
આપણા પાઠવા તથા દીકરીઓને રીત  
આપણે ખાતેના ખર્ચ હકાવવા માટે જારી  
જેવી રકમની પડેથી જારી પડશે.

\*આપણે એક દીકરો, તમને એક સુખ પુત્રી  
પાડવાનાં કામ બોમ્બે મ્યુચુઅલને બોલે છે.  
વૈગતા માટે એક દીકરીને અરજ કરો.

ધી બોમ્બે મ્યુચુઅલ લાઈફ

એસ્યોસિએટ સોસાયટી લી.

બોમ્બે મ્યુચુઅલ બીલ્ડિંગ, કોર, મુબં.

# ગુજરાતના લેખકો, ગ્રંથકારો, પ્રકાશકો ને ગ્રાહકોને

૧ 'ગુજરાત'માં પ્રસિદ્ધિ માટે મોક્ષવાના લેખો, 'તંત્રીમંડળ,' ગુજરાત, ૧૧૧, એપ્રિલ ૧૯૭૩, કોટ, મુંબઈ, ૧' એ સરનામે મોક્ષવા વીનંતી છે.

૨ વિનિમયનાં પત્રો તેમ જ અવસોદનાર્થે અથવા પણ 'તંત્રીમંડળ' ને જ સરનામે મોકલવાં; આગતત્રી કે બીજા કોઈને નહીં મોકલવાં.

૩ 'ગુજરાત'માં પ્રસિદ્ધિ માટે મોક્ષવાના લેખો 'ગુજરાત'માં પ્રસિદ્ધિ કરવા કે કેમ તે તંત્રીમંડળના નિર્ણય ઉપર આધાર રહેશે.

૪ પ્રત્યેક લેખકને તેના મોક્ષવા લેખોની મળ્યાપડોંચ સામાન્ય રીતે અંમે લખતાં નથી. સ્વીકારાયલા લેખો 'ગુજરાત'માં અનુક્રમતાએ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. નહીં સ્વીકારાયલા લેખો પાછા મંગાવવા કચ્છનારે પૂરતી રૂપાત્ર માટેની ટિકિટો બીડી હશે તો જ પાછા મોક્ષવામાં આવશે. રૂપાત્રમાં અથવા બીજા કોઈ પણ રીતે શૂંચ થયેલા લેખો અથવા કાગળ માટેની જવાબદારી 'તંત્રીમંડળ' કે 'ગુજરાત' કાર્યાલયને શિર નથી. લેખકને પોતાના લેખની નકલ રાખવા અમારી વીનંતી છે. સ્વીકારાયલા લેખોનું અસંત લખાણ પાછું મોકલી રાકશે. નહીં.

૫ ભાષાન્તર, અનુવાદ કે સારસંક્ષેપ લખી મોકલનારે મૂળ ગ્રંથ કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવવી અને તે વિગત અમને જણાવવી. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની બધી જ જવાબદારી તે લેખ મોકલનારને શિર જ રહેશે.

૬ કોઈ પણ લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયે હોય તો તેમ તથા બીજા કોઈ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા મોક્ષવો હોય તે અમને લખી જણાવવું.

૭ ગ્રાહકોને સઘળા પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર 'વ્યવસ્થાપક, 'ગુજરાત' ૧૧૩, એપ્રિલ ૧૯૭૩, કોટ, મુંબઈ નં. ૧' એ સરનામે કરવા વીનંતી છે.

તંત્રીમંડળ, 'ગુજરાત'

સાહિત્ય સંલેખ ગ્રંથોની  
તંત્રીમંડળ :



નવું પુસ્તક :  
અંક ૨

ગ્રામીણ ૨૬૩૭

ધનગુપ્તાજી કૃ. મહેતા  
રમાય ન. વડોલ  
શંકરમસાદ છ. શાવલ  
બાનુશંકર બા. બ્યાસ  
ધરણ્વલ સ. પંડ્યા

## અનુક્રમણી

રહિ	...	...	...	કાવ્યન. મુન તી	૭૨૫
જયમોહનજી	...	...	...	નૈ. ૧ મુનગી	૭૨૬
હારિકાવ્યો પંચશતવિધાસ્વમિનીએ				ક. હ. ૨	૭૩૩
પરિવહ કયાપ્રધાનમાત્રા				દુભાગ નગાચી	૭૪૧
ગ્રામીણીએ અને શાળકલ્યા				કવિનવા ૧૪૬૫	૭૫૧
મૂર્ખાનું	..	...	...	સ્વચંદ્રય	૭૫૪
સાદામિની				પ્રદગ્ધ ૫૨૬	૭૫૫
લાખી વાટે			..	પૂજ્ય ૧	૭૬૮
કાલસિકાથી				ગોળીસાઈ મુનંદન	૭૭૦
છટો દયા	..			વદનન મહેતા	૭૭૧
કાળી લીલી	...	...		દુનિયાન બુદ્ધિ	૭૭૨
સાહિત્યસંલેખ	...			..	૭૮૭
તંત્રી મુશ્કેલી	..	...	...	..	૭૮૫
નવું સાહિત્ય	...	..	...	..	૭૮૭
સર્વમાનસાદ	...	...			૭૮૮



વાર્ષિક લગભગ ૧ પ્રિંટમાં રૂ. ૫  
સંલેખના સંખ્યા માટે ૧ રૂ. ૪  
પરિણામ ૨૧ સીડી

આ ૨૧ સીડી કિંમત આકે આના

# શિષ્ટ, સુંદર અને સંસ્કારપૂર્ણ ભાસિક ભિમિ માર્ય મહિને

સંસ્કૃતિના વહેણ (પ્રવાસ વર્ણન) મૂળશંકર મો. મદ  
ગૃહ પ્રવેશ (નાટિકા) નગીનદાસ પારેખ  
જલતરંગ મોહનલાલ મહેતા  
કલ્યાણમૂર્તિ (ચાલુ નવલકથા) સોપાન  
આંતર રાષ્ટ્રિય આંદોલનો લાસકરનાથ વિદ્યાસ  
સમર્થ રામદાસ રામનારાયણ ના. પાઠક  
આપણો દેશ છોટાલાલ માનસંગ કામદાર

આ ઉપરાંત ઈન્દુલાલ ગાંધી, સુંદરમ, પૂજાલાલ, મોહિનિ-  
ચંદ્ર વગેરે પ્રસિદ્ધ કવિઓના કાવ્યો, 'પ્રવાસ વર્ણન',  
અભ્યાસપૂર્ણ નોંધ, જીવનચરિત્ર, અવલોકનો અને લાવના  
વગેરે આપશે.

અમારી વિનંતિ છે કે 'ભિમિ'ના દરેક અંકને ધ્યાનપૂર્વક  
જોયા વિના કદી ન દેશો.

- દર મહિનાની દસમી તારીખની અંદર અચૂક પ્રેંગટ થશે.
- ઓછામાં ઓછા ચોસઃ પાનાનું વાંચન અપાશે.
- વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ચાર : પરદેશમાં શિલિંગ દસ.

આહક થવા માટે આજે જ લખોઃ  
ભિમિ કાર્યાલય : ડેન્સો હોલ : કરાંચી



# પાંચરાત્રી



નવું પુસ્તક ૪ :

૧૯૩૬

એપ્રિલ ૧૯૩૬

(૫) દરિ

જેમ જેમ સત્ય ચેતના મરીએ તેમ તેમ આપની મનોદશાને સ્થિતિ જે આરંભે પડ્યા હોય તેમથી વધુને છુટી કન્યા જલએ કી ન. સત્યચેતનાથી વધુમા કેમકામ નથી થતા, માત્ર આપણી દરિ પ્રમાણ ને નિર્ભય થતી જાય છે.

પૂર્ણ જાણ છે, તે મૂર્ખની આમવાન હો છે એમ યુગપમાં ગૈર્જીઓને સુઝવું તે પહેલાં અનેક મરીઓથી દરિના ખગોળચેતનાઓને એ ચાલતી જાય હતી. અરબોં પૂર્ણ હતી તે યુગપમાં સર્વ હતો એમ નરોડ. અર્ધજાણના ગાનીઓની દરિ રહેલી પ્રમાણ ને વિચાર થઈ હતી.

કર્તવ્યદરિ પણ તેમ પ્રમાણે વિચાર થાય છે એવા પણ અરો હશે કે તમા વરણા અનીયેનો ખોટું બદમાયના હશે તે સાચા સર્વ મરી જતા હશે કાલકાલના ધારણાઓની દરિ પ્રમાણમાં નીચું પણ છે તે વિચાર થાય છે. દરિના અને વિદ્યાનમાંથી નરવ કાલકાલો તે સત્ય પ્રમાણ કર્યા કરે છે. પણ નરવ કાલકાલો એટલું ? પોતાનો જ આ ત્રિષ ખગે એ મગ કાલો નાખયો; ખાંચથી કાપાઓ મુક અર્થે જે તેને નિમ્મુષ કરેલા, આમાને મારો દહ, તેનો માત્ર દપ કરી છતવાલી ઈ-દા કાલી નાખતી ને. પ્રીતી કાલકાલના આપમર્તિઓમા એમ આપણને કરો પુનઃપ્રાપ્ત થાય છે ? ત્રી તરખ ને વિચાર દરિથી લોક દેહોને લોક રેકનુ કાલ વાચો દેતો— જાણે અર્થકાલનો એકાલ, રિયટ, એનાટ પ્રમાણ :

રેકનમાં એની મેં આપે રિયટ ત્યારે છતવાના પ્રસંગોનું માનવું, કરેલી જુઓ. રાખાનાં સામે ને ખાંચો લાગેલા મવગતમાં રાખેલા રાંમ ઓઝ થયા હતા. છતિદાનકારી દેખ ઓઝ પ્રેશકની દરિ થઈ હતી. રેકનિન છતવે દેન આપક હતું. એટલે દરિ દેકે અમે રિયટ થઈ હતી.

મત્ર રેકનનું દેખ તેજે એની દરિ કેમકા વિના છુટકો નથી; અને દરિ દેખ મહિન થતી જાય અને મનોદશા વિચાર થતી જાય તે જ સત્ય સારપ સમાવતું જાય

કર્તવ્યકાલ મુનશી

# જય સોમનાથ !

‘પાટણની પ્રભુતા’ ને ‘શુન્નરાતના નાથ’ના પુરુસંધાનરૂપ

ઐતિહાસિક નવલકથા

કનૈયાલાલ મુનશી

[ પૃષ્ઠ ૪૭૮ થી માણુ ]

[ પ્રતિધિના એકાદશીને દિવસે સોમનાથના શિવાલયમાં અધિષ્ઠાત્રી ગંગાના હાથ નીચે પ્રભુસો ચારસો નર્તકીનાં નૃત્ય ગંગાત્રી પુત્રી ચૈત્રાનો નૃત્યનો પ્રથમ દિન હોવાથી તે નૃત્યમાં તદાકાર થઈ જાય છે. સોમનાથ સિવાય બધા માટે બેપરવાદ છે. શુન્નરાતરેશ ભીમદેવના આગમનની ખબર.

આરતિને વખતે જંગસર્વજ્ઞ ભીમદેવની સાથે મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. ગંગાના કીર્તન પાછી ચોક્કાતું નૃત્ય શરૂ થાય છે. તે પોતાનો આત્મા નૃત્યમાં રેડે છે અને ધરણી પર ઢળે છે. તેનામાં દામોદર મહેતાના આવવાના ખગર મળે છે. તે ગરજનાધિપના આક્રમણની ખબર આપે છે. ભીમદેવ રણભૂમિ તૈયારી કરવા જાય છે. ચોક્કાની પાછળ એક કાપાલી પડે છે. ભીમદેવ તેને બચાવે છે. બનેલું મીઠાન. ભીમદેવનું હૃદય ચોક્કા તરફ દોડે છે અને પગ પાટણ તરફ જાય છે. પનિકારીઓ કંકચોગ્રેશ્વરના મુઠ્ઠાથી ચમકે છે. બધાં ગમરાય છે. શિવરાશિ જંગ સર્વજ્ઞને કહેવડાવી તેડાવે છે. તે શાંતિ ફેલાવે છે. ચોક્કા ભીમના પ્રેમનાં સ્વપ્નાં જુએ છે કંકના મરણના ખગરથી ચક્રિત થાય છે. કાપાલીના મુઠ્ઠાથી હાહાકાર ફેલાય છે. સર્વજ્ઞ સન્નમને ઘોધારાણને ચેનાવવા મોકલે છે. સન્નમની સાંઠણીનો વિષમ રણપ્રયાગ. ચવનોનો ભેટો. ખીજો રસ્તેથી સન્નમનો પુત્ર સામંત આવે છે. સામંતનો વિષમ સાથે ભેટો. વાડપતિશાન સાથે મળવું. તેની મદદ આગવાની ના. સામંત ઉશ્કેરાઈ જાય છે. પણ વિમળમંત્રી હટો પાડે છે. અને રાત્રે ત્યાંથી વિદાય લઈ મુખીની પાછળ પડે છે પણ તેને ઝાલોરની હડ કુડાવવા દે છે. અધ્યાત્મખી. મુખીનું મરણ. વિષમ મારવાડ તરફ. સામન ઘોધારાડ તરફ. રસ્તામાં સામંતને રહેઠાણે રોધતા ખીજ ચોદાઓ મળે છે જે પોતાની સાથે આવવા તેને વાનવે છે. સામંત સાંઠણી હંકારી ભમ્મરીયા જાય છે. ગડની, મંદિરની અને બાણુની ખંડિત અવસ્થા જોઈ ખિત થાય છે. રાજગુરુ મળે છે અને કથા શરૂ કરે છે.

જંગીરતાથી અને મમત્વથી ગુરુ ઘોધારાણની જગ્યાએ કહી સંભળાવે છે. મુક્તતાનું કલંક, હમીરના દૂતોનું આગમન, ઘોધારાણનો ચવનસેનાને માર્ગ આપવાનો નકાર. રણભૂમિનું તાંડવ, ઘોધારાણનો અદ્ભુત મુકાબલો, પીરાંગનાઓનું ભેદર વગેરે પ્રસંગો રાજગુરુ વિગત સાથે વર્ણવે છે. સામંત બધું સાંભળી સ્તબ્ધ બની જાય છે. સોમનાથને ચરણે રવાનાં કરવાનો નિર્ણય કરી એ પિતાની રોધમાં જવા તત્પર થાય છે. રાજગુરુ પણ એની સાથે જવા તૈયાર થાય છે. બંને રણચંભી માતાના મંદિરને રસ્તે જવા નિર્ણય કરે છે. ‘મહામૂદની સેનાનું’ પ્રયાણ ઉગ્ર આંધિનું આક્રમણ. સન્નમ એ આંધિનો નાયક બની મુક્તતાનના સૈન્યના એક વિભાગનો નાશ કરી પોતે પદમશી સાથે મુઠ્ઠાને વડે છે. મુક્તતાનના અધિપતિથી સેનામાં ઉત્સાહનો સંચાર. રાજગુરુ અને સામંત દૂત બની આવે છે. સામંત મુક્તતાન પર અપરેશ્વ તરાપ મારે છે. મુક્તતાન એને હરાવી ઝાલોરથી રાજગુરુ સાથે છૂટો જવા દે છે. મુક્તતાનનો વિજય માટે નિશ્ચય એના પ્રતાપ અને ઝાલોરથી સૈન્યમાં પ્રાણનો સંચાર. — હવે આગળ વાંચો.

## અકરણુ નવમું

ધાધામાપાનું બૂત

સોગાનમાં અઝરણુ ગદવી એમના આટ પર ઘડઘસાટ ઉઠવા દતા. એ જદના નજકોનામાંથી નીકળતો શાંત મે નિયમિત ધરગુર મદના યાનીએને એમની દાજનીની નાણુ રોજની લેમ આજે પણ કમ તો હતો, આજે મધરાત લીની મધ હતી. અને નીલમમદનાં મળ્યાંગોડયાં રહીપુરેસા ધમ્ કુલના દતા.

નીલમમદ આગળ પાટણના ધનીની દકુમત પુરી થતી એની ત્રણ ગમ જંગમ હતું અને તેમાંથી આવતો પવન રોજ મને ધન્ય માણસોના રડવા જેવો સાદ કળેલ. અનેક વર્ષો થયાં મેજ રાતે એ સાદ મારે અઝરણુ ગદવીની ધીર સર પુરતી આજે આ સરસવાતે જાણે કેઈ તાલ આપતું હોય એવો અવાજ સમજાણો. ખખડક...ખખડક. કુલનાં મદવીને રવખુ આવતુ હતું તેમાં પણ એ અવાજ સમજાણો, ને રવખુ કતુ રહ્યું. અર્ધ જાગ્રત અવગથામાં તે એ અવાજ સાંભળી રહ્યા.....ખખડક ખખડક-ખખડક અઝરણુ જેવી પાન. ગદવી બે લેજરનવા દર એક સુદર લીમાએ હતો એટલે તેને ઊડી મને આ રડના જંગલની વચ્ચે મધ કેઈ આવવાની લીમત નહીં હતું. આજે આ કેલુ આવતું હતું, અને તે પણ આ ઝડપે!

. મદવી બેઠા થઈ કાન ઢઈ સાંભળી રહ્યા. સાંકળીએ આવતી હતી. એક...બે...ત્રણ! ક્રમ ન હતો અવાજ પામે આવતો હતો. કેલે દોડતી સાંકળીએ આવતુ હતું. મદવી પોતાની તરવાર ને તીર સજ્જ કરવા લાગ્યા. ખખડક ..ખખડક ..ખખડક.

મદવી મદ પર જઈ ગયું તરફ લેજર રહ્યા. તારાઓના ઝાંખા અઝરણુમાં ઝાંખું નાણું નહોતું. પણ અવાજ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ સમજાણો જતો હતો. નીકળુ ને અનિમિત્તે તેણે જદ મદવી અધકાર બેઠવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા. રમજાનપૂર્જિમાં માણુમે રડનાં હોય એવો અવાજ જ મધેમાથી આવ્યા કેનો. તારાઓ આગીઆની મધકુ ઉડતા લાગ્યા. થોડી વારે ત્રણ ઝોળા ફેલાયા, દૂરથી ખામે આવનાં જાણે રમજાનમાંથી સાંકળીનાં ધ્રિન હોય નેમ. મદવી કુચ્યે. યુગ મારી તેણે તેના માણુમેને ઉડાડ્યાં. જ્યારે અપાર્થિવ લાગતી સાંકળીએ ખામે આવી ત્યારે મદ પર આઃ તીરબાજે તીર તાડી નેવાર જવા રહ્યા હતા ખરા. પણ લેમના હાજ કુલતા હતા.

“કેલુ છો ? ક્યાં જાઓ છો ? અત્યારે ?”

“તું પ્રભાતપાઠનું જાડું છું. જરૂરનું કામ છે.” એક બેડા મંબીર અવાજ અઝરે.

“નામ શું ?”

“મોહાણુ છું. મદ બોલો ને નવી સાંકળીએ આવે.” મતાવાહી પણ અધીરા

અવાજો ઘોલનારે કહ્યું. તરત ગદવીએ ગદનાં બાર ખોલ્યાં, અને એક જણ પહેલી સાંઢણી પરથી ઉતરીને અંદર આવ્યો. ગદવી એટલા મનરામણા હતા કે હજી પણ એમને સાંઢણીઓ માત્ર ઝોળા જેવી જ લાગતી.

“અત્યારે કેમ આમ ઉતાવળા?” અરજણુ ગદવીએ પુછ્યું, પણ તે અટક્યા. તેમનાં રૂંવાડાં ઉભાં થઈ ગયાં. યુવક સુકેડા હતો, અને ઝીંતા પાંથી પાછું ઉઠેલું શ્રેત હોય તેવો તે શીકેડા હતો. તેની સ્થિતિ તેજસ્વી આંખો બચાવતી હતી.

“તણુ સારી સાંઢણી આપો. મારે પ્રભાસપાટણુ જવું છે. અને તમે ગઢ છોડી ચાલ્યા જાઓ.”

“હું ગઢ છોડી ચાલ્યો જાઉં? હાથે ચુડીઓ પહેરી છે શું? કોણ આ પેશો, ગરજન આવે છે નેની ધાકે!” અરજણુ ગદવી દરસીને ખોલ્યો.

“ગદવી!” યુવકે કહ્યું. “ગાંડા ન ચાઓ. ગરજનનો હમ્મીર કોણ છે તેનું બાન છે? એ તો દાવાનળ છે. દશ દહાડામાં આવી લાગશે ને બધું બાળીને ભસ્મ કરશે. નાસી જાઓ, જંગલોમાં જેમ અને તેમ જલસી.”

“છોકરા,” ગદવીએ તિરસ્કારમાં કહ્યું. “અમે તો ગધડીયા. તમારા જેવા આજના બાપલા અમે નથી.”

યુવક દરયો, કંઈપતાયી. ભયંકર રીતે. અરજણુ ગદવીને કમકમાં આપ્યાં. આ માણસ હતો કે ભૂત?

“બાપલો? હું?” યુવક ફરી દરયો. અને ભયંકર અવાજે પૂછ્યું. “ધોધાખાપાનું નામ સાંભળ્યું છે?”

અરજણુ ગદવી તો ધોધાખાપાના પરમ ભક્ત હતા. રણને છેડે રહેતા એ ચોક્કીદારે રણના રાજવીની કેં કેં દંતકથાઓ ફહીસાંભળી અવતાર માગ્યો હતો. અને વર્ષો પર મળારાજદેવના વખતમાં એ તેમને મળ્યા હતા એટલે અંગત સંબંધનો પણ તે દાવો કરતા. અત્યારે એકદમ ગદવીનું સ્મરણપટ નિર્મલ અન્યું. જુવાન ધોધાખાપાનું ચિત્ર તેના પર પચાસ વપપર જેવું હતું એવું પડ્યું...ને તે ચરચર કાંપી રહ્યા. આ જ તે ભાસ, આ જ તે આંખ, આ જ તે માછા. આ ધોધાખાપાનું ભૂત. ‘ધોધાખાપા! તમે પણ, બાપા!’ હાથ જોડી ગદવીએ કહ્યું. “બાપા!”

યુવક દરયો, જણે પડોકવાસી મ્હાન વદને હમે તેમ.

“ધોધાખાપા હણ્યાયા, ગરજનના હમ્મીરને હાથે. ને એ ચઢી આવે છે, ચારે તરફ પ્રસય પ્રસારતો, સોમનાથ ભગવાનને નોડ્યા. તમે મરી જશો પણ એને શેકી નહીં શકો. જંગલમાં ભરાઈ જાઓ ને પાછળથી પજવજો, ટપતા હો તો.”

“બાપા, પણ તમે ક્યાં જાઓ છો?”

“પ્રભાસ, સોમનાથનું મંદિરનું કરવા, આસો જાણી કરો.”

મદરીને તો આની થઈ હતી કે આ ધોધાખાખાનું બન હતું એટલે વધારે બોલવાની એની હામજા નહીં રહી. એણે પણ તાણ માંડણીએ તરત કારી આપી અને પેરો મુવક અને તેના માથાંએ હડની સાંકળીએ અપેકારમાં અવેષ થઈ ગયા

કાંપને અંગે અરજનું મદરિએ ક્યાં મુઠી લેવા કહ્યું.

“બાપા,” એના હ્રાસમાં મદરીને પૂછ્યું “એ કોણ?”

મદરીને ફરી કમરબદ આગ્યા

“એટા, ધોધાખાખા આગ્યા છે, સોમનાથ બગવાન બચાવવા.”

“ધોધાખાખા?”

“હા, આળીશુદ્ધ પચાસ વા કપરે દના નેવા.”

હોકરએ ચિંતાથી બાપની સામુ જોયું. બાપા ગાડા તો નડોતા થયા ?

બાપાને પુરતો મુખ પડેલા બાપ જોયો

“જામને ધેરથી પાછા આવ્યા છે, ચાલ, જતા નહીંએ. આ તો સોમનાથ બાપા-એજ અગમએની આપી.”

## ૨

મારવાડથી પાછા જતા પેરો માગેપર ને ને ગામ દનાં ત્યાં વાને પેરો વાલ પ્રાણી મણ, અગમને દમીર આવતો હતો એ વાન તો હડની હડની આવતી હતી. મારવાડના દેહધાક મુસાફરો અવારનવાર આવતા હતા ને પણ દમીરની સોનાની ન મનાય એવી વાન કરતા હતા. દમીર આવતો હતો એમ દાઢક લોકો માનતા. ધણી કહેવારની ફેકડી ફરતાર ક્રેકની માએ મેર મુલા ખાયા છે કે સોમનાથ બગવાન પર આક્રમણ કરે ? પણ હવે તો જુદી જ વાતો કાને આવી, કારણ કે અરજનું મદરીના માથાંએ ફરી વળ્યા હતા. રણનો રજવાડો ધોધાખાખા હજીએ, અને ને જલ થઈ મદરીને ચેતવી મયો હતો કે તારી જાએ નહીં ને: હવથી જરૂર. ધોધાખાખાનું જન માંડણી પર એમી સોમનાથનું મંદિરનું કરવા જતું હતું.

કેલુંએ મદરીને જરૂરે એ જાનની વાન માંડણી હતી અને જાની જાનને મદરી મળ્યા હતા. ને પોને જાનના હતો ને મદરીની વાન સાંભળી હતી. મળેરાજેવા જખતથં મદરી ધોધાખાખાને એજાખલે. પચાસ વર્ષની જાન, ધોધાખાખા તો હવેથી ગયા, પણ એમનું જન્મ પચાસ વર્ષ પર એ હતો એવું આભેનું હતું. એની આંખો કારમી હતી. જાણે ચીવા પરથી કન્યા જેવ એવી એમની ચામડી હતી. ગમે પણ થા હતો. જેમાંથી લોચી દપકનું. મદરીએ તરત આજખ્યા. ધોધાખાખા એટલે રણનું રાજરી. એ હજીવા એટલે દમીર દાયવદેવમાં મુગમનમાં આજખનો. હવે શું બાકી ?

ખીન્ન ગામનાં લોકોને આ વાતની ખાતરી થઇ ગઇ. પરંતુ દિવસે 'મધરાતે મુખીએ પણ સાંદણીઓ જાણે ઉડતી હોય એમ જતી બેઠ. તેના ઘર આગળથી ગઇ. આગલી સાંદણી પર ધોધાઆપા હતા. તેની આંખો ભયંકર, તેના અવાજ જાણે પાતાળથી નીકળતો હોય એવો. ધોધાઆપાએ એને પણ કહ્યું, “ગામલોકોને જંગલોમાં નસાડી જાયો. ગરજનનો હમીર આવે છે. કોઇને જીવતા નહીં જાય દે. હીંમત હોય તો પાછળથી પજવજો.”

ખીન્ન ગામની એક સ્ત્રી પાણી ભરીને જતી હતી તેને પણ ધોધાઆપા મજેલા. આપાએ સ્ત્રીની પાસે પાણી માંગ્યું. સ્ત્રી તો ગમગમ ગઇ. આપાની આંખો પલક જ નહોતી મારતી. શાની મારે? મુડાંની આંખો તે કે પલક મારતી હશે? સ્ત્રી પાણી આપતી જ ગઇ પણ ધોધાઆપાની તરસ જ ન છીપે. શાની છીપે? મેચ્છે એને હાર માર્યો તે તરસ ક્યાંથી છીપે? આખરે પનીયારીનું પાણી પુરું થઇ ગયું, પણ પીનારની તરસ ન છીપી. પછી ધોધાઆપાએ કહ્યું, “માણ, તમારા ગામલોકોને કહેજો કે નાસી જાયો જંગલોમાં. ગરજનનો હમીર આવી લાગ્યો છે” એ જ બોલ, એ જ અવાજ. વાત વધવા લાગી, કોઇએ તો ધોધાઆપાની છાતીમાંથી લોહીના ધ્રુવારા ઉડતા જોયેલા. કોઇએ સાંદણીઓના પગમાંથી તણુખા ખરતા જોયેલા. કોઇએ ધોધાઆપાને ને તેના માથુસોને ખાવાનું પણ આપેલું પણ તે તો ખાય નહીં. ભૂત ને પ્રેત કે ખાય? આવી આવી વાતોથી લોકોના ગમરાટનો પાર ન રહ્યો, અને બને તેટલું ચચરચીકું લઇ ગામોનાં ગામો જંગલમાં સંતાવા ભાગી જવા લાગ્યાં. અકથ, અકથ બધ તેમને રોમે રોમ વચ્ચો. અને દરેક ગામમાં લોકોના કાનમાં ધોધાઆપાની ત્રણ સાંદણીઓનાં પગલાંના બજાર વાગવા માંડ્યા. ક્ષિતિજમાં કે દાસતું જેતાં ઘણાંને ધોધાઆપાના બૂતની ઝાંખી થતી. તેની સાથે ધોધાઆપાની હંતકથાઓ પણ વધવા લાગી.

## ૩

પ્રભાસપાટણમાં પૂજ્યપાદ ગંગસ્વર્ણ પાદપૂજ પટ્ટારી પોતાના ધામમાંથી ભગવાનના મંદિરે બિશ્વપત્ર ચલાવવા જતા હતા એમનું તેજસ્વી ને ગૌરવશીલ મુખ સદાય હતું એવું શાંત ને સ્વસ્થ હતું. એમના એક હાથમાં જમ ને આયમની હતી. ખીન્ન હાથમાં પોતે હાથે સુટેલી બિલિતું પાત્ર હતું.

પ્રભાસમાં ગરજનના મેચ્છની આવતી સેનાની વાતો ઘોડીક આવતી, પણ હચ્ચાટ પ્રેરે એવી નહીં. યોદ્ધા યોદ્ધાઓ તણા મારતા. મુક્તતાનમાં મેચ્છ મરાયો-રણમાં ખોવાઇ ગયો. ભગવાન બેઠા છે ત્યાં સુધી કોની મગદૂર છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં આવે? અને બીમદેવ સોત્રંદી તો મેચ્છને કાપી નાંખવા તૈયાર જ હતા પછી શું?

દામોદરની વાતથી સર્વજના હૃદયમાં પલ્લવાર ફોખતો સંચાર થયો હતો, પણ કે ખાસ ખમર નહોતી એટલે એમને પણ ભય જેવું નહીં લાગ્યું. એક વાત તો એવી પણ હતી કે મેચ્છનું સૈન્ય રણમાં પાણી વિના તફડીને સુતું. ભગવાનની સાથે બાધ બીડનારની બીજ શી વચ્ચે થાય?

અને આમરોપ વિચાર થાય તો તેમના અંતરમાં જા. બગવાનનાં અમરપાન તો અન્યથા અને અનન્ય એવું જ્ઞાન ને નિયમિત વાત્સલ્ય હતું. સર્ગને કાળે એ ઉદ્ધામન્ય હતું અને પ્રવચકોને જવાનું હતું. આ સાંનિ ને ચરિત્રની અતતનાના અવેચક જેવા ક્ષણિક સુદસુદોથી જો ફેર પડવાનો હતો કે પૂજા થતી, રીતો જતી, નર્નદાઓ વૃન્ન કરતી, આરતી થતી, બાપિકા બકિન કરતા, સ્વ ઉગતો ને આચરના—ને બગવાન મોમનાથની ધન સમીર સાથે વૃન્ન કરતી.

મદિરમાં જવાને સરંત નૈપાર થયા, પાવડી પટેડી, અને એક પગ નક છે ત્યા એક શિષ્ય આવ્યો, ‘ સુરુદેવ ! કોઈ આવ્યો છે. ’—

અર્ચન રૂન આવે એટલામાં તો આવનાર ક્રાંત્યભેર આવ્યો. એન સમો શીકો, મોટી રિશર આવોમાં બવાનક, આવનાર પગે પડયો.

‘ નમઃ શિવાય, ’ તેણે હાકતે સાહે કર્યું

‘ શિવાય નમ. ’ સર્વને આગાહિ દીધા. ‘ હડ બેટા કોણ છે ? ’

આવનાર ઉભો થયો. એના કપાળ પર બવકર કરચલી હતી.

‘ સુરુદેવ, મને ન આજ્ઞાપ્યો ? ’ એના સાદમા આવ્યો હતો. અર્ચન મોઝા એજા-જાને તે મિત્રી ને પાપ ગિમના હાથમાં આવી દીધાં. ‘ કોણ સર્જન શોધાણુનો પુત્ર અર્જીઆં કપાથી ? ’

‘ સુરુદેવ, હું જા, ’ કુરુકે મેડના મુન્નકા હોડ સામને કર્યું.

અમેય મમનાથી ગમમર્વે હોકરના ખખ પડ હાથ નકયો, અને ખંડની અદર ચીંધી.

‘ કોણને આવવા નહીં દેતો, ’ સર્વને શિષ્યને આજ્ઞા કરી. તેણે સામતને હાથ બેમાડ્યો ને સામે પોતે બેઠા. ‘ જમ ! સર્જન શોધાણુ ક્યાં ? શોધકગણ ક્યાં ? તુ પાકો કેમ આવ્યો ? ’ તેમણે આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘ સુરુદેવ ! ’ સામંત તૂડને અવાજે બેટાના કાળે અને નેની આવખાથી અધુ-ધારા આવી. ‘ આવે કર્યું હતું કે શોધારણાના કુળમાં એક વીર જન્મ્યો. દેવ ત્યાં મુખી એમના કોળીતો જીવ લેતો.....સુરુદેવ, મારા મિત્રાવ જાણ્યો એ...’ સામતે રડી દીધું. ‘ એ વચન પાળ્યું. ’

‘ કેવી રીતે ? કેમ ? ’ અરવરથ બની મર્મવર્ચને પૂછ્યું.

‘ શોધારણા ને તેનો આવો પરિવાર શોધામદ આજ્ઞા મરથો. મારા બાપુ.....’ પાછું સામંતથી રડાઇ ગયું. ‘ મારા બાપુ મવનમનાના દશ હજાર શોધાઓને રણમાં રમણી દેલામવાની થયા. ’ સામંતને કુરુકે કુરુકે આવ્યાં ને ગમમર્વે જાને આવી તેને છાતી સરમે આપ્યો.

“એટા, રડ નહીં. બગવાનની આજ્ઞા માથે ચઢાવનારને પરસોડમાં ફેલાસ છે, ને તું—”

“હું ગરજનના દમ્ભીરો છવ લેવા તેના સૈન્યમાં ગયો. નાગી કરારે તેને મારવા ફયો, પણ પકડાઈ ગયો. દેવની આજ્ઞા માથે ન ચઢાવી શક્યો. હું દત્તભાગી-મારા આખા ક્રમાં એક દત્તભાગી રહી ગયો. મ્હેન્છે મારો છવ પણ ન લીધો. મને છોડી દીધો.”

“એટા, બગવાન ત્રિશુલપાણિ તારું રક્ષણ કરે છે ત્યાં સુધી એ મ્હેન્છની સી મગદૂર કે તને મારી શકે? શાંત થા, શાંત થા, નીચંતે વાત કર. લે, પાણી પી.”

આંસુઓના વરેણુ જેમ તેમ રોક્ષો સામને પોનાની વીતી કવી સંભળાવી, અને તે જેમ ધીમે ધીમે પિગત કહેતો ગયો, તેમ સર્વજ્ઞના શાંત ગંભીર મગજમાં એમના શ્વાસની સાથે ‘ઓમ્ નમઃશિવાયનો ધ્વનિ ઉઠ્યો.

“અને હવે ગરજનના દમ્ભીર ક્યાં સુધી આપ્યો છે?”

“શુન્દેવ, પાંચ સાત દિવસમાં આપુ પાસે આવી જશે. પાંચ દસ દહાડા મોડું પણ થાય.”

“બીમદેવ સોલંકી એની વાટ એતા પાટણમાં બેસા છે. એને વટાયવો બારે છે.” પોનાના હૃદયને કહેતા હાંપ એમ સર્વને કહ્યું.

“શુન્દેવ! એ તો મુખ્ય છે.”

“ગા!”

“દમ્ભીર સી સામે થયું ને—”

“એટલે?”

“શુન્દેવ! કાઠને દમ્ભીર ને દમ્ભીરની શક્તિનો ખ્યાલ નથી. એ દાનવ બંને હેળ પણ એનામાં માણસો વશ કરવાની શક્તિ છે. એની પાસે કાનિકેય જેવી મુદ્રાકા છે. એનું સૈન્ય સમુદ્ર જેવું અગાધ છે. પાટણ તો આમ પડીને પાથર થશે.”

“હોપરા, તને બગવાન પિનાકપાણીની કૃપામાં વિશ્વાસ છે?”

“વિશ્વાસ છે” સામને કહ્યું. “પણ આ તમારા પોરોની અફસરમાં નથી. અહીંના વાન સંભળી ત્યારે એ સપડીમાં ચોપાઈ જશે એમ આપણે પાપુ દત્તે. વાકપતિસર્જે એમ માન્યું. મોધાચાપાએ એમ માન્યું ને એમનું નિર્દેશ નીશી મયું. મોધાચાપાએ એમ માન્યું ને તે પણ રણમાં લેગાઈ ગયા. હું તો દમ્ભીરના સમક્ષમાં ફયો છું. એની જોડે વાન હસી છે. એનું અદુષ્ટન ત્રેણુ છે ને એની પ્રેમચાદનશક્તિનું માથ માર્યું છે. એ તો ત્રિપુરસુરનો અવતાર છે.”

“તો બગવાન શંકર એને પુરો કરશે.”

“બગવાન શંકર પુરો કરશે, પણ બીમદેવ રહે નહીં.”

(અનુસંધાન પ. ૮૦૨)



# પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળા

(શ્રી. નર્મદસ્મારક વ્યાખ્યાનમાળા)

## ગુજરાતનો ઇતિહાસ

(મુદ્રણ ખુદાથી બીમદેવ ખુદા સુધી-(વિ. સં.-૬૬૮ થી ૧૧૨૦).

દુ. કે. શાસ્ત્રી

દં

તકથા, પ્રશ્નો, પ્રશ્નિકાઓ, તાત્પર્યો વગેરે ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક સાધનોમાંથી દ્વાબધાઓ વચ્ચે સંબંધ સ્થાપવો, સમકાલીનતા-નિકટકાલીનતા, પરિસ્થિતિ, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના આધારો તારવવા, રામરૂપશૂન્યતા વગેરે દૃષ્ટિકોણો વડે તેની પરીક્ષા કરવી એ ઐતિહાસિક સંશોધનની પદ્ધતિ નિરૂપવનાર શાસ્ત્રીય માર્ગ ગણાય. પણ આવી રસથાલ (Chemistry)ને યોગ્ય પદ્ધતિ દતિહાસ નેવા અતિ સકુલવિપર્યયા પૂરી બાધાએસલી થવાનો સંભવ થોડો, વળી આ વ્યાખ્યાનમાળાની આખી યોજના કાલક્રમાનુસારી છે એટલે એ પણ એ ક્રમમાં જ ચર્ચા કરી છે. પણ ઉદ્દેશ તો દતકથા, પ્રશ્નિકા અતિશયોક્તિ, અધિકાર વગેરે બળામાંથી, ગુજરાતના દતિહાસને ઉકેલવાનો માત્ર સચવવાનો છે. થાણીવાર એકાદ ખુજેખાંચરે પડેલી ઉકિત કે ઉપેક્ષિત દતકથા બાજુ પ્રકાશથી મોટી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકા બની નાથ છે. અને એથી તુલુદું થણી ઐતિહાસિક અણાઈ અચેલી વાતો પ્રમાણના પ્રકાશમાં કરિવન દેખાવા મરે છે. આ પ્રકારના પ્રકાશને શોધવો એ ઐતિહાસિક સંશોધન કાર્ય છે.

પૂર્વ અભિપ્રાય

પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાંથી ગુજરાતમાં વસતી હોવાએ સંભવ છે મોઢું-મોઢેશના બોદ-કામથી જેની આવીની આપણને મળી છે તે મિન્યું સંસ્કૃતિવાળી પ્રજાનું પણ ગુજરાતમાં થાણું હોવાની કથના છે. (જુઓ શ્રી. રત્નમણિરાવનું ‘અંબાના’) એ ગમે તેમ હો પણ પૈદિક અર્થો ગુજરાત સુધી પહોંચ્યા નરોત્તમ એ નકરી છે.

પણી મદાઆસ્તના કાળમાં આપો ગુજરાતથી પરિચિત થયા અને ત્યારથી ગુજરાત સંજયી તત્કાલીન સાહિત્યમાં ઉદ્ભવે મરે છે. અને અગ્રકાળના નિરનારના સેખથી તો ગુજરાતના ઐતિહાસિક સમયનો રખડ ઉદય થય છે. ઈ. સ. પૂર્વે એકાદ બીજા શતકથી તે ઈ. મ. ૬૬૮ માં મળરાજ સોમકી અભ્યુદિયવાક પાટણની મારીએ બેઠો ત્યાં સુધીનાં

સગભગ ૧૬૦૦ વર્ષમાં મૌર્ય, શુંગ, વચન, ક્ષત્રપ, ચાળુકી, ચાન્દ્ર, ચુપ્ત, દ્રવિડ, હૈહય, વક્ર, ગુર્જર, ચાલુક્ય, ચાવડા, રાષ્ટ્રકૂટ વગેરે અનેક રાજવંશોએ ગુજરાતના પ્રદેશ ઉપર શાસિત્વની રાજસત્તા ભોગવી છે. અને તે તે રાજવંશ સાથે તે તે વંશની ગતિના સોદાણે ઓછા વધુ પ્રમાણમાં આ દેશમાં આપ્યા હશે જ.

મળરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે ગુજરાતની પ્રગ્ન કૃષિ તત્ત્વોની બનેલી હતી. એ સમયના માટે આ પૂર્વ ઇતિહાસ ગણવાની જરૂર છે, અને એ ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મુખ્ય તો હજી મુખ્ય ગેઝીટીઅરનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ જ છે. અલગત ગુજરાતના ઇતિહાસનો વધારે ઊંડા ઉતરીને તથા વિશેષ વિસ્તારથી અભ્યાસ કરતા દૃષ્ટાન્તરે તો મૂળ સાધનો બેમાં બેધએ.

આ મૂળ સાધનોમાં પૈરાણિક કાળ માટે મહાભારત-પુરાણો; હેક જૂના કાળથી તે મળરાજના સમય સુધી ગુજરાત નામ પ્રચારમાં આવ્યું નહોતું એટલે સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને અપરાન્તના ઉલ્લેખો મહાભારત પુરાણમાં શોધવા બેધએ.

મૌર્ય સમયથી તે ચાવડા સમયના અન્ત સુધીના ઇતિહાસ માટે તે તે વંશના શિક્ષા લેખો, તામ્રપત્રો અને સીકાઓ મુખ્ય સાધન છે, અને ઇન્ડિયન એન્ટીક્વેરી, એપ્રીગાફીઆ ઇન્ડીકા વગેરેમાં ઉદ્ધાર્ય લેખો છપાયા છે. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો કાર્યસ ગુજરાતી સભા તરફથી પણ છપાયા છે. સીકાઓનાં વર્ણનો જુદાં જુદાં મ્યુઝીઅમોના ફેલોઓમાં અને સ્વતંત્ર ગ્રંથોમાં છે. ૬ળી પદ્દતી પ્રસાદેશની નોંધો અને સમસ્ત ભારતના ઇતિહાસ સંબંધી ગ્રંથોની મદદ પણ ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઉદ્દેશવામાં આવશ્યક ખરી.

પણ આજના આખ્યાન રિપયની આ પૂર્વ ભૂમિકામાં પ્રાચીન ઇતિહાસની સામગ્રીની સંપૂર્ણ નોંધ તો શક્ય નથી જ પણ દિશાનોંધ અંગુલિનિર્દેશ જ શક્ય છે.

સોલંકી સમયની વાત શરૂ કર્યા પહેલાં એક વસ્તુ ખાસ નોંધવાની જરૂર છે અને તે એ કે સોલંકી સમય પહેલાંના મૌર્યોદિ રાજવંશોની રાજધાની તથા ગુજરાતમાં નહોતી (અહીં યાદવોની રાજધાની દારકામાં હોવાની વાતને પૈરાણિક ગણીને ઐતિહાસિક કાળની નથી ગણી). મૌર્યો પાટલીપુત્રમાં, ક્ષત્રપો ઉલ્લંઘનીમાં અને ચુપ્તો પાટલીપુત્ર કે એથેધ્યામાં રહીને ગુજરાત ઉપર મુખ્યમોહાર રાજ્ય કરતા હતા. ગુજરાત તેઓના સામ્રાજ્યનો એક ભાગ માત્ર હતો. પછી વક્ષભીના મંત્રકેની રાજધાની બે કે કાડીઆવાડમાં હતી અને લાટના ગુર્જરોની ભરૂચ પાસે નાન્દીપુરમાં પણ બેમાંથી એકેયની સત્તા આખા ગુજરાત ઉપર નહતી. પછી પંચાસરના ચાવડાએ તદન ન્હાના કાકરડા હતા અને અણહિલવાડના ચાવડાઓની સત્તા યે વઢીઆર અને પાટણની આસપાસના થોડા પ્રદેશથી આગળ નહોતી. ખરી રીતે તો આ ચાવડાઓ બિલ્લભાલના અને પાછલથી કનોજના રાજાઓના અથવા

૧ સુએ બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૩ ના અક્ટોબર-ડીસેમ્બરમાં છપાયેલો આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મળ્યું? નામનો મારો લેખ.

રાષ્ટ્રકૂટના સાધારણ સામતો હોય એમ લાગે છે. આ ચાલકાઓનો એક પણ ઉકીલું લેખ મળ્યો નથી અને તેના નાશ પછી જગમગ મળીને-સાગ્ર વણેલાં વર્ષ પછી હાખાયેલાં દુષાન્ત પ્રમથોમાં મળે છે તે 'નિદાસ' નહિ પણ 'દત્તક' જ ગણવાને પાત્ર છે. છતાં ચાલકાવશાવળી સુકૃતમકીર્તન, સુકૃતકીર્તિદશાવલિની, વિચારમેણી, પ્રમથચિંતામણિ, કુમારપાવનપદ, ધર્મગુરુ, રત્નામણ, મિંગલે અવધરી, પ્રવચનપરીક્ષા, શબ્દવલીકોટક, બારચારપોતા ચોપડાઓ વગેરેમાં મળે છે. અને ઘસમાળા, મુ-ગે (પૃ. ૧૪૯ થી ૧૫૫) તથા શ્રી રામચાલ મુ. મોદીના બાવનમરની સાક્ષિય પદ્યાદત્તો વિષાદ, કાન્તમાળા વગેરેમાં હાખાયેલાં લેખોમાં એનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

ચારણ સમય એટલે વિ. સ. ૮૦૨ થી ૯૯૮ સુધીનાં જગમગ ભરસો વર્ષ દર-મીયાન યુગરાત માટે નિરુપમા-કંતાવળો મજવશ જેને રાષ્ટ્રકૂટ લેખો ગુરુર કહે છે અને કંતાવળો લેખો પ્રતિદાર કહે છે તે મજવશ અને રાષ્ટ્રકૂટ વચ્ચે કાપ્ય માગ-ભારી-ખેચનાણુ ચાલ્યા કરી છે. અજગન આ ખેચનાણુમાં રાષ્ટ્રકૂટો પ્રમાણુમાં વધારે હાજ્યા છે. આ રાષ્ટ્રકૂટ સત્તાનો નિદાસ મુ. એ. ધ. ૧ ભા. ૧ પ્ર-૧૧ મુ. રા. મો. બાંડારકરનો 'દક્ષિણનો પૂર્વ સપથને દનિદાસ' જેનું યુગરાતી બાવાનર મુ. વ. મો. એ બહાર પાડ્યું છે. શ્રી વિરવધરનાથ રેડનું 'ભારતકે પ્રાચીન ચાલકાંશ' ભા. ત્રીજો અને શ્રી અખેડરનું ૧૯૩૪ મા પ્રગટ થયેલું 'રાષ્ટ્રકૂટસ એન્ડ ધેર ટાઇમ્સ' એટલા પુખ્તરો મુખ્ય સાધનો છે. અને એ પુખ્તરોનો આધાર રાષ્ટ્રકૂટ તામપથ છે જે 'યુગરાતના અનિદાસિક લેખો' બામ બીચમાં હાખ્યાં છે.

કોંગળના પ્રતિદાર વરાત્રી યુગરાત ઉપરની સત્તાનો પં બગરાનસાજ દંદર જેવાને ખપાણ નહોતો કારણ કે એ વખતે એ સખધી તામપથો મળ્યા નહોતા અને એનો અજગમ નહોતો થયો. અને એ કારણથી મુ. એમાં યુગરાત ઉપરની પ્રતિદારવરાત્રી સત્તાનું પ્રકરણ જ નથી. પણ પાઠગણી આ વિષયો સાથે અજગાસ થયો છે. અને તેના ફગરપે પ્રમદ-થયેલાં લેખો જેવા કે મુખ્ય એવ્ય એક પી રોપવ એ સો. ના જનસ (ધ. ૨૧) માં મુજાર સખધી શ્રી દેવદત્ત બાંડારકરનો લેખ તથા નામરીપ્રવાગિણી પરિદા ન-સં. ભા. ૯ અં ૩ મા શ્રી. રા. દી. એજાનો 'નુરરાત દેશ એર ઉનપર કનીજ રામએંગ અધિદાર' નામનો લેખ ખાસ ફેરસ જેવા છે. અજગન એના મળ માધનરપ હાજીયું લેખો માટે એમાં ઉમેરિખિત એ. ઇ. ઇ.એ. આ. સ. વિ. વગેરે જેવા વગર છુટકો નથી.

પ્રાચીન યુગર દેશ કે યુગરાત એટલે દાઝનો યુગરાત નહિ પણ મિજગમાસ અને તેની અજગરાતો છાલું કરી દાઝજ એપર મજગના ઉપર હાજાઓથી આરબો માદગાગો બામ અને ઇ. સ. માનમાલો દસમા સત્રક મુધી એ બામ જ યુગરાત કહેવાનો દંત. જે પદેમાં તે યુગરાત કે યુગર નામનું અસ્તિત્વ જ નહોતું. એ એ અનવર દિનાર થો દસાંનુ છે (અહીં પ્રચીન યુગર દેશ અને યુગર જનિ નામનો ઈમુ ૧૯૩૮ ના મનેવાગી-માર્ચમાં હાખાયેલાં મારો લેખ).

હાલના ગુજરાત પ્રદેશનું ગુજરાત નામ અણહિલપુર પાટણમાં સોલંકી વંશની રાજ્યસત્તા થયા પછી પડ્યું છે અને મારા મત પ્રમાણે સોલંકી મળરાજ જૂના-ભિલ્લ રાજવાળા ગુજરાતમાંથી પાટણ આવ્યો અને ગુજરાત નામ પણ આ દેશ માટે લેતો આવ્યો. આ મળરાજના વંશનું નામ સોલંકી છે એ પ્રસિદ્ધ છે. એ નામ સંસ્કૃત ચાતુક્ય કે ચાતુક્ય ઉપરથી નીકળ્યું છે ચાતુક્ય કે ચૌતુક્ય વંશના રાજાઓનું દક્ષિણમાં લાંબા વખત સુધી રાજ્ય રહ્યું છે. એના વર્ણન માટે જુઓ બાંડારકારનો 'દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ' તથા મું. ગે. માં ફલીટનું 'કેનેરીઝ ડીનેસ્ટીઝ.' દક્ષિણ ગુજરાતમાં પણ આ ચાતુક્ય વંશની એક શાખાનું થોડો વખત રાજ્ય રહ્યું હતું. એના વર્ણન માટે જુઓ મું. ગે. ચ. ૧ ભા. ૧ પ્ર. ૯.

આ દક્ષિણના ચાતુક્યોમાંથી જ ગુજરાત પાટણનો ચાતુક્ય કે સોલંકી વંશ નીકળ્યો હોવાનો સંભવ છે પણ હજી સુધી એ બેનો સંબંધ જોડનારી સાંકળ મળી નથી.

સોલંકી કે ચાતુક્ય વંશની ઉત્પત્તિ અગ્નિમાંથી છે એવી માન્યતા હાલમાં એ વંશના રજપૂતોમાં ચાલે છે, આ માન્યતા બ્રાહ્મણોએ અને ભાટચારજીઓએ સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશના સામ્યથી ચલાવેલી છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં એ મળે છે, પણ પ્ર-ચિંતામણિ, બિહલજીનું વિક્રમાંકદેવચરિત, વગેરેમાં અગ્નિમાંથી નહિ પણ પ્રજ્ઞાના સુલુક એટલે સંધ્યાવંદન માટેના ખોખામાંથી ઉત્પત્તિ કહી છે. સુલુકમાંથી ચાતુક્ય રાજ્વંતી વ્યુત્પત્તિ માની આ કલ્પના કરવામાં આવી છે. એ માટે જુઓ વિક્રમાંકદેવચરિત ચ ૧ શ્લો. ૩૯ થી ૬૪. ગુજરાતના લેખકોએ પણ આ ઉત્પત્તિ સ્વીકારી છે. (જુઓ વડનગરપ્રાકરપ્રશસ્તિ શ્લો. ૨ અને પ્ર. ચિં. ૭ બા. પાન્ટર પૃ. ૪૨) પણ આ વંશના બીજા લેખોમાં જુદી રીતે ઉત્પત્તિ પણ કહી છે. 'કેટલાક લેખોમાં સોલંકીઓને ચંદ્રવંશી કહેલ છે. (એ વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા તથા ઉલ્લેખિત ઉત્કર્ણ લેખોનાં વચનો માટે જુઓ શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાનું 'સોલંકીઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ નામનું પુસ્તક). પણ આ ઉત્પત્તિની કલ્પનાઓનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ કશું નથી. આધુનિક શોધકોએ વળી ચાતુક્ય જૂર્નરેમ્નતિના હોવાની કલ્પના કરી છે. (એ વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ મારો પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જરેમ્નતિ નામનો લેખ). એ વંશના જૂના લેખોમાં હારીતીપુત્ર કહેલ છે એ ઉપરથી શ્રી. માનશંકર પી. મહેતા ક્ષત્રિય પુરુષ અને હારીત ગોત્રની બ્રાહ્મણ કન્યા એ બેમાંથી આ વંશ વાદ્યો હોવાનો તર્ક કરે છે (મેવાડના શુદ્ધિશો પૃ. ૭૬ થી ૮૦). જેને આ વિષય જ્ઞેવો હોય તેને માટે આટલું બસ છે.

મળરાજના પૂર્વજો.

મળરાજના પૂર્વજોનાં નામો રત્નમાળામાં, જિનમંડનમણિના કુમારપાલપ્રગથમાં એક રીતે આપેલ છે, જયસિંહચરિત કુમારપાલ ચરિત (સ. ૧ શ્લોક. ૨૧ થી ૨૭) માં બીજી રીતે આપેલ છે અને પ્ર. ચિં. (પૃ. ૪૨) માં ઉપરના બેષથી જુદી રીતે આપેલ છે. પણ પ્ર. ચિં. વગેરેમાં આપેલું મળરાજના પિતાનું રાજિ નામ સાચું છે કારણકે એને મળરાજના પોતાના વિ. સં. ૧૦૪૩ ના તામ્રપત્રનો ટેકો છે. (જુઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૨ નં. ૧૩૭.)

આગળ ચાલ્યા પોતાં આદી એક હકીકત ખાસ નોંધતી જોઈએ કે આપણ સમયના રાષ્ટ્રકૃત અને પ્રતિદાર રાજ્યોએ હનિદાસ જ્ઞાનુસાર માટે કેવળ ઉત્કીજી લેખોનું જ સાધન મળે છે, અને આપણ વચ્ચે નિર્ણયે તે પ્રત્યક્ષ આપેલી હતકથાઓ શિવાય કશું સાધન જ નથી. પણ સોસડી વંશના આરબથી મુઝરાનના હનિદાસપ્રત્યક્ષ અને ઉત્કીજી લેખોની તુલના રૂપે રિથર જમિનો જ્ઞાન મળે છે વળી ઉત્કીજી લેખો એટલે એકલા મુઝરાનના જ ઉત્કીજી લેખો સમગ્રતાના નથી પણ પોતાની રાજ્યો કે જગ્યાની માથે પરિવિષદતા સંબંધમાં મુઝરાનનો રાજ્યના વારવાર આપ્યો છે તે રાજ્યોના ઉત્કીજી લેખો પણ સમગ્રતાના છે.

પ્રત્યક્ષ હનિદાસ નથી, પ્રત્યક્ષલેખોની દૃષ્ટિ ઐતિહાસિક નથી એમ જ્યાં સોસડી વંશની વંશાવળી, પ્રત્યેક રાજ્યનો રાજ્યકાળ તે તે રાજ્યનાં મુખ્ય મુખ્ય મંત્રીઓ, સ્વયં-પ્રાપ્તના મોટા અધ્યક્ષો વગેરે વસ્તુ જગ્યા માટે મુખ્યભાવેને દાખે આપ્યો નહીં થયા પછેના રાજ્ય હસ્તરખામાં, મંદિરો અને પોષકાળમાંના મંત્રણાઓમાં અને મુખ્ય મંત્રીઓના તથા મોટા પડિઓનાં ઘરોમાં પણ અન્યો, યાદીઓ મંત્રીઓ અન્યથા વગેરે અનેક રૂપે મોહક સાધનો વિરમાન હતા અને એ રિથતિમાં લેકંકાના મંત્રણા માટે કે ધાર્મિક ઉપદેશ માટે લખનાર પણ તણકના સમયની હકીકતની ખાખના જુદા માનવીને ધારી ન શકે એ જ્ઞાનાત્મિક છે, અને વસ્તુના પ્રત્યક્ષ, વગેરેમાં આપેલ વંશાનુક્રમ, રાજ્યકાળના વર્ષો, રાજ્યો શિવાયનાં કેટલાંક નામો, કેટલાક જગ્યાઓ વગેરેને સમગ્રાલીન ઉત્કીજી લેખોનો આશ્ચર્યકારક ટેકો મળે છે. મતજમ કે મોટા સમયના હનિદાસ માટે ઉત્કીજી લેખો જેટલું જ એક સાધન પ્રત્યક્ષ પણ છે એ નિમરેદ, જના પ્રત્યક્ષ કાલે હનિદાસ નથી. હનિદાસ તો પ્રત્યક્ષનાં કથનો, ઉત્કીજી લેખોનાં કથનો અને ઐતિહાસિક પરિવર્તિ, સમ-વિતતા વગેરેની તુલના કરીને ઉકેલવાનો છે, એ સત્ય જયવાનુ નથી.

હવે મુઝરાનનો એટો-વધુ દરખાસ્ત પ્રત્યક્ષ, વાનગરપ્રશસ્તિ, દયાશ્રવ, કીર્તિર પ્રશસ્તિ, સુતમંત્રીનંન, કીર્તિકીર્તિ, વસતવિવામ, વ-તે, પ્રશસ્તિ, મુઝરાનકીર્તિ, કુમારજ્ઞાના પ્રત્યક્ષ વગેરે અનેક પ્રત્યક્ષ મળે છે, અને એના ત્રણ ઉત્કીજી લેખો મળ્યા છે, જેમાંથી એ પોતાં હપાયા હતા અને હાલમાં મુઝરાનના ઐતિહાસિક લેખોમાં પણ હપાયા છે, જોરે તોળની રૂઝ નોંધ જો વીએના એડીએન્ટર જનલ મ. ૫ ૫. ૩૦૦ માં છે, પણ હાલમાં એ તાલપતનો પતો નથી. આ બે સાધનો ઉપરાંત પોતાની રાજ્યોનાં ઉત્કીજી લેખો પણ મુઝરાનના અને એ વંશના અન્ય રાજ્યોના હનિદાસ ઉપર નવો જ પ્રકાર જીવિતાર નામે છે. મુઝરાનના રાજ્યકાળના જે જે જગ્યાનું વર્ણન દયાશ્રવ વગેરેમાં મળે છે તે તે જગ્યાના કમશ: લઈ ઉપર કોઈના ખાસ બે સાધનોની કમોડીથી નહીં બિન-બિન પ્રત્યક્ષના વર્ણન વાને તુલનાદાર ઐતિ-હાસિક કું દોખાતા સખત છે એ કેવળ તદ્દરથ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી, કેલપણ જાનના પશ્ચાત્કાર કે અભવથી દોખા વગર તારવતું એ જ આ હનિદાસ ઉકેલવાનો રાજ્યમાં છે.

અને આ પ્રકારનો પ્રકાશ જ મુઝરાનકીર્તિશ્રવના લેખકે કર્યો છે, અને જો કે

ગેઝીટીઅરનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખનાર પં. ભગવાનલાલ દન્ડિયા પાસે, ઉપર કહેલા પ્રશ્નો એ વખતે છપાયા નહોતા પણ ઘણાખરાની હાથપ્રતો હતી અને ઉકીર્ણ લેખો તો યોગ્ય જ છપાયા હતા પણ ઘણાની નકલો-અને ઘણાં મૂળ તામ્રપત્રો એમની પાસે હતાં. ૧૧મી એમની ઐતિહાસિક ગવેષણાની દૃષ્ટિ અતિસૂક્ષ્મ અને વિશુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક એટલે એમના નિર્ણયો તદ્વિરુદ્ધ પુરાવાઓ અતિ પ્રબળ અને નિર્ણાયક ન હોય ત્યાંસુધી અવગણવા યોગ્ય નથી. છતાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ઘણી નવી સામગ્રી મળી છે કે જેની મદદ વડે સોલંકી વંશના ઇતિહાસનું ચિત્ર ગેઝીટીઅરનાં તે વિષયનાં પ્રકરણો કરતાં વધારે સ્પષ્ટ, વધારે વિગતોવાળું અને વધારે યથાર્થ દેરી શકાય એવી સ્થિતિ અત્યારે આવી છે એ પણ ચોક્કસ છે.

મળરાજની કે એના કોઇપણ અનુયાયીની કારકીર્દીના અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવેલા બધા બનાવોનું પુરાવાઓના ઉદાપોહ સાથે વર્ણન કરવું એ આ અને આ માળાનાં બીજાં વ્યાખ્યાનોમાં શક્ય તેમ ઉદ્દિષ્ટ નથી એટલે પ્રત્યેક નૃપતિના રાજપકાળનો દિશાસૂચક સંશોધનનો એકાદ દાખલો નોંધી સતોપ રાખવો પડશે.

### મળરાજ અને મુંજ

માળવાનો રાજા મુંજ (વિ. સં. ૧૦૩૦ થી ૧૦૫૧) મળરાજનો સમકાલીન હતો એ ઘણા વખતથી જાણવામાં હતું. પણ મુંજે મળરાજને હરાવ્યો હોવાની વાત માળવાના રાજવંશના પણ કોઇ ઉકીર્ણ લેખમાં નોંધાઇ નથી અને ગુજરાતના લેખો કે પ્રશ્નોમાં તો ક્યાંથી જ હોય ? ઉકીર્ણ લેખો અને પ્રશ્નો પોતાના રાજવંશની હાર વિશે હમેશાં મૌન જ રાખે છે. (આમાં પ્ર-ચિં. કાર કચ્ચિત અપવાદ પુરો પાડે છે પણ તેની અર્થા આગળ પ્રસંગે) એટલે પડોશી રાજ્યની કે પરદેશીની નોંધા એ એક જ સાધન ઇતિહાસની આ બીજી બાજુ-જે જોયા વગર કોઇપણ ઇતિહાસ અધુરો જ કહેવાય તે જાણવા માટે બાકી રહે છે. અને મળરાજને મુંજે હરાવ્યાની હકીકત રાજપૂતાનામાં ગોડવાડ છત્રસાના બીજાપુરથી બે મૈલ દૂર આવેલા જૈન મંદિરમાંથી મળી આવેલા વિ. સં. ૧૦૫૩ ના સમ્પ્રદૃષ્ટ રાજા ધવલના લેખમાંથી પતો લાગે છે. આ લેખ એ ઇ-અ ૧૦ ૪. ૧૭ થી ૨૦ માં તથા શ્રી જિનવિજયજીએ સંપાદિત પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ બા-૨ (લેખાંક ૩૧૮) માં છપાયો છે. ગેઝીટીઅર છપાયા પહેલાં એ લેખ જાણવામાં આવ્યો ન હતો એટલે ગેઝીટીઅરના ઇતિહાસમાં આ કાંઇ વાત નથી, પણ સોલંકી વંશના ઇતિહાસ ઉપર

આગળ પણ આ લેખ પરો નવો પ્રકાર નામે છે માટે અહીં ખામ એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ તદ્દન નવી દરજ્જાકક્ષા ઉમેરાનો દાખલો આપ્યો હતો એક એથી તદ્દન ઉચ્ચ શક્તિનો દાખલો જોઈએ. દ્વાદશવર્ષમાં મુજરાજ રહેલાથી કુમારપાલ સુધીના રાજાઓનો જ્ઞાનન મળે છે. પણ એ અન્ય કનિદામનો અન્ય નથી, મદાદાન્ય છે. મતલબ કે તેમચન્દે ચાર સાંભા મર્ગોમાં મુજરાજની મોરદાન્ય મદરિયુ ઉપરની ચક્રાક્રુ વિસ્તારથી વજુન કથું છે અને તેને રાક્ષાભાળા અનુસરે છે (જુઓ આ-૩ પૃ ૧૧ થી ૮૨.) બ્યારે મુ. મે. માં તેનો સાર ઉત્તર્યો છે (પૃ. ૧૬૦). પણ દ્વાદશવર્ષ પછી લખાયેલા મુ. મં. વગેરે અન્યોમાં તેઓ પાને દ્વાદશવર્ષનું વર્ણન હોવા છતાં, આ મોરદાન્ય ચક્રાક્રુનો ઉલ્લેખ નથી. એલકા વગના કેઈ ઉત્તર્યું લેખમાં પણ એવું સૂચન નથી અને દ્વાદશવર્ષનું વર્ણનને કવિપત્ર માનવાનું મોઢું કારણ તે સુવરસાતમાંથી જ મળેલા એ વખતના જ રાષ્ટ્રકૂટ અને બીજા કાલીજી સેખોથી જે રાજકીય પરિસ્થિતિનું અનુમાન થાય છે તે કિષ્કિતિમાં મોઢું ઉપરની ચક્રાક્રુ અમંબરિન હરે છે એ છે.

આમુંદ, અને તેના પુત્રો વજ્જભરાજ તથા દુસભરાજ (વિ સં. ૧૦૪૩ થી ૧૦૭૮)

દ્વાદશવર્ષ વગેરે મુજરાજના પ્રમુખમાં રહેલા પ્રમુદ્ધોમાં તથા સોવકી વરાના પાછળના ઉદ્ધોજી સેખોમાં મુજરાજ પછી કાસા આ રાજાઓ આવીએ છે! હોવાનું જે વર્ણન છે તેમાં શંકાનો અવકાશ જ નથી. તેઓનો અમલ પણ પ્ર ચિ. મા અને વિશાખેશ્વરીમાં આપ્યો છે તેને ન ખાવાનું કારણ નથી.

આ વખેય રાજાઓ વિશે પ્રમુદ્ધોમાં વિગેંય લખ્યું નથી. પણ જે એક પ્રમુખ મોખાયે છે તેનો જ અહીં પ્રમુદ્ધોના વજુનો કેવા ઉપરામુખ હોય છે અને એમાંથી અનિદાસિક સંબંધ તારવામાં કેા દૃષ્ટિ મળી જોઈએ એ સુચવવા પ્રવેશો કુઠામાં વિચાર કર્યો છે

ગાદીએ ન બેસી શક્યો એ પ્ર-ચિન્નું કથન સત્ય હોવાના પક્ષમાં પ્રબળ દલીલ છે. અને રાજ્યો માટે આ વસ્તુ કોઈ કાળે અસંભવિત તો નથી જ. પછી બીજા રાજવંશોએ કુમારપાલ સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો એ વાત સાચી પણ એ બાબતમાં રાજ્યોએ આગળ પાછળ બેયું છે જ ક્યારે? હજુ કુમારની પરણે તો કુમારપાલની બેનને ચાર પેઢી પહેલાંની વાત સંભારી ન પરણે? અને એવો દુરાચલ આ દેશના રાજવંશોમાં કોઈ દિવસ હતો ખરો? ભીમદેવ વિશે આટલું નમુના રૂપે બસ છે.

(ઉલ્કીર્ણ લેખો પ્રાન્તપ્રશસ્તિઓ વગેરેના ઉપર આપેલા ઉલ્લેખો સંપૂર્ણ નથી પણ મુ.-એ-, ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ, પ્ર-ચિ. વગેરે જે ગ્રંથોનાં નામો નોંધ્યા છે તેમાંથી ઘણાખરા ઉલ્લેખો મળી આવશે. છતાં આ નોંધનો દિગ્દર્શકથી વધારે દાવો નથી એ કહેવાની બાબતે જ જરૂર છે. અને પ્રબંધોની તો સવિસ્તર નોંધ મેં કાર્જસ ગુજરાતી સભા આગળ ૧૯૩૨ માં આપેલા વ્યાખ્યાનમાં આપી છે. જે સભા તરફથી ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસનાં પ્રમુખાત્મક સાધનો એ નામે છપાઈ છે.)



## ગોવાળીયો અને રાજકન્યા

( આંત્ર કથા )

હતી એ રાજપુત્રી ને એ હતો ગોપનો સુત.  
સમી સાંજે મળ્યાં એક રાજકીયાનમાં હતાં

દેખી પથોદ-પથિયું મુખ ગોપ કેરું  
પેરું થયું મહુ જ માર્ગ ચરેલ ધુળે,  
ઠોભારનો પદ ઘેરો ઉતરી મુતોનો  
ને લાગી કે દુરયત્નવાલ અનન્ય રહેવા !

ઉંચી કરી આંખ તહો કુમારે  
જોયું વિશ્વસેલ મુનેન માંઠા  
તેવો પુટયો ધોધ અગમ્ય કયાંધરી  
ને આવીયાં આંખ સમીપ ઝાઝવા !

ઘોઠખાળ ક્યું ના કે, પ્રરનો પૂછ્યા ન કે વૃથા;  
આમને આત્મ જોડી સૌ ભૂડી જુઠાપમાં ગયાં !

ચીની ગયા દિન અનેક એમ  
અનન્ય ગાદી બની બાલ પ્રીતિ;  
પુણ્યા મ, ને, માનમ હંમલાને  
નડોનો ફડોંગી નવ અંતરાય.

નીચું પણ પ્રભુનું તે, એક દિન પ્રભાવમાં  
રાજાને લેણીને બોલે, ન્યાળી તેણે મિયા જતી !

જાણે ઉડ્યો રમાયે નવ રૂપંતાપ,  
જાણે મઝ દુરયત્રી કરી સૌ મુંઠાઈ,  
એવો અનુભવ નિઝાળી નિઝાળી રહેતો  
રતંબી રહ્યો પથની, ગોપકુમાર, મારા !

સ્વપ્નની સૃષ્ટિ શી જો, લીલા લુપ્ત થઈ, અને  
વિશાળી આંખથી જોતો, જાણ્યો એ ગોપનો મુત !

ગયો નિર્દોષ કે દિન ખુલ્લાર, થેલો,  
વ્યથા થતીતી ઉરમાં અસહ્ય;  
ઉડ્યો પછી છેવટ એક સાંજે,  
ગયો-મળ્યો, ને, નિજ પ્રેયસીને !

અહો ! આનંદ ! શો હર્ષ ! અહો શી ઐશ્વરી કૃપા !  
સ્વીકાર્યો વધાવ્યો-પુનઃ, એની એ રાજપુત્રીએ !

મળ્યાં-ભેટ્યાં પાછાં, ગત વિગત સૌએ ભૂલી ગયાં;  
ભારી અંચુ અંચુ, પ્રણય રસ સારે શમી ગયાં !  
નહોતું કે પાસે ! પ્રસરી હતી શાંતિ નિશાતણી,  
અને ક્યાંથી મીઠી, વદતું હતું આશીર્ વિકુલ કે ?

ઉગી નિશા તારક છાજમાં ભરી  
જાંચું નહીં તો પણ પ્રેમી યુગ્મ આ !  
હસી ત્યારે શશિએજ જઈને  
ઢાંકી લીધાં દિવ્ય હુકૂલ પાયરી !

\* \* \*

વહ્યો એ જાણ્યો કાળ, ને વહી જાણ્યો લીલા;  
નવયૌવનવતી, જાળા મટી, થઈ રાજની સુતા.

માણ્યો તેવે હાથ એ યૌવનાનો  
આઘેના કે વીર સમૃદ્ધ રાજે;  
ને હેનસ્ત્રી, સ્તિગ્ધ ને હૃદયશી;  
આખો તાતે, લોઈ આંસુ સુતાનાં !

\* \* \*

સાંભળ્યા, સાંભળ્યા બોલ, આશિર્વચન ના કટુ !  
સાંભળ્યા હૃદયની નાદ ! દેખી વહી જતી પિયા !

હુટી પડ્યું જીવન સર્વ સાથે !  
હુટી પડ્યો જીવન અર્થ સર્વ !

હવાવતો કંકણ એક અંગરે  
ગયો ઉડી મદિન્થી કુમાર !

“અરેરે ! ચંદ્રભાગાની છેડતી વારે ય આંખડી,  
“મળી ના તે મળી ના !” એવો ગયો ભાગ્ય નિહતો !

દાખ્યો ઉડે મદમદ પુત્ર માએ !  
દીધું પિતાએ પણ એવ્ય સાન્ન્યન !  
મળી મળાએ પણ બહુ પુકારીઓઃ  
-આત્મી ગયો તો પણ એ નિશામાં !

ગાર ઝિન પછી જ્યાં, આખો મન મુત્તા બૂકે,  
દેખી મૂની મનાનન નિદ્રામાં પ્રેયશી સુતા !

અને નિશાળી કંઈ જહારી નીચે  
હુકમશી આપૂનિ એક હુકમી,  
મજાનની નન્દન રહેર માંઝ !—  
ફૂલી ગયો, તે, પ્રિય નાન આત્મા !

કહે છે, તે રિનેશી ન્યાં, એ છે રાજ રાત્રીએ  
તેજઃશનીર એ ફૂલ, ગોપ ને રાજપુત્રી શાં !

જાદવલન

## મૂર્ખસ્વમ



સમીર રમતો વહે શીતળ-ઉષ્ણ રાત્રી તણે,  
ઝગત મૃગશીર્ષ સસન્નધિ સ્હામસ્હામાં નભે;  
લળે અધિર વૃક્ષ માર્ગ પર હું જહીં ચાલતો,  
કહીં વિકલ દીપકો અરધ અર્ધ હારથે હસે.

સુગંધ....મૃદુલાંકરેણુ?...નહિ...શુલહીની હશે!  
હશે વિમલ કોઈ પુષ્પ સુકુમાર હૈયાં તણી!  
વહી હૃદયમાં વહી અમર-મિત્ર-સ્વપ્નાં સમી-  
નચિંત-સ્મિત શી અબોલ કંઈ ખીજ રોપી રહી

અને જીવન-ખાદ્યનાં નયન ગોતતાં મૂળ ત્યાં  
વિનમ્ર મુખ દેહ વસ્ત્ર પદપંક્તિ, મૂકી જતાં-  
મળ્યાં પુરૂષ કોઈનાં જીવન સંગિની, આંખમાં-  
હતું સકળ એ, પછી મુજ પછાડી એ તો સર્ચાં.

પરંતુ અતિકલાંત દીપ અજવાળિયાંમાં જરા-  
રહી સમૃતિ પરે ગયું હૃદયવસ્ત્ર હિલ્લોલતું,-  
સુગંધ ફરી એજ અંતરતમે હલાવી જતી,  
ન કેમ પછીં ચાહુએ હૃદય મૂર્ખસ્વપ્નો મહીં?

સ્વમસ્થ

# ‘સૌદામિની’

મહત્વાદ પાઠક

[અનુસમાન ૪ ૪૩૭ થી ]

અંક ૫ મો

સ્થળ: સ્ટીમ ટીપ ‘એટલેન્ડીક’ ની ઉંડ

સમય: સાંજના સવા વા:

[ સ્ટીમરનો આગળનો ભાગ રમ પર દેખાય છે તુન તુન ખડખડી બાગીચામાં વિવિધ પ્રકાર ફેવાતો દેખાય છે સદુષ્ટી પાઠક સ્ટીમરની ચીમનીમાં અગ્નિશક્તિ તારા સાથે જાનો કરતી દેખાય છે. ત્રીજા અંકનું હોટ્ટુ બધામ સાવજે હલેનીયા લેતુ એક આજી તારણે નીચી શુષ્ક વાદળોની બહાર આવે છે. સદુષ્ટી આગળના ભાગ પર રેખના કોરનાં જગેજગ સૌદામિની અને પ્રકાશ હાથમાં હાથ રાખી ટહેલતાં નજરે પડે છે ]

સૌદામિની: કેટલી સુદર રાત છે! નીચું નીચું આસમાન, ઉપર બેચાર રૂની પથારીમાં જેવી રૂપેરી વાદળોમાં, આંખો મચકાવતા તારકા અને અંદર રતલુની હોડી જેવો અંદર! કેટલું સુદર!

- પ્રકાશ : કવિતા રજુરવા લાગી?
- સૌ. : કવિતા માટે આથી વડું અનુકૂળ વાતાવરણ કયું હોય શકે?
- પ્ર. : અને આટલી શાન્તિ?
- સૌ. : સાગરની બૂરી બૂરી આદર!
- પ્ર. : અને અદ્ર-તારકારિતલુનાં કુલકાં?
- સૌ. : કેટલી નિહાળ પથારી!
- પ્ર. : તને શીક નથી લાગતી?
- સૌ. : શાની?
- પ્ર. : દરિયાની!
- સૌ. : આદરના વચ્ચે, આદરના અંબીજ, મોન્ડર્યાંદનાર સાગરની બીક?
- પ્ર. : સુદર વનુએક દૈવિક બાધક નથી દોનરી?
- સૌ. : નેથી મોન્ડર્યાંદિપાસુએને શું! અને મો આ ઉંડ કહેના સાગરની આંદરી

રસી હીસોળા ખાતી કેક વધુ ગમે છે.

: હજવાની બીક નથી લાગતી ?

: તારનાર સાથે હોય પછી શું ?

: એટલો બધો વિશ્વાસ છે મારા !

: નહિં તો આવી મુમમુમાકાર અને અહીં અકેલ જુગઘ્ય સમુદ્રને હૈયે નાચતી આ સ્ટીમર પર ક્યાંથી હોત !

: ધર કે આ સ્ટીમર ફૂળી, તો ?

: મારા મનોરથ પૂર્ણ થશે.

: તારા મનોરથ ?

: હા, મારા મનોરથ ! તારા ધનકતા હૈયા સાથે એકતાક્ષમાં ધનકતું હૈયું રાખી, તારી ઉપ્પુ કરાંશુસિઓમાં અંશુસિઓ પડેલી, મુખપર મુખ ગૂળી, તારા અંગ પ્રત્યંગની મુઠા પીતી, અંજે અંજે આશ્લેષનિર્વાણ પામી સાગરના અતક્ષકૈયે વિદામ પામીશ. સાગરનાં શહેરીઓ મારો પ્રણય નિરંખશે અને આપણને પ્રનાય મોતીએ અભિનદશે.

: પાછાં કવયિત્રી બનવા માંડયું !

: હવનકલાકારની પ્રેરણાના પ્રકારો.

: તું ઘેઝી નથી દામિની ?

: નારી સગે ન !

: એકદનક્ષા આગળ !

: તણુ છોડશોની માતા ! નીરસ, નિરુદ્ધ અને કરાચી આપું એવી.

[ એક મોઝું સ્ટીમરના પાછલા ભાગને અથડાય છે. ]

સાગર કેટકેટલાં ગેલ કરે છે ? તું કેમ આમ શૂન્ય થઈ ગયો છું ? પ્રકાશ તને આ ખડું નથી ગમતુ ? આટલું મુંદર પ્રણય પ્રેક્ષાતું વાતાવરણ ! સાગરનો પ્રણયેન્માદ જોઈને ય તને આશ્લેષવાની હોમિં નથી થતી ?

: ગમે છે. ખડું ય ગમે છે. તેમાં ય તારો ઉન્માદભર્યો સદસાર ! તારો ઉદબળો, સાગરની હરિક્ષા કરતો, પ્રેમ !

: તને સાગરની હરિક્ષાઈ કરવાનું મન નથી થતું પ્રકાશ !

: થાય છે. પણ સાગરની નિશ્ચિંતતા મારામાં નથી આવી હજી !

: સાગરની નિશ્ચિંતતા ?

: હા ! 'નાય હોય કે તરે પણ સાગરો ઉછળ્યા કરે'. ત્યારે મારે માથે તો તારી ચિંતાનો નવીન બાર વધ્યો છે.

: મારી ચિંતાનો ? એમાં ચિંતા શાની ?

: હું તને ન ચાહતો હોત તો ચિંતા ન હોત ! નો તો એમ ન માન કે એક પરદીયા સાથે વિદાદ નફરે નીકળ્યો છું.

: [ પ્રકાશના કંઈ કરે વીરાળાઈ મારા પ્રકાશ : આજ સમાવયસંદ ઉગ્યો કે

૩. મને પરકીયા માનતો મરી રવકીયા તરીકે સ્વીકારે છે.

પ્ર. : પણ સમાજ માટે સ્વકીયતા નહિ સ્વીકારે.  
સૌ. : તેમાં તો સમાજને માત્ર પરકીયા [આલેખક સમાજ] અને આપણ આવી નીકળ્યા છીએ, દૂર, સુદૂર અગમ સાગર પધે :

પ્ર. : આપણે ક્યાં જઈશું ?

સૌ. : જ્યાં હું તારો છું એ વાત સ્વીકારવા ત્યાં ને જ નકલો કયુ છે ?

પ્ર. : હાથ તો આપણે ફોરેન્સ વાળ રજા છીએ.

સૌ. : પછી ?

પ્ર. : તું કહે તો વેનીસ. નહિ તો સ્વીટ્ઝરલંડ

સૌ. : મીસ : છેવટે તો મને સ્વીકારી બની. પણ કહે ને માથો તારો નિષ્કાંતમાં પરિવર્તન થયું ?

પ્ર. : એ વાતમાં કોઈ કમ નથી. પણ તું આવી રી રીને ?

સૌ. : મુબમ્બઈ અમાને એક મથા છે. એમને ત્યાં winter vacation માળવા જ્યાંને પહોંચે તીકીયો, માત્ર એક મોડુ મુકેમ અને બીજુ આ મેન્ડેલીન કેમ લાધને

પ્ર. : ખૂબ દિવસ કરી. મને નહોતું લાગતું કે તું આવે ?

સૌ. : તેમાં જ કયું દત્તું ને ફરી કહુ છું કે તને સ્થોલ હૃદય અમરતા વાળ લાગશે. સ્થોલ પ્રેમ spontaneous નથી હોતો. ફરીયાના તરંગમત, એમાં સમય જગત સામે યજ્ઞનું સામન હોય છે.

પ્ર. : પણ મોહનજીવે બધી તને એકજીવે તીકાવા દાવ ?

સૌ. : એ જ ખુશી છેને' ને દિવસે તારો સાથે એમને આવડું પડેનું બને તું મીઠામાં આશો મથો ત્યાં બાદ એમને ખૂબ પચાતાપ થયો અને એ એમને કોરુપ્શન બંધ કર્યું કે ખીચારા અને કોકેરમાં મોહનવા મુઠા ત્યાર થયા અને એ કોરેજ જોઈ કહી મરતોમાં એ એમ પણ કહેતું કે જીને દાવેદારમાં મોહનવા તૈયાર થયા છે ને પરતાવું ન પડે' તમારી જ કારમાં હું બને પ્રકાર કોરેજમાંથી બાદવાર કહેવા જઈશું. એકા એમને બેજે, મને હાથ રાખી એકદરમાં ફર્યા અને નમારો આવડે જશે

પ્ર. : ત્યાંથી ? પછી ?

સૌ. : એ તો એકા બતા છે કે ખુશ થયા એકદરે કોઈ પૂછતું જ નહિ. મને કહે બસે માત્ર આપણે જાતી. અને તારામાં બને પ્રકારમાં એકદરે વિશ્વાસ છે કે માત્ર બહુજની માત્ર કરતા તમે જાં જિના : ફરજી અને કોરેજના દિવસે તો આપણી પરકીયતી વિમુખતામાં ચીંચા અને જોના તું દાવે પાંચિયા જેવું મુખ કરશે અને તને જોઈ હું મુખ મચકોડી આવી જાતી ફરજો આપણે આ મોહનમાં મળ્યાં અને તે વખતે તો આપણે સમજાવે વિશ્વતિમાં જુદાં પડ્યાં હતાં કે ફરી બોલીશું કે કેમ તેની વ સંકલ્પની બને

મેં કોલેજ મૂકી દીધી એટલે તો એમને મારામાં વધુ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો.

: I see! poor Sohanbhai!

: Shut up! ફરી એવું કહ્યું છે તો મારો કપરામાં કપરી સગત કરીશ!

: Sorry dear! પછી?

: પછી? પછીતું તો તું જાણે છે જ! તારા રત્નેદસ પત્ર આવ્યો. તેં મને સ્વીકારવાની તત્પરતા બતાવી અને પરિણામે આપણે આ સ્ત્રીમંદની ડેક પર આવ્યાં.

: તું કોઈ પશ્ચિમના દેશમાં જન્મી હોય એમ નથી લાગતું?

: શાથી?

: આટલી હિંમત, આટલું સાદસ ગુજરાતી શરે એમ તને લાગે છે?

: સ્ત્રીઓ તો બંધે પ એની એ! નેં પેલું ચિત્રપટ જોયેલું: "When a woman loves"?

: ના! એમાં શું આવે છે?

: નેં જોયું નથી પછી શું!

: તો પ?

: એનું એ.

: પણ એ તો પશ્ચિમનું દિગ્દર્શનને!

: પશ્ચિમ એટલે ભૂગોળનો જ એક ભાગ ને માત્ર વાતાવરણદેર!

: એટલે?

: એ વાતાવરણ અહીં સાંપડે તો અહીંયાય એનું એ.

: એટલે તુંય વચ્ચન આવે તોયેલો કૈયાની એમજ ના!

: જો ને! જો ને! માત્ર એટલો જ બેઠ રહેવાનો પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે.

: શો?

: કે પૂર્વની સ્ત્રી મનસ્વીપણે ધડીકમાં ઝોકની સાથે તો ધડીકમાં બીજાની સાથે પ્રેમ કરતાં નહિં શીંબ.

: એ વાતાવરણ મજે તો એમ ન થાય?

: કેવી રીતે?

: Divorce Bill પસાર થાય તો?

: તોય શું? જો શુદ્ધ હૃદયથી તે એકને માફની હશે તો બીજા પાછળ ફાંફાં નહિં મારે.

: એ તો અત્યારથી શી રીતે કહેવાય?

: તને વિશ્વાસ નથી મારામાં?

: સંપાદનકાલને ક્યાં એહો વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા હતાં તારામાં!

: એમ! એટલે હું તને અને સંપાદનને એક ગાજરે તોયું છું એમ તને લાગે છે? ફરી પાછું કહ્યું છે?



- પ્ર. : એની ક્યાં નવાહા છે. રથુ છું તો એમ કહું છું કે જે સમીપને ઊડી શકે તેને પરદીપ હોયનાં વાર ન સાગે.
- સૌ. : પણ તે વખતે તો તું આનુસમ્યુ હતી.
- પ્ર. : અને હવે મમ્યુ બની છું એમ સા પરદી માનતું મારે?
- સૌ. : તારે લાગુ જ છે નહિ?
- પ્ર. : હસીયતો જ્યાં આપવાની ઉદારતા તો કેળવવી જ નેહએ. At least I can expect that much from you
- સૌ. : મારે ફરીયા નથી કરવી! ફરીયાવાળા ન નેહએ દોષ તો મોળાં , તે મુખ મચાવે છે.
- પ્ર. : પણ મારે તાગ વિચાર જાણવા તો નેહએ.
- સૌ. : Will you shut up now?
- પ્ર. : Certainly not!
- સૌ. : I say will you shut up?
- પ્ર. : છ ના!
- [મૈત્રામિત્રી નેના લાથમણી લાથ ખેંચી લઈ મુખ ચડાવી નેનાથી દૂર દરવા મારે છે. પ્રાસ વિચારમાં મગમીન મુખે આમનેમ સદાસ મારે છે.]
- સૌ. : [પ્રાસની વચ્ચે અટકી] હું થું કહું : મારો અભાવ જ એવો છે અને તું છે એવો મુર જેવા આપણે એક પાઠાઈ પાઠાઈ રાખીએ. એમ સામે કે હવે સદા પડીતું ને વખતે એ પાઠાઈ આપતું અને એ બોલાતું કે તરત જ એ નામ ત્યાં જ પડતી મહા!
- [પ્રાસ 'દ' શબ્દમાં આશુ દસાંવે છે.]
- સૌ. : કયું રાખીયું?
- પ્ર. : મને તે!
- સૌ. : તું કહે તો તું મોટો પ્રેરેમર છે ને!
- પ્ર. : પણ તમે ન જ મર્યુ તો? ફરી પાછા લડી પડતું!
- સૌ. : ના! ના! તું કહીશ ને મારે કમલ રાખતું, ખમ!
- પ્ર. : 'Tilak in Mahabharat' રાખીયું?
- સૌ. : અકેહ નહિ બાઈ! દિદુઆની કોઈ આપણા
- પ્ર. : હું તેમજમાં કહીશ એવો તું કહેશે એ નહિ બાઈ મને નથી મનાવતું એવો ફરી પડીતું. એમ એવો પડ જ નહિ આવે. એવો ફોનાં તું જ કહે ને!
- સૌ. : નહિ, તારે જ નેહાઈનાં કરાવું. હવે હું કમલ રાખીશ ખમ!
- પ્ર. : 'વહેમાનરમ' કેમ?
- સૌ. : O. K. વહેમાનરમ. ખમ!
- પ્ર. : આપણે સામે કે હવે મદરાની અમુપર આપી પડેનાં પડેને ને વખતે

‘વદેમાતરમ્’ બોલી નાખ્યું.

: પણ શ્રાવ કે હું ‘વદેમાતરમ્’ બોલી અને તું કદવાનું ચાલુ રાખે તો ?

: Gentleman's word,

: હં.

: મારો સ્વભાવ જ એવો છે, કોલેજમાં જ મેં નહોતું કશું કે આપણા સ્વભાવ અનુકૂળ નહિ આવે! અધીય રીતે સરખા! Self assertive, self conscious અને egoistic.

: પણ મને વિશ્વાસ છે તો મારી મનાવવાની કળામાં!

: પણ મને વિશ્વાસ નથી.

: શાનો વિશ્વાસ નથી? મારો?

: ના! ના! તો તો ચિન્તા જ શાની? તને ન મને ત્યારે તું મુક્ત થાય અને હું મુક્ત થાઉં,

: ત્યારે ?

: મારી જાનનો!

: નારી જાનનો? હવે જો સવાલ જ ક્યાં રહે છે ?

: કોઈ તારા જેવી જ પાછી પ્રેમમાં પડે તો ?

: ત્રાજવે તોળી તેને ચલાવે !

: અને બરાબર તારી બરાબરી કરે તેવી હોય તો ?

: બન્નેને ચાલવે.

: કદાચ તને ન જ ચાલું તો ?

: ચાલું સાદસ ખેડ્યા પછી જો હું કેમ માની શકું ?

: કદાચ કે આ તો હજુ સાદસની શરૂઆત જ છે.

: તું એટલો નિષ્કર બનીશ એમ હું કલ્પીય શકું ?

: એટલે તારો પ્રેમ કરવાનો હક્ક તો મારી ઉદારતા અને દયા પર જ આવડ્યો છે ને ?

: એટલે મને ચલાવવામાં તે આવ અનુકરણને જ વશ થઈ આ પગલું બધું છે એમ ત્યારે મારા મન પર હાથાવડું છે એમજના ?

: ચોક્કસ!

: મોડી ખાંડ ખા! મરતી મરે છે. ફેલિસિટાસ આવ્યા છે બાપ સાહેબ!

: મારા પર દયા લાગી આવ્યુંનું વિલાપ કરવાનો શોખ કેળવવા માંડ્યો હશે! Idiot.

: દયા નહિ તો કોઈ પીયું જ કદાચ ન સંભવે ?

: Sita! મા! મારે નથી સંભવ્યું. તું મારી મમીય છે એટલું જ જમ નથી મારે મારે ?

: મારે સત્ય તરફ આંખ આડા ફેંક કરવા ?

- સૌ. : તું મન્ય કવીશ તોય હું નથી માનવાની.
- પ્ર. : બપો! તો કવી એ મવાલ ન કવીશ કે "સેં મને શાથી ચલાવે માફી?"
- સૌ. : ળાહાલો! અમ!
- પ્ર. : બસો દરે એ વાત પછી મુઝાએ ત્યારે!
- સૌ. : હા!.....કાંઈ મજલ પડે એવી વાતો કવીએ!
- પ્ર. : આપણાં જાનમ-મનજો ત્યાં કરીયુ!
- સૌ. : હ. આપણે પહેલપહેલા કયારે મળેલા?
- પ્ર. : મારમને ત્યાં! હું અને માનમ મેલતા હીયારે મને.
- સૌ. : [વચ્ચે] ... પ્રેકેમર સાહેબ મીઠા મુનનિને 'કેકારવ' નુ 'ત્રિ હર નામનુ' કાવ્ય શીખવતા હતા
- પ્ર. : 'કેકારવ' આ 'ત્રિ હર' નામનુ કાવ્ય જ નથી ત્યાં!
- સૌ. : અમે તો જાણે વાન્યો જ નહિ હોય 'કેકારવ'!
- પ્ર. : પણ હું કયા કહું છું કે તે વાન્યો નથી! માત્ર 'ત્રિ હર' નામનુ કાવ્ય નથી એમાં!
- સૌ. : હોય તો?
- પ્ર. : કાવ્ય 'કેકારવ'!
- સૌ. : અહીં કપોથી લાવુ!
- પ્ર. : તો પછી હું કહું છું તે જરાબર છે એમ કમલ કહું!
- સૌ. : 'ત્રિ હર' નામનુ કાવ્ય નથી એમાં! ખાલ ખાલ પોલી' પોતાને માફ નથી એ નથી કહેવાનું!
- પ્ર. : મને માનમ યાદ છે કે એનું નામ ત્રિ હર નહિ પણ 'ત્રિમિનિ' છે.
- સૌ. : હું કહું છું 'ત્રિ હર' છે.
- પ્ર. : અરે ખાલ 'ત્રિમિનિ' છે.
- સૌ. : Sifat sap! 'ત્રિ હર' છે.
- પ્ર. : મોપડી લાવ!
- સૌ. : તુ લાવ મોપડી!
- પ્ર. : [કંટાળા] વહેમાનરમ!
- સૌ. : [સમિત] વહેમાનરમ! વાર પછી!
- પ્ર. : દરે મેરો એ વાત! અગામાં લગાવું જો નથી! Imitation!
- સૌ. : પણ દરે નહિ જરીએ જાય! માલ દરે.
- [તે પ્રકાશના પ્રખર પર વચ્ચી ચૂની સે છે]
- પ્ર. : પછી હું એને કાવ્ય વચાવતો હતો અને શ્રીમતી સાહિત્યનીએ મુખ મચકોડાવું અમને સાથે મેલેલાં રોકેને.
- સૌ. : એ એ વાત પર મુખ મચકોડાવું જ નરોડું મેં તો એરજા માટે મુખ મચકોડાવું કે માનમનાં કપડી ગયાં કે પ્રિદેસર મેર અજાણ્યા આવે.

: બેસે એમ! પછી? હં.....પછી સારભે તને હીંગકે બેસવાનું કહ્યું અને તું અમારી અન્તેની વચ્ચે બેસી.

: પછી?

: હવે તારે કહેવાનું!

: તું કહેને હવે! તને સાંભળવામાં મજાદ આવે છે.

: મને શરમ આવે છે.

: છોકરી! યાર હું કહું છું હું વચ્ચે બેસી એટલે સારભે મને મુઠી ખણી. પછી.....! પછી.....નથી સાંભરતું.

: પોતાની વાત આવી એટલે નથી સાંભરતું!

: તું કહે ત્યારે!

: પછી તેં મને ચૂંટી ખણી.

: બદમાશ! કેરો પકડે છે! તેં ખણીતી કે મેં પકડેલાં?

: તે જ!

: Shut up! liar!

: I still maintain that you started it. હું તો તને ઓળખતો ન હતો.

: હું તને ઓળખતી ન હતી.

: તો પછી સાથે આવીને કેમ બેસી હતી?

: તું મરદ હોત તો ન બેસત! તું તો સીમાળ છોકરો હતી.

: પાછું લટકું છે!

: વહેવાનરમ, આવ આગળ!

: સારભે ઓળખાણ આપ્યું પરપરને.

: પછી આપમેં ખૂબ મોટેથી હીંગકા ખાધા.

: પછી તને કેમ ધમી અને હીંગકે કહ્યો.

: અને હું પડી.

: ના!

: ત્યારે!

: તેં મને પકડી લીધા.

: મેં નને પકડ્યો જ નથી, મેં તો સારભને પકડેલી

: યાર એમ, સાચો બાદ! એટલે સારભે પડી તારા વચ્ચેની અને તેં મને પકડી લીધા.

: અને આપમેં તમે પડ્યા. ત્રીસેકો આખાં દુપર હંમે વચ્ચે અને તેં મને ચૂંટી લીધીતી કે મેં?

: તેં ચૂંટી લીધીતી કે મેં?

: Liar! કપૂર કરનાં ઘરમ આપની હશે! મેં તને ચૂંટી લીધી! જાના મેં

ધોઈને આવ્યો હોત તો તું ચૂંચી લેત' ચૂંચી રવાના નથી પડી.

મ. : ફરી પાછું લાવ્યું છે? તેજ ચૂંચી લીધી'તી અને પાછી ફરી આવે છે.

સા. : Rot! તેજ લીધી'તી.

મ. : વહેમાનરમ્!

સા. : ખરી વાત આવી એટલે 'વહેમાનરમ્'.

મ. : I say 'વહેમાનરમ્'.

સા. : વાહે, 'વહેમાનરમ્'.

મ. : તું મેંથી નથી હમિલી? [વચ્ચે એક ચમી વે છે.]

સા. : આપણે બન્ને ઘેઝા ઝીઝે.

મ. : Nonsense!

સા. : પોતાની વાત આવી એટલે 'nonsense'.

મ. : એ વાત જ જવા દેએ તો?

સા. : O. K. પણ તે તારી વાત તો નહીં જ નહિ.

મ. : કંઈ વાત?

સા. : તે મને શાંથી અને ક્યાંથી ચલાવ્યા મોટી એ વાત.

મ. : આપણે એકવાર કોલકત્તરે ઘણું મથા છે કે તારું એ વાત મને પૂતી નહિ અને મારે કહેવી નહિ તું પૂછે તોય.

સા. : પણ મારે જાણવી જ છે. કહે ને કહે.

મ. : એ જાણીને મને કાંઈ વાત નથી થવાનો.

સા. : હું ક્યા તારી માફક બંધુ તારું વેળાની અપનાતું છું? મારે તમને તો જાણ્યું છે કે તારા નિષ્કામોમાં એકાએક શાંથી પડેલાં પાયાં.

મ. : Just a case' or 'normal-stuff'.

સા. : એમ ઉઘાડ નહિ! તારે કહેવું જ પડે.

મ. : મારે નથી જ કહેવું.

સા. : But you must. તો જડી તું મારી માથે આવે તું મમ?

મ. : તું મારી સાથે આવી છું.

સા. : તે કાળમાં સખો પ્રેમનીલનો નેમા સખનો?

મ. : માત્ર પ્રત્યુત્તર જ.

સા. : એટલે આજ પ્રેમો મારી સખમાં છે કેમ? ને જ શુંવાં કાળમાં જીવ્યાં?

મ. : એમ! ચાલો એમ.

સા. : [આગ પડી] આ.. હૈ એમ! You ought to be sorry for that.

મ. : I am sorry then! Will it satisfy you?

સા. : [આગ પડી] આજ એમ જાણી કીધું? પડવાં એટલે પડ્યાં!

મ. : બૂલી થઈશ? તું ને તારા પ્રેમપ્રસન્નેનો હનિદાન પાડે માથું કે ફોક્લરી folklore?

- પ્ર. : તું તો છાં છોડરી છું.
- સૌ. : I can't help it, dear!
- પ્ર. : એ એના મિત્ર આગળ પવ વાંચતો હતો અને હસતો હતો કે "તું છોડરી છે? એ જ વિદ્યાસ પહેલાં મને ન યાદતાં પ્રકાશને યાદતી હતી. આ જ દુ વિદ્યાસ વાંચ અન્ધો એટલે મને ચાહું છે. with point of hypocrisy. Rolling stone! Opportunist!" એવા તો એને કંઈક વિશેષજીવી એને નવાજ હતી.
- સૌ. : એટલા પરથી તે મારી કીધું?
- પ્ર. : ના!
- સૌ. : ત્યારે?
- પ્ર. : એ અને વિદ્યાસ સાથે સીનેમામા જાવવા. એ જોડા જાડનીમાં હતા અને હું ચાલ્યો એટલામાં હતો.
- સૌ. : એટલે?
- પ્ર. : એટલે શું? પત્થર! મેં એમની કાતો સાબળી!
- સૌ. : Good Heavens!
- પ્ર. : There are girls!
- સૌ. : એટલે તું મને યાદતો થયો?
- પ્ર. : મેં એવું કશું હોય તો માન જૂઝળી જા.
- સૌ. : Rather તને અનુકંપા કૃપાળ થઈ. પ્રાંક્સન આદેશ, that was not girls! હમિનીનો પ્રેમ વિલામના વિદ્યાસનો પ્રેમ જેવો સમજાતા હશે, કેમ? હમિની કેતની હયા કે અનુકંપા પર છપતી નથી. એવા પ્રેમ કરતાં મને સ્વમાન અને યુગુ વંતુ રિય છે.
- પ્ર. : મોહન સાથે રહી દોલ તો સ્વમાને સચવાન અને પ્રેમે થાત!
- સૌ. : એ તમને શીખવવાનું ન હોય? કોલેજની છોડીએને જ શીખરાં નો વધુ સારું.
- પ્ર. : નમાજ જેવી જ ને?
- સૌ. : વિદ્યાસ જેવી!
- પ્ર. : વિદ્યાસને પ્રેમ કરતાં મેં નહોતું શીખવ્યું. એ જ મને ચાહતી હતી!
- સૌ. : અને હવે ત્યાં ચલાવી એટલે વેર લેવા નીકળ્યા હો. એ જ ના!
- પ્ર. : કેના પર?
- સૌ. : વિદ્યાસના પહાડ નીચે સુખ સ્ત્રી સમાજ પર! hypocrite! liar! મારા કુદાર કવચ મને નમાડી કેમ?
- પ્ર. : પાપ માત્ર છુટકામાં ને જનાવ જાયો અને જાને છે તે કપરથી પાપ તારે કપરી લેવું નોંધએ કે મને દાહપણ સ્ત્રી ખાટે માન ન જ દોષ સહે. જેને દુ મગી મગુનો દોષ ને જ અન્ધરી જની અને ને અન્ધરી છે તે મારી જની પાડી મારા છુટકામાં સ્ત્રી કપું સમાન દોષ સહે-માળી સહે!

- : તો પછી તું મારી સાથે શું કરવા નાસી આવ્યો?
- : તારો હનમાદ ભર્યો પ્રેમ જોઈ! તારો અને મારો હવનામાર હળવો કરવા!
- : મને છેતરીને! you runagate! you liar! ઓ પ્રભુ! હું શું કરું? ક્યાં ગઈ? મેં કેટલી ગંભીર ભૂલ કરી છે?
- : તું આટલી કાયર હોઈશ તેની મને ખબર નહિ!
- : કાયર? you liar!
- : સત્તરવાર કાયર! પરિણામતો વિચાર કર્યા વગર પગલું ભરનાર માણસ પરિણામના ઓળખાથી ય હરે એ કાયરતા નહિ તો ખીલું શું?
- : પરિણામ? મને શી ખબર કે તું બેહવન છતી શકે છે?
- : બેહવન હવનારનેય માફ હવન ન સમઘનું હોય તો કોનો દોષ?
- : તારો! તારી નાદાનીયતનો! તારી બેવફાઈનો અને તારા દંભી હૈયાનો!
- : આ બધું—I mean નાદાનીયત, બેવફાઈ અને દંભી હૈય તારામાં નથી એમ તો તારું નથી જ કહેવું ને?
- : મારામાં હશે પણ જોને મેં પ્રેમ આપ્યો હતો તેની પાછળ તો પ્રાણનાં તેજ પાથર્યાં હતાં, હૈયાનાં હીર જાળ્યાં હતાં અને વફાદારીની પરાકાષ્ટાએ પહોંચવામાં સ્વમાનને ય વળાવી મૂક્યું હતું! બ્યારે તેં તો શરણાગતને સંદારવામાં મગ્ગદ માની છે, પ્રેમનાં પીયૂષ ઢોળનારને અગ્નિકુંડમાં ધકેલી રહ્યા છું અને તારી પાછળ સર્વસ્વ ખોઈ બેઠનારને જરૂર દરિયે સ્વચ્છવા તૈયાર થયો છું.
- : મેં તને પહેલેથી જ નહોતું કહ્યું કે આપણા સ્વભાવ અનુકૂળ આવશે જ નહિં!
- : સ્વભાવ! સ્વભાવનો સ્વાસ હેતુ તો તો.....નિભાવતી આવી છે ને નિભાવત! પણ મનિનતા! ઓ પ્રભુ! મેં શું કર્યું? મારો સોદન! ભરે આમારા સંસ્કારમાં આસમાન જમીનનું અંતર હતું પણ એ તો એ સમજતો હતો કે હું સૌદામિનીને લાયક નથી અને હું જોને નહોતી મદાની એ જાણના છતાં ય કંઈ કહેતો બધું ય રહી લામ એ મને પ્યાર કરતો. પાણી માગતાં દૂધ આપતો. બીજાએ જાણ્યો ત્યારે કેટલું સદશે? કેટલેટલું કસ્યાંન કરશે? કેટલેટલાં આંસુ મારશે અને છેવટે આખર અને જગજગની ખુંગશે શું નહિ કરે? સોદન! સોદન! મારા સોદન! તારો ચરણની રજ માથે ચડાવવા લાયક ય હું નથી રહી ત્યાં કેવી રીતે તારી વત્સલ ઓહનું શરણ શોધું? તું તો મને મારી આપશે પણ હું તો એ મારીને ય તારા પ્રેમને ય લાયક નથી રહી, નથી નિવડી. તું જાણશે ત્યારે! ઓ પ્રભુ! એ કપવા ય મારું કાળમનું કંપાની મકે છે. અને હું પાછી ય કેવી રીતે ગઈ? ક્યાં મુખે તારી સમક્ષ ખડી થાઉં? તને ખબરે ય પડી ગઈ હશે, તેં તાર પગ ક્યો હશે મારીને ત્યાં? તને જવાબ—શિયાળાની કૂર દંડી પરનગદરી સમે જવામે ય મળી ગયો હશે કે દામિની અર્ધા નથી આવી. ઓ પ્રભુ! દામિની! નાશન! તેં આ શો રસ્તો લીધો? પ્રકાશ! પ્રકાશ! તું અપેક્ષાર નીકળીશ

તેની અને રહી ખમરદ તારી ખાતર મે ખાનાં સ્વજનો ત્યજ્યા ' ખાનાં મોહનને છોડ્યો ! પ્રાણપ્રિય અસ્થુને મરી ! ખાનાં બાહ્યાંક, મારી સૌખ્ય—ખીચારી બનીમાળી મરી, —મારી મોહીનાં બાધુડાં ' બગવન ' અને આ ધુ સુગધુ !

પ્ર. : [ ગમગાટમાં ] પશુ મે તને સત્ય કહ્યું એ જ મારો દોષનો ?  
સૌ. : નેં મને સત્ય કહ્યું ! Ijā ! ને મને પ્રેમખર્ચો પવ લખ્યો, અને હુ આવી ! અત્યારે તું જ મને નરસદ રાગોમા કાઢી રહેા છે કે તુ મને માહનો જ નહોતો અને નથી. તને ગમમ નથી આવતી ?

પ્ર. : પશુ હજુ તારે પાછા જ જવું હોય તો હુ તને મોહનનાદ પામે ખૂંચા અપવત્તી ક્યાં ના કહું છું !

સૌ. : પાછી મરી આવતી છે ' I can understand ' તારી દુષ્ટિમાં તો મારી ચીંથરાં નેરની ય નરસ નહિ હોય ! તને—તાજ કોવા પેરીઆને—મારી અનુરોધનાની કલ્પના ય કપાથી આંતરે ? પ્રકાશ તને ક્યા ન આવી ? ખાજ હપડ જ તને તારી કુના અજમાવત્તનુ મન થયુ ! એક દિગ્બિમિ એક અપી દરે માગ્યા તૈયાર થયો છું !

પ્ર. : પશુ તુ તો પેલી છુ. હુ ને ક્યા મરી દઉં છું ? તુ તારે કશિ જ sentimental બની જાય છે અને દોષ મારે કાઢે છે ;

સૌ. : હા... ! દોષ તારો કહુ છું. ને મને ત્યજ દીધી દોહ તો મને આપતું ન હામન ! પશુ, હુ તારી સુસામરી ! તારા દુકા પડે હજનારો દામી કે અને તારી અનુકરણ પર પ્રેમની મગાડ માણનારી વેચાર બની રહું ? You understand !

પ્ર. : દમિતી ! ત્ને ને ! જાણે મને નાટક બજાવયુ નથી મમતુ, મમે તોય કશય તારી માફક બજાવતા ય ન આવડે.

સૌ. : [ વચમાં જ ] નાટક ? માઝ હદય દગારો ખામે બોલાય રતુ છે, મારો આત્મા નારકી ચાલતા સદી રહેા છે એ તારે મન નાટક ' કાંઈ નહિ. દાનવમાં માનવ કલ્પો એ મારી જ ખુબ અને છતાં ય જમનનાં બોલાં માનવો એ કલ્પના ક્રમનાં અસ્થાનાં નથી [ રવર બાળી ] કહેા નહિ ! અને માફ કરા ! હું તને સુખી નહિ કરી શકું ; અને તાર સુખ મારે ખુશી મેવું ય નથી. ખાજ એવ્ય સાધુ ન જોવા હુ આગ પલુનિશ્ચિતિ થયે પાળી ! દ્રવુ તને સુખો રાખે ! નમસ્તે ! [ તે હિતવજે રસીમગની પાઠગી બાળુએ ગલી જાય છે. પવતાર પ્રકાશ મુક નેવો લીએ રહે છે. પછી દોષ બચકર નિચાર આજનાં તેનું સુખ બદલાય છે અને 'દમિતી ! ' 'દમિતી ! ' કહી ખુદે માગે : ને પશુ રસીમગની પાઠગની બાળુએ દોષને જાય છે. દિગ્બિનાં જાનજી કૃષ્ણદાસે કે જારે વસ્તુ અમીમાં પડવાના પડાંદ હો છે. પડેા પડે છે. ]



## લાંબી વાટે



કોણ આવશે રે ભાઈ ! લાંબી વાટે  
કોણ આવશે રે ભાઈ ?

જીવનમંગળ માણવા માટે  
કોણ આવશે રે ભાઈ ?

ફનેડુ જિંદગી સેજ ઝુંવાળી  
તણે વિકટ કંટકવાળી  
વાટે ગાતાં ગાતાં આનંદતાળી  
કોણ જલ્દવશે ભાઈ ?-લાંબી

માનના મોટેરા માંચડા મોડી,  
નામતણો વજગાડ વછોડી  
માન ને નામ ન, કોણ ત્યાં દોડી  
હૈયું હુલાવશે ભાઈ ?-લાંબી

પકાડ ઊભા ઊંચા ખીલુખાડાઓ,  
ગાદાં વન, ની નીર ધરાઓ,  
માગર કાળ, રણલાગાઓ  
કોણ વટાવશે ભાઈ ?-લાંબી

પ્રાણના પાર વિનાના પોકારો  
અળાંક મારગ ભોગની ધારો,  
તે ગમ કાન જોડે કરનરો  
કોણ નીકળશે ભાઈ ?-લાંબી

છળે ને બળે છકેલ બસાઓ  
 ખાન લાલચના લોચાઓ,  
 ફિરળાવે કયા શૂરાઓ  
 વિખેરી નાખશે ભાઈ ?-લાંગી

દહાડાના પછાડા, ચાલતું ધારણ,  
 વિઘ્નો ચેરી ને યાકતું વારણ.  
 ગરુડા વિના કોણ કરી જંગરણ  
 પથ દુઃકાવશે ભાઈ ?-લાંગી

સાથી મળે યા મળે નહિ સોયે  
 ધારી દિશાએ ધીર પહોંચે.  
 અત્યવસ્ય મારગે વીર કચેઃ એ  
 અહા ભયો જશે ભાઈ ?-લાંગી

જુગજુતા અંધકારને જંગલે  
 દુરિનનાં દલ ભીડન ફંગલે,  
 મુકિતએ મંડિત જીવનમંગલે  
 કોણ જશે ધાઈ ધાઈ ?

\* મુલ્યના મુખમાંથી અમરતકેરી  
 લાવશે કોણ વધાઈ ?-લાંગી

પૂગતલાલ

વધારે જન્મતિથિ, શયનતિથિ, અન્નપ્રાશનતિથિ, રાત્રિમહોત્સવ વગેરે મુકરર કરી આપણા મેળાઓ સજીવન રાખે છે. તે દિવસે પાંચ આંગળીએ પુણ્ય કરનાર બિશુક બ્રાહ્મણથી માંડી પાંચે દસે આંગળીએ દૂદા બિખારી એક દિવસના ગુજરાન કરતાં પણ વધારે ગુજરા મેળવી લે છે. ઇશ્વરની આંખમાં સૌ સરખા છે એ વિધાનમાં કંઈક રહસ્ય છે ખરું, એ સત્યની આંખી પણ તે દિવસે યદ્ય જાય છે.

‘અને બિશુક બ્રાહ્મણો પાછ પૈસો મુકાવવા માટે ગમે ત્યાં દેખો અને રથાનો તન્દાળ પણ ખનાવી યાત્રાગુઓને ફગાવો જ ધંધો લાઇ બેઠા છે.’

—શ્રી દુર્ગાશંકર દેવળદામ શાસ્ત્રી  
‘કોમુરી’ ફેબ્રુ ૧૯૩૬. પાનું ૧૦૪

વિદ્વાન શાસ્ત્રીજીના ઉપરોક્ત કથનમાં મને વાંધા છે ‘ફગાવો’ એ શબ્દનો. હું તો એ કાદી નાખું, ફીક. અને બીજી આશુ ભીખ નહિ માગનાર અસંખ્ય લોકો ધરમાં બેસી બૂમ પાડે છે.

પરંતુ આ તો આડી ચાત. હું તો બિખારીઓની જીવનધરમાળા વિશે સૌ કાદવું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. આપણી ઉપરથી ઉઠતી દુનિયામાં જ કાંઈ વધારે હોશિયાર અને કાંઈ ઓછું એમ નથી. બિખારીઓમાં પણ અકકસના ભંડાર ભરેલા હોય છે, અને પોતાની કુનેહ અને આવડત વડે મોટી યાવણો એકઠી કરવાના અનેક દાખલાઓ મોજૂદ છે. આ અતિશયોક્તિ લાગે એમને માત્રન યાપ કે પોતાની આસપાસ બાંધેલી અજ્ઞાનની દીવાલો ભાંગી જરા વિશાળ નજર કરવા એ બુદ્ધિશાળીઓ તરફ લેશે તો એમને એ સત્ય સંદેશે લાયક લાગશે. આ નસ લેખક જાને સુરતની મુંબઈ બંકની શાખામાં કામ કરનાર એક જૂના પાટણીની અનુભવી યીએ કહી શકે છે કે મહોત્સે મહોત્સે ફરનારા એક સુરલસનું સેવિંગ્સ બંકમાં ખાતું દસ દરબરની ઉપરનું હતું. હોદ્દવારી માનસમાં એ હકીકત ધ્યાનમાં ન ઉતરતાં છદ્દે બરાહ એ વસ્તુ ખોટી મનાવવા અને ઉપર ગણાવેલા દાખલો અપવાદ ફેરવવા, એ સંબંધી કાળજીપૂર્વક તપાસ ચાલુ રાખનાં એવા દાખલા વધારે ને વધારે મળતા ગયા. કેટલીક વાર નિકટમાં આવવા બિખાર બની મેળવેલા અનુભવોમાંથી જે અવનવી, વિવિધ, વ્યવહાર, ભવંકર, ક્રણ, દયામણી, ચિત્તચિચિત, રંગીની, જીવનક્રિયાની બેનમન અણકણી શકાય એવી મૃદ્ધિ નજરે પડી છે, એનો રસિક અને રોમાંચક દનિદાસ આદી તો અરથાને છે, પણ દેખીતી વિદ્યાર્થી અવરથા પછી બૂબમરાની દશામાં મદિને સાગચાર રૂપિયામાં, કેમળા અદી આનામાં એ ટંકનું જમાનાર એક વીસીમાં મુંબઈમાં જ, જમનાં એવા એ ચાર બિખારીભાઈઓના સદબોધનનો ભદોયો મળી ગયો હતો એમની પાસેથી મળેલા કેટલાક બોધપાત્રો આપાર પણ આ નાટક પર ચરેલા જ છે. એમાં કેટલાક દેકાસા, જુમ, દંબો, રંગી, મુચ્ચા, નીતિવાળા, મનપાન, પેસાદાર, ગરીબ, ખાનદાન, તેમ જ સંસ્કારી પણ જનજુલમાં આવ્યા છે, વળી કેટલાક તો એવા મુશ્કિલ કે એમનો આગણ પાછલો દનિદાસ-કશું જ ન મળે. મુખનું કામ નહિ,

આવાને એકવાર, તે અમમ્યુ પહોરનું પાળી પીતાં ઉપવેણુ જામથી બહુનારા આપણે  
 રેજર રોજર ઉકળેલી નરી બેઠેછાડી દાડી બેઠનાગ એ લોક છતી જ દેમ શકતા હશે એ  
 સત્ય વાત આપણે માની જ શકવાને અમમયં છીએ. મુખમાં માધવનાગ, સામેની  
 ધર્મશાળા, સૂર્યસ્વર, બાંકીમનગ, પાલકુનીનું નવાવ, ચારમનગ એ સાથેના લક્ષણએવાં  
 સંબધ, આયુરનથ, કોમ્પેન મસ્જિદ યોદી માકીમ, વાગરા, મુરન, વડોદરા, અમદાવાદ,  
 ગુજરાત બહાર હિન્દુસ્તાન આખામાં બચ્ચક એવા અનેક ગણિયા. મસ્જિદોમાં,  
 અપામરામાં ધર્મશાળામાં ચાડાએમાં, બાએમાં ખુબા મનાએ ઉપર, મનના માનુષ  
 નહિ એવે દેક દેકાણે રથાથી કમેલાણુ ઉજ્જવન અમગાડીએમાં કરતા ચાકે દિશાએમાં  
 વુએ. એમાંથી એ ચર પાય પાડવા હશે. એમના મગાડેલાણુ એમના છતપતરા,  
 એમનાં વિનકે તપામે. અને તે એકાદર લાકુ ખાત્રા > અપમગુપાનાં તેજ કને એમના  
 ટોળાંમાં જળી એમની રિથિતો અભ્યાસ કરે ત્રણ નિખાનંઆની કડલુકયા સામની  
 આંતરડીનો કકગાડ લેલ, હલધ પીગળી જશે, તેમ જ ઘણા નિખાનંઆની દાડકાની  
 હસમખોને દેખાં સુરમેં પણ આજે. એમના ન્યાયઅન્યાય, નીતિઅનીતિ નચનનન,  
 ધર્મઅધર્મ વગેરે જાની આખ પાણુ ખૂલી જશે.

પણ આપણે નિખાનંઆને એમની મુચ્ચાદ માટે કે બીજા માગવાની મન માટે  
 શા સાર નીદાએ કે બીખતો અથ જો / બીજા દેને કહેડી / અમમમથી કે ખુનીવહિડીની  
 કે એવી જ બીજા મુટખીએ વખનની એખાજર ગળેણી વ્યકિતઓની ધમધર ફૂટી મન  
 મેળવવાની શકતુનીમરી માનણી પીમે ઉત્તનાવવા ધનક મુડવાની માગણી, કેટલીક નિગાળો  
 અગાવતા માટે વિધાર્થીઓની માગણી, અન્યાયકી કરીની ગેલખા દુવાલ પામે તમાકુની  
 તરખ છીજાવવાની માગણી, નવામ થના વિધાર્થીઓ માટે પરીક્ષક પામે એ ચાર કે  
 વચારે માંક વધરાવાની માગણી કે દીગને બહારી કન્યાવાળાઓ પામે લગ્ન માટે મેટી  
 રકમની માગણી—એમાં બીખદત્તિ કહેવાય ખરી કે નહિ / હિન્દુસ્તાન આખો બિદિગ  
 સમાર પામે બીખ નથી માગતો તે મુ કરે છે / સાથ દરમાલ ફેટવી નિશાળો અવાવરી,  
 હેલિપગથો અવાવરી, અનાથ આપમે અવાવવા રત્ને કે માકીએમાં પેડીએ ફેરરી,  
 ધર ધર રીપ ઉખરાડી, ઉવશાણું કરી એક પ્રકાર ની બીખ મગાવ છે એ તે માના  
 અનુભવની વાત છે, અને આ કામ્યું છે એ નાટકના કુટુંબમાંના ખ્દાયાં સમંસહોદર  
 વના, શસ, ગરમા વગેરેનો બીખ મામલા આટે-અંગિડી માટે-હલમહાગતો એક જ  
 કાચગનક સદુપચોમ તો શણેકથકે રામના બાપે લાએની કોનમની અગાખાણી શિકિરો  
 બાએ બારી ચોરે છે ત્યારે તો યાવ છે જ એ તો જાણીતી વાત છે. એ દિશામાં તો  
 આપણે જોયે તરફેર કડી કુવાઇએ છીએ અને પૂરેપૂરે જોને નોતેજ પ્રદાન આપણું છે  
 એ જાગી અભિમા / લાએ છીએ, એવા આવનેર રિવર રાગોર પશુ વણુ ત્રણ પચ્ચીગો  
 વાળવા પછી પાણુ પેલાની મરેજા માટે તોટર ચહેર કમોપાજન કરવા રમખમિતો  
 ઉપચોમ કરે છે એ જોડેને યે આપણને કેટલો આનદ આપ છે / બીખ માગવાની પ્રથા  
 તો હિન્દુસ્તાનના ઉત્તમપ્રકારમાં વળાએથી એક રેજિરંદી વખતુ છે, આપેસંરુનિની  
 રીચડી અભિમાનનું એક છરંત રમારક છે, એમ નથી સામનું /

ખીછ બાગુ, આપણા ભગવાન, સુંદર ઇમારતોમાં સશસ્ત્ર સૈનિકોથી સુરક્ષિત થઈ બિરાજમાન છે, ત્યાંના મંદિરોના ડાપા, એમનાં દર્શનાર્થે યાત્રા કરતાં દુરન્નિપાત ગાવામાં આવતો કરવેરો, અનેક ધર્મની સંસ્થાઓ સલાવવા મગાતા પેસા, હજી આજે જો-મહોત્સવે લખપતિ ગાનવીથી યે વધારે ધનવાન કેટલાંક જનવાનાં સ્થળોમાંના કોગડપનિ ગવાન તરફથી પોતાના દુરસહને અજાણે એમના પગાદદાર અને જોડુકર્મી મહુતાજીઓ ભારૂત મગાતો કર—એ બધાંને એક પ્રકારની બીખ નહિ તો શું ગણવું? આપણે જાણ્યે આપણા ભગવાન પણ માગ્યે જ નય છે. આજથી નદિ, સડાઓથી, જુઓની, ભમનાથે નડી એકઠી કરી, અને આપી ત્યારે ઉદાર દિને મદ્દમદ ગિજનીને સૈદ્ધાંતોથી ટેન મંદિરોમાં એકઠું થએલું ધન આપાય છે પ્રીતી કાઉન્સિલમાં અંગ્રેજ વકીલોને. આપણા ઇશ્વર માગે છે, ખીજો આપવાને, ત્યાં આપણે એની માફક બીખ જ માગીએ તેમાં શી નવાઈ?

વાતોત્સાહી મ્યુનિસિપાલિટીના સરકારી દફતરે આનંદન નોંધાવવાની સાથેની હજાર સમજનારા આપણે કમળી પણ શી રીતે શકીએ કે હજારો બિખારીઓમાંના કેટલાકની ધર્મ-સાળાઓમાં, ગામપાદરે, અનાથઆશ્રમોમાં કે રમ્યાઓમાં સુવારક થવી હશે? તેમજ ગળીકુચીઓના ફેંકાએમાં ન થવીઆના બાળકોમાંથી મોટા થએલા મોટા બાગના બિખારીએની ન્યાતનન હોય જ શી રીતે? જિદ્દગો સુધી બગવાનતું નામ દેનાર એ સાધુ બિખારીને, અથવા તો બારે ઘડીએ અપ્સાનું નામ દેનાર એ હજાર બિખારીને દરરોજ એમ પ્રાર્થના કરવા છતાં એને બીજા જ માગવી રહે છે ક્યાં તો એની બકિત ખોટી છે, અથવા તો બગવાન એના સાસુ અને ધર્મિય બાલિકો તરફ જોઈ એને એ નફરો આળસનો ધધો સતન ચાવુ ગમવાનીજ પ્રેરણા આપવાની દયા કરે છે, અને છેવટે હાથેની વધારે કૃપા થતાં એનું અને ગજનુ તોપાદું વાડી વારસ વગરનું સુદ્ધું શિક્ષણશાસ્ત્રોએ માટે સોકાપયોગી થતા હ્યુમનિટરિયન ધમકાય છે, એમ એને મળથી ને છેવડ સુધી કોઈ પણ જાનની ન્યાતનનની છાપ મળતી નથી, છવન મગ્ધુ અનાદિ અને અનત છે એનો આશી મુદ્દ જીવે શબ્દો ક્યાં જોઈએ વાર?

ન્યાતનન તો દેખાય છે પેમાના છાકમા, ધમની મકુચિત માન્યતાઓના આદંબરમાં; બાકી બિખારીએને ન્યાતનન શી? ધરમ કેવો? વળી બિખાર દેશને ન્યાતનન હોય જ ક્યાંથી? છતાં છે, ગળી ગણાય નહિ એટલી છે, ગળ્યા ગણાય નહિ એટલા પર છે, એ અધાનો તો દેશ આખામાં મો કાંઈ બિખારી થઈ રહે તો જ નાશ થાય એમ લાગે છે

હવે કહક આ તાટકમાંના પચો વિશે પહેલો તો બાદશાહ એ એકમેન્ટ્રિક ખરો?—કે મેનિઆક, મેથેન્સિક, એનૉરમલ, ધૂની, વિચિત્ર વિચારણુ, દનિદિબિરાનિટ કે કોમ્પ્રેહેન્સિવિયો—સાધારણ મનુષ્યો કતાં કહક જુદો; અતો બીરતો નહિ, પણ અમામાન્ય ખરો? હાલો અમામાન્ય એવી બિખારી દશ જ આપણે આ દેશમાં આમાન્ય માનીએ છીએ, અને એ સુધિના જનુડા તરફ લાક્ષણિક અમાર સેરીએ છીએ, ત્યાં તેમની સ્થિતિમાં કેટલાક જનુઓ અમામાન્ય હોય એમા શી નવાઈ? પણ હું નેર કહું છું ખીજું, કે આપણા સુસિદ્ધિ સરકારી અને સિષ્ટ સમાજમાં બાદશાહ જેવી અકિતએ નથી શું? ફક્ત બીજા નથી માગવી એટલુ જ, અને તે પણ ખારે તો સફાઈથી ખાવી શકે—અને ખાવે જાય છે, કેટલા નહિ અપ્રખના અપ્રખો મચાવનારા, દીપ દેશવતાર, ખેડુને માટે રીમાકપતોએ કાલનાર, કિસખથી સેરના પેમા એલાયા કરી જનારા સજ્જતોના રાખયા આપણે ત્યાં નથી શું? વળી એમાન્ય કેટલાક તો હોય છે સેરાબારી, પડિન, શાસ્ત્રી કે નિદાનો હનિગે રાખનારા, બાદશાહે એક ચોળના કરી, આપણે બાદશાહનો ષાકો દનિડામ નથી જાણના એના પર શું શું પીતી દશે—કેવ કેવા સંજોગોમાંથી એ પમાર થયે દમે, પ્રામાણિક ધરે કરવા જતાં અનેક તરફથી કાવા અનુભવો થયા પણ હોય, કોણ જાણે! એનો નુનો પેમા કમાવનો, જવનો દીડીને સાધન ગળી પોતાનું મન મતોવનાનો ને દીકરી પગ્ગાની પોતાનો એવો વધારવનો લોભ ધરનારાં પેમા માટે લખનાં એકાં દેશ દીકમ વેચનારા આગે સરકારી સુધારક મામાપિ પણ ક્યાં

ઓછાં છે? એટલે આદર્શાદને એકાએક અસામાન્ય ગણનાં હું તો અચકાઉં.

હા, એક સામાન્ય રસે ચાલતા બિખારી કરતાં એ જુદો જ છે. એની યોગનામાં સાધારણ ગણાતા બિખારીને સ્થાન નથી; તેમજ આ નાટકમાં એવા બિખારીઓનું ચિત્ર-દર્શન પણ નથી. છે એકાદું, આણું, નગરશેઠના નોકરનું. એવા બસા અને ભોળા માણ-સોને આદર્શાદના તંત્રમાં સ્થાન પણ નથી, એટલે સામાજિક પરિસ્થિતિને અગે, ધાર્મિક વિતંડાવાદ અને સંકુચિત મનોદશાના ભોગને અગે, અને આર્થિક સંકળનોને અગે જેઓને બિખારીનું જીવન ગાળવું પડે છે, એવા બિખારીઓના પ્રશ્નો અને એમનું સ્પર્શન શ્રીજી જ નાટક માટે રાખ્યું છે. આ નાટકમાં તો બિખારીઓની વિશાળ સૃષ્ટિનું એક પડખું જ માત્ર બતાવવામાં આવ્યું છે. એટલે નર્મી બિખારીઓની વસ્તુચુંચણી ભવિષ્ય માટે રાખું છું. અહીં તો છે બધા નાગા બાવાઓ. એમના જીવનને સંગઠિત કરી ગાળવનું કરી નાખવાના માધ્યમના મનોરથ છે. પણ એ તો થાય ત્યારે.

નગરશેઠની જગ્યાને માળાગણીનું પ્રમાણ દેરણાદને ઋણ વધારે લાગશે, પરંતુ ખરે જોતાં તો એ પ્રમાણ એણું છે આપણા શેઠિયાઓની જીભે સરસવતી દેવીની એ કૃપા દેરણી બંધી અવતરંસી દોષ છે, એ તો ક્ષાને જળણીલી વાત છે. નિશાળોમાં અને એથી મોટાં વિદ્યાલયોમાં આપણે ત્યાં ચુરુજીઓ 'કાનમાં છીણ પડે' એવી કહેવાતી ગાળો વાપરે છે, તો પછી શેઠિયાઓએ શી મંત્રગાદી કરી વાર?

સ્પર્શ-અભિનય-સંગીત .... એનો ત્રિવેણી સંગમ સાધી સર્પોગ હાથ કરવાની જવાબદારી તો છે એક જ વ્યક્તિને માથે—અને તે સૂત્રધાર. એને પ્રોડ્યુસર કહો, તંત્ર-વાદક, સંયોજક નરેશજી, કે રજુ કરનાર કહો. મને તો એ માટે શબ્દ વિચાર કરતાં ફીક લાગે છે તે તો સૂત્રધારજી. સૂત્રધાર ધારે તેને અનુકૂળ દેરદાર આ નાટકમાં કરી શકે છે. એની પરિસ્થિતિ અને વાતાવરણ પ્રમણે, બજારનારા મંડળમાંના એકાદ એ જાણી સંગી-તની આવડત પ્રમાણે નાટકમાં એક એ બજારોનો વધારો ઘટાડો કરી શકાય. તે જ પ્રમાણે પહેરવેશ માટે પણ. આજની આપણી નાટ્યચર્ચાની બૂખડીમારસ દશામાં ખર્ચાળ પહેર-વેશ પાલવતા નથી. એટલે મોટે ભાગે તો મામીનામોને જ ચત્રાવવું પડે છે. વળી આ કૃતિમાં તો કારમાંગ્રામાં કપડાંથી જ ચાલે એમ છે, છતાં એનો આધાર પણ કુશળ સૂત્ર-ધાર પર છે. જુદીજુદી જાતની રંગચૂમિની કલ્પાવવાના અત્યારે આપણા મગજમાં મમે તેરણી દોષ—એકાએક આપણે દેશ માન્યર ચઢ જાય, દોષ ધૂની પાસે લખજૂર પૈસો અચ્ચાનક ભોટરી, સરો, વારસામાં કે જમીનમાંથી સાંપડી પડે, અને એ વ્યવહાર દુનિયાની ગાળો ખાઈ નાટકશાળા આંધ્યાની દિંમત આણે તો વળી જુદી જ વાત છે; ત્યાં સુધી એ બધા વિવિધ રંગરંગી કલાતરંગો તો મનમાં જ સમાવવાના રહે છે. વળી નાટ્યકલાના એવા સુખ્યુંકાળ માટે જેમ અત્યારે આપણે સખું જ સેવવાનું છે, તેમ લેખકના શબ્દોને કેવળ નટની જીભે ગોખાવવા પૂરતા જ નહિ પણ નટની જીભે, નટના હૃદયે, નટના પ્રત્યેક અંગે. દક્ષનયજ્ઞને સજીવન કરી, એ શબ્દોને દીપસંયોજનના પ્રકાશ વિસ્તારના વિવિધ પ્રકારના રંગ આયોજનના—અને એનાં આકરણની મરબિજાવવાના અર્થકાર પહેરણી સ્ત્રોત

મંદુરની મુઠ્ઠી આપી વરતુને એકધારી અખડિન કણનામાં ખરી કરી એમાં પેનાતુ લ  
હાત્રની એને એર દીપાવનાર—કુશળ સુવધારની પક્ષ દાપકાઓ મુધી રાહ નેવાની  
એવી આપડના અખાતે, કરવા ખાતર વખૂદ સિનાતુ હાપકા કરી, ખેડી મોટા મેડ  
વાના ભોળે અમરયા ફેરફાર કરવાના હાથ પ્રયત્નો કરી ન કરે એમ પણ વિનવું છું.

કોઈ મંડળ કે સરચના અત્રી તત્રી પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, કે વહીવટદાર સુદા  
પોતામાં નાટક ભજવવાની કે ભજવવાવાની તખ્તા સમર્થી સમર્થી આપડને  
આપોઆપ અત્રી જ નવ્ય છે એવું માની છદ્ધી ધમકે નટકની વસ્તુ નહિ અગાડવા  
પણ કૃપા કરવા વિનવું છું.

મોંમાંથી નાટ્યરંગ કાઢવાના—કે, અચીરત્રુવાપ કાઢવાના 'અનુના મેવ' કરન  
જેમ કેછ પાત્ર હાથચાકાકીથી અખડના નાટ્યરંગથી કે એવી નેને જન મધ્યે એમાં ના  
ફેળને બદલે બીજા કશાનો પ્રયોગ પણ કરી મડાપ આપ આપા નાના નજવા ફેરફાર  
માળ વસ્તુને દરકત ન આવે ત્યામુધી કરી સમગ્ર કદ મુ ને કે કુશળ સુવધાર તો મ.  
વસ્તુને એર દીપાતે એવી જ રીતે કેન્દ્રક કર, અને એ કિશામાં જ આપણા પ્રવલ હો  
નેપ્રસિ.

આદ્યાદતો અખિનય અપરો છે, પ્રયેયા દરપમા એપવાની તકવીફમાંથી અચા  
લીધા છે નેટકા જ પ્રમાણમાં એને માથે અખિનયની કિયાની જવાબદારી વધે છે. બીજામાં  
એકાપોતો પ્રખ્યા છે પ્રીત એમાંમાં તો એની સમર્થી આપડના કસોટી છે અખા  
ટોમાંની ફેરફારકરી, એખની મનોજયા મનોઆપાર વગેરેનું અરોહન કરના એ અખિ  
નયના પદાર્થપાક એને આપોઆપ સીખવના મળે બીજા પ્રવેશમતો નોતર પણ કા  
અખઓ અપરુ માણુમ માકળે નહિ, એ પણ કદ એ પંના નથી, એવી સમમત ના  
જેવા આમે એજે બારા અખિનય કરવાતો છે. પાંચઆદ્યાદ, કસ્પદ, સુદામ અને કે  
આખાં ત્રીજાં એકા દરપો મારેના ફેરફારના કલપમાં ધરિન ફેરફાર ધપ હાકે એમ છે  
સાંધુ સંન, માહ, મન્યાઓ, જાતે ફાંચ, આધતો, લુચો ફાંચ એ પકે ખેડો, ખેડો  
જાજુદાપો અમરો, મુરુમ, ફાંચ, રાખિનીઓ, કોટીઓ, વિરોહકાલો, વીરો, નકરો  
કલકટો, જાજુદાપો, અપખપથી, દરપોતો તરેલતરેલકાર નાકાઓ વગેરેની જે અખોમાં  
અજુબ અનેરી જમાન છે, એમાંથી દરવરિયાન રમખાંડ અને રિંગિયણુ દેખાપ એવ  
ફેરફાર જમાના સીએનો પણ જાજુદાપો નાતો મેડી એજે વાકાને મળે તેજ અમો અ  
રયા વધારાન પણ રવળીઆતુ, અને એમાંમાં હાકલવાનો, રિયાત ટોળી, પોતાના પદા  
અને મેડુ અગાડવાની બીક નહિ હેપ તો જાજુદાપો વેશમાં રમુ કરી સમગ્ર. આપડ  
જનુ જાર જાર આક્રમે જાજુદાપો મોખીના જાજુદાપો અને જાજુદાપો બની શકે એવ  
મંગાદિયા જમાનાને આપી સમગ્ર અખખન, જ ક. કાકોર કદ છે તેમ "દરે દેશ" વિન  
અખિનય દુ માંપ છે એ વાજુરિયાન ન આવે ત્યાં મુઠ્ઠી આપડે હાપ આપોજન રકો.  
ન છોકે અને કમને ફેરફારે અખખાં જ રમુ. ને, ખરેખર આપ ડિએક રવજ નાજુદાપો  
જાજુદાપો નહિ જ જાજુદાપો =

જ 'જાજુદાપો' નાકાને પુરોક્ષ.



# કાળી દીલી

હરિલાલ ભરુચા

“કે

વું ભવ્ય અને રમણીય દ્રશ્ય?” ગામડાનું જીવન નિહાળવા આવેલા કિશોરે નદી કીનારે ફરતાં ફરતાં પોતાના મિત્ર પ્રતાપ આગળ હૃદયની લામિં કાઢવતાં કહ્યું. પ્રતાપે ઉત્તરમાં માત્ર સ્મિતભરી આંખે સંમતિ આપી થોડા જ દિવસથી કિશોર ઉન્નદાણાની રગ્ન ગાળવા મુંઝવેથી આ વખતે શુજરાતના એક ગામમાં આવ્યો હતો. કિશોર મુંઝવેનો એક લક્ષ્મીનંદનનો પુત્ર હતો. એના પિતા મીઠાભાડીક હતા. અને કિશોરનું જન્મથી કોલેજ સુધીનું વિદ્યાર્થીજીવન મુંઝવેમાં જ પસાર થયું હોવાથી તેને કોઈ દિવસ ગામડાનો અનુભવ નહોતો એટલે આખ્ય જીવનનાં આગાહ દ્રશ્યોએ તેની કંપના સતેજ બનાવી દીધી હતી થોડા જ દિવસના વસવાટમાં ગામડાની ખુશનુમા હવા, સવારસાંજનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને ત્યાંના જીવનમાં દેખાતી શાંતિએ કિશોરને આખ્યજીવનની વકીલાત કરતો બનાવી દીધો હતો અને જે આવે તેની આગળ તે કોઈ ભાવજુદાર કે વકીલની છટાથી આખ્યજીવનની દલીલો રજુ કરતો.

પ્રતાપનું આખું એ જીવન ગામડામાં જ ગએલું. તેને આ દ્રશ્યો રોજનાં હતાં અને જે કે કિશોરની માફક તેણે કોલેજનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો નહોતો છતાં તેનામાં બુદ્ધિનું શાંત ચમકવું તેજ હતું. અને અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી તેણે વાંચનનો શોખ કેળવ્યો હોવાથી તે બધા જ નવાસોના અભ્યાસમાં રસ લેતો હતો.

કિશોરના હૃદયની પરીક્ષા કરવા તેણે પુછ્યું, “કિશોરભાઈ, ગામડું ગમે છે તો ખરું ને?”

“નહોં એમ જ થાય છે કે દરેક માટે અહીં જ રહું” કિશોરે કહ્યું.

“જુઓ! કિશોરભાઈ! તમારા શહેરમાંથી આવનાર ધણાને એમ થાય છે ખરું પણ કોઈ તે પ્રમાણે કરતું નથી. મારો તો અનુભવ છે કે શહેરી જીવનથી કંટાળીને માણસો થોડા વખતની શાંતિ શોધવા ગામડામાં ઉતરી આવે છે, એટલે એની પાછળ કેવળ આનંદ (Recreation) ની જ ભાવના હોય છે. ગામડાના ઉદ્ધારની વાતો કરે છે બધા, પણ ઉદ્ધાર કરવા કોઈ આવીને રહેતું નથી.” પ્રતાપે જરા કરડાકાથી શહેરીઓની

અપસાથી દિલ્લોમાં પર દીકા કરનાં કર્યું.

"એમ તો નહિ પ્રતાપ પરતુ અંક કારણ એ છે કે શહેરના માન્યુઅલને એવી વર્ગનજ દોષ છે કે તેમાંથી આપાં કામ માટે વખત જરૂર મળતો નથી."

કિશોરે શહેરીઓ દમશાં કરે છે તેવો સ્વભાવ આમાન્ય ગણ્ય હશે. 'એ તેમ દીકા કિશોરભાઈ પાશુ તમે અડી છે તે દરમિયાન એક નેરા ન હતી શહેર'.

"હાઈ"

"શુઓ, તમામ શહેરના કોમી પ્રાન જરૂરે કિશોરના અચાંક છે તેના જ ઉદ્ધાપન આપણા મામમા દરિજન પ્રાને મચાવ્યા છે શહેરની માફક આપણે પાશુ અમારો જાડીલ પ્રાને છે. તમારે કાનજીનેનો પ્રાન છે, આપણે ત્યાં નેકુનેનો પ્રાન છે મરીખાનેનો પ્રાન તો આપણે ફેશનો મત નામાન્ય પ્રાન છે એટલે એને મુ અમારે નથી છેડેનો પરતુ આ તો દરિજનેના દરકનો અને માનવતાનો પ્રાન છે એમને આપે નથી શુદે દૂર, ન મને નિશાળ કે ન મને મદિર અને ગામના નિશાળ, દૂર કે મદિરે તો દરિજનેનો પડગયો પાશુ ગામચોક પડવા દે તેમ નથી."

દરિજનેનો મરીખાથી થતા અભ્યાસથી પ્રતાપના હૃદયમાં જાગણાશુધી રાખતો રહેવા હતો તેની જામમા અચાંકે તળાની તીજનના આડી હતી અને આપણા ભક્ષ્યનું તેમ અવકાશ હતું. જોવાનો આમડાઆ મિજની આજ અને વિચારમિનતુ બજા કોષ કિશોર પાશુ મુગ્ધ થયો.

"કિશોરભાઈ તમારે હીકુ મમાજ તેમ શુઓ"

"તમારે નહિ, 'આપણો' કહે." કિશોરે પ્રતાપને પાગપ્રવાદ અટકાવી સુધારે મદયા.

"જે સમાજમાં ઉપાગે અભ્યાસ દેખાય છે તેને અપતાપતા રજા થાય છે છતાં તમે કહે છે તેમ તમાને સુધારે જશુર રાખુ છુ આપણો હીકુ મમાજ ભૂતકાળની અવ્ય કમાવતા અરેર જેવો બની ગયો છે. નથી એમા એકતા કે નથી એમાં પ્રાશુ એક કાળ એવો હતો કે તમારે હીકુ સરકુનિની ફોરમ વગલમરમાં ફેલાઈ હતી. આરે દિશામાથી એના ચરણમાં અર્ધ આપણા સમારે વેલ્યુઓ આપતા ત્યારે એક અને અમેરિક એવી આર્થનરકુનિ માનવકુવના કહાર માટે હતી. અત્યારે સત્તર મુધુ છે અને પડકાર મળા છે. અમારી મામ્ય બાપમાં કહીએ તો સ્વપ મયા ને હીમોડા રહેા છે. આજનો હીકુ મમાજ એ સમાજ મરીને શબુમેરો થઈ ગયો છે. ડી એનો ધર્મ અને વૈદ્ય એનો કારકેદ આજના સમાજમાં આજણુ હૃવર અને વગમાન વચ્ચેનો અપાનીઓ બની રહેા છે. સુનિષ બટ બની ગયો છે. દેલા પ્રુશાભનીઓ થયો છે. અને ભૂતી મરકુનિના આ જમ આગેનો એમા મળીને મિયાના શરને કમચામાં જ સરકુનિ કમચની રાખવાના આનદ આજી રચા છે-પૂર્વએની કોનિમાં રાખવાર પામર છોકો."

પ્રતાપ કોઇ શરપીર ચોધ્યાની જેમ હાલની સમાવેશના સામે સમ્પ્રદાયો દેકેતો હતો.

કિશોરને રસ પડેલો હતો એટલે એણે એને બોલ્યા જ દીધો. ગામડીઆ તરીકે માની લીધેલા પ્રતાપમાં અટકું જાન જેઠ કિશોરને તેના તરફ માન ઉત્પન્ન થયું.

“પ્રતાપ! આ બધો અભ્યાસ અને જ્ઞાન તે ક્યારે કેળવ્યાં?”

“કિશોરભાઈ! હવનમાં કેટલાક પ્રસંગો એવા બને છે કે તેમાંથી જ સ્વયંભૂ જ્ઞાન પ્રગટે છે ધણી અટપટા લાગતા પ્રશ્નો સહેજમાં જ સમજાય જાય છે. આત્રો! હું આજે જ તમને મારામાં પરિવર્તન લાવનાર પ્રસંગનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો બતાવીશ.”

(૨)

ચાંદલા ચોધ્યાની માફક સૂર્યાનાચલણ ક્ષિતિજમાં સરકતા હતા. સુખાના ગાલની રતાશ જેવું આકાશ રતમડું બન્યું હતું, ગામના મંદિરમાંથી સંધ્યાની આરતીનો ધંદા સ્વ આખા વતાવરણને ભરી દેતો હતો. નદીએથી પનીહારીઓ પાછી વળતી હતી. ધણી વખતે ને એકલ યાજ્ઞકો ઘર તરફ જઈ રજાં હતાં. ગાયોની ડોકમાં બાંધેલા ઘુમરાનો અવાજ કંઈક છતાં પ્રિય લાગતો હતો. માળામાં પાછાં ફરતાં પંખીઓનો કમરવ વાતાવરણને મોહક બનાવી મૂકતો.

શહેરમાં જ ઉછરેલો કિશોર આ નૈસર્ગિક દૃશ્ય જોઈને કુંદલા લાગ્યો. હવનમાં કેટલીક ઘડીઓ એવી આવે છે કે રાણાઓને પણ નાચવા કુદવાનું મન થાય છે. પણ ક્યાં દૃષ્ટ હોય છે? શહેર એટલે ભિંમિંએતે દયદયાની ચક્રા, હવન અને વર્તનને કૃત્રિમ પાસથી બાંધનારી શૃંખલા.

શહેરમાં માણસ અસલ મટીને નહસ બની જાય છે. જેઠએ તેના દેખાવમાં નાનમ ગણાય છે. નથી તેવા દેખાવામાં સજ્જતા સમજાય છે. સમાજે નક્કી કરેલાં ધોરણ પ્રમાણે યાત્રનાર સેતાન સજ્જનમાં ખપી શકે છે અને સીધી રીતે છતાં પોતાની મરજી પ્રમાણે રહેનર સજ્જન ગોડમાં ખપે છે.

શહેરી હવનની કૃત્રિમ અને દાંભિક સભ્યતાથી કંટાળેલો કિશોર આ સાદું જાન્ય દૃશ્ય જોઈ ખરોખર આનંદ અનુભવી રહ્યો. એક મિત્રો નદી કિનારે ફરીને ધર તરફ પાછા ફરતા હતા ત્યાં દૂર દૂર ભજનની ધુનનો અવાજ તેમને કાને પડ્યો. એક જણ ભજન ગવાડતો હતો અને બીજાઓ ગીતતા હતા. ભજનની દલક વાતાવરણ એટલે કે નદીના કીનારા સુધી પહોંચતી હતી. કિશોર અને પ્રતાપ એજ દિશામાં જતા હતા. પાસે આવતાં ભજનના શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે સંભળ્યા “મારો હંસલો નાનો ને દેવળ બૂનું તો થયું.” મીરાંબાઈનું એ ભક્તિરસપૂર્ણ પદ ગવાતું હતું. સાથે ફરતાંજનો તાવખંધ અવાજ વાતાવરણને સંગીતમય બનાવવામાં સાથ દેતો હતો.



જરા સરખી ખાંસી

અને  
ભર બુવાન  
ઉમરમાં સ્ત્રીઓને  
ધરતી, અસહ્ય ડાસીઓ  
બેધી કરી મૂકે છે!  
તંદુરસ્તી અને યુવાનીતા  
આકાળે નાશ થતો અટકાવવા  
મોટે જગતપ્રસિદ્ધ, સર્જથી સંશ્રામત અને હાનિરહિત  
“દવા સીરોલીન “દારો”  
પીઓ.



**SIROLIN**  
**TROCHE**

અને તમારા બાળકોને પણ એ આપો  
પીવામાં સરળ રસોઈ છે.

જનરલ મેનેજર  
ROST & SONS, LONDON

‘કિશોરભાઈ! મારા અનુભવનું જન્મસ્થાન તે આ ભજન ગવાય છે ત કુંપડી અને મને આ પ્રશ્નોનો અભ્યાસી બનાવ્યો તેનું પ્રેરણાસ્થાન તે ભજન ગવાડનાર ભગત! આશો તમને પણ ત્યાં કાંઈક નવું જોવાનું ને જાણવાનું મળશે.’

x

x

x

જેઠ મિત્રો ત્યાં ગયા અને એક ખુણામાં જઈને ગુપચુપ બેસી ગયા. આ ભજનની વચિત્રતા એ હતી કે ભજન ગવાડનાર ભક્ત અને તેની મંડળીથી સાંભળનાર વર્ગ ઘણું છેટે બેઠો હતો. સાંભળવા આવનારાઓમાં ગામનો વૃદ્ધ તેમ જ જુવાન વર્ગ પણ હતો. સાંને ભજનનું આકર્ષણ હોય એમ લાગતું. ભજન કરનાર મંડળી તો એકતાન બનીને ગાતી હતી. કોણ આવ્યું અને કોણ ગયું તેની તેમને પડવા નહોતી. ભજન ગવાડનાર ભક્ત આંખો મીચીને કોઈ અગમ્ય તેજનાં દર્શન કરતો હોય તેવી અનન્ય ભકિતથી ગાતો. તેની વાણી શુદ્ધ નહોતી છતાં તેની ભાવના અને હૃદયશુદ્ધિની શાખ દેતાં હતાં. શુદ્ધ હૃદયની ભકિતમાં એક ભતની શક્તિ રહેલી છે. એ શક્તિ કોઈને પણ આંતર શકે છે. કોલેજમાં ભણતો કિશોર અત્યારે એ શક્તિનો પરિચય કરી રહ્યો હતો.

ભજન મંડળમાં આવનાર પ્રેક્ષકોમાં નીચ સ્થિતિ પથરાઈ હતી. આખું વાતાવરણ ભકિતના તેજથી છવાઈ રહ્યું. ભજન વધતું ગયું. તેમ તેમ શ્રોતાઓનો રસ પણ વધતો ગયો. ભજન ગવાડનાર ભક્તે ભજનની હેઠ્ઠી કડી છોડી,

‘હડી ગયો હંસ પિંજર પડી તો રહ્યું—

મારો હંસજો નાનો ને દેવળ જૂનું તો થયું.”

કોલેજના પુસ્તકોમાંથી જે તત્ત્વજ્ઞાન કિશોરને શીખવા નહોતું મળ્યું તે આજે તે ગામડાના એક ભજનમાંથી શીખ્યો. ભજન પુરું થયું એટલે સાંની આંખો ભજન ગવાડનાર તરફ વળી અને સૌ ચોંક્યા. ભજનકારની આંખમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલી રહી હતી છતાં તે તો ભકિતની ધૂનમાં નાચી રહ્યો હતો. સ્વર્ગ, કાળ, અને સમયનાં સર્વ બંધન તેના એકતાનમાં વિશય પામ્યાં હતાં.

શ્રોતાઓની આંખ પણ આ દ્રશ્ય જોઈ બીની ચઈ અને એક વૃદ્ધ ઓએ તો કહ્યું “અરજી ભગત! ભગવાને તમને શ્વાસુ શેં ન બનાવ્યા?”

‘એ માડી! ભગવાને મને ધનો બનાવ્યો તો હું હવે ભગવાનને મારો બનાવીશ!’ કહી અરજી ભગત હસ્યો અને સાંને પ્રણામ કર્યો. ભજન સાંભળવા આવનાર સૌ અરજી ભગતની પ્રશંસા કરતા “ધીરે ધીરે વીખેસાયા.” માત્ર પ્રતાપ અને કિશોર રહ્યા. અરજીની નગર પ્રતાપ તરફ ફરી અને તેણે કહ્યું ‘ઓહો પ્રતાપભાઈ! તમે ક્યાંથી?’

‘ભગત! આજે હું મારા આ મુંબાઈથી આવેલા મિત્રને તમારું ભજન સાંભળવા

સહ આખો છું.’

‘બહુ સરસ ભગન હતું! હો! બચત.’ કિંગેરે કહ્યું

‘માથા! ભગવાનની બકિત છે. હરિજન રજા એટલે આ મંદિરની અંદર તો કોઇ જવા દેતું નથી એટલે બહાર આ છુંપડીમાં રહીને ભગવાનનું ભજન કરું છું અને ખદારથી જ પ્રભુનાં દર્શન કરું છું.’ કહી અરજણુ ભગતે એક ઊંઘા નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

‘પણ ભગત! તમે અમારી માથે કાલે જન્માવટખાને દિવસે મંદિરમાં દર્શન કરવા આવો ખરા કે નહિ?’

‘મારા જેવા હરિજનને અંદર કોણુ સહ જવા તૈયાર છે?’

‘તમે હા પાડો તો અમે તમને કામે જ મંદિરમાં દર્શન કરવા સહ જાણું.’ પ્રતાપે ખાતી આપી.

‘તો તો પ્રભુ તમારું કનણ્યુ કરશે’ અરજણુ ભગતે જીવનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ હોય એટલા ઉમળકાથી આશિર્વાદ આપ્યો.

‘પરંતુ ત્યારે! કામે તૈયાર રહેજો.’ કહી એક મિત્રો વિદાય થયા.

(૩)

અરજણુ ભગત જાને હરિજન છતાં તેનું ધર્મન સાધણુ કરતાંએ વધારે સ્વચ્છ અને નિર્મળ હતું. માથમાં એને સૌ ભગનના નામથી ઝોળાખત્યા. ગામના વૈષ્ણવ મંદિરના કોઇકડાનું આશરણનું કામ તે કરતો અને મંદિરની બહાર છુંપડીમાં રહેતો. તેને બકિતનું નામ હતું અને આત્મે ભવ સુધારવા તે અનન્ય બાજે પ્રભુની બકિત કરતો. ગામના ભગવાન વૈષ્ણુને આરે જેવી એવી બકિત શુદ્ધ હતી છતાં તેને મંદિરમાં જવાની છૂટ નહોતી મારણુ કે ને અરજણુ બકિતમાં જન્મ્યો હતો. માથમાં તેનું માલ હતું. તેનાં ભજન સાંભળવા ગામજનો આવતું પણ તેને કોઇ અડધું નહિ તેની સાથેના સંભર્ષ આજ દરજો હતો. અરજણુ ભગતનું સન્માન આથી થતું. આખું જીવન તેને ધૂળ જેવું થયું. ધર્મવાર તેને ઝોળું આવતું પણ તે નિરપાય હતો. તેની એક બાકાંમાં મંદિરમાં જતને તે જેને પ્રભુ તરીકે ખાતેજ તે જુનિનાં દર્શન કરવાની હતી, એટલે જ્યારે પ્રવાસ અને દિશારે તેને મંદિરમાં સહ જવાનું વચન આવતું ત્યારે તેના હૃદયમાં અનિર્વચનીય આનંદ પેદા થયો અને એ આનંદમાં ને આનંદમાં જ તે સ્થૂ મર્યો.

બીજે દિવસે મંદિરમાં ધયાન હતી. જન્માવટખાને તહેવાર દેવદાસી આખા

મંદિરને શણગારવામાં આવ્યું હતું. શોકોની અવરજવર રોજ કરતાં વધી હતી. અનેક સ્ત્રીપુરુષો દર્શનને આવતાં અને બેઠ ધરતાં. મંદિરના ગર્ભદ્વારની સામે મોટા બાજુ પર એક જગા ગૃહસ્થ તટ્ટાવાને અદેક્ષીને ખેંચા હતા. તેમણે લાલ પાંચડી પહેરી હતી અને દસળી દુપટ્ટો ઓઢ્યો હતો, તેમનું મોઢું પેટ આસોચવાસની કિયાથી ધમણની માફક હાલતું. તેમની ગરદન ગળાની અંદર ઉતરી ગઈ હોય એટલી ટૂંકી હતી. આંખો વિશાળ અને પાવરંધી હતી. અકક્કલ કરતાં અંધાકલું તેજ તેમાં ચમકતું. તે ખોલતા ત્યારે થુંક ફૂટતું અને સ્ત્રીવર્ગ તરફ જોતા ત્યારે આંખો હસતી.

ધનપાલશેઠ ગામના પ્રતિષ્ઠિત વેપારી હતા. સુસ્ત વૈખણવ તરીકે ડીકું તાણતા અને ભાવનગરી પાંચડીમાં જગતની પ્રતિષ્ઠાભરી છે એવા ગવથી તેઓ અવારનવાર પાંચડીને ફીક કરતા પૈસાથી પ્રાપ્ત થએલી બધી સત્તા તેઓ ભોગવતા અને વાપરતા. મંદિરના તેઓ અવસ્થાપક હતા અને રોજ દર્શન કરવા આવતા. આવે પ્રસંગે તો તેઓ મંદિરમાં ધણો વખત બેસતા. આજે તેઓ મંદિરના પુનરી વર્ગને અનેક સુચનાઓ આપી રહ્યા હતા. સૂચના આપતાં પણ બ્યારે કોઈ સ્ત્રી દર્શનને આવતી ત્યારે ધનપાલ શેઠની નજર તે જગ્યા ત્યાંસુધી તેની પાછળ પાછળ જતી અને સાકની ભરતીમાં આવેલા શેઠ જગતને જાણ કરના કે તેમની રસિકતાની ભાવના હજુ જગત છે.

મંદિરમાં ગરદી વધતી જતી હતી ત્યાં દૂરથી એક અતિ સ્વરૂપવાન સ્ત્રી બે ઘસીઓ સાથે દર્શન કરવા આવી. ઉગ્મી ઉપાના જેવું તેનું લાવણ્ય હતું. તેનાં અંગેઅંગમાં પાવનનો તન્મ ૧૮ હતો. કવિની કૃપાના જેવી ભવ્ય અને અલ્હાદક તેની ચાલ હતી. તેની આંખમાં સાંદર્યનું અપૂર્વ ઘેન હતું. તેની ટાપડીપ આકર્ષણ માટે હોય તેવું લાગતું. જેની સામે નજર ફેરવે તેને મ્હાત કરવા જેટલી તેનામાં શક્તિ હતી. આખી મેકનીએ તેને માર્ગ આપ્યો. ધનપાલ શેઠની નજર સૂચનાના કામમાંથી ઉપડીને તે સ્ત્રી તરફ ચોંટી ગઈ. તે જરાક ચમક્યા. સ્ત્રીએ પણ ધનપાલ શેઠ તરફ આકર્ષક દગ ફેંકીને દષ્ટિ પાછી ખેંચી લીધી.

ધનપાલ શેઠે તરત અનુચરને હુકમ કર્યો, “બાહ્યને જગા કરી આપો અને પૂનરીને કહો કે એમની પૂજનું કામ પહેલું પતાવે” અને જાણે અનુચર એમના હુકમનું અગ્રથર પાલન નહિ કરે એમ સૂચવેને કોઈ દિવસ નહિ ઉનાર શેઠ જાતે પૂનરીને પોતાનો હુકમ આપવા ગયા અને પૂજ પતી ત્યાંસુધી ત્યાંથી ખરયા નહિ.

આ સ્ત્રી આ જ ગામની હતી પરંતુ કંઈક વર્ષો પહેલાં અરપણમાં જ તે ગામ છોડીને મુંબઈ ચાલી ગઈ હતી. ગામરોક કહેતા કે તેણે ગાનારીનો ધધો શરૂ કર્યો હતો. ઘણે વરસે તે ગામમાં પાડી આવી હતી. ધનપાલ શેઠ સિવાય તેને બીજું કોઈ ઓળખી શક્યું નહિ. ધનપાલ શેઠ અવારનવાર કામને બદલે મુંબઈ જતા ત્યારે બે ઘડી ગાણું સાંભળવા અને પાન ખાવા આ ગાનારીને ઘેર જતા. કોઈક વાર રહેતા પણ અગ્ર! ગામના કોઈક જુવાને તેમને એકવાર મુંબઈમાં આ ગાનારીને ત્યાંથી ઉતરના જ્યેષ્ઠ ત્યારથી

તેમના જીવનની આસપાસ નાની દંતકથા આમમાં જન્મ પામી હતી, અને રહેતે અવાગનવાર મુખપદ્મ કામ નીકળતું તેની પાછળનું રહસ્ય સમજાવા લાગતું હતું. પણ તે આ જ કી હતી એવી કોઈને ખબર નહોતી.

દર્શન કરીને વિદ્યા ધની લલનાને ધનપાત્ર એક નજર પહોંચી ત્યાંપુધી એક દેશ અને પોતાનો બેઠ ફોઈ પામી ન આવ તેથી આ બાહ્ય બહિષ્કારના વખાણ કરવા લાગ્યા.

દિંદુ અમાજની બચ્ચા કેટલી વિચિત્ર છે. એક વારાગર મંદિરમાં દર્શન માટે જાય શકે, કુતર બીલાડું મંદિરની પ્રતિમા સુધી ફરી શકે, પણ અગત્ય બગલ જેવા કલિંગન મંદિરમાં જાય તો મંદિર અપવિત્ર થઈ જાય.

[૪]

ગતિ પધની હતી. લોકરની બેટી કુચની જેમ અધકામ ગામ ઉપર છાપો મારતો હતો. આખું ગામ કૃષ્ણદર્શન તરફ ફળગતું હતું. મંદિરના પાછલા ભાગમાં વિદ્યાળ ભેતર હતું અને ત્યાં મંદિરનો પાછળનો દરવાજો આવેલો હતો એ દરવાજો મંદિરના પુનઃ સિવાય બીજું કોઈ વાપરતું નહિ આવે તો આગળે દરવાજો જ બંધી અવરજવર હતી એટલે આ બામ અત્યારે નિજન અને મુખમાં અધકારમાં દુરેલો હતો અધકારમાં ત્રણ આકૃતિઓ એ તરફ જતાં દેખાઈ ત્રણ જણ બેનકાળી મંદિરના પાછળના કોણમાં આવી. અને દરવાજામાં થઈ મંદિરના આંતરમાં ગયા દર્શનની ધમાધમાઈ કોઈનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચતું નહિ. ત્રણે વ્યક્તિઓ છેક મંત્રિની સપીષ મઠ અને પ્રતાપે અરજી બગલને હાથેરથી જ બગલાનમાં દર્શન કરવા કહે અરજી બગલ તો જાણે જીવતા જીવન મોક્ષ અથો દેવ તેમ "ઓ માર પ્રભુ" કહી મંત્રિની સામિપ્યમાં જઈને લાખે થઈને પડે પડે. પૂજારીએ એને જોયો એટલે એણે રાડ પાટી 'અરે! આ બગલે બગલાને અમગાવ્યા' બંગીડું નામ સાંભળી મંદિરમાં કાચાદહ મચી રહ્યો. ધનપાત્ર મોઝ માછ ઉઠ્યા 'મારે એ પાંત્રીને! ક્યાંથી આવ્યો દરેકભેર! અમગાવના જન્મ વખતે જ આ ફાટે મંદિર અપવિત્ર કયું' આરે આગુએથી લાવીઓ ઉઠજો. ફિશાર અને પ્રતાપ અગત્યની આમવામ પીરહા ગયા અને કંઈક એકાદની પ્રયાસ કર્યો પણ ફાટકાડે એટલે વધી ગયો હતો કે કોઈ એમનું સંભળવા તૈયાર નહોતું. શું થયું તે જાણ્યા વગર મારો! મારો! નો ખૂબ માર જાણ્યો હતો. અને જોના હાથમાં જ આપ્યું તે લઈ મંદિર દોડ્યું. અગત્ય બગલ, ફિશાર અને પ્રતાપ ઉપર એક સાપેસે પ્રભારો થયો ફિશાર અને પ્રતાપ પડ્યો પડ્યો તેમને માથામાં ઝાંઝ પડી અને તેઓ બેલાલ થઈ નીચે પડ્યા અગત્ય બગલ ઉપર પૂનઃ, કિયો અને બહુજનોનો માર પડી રહ્યો હતો પરંતુ અગત્ય બગલ



તો જાણે પ્રભુના સાન્નિધ્યમાં સમાધિસ્થ હોય તેમ હાથ જોડેલી સ્થિતિમાં જ લાંબો છટ  
યજ પડેલો હતો. તેના મુખમાંથી માત્ર એ જ ઉદ્ગાર સરી પડ્યા “મારા પ્રભુ!”.

X

X

X

દર વરસે જન્મ લેતા કૃષ્ણ ભગવાન તે રાતે જન્મ્યા કે નહિ તેની ખબર નથી  
પણ દર્શન કરવા આવનારા સૌને કૃષ્ણની મૂર્તિની જગાએ અરજણ ભગત દેખાયા  
મંદિરની દીવાલે અને ઘુમટે અરજણ ભગતની અનેક પ્રતિમાઓ સૌની નજરે પડી.

X

X

X

હિંદુ સમાજના બીતરમાં આવા કેટલાએ અરજણ ભગતોની હાથ ન્યાય માગી  
રહી છે!

સચિત્ર

# વાર્તા સંગ્રહ

સંપાદકો:

રમણલાલ નરેહરિલાલ વકીલ, એમ. એ.

પૃષ્ઠા રમણલાલ વકીલ, બી. એ.

જેમાં ધૂમકેતુ, રામનારાયણ પાટક, કમલાચાર્ય મુનશી, સ્નેહરશ્મિ, ઉમાશંકર,  
રમણલાલ દેસાઈ જેવા પ્રસિદ્ધ અને સિધ્ધહસ્ત લેખકોની દ્રોણી વાર્તાઓનો  
સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રો. ભાનુશંકર વ્યાસની પ્રસ્તાવના સાહિત

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૪૦ ]

[ મૂલ્ય બાર આના

સોલ એન-ટસ-કેરસનદાસ એન્ડ સન્સ નાણાવટ, સુરત

સર્વ જાણીતા યુકેસેલર્સ વેચે છે.

## સાહિત્યસંસદની વાર્ષિક સભા.

સાહિત્યસંસદની એક ખાસ આમાન્ય સભા શુક્રવાર તા. ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીએ ફોર્મ્સ સભાના હોલમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા હેઠળ બધાજણમાં કેન્દ્રીય કરવાને મળી હતી. મતભા પ્રમુખ ઉપરાંત ૨૭ સભ્યો હાજર હતા. બધારણમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર વિશે વિવેચન કરતા શ્રી મુનશીએ જણાવ્યું કે સમઢી ધ્યેય સાહિત્ય અને સંસ્કારનો વિકાસ સાધવાનું આપણે ગમ્યું છે. સસદ રચપાત્ર ત્યારે મને ખ્યાલ નહોતો કે તે આઠઢી વિકાસ સરચા બની જશે, આજે સસદના ૫૦૦-૭૦૦ સભ્યોને એની પ્રત્યે મમત્વ બધાયું છે અને સસદ એક International સરચા બની છે. એને માટે સંઢા આપવા અનેક સાહિત્યપ્રિય, કલાપ્રિય અને સમાજપ્રિય સન્જનો અને સન્જારીઓ પાછ છે એટલે એ સંઢા એમાં રચાન આપવામાં આપ્યું છે. સસદનો આઠમો વિકાસ થાય ત્યારે એના પ્રમુખની સુટાળી પાંચ પગીસ મળ્યો મળી કરે એ ઢીક ન મળાય, એટલે મને લાગ્યું કે આ પદ્ધતિને વધારે પ્રાણદીપ બનાવવા પ્રમુખની સુટાળી પોસ્ટકાર્ડ કરી કે નરથી સંસદના બધાજ સભ્યોને પ્રમુખની સુટાળીમાં પોતાનો મન આપવાની તક મળે એટલે બધારણમાં પહેલો આ સુધારો કાર્પવાદક સમિતિએ મનુર કર્યો છે.

બીજો સુધારો વાર્ષિક ને બઢ્યે ત્રિવાર્ષિક સુટાળીને લગતો છે : વાર્ષિક સુટાળીમાં ખર્ચ થયો થાય છે એટલે એ દષ્ટિએ ત્રિવાર્ષિક સુટાળી વધારે મુશોબ છે. કાખની દષ્ટિએ પણ આ પ્રમા વધારે સરળ નીવડે તેમ છે.

ત્રીજો સુધારો બે ઉપ-પ્રમુખો, ચાર મતીઓ અને બે ખગનચીઓની નીમણુક પ્રમુખને કરવાની સત્તા આપવાનો છે. આમાં ને મુદ્દો ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યો છે તે એ છે કે સંસદનું કાર્ય એકધાર અને બ્યવસ્થિત કરવું હોય તો તેમાં લીમરશીરીટનું નવન ધાખવ કરવું જોઈએ. એટલે સંસ્થાના લિનની દષ્ટિએ વિચાર કરીને કાર્પવાદક સમિતિએ આ ફેરફાર રજુ કર્યો છે. અને કાર્પવાદક સમિતિના ૧૪ ને બઢ્યે ૧૨ સભ્યો સામાન્ય સભા મુદે એ પ્રમાણે નક્કી કર્યું છે.

ચોથો સુધારો એ છે કે સંસદનું વાર્ષિક સુટી એકમથી નહ્યુનું. આ સુધારો સમજાવ્યો છે એટલે એને માટે વિવેચનની જરૂર નથી. આ ફેરફારો કાર્પવાદક સમિતિએ સીધામાં છે અને તે ઢું તમારી સમજ રજુ કર મુ. તેમાં ને કોઈને કોઈ સુધારાઓ મુચવતા દેખ તો તે માટે સભ્યોને જુદ છે.

કોઇ પણ જાતના મુદ્દા ન આવવાથી શ્રી મનહરરામ મહેતાએ કાર્યવાહક સમિતિના દેરફારો દરખાસ્તરૂપે રજુ કર્યા હતા જેને શ્રી મોતીચંદ કાપડીઆ તથા શ્રી મણીલાલ નાણાવટીએ ટેકા આપ્યો હતો: જે પછી મત લેતાં તે દરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર થઇ હતી.

પ્રમુખની ચૂંટણી આ વર્ષે પોરબંધી કરવાનું શક્ય ન હોવાથી એવો દરખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે આ વખતે પ્રમુખની ચૂંટણી વાર્ષિક સામાન્ય સભા કરશે અને સંવત ૧૯૯૬ થી નવા બંધારણ મુજબ પ્રમુખની ચૂંટણીને: અમલ થશે.

આ પછી સભા વાર્ષિક સાધારણ સભામાં દેરવાઇ ગઇ હતી મનહરરામ મહેતાએ મંત્રીઓનો ડિપોઝીટ તથા શ્રી. વ્યંતીલાલ દંડેરે ખમનચીઓનો ડિપોઝીટ રજુ કર્યો હતો જે સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. સભાએ તે પછી પ્રમુખ તરીકે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની સર્વાનુમતે ચૂંટણી કરી હતી અને નવા પસાર કરેલા બંધારણ મુજબ પ્રમુખે નીચે પ્રમાણેના ઓધેદારો ચૂંટી કાઢ્યા હતા:—

ઉપપ્રમુખો-શ્રી. મનહરરામ મહેતા.

„ મોતીચંદ કાપડીઆ.

મંત્રીઓ-શ્રીમતી રસિકમણી દેશાધી.

શ્રીયુત મનહરનાથ મા. ધારખાન.

„ બાનુશંકર બા. વ્યાસ.

„ હરિલાલ ભટ્ટા

ખમનચીઓ-શ્રી. મનુભાઈ દાકર, અને શ્રી. જયંતિલાલ દંડેર.

આ પછી કાર્યવાહક સમિતિએ નવા બંધારણ પ્રમાણે નીચેના બાર સભ્યોની સર્વાનુમતે ચૂંટણી કરી હતી.

૧ શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી	૭ શ્રીયુત વ્યોતીન્દ્ર દવે.
૨ „ શીલાવતી દે	૮ „ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી.
૩ „ તીજોત્તમા પાટક	૯ „ રમણ વડીલ
૪ શ્રીયુત મણીલાલ નાણાવટી	૧૦ „ ચણવંત પંડ્યા
૫ „ ચંદ્રવદન મહેતા	૧૧ „ શંકર પ્રસાદ રાયળ
૬ „ ધનમુખલાલ મહેતા	૧૨ „ યજ્ઞેશ શુક્લ

ચૂંટણીનું કાર્ય પત્રી ગયા પછી પ્રમુખે કેટલીક પ્રાસંગિક મુચનઓ કરી હતી જે પછી પ્રમુખનો આભાર માની તથા મુનશી દંપતીને ધારાસભામાં મળેલી ચૂંટણી માટે અભિનંદન આપી સભા વિસર્જન થઇ હતી.

## નિયમોમાં કેરકુ.૨

અસલ

મુધારો

નિયમ ૩-જાગરમની વકત મોઝામા મોડી  
દર વર્ષે એક વહી અમાસ  
મુધારા બગી દેવી જોઈશે.

નિયમ ૩ જાગરમની વકત મોઝામા મોડી  
દર વર્ષે પૌષ વહી અમાસ  
મુધારા બગી દેવી જોઈશે

નિયમ ૫-દર વર્ષે ચારિક સાધારણ  
મજામાં નીચે પ્રમાણ  
અધિકારીઓ અને કાપવાલક  
સમિતિ માટે મુખ્ય મુદ્દાશે. જે  
મજબુએ પેનામુ ચારિક વરા  
જમ બરી રીકુ હશે તેમને જ  
આ મુદ્દાઓમાં મત આપવાનો  
અધિકાર મળેશે.

નિયમ ૫ કાપવાલક સમિતિ નીચે પ્રમા  
જેના અધિકારીઓ અને સામ્યોની  
બનશે,  
૧ પ્રમુખ  
૨ ઉપપ્રમુખ (વકુમાં વકુ)  
૩ મતીઓ (વકુમાં વકુ)  
૪ ખાતનની  
૫ મજબો

અધિકારી મહા અને કાપ-

વાલક સમિતિ —

- ૧ પ્રમુખ
- ૨ મતીઓ
- ૩ ઉપમતી
- ૪ ખાતનની
- ૫ મજબો (વકુમાં વકુ)

આ કમિટીમાં દર વર્ષે  
માધ્યમ્ય મજબો બચાવી દેવા  
તેના એક માત્ર અગાઉ મતીઓ  
મમદના સમયોને પત્રમાં પ્રમુખ  
ની મુદ્દાથી કરવા વિનવતી કરશે.  
વિનવતીઓની સાથે કલેસા  
મતીઓ મોકલવામાં આવશે.  
કલેસામાં અવેલા મતપત્રમાં મત  
ઓના કમલમાં મળેશે. પ્રમુખે  
નીમેસા એ મત અણુનારોમાં  
મતની મળવો કરી પરિણામ  
કાપવાલક સમિતિને જાહેર કરશે.  
આ પ્રમાણે પ્રમુખની મુદ્દાથી  
કાપ વહી પ્રમુખ માત્રીના ઉપમુખ

અધિકારીઓની નિમણૂક કરશે.  
આ નિમણૂકો પ્રમુખ ત્રિવાર્ષિક  
સાધારણ સભામાં જાહેર કરશે  
અને તે પછી બાકીના ૧૨  
સભ્યોની ચૂંટણી સાધારણ સભા  
કરશે.

અપવાદ : પોરટથી મતપત્રો મોકલી પ્રમુ-  
ખની વરણીનો અમલ સંવત  
૧૯૯૬ થી અમલમાં આવશે.  
સંવત ૧૯૯૩ માં પ્રમુખની  
વરણી સામાન્ય નજામાં મત  
લઈને થશે.

નિયમ ૮-દર વર્ષે પોપ માસની આખર  
પહેલાં મંત્રીઓ સંસદની  
વાર્ષિક સાધારણ સભા બોલાવશે  
જે પ્રસંગે મંત્રીઓનો વાર્ષિક  
અહેવાલ અને ખજાનચીનો  
હિસાબ રજુ થશે તથા અધિકારી-  
ઓ અને કાર્યવાહક સમિતિના  
સભ્યોની ચૂંટણી થશે.

નિયમ ૮-સંસદની સાધારણ સભા દર  
ત્રણ વર્ષે મંત્રીઓ બોલાવશે. જે  
પ્રસંગે મંત્રીઓનો ત્રિવાર્ષિક અહેવાલ  
તથા ખજાનચીનો હિસાબ  
રજુ થશે તથા કાર્યવાહક સમિતિના  
૧૨ સભ્યોની ચૂંટણી કરવામાં  
આવશે.

નિયમ ૧૩-સંસદનું વર્ષ આરો વડી  
અમાસે પુરું થયેલું ગણાશે  
અને નવું વર્ષ કાર્તિક સુદી  
એકમથી શરૂ થયેલું ગણાશે.  
વર્ષને વચગાળે ભરેલું લવાજમ  
વર્ષ પુરું થતાં પુરું થયેલું  
ગણાશે.

મંત્રીઓનું નિવેદન.

મહેસાણા પ્રમુખ સાહેબ, અને સંસદનાં સભ્ય બહેનો તથા બાહ્યો.

અમારી જાણ રજુ કરતા પહેલાં એક ખાસ ઉદ્દેશ કરવાની જરૂર છે અને તે પ્રજાજનના પ્રખર સાહિત્યકાર શ્રીયુત્તમ નરસિંહરાવ જોષીનાથ દોરેદિયાના અવસાનનો. સંસદના પ્રમુખશ્રીએ જ્યારે બીજામિત્રામહત્વ મિત્રદ વ્યાખેતું તેમણે બરાબર મહત્વસંકાનિતે દિવસે જ સ્વમંગલન કયું છે. એમની અનેકરિધિ સાહિત્યમેવા માટે યુગચાત એમનું સદૈવ ઝાણી બેઠેલું. એમના આત્માને ચિરંતન શાન્તિ મળે એમ અમારી પ્રાર્થના છે એમના સ્મરણમાં 'શુભચાત'નો ખાસ અંક પ્રગટ થવાનો છે એ આપ સર્વને વિદિત જ હશે.

ચાલિયાર તા. ૨૫-૧-૪૧ ને દિને મોળી વાર્ષિક સામાન્ય સભાને વર્ષ ધણ મધુ. એટલે સાહિત્યસંસદનું સં. ૧૯૪૨-૪૩ નું વર્ષ સંપૂર્ણ થયું છે. એ સભામાં જ સંસદને રજિસ્ટર કરાવવાનો દગલ થયો હતો અને તેનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે.

સંસદની છતર પ્રસિદ્ધિ ઉદ્દેશ કરતા પહેલાં આ વરસ દરમ્યાન અમાગમાંના એક બાઈ વર્મા મુંબાઈથી વિદાય થયા છે એ આપ સર્વને વિદિત જ છે. એમની કાર્યક્ષેત્ર અને પ્રુદ્ધિમતાનો કાલ આ કારણથી સંસદને આ વરસ દરમ્યાન જ મળ્યો બધ થયો છે. એ બાઈ જોનાના મતીપદમાંથી નિગળ થયા છે અને અને એમને વધારે વચારી છુવન ઈચ્છીએ છીએ. પણ બાઈ વર્માની ગેરહાજરી દરમ્યાન શ્રી દુરિકાક બરુઆ અને શ્રી. મનુભાઈ દાસે સંસદના કામમાં અમને જે મદદ કરી છે તેનો આભાર મહ ઉદ્દેશ કરવાની જરૂર છે.

આ વર્ષ દરમ્યાન કાર્યવાહક સમિતિની પાંચ સભાઓ મળી છે અને સમિતિની આજ્ઞા અનુસાર કાના ક્ષેત્રમાં જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવી છે તેનો ઉદ્દેશ કરવાની જરૂર છે. વર્ષની શરુઆતમાં જ તા ૧-૨-૪૧ ને દિવસે કવિ વરદચૌડ અને તેના કાસા કાશામંડલના સંકારથી સંસદનું સ્નેહસંલગ્ન યોગ્યમાં આવ્યું હતું, જે પ્રસંગે કથાકથી નૃત્યનો ફેક ખ્યાલ સંસદના સભ્યોને બાંધી રાકયો છે. ઉપરાંત શ્રી. રાગીશી દેવી અને શ્રી. મોળીનાથ જેવા કલાકારોનું નૃત્યકલાનું આલિપરણુ પણ તે જ પ્રસંગે આપ સર્વની સમક્ષ ઉપયુક્ત કરવામાં આવ્યું હતું.

તે પછી સંસદનું બીજું સમિત્તન જુલાઈ માસમાં શ્રી. મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના ક્ષેત્રમાં યોગ્યમાં આવ્યું હતું. તે પ્રસંગે કુ. અંજલિ, કુ. બંસરીબા, નટરાજ વગેરી અને પદિત આમદારનાથજીએ અમને સંપૂર્ણ મદદકાર આપી પ્રમંથને દીખાવ્યો હતો. તે અચેજ શ્રી. બહેન મહેશ, તથા બહેન સદ્ગાએ પોતાનાં મખીયંડલે સાથે અને શ્રી. શીવાનની દુરુએ કેરોસિય રજૂવની બાળાઓ સાથે ગરબાના કાર્યક્રમને વિજયી બતાવ્યો હતો. સાહિત્યમંદિર આ બજાની તેમના સદકાર માટે ઝાણી છે.

તે ઉપરાંત પ્રમુખના આદેશનની સાથે પ્રીતિભેજનની યોજના પણ કરવામાં આવી હતી. પ્રમુખશ્રીએ પોતાના આદેશનમાં "ભારતીય સાહિત્ય અને ભાષા"નો વિષય લઈને તેમના વિદ્યાળ દુષ્ટિનિદનો અને સમસ્ત બજારની અર્થ એકતમિ પરિચય કરાવ્યો હતો. પ્રીતિભેજન જેવા સમારંભે દર વરસે એકવાર પણ યોજવામાં આવે તે સંસદ જેની વિદ્યાળ સંસ્થાના સભ્યોને પરસ્પર પરિચય હયાદિ સાધવાનો વધારે અવકાશ

મળે એમ અમારું માનવું છે.

સાગર મુવીશનવાળા શ્રી. ચીમનલાલ દેસાઈ સંસદ તરફ જે મતવ સર્વજનતાવતા રહ્યા છે તે માટે સંસદ તેમની ચલણી ચલણી છે. તેમના સહકારથી જ 'ડા. મધુરિકા' ની ફિલ્મ સંસદનાં સભ્યોને ખતાવવાની અને 'એ ખરાબ જણ'ની ફિલ્મમાં સંસદના સભ્યો માટે ખાસ સગવડ મેળવવાની વ્યવસ્થા થઈ શકી હતી. તેમના આ સફળતા બદલે સાહિત્ય-સંસદ તરફથી અમે તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

સંસદની સતત પ્રવૃત્તિ સમું 'ગુજરાત' દિવસે દિવસે પ્રગતિમાન બનતું જાય છે એ ખુશ થવા જેવું છે. સંસદના સભ્યો માટે ખાસ એટલું જવાબદારી રાખવામાં આવ્યું છે એટલે સંસદના સભ્યો જ ધારે તો એ માસિકને ઘડીમરમાં વિશેષ પ્રગતિમાન બનાવી શકે. અમે દૈનિકીએ છીએ કે સંસદના સભ્યો સંસદના એ મુખપત્રને અપનાવશે અને એના તંત્રનું સંચાલન કરનાર બાદમાં પણ સંસદના સભ્યો પાસે આટલા સહકારની અપેક્ષા રાખે એ સ્વાભાવિક છે.

રંગુનવાળા શ્રીમુન સી. વી. ગણિયાનો સાહિત્યપ્રેમ આપ સર્વને વિદિત જ રહે. એમણે આ વરસે સંસદને ડા. એફ. દમર (૧૦૦૦) ઉપકાર તરીકે આપ્યા છે. આ પ્રસંગે તેમની સાહિત્યપ્રતિની મમતા અને ઉદારવૃત્તિની કદર જણાવી સંસદે તેમને 'સાહિત્ય-વતસાલ'નું ખિત્ત આપ્યું છે અને તે એમણે સ્વીકાર્યું છે. સંસદ તરફના એમના આ મતવ માટે અમે શ્રી. ગણિયાનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

સંસદના બંધારણ પરત્વે પણ કાર્યવાહક સમિતિએ મુધારાઓ વિચાર કરીને મુગલયા છે અમને આશા છે કે કુટુંબજાતનાથી સંસદનું બંધારણ આજમુખી સાધ્યું છે તેમાં આ નવા મુધારા મદદરૂપ થઈ પડશે.

આ ઉપરાંત આ વરસ દરમિયાન સર્વક્રમેમાં શ્રી. દેવેન્દ્રનાથ, કુમાર ગાંધર્વ, બોમ્બે સીટી એન્જિન્યુઅરિંગ કોલેજના સ્વયંસેવકો અને જે મર્વ વ્યક્તિઓએ અમને સહાયતા કરી છે તે બધાનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

સંસદનો દિસાગ તપસવનું કામ મેસર્સ આર. સી. મહેતાની કાં. કરે છે તે બદલે તેમનો પણ અમે આભાર માનીએ છીએ અને તેમનો એ સદકાર હમેશાં ધન્યતાએ છીએ.

આ અવેશની સમાપ્તિ કરતાં પહેલાં સંસદના પ્રમુખશ્રીનો આભાર માનવાની ખાસ જરૂર છે. શ્રી. મુનશીની પ્રગતિઓ દિવસે દિવસે વધે છે અને વિસ્તાર પામે છે એ આપ સર્વના હાથબદાર ન જ દેવ. તે છતાં સંસદના કાર્યમાં તેઓ ગમે તે રીતે સમય જગાવીને પ્રાર્થના કરવા તૈયાર જ દેવ છે. ખાસતઃમાં મૃતશ્વના માટે લોકપ્રિય મુનશી-દમ્પતીને સંસદ તરફથી અમે અભિનંદન અર્પીએ છીએ અને એમના વિશાળ સર્વસેવકાં સંસદને પણ સહાય રચના અર્પે એમ દૈનિકીએ છીએ.

ખસ. વરસને આ તે અમારા અપિદ્યમાંથી અમે દવે નિરત થઈએ છીએ. અમારી અપૂર્વતાઓ કે તુરિઓ માટે સર્વની કામા માગીએ છીએ અને સંસદની કાંઈ વિશેષ વિજ્ઞાન પ્રતિદિન બનતી રહે એમ દૈનિકીએ છીએ.

દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં હોવું જોઈએ

“GUJARAT and its LITERATURE”

(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક: શ્રી. કનૈયાલાલ મા. મુનશી

“શ્રી. મુનશીએ દરેક ગુજરાતી સાહિત્યનું સમઘવાજોકન માટે માટે મોહક થઈ પડ્યું છે. x x x”

—મહાત્મા ગાંધીજી

“ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય” પ્રકાશ અને ચેતનથી ભરેલો અને કર્તાના અકિતત્વનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડતો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. શ્રીયુત મુનશીનો ગુજરાત ઉપરનો ઉત્કટ પ્રેમ, અને જે વસ્તુને તેઓ સ્પર્શે તેને સજીવન બનાવતી તેમની કલ્પના અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આ ગ્રંથમાં છે. કર્તાને ઐતિહાસિક-ભાષા જેવા માટે નહીં પણ-મીઠા ધ્વનિને આશ્રય પમાડે એવી બાબત એ છે કે આદર્શ અર્થાત્ પદ્ધતિમાં તેમણે લીધો છે, અને તે પણ જેલની લીલા પાછળ અને અસ્વસ્થ શારીરિક પ્રકૃતિના સમયમાં.

પરંતુ આ ગ્રંથનું આદ્ય લક્ષણ તે છે કે ગુજરાતના સાહિત્યને અભ્યાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમ જ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સંલગ્ન દષ્ટિ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય કર્તાએ વિસ્તારથી અને ગુણપૂર્વક કર્યું છે. x x x

—આચાર્ય શ્રી. આનન્દશંકર કુવ

ગ્રો. વાઈસ ચાન્સેલર, બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ

“આ ગ્રંથ સાહિત્યઈતિહાસના માત્ર પ્રારંભિક ગ્રંથ જેવો નથી. એનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું વિવેચન કરવા માટે જે તલસ્પર્શી વિદ્વાતાની જરૂર છે તેની પાવતા કર્તામાં છે; કારણ કે તેમણે જીવનનો ધણો સમય સેવામાં ગાળ્યો છે. ધાને એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે. x x x

શ્રી. મુનશીના ગ્રંથના અપૂર્વ ગુણ એ છે કે એમણે યુક્તિપના સમય સાહિત્યકારોના અને તેમની કલા-મીમાંસાના ઊંડા અભ્યાસ કર્યા છે. અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું ખરું મૂલ્યાંકન કરી શક્યા છે. એમના દર્શનના સંન્યાસની નુ ગયાં પરીક્ષા કરી શકે. એમ ધુ ત્યાં તે અને સચિદ અને સર્વાંગપૂર્ણ જાણાયું છે. અને સાહિત્યસમૃદ્ધિ દર્શન કરાવતાં પ્રામાણિકતા અને સંન્યાસથી તેની અનુભૂતિમાં પણ ન સંનાસવામાં કર્તાએ જ જીવિ દર્શાવી છે. તે માટે ગુજરાત કર્તાનું અનુદન સ્ખળી છે.

—દા. એ. બેટ્ટરફીલ્ડ કીથ. ડી. સી. એલ.

યુનિવર્સિટી ઓફ એડિનબરો



# તંત્રીસ્થાનેથી

મુનશી દંપતી મુંબઈ એસેમ્બલીમાં.

મુંબઈ લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલીમાં ચૂંટણી માટે શ્રી લીલાવતી મુનશી અને શ્રી કૈલાસજી મુનશીને આમે 'યુનિયન' તરફથી અમારું હૃદયના આર્મનિયન આપીએ છીએ. આ દૃષ્ટીએ રાષ્ટ્રસેવનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં એકએકની સાથે જ રહીને મદદચારમાં નાનું નાનું કુળ છે તેમ આપણા પ્રજાશક્તી એસેમ્બલીમાં પણ મદદચારના પ્રતિનિધિઓ તરીકે લોકમેવા કરવા બાબતમાં અથા છે એ એક ખામ અનુદાની વાત છે. હિન્દના અન્ય પ્રાંતોમાં એક પડિન અને એક મુસ્લિમ યુગ્મ આ પ્રમુખ સહચારે જવા બાબતમાં થયાં છે એ દૃષ્ટિકોણ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. છતાં આપણા પ્રજાશક્તી ધાન્યધાન દિનકારમાં તેમ મુનશી દંપતી જ આ જ વખતે પટેલજીના મન છે આ દૃષ્ટીની મેવાના ક્ષેત્ર ઉત્તરોત્તર વધતા અને વિસ્તૃત થતા મન છે ત્યાં તેઓ જો કરતાં વધારે ચિદતન કારિપ્રદ સાહિત્યસૂત્રને જરૂરે વિમરી નદી જ મન એ એમના તરફથી અમે ખામ આપી રાખીશું.

## કલકત્તા યુનિવર્સિટી.

કલકત્તા યુનિવર્સિટીના પદવીના ભાગ્યભાગ આ વર્ષે એક અપૂર્વ જનાર જન્યો, રીન્ડનાથ ટાગોરને એ સમયે આજ્ઞાન આપવાનું હતું તેમજ પોતાનું બાળ્યાન અંગ્રેજીને બદલે બંગાળી બાષામાં આપ્યું. બંગાળનું સાહિત્ય આજે કેટલું મજબૂત છે. આપણે પોતે એ સાહિત્યભારી કેટલું લીધું છે એ બધું આજે અપરિચિત નથી. બંગાળ એક છે, બંગાળીઓની ભાષા એક છે એટલે ટાગોરનું આ સાદર સાક્ષી થયું. બંગાળીઓએ એને વધારી લીધું. આપણા બંગાળીઓ આપણે અંગ્રેજી આપાને આપી ન થઈ જતાં એટલી સારધાનતા તે આપણામાં છે જ. પણ શિક્ષણમાં આજમાને મદદ આપણામાં આપણા આશય સિધ્ધ થવાને હજી વાર છે.

એક આપણે ત્યાં મુન્ડરાલ યુનિવર્સિટીનું રાજ્ય નિર્ધારી થયું ત્યાં મુખી કલકત્તા યુનિવર્સિટી જેવા અરમરને આપણે ત્યાં અવકાશ નથી આજે તેા મુન્ડરાલ મુન્ડરાની, સીધી અને કાનડી બંધી બાધામાં મુન્ડરાની એક યુનિવર્સિટીના ઉત્તર નિર્ધાર પોતાનું છે મુન્ડરાલ યુનિવર્સિટી માટે બનકાળમાં આપણે ત્યાં વિચારણા થઈ ગઈ છે. કેટલાક સમયે મુન્ડરાનીઓએ તે માટે કરેલા પ્રયાંતો આજે આપણા મન્દારને આપણે અને અન્ય પડવા દશે. રહીને એ રિજોની રિચારણા કારે મન્દાર અને તે પણ કેટલું મળે. હરખાન તેા કલકત્તા યુનિવર્સિટીના આ પ્રમુખ આપણે માટે એક આદર્શરૂપ રહેશે.

## નવું રાજ્યપ્રધાનશ્રી.

નવા રાજ્યપ્રધાનશ્રીને આનુચરિત આશયમાં માટે મુન્ડરાની થઈ મધ. પ્રાંતને એ મુન્ડરાનીમાં ભાગ લેવાને નિર્મુખ ક્યાં દશે એ પણ જુની વાત છે. તદ્વચારે પ્રાંત પ્રાંતોમાં કોમિટીને કેટલો વિચાર મળ્યો છે એ પણ આજે સંચિતિત વાત છે. આજ મુખી જે ભાષા રચાઈ હતી તેને મુન્ડરાનીમાં મુન્ડરાનીએ રિજો ૨૫૪ કરી છે. તે એ કે હિન્દુસ્તાન જેવા દેશમાં જે એકવચના પ્રાંતે પ્રાંત કરી છે તે અરખા અદમ્ય છે. દેશ પ્રાંતના કોમિટીના આદરને માન્ય મન્ડરાનીમાં સંખ્યા પણ એટલી નથી એ ૨૫૪ થયું છે.

ચૂંટણી પછીનો પ્રશ્ન હતો. પ્રધાનપદના સ્વીકારનો. દીઠ્ઠીમાં મંજેલી કોંગ્રેસની કાર્યવાહીએ પ્રધાનપદના સ્વીકારનો નિર્ણય કર્યો. આ નિર્ણયથી કેટલાકને એમ લાગ્યું કે કોંગ્રેસમાં બંધારણને સ્વીકારવાનું માનસ નહતું થયું છે. કોંગ્રેસે ચૂંટણીમાં ભાગ લેવાનો નિર્ણય કર્યો ત્યારે પણ ઘણાને આવી જાતનો પ્રશ્ન થયો હતો. પણ આ બંધારણને સ્વીકારવાનો નિર્ણય કોંગ્રેસ પહેલે હોય ત્રણે જ નહિ એ કોંગ્રેસની આજ સુધીની વલણના અભ્યાસને તરત સમજાય એવું છે. આ બંધારણ અનિચ્છાએ હિન્દ ઉપર લાદવામાં આવ્યું છે માટે તેનો અસ્વીકાર જ કરવો જોઈએ, એ માત્ર બહાર રહીને નહિ પણ ધારૂસભાષાઓમાં જઈને બતાવવું એ જ ઉદ્દેશ કોંગ્રેસનો હતો. આટલું લક્ષમાં લઈએ તો પ્રાન્તના ગવર્નરે પામેથી જે ખાતરી માગવાનો હવા કરવામાં આવ્યો હતો અને તદનુસાર કોંગ્રેસ પક્ષના અગ્રણીઓએ જે વલણ અપભ્યાર કર્યું છે તેમાં વિશ્વાદ નહિ જણાય. બંધારણનો વિચાર પોકારનારો માટે અત્યારની પરિસ્થિતિ ઘણી વિકટ છે. કોંગ્રેસ અને સરકાર પોતપોતાની કૃતિઓ વચ્ચે મેળ લાવવાનો પ્રયાસ કરે તો તે અત્યારની વિકટતા સત્તર દૂર થાય. પરંતુ અત્યારે તો તેમ નથી બની શક્ય એ સ્પષ્ટ જ છે. એક બાજુ નવા બંધારણનો અમલ શરૂ થાય છતાં એ બંધારણ અમલમાં જ ન મૂકી શકાય એ વિષમતાનો માર્ગ સરકારને શોધ્યા વગર છૂટકો નથી. કોંગ્રેસની નીતિમાં પ્રવતના સાદા અસને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે એ તો બ્રિટિશ રાજ્યનીતિએ પણ સ્વીકારે છે. તો એવી સંસ્થાની અવગણના તો કેમ જ સંભવે ? જે પરિસ્થિતિની ચોક્કસ મહિના પછી અંગ્રેજી અખબારમાં આવી હતી તે આજે જ આવી ઊભી છે. શુદ્ધિમતા અને રાજનીતિ શો તોડ કાઢે છે તે જોઈએ.

### કવિ નાનાલાલનો મણિમહોત્સવ.

આજ વર્ષમાં કવિશ્રીના કવિહવનો મણિમહોત્સવ ઊજવવાના સમારંભો ગુજરાતમાં જ્યાંયાં આરંભાય છે. અને પણ આ સુખદ પ્રસંગે અમારાં અભિનંદન કવિશ્રીને અર્પીએ છીએ. અને ઇચ્છીએ છીએ કે નિર્મળ બક્ષિતભાવ અને એક નિષ્ઠાથી કવિશ્રીએ આપણા સાહિત્યની જે સંગીત અને સત્તન સેવા આજ સુધીમાં કરી છે તે કરતાં પણ વિશેષ કરવાને એ દીર્ઘાયુ થાઓ અને આપણા સાહિત્યને વધુ સમૃદ્ધ કરે. આપણા સાહિત્યનું ઉત્તમોગ્ર કાલપ્રદેશ એ કવિશ્રીનો વિશિષ્ટ પ્રિયપ્રદેશ છે અને એ પ્રદેશને એમની વિવિધ રસ સમૃદ્ધિથી કૃતિઓએ એમના યુગમાં એરશે ધન્ય બનાવ્યું છે કે એમની યશનિર્મળ અમરતા ગુજરાતી સાહિત્યનો દનિહાસ પોતાનાં પૂર્વે ઉપર સામિન તેમની ગામશે. જગતના માનવજાતના વિકાસમાં ગુજરાત-વિશેષ કરીને અર્ધાન્તીન ગુજરાત-આપણા રાષ્ટ્રની સ્વાનંદ્યભાવના વિકાસવામાં અગ્રમુખ્ય ભાગ લઈ એક વિશિષ્ટતા ઊભેરી આપી છે અને એમ કરતાં પ્રવજાવનના નિર્માણમાં જે દેશસેવા આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓએ કરી છે તેમાં પણ મોટા દિરસો આપણા સાહિત્યકારોનો છે અને એવા સાહિત્યકારોમાં એક શ્રી નાનાલાલ કવિની ગણના થઈ શકે. પ્રવજાવનના હૃદયનંતુએને જગાડી તેમને સંસ્કારી ને આદર્શરેલી બનાવવાનું સાંત કાર્ય સાહિત્યસ્રજાએનું છે અને કવિશ્રીએ એ કાર્ય વિમલ સન્નેશમાં પણ એમની સંપ્રધાનંદ સાહિત્યકૃતિઓના આજ કામાં કર્યું છે એ એમના કવિહવનની ધન્યતા છે.

# નવું સાહિત્ય.

એક પ્રેરક ઇવનકથા

મારી જીવ કથા : જ્ઞાનદેવજીના નેત્રે—ગુજરાતીમાં ઉતારનાર - મહાદેવ દેસાઈ,  
પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ, નવ્ય વર્ણ રૂપિયા

ગુજરાતી પુનરુત્થાની મેળામાં જે અમોઘ જ્ઞાનસમૃદ્ધિ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરે ૧૯૧૪ થી આજ સુધીમાં અખર્ચિત પ્રવાહમાં વિવિધરૂપે રચી કરી છે તેમાં આપણ હાથે પ્રકાશિત ગુજરાતી ઉપાનિષદો આપણુ અત્યુચ્ચથી રચી કરી એક સુગમિત કમેન્ટ્રી કયું છે. હાથ લગાડે હમણું જ જ્ઞાનદેવજીની અસંખ્ય આત્મકથા હાથમાં આપી પડી તેમાં તેની પાછળને પાછળગુજરાતી ઉપાનિષદ આપણુ એ અસંખ્યથી વધિત ગુજરાતીમાં માટે આ પ્રકાશનમંદિરે જેવીતેવી મેળા કરી કરી શકાય નહીં. જ્યાં આત્મકથાના વીર વિદ્યુત જેવે ધીરજશિલ વીરમાંથી ધીરશાળ હીરમાં ગદ્યના હિતવચન કુદમાં ઊભાવે છે તે સાથે સંજ્ઞાના હૃદયના પ્રેમપાત્ર બને છે તેવા ક્રમવાચની દીપાવેળામાં એક એક એમની ઉત્સાહી છાંયે ફરતે આત્મકથા લખી નાખે છે. એના ઝડપ કનુષમાં સંપ્રદાનતિની પ્રેરણાની મંજૂરી પણ સામેલ છે. અમે અસંખ્ય છાત્રવર્ગમાં આજના કાળમાં હાથમાં હાથે નથી જોયા આધુની યોગી આવી યુગમે હાથે એકલામાં તે ૮૮૦+૩૩ પૃષ્ઠોની એ છાત્રવર્ગમાં ગુજરાતીમાં ઉતરી આપણે હાથમાં આપી પડે છે. યશી આ મહાદેવજીના જેવા સદૃશ જ્ઞાનના માનપ્રેરણના માર્ગસૂચક વિચારક જેવા મહાદેવજીની અતિપ્રગતિપૂર્ણ સંજ્ઞામાં ખરે જો એ વ્યાપકતાથી સરજીત રહેલા અનુવાદક આ કથાને મળી રહે છે એ પણ એક વિચાર નવાજીવન સમયે છે. મહાદેવજીના આત્મકથાના મરહુમ એક મોડેલી જેવું ચિન્તક ના 'Compromised' જેવા ગંભિર પુસ્તકના આગામીરથી જ માત્ર નહીં પણ ખીજા પણ આગામીરથી ગુજરાતને સુવિદિત છે.

જ્ઞાનદેવજીના જેવા ક્રમસર હિન્દના જાગૃત યુવરોજી હૃદયની વીરપૂતના પાત્ર છે તેના જ ગુજરાતના યુવરોજી પણ છે. આ વીરની આત્મકથા તે માત્ર નામની છે. એક રીતે એ હિન્દના એક એક યુવકનીની અને તેમ હિન્દની ને તેના હમણું પમાર થતા એક છાત્રની કથા છે. વાચકને પોતાના જીવન માથે તેવા પ્રભાવમાં કદાં ને કદાં સાચા તદ્દશ થશે એ આજનામાં કે જાનના કોઈપણ દર્શક એને મરીયાલ કે નહેર કુટુંબ જેવી સુખમશાધિએ તરંગેલ કયોં દર્શક. દેશભાષી રિષભ રિષભિએ એવા પ્રત્યે એને જ્ઞાનની કે પ્રભુની બનાવ્યો દર્શક. એ ગદ્યમત વિચારોના પ્રયત્ન પ્રયત્નોમાં પ્રેમથી ખંચાયો દર્શક કે જાગૃતીપૂર્ણ થઈ બીરોજી બીરુજી બની રહેલ દર્શક. જ્ઞાનદેવના હૃદય માથે પોતાના હૃદયને એસવાર કરવા પ્રયત્નશીલ થયેલ દર્શક કે ધનગણિતો જેવા પિકારપુત્રના કામો કે કરેલાંબીગી એ એનાથી દૂર જતાની ગયો દર્શક કોઈ પણ મનોદશામાં જ્ઞાનદેવના હૃદયની પાંચવાર પાર

દર્શકતા તો એના મિત્રને કે વિરોધકને, શત્રુને કે હર્ષિકને એના તરફ આકર્ષ્યા વગર રહે તેમ નથી.

પુસ્તકને પાનેપાને જવાહરલાલના જીવનની નેજાયાઓ તેની ખૂબીઓ અને ખૂમારીઓ, તેની વીરતાઓ અને નિર્બળતાઓ જણાય છે પણ સર્વમાં કંઈ ને કંઈ રાષ્ટ્ર-ભક્તિની તમન્ના તો હશે જ. કુટુંબ, માતાપિતા, પત્ની, પુત્રી અને છેવટે સમસ્ત દેશના લાડકા વીરની નેજાથી જીવનકલા છે.

આ જીવનકલામાં વાચકને આવી જીવનકથા પ્રત્યક્ષ થશે.

શુભરાત આવી જીવનકથાઓ તેનાં આજકાલે ને યુવકોમાં—અને શા માટે તરી પાર ઉતરેલા તેના યૃધ્ધો કે ઉદાસીનોમાં નહીં ? વ્યાપક અને ઊંડો પ્રચાર કરાવશે તો એના ભાવિને તો એમાં લાભ જ છે.

જવાહરલાલ કે એમના જેવા બીજા મહાન હિન્દીઓ હિન્દમાં નહીં ઉતરી આવ્યા હોત તો જે વસ્તુસ્થિતિ આજે આપણી સામે ઊભી છે તે ઊભી રહેવા આવત જ. ' કાળખળના પ્રયત્ન પ્રવાહના વેગને હડોસેલી પાછો નહીં જ વાળી શકે ' એ આ જીવન-કિસ્સુરી સમજનારના હૃદયને હિન્દના આ આધુનિક નીરવરની આત્મકથા એના અસંકોચ અને નિર્મળ રૂપમાં એક મુન્દર નહીં પણ પ્રેરક ને દિગ્ગમી વાચન થઈ પડશે.

શુભરાતમાં ઊભરાઈ રહેલા હમણાં હમણાંના કેટલાક જે મહિન વાચનને ગાંધીજી દેશપાર કરવા મથી રહ્યા છે તે વાચનને દૂર ફગાવી શુભરાતનાં યુવકયુવતીઓ આ નવચંતન ભરી કથા વાંચશે એવી મને તો અભિલાષા રહ્યા જ કરે છે :

શંકરપ્રસાદ રાવળ

## સાભાર સ્વીકાર :

મોરી બાહેન—લેખક : સ્વિડાન્ત બા; પ્રકાશક : સિનેમા જુવેનિન, મુંબઈ, ૪; મૂલ્ય : દસ આના.

મકલુના રંગો—લેખક : મિતુભાઈ; પ્રકાશક : ગોપાળદાસ વિદ્યાંસ, શ્રી દક્ષિણામર્તિ પ્રકાશનમંદિર, આવનગર, મૂલ્ય : પાંચ આના.

તારા અને અહો—લેખક : મગનપ્રાદ પટેલ; પ્રકાશક, મૂલ્ય વગેરે ઉપર મુદ્રા.

ગિરીશભાઈની વાર્તાઓ—લેખક : ગિરીશભાઈ; પ્રકાશક, મૂલ્ય વગેરે ઉપર મુદ્રા.

ખજાનાની શોધમાં—મૂળ લેખક : રોબર્ટ જુલ રસીવાસના અનુવાદક : મળશંકર મોહનલાલ બટ; પ્રકાશક : ઉપર મુદ્રા; મૂલ્ય બાર આના.

શ્રી ચારિત્ર વિજય—સંપાદક : જણાબાઈ વીરચંદ દેસાઈ; પ્રકાશક : ચારિત્ર સમાજ અંધમાલા; એડી અમર, વિરમગમ; મૂલ્ય : ત્રણ રૂપીઓ.

પીનાડીન—સંપાદક : સમનજીવ નમીનગરા તાલુકા; પ્રકાશક : સારિત્ત અંધમાલા કાર્યાલયના સંપાદક : પી નવરત્ન બૃહ દીપ્તિ; પ્રિન્ટર રૂડીર, મુંબઈ ૨; મૂલ્ય રા. ચત્.

ન્યાયનો નાથ—લેખક : મનદરનાથ અગ્રિકરનાથ વારેખાન; પ્રકાશક : પરમનંદસ પીનાંબરદાસ, સ્વરિત્ત અંધમાલા; ફીમન રબુ રૂપીઆ, આગળના આડકોને રૂપીઆ બે.

# વર્તમાનસાર

—શેઝ નોંધ:—

અર્થ-૧૬૩૬.

- તા. ૧ : 'શુભરાત સંગીત મહામહા' તરફથી પ્રસિદ્ધ એકાદશી દાહરની જાતદેખરેખ તરીકે 'શુભરાત સંગીતનિર્મિતન' શરૂ થયું. ગાઇગીમી (આફ્રિકા) ખાતે નામદાર આગાખાનની શુભજન્મજય થઈ. મહામહા કાલનાદક સમિતિએ જાહેર કર્યું કે આજની મહામહાની બેઠક ૧૫૩૮ ના ફેબ્રુઆરીમાં શુભરાતના કોઈ ગામમાં બરડી.
- તા. ૨ : વડી ધારણામાં દિન્દી મહારાજા અંદાજપત્ર પર સખર રીકા થઈ. દિન્દી વતીર કોઈ એકથોડે દિન્દી વિષયે સખંધી આંડ વ્યાખ્યાનની વ્યાખ્યાનમાળા ગોઠવી છે તેમાંનું પહેલું 'દિન્દી સરકુનિનાં વહેણ' વ્યાખ્યાન મહાનતાં થયું.
- તા. ૩ : રશિયામાં પ્રાથમિક શિક્ષણના પરકરી વિદ્યાર્થીનું જાન આપવાની શરૂઆત થઈ.
- તા. ૪ : 'શુભરાતી દિન્દી સંગીત'માં આજરો શુભરાતી સંગીતે દાણે બનાવેલી 'શુભરાતીદાની ૫૨૫૫' પ્રશંસન ખૂબી મહાન. આજરો આનંદશકર પ્રાંતે પ્રમુખપદે કચ્છના આનંદશકર સર્વમંત્રી પરિપદ બરડા.
- તા. ૫ : મરદાર વચ્ચેખાઈ પડેલો પ્રમુખપદે આમદાવાદમાં શુભરાત વિચારીના સમાવેશનું રોડમમેલન બગાયુ કસ્ટોમીમાં આવતા તેરમા શુભરાતી સાદિત્ય મમેલન બરડા માટેની આરંભિક તૈયારીઓ થયા ખાંડી દિવાન બહાદુર કૃષ્ણનાથ જવેરીને પ્રમુખપદે કામમ શુભરાતી મખાનું નાણિક વ્યાખ્યાન 'કરિ નમોદનુ મંડ' શ્રીમદનાથાયનું વાદકે સખાના વ્યાખ્યાનખડમાં આપ્યું. સંકલનના કોલેષ હોરજમા શ્રી. હંફશરૂરનું જાહેર સમજન થયું. દિસ્વીમાં 'મમતા શુભરાતીઓએ તેમજા જીવનવિકાસઅર્થે વિવિધ મંર્યાઓ ખોલવા માલદાવ માલુ. દણાલના પેટરેજના દરમાં પેરેશ માટે એક રેખામાં દસ તોણા વળન મોકલી શકાને એ દાવ થયો.
- તા. ૧૦ : કાંચીમાં ખોગની અમર છે એમ મરદારે જાહેરાત કરી.
- તા. ૧૨ : અમદાવાદમાં 'દિન્દી અને તેનું અર્થ' એ વિષય ઉપર ડૉ. નેરખને પ્રમુખપદે શ્રી. એન. રામે જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું. મુંબઈના તરફ શુભરાતી મંડેલે વમતોસપ હંફાઓ. નવસ એકદ પ્રમુખે મુંબઈ થયા પછી મુંબઈ હજારાના

(અનુસંધાન પૃ. ૭૩૨ નું આલુ)

“ત્યારે તું શું કહે છે?”

“હું તો રસ્તે બધે કહેતો આવ્યો ને આપને પણ કહું છું. હમ્મીર આવે તો માગું મૂકી દો. પણ છોડી સોરાષ્ટ્રમાં આવવા દો ને પાછળથી તાળાં વાસી દો. એને ચાક્યા હાર્યા સૈન્યો સાથે પાછા જતાં પુરો કરો. બીજો રસ્તો નથી.”

“પણ અહીંયાં આવી પહોંચે તો?” સર્વજ્ઞે પુછ્યું.

“તેથી તો હું આવ્યો છું. ગુરુદેવ! ભગવાન! આપ પ્રભાસ ખાતી કરી જાઓ. બધે હમ્મીર આવે—ને ખાતી પ્રભાસનાં દર્શન કરે.” થોડી વારે સર્વજ્ઞે આંખ મીંચીને શ્વાસ માપ્યો.

“એણે, તું એમ કહે છે કે મેન્દ્ર સામે મોઢિ નદી શેરોએ એટલે અહીંયાં આવવા દઈ, પેટીમાં પુરી, ગુંગળારી દેવો—શુદ્ધચાર્ણતું ૩૫ લઈ શ્રીકૃષ્ણે દેવને ગુંગળાવ્યો હતો તેમ?”

“હા,” સામતે કહ્યું.

“અને” તેમણે હાડી પર ધીમે ધીમે હાથ ફેરવી વિચાર કરતાં કહ્યું. “પ્રભાસ ખાતી કરી જવું—મારે ભગવાનને લઈ જવા, બીજો રથજે?”

“હા.”

“અને સકલ જગતના ત્રાતા એવા ભગવાન સોમનાથને મેન્દ્રેશને બધે સંતાડી દેવા?” જોડા વિચારમાં કે ઉંધમાં બોલતા હોય એવા સર્વજ્ઞે આંખો બીડી પુછ્યું.

“બીજો છુટકો નથી.”

“અને સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં પ્રગટ થયેલું, મેંકડો જ્વાલાઓથી મુશોબિત, પ્રલય સમુદ્રના અગ્નિસમુદાયસમ તેજસ્વી, ક્ષય અને શ્રદ્ધિથી રહિત, અનિર્વચનીય ને અવ્યય એવું જગતના મૂલરૂપ આ જ્યોતિર્લિંગને સ્થાનપ્રષ્ટ કરવું—?” જાણે શિવપુરાણ બહુતા હોય તેમ સર્વજ્ઞે બોલતા ગયા, અને આ વિચારમાદા સમજવાને અશકત સામંત માત્ર જોઈ રહ્યો. —“અને હું શંકરના અવતાર એવા બ્રહ્મેશના મતનો અધિપ્તતા—શંકર-કૃપાથી સર્જન એવો—એમનો ઘંસાતુદાસ, ચક્રે પોતાને હાથે રમેલું આ મંદિર છોડી ભાગી જઈ?”—

“ગુરુદેવ”—

એક આંગળી ઉંચી કરી સર્વજ્ઞે તેને બોલતાં વાંચ્યો. થોડી વાર આંખ મીંચી તે બેસી રહ્યા ને સામતે તેમના મુખની સ્થિતિ જોયા કહ્યું.

સર્વજ્ઞે આંખ ઉઘાડી. એનાં પ્રજ્વલિત નયનોમાં દેવી તેજ હતું.

“એણા મગવાનુ જ્યોનિર્લિંગ પ્રવચકાવે પણ ખમે નહી. અને જ્યાં લિંગ ત્યાં હું. એવુંજો જે કરતુ હોય તે કરે.”

સામત થરથર કોપે. એના કુવદેવતાના લિંગના કકડા એની આખ આગળ તરી રહ્યા. પણ બાવિની નિઝવના પણ આ મહાકમાના નિહુપ આગળ સિથિત થતી જણાઈ.

“પણ” —

“એમાં શકોને કે વિચારને સ્થાન નથી દેવને એવુંજ વચ્ચે ક્રાંત માર્ગિના મ્તયો હોયો નહીં રહે તો હું — વદ્ધ ખાલિયુ — હું એકલો હોયો રહીશ. બેઠકએ તુ થાય છે / પિતાકપાળીના પ્રામત્તને કોણુ રોકી શકશે ? આ રહને લગાટે પૂરું મુનિએએ કવા પગક્રમ લખાયાં હોય તો તમે શુ કરશો ?”

આ તેજના પુંજને સામત શુ કરી શકે ?

‘તો બીજાદેવના સૈન્યને તો અર્ધાંશ બોલાવે, પાટણુમાં તો ત્રણ દહને રાખાઈ જશે.’

“પુદના બુદ્ધમાં પડવાનુ કામ માઈ નહીં. હું પણ આપું છું તે લઈને કાવે સવારે પાટણુ જ. સોમદેવ ને શમોદર બેટના જેડે મમવન કર. જે, એ શુ કરે છે ?”

“હા આજની રાત અહીંઆ થાક ખાઈશ ને કાવે સવારે જાશ.”

“હીં, ત્યારે પડી જાળજે. હું ફરીથી સ્નાન કરી લઉં — મારે અગવાનને મિલિ ગણાવવા જતુ છે.”

‘ધૂમકેતુ’ નું નવું પુસ્તક

ત.ણ ખા : મંડળ-ગ્રાથું.

: બહાર પડી ચૂકયું છે :

સુર્ગર પ્રચરણ કાર્યાલય : અમદાવાદ.

ગીતાન પ્રકાશન  
પુસ્તકો (હિંદી, ગુજરાતી અને મરાઠી)  
અને સૈવજ્ઞાન સંસ્કૃત ગ્રંથોના પેન લેડ, મુંબઈ. ૪

—: હાસ્યરસના જાણીતા લેખક :—

શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતાચિત

હાસ્યરસિક ચોવીસ, વાર્તાઓ

આકર્ષક ચિત્રો સાથે-સુંદર રૂપરંગમાં

**સાસુજી**

નિર્દોષ આનંદ આપતું હેટ આપવા લાયક પુસ્તક

મૂલ્ય : રૂ. ૧-૮-૦ : પોસ્ટેજ : ૦-૩-૦

(રજીસ્ટ્રેશન-વી. પી. ખર્ચ જુદું : ૦-૩-૦)

“ ધનસુખલાલની મર્મીળી કલ્પમ ગુજરાતને જાણીતી છે. ફેરફાર નાની વાર્તાઓમાં ખપે તેમ જ ફેરફાર વિનોદાત્મક શબ્દચિત્રો લેખાઈ શકાય, એવાં, ચોવીસ હજારમાં પુલ જેવાં અને ફૂલોં લખાણોનો આ સંગ્રહ એમની લેખિનીમાં રહેલી મર્મપ્રકૃતિને દીપાવે છે.”

—“જ.મ.ભૂમિ”

મળવાનાં / “ગુણસુંદરી કાર્યાલય” ૧૧૪, ગીરગામ, મુંબઈ, ૪  
ટેકાણાં, બેકરડા, અને જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી

શ્રી. નરસિંહરાવના સ્મારક માટે

તમારો કૃણો નીચેને સરનામે મોકલી આપવા વિનંતિ છે.

શ્રી. મનસુખલાલ એ. માસ્તર

પોસ્ટ ઓફિસ સામે, સાંરાકુંજ

શ્રી. શંકરપ્રસાદ છગનેલાલ રાવલનાં પુસ્તકો

લક્ષ્મીચિત્રી દ્વારામનું જીવનચરિત્ર

માંડણકૃત હખાણા અથવા પ્રબોધગત્રીસી

અને શ્રીધર રાવણમદોદરીસંવાદ

(જુની ગુજરાતી)

નરમ્ભક્તિપંચદંડની વાર્તા (જુની ગુજરાતી)

મધુસૂદનકૃત હંસાવનીવિક્રમચરિત્રવિવાદ

(જુની ગુજરાતી)

કમિકપાલ્ય પુસ્તક ૧-૨ (અગ્રેજી ચોથા,

પાંચમા ધોરણ માટે)

મધુસૂદન્ય બા. ૧ (અગ્રેજી પાંચમા

છઠ્ઠા ધોરણ માટે)

ગુજરાતનો નાથ: અવલોકન અને રીકા:

(નવલક્રિયેણી નામક વિસ્તૃત વિવે-

ચનલેખ સાથે)

ગુજરાતી સાહિત્યના યાત્રાગુઓ ભાગ ૧

અને સાહિત્યપ્રકાશિની (૧૯૩૬ ની

મેટ્રિકની ગુજરાતીની પરીક્ષા માટે

અપૂર્વ સહમિત)

સર્વ જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી મળશે.



# ગુજરાત

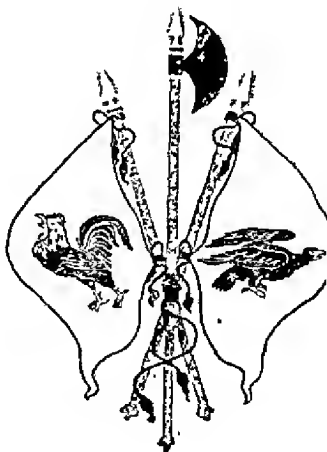
આદિત્યની અને સ્થાપક :

શ્રીયુત્ત કનૈયાલાલ બાલુકાલાલ ખુનશી

ત્રણ પુસ્તક : ૪ ]

મે : ૧૯૩૭

[ અંક ]



# શુ સુન્દરી

તંત્રી:

યજ્ઞેશ હ. શુક્લ

•

ઉપયોગિના આકર્ષિતા  
એનાં ખાસ લક્ષણો છે.

•

વિપયોના ખાસ મનનીય લેખો,  
કાવ્યોના રસબર્યા રાસ, નાટ્યોના શ્રેષ્ઠોની  
કી વાર્તાઓ, સ્ત્રીગતના સચિત્ર સમાચાર,  
નવલકથા વગેરે સામગ્રી નિયમિત આપાય છે.

ઉપરાંત હેટ પુસ્તક

સર્વેશ્વરથી નવું વર્ષ શરૂ થયું છે:

લવાજમના નિયમો:

વર્ષની શરૂઆતથી ગ્રાહક થતાર માટે:

ખાર માસ	છ માસ
રૂ. ૪-૬-૦	૨-૬-૦
રૂ. ૬-૮-૦	૩-૮-૦
માસથી વર્ષની અધવચથી ગ્રાહક થતાર માટે:	
રૂ. ૪-૧૨-૦	૨-૮-૦
૭-૮-૦	૩-૧૨-૦

‘શુસુન્દરી’, મુંબઈ, ૪.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની નવલકથાનો  
ભાવવાહી અનુવાદ: ખીછ આવૃત્તિ  
મૂલ્ય: ૦-૮-૦: પોસ્ટેજ: ૦-૧-૩

ઈર્ષ્યાના આગ

કંપની સરકારના સમયની રસિક પ્રેમકથા:  
મૂલ્ય: રૂ. ૧ : પોસ્ટેજ ૦-૨-૬

ગરીબની ગહલક્ષ્મી

(પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ)

શ્રી. પ્રેમચન્દ્રનાં ‘ગમન’નો ભાવવાહી  
મૂલ્ય: રૂ. ૩: પોસ્ટેજ: ૦-૭-૧

પોડશા

સ્વ તેમજ પદભાષાની સ્ત્રીજીવનને  
સ્પર્શતા સોળ પ્રેરક વાર્તાઓ

મૂલ્ય: રૂ. ૧: પોસ્ટેજ: ૦-૨-૬

અધું અંગ

યુગદાતી હિંદુ સમાજના બગાડા પ્રશ્નો  
અર્થેતી ખાર નવસિકાઓનો સંગ્રહ

મૂલ્ય: ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ: ૦-૧-૬

સુનીતા શ્રેઈ એમ. એ,

હિંદુ સમાજના મધ્યમ વર્ગનાં સ્થિતિ  
ચિતરતી નવલકથા

મૂલ્ય: ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ: ૦-૨-૬

જીવતા સોદા

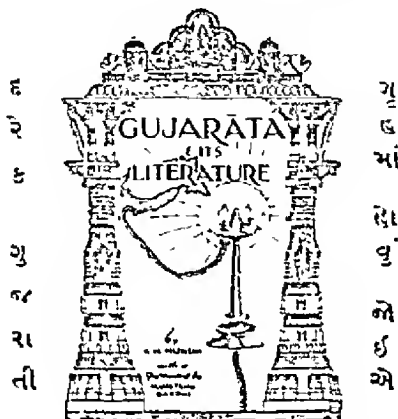
વર વિક્રમના પ્રશ્નની સમીક્ષા

મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ: ૦ ૩-૪  
હવે પછી પ્રગટ થશે

એ પત્ની કોની ?

# GUJARAT & ITS LITERATURE (ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય.)

વેળા શ્રીયુત કનૈયાલાલ ભા. મુનશી



પં. શ્રી રવકશી આગમ કરી. ગુજરાતનું આયોજન અને એનિસામિક  
દર્શન કરાવે. મહત્ત્વ પ્રાપ્ત અવજન. જુની ૧૯૧૧ ના પાયાવીન અને  
અર્થાચીન ગુજરાતી બાલ અને સાહિત્યના પ્રાગમાન ગુણ  
અમરપરિણત કરેલા ગુજરાતી સાહિત્યના વિવેચનશીલ દર્શન

મુદ્રણ ૩૬૧-૧૧

૨ જા જુન

પ્રકાશ : લોન્ગમેન્સ ગ્રીન એન્ડ કંપની

સર્વ માળીકા ગુરુનંદો પાનેષી મળા

# યુરોપના વેપારીઓ ગોદરેજના નાહવાના સાબુ પોતાના દેશમાં આયાત કરે છે !!!!!!!

પોતાના દેશના નામાંકીત ડાક્ટરે અને રસાયણશાસ્ત્રીઓના ગોદરેજના નહાવાના સાબુ મારેના ઉંચા અભિપ્રાય લાગી જરૂરનો હિંદુસ્તાનથી ગોદરેજના સાબુ અને ખાસ કરીને ગોદરેજના સુખડના સાબુ મંગાવીને વાપરવા લાગ્યા છે.

જર્મન એમ્બ્રોઝ કોમર્સ અને એક્સપોર્ટિંગ્સ કંપની માયકોસ્કોપી અને એક્સપોર્ટિંગ્સ મારેની વર્ભન પબ્લીક એગ્રેગેટરીના કેમીસ્ટ ડૉ. એમ્બ્રોઝ કહે છે કે:—

“મેં ગોદરેજના વેછરેજન ટાઈસર સાબુ તપાસ્યા છે અને મારા અભિપ્રાય મુજબ તે એવા પ્રકારના છે કે જે વડે રૂપરોકોક્ષ, અને રૂપરોકોક્ષના નર્તુઓ તેમજ ટાઈફોઈડ લાવના અને ખીન એવા રોગોના નર્તુઓ મરી જાય છે. નર્તુનાશક તરીકે એ સાબુ અતિ ઉત્તમ છે.

હોર કાસ્ટ હુમુદજ કહે છે કે—

હું આનડીના દર્દોના રૂપરોકોક્ષ હું અને મારું હું કે મનવરોની ચરબી માંથી જનાવેલા સાબુ મનુષ્યની આમડિને માટે બારે નુકશાનકારક હોય છે. લોખ વખતના અંગત વપરાસ પછી અને તે પછીની રસાયણીક તપાસના અંગે હું વગર આનાકાનીએ તમારા વેછરેજન સાબુએને નંદુસ્તી અને ખુબસુત્તી ગણવવા માટેના સાબુ તરીકે માનખર્ચ ઉચ્ચ ન્યાન આપુ છું.

ગોદરેજના સુખડના સાબુ અને કેમીસ્ટી એન્ડ કોઈ પણ દુકાનદાર પાસે જરૂર લેવા માંગશો.

કારખાનું:—

## ગોદરેજ સોપ્સ લીમીટેડ,

ડીલામલ રોડ, મુંબઈ.

માસ નાદીરશાહ પ્રીન્ટર એન્ડ કંપની, મુંબઈ.

# સાહિત્ય સંસદ

મંનઠ કાર્યાલય-૧૧૧-એસ્કોનેડોરોડ  
મુંબાઈ નં. ૧

## અધિકારી મંડળ

પ્રમુખ-શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનશી.

ઉપપ્રમુખો

- શ્રી. મનહરરામ હ. મહેતા  
" મોતીચંદ ગી. કાશીઆ  
કેશવપ્રસાદ  
શ્રી. મનુબાઈ મા. કાકર  
" જયનિલાલ કા. કાકર

ગુજરાત

સંપાદક: સાહિત્યસંસદ

તંત્રી મંડળ

- શ્રી. ધનમુખલાલ ફ. મહેતા  
" રમણુ ન. વડીલ  
" શંકરપ્રભાદ જી. રાવલ  
" જાનુશંકર બા. બ્યારા  
" યશવંત સ. વડયા  
વ્યવસ્થાપક  
શ્રી. દરિયાલ અ. બરુઆ.

મંચાઓ

- શ્રીમતી રસોઝમણી બાલ-  
સુકેદે દેસાઈ.  
શ્રી. મનહરનાથ માણેકલાલ  
ધારેખાન  
" જાનુશંકર બા. બ્યારા  
" દરિયાલ અ. બરુઆ

ગુજરાત-સમસ્ત ગુજરાતનું દરેક ગુજરાતીનું પત્ર છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી સંસ્કારોનો વિકાસ કરવાનું એનું ધ્યેય છે. બધાં બધાં ગુજરાતી વસે છે ત્યાં ત્યાં ગુજરાતનો સદરો પહોંચાડવા "ગુજરાત" ને અનિવાર્ય છે. તમે ગુજરાતી હોવાનું અભિમાન રાખતા હો તે ગુજરાત તમારે અવસ્ય વાંચવું જ જોઈએ. આજુક નહેતા આજેજ થાય.

સંવાજમના દર		
બાર માસ		૭ માસ
દિનમાં : રૂ ૫-૦-૦		રૂ. ૨-૧૨-૦
પરદેશ : ૧૨ રીશીય		૭ રીશીય
[ સંસદના સભ્યો અને યુક્તકાલપો માટે ]		
દિનમાં : રૂ ૪-૦-૦		રૂ ૨-૦-૦
પરદેશ : ૧૧ રીશીય		૬ રીશીય

સંવાજમ મોકલવાનાં રીતો.

(૧) બ્યારાપક, ગુજરાત કાર્યાલય, ૧૧૧, એસ્કોનેડોરોડ, મુંબાઈ-૧.

(૨) શ્રી દરિયાલ બરુઆ, ૩, એસ્કોનેડોરોડ, મુંબાઈ-૩.

તા. ૬-અન્ય રીતે મોકલવામાં આવેલાં સંવાજમ માટે વ્યવસ્થાપક સંવાજમદાર નથી.

આ નવલકથાના ચારે ભાગ પુરી કરીમતે ખરીદનારને “ સ્ત્રીબોધ ”  
 ઇ. સ. ૧૯૩૭નું આખું વર્ષ મફત મોકલવામાં આવશે.

## હૃષીકેશચંદ્ર

[ સ્વદેશ અને માનવજીવનની ઉન્નતિના શ્રેષ્ઠ આદર્શભરી નવલકથા  
 ચારે ભાગની કીંમત રૂા. ૧૨-૮-૦ ટપાલ ખર્ચ જુદું. ]

ગૃહનું ભૂપણ !

લાયબ્રેરીનો શણગાર

સ્વદેશપ્રેમની માળા !

ચારિત્ર્યની શાળા !

સાંસારિક, ધાર્મિક, કેળવણી વિષયક વિષયોથી ભરપૂર, સંસારમાં સ્વર્ગની ઝાંખી  
 કરાવનાર, વિદ્યાવિલાસી જીવાનની બાવનાઓ દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ ધ્યેયનું  
 સંમેલન કરાવનાર યુવાન અને જુદાને કર્તવ્યનો માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત  
 કરાવનાર, કોલેજીયનોને યોગ્ય દિશા દેખાડનાર, પ્રજાઓને ઉન્નતિના પંથે દોરનાર, સંસારમાં  
 સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરાવનાર, પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓને એક સરખી રીતે ચેતનાપ્રેરક, છતાંદર  
 જુદાવાળી સ્વતંત્ર મૌલિક નવલકથા દરેક ભાગનું પાકું સોનેરી નામોવાળું પૂઠું છે. કિંમત-

ભાગ ૧ રૂા. ૩, બીજો ૩. ૨૫, ત્રીજો ૩. ૨૫ અને ચોથો ૩. ૩૫

સ્ત્રીબોધના ૧૯૩૭ના ચાલુ ગ્રાહકે જે આ આખો સેટ પૂરી  
 કીંમતે ખરીદશે તે તેમને ઇ. સ. ૧૯૩૮ માં વગર લવાજમે  
 “ સ્ત્રીબોધ ” આખું વર્ષ મફત મોકલવામાં આવશે.

મોટામાં મોટા ગુજરાતી કોષ આજ હાલ ચાલુ છે.

## ગુજરાતી શબ્દાર્થ ચિંતામણી

હાઈસ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓ, ટ્રેનિંગ કોલેજો, લાયબ્રેરીઓ, ગુજરાતી ભાષાના વાચકો  
 તેમજ અભ્યાસીઓને હરથડીએ ઉપયોગી થાય તેવા ગુજરાતી શબ્દકોષ.

પાનાં-કાઠિન ૧૬ પેજ. ૧૫૦૦. શબ્દો-૪૨૦૦૦ લગભગ. અર્થો-મૂળ અને  
 વ્યુત્પત્તિ સાથે રૂઢ તેમજ પ્રવેત વર્ણોની સમજૂતી સહિત. કિંમત રૂ. ૭ છે, પણ  
 તુરતમાં રૂ. પાંચ મોકલવાથી વગર ખર્ચે પહોંચાડવામાં આવશે.

“ સ્ત્રીબોધ ” ના ત્રણ આવીથી કીમેન્ચર ૧૯૩૪ સુધીના એક વરસના ગ્રાહક  
 યદિ રૂ. ૪ ભરનારને આ શબ્દકોષ રૂ. ૪ માં મળશે.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; પાંચમશારોડ, અમદાવાદ

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, ૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨.

# ડૉ. રવિશંકર ગણેશજી અંબરીઆકૃત પુસ્તકો

૧૯૩૭ ના માર્ચ આખર સુધીમાં ખરીદનારને નીચેની ખાસ ઘડાડેલી કિંમતે આપવામાં આવશે.

મૂળ ઘડાડેલી કિંમત		મૂળ ઘડાડેલી કિંમત	
૧ વગર દોકડનો વંચ	૨-૦-૦ ૦-૧-૦	૬૬ દિદના દિનનો ઉકલ	૧-૦-૦
૨ પ્રભાત પ્રાર્થનામાળા	૨-૦-૦ ૦-૧૧-૦	૭ હકયોગ	૧-૪-૦ ૦ ૭-૦
૩ જહાવરથામાં તેલુગ્મી	૧-૮-૦ ૦-૮-૦	૮૮ શતશ્લોકી	૦-૧-૦
૪ વજ્રને ગિખામણ	૧-૦-૦ ૦-૫-૦	૯૯ આરોગ્ય હોદાવલી	૦-૧-૦
૫ આદર્શ છવન	૧-૦-૦	કુલ કિંમત રૂ.	૯-૧૪-૦

\*આ પુસ્તકો છુટક મળી શકશે નહિ આખા સેટમાં જ અપાશે. પોસ્ટેજ ખર્ચ અલગ.

નવ પુસ્તકોના આખા સેટની મૂળ કિંમત રૂ. ૯-૧૪-૦ થાય છે તે રૂ. ૩-૪-૦ મળશે.

ઉપરનાં પુસ્તકો મુબઈ નેમ જ અમદાવાદમાં નીચે જણાવેલા દોઢાડેલી મળી શકશે. પરંતુ મુબઈમાં ઘડાડેલી કિંમત ઉપર ૨૫% અને અમદાવાદમાં ૨૫% ખર્ચ જોડવા પડેલો.

મુબાઇમાં—આર. આર. શેઠની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, 'બર્ડ' નં. ૨

અમદાવાદમાં—મુબઈર અંધરલન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ-અમદાવાદ.

દરેક માવજતિય પુસ્તકવર્ગમાં અને દરેક મસ્કારી શુદ્ધમાં ખાસ સખવા જેવાં શ્વેત, બેલક, ઉપકાર અને અનુપ્ય છવનને માર્ગદર્શક થાય તેવાં શિશુ વાચન માટે પચદશી પામેલાં ઉત્તમ કોળિનાં પુસ્તકો—

મૂળ લેવાની કિંમત		મૂળ લેવાની કિંમત	
શ્રી ધોણી કેસન કવેલું		૭ અપંગની પ્રતિમા (કિત્તન કેસની આત્મકથા)	૦-૧૨-૦ ૦-૧૨-૦
આત્મચરિત્ર	૩-૦-૦ ૧-૮-૦	૮ જમનના સીનાળ	૦-૮-૦ ૦-૭-૦
૨ વીર માર્શલ	૧-૮-૧ ૧-૦-૦	૯ અમાગ છવનની	
૩ બેનનમીન ફેન્કસીન	૨-૦-૦ ૧-૧-૦	કેટલીક પાઠશીગીઓ	૧-૮-૯ ૧-૪-૦
૪ જુરર દિ. વેશિચન	૧-૧૨-૦ ૧-૦-૦	૧૦ મોંચીછની આત્મકથા	
૫ ફોરમ પુસ્તક	૧-૨ ૧-૧૩-૦ ૧-૦-૦	બાગ ૧-૨	૧-૦-૦ ૧-૦-૦
૬ યોમસ એન્ડા એડીસન	૨-૦-૦ ૧-૦-૦		

પોસ્ટેજ તથા રવાનગી ખર્ચ જુદું.

લખો—પુસ્તકાલય સાહાયક સહકારી મંડળ લિ.

રોવપુરા-વડોદરા.



# “નવચેતન”

એપ્રિલ : ૩૬ના અંકથી દર  
માસે ૧૦૮ પાનાનું વાંચન ને  
અનેક ચિત્રો આપે છે.

આ નવા, દળદાર ને આકર્ષક  
“નવચેતન” ના જરૂર  
ગ્રાહક થાઓ.

વાર્ષિક રૂ. ૬૦/-

હિંદ બહાર રૂ. ૮૫/-

છુટક ૧૫/-

લખો:

“નવચેતન” ઓફીસ

૨૫, પોલોક સ્ટ્રીટ, કલકત્તા



એ કે લાભ કે ર કે વી મો

હાલમાં

ઉતરાવવાથી તે

ચાળીસ વર્ષ પછી

તમારી ઘડપણુની લાકડી થઈ પડશે

જોમ્મે મ્યુચ્યુઅલ તરફથી  
ઉતારનામાં આવેલો વીધો  
નકામો જશે નહીં. તેની  
પાછળ વધુ દેસા ખરચ્યા  
પાયા નથી; ફક્ત મહીને  
દિવસે 'પ્રિમીઅમ' દાખલ  
યોગ્ય રૂપીઆ કરવા કરવા  
પડે છે.

છેલ્લી ગણતરી મુજબ "હોલ  
લાઈફ" અને "એન્ડમેન્ટ"  
પર અનુક્રમે ર. ૨૬ અને  
ર. ૨૧ જેટલાં બોનસો  
મળેલે થયાં હતાં.

બીજા જરૂરી પુરાવા અમારાં  
૧૯૩૬ ના વર્ષના કામકાજના  
અંકમાં આપ મેલે આપશે.

રજુ થયેલ કામકાજ  
રૂ. ૨,૫૧,૨૫,૫૦૦

જારપાછ થયેલ કામકાજ  
રૂ. ૨,૦૧,૪૫,૫૦૦

અમારા પ્રતિનિધિને પુરુ-  
ષરૂ કરી અમારી  
એચાલ્યારક યોજનાઓની  
માહિતી મેળવો. જે તેમ  
નહોં બની શકે તો અમારા  
પ્રતિદિવસની એક નકલ  
માટે, લખો જે અમે  
પુરીની કાચે તરત તમારે  
હાથમે રવાના કરી દઈશું.

ગોળનાની માહિ-  
તીના સુવિધા  
માટે લખો :-

આજે તો હજુ તમારી જીવ્યાત ચાલુ છે.  
હજુ તો તમે, સ્કુલને દરવાજે પીતાવી,  
જહેમતી જીવનના મંડપમાં તરતનો પ્રવેશ  
કર્ષો છે, તમને કંઈ વાતની ચિંતા નથી  
કારણ કે તમને એકથે હાથે જ ખરચ  
કરવાનો નથી તથા તમને મદદ કરવાવાળા  
જીવતાં જગનાં ઉમેશાં છે. આપ મળેગો-  
માં તમે એક સ્વાર્થી જીવન ગાળો છો.  
તમારા પર આપણે રાખનારાં બોનસો  
વિચાર કરતા નથી.

જ્યારથી ચાળીસ વર્ષ આદ, જીવનમાં  
બીજા અકસ્મિત રંગો વેળવામાં આવશે,  
અર્થપાણી જીવનનો મુખ્ય સત્તાવ થઇ  
પડશે, ધરમાં પત્ની તથા સ્કુલમાં  
બુચ્ચાઓ નીઆવવાના ખર્ચ, દીકરાઓને  
આગળ પાડવા તથા દીકરીઓને રીત  
આપણ માટેનો ખરચ ઉઠાવવા માટે સારી  
જેવી રકમની પહેતી જરૂર પડશે.

અમારા યોગ દાંડો, તમને યોગ રકમ પુરી  
પાડવાનું કામ જોમ્મે મ્યુચ્યુઅલને બરાબે છેડા.  
વીગતો માટે સેક્રટરીને અદરજ કરો.

ધી જોમ્મે મ્યુચ્યુઅલ લાઈફ

એસ્યોસિયેટ્સ સોસાયટી લી.

જોમ્મે મ્યુચ્યુઅલ બીલ્ડીંગ, કે.કે. મુ.અ.ઈ.

# ‘ગુજરાત’ના લેખકો, અંકારો, પ્રકાશકો ને ગ્રાહકોને

૧ ‘ગુજરાત’માં પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલવાના લેખો, ‘તંત્રીમંડળ,’ ગુજરાત, ૧૧૧, એસ્કેનેડ રોડ, કોટ, મુંબઈ, ૧’ એ સરનામે મોકલવા વીનંતી છે.

૨ વિનિમયનાં પત્રો તેમ જ અવલોકનાર્થે અથો પણ ‘તંત્રીમંડળ’ને જ સરનામે મોકલવાં; આદ્યતંત્રી કે બીજા કોઈને નહીં મોકલવાં.

૩ ‘ગુજરાત’માં પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલવાયલા લેખો ‘ગુજરાત’માં પ્રસિદ્ધ કરવા કે કેમ તે તંત્રીમંડળના નિર્ણય ઉપર આધાર રહેશે.

૪ પ્રત્યેક લેખકને તેના મોકલેલા લેખોની મળ્યાપહોંચ સામાન્ય રીતે અમે લખતા નથી. સ્વીકારાયલા લેખો ‘ગુજરાત’માં અનુકૂળતાએ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે. નહીં સ્વીકારાયલા લેખો પાછા મંગાવવા ઈચ્છનારે પૂરતી ટપાલ માટેની ટિકિટો બીડી હશે તો જ પાછા મોકલવામાં આવશે. ટપાલમાં અથવા બીજા કોઈ પણ રીતે ગૂમ થયેલા લેખો અથવા કાગળ માટેની જવાબદારી ‘તંત્રીમંડળ’ કે ‘ગુજરાત કાર્યાલય’ને શિર નથી. લેખકને પોતાના લેખની નકલ રાખવા અમારી વીનંતી છે. સ્વીકારાયલા લેખોનું અમલ લખાણ પાછું મોકલી શકાશે નહીં.

૫ બાબત્તર, અનુવાદ કે સારસંપ લેખ લખી મોકલનારે મૂળ અંક કે લેખના કર્તાની પરવાનગી મેળવવી અને તે વિગત અમને જણાવવી. તે વિના એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની બધી જ જવાબદારી તે લેખ મોકલનારને શિર જ રહેશે.

૬ કોઈ પણ લેખ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયો હોય તો તેમ તથા બીજા કોઈ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યો હોય તે અમને લખી જણાવવું.

૭ ગ્રાહકોને સઘળા પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર, ‘વ્યવસ્થાપક, ગુજરાત’ ૧૧૧, એસ્કેનેડ રોડ, કોટ, મુંબઈ નં. ૧’ એ સરનામે કરવા વીનંતી છે.

તંત્રીમંડળ, ‘ગુજરાત’

સાહિત્ય સંસદ તરફથી  
તૃતીયક્રમ ૧

ધનસુખસાગર કૃ. મહેતા  
રમણ ન. વર્ધન  
શંકરમસાદ છ. રાવલ  
આનુશંકર બા. બ્યાસ  
યશવંત સ. પંડયા



નવું પુસ્તક ૪ :

અંક ૩

મે ૧૯૩૭

## અનુક્રમણી

જય સોમનાથ ... ..	કનૈયાલાલ મુનશી	૮૧૩
સુવર્ણ ધોષન ... ..	સાદીખનિ	૮૨૦
માજપુ' ... ..	પતીલ	૮૨૬
સાહિત્ય ... ..	વિનાદિની નીલકંઠ	૮૩૦
ન્યાયિય અને કેટલાક મિ'દુ વિવાદો ...	રમણિલાલ મોદી	૮૩૩
મથુરને .. ..	રમણીલાલ મોદી	૮૩૭
પ્રેમપ્રભુતાની વિભૂતિ ... ..	પૂનલાલ	૮૩૮
નગવકેશ ... ..	જોશિલાલ વિવેદી	૮૩૮
રેવડલ .. ..	અરોષ	૮૩૯
પ્રજાપતી ... ..	રમણીલાલ મોદી	૮૪૪
સનભંગ .. ..	નસિર બટ્ટ	૮૪૫
સાક્ષર ... ..	વૈકુંઠ શાસ્ત્રી	૮૪૩
અમર્ત્ય સ્વપ્ન ... ..	સોમન	૮૫૬
બેકાસીની મીમાંસા ... ..	કુન્નરશો સંપદ	૮૬૧
પૂતિ ... ..	મોદિનીચંદ્ર	૮૭૦
સાહિત્યનું તાત્પર્ય ... ..	અર્ચનિલાલ આચાર્ય	૮૭૧
પીથકારી ... ..	બલવંત સંપરી	૮૭૫
બાકરજી સ્વામી ... ..	નિર્મલ	૮૭૬
તંત્રીસ્થાનેથી ... ..	...	૮૮૪
નવું સાહિત્ય ... ..	...	૮૮૬
વર્તમાનસાર ... ..	...	૮૮૮

વાર્ષિક લઘુગ્રંથ : કિંમત રૂ. ૫  
સંસદના સભ્યો માટે : રૂ. ૪  
પરદેશમાં ૧૨ રીલીંગ

આ અંકની કિંમત આઠ આના

શિષ્ટ, સુંદર અને સંસ્કારપૂર્ણ માસિક

# ભર્મિ માર્ચ મહિને

સંસ્કૃતિના વહેણ (પ્રવાસ વર્ણન) મુળશંકર મે. ભટ્ટ

ગૃહ પ્રવેશ (નાટિકા) નગીનદાસ પારેખ

જલતરંગ ... મોહનલાલ મહેતા

કલ્યાણમૂર્તિ (આલુ નવલકથા) સોપાન

આંતર રાષ્ટ્રિય આંદોલનો ભાસ્કરરાવ વિદ્યાસ

સમર્થ રામદાસ રામનારાયણ ના. પાઠક

આપણો દેશ છોટાલાલ માનસીંગ કામદાર

આ ઉપરાંત ઈન્દુલાલ ગાંધી, સુંદરમ, પૂતલલાલ, મોહિનિ-  
ચંદ્ર વગેરે પ્રસિદ્ધ કવિઓના કાવ્યો, પ્રવાસ વર્ણન,  
અભ્યાસપૂર્ણ મેંધ, છવનચરિત્ર, અવલોકનો અને ભાવના  
વગેરે આવશે.

અમારી વિનંતિ છે કે 'ભર્મિ' ના દરેક અંકને ધ્યાનપૂર્વક  
જોયા વિના કી ન દેશો.

- દર મહિનાની દસમી તારીખની અંદર અચૂક પ્રગટ થશે.
- ગ્રોહમાં ગ્રોહ ચોસક પાનાંનું વાંચન અપાશે.
- વાર્ષિક લગ્નમ્મ રૂ. ચાર : પરદેશમાં શિક્ષિંગ દસ.

આહક થવા માટે આજે જ લખો:

ભર્મિ કાર્યાલય : રૂન્સો હાલ : કરાંચી

# જયજ્વાળા



નવું પુરતક ૪ :

: અંક ૩

મે ૧૯૩૭

## જય સોમનાથ !

‘પાટણની પ્રભુતા’ ને ‘શુદ્ધશતના નાથ’ના પુરાસંધાનરૂપ  
ઐતિહાસિક નવલકથા

કનૈયાલાલ મુનશી

[ ૪૫૬ ૮૦૩ થી આગુ ]

[ પ્રમોદિની એકાદશીને દિવસે સોમનાથના સિવાલયમાં અધિષ્ઠાત્રી મંગળા દ્વારા નીચે  
જણાવેલા આરતીના નૃત્ય અંગાની પુરી યોજાના નૃત્યને પ્રથમ દિન દોવાળી તે નૃત્યમાં  
નકાશર થઈ ભવ છે. સોમનાથ સિવાય બધા મંદિરો વિષ્ણુવાદ છે. શુદ્ધશતરેશ બીમદેવના  
આવમનની ખબર.

આરતીને બળને અંતર્ધર્મ બીમદેવની સાથે મદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. અંગાના કોર્વન  
પછી યોજાનું નૃત્ય શરૂ થાય છે. તે પોતાનો આત્મા નૃત્યમાં દેડે છે અને ખરેખરી પર દળે છે.  
તેમાંથી દરમિયાન અદેશના આવવાના ખબર મળે છે. તે અરજનાલિપિના આક્રમણની ખબર  
આપે છે. બીમદેવ જણાવે તેવારી કરવા ભવ છે પોતાની પાછળ એક કાપડો પડે છે. બીમદેવ  
તેને બચાવે છે. બનેલ મીઠા. બીમદેવનું હૃદય યોગ તરફ દોડે છે અને પગ પાછળ તરફ  
ભવ છે પનિદારીમાં કંઈકેલેખના મુદ્દાથી ચમકે છે. બધાં મંગલ છે. શિવરાત્રિ મંગ  
સર્વજ્ઞને કહેવાળી તેડાવે છે. તે શાંતિ ફેલાવે છે. પોતા બીમના પ્રેમનાં રત્નો જુએ છે કહના  
મરજના ખબરથી અતિત થાય છે. કાપડાંના મુદ્દાથી દાદાગાર ફેલાય છે સર્વજ્ઞ સત્ત્વને ધોવાણાણને  
મિત્રતામાં મિલકે છે. સત્ત્વની સાંકળોને વિષમ રત્નપ્રવાસ. ચરનોનો બેઠો. બીજે રત્નેથી સત્ત્વને  
પુત્ર સામંત આને છે. સામંતને વિષમ સાથે બેઠો વાક્યવિશાલ સાથે મળતું. તેની મદદ આપવાની  
ના. સામંત વરોચાઈ ભવ છે. જાણ વિષમમંત્રી કરો પાર છે. અને રાત્રે ત્યાંથી વિરાય  
શઈ મુખીની પાછળ પડે છે જાણ તેને ગાંઠિની હાં કાવવા દે છે. કાપડાંની મુખીનું  
મળતું. વિષમ મારવાડ તરફ. સામંત ધોવાણ તરફ. રત્નોમાં સામંતને એકલેને યોધના બીજ  
યોજામાં મળે છે એ પોતાની સાથે આવસ તેને બીજે છે સામંત સાંકળી દંઠારી અમરીયા  
ભવ છે. મંડળી, મદિરની અને જાણની અદિત આવરવા બેઠો વિષમ થાય છે. સત્ત્વનું મળે છે  
અને કથા શરૂ કરે છે.

ગંભીરતાથી અને મમત્વથી શુરુ થોધાબાપાની જરાગાથા કહી સંભળાવે છે. સુલતાનનું કવંક, હમીરના દૂતોનું આગમન, થોધાસણનો ચવનસેનાને માર્ગ આપવાનો નકાર. રણભૂમિનું તાંદવ, થોધાબાપાનો અદ્ભુત યુદ્ધખેલ, વીરાંતનાઓનું ઐહર વગેરે પ્રસંગો રાજગુરુ વિગત સાથે વર્ણવે છે. સામંત બધું સાંભળી રતબ્ધ બની જાય છે. સોમનાથને ચરણે રંવાર્ષણ કરવાનો નિર્ણય કરી એ પિતાની સોધમાં જવા તત્પર થાય છે. રાજગુરુ પણ એની સાથે જવા તૈયાર થાય છે. બંને રણથંભી માનાના મંદિરને રસ્તે જવા નિર્ણય કરે છે. મહમૂદની સેનાનું પ્રયાણ ઉપર આધિનું આક્રમણ. સમ્મતન એ આંધિનો નાચક બની સુલતાનના સૈન્યના એક વિભાગને નાશ કરી પોતે પદમડી સાથે મૃત્યુને વરે છે. સુલતાનના વ્યક્તિત્વથી સેનામાં ઉત્સાહનો સંચાર. રાજગુરુ અને સામંત દૂત બની આવે છે. સામંત સુલતાન પર છવંસેણ તરણ મારે છે. સુલતાન એને દુરાસી ધોરવથી રાજગુરુ સાથે છવતો જવા દે છે. સુલતાનનો વિજય મરિ નિશ્ચય એના પ્રતાપ અને ધોરવથી સૈન્યમાં પ્રાણનો સંચાર. સામંતનું રણને રસ્તે પ્રભાસ આવવું-રસ્તામાં લોકોને જગતમાં ભરાઈ પાછળથી હુમલો કરવાની સલાહ આપવી-સામંતની સર્વજ્ઞ સાથે મુલાકાત-સામંત સર્વજ્ઞને પણ પાશળ છોડવા અને પાછળથી હમીરને પૂરો કરવા સમજાવે છે. સર્વજ્ઞ તેમ કરવા ના પાડે છે. — હવે આગળ વાંચો ]

### પ્રકરણ નવમું (સાહુ)

છેલ્લા ચાર મહીનામાં પડેમું દુઃખ અને દેખેલી ખુશીઓ સામંતના શિર પર અને કોંપોને બાર સીંચી દીધી હતો. એણે પૂન્ય પૂર્વજો, વડીલો ને માતાઓ, બાઈઓ ને ભગિનીઓને મરતો, બળતો, ગીધાના ભક્ષ થતો જોયાં, એના પદાક્ષા પિતાને દેવને પણ દુઃખ એવા મરણને વદાગ્રથી ભોળાં પણ એણે જોયા હતા. આખા જગતમાં ગર્વિષ્ઠ એવા થોધા કુત્રમાં તે એકલો રહી ગયો હતો. એને ઘર નહોતું, બહાર નહોતું, સ્વર્ગન નહોતો ને રાતા નહોતી. ભગવાન સોમનાથની આજ્ઞા માટે જ તે છવતો હતો; એમ્મનું શિર છેડવા શિવાય એના છવનનું બીયું પ્રયોગન નહોતું. નહીં તો બધા હણાય ને તે એકલો છવતો ક્યાંથી રહે!

સર્વજ્ઞને ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે એ આ જ વિચાર કરી રહ્યો. સર્વજ્ઞની આત્મચર્યા અને અકમળાથી એની ગ્રહાને પણ ટેકા મળ્યો. આશુ ને પ્રભાસ વચ્ચે શું થાય અને શું ન થાય? કોણ કરી શકે કે આ પ્રતાપી સર્વજ્ઞ-ને ભૂત ને ભાવિય જનજના-તેની દષ્ટિ ખોટી હતી?

એ મંદિર તરફ વળ્યો એકલો આ વિચારમાં માનુષી તત્વ આશુ. સોમનાથના મંદિરમાંજ હવે તેનું સર્વસ્વ હતું. તેના દેવ, તેના આપાના ગુરુદેવ, અને પેટી નનંદી જોણે એને ને એના પિતાને બસમ લગાવી હતી ને તેને કહ્યું હતું કે 'વિજય કરીને વડેસા પ્રજાને' એનું રિમન. એના રાજદાને રાજ ગેજ યાક આવતાં છવન જોઈ સાંકળી રહ્યા હતા. એ તો જગાનો, રજગનો, હમીરનો છવ તેવા. ફરી ભગવાનને મંદિર

પગ ફેરવું પણ એના આંખમાં ન લખાતું હોય; અહીંયાં બારિ ખેંચી લાવ્યું છે તો આ સાર આજ જીવનમાં એક મીઠા પાણીનું મિંદુ જીવ પર ન મૂકવું?

એ ધીમે ધીમે મહિરે આંખો ને ચારે તરફ નજર નાખી. એણે આશા રાખી હતી કે એ મુખ, એ હાથ, એ અંગલાલિત્ય ત્યાં ક્યાંક હશે; પણ એની આશા ફળી નહીં. બારે દિશે તે બગવાનને પણે લાગ્યો, બિચિ ચલાવી, રડતી આંખે પ્રાર્થના કરી. આટલા દહાડાનું દુઃખ ને મહેનતની અસર આગે જણાઈ, સંવનને ખડું કઠી દીધું એટલે એનું મન ઉતર્યું ગયું. યોગ દહાડા પર નિર્ગન અરણ્યમાં એ બળવ્યાકુલ ચિને બરકથો હતો તે તેની આસપાસ વીરાઈ વળ્યું. તે એકલો, નિમ્મધાર યુગળાઈ સ્વો હતો એ ચાલી ન શક્યો. મખમડને એક ખુણે ને એકો, ને માથું પગ પર મૂકી હાલકિંદ રડવા લાગ્યો.

એક પછી એક વહાણો સ્વજનો મખમડો તે રડવા લાગ્યો. લેલાખાખા બહાદુર ને ગીરવંશીજી ઇંતકયાના દેવ, એના પિતા હમ્મીંગને પણ એકલે હાથે હફાવનાર રણુના પાદવી, એની મા...દેરી જેવી દેહીખમાન..એના રાખનો બળેલા હાથ એણે ઓળખ્યો હતો. અને એની ચાર વરસની નાની બહેન, કુલની કળીસમ સુકુમાર કેમુ એનો પણ અખં બળેલો પગ, એણે જાણે ઓળખ્યો હતો...આ-એ-એ! આ કમળા દર્શન એને જ કમ્મે સર્જેલાં હતા.

મખમડના અમારમમાં અશ્રુમિદુઓ તેની આંખમાંથી ખર્ચી યુગળાતી હાલીમાથી કુરકાં પર કુરકાં આવવા લાગ્યાં.

કેટલો વખત એણે રડવા ક્યું નેમુ એને જાન ન રહ્યું. પણ આખરે એક સ્ત્રીના મધુર અવાજે તેને ઉઠેગ મુર્ખામથી જાગાડ્યો. એક પચ્ચીએક વર્ષની નર્મિંદુ એની માથે દયાબરી દ્રષ્ટિએ વ્નેષ રહી હતી.

“નાયક, રડો છો શુ કામ? શક્ય ને કરે છે તે માગને જ મારે.”

મામંતને આ મુખ વ્નેઈ આધાન થયો. આ પણ હતી નર્મિકા, ને પેલીએ નર્મિકા પણ આ તો કાજળની અરો વિલવનરમી આંખો હતી. અને એની કસપના આગળ તો પેલી બાલિકાની નિદોષ અંખો પડી હતી.

“નાયક, રડે કોઈનો હૃદય નથી સ્થો. મારી માથે ચાલો. હું હમાડું.” આંખો નચાવી નહટ નર્મકાએ કહ્યું.

“મને હમાવશો? બાઈ, જગતખરમાં કોઈ મારા આંખુ ખાળી શકે એમ નથી.”

“જુલ છે,” કાજળખર્ચા નયનો વડે સામંતને વરા કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં નર્મકાએ કહ્યું. “ત્રિપુરસુહરીની મહેર હોય ત્યાં અશ્રુ શોખ્યાં જડતાં નથી. ઉઠો માલો મારી એક.”

“ક્યા?” સામંત કહ્યો. સંવંડના માખુસો એની વાઢ વ્નેવા હશે એ ખરું, પણ

કોઇ રીતે એને હૃદયનો ખાર ઝાઝો કરવો હતો, પેલી નર્તકીએ નીચા વળી ધીમેથી કહ્યું  
“આજે ત્રિપુરસુંદરીનો ઉત્સવ છે. ચાલો, મારી સાથે કોઇ નથી. ભવેભવનાં પાપ ઠળશે.”

“ત્રિપુરસુંદરીનો ઉત્સવ !” બંને શબ્દોનો અર્થ ન સમજતો હોય એમ તે બબડ્યો.  
એણે સાંભળ્યું હતું કે આ મંદિરના એક સુરક્ષિત ભાગમાં શંકરની અર્ધાંગના મહાશક્તિ  
તરીકે પૂજાતી. અને તેનો ઉત્સવ પરાપૂર્વથી દીક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો બચાવેલી અવસ્થા વિધિઓથી  
કરતાં. એ શી વિધિઓ હતી તે પણ બાંધે જ કોઇ બાણતું. આજે તે બાણવાની તેને ગિલાસા  
નહોતી. “પણ હું કેમ આવું ? હું દીક્ષિત નથી.”

“છે. કાલે રાત્રે મને મહાશક્તિએ સ્વપ્નું દીધું હતું—”

“શું ?”

“રાત્રે મહામાયા ત્રિપુરસુંદરીએ સ્વપ્નમાં મને કહ્યું કે તું જ એમનો ખરો  
બંધત છે.”

“હું !” અમકીતે સામતે કહ્યું.

“હા. મહામાયાએ કહ્યું, એક વીર મારા ભોળાનાથના મંડપમાં બેઠો બેઠો રહે  
છે તે આપણે ને મને ને મારા પતિને બચાવશે.”

“શું ખરું કહો છો ?”

“હા. અને તને એ મહામાયાના ચરણમાં લાવવાની આજ્ઞા છે.”

શું ખરો વાત ! શું પાર્વતીજીએ પોતે તેને ઉદ્ધારક માન્યો ? શું એને જ હાથે  
ગરજનતો હમ્મીર હણારો ? ઉદ્દેગસ્ત એનું હૃદય ઉઠળવા માંડ્યું ? શું એજ શંભુના  
આ ભવ્ય મંદિરનો ત્રાતા !

“તમે કોણ છો ?”

“હું કુંડલા, દેવદાસી. ચાલ !”

સામંત ઉઠ્યો ને નર્તકીની પાછળ જવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે એનું મન સ્વસ્થ થતું ગયું  
અને પેલી નર્તકીનાં બરેલાં, વિલાસસ્પર્શ અંગે તે જોઇ રહ્યો. આ પેલી નાનકડી નર્તકીથી  
કેવી જુદી હતી ! તેના અંગોમાંથી તો બંને શિવભાકતની નિર્મલતા નીતરતી હતી, બ્યારે  
આ તો હતી સ્થૂર વિલાસમાં મગ્ન દેવદાસી. સામંતના હૃદયમાં આસાના અંકુરો મોટાં  
થવા લાગ્યા હતાં. શું આ સોમનાથનાં સુમેરુ સરખા પ્રાસાદનું રક્ષણ એને જ હાથે હતું ?  
આ નર્તકીએ ખરું કહ્યું કે માત્ર વાત જ બનાવી કાઢી ? ના ના, એમ ન હોય તો યોધા-  
બાપાના આખા કુલમાં એ એકલો જીવતો રહે શાનો ?

નર્તકીની પાછળ સામંત ચાલ્યો. બાગી પર આવેલા એક દરવાજામાં થઇ તે નર્તકી-  
ઓના વગામાં આવ્યા. આ નવી, અપરિચિત પરિસ્થિતિ જોવામાં સામંત પલ્લવાર પોતાનો  
ઉદ્દેગ અને નીરાસા બંને જુલી ગયો. એ તો અગમ્ય એવી મહાશક્તિ ત્રિપુરસુંદરીના  
બેદભર્યા મંદિરમાં જગજગનની મહામાયાનો ઓલાદ્યો જતો હતો.



આગળ જઈ કુડસાએ એક નાનાં આરજીનું કડું ઠોક્યું. થોડી વારે કાણએ અદગ્યી ઉઠાડ્યું.

“કોણ છે ?”

“એ તો હું-કુડસા.”

“પેસો માગ્યો ?” પેસા અવાજે પુછ્યું. ને અડધા પેનમાં બોલતો અવાજ હતો.

“હા.”

“લાવ.”

પેસા માથાએ ખાશણું ડંધાડ્યું અને કુડસા અને સામંત અંદર પેસા ત્યાં એક ચોગાનમાં જાય સહુએ એક દત્તા જેને શરીર રાખ ગીવાય કેં નટોતું. તેમની આંખ લાજ્યોળ હતી અને તે કેં અસ્પષ્ટ મંચો બહુતા દત્તા.

જે સહુએ બારણું ઉઠાડ્યું તેણે એક જીંતમાં બોલેલી મશાવ કાઢી સામંતની સામું ધરી. “કોણ છે તું ?”

“ચોદાણુ છું.”

“મહાશક્તિનો બકલ છે ?”

“હું બગવાન સોમનાથ ને જમદગ્ન્ય મહાશક્તિ બનેનો બકલ છું.”

“એજ-એજ-માગ સ્વપ્નમાં આજ્યો હતો નેજ” કુડસાએ કહ્યું.

“ત્યજ દેવામાં હાથ છે ?” ખીજ સહુએ પૂછ્યું.

“શું કરવાની.”

“જનવાજ્ઞાન મહાશક્તિની દીક્ષા લેવાની ?”

સામંતે ચારે તરફ જોયું. કુડસા એની પાસેથી જઈ કેં કામમાં રોકાય હતી-જાણે પેનનાં વસ્ત્ર કાઢતી હોય તેમ! મગાસે અચળ કરી મહેસા અધિકારમાં તેણે ચોગાનને પેસે છેડે એક બારણામાંથી છાયાપ્રતિઓ બહાર જતી જોઈ. આ કુનિ મનુષ્યના શરીરોની હતી!

ત્રિપુરસુંદરીના મહિરમા લેવાતી દીક્ષાની કથનીઓ સામંતે માંમળી હતી તે તેજ મગજમાં તાણ ચાલ. શું આ મહિરમાં બચાનક કહેવાતી વિધિઓ માટે તેને દીક્ષા બળતી હતી! બગવાનાં ન્યારે હમ્મીર હડમજજ આ મહિરનો નારા કરવા મગી આવતો હતો, ન્યારે એનું કનૈઞ્ય પાટણ તરફ પહોંતી સાંદળીએ જયજયું હતું ત્યારે આ બચકેર પથની વિખત્સ દીક્ષા લેવા તે આગ્યો હતો.

“બોલ, હાથ છે ?” પેસા સહુએ પુછ્યું.

“હાથ ? હાથ નથી.”

જણે મહુઓ એકદમ તેની તરફ આગ્ય. “શું કર્યું ?”

“ત્રિપુરસુંદરીનો વિધિઓ કરવાનો માસથી દીક્ષા લેવાય એમ નથી. હું એને લાપક નથી.”

“ત્યારે શું કામ અહીંયાં આગ્યો ? પાપી અજમા ?” એક સહુએ સામંતને મળતીમાંથી પકડ્યો. “મહામાયાનો કાજ થયે તો !”

“મારી મેજે નથી આવ્યો, પેલી કુંડલા મને લઇ આવી. મારે, અહીંયા નથી રહેવું. હું આ ચાલ્યો.”

“આ ચાલ્યો! ક્યાં જાય છે?” એક સાધુએ સામંતને આવડામાંથી પકડ્યો.  
“મહામાયાનાં મંદિરને અપવિત્ર કરી છટકી જવા માંગે છે?”

“છોડો મને!” સામંતે પેલા સાધુના પંજમાંથી છુટવાના નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા, એને ફાંફાં મારતો જોઇ ખીંગ સાધુએ આવી એના હાથ પાછળથી પકડી રાખ્યા.  
“છોડીએ તને! હાસ્તો!” કહી પેલા સાધુઓ ખડખડ હસ્યા.

“છોડો! કુંડલા મને આ માટે અહીંયાં લઇ આવી?” સામંતે આક્રંદ કર્યું.

“મુઆ” કોધાવિષ્ટ કુંડલા અધોરામાંથી બોલી, એ પણ આક્રંદ કરતી હોય તેમ લાગ્યું. “મને શું ખબર કે મારું સ્વપ્ન બોલું પડશે? મને તો ખાતરી હતી કે મહામાયા મારા પર પ્રસન્ન હશે. પણ તું તો આવો દંભી નીકળ્યો. હવે મર.”

“મહામાયાનું મંદિર બ્રષ્ટ કરી કોઇ જીવતું જવા પામ્યું નથી.”

સામંતને સાધુઓએ જકડીને એક યાંબલા સાથે બાંધ્યો. તેણે પ્રયત્ન કરવો છોડી દીધો. જીવવાની તેને લાલસા નહોતી.

“તો મહારાજ,” એણે કરગરીને કહ્યું, “ગુરુદેવ સર્વજ્ઞને તો કોઇ કહી આવો કે મારી વાટ ન જુએ.”

સાધુઓ ચમકીને પાછા હડ્યા. “સર્વજ્ઞ!”

“હા, એ મારી વાટ જુએ છે.”

એક સાધુએ ધણા ધ્યાનથી સામંતની સામે જોયું-તેણે એ કે સમજી ગયો હોય એમ. “એમ!” એણે બચકર અવાજે કહ્યું. “ત્યારે એ તારી વાટ જોયા જ કરશે,” કહી તેણે બોંબ પર પડેલું ત્રિશૂલ ઉંચકી સામંતને ગળે ધર્યું.

## પ્રકરણ દશમું

જેમાં સામંતને ઘેરા ફરી મળે છે

સામંતને લાગ્યું કે એનું આવી બન્યું. પણ એને જીવવાની જગ્યા હોંસ નહોતી. તેણે આંખો મીંચી સોમનાથ ને ધોધાખાપાનું સ્મરણ કર્યું. એ જાદુને એના પિતાને અને માતાને હમણાં જ મળશે .....

કુંડલાની ગમરાએલી ચીશ સંભળાઇ. “નહી, નહીં, આજે અહીંયા પુરુષના રુધિરનો છોડો નહીં પડે.”

સાધુ ચમકીને ખસી ગયો. પુરુષના રુધિરનું બિંદુ મહારાષ્ટ્રિના મંદિરમાં ઉત્સવ પ્રસંગે પડે તો પૃથ્વી રસાતાળ જાય!

‘સર્વજ્ઞે જ એને આદીઆં મોકલ્યો છે’ દાંત કચડ્યાવી સાધુએ ધાનેશી કહ્યું.

‘એને હું સમજાવું ?’

‘ના. એ તો તને ખોટું જ સ્વપ્નું આપ્યું.’

‘શશિજીને પુઠાએ કે શું કર્યું છે ?’

તણે સાધુઓએ ધીમે આવતો કે વાત કરી અને એ સાધુઓ અને કુડસા અંદરના બારણામાંથી આંધી ગયાં. સામંતના મનના અર્ધસ્વાપ્નમાં હોય એવી ગિરજામાં પેદા થઇ. આ અંદરના બારણાની પેલી તરફ ત્રિપુરમુંદરીના મહિરમાં શી શી નિધિઓ માલતી હશે-ખિમત્સ, ભવાનક, ઉદીપક ! અને આ મુર્ખોને બાન નોટાવું કે ધમરીય વધારે વિનાશક હુમ્મીર પહે પહે પામે આવતો હતો, અને જેના હાથમાં તેને મહાત કરવાની કુંચી હતી એવો પોને તેને આમ ભાંધી રાખ્યો હતો. શુ આખું વિશ્વ વિનાશના મોંમાં ધસતું હતું ?

કુંડલાના કચવાટનો પાર નહોતો એ નાદીઓમાં એક મહાઆકાંકને મહત્વાકાંક્ષી હતી. કોઇ દહાડો, કોઇ નવા શુરદેવની ગયા બની આ મહિરની અધિષ્ઠાત્રી જનવાના એને ધણી કોડ હતા. દર તણુ મહીને બ્યારે આ ઉત્સવ યાવ ત્યારે મહાશકિત એનામાં ઉતરે, અને એ પોતે જીવતી-જ્યોત ત્રિપુરમુંદરી તરીકે પૂજાવ એવી એને આમાંથી હતી. પાશુ હેડના વર્ગ થયાં ઉત્સવ પ્રસંગે ત્રિપુરમુંદરી એના શરીરમાં ઉતરે એવી એણે એ ન ધની, ગઇ કાલે એ થઇ હતી, ગઇ કાલે રાતે મહાઆવાએ એને સ્વપ્નું આપ્યું હતું; આજે સ્વપ્ના પ્રમાણે એને નિર્દેશી જગ્યાએ પુરંગ મળ્યો હતો—એને છતાં છેલ્લી વારે, જય ધૂનમાં મળવા બેઠું હતું.

એની બીજી મહેમુજી શિવશશિને પેલાનો કરવાની હતી સર્વજ્ઞ એ પદ્મશિષ્ય યાકને દહાડે શુદ્ધી માદીએ આવડે, અને એમની કૃપા એ ઉતરે તો જરૂર કુંડલાવું થાયું થાય. શિવશશિનું ધ્યાન એમનું એ તો સ્ફેલી વાગ હતી. પણ તેમને પોતાના કરતા એ કુંડલાને લગભગ અશકય લાગતું હતું. એ ઉગ્ર સપત્ની ન હતા એ વાત ખરી, પણ તેમનું ચિત્ત ક્રોધા પર ચોંટ્યું હતું. કુંડલાના મનમાં એક આશાનું ઊરણ હતું. જે ઉત્સવ પ્રસંગે મહાશકિત એનામાં ઉતરે, અને આવ્યારે તરીકે શિવશશિ એની એક વખત પણ આરતી ઉતારે તો કેક એમનું ચિત્ત ક્રોધા પરથી ચલે.

ત્રિપુરમુંદરીનો ઉત્સવ કેં જોયો તેનો પ્રમગ નહેતો. મહાશકિત કોઇ સ્ત્રીમાં જીવતાં પ્રગટ થતાં, અને મુખ ચિહ્નિઓ કરતાં કરાવતાં કે કેં ચમત્કાર થતા. પણ ઉત્સવનો સમય પાસે આવતો તેમ તેના દેવામાં ઉચ્ચાટ વધતો ગયો. સ્વપ્ન પોતું હતું, અને આ નાથકે મહિર અમગાવતું. એ તો દીક, પણ જેનામાં મહાશકિત ઉતરવાનો હોય તેને જે મર્ઝા જેવું અમગતું જોઈએ તે એને નહેતું આવતું. શું આ પ્રમગ પણ હાથમાંથી જવાનો ? તેણે મુગ પણ દીક પોંધા હતો, પણ દહાડે જ અમર નહોતી. હાથમાં બારેલી નાગ સગી જતી હતી.

એ સાધુની જોડે તે જોવી અંદર ગઈ કે યોગાનનું આગણું આરણું—જે આરણું મે સામંતને અંદર લઈ આવી હતી તે દોકાયું. શિવરાશિ આવ્યા! હાથમાંથી આ સરી જતો હતો.....જશે તો શું થશે?

એણે આરણામાંથી પાછળ જોયું. શિવરાશિ અને સિદ્ધેશ્વર આવતા હતા. ત્યાં પર ક્યાં સુધી આધાર રાખવો? એ પોતે જ મહામાયા હતી.....એણે ચીસ અને ચક્રર આવતા હોય તેમ માથે હાથ દીધા, અને એની સાથે આવતા સાધુઓ લંબાવી એને ટેકવે તે પહેલાં તો તે બેભાન યજ્ઞને પડી.

ત્રિપુરસુંદરી કુંડલામાં ઉતર્યા એમ માની સાધુઓ સખદુભાન 'જય જગદીશ્વર'ની તેની સારવારમાં રોકાયા.

૪

શિવરાશિના ગુસ્સાનો પાર નહોતો. તે પગ દોકતો યોગાનમાં આવ્યો. તેની સાથે વિશ્વાસુ સિદ્ધેશ્વર પણ હતો. છંદગીમાં પહેલી વાર એ ગુરુદેવ તરફ માન રાખી નહીં. ગુરુદેવે આજે જે કયું હતું તેનાથી દશે દિશા અપવિત્ર થઈ રહી હતી એને લાગ્યું. લકુણ્ણેશમતના અધિષ્ઠાતા, જ્ઞાનના અંબોધિ ને રૂના અવતાર મનાતા સર્વને આજે ધર્મનો નાશ કર્યો હતો. ત્રિપુરસુંદરીના ઉત્સવ પ્રસંગે ચાંદ્રા સરે! યોગ્ય હતી, અને આજે સવારે ત્રિપુરસુંદરી તેના શરીરમાં ઉતર્યા હતાં છતાં તેની નહીં કરવાની આજ્ઞા કરી હતી!

ચાંદ્રા તો મૂર્ખ હતી, બાળક હતી. ત્રિપુરસુંદરીને જોઈતી વાતમાર્ગીય વિધિઓથી ભૂલી ગમરાતી. ગઈ એકાદશી સુધી તો જ્યારે જ્યારે એને આ મંદિરમાં લાવવાની ના થતી ત્યારે એની મા ગંગા 'એ બાળક છે, એ વિધિઓમાં ભાગ લેવા યોગ્ય.' કહી વાત ઉઘાડી દેતી. પણ ગઈ એકાદશીથી તો તેને ભગવાનના મંદિરમાં વૃત્ત જોવા પશુ અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હતો. હવે એ બાળક નહોતી. અને આજે તો જગતનાં ત જગદમ્યા એના શરીરમાં ઉતર્યા હતાં. જે અધિકાર મારે નર્તકીઓ મરી શીટની તે! વણુમાયો આવ્યો. સવારની એ બેભાન થઈ ગઈ હતી અને પછી પોતે ભગવાન કુની અર્ધાંગના જ હોય એમ બોલવા અને ચાલવા લાગી હતી. એની યોગ્યતા સર્વ! સિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી, અને શિવરાશિની ધ્વજા હતી કે ચાંદ્રા આજને ઉત્સવપ્રસંગે ત્રિપુરસુંદરી તરીકે પૂજાય.

શિવરાશિને ચાંદ્રાની મનોદશા અગમ્ય જોવી લાગતી હતી. ગઈ એકાદશી! ચાંદ્રા કેં જુદી જ થઈ હતી. જ્યારે તે મળે ત્યારે તે કેં ક્રાંત્યનિક ધૂનમાં હોય શી દેખાતી. એની આંખો કેં દૂર દૂર વચ્ચે જોતી હોય એવી જણાતી. એના શબ્દોમાં ને રીતમાનમાં કેં ન સમજાય એવું અસંગત્ય આવી ગયું હતું. એની યે સામાન્ય જોડે રાખી રાકાય એવો સંબંધ રાખવો શિવરાશિને મુશ્કેલ થતું થાયું; અને જેમ એ અસાધ્યતા વધારે રખત જણાતી ગઈ તેમ જાણેના મોઢ પધતો.

મથા. મંગાને પણ કે ન સમજાયું. શિવરાસિને યૌશ્વ સર્વસ્વ સમર્પણ કરે એ તેને પણ કમવું હતું; પણ યૌવાની મનોદશા એવી વિચિત્ર અને બહિષ્કારી થતી હતી કે એની પામે બળનેરીયા કે કચલી સકાય એમ રહ્યું નહોતું.

પણ શિવરાસિએ એ દિવસથી એની આશા સેવી હતી કે આ ઉત્સવ પ્રસંગે યૌવાને મહામાયા તરીકે એ પૂજ્યો ત્યારે એ અંતર તૂટી જશે પણ આ આશા તો મનની મનમાં જ રહી ગઈ, અને ગુરુદેવે પરાપૂર્વથી આવી આવેલી પૂજની વિધિની અવગણના કરી ધર્મનું ખડન કર્યું. શિવરાસિ વિદ્વાન, શ્રદ્ધાળુ ને ગુરુભક્ત હતો. પણ એના ગુરુની વિશાળ દૃષ્ટિ એનામાં નહોતી. એક નતિમત્તની છદ્દ ખાતર આતુ ધર્મખડન મયું તેથી એની ધાર્મિક જ્ઞાન પ્રજ્વળણ હતી, અને નિરાશ થએલી વિપ્લવસાએ તેમાં ધી હોમ્મું.

આત્યારે એ આત્યો ત્યારે એનાં બસ ચરેલાં હતાં. ગુરુને પણ શો અધિકાર કે દેવીની વિધિમાં હખત કરે ? એ પણ હતા ધર્મના રક્ષક; એમને ધર્મ ઉચ્છેદવાનો શો અધિકાર ? શું શુભક્રિતમાં અધ બની એણે આ ખડન સહી લેતું ? શું શાઓ ખાણં અને સર્વજ્ઞ બરાડ આ વિધિના આચાર્ય તરીકે એનું કાર્ય શું હતું ? એ આત્યો એટલે બેમાન કુંડલાને લાઇ પેલા સાધુઓ પાસે આવ્યા.

“આચાર્ય, આચાર્ય,” એક સહુએ કહ્યું. ‘જગદ્ગુરુની ઉત્તરો-ઉત્તરો, કુંડલાઓ.” શિવરાસિએ ભુખ્યા વાળની મારક બરાડો માર્યો. “મરી દો એને એ તો કેમ કરે છે-રોંગ. મહામાયા તો અમારાં ઉત્તરો છે.”

“શું ?” કહી સાધુઓએ કુંડલાને બેાલ પર મરી દીધી.

શિવરાસિને કેટલાં પર ગુરુઓ કાઢતો હતો. તેણે ત્યાં પગવતી કુંડલાને કંદોળી “હા, કહ્યું નહીં તો એક લાન મારીશ તો હાંત તૂટી પડશે.”

કુંડલાને પણ એવો જ કે ડર હતો એટલે આખ ઉવાડી ‘જગદ્ગુરુની’ હચ્ચાપું.

“એ નહીં કહ્યું, આ રોંગ કરે છે ?” જગદ્ગુરુની તો આલાગ ઉત્તરો છે.”

સાધુઓ કુંડલાને પગી મરી ગઈ પાસે આવ્યા અને અધારામાં કુંડલા પોતાની બેને બેલી સહને દવાશ દહિએ ચારે તરફ જોઈ રહી. એના છત્તની આશા અદૃશ થઈ અને પામે માંબને બંધાએલો સાર્મન કેમે કયું હસવું ખાળી શક્યો નહીં.

# યુગધર્મી યૌવન—

સાંતીપતિ

બિધાઃ ભાઈ, બિધાઃ, બા!

‘નહિ બિધરે’

‘ત્યારે એ અત્યારે એકઠી ક્યાં જાય?’

‘જલ્દનનમાં જાય.’

‘બધુ ઊંચા! તું તો કોઈનું માનતો જ નથી!’

‘તમારે વચ્ચે ના બોલવું.’

‘પણ અમારાથી સહન નથી થતું.’

‘સહન ન થાય તો સહ રહેને? વચ્ચે શું કામ ઉઠાપણ કરો છો?’

‘અધ્યા! મ્હારું કાકીનું કંઈયું નહિ માને? આથી રીતે અત્યારે એને કાકી મદાય? માણસ માણસને મુજબ નથી એવું તો અધ્યા છે.’

‘કાકી છો તો ભણે, ઘેર આવીને શેઠલા ખાઈ જાતે, પણ અત્યારે ઉઠાપણ ના કરશો.’

‘ભાઈ, હું તો તમારા સારા મારે કંઈ છું.’

‘એકવાર કંઈ, માયા ફોડ ન કરે ઊંચી! વાતમાં કંઈ સમજે નહિ ને નકામો લવારો કરે છે?’

છોટાગાલનો પિત્તો ઉઝળ્યો, આંખ લાલ થઈ અને અવાજ બદલાયો. રડવાના ગ્રન્થનગરની એક નાણીતી પોળના ચોકામાં છોટાનું ઘર હતું, દરરોજ રાતના વાગુ કર્યા બાદ ચોકામાં મંડળી જામતી. એક દાયમાં માણા ને બીજા દાયમાં આજુબાજુની છોકરીની ડબ્બી લઈ છોટાગાલનાં કાજી પ્રમુખરથને વિગ્રાન્ત. આજુગાજુ ખીછ યદાએ. પણ કોઈ મગધની ફેલવાની લઈને તો કોઈ દાગ વીણવાની લઈને બેસતી. કોઈ પ્રેમ પોનાના સ્વામી તથા છોકરાને જમાની રેંડીઓ લઈને તો કોઈ રેશમની ટોપીઓ બરવાની લઈને આવતી. નોકરીએ ગયેલા નવયુવાન પતિની રાત્રીને રસમુન્દરીઓ ય આવતી ને મોતીનાં તોરણ. મુનરના દશ વગેરે લાવતી, બરતી, ચુંધતી અને પ્રિયનમતી પંથપતીકા કરતી.

વસંતનાં પગમાં વાગનાં દનાં. ચેતને અનંદ દનો. સૌ પોતપોતાનું કામ કરનાં દનાં. છોટાગાલી થોડે દૂર નીચું પાણી ઉભેલી સ્ત્રિનાં પીરં કસમાં લઈ રહી હતી. ગમે

તેમ કહે પશુ હોડાવાલ આજ ત્હેની પર ખૂબ શરસે મરણો હતો. ત્હેનાં ઉત્તમકક્ષી ત્હેને સમજાવી રહ્યાં હતાં પશુ હોડાવાલ એકનો એ ન જ થયો, ને આશ્ચર્ય ઉઘાડી સવિતા-ને અંદર દાખલ ન જ કરી.

‘અન્યું ત્યારે કાકી, રહેવા દો ને!’  
 ‘અરે હોડાવાલ વળી કે દાહડે કોઈકું કશું મળે છે?’  
 ‘નકામી સોનાની વળા પાણીમાં માંખી!’  
 ‘હું તો એવાનું નામ જ ના લઉં ને!’  
 ‘કુટરો માથું ને કાઢરો રાતુ. આપણે શું?’  
 ‘એસી બા! શું દરે તે આમ કરી દશે?’  
 ‘બેમને કાલવી! તુ શું સમજે?’

એડાવાની મહામત્તાની નેપા મજૂરી દરેક સ્ત્રીએ પોતપોતાનું મંતવ્ય બાનિ નિખાલસતાથી ફાંચ્યું. કેટલી યુવતીઓ તો એકબીજાના કાનમાં યુમપુસ કરી રહી હતી, પશુ ઉત્તમકક્ષી ત્રેયા વગ્નદાર યુધ્ધાની દાહરીમા એવા બીનઅનુભવી સંકષેની દેન જોતા કે જાહેરમાં શાન્દે ૫ ફર્યાદી રાકે. એડામાં હોડાવાલે મેડીતુ આશ્ચર્ય ઉઘાડી મળેના કરી.

‘મલ, જલ છે કે સોડી સહને આવુ?’  
 મલિયા કમડું ૪ ના હતી.  
 ‘બીજીકી બરતી આખરે વધારતી દોહડા કેમ?’  
 સવિતાનાં કુસર્માં વધુ ને વધુ સંભળવા લાખ્યાં.  
 ‘હમણાં સપિ સાધા દીવા મર્ધ જરો દો!’

હોડાવાલે પીડીઓને બધે પાવર નિમરણી ઉપર હોડ્યો. આગુબાણ નિમળીનો પ્રકાશ ગળદણી રંગા હતો, હોડાવાલનો જેમ જોઈ સવિતા ખાસી મડ અને પામેથી પોળમાં આવેલા પિપર બણી ચાલતી થઈ. આવ્યે હતો નેટલા જ રવાનથી હોડાવાલ નિમરણી ચડી ગયો, અને એડીથી બારીઓને જુસ્તાવાળી છંદાથી નંધ કરી સહ ગયો. સામસામી તાળીએ ભેળું હમજુરમજુ એડાકામંડળ વિખાણુ.

(૨)

‘દાહરી, પાકી ત્યારે કેમ પાક?’  
 ‘જ્યોરે આપમે જોવા અહીં અહીંથી તે પેલી વીજળીએ એમને કરી દણ.’  
 ‘તે પીપર ના બગાડા કેળુ છે એ વીજળી!’

“શબુ જાણે! કેડાકા રિસપો ખારે ત્યાં જડ આવળા કર છે, હું ઘેર દેવ લેજ બને અને તોરહની વાતો કરે છે ને બને ૪ આશ સાથું જોઈ હસે છે.”

જન્ય કુતાન પુત્રના આદલ પર બેઠા ત્હેની છતી પર સેત કરી રહેતી સવિતાની

માતા બધું ય સમજી ગઇ ને એક ઉઠા નિશ્વાસ તેણે મૂક્યો.

‘દીકરી, શ્રીમંતનો કુળદીપક જાણીને પરણાવી’તી બેટા! હવે તારી શી વસે? શ્રીમંત તો સદ્ગૃમાં વેચી પણ કુળમર્યાદા સાચવી હોત તો ય કીક.’

‘મહે’ તો પહેલેથી જ નહોતું કહ્યું કે એ બદમાશ છે? તારે તો કુળવાન હીરો જોઇતો હતો. નીકળ્યો ને કોહીનૂર! બિચારી બહેનની જીંદગી નષ્ટ કરી!

‘ભાઈ, આજે તું ના બોલીશ.’

“કેમ?”

‘પરણે કીક થવા આવ્યું છે ને પાછો સણુકો ઉપડશે.’

‘હં.....સવિતા તારા સણુકા કરતાં શું મ્હારા સણુકા વધારે છે? બસ હવે મ્હારે ત્હને ત્યાં નથી મોકલવી. બહેન, રખે ત્યાં જતી, અહિં જ રહેજે. મ્હને સાંભળે યવા દે પછી એની વાત. જાળમાં સપડાએલા સિંહની ગર્જનાથી વન ધ્રુજી ઉઠે તેમ માંદા મહેશની ગર્જનાથી પાસે બેઠેલાં માદિકરીનાં હૃદય ધ્રુજવા લાગ્યાં. માતાના મનમાં અનેક વિચારો આવવા લાગ્યા. પળમાં માંદા મહેશ તરફ, તો પળમાં સવિતા તરફ જોઇ તે નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગી. માંદામાંદા બધુંનું આત્મતોજ, મુખ પર વિલસતું વીરત્વ અને પોતા પ્રત્યેની મમતા જોઇ સવિતા હર્ષધેલી થઇ ગઇ અને પળમાં પોતાનું બધું દુઃખ વીસરી ગઇ. વીરના વીરપ્રેક્ષ છતાં ય પ્રભાવશાળી વદન પર વીખરાએક વાળને સમારી એક બ્રહ્મભર્યું ચુંબન લઈ કામળી દાંડી દીધી અને બોલી :

‘સુધ જા ભાઈ! મ્હારા સમ, જો હવે બોલે તો! બહેન બહાલી નથી!’

સવિતાના શબ્દોએ ધારેલી અસર કરી. ભગિનીભાઈમાં ભીંંગએક મહેશ ઉઠી ગયો.

‘સવિતા, ત્હને ભાઈ બહુ બહાલો છે નહિ?’

‘તારે માડી. હું ય ભાઈને બોલતી બહાલી છું?’

‘સવિતા ત્હને એક વાત કહું?’

‘મ્હારાથી શું છુપાવે છે? કહેને બા!’

‘જો ભાઈ સાંભળે યાવ તો તારે બાબી આવે!’

માતાના મુખ પર સવિતાએ કદિ નહિ જોયેલા ભાવોવાળું શિખર જોયું.

‘કયો છોકરી?’

‘જેને ભાઈ ઉંધમાં ય ઝંખે છે એ.’

‘મૃણાલ! બા!’

‘હા.’

કયું ભગિનીહૃદય ભાઈને સ્વગંગામાં ન્હાતો જોવા નહિ ઇચ્છતું હોય?

‘પછી બેટા! તું જો અહિં જ રહીશ તો છોકરીનાં માથાપ પર ઉસરી અસર થશે હો!’



“કેમ? મ્હારે ને લેખને શો સંબંધ?”

“કુલીન કુટુંબો કુલીનને જ આહે છે? ત્હાર સાતરં છાડી તુ અહીં રહે તે આપણા કુલીન ગણના કુટુંબ પર કાળાશ તો ખરી જ ને?”

માતાના મુખ પર આટલી ગંભીરતા, આટલી સ્થિરતા સવિતાએ કદી જ ન હોતી વાંતી. માતાના હૃદયમાં અત્યારે કંઈ વીણા વાગી રહી છે ને સ્થંભજનુ આ કુવર્તનને રહેત નહોતું.

“હા બા! પણ એમો મ્હારો શો વાંક? હું અહિ રહીશ એટલે એ નહિ પરણવે? મ્હને તો બાઈબાબી સાથે ખૂબ ગમશે, હું નો એ કસામને ત્યાં નથી જવાતી, જા!”

“ત્હારો શો વાંક બેટા? વાંક મારો કે દીવો લઈને કુવામાં જીવરી, પણ સવિતા...”

“કહેને?”

“બાઈ બહારો નથી?”

“આ! બા, બાઈ મ્હને કેરલો વ્હાવો છે તે તું ત્હારા હૃદયને પૂછી લેજો, ને-ને-બાઈ લેવો હૃદયને પૂછજો. મ્હારે કંઈ કહેતું નથી, પણ હા, આવતી કાલે રાત્રે હું આવી જાઉં.”

“ક્યાં?”

“મ્હારે ઘેર.”

‘માતાએ સવિતાના મુખ સામે જોયું. સવિતાના નયનોમાં નામતી કીકીઓને નિશ્ચયના અવશનમાં રમવાનો કુચતારનો નીવરતી દીકરી.

(૩)

“પાછી આતી?”

“મ્હારું ઘર છે ને આતું છું.”

“અપરધાર! ડગધું જ આગળ વધી તો! ત્યા જ જીવી રહેજો આખાં મોટાં ધરવાળાં થઈને! બહુ કાળગારાં ખરોને!”

“ક્યાં જાઉં ત્હારે? ત્હમારું કશું છું ના કશું?”

“મ્હારા ઉપરવટ થઈને ત્હારી માને ત્યાં તું જગાર કાણ?”

કોઈ દિવસ નથી ગઈ, આજે મ્હારે બાઈ મારો દત્તો તેથી જોય અછાલી.”

“મ્હારે હું તો કશું છું કે ત્હારો બાઈ મરી કેમ નથી જાનો? પણ મ્હારી રત્ન સિતાએ ત્હારાથી ડગધું જ કેમ અડખ?”

“બૂઝ થઈ.”

“ભૂલની મારી ભોળીયા ભગવાન પાસે માગજે. મહારાજ જેવા પાસે નહિ આવે. ચલ જા, નીચે ઉતર ઓટલેથી.”

“ક્યાં જાઉં?”

“જહનનમાં, કુવો હવાડોય નથી મળતો, સા.....બલા?”

“મારી નાંખવી હોય તો મારી નાંખો, હું તો નથી જવાની.”

પેલા ઓટલા પર એ જ મંડળ બેઠું હતું. દરરોજ હાજરી આપતાં સ્ત્રીસભ્યો આજે પણ હાજર હતાં પણ છોટાલાલસરખા મહારથીને સમજાવવો પા શાંત પાડવો એ અશક્ય હતું. અગ્નિજેની ખોપરી ધરાવતાં ઉજમકાકી પણ શાંત રહ્યાં. કોઇને ઉડા પાણીમાં ઉતરવું ફીક ન લાગ્યું. રંગભૂમીના પ્રેક્ષકો રંગભૂમિના મંચ કોઇ કુશળ અભિનેતાની શહ જુએ તેમ સૌએ મુખમાં સીગારેટ રાખી હાથમાં પાતળી નેતરની સોટી પકડી નીચે ઉતરતા છોટાલાલ બણી મીટ માંડી.

નીસરણીની નીચે એક ન્હાનોશો ઓટલો હતો. તેના પર સુકા છાડને પરાણે વીંટળાએલ પાંગરેલી વેલ !

આજા ગુલાખી સાગુમાં છુપાએલ તેનાં શુભવદનમાંથી વેરાતી તેજરખાઓ કંઈકને ડોલાવતી પોળમાં પ્રસરી રહેલ વીજળીક વાતાવરણમાં શમી જતી હતી. છાતી પર લટકતા પાલવનો છેડો વદન પર વહેતી અશ્રુગંગામાં ન્હાતો હતો.

ભરી પોળ વચ્ચે પગરખામાં બેસનારી પત્ની પોતાના સવાલ પાછા વાળે એ છોટાલાલ જેવો તીસમારખાં કેમ સહન કરે ?

એક જોરથી દમ ખેંચી સીગારેટ ફેંકી કાઢે જ ખરીદેલી ‘કેઇન’ સવિતાના મુકોમળ શરીર પર કસવા માંડી. તીણી દ્યાર્દ્ર સીસેથી પોળનું વાતાવરણ ગાછ હડી કારણ પ્રસરાવતું હતું. સૌ સર્ગા અને વડીલો હાજર હતાં પણ કોઇને છોટાલાલનો હાથ પકડવાનું પાપ કરવું ઉચિત ન લાગ્યું. થોડેક દૂર વીજળીના ચાંલકા નીચે મુધારક ચવાનાં સ્વપ્ના સેવતા કેટલાક યુવાનો ગંજીમાં મશગુલ હતા. પણ કોઇને ય સવિતાને છોડાવવા જેવી અસભ્ય વર્તણૂક ચલાવી ‘એટ્રિક્ટ’ વિરુદ્ધ જતું ચોગ્ય ન લાગ્યું.

રાત્રિના અગીઆર વાગ્યાને સમય થઇ ગયો હતો. સામેની મેડીના ઝરખે ખેરી એક યુવાન નિરાંતથી કંઈક વાંચી રહ્યો હતો. પણ અર્ધા કલાકથી ચાલતી આ ગરમ પ્રતિ તેનું ધ્યાન ખેંચાએલું હોવાને લીધે તેના હાથમાં પુસ્તક હોવા છતાં ધ્યાન તો સવિતાના નયનોમાંથી નિર્જસ્તા અશ્રુબિંદુ તરફ હતું. ઘડીકમાં સવિતાના મુખ પ્રતિ, તો ઘડીકમાં છોટાલાલની મુખમાં સીગાર રાખી, છાતી આગળ લાવી, ઘોતીયાની પાટલી છૂટી મૂકી, બોરકીના શર્ટ બાંધે ચડવી ‘કેઇન’ ફટકારવાની એલી ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક નિહાળી રહ્યો હતો. બે વખત નીચે ઉતરી સવિતાને છોડતી લેવાનો તેણે વિચાર કર્યો, પણ ન તો બોલો થઇ શક્યો કે ન તો શબ્દેય વાંચી શક્યો. પણ સવિતાની તીણી કાફીઆરીઓથી પોળ કંપવા લાગી. પોળનાં ફૂતરાં ય તેની સાથે રદન કરવાં લાગ્યાં. આખું ય ઓટલામંડળ

દાનમાં ગીધું હસતુંહસતું એક પ્રકારનું કૃત્રિમ માંભીય ઉપજની સૌભાગી મેડીએ ચડી ગયું. સૌ અનિમેષ દૃષ્ટિએ ભવ્યશાળી હિંદુ સમાજનું આ ગૌરવશાળી ચિત્ર જોઈ રહ્યાં. હિન્દુથી હવે ન રહેવાયું. તેણે પ્રસ્તક ફેંકી દીધું. નીસરણી તોડી નાંખે એટલું બેર કરી સડસડાટ કરતાં નીચે આવી તેણે ગર્જના કરી:

“ચલ, હડી જા પાગલ!”

છોટાલાલની છાતીમાં એક બેરથી ધક્કો મારી હાથમાથી ‘કેકન’ ઝૂંટાવી તેણે તેના કટકા કરી નાંખ્યા.

“તને કોણે બોલાવ્યો તો સુ .ફ”

વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો હિન્દુએ છોટાલાલના લાંબા વાળની મજબુત આંધી ખાડી બેરથી ઉઘો કરી નીચે પહોંચ્યો. હવે તે શ્રીમાન કલાકની નિદ્રા લીધા મિત્રાપ હડી શકે તેમ નહોતું જ. એટલે સુખ પરનો પસીનો લૂકતો હિન્દુ સવિતા પ્રતિ હૂંચો, “સવિતા, આજ મહારી સાથે.”

સ્વરમાં સત્તા હતી, આત્મા હતી, વાતાવરણને ડારનો ગર્વ હતો; છતાં ય દિશાઓને રમવાની મિનનતા હતી, મદમરી આંખોને વસ કરવી શુભતા હતી ને જાણે પ્રાણીમાનને પંખાળતો ન દોષ તેવો પ્રેમ હતો.

કે માર્ગેક મારેઈને સન્મનનું હારણ મળે ને મરખે મરઘઈનજ તેમ ધારી પલિતા પંચમણી છૂટેક સવિતા હિન્દુની મેડીએ ચડી ગઈ. લગભગ સારી થે પેળ જાગી ઉઠી હતી. જુદાઓ, પ્રોડાઓ, મસ્તીખોર પુવળીઓ ને લઠકબોલી બાળાઓ સૌ દિગ બની જોયા જ કરતાં હતા. વાતાવરણમાં એક પ્રકારની નવીનતામયી મબીર ચૂપકીટી પ્રસરી રહી હતી. દિનેશ ઉઘી ચેણે એક ગૌરવપૂર્ણ દૃષ્ટિ ફેંકીને સૂતિંચી ચડી ગયો.

(૪)

“સવિતા! હજી હંચી નથી?”

“જૂંબી ચુપાડવી છે?”

“જાગી જાય નથી? કેટલી વિચિત્ર?”

“તમે જાણો હો ને કું જાગીને ચઢી જાય?”

“સે આજ ખાસ આજ શું કરે છે હોવે બેમાને?”

“હાથનાં મોળાં ઝૂંટું છું.”

“કોના માટે?”

“કોના માટે? કોના મા...રે? કોના માટે મરું? જોનીલાવે રહેવા દોષએ તેના માટે.”

“નોખાડ તલચર્યા! સે આર જમચ હોને. ખાસતી કાન નહિ ને અરણાની ખજ નથી?”

“મારૂં મોઝું પુરું થાય છે. જોઈ દિનેશ ! હાથે બરાબર બેસે છે ?”

સવિતા ઉભી થઈ ઘોઝેલા હાથપગને રૂમાલથી લૂછતાં દિનેશ પાસે આવીને હાથમાં હાથ રાખીને પાંપણના પલકારામાં મોઝાં ચઢાવી દીધાં.

“હા...શ, હવે કેવા રૂપાળા હાથ દેખાય છે ! હંડીમાં ફાટી જતા હતા, નહિ ? હવે એવા ને એવા મુંવાળા માખણ જેવા રહેશે.”

દિનેશના દેખાવડા પોંચા ઉપર એક વહાલબધું ચુંબન લેતી સવિતા રસોડામાં દોડી ગઈ. સ્તંભ બનેલ દિનેશ રમતી, હરખાતી દોડી જતી કે સ્વતંત્ર હરિણીશી સવિતા પ્રતિ જોઈ રહ્યા.

“ક્યાં એ પિંજરવશ પારેવડી ને ક્યાં આજની કે મહાકપિના આશ્રમમાં કપિકુમાર સાથે બેઠતી નિરંકુશ મૃગશી ? આર્યાવર્તની સર્વે સ્ત્રીસરિતાઓ આમ રમતી રમતી મનમાન્યા સાગરમાં મળી જતી હોય તો ? મળવા દીધી હોય તો ?”

\*

x

x

x

“પાછા શા વિચારમાં પડી ગયા ? બૂખ નથી લાગી ?” સવિતાએ પૂછ્યું. વિચારોને અંતે દિનેશના મુખ પર કે મહાસતોપની છાયા છવાઈ રહી ને સવિતાની તીણી બૂમ સાંભળી એ ઉતાવળે પાટલા પર બેસી ગયો.

ધણી વખત બૂખ્યું પેટ અને ઘેરાઝેલું હૃદય હોય છે ત્યારે તીવ્ર દુધાની કારમી વેદના વિસરી જવાય છે. પણ જમવા બેઠા પંડી કેટલું ખવાયું ? છ રોટલી કે આફ ? તેનું ભાન પણ ભાગ્યેજ રહે છે. ગણીને રોટલી ખાનાર દિનેશને આજે અપચાની દરકાર ન હતો. સવિતા દિનેશને ઉડવા ન હોતી દેતી.

ગમે તેવી મનઃસ્થિતિમાં ય, ગમે તેટલા ઉરકેરાટમાં ય સાચા સંયમીની દંદિયો ભાગ્યે જ બેવડા થાય છે. અન્નગુપ્તિનો ઝોડકાર આગ્યો ને સવિતાની શરત ચુકાવી દિનેશ હાથ ઘોઘ નાખ્યા, મેડીના દિવાનખાનામાં આવી વિચારમગ્ન ચિત્તે એ સામેના અરીસા તરફ જોઈ રહ્યા.

“કશું ય ઝોડું નથી હોં ! કોણ મહાદેવને એખા ચક્રાવતી હશે ?”

સવિતા ઝોચિતી ઝોરકામાં આવીને અરીસા પ્રતિ જોઈ રહેલ દિનેશના કંઠમાં પાછળથી ડુલભાળ પહેરાની કિલકિલાટ હસવા લાગી.

“સવિતા ! આવું તોફાન ક્યાં સુધી ?”

“ક્યાં સુધી ? ક્યાં સુધી તે વળી છવીયું ત્યાં સુધી.”

નિર્દોષ રમણી હૃદયમાંથી સ્વાભાવિક સ્ફુરી આવેલ ઉત્તર દેતી સવિતા ગંભીર મુખમાંથી હપકો દેતા દિનેશના ચહેરા સામે જોતીજોતી નીચું ધાલી ચાલી ગઈ.

(અનુસંધાન પૃ. ૮૭૯)

## ત્રાજુનું

:: ૫૬ ::

ગયું તુંટી ત્રાજુનું મારું દે :  
શી રીતે ચેપાર સધારું દે ?

સોનાની દાંડી. રૂપાકેત ગાંઠાં, દેશમકેરી રસાર્ધ,  
કોળવર્ણતણા કીરની સાંચે છેક જતાં કતરાઈ;  
સારે કામ મું મહારું દે ? .... -મયું

પાછાં ઘસકો ગયાં સહુ મારાં માગનારં હલવાત,  
આપતો તોડી હુતો હું જોને રોજ સામે મૂડી ઝંપેરાળ  
માચી ગુજરાતણુ મારું દે : .... -મયું


માઝ રહ્યો પડી મારો વખાદે, કીપે ન વકરો કાંઈ;  
બંધ થઈ ગઈ છેક જ જોશી બીચી થવી સુજ બાંધ-  
કરું શું જમા ? મું બિધારું દે ?.... -મયું

જિંદગીનું હથિયાર મહારું આવશે ના ફરી કામ,  
આપે મુધારી જો નહિ જોને પોતે પનઢિથો શ્યામ,  
પૃથ્વીકેસ સજમા મારું દે .... -મયું

પતીલ

# શાણિકત્વ.

વિનોદિની નીલકંઠ

 દિવસના અજવાળા કરતાં રાત્રિના અંધકારનું પ્રમાણ વધારે હતું. વળી શિયાળાના દિવસ, એટલે રસ્તા ઉપર કોઈની અવરજવર હતી નહિ.

આ નિર્જન શાંત રસ્તા ઉપરથી એક મુસલમાન ઉતાવળે પગલે, લગભગ દોડતો જતો હતો. તેનાં કપડાં ખૂબ મેલાં હતાં, પણ પગમાં જોડા તદ્દન નવા જણાતા હતા. તેના જમણા હાથમાં એકબીનીનીઅમનો ડાબો હતો. નીરવ રસ્તા ઉપર, નવા જોડાથી ચમ ચમ ચમ અવાજ કરતો તે ઝપટામાં ચાલ્યો જતો હતો. ત્યાં પાછળ એક મોટર આવી. ધસ ધસ ધસ તે ધસી આવતી હતી. ચલાવનારના હાથમાંથી તે જાણે છટકી જતી હતી. તે મોટરનો માસિક જાને જ મોટર હાંકતો હતો. માસિક ખૂબ ઉતાવળમાં હોય એમ જણાતું હતું. તે ગઇ રાતે દરેક વાગે ઘેરથી નીકળ્યો હતો. મોડો તો તે ધણીવાર પાછો ફરતો, પણ આજે તો છેક સ્વચાર પડી ગઇ ! હજી પણ તેની આંખો ઉંધ તથા દારૂના ઘેનથી મેરાયલી હતી. મોટરના માર્ગમાં તેણે એક મુસલમાનને જોયો, જૂંગણું વગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેના હાથમાં તાકાત જ નહોતી. તેની આંગળીઓ જૂંગણાને અડકી પણ તેને દબાવી ન શકી. મોટર છેક પાસે આવી, મુસલમાન સદ્ગુણો કુદવા ગયો, ત્યાં છાણ ઉપર પગ પડ્યો, નવા જોડા હતા, એટલે વળી વધારે લપસ્યો; મોટર તેના શરીર ઉપરથી ફરી ગઇ; અને મુસલમાનનો જીવ લઈ પુરપાટ નાહી.

x

x

x

શુક્રવાર હતો, અને વળી મીથોમાં પણ કંઈક તહેવારને લીધે રજા હતી. તેથી શેષ સ્વચારથી પોતાનાં છોકરાઓ સાથે રમતમાં મરાયુલ હતો. મારી વાર્તાના નાયક શેષ વિગે પહેલાં હું થોડું કહી લઉં. એના જેવા નાયક આટલા વાચકોની મારી માગી લઉં છું. શેષ નહોતો ભણેલો કે નહોતો ખુબસુરત. નહોતો બહાદુર કે નહોતો હોંશીયાર. અથવા બીજાં છેડે જમએ તો પણ એનું જમ પાસુ કોઈ જ હતું. કારણ કે કોઈકોઈ નવીન ઢબની વાર્તાના નાયક માફક. દારૂડીઆ, રખડેલ, દેવાળીઆ કે ચોર હોવા જેટલી વિશિષ્ટતા પણ તેનામાં નહોતી. તે એક તદ્દન સાદો, મેલો મીલમચુર હતો.

તેનો સંસાર પણ તદ્દન તરંગરહિત. શાંત અને સાદો હતો, તળાવનાં પાણી ઉપર

મળે તેની જીવન-તાર તરતી હતી. બરતીમાં હાલો પાણી નહિ અને ઓઠમાં ધસડાવ પથ નહિ. તેની જોતું નામ અજ્ઞાત. અજ્ઞાત વિષે પણ મારે—સરખ સાથે કમુલ કરવું પડે છે કે—કમ્પ અસાધારણ કહેવાનું નથી. તેને અજ્ઞાત પણ નિરાશાજનક છે, કારણ કે તે નથી મુદર કે નથી વ્યભિચારી. એકને અસાધારણ જાણાના વાયક તથા સેખકર્મને મન તે વાતની નાવિકા તરીકે તો તદ્દન નાકાબી જ માણુય.

અજ્ઞાત સ્વભાવની એક ખામીયન એ હતી કે તે જુદા જ રીતઘણ હતી તેને જરાજરામાં ઓણું આવી જતું. શેષુ આ રીતઘણ પણ બધી જી તથા દુકગમ તથા જમીય નામના એ એકાએક સાથે રહેતો હતો. પડોસના અથા હોકગએ શેષુ ઉપર ધડો પ્યાર રાખના. શેષુ સ્વભાવે હજી ન્હાના છેકરા જેવો જ હતો. જમીયદુકગમને મનથી તે બપુ કરતાં દોસ જેવો જ વધારે લાગતો.

હવે ફરીથી ચર્યાગ ઉપર આવીએ ને શુદ્ધતા મેળુના મોઢા હોકરા હોકગમે - શુ. "મામા, શુદ્ધવારમાંથી મારે મારે એક શુદ્ધતા મેળુના કમાવ નહિ લાગે ?" ન્હાનો જમીય બોલી ઉઠ્યો. "મામા, મારે મારે એક સ્વભાવની મોઢર સાવળે-કમરી મેળુની." શેષુ કંઈ ખામ અરીય નહોતો. ( વર્તમાન નાયક તરીકેની એક વધુ નાકાવકાન.) ચીકમાથી તે મહિતે દહાડે પાંતીસ રૂપિયા લાવ્યો. તેમા ધરમમાર સારી રીતે નખતો. જેટલુ રળો, તેટલું ખરચ્યો; જો કે એટલા વગરમાંથી જમન તો શી જ થાય ?

હોકરાએએ શમેવી ચીતે હારી આપણુ તેણે વચન આપ્યુ પડી તેણે અજ્ઞાતને પૂછ્યું, "ધર મારે કાંઈ લાવવાનું છે ?" અજ્ઞાતએ હેઠ અડાડી જવાન દીધી, "મમ, જમીય, દુકગમ ને ધર. તમારા મનથી અમે તો ત્યારે મરી જ મળ્યાં છીએ. તુઓ પડોસમાં અમીના બુને મારે કુમેનમારુ .... . "વગેરે વગેરે

મોઢી સાંજે-રાત પડનાં શેષુ શુદ્ધવારની મુઢરીમાંથી ઘેર આવ્યો. દુકગમ મારે જનાવડી રેકમને ઘેરે શુદ્ધતા રમાય, જમીય મારે કમરી મોઢર, પોતાને મારે નચા મેળા તથા અજ્ઞાત મારે આંદાની બમરીએ નેણે આણી હતી. તેને હોરો દિવસ હતો ઘેર આવકાનો હતો કે રમન દિવસનો છેકો જામ જરા હોકરાએ સાથે રની લેવાય. ખાસ કરીને જમીયની કેસરી મોઢરને આવી આપી કોઝાની આખા ફળીઆના હોકરાએને મહિત કરી નાંખતોની તેને હોર હતી. ધળીયાર જો છે તેમ હોકરા કરતાં આ ખાસ જ રમકગમી વધારે રમતો. પણ જાણુ એજ કે મુઢરીમાં મેચાર બાજબી આણી મળા. જ્યા નિરિમખાદ દોરેકમાં રહા પીચ મળા. શેષુએ ઘેર જવાની મરજી રેખાડી. પણ બપાએ તેની મગફતી કરી—“શુ અમારે ઘેર હોકરા દેખાં ને ખાંપી નથી ? કેમ તને જ તમા જમીયદુકગમ બધુ વ્હાડા છે ?” હોકરાની રેખામાં મેળુને કાવતું, પણ આ સમેવડીઆએમાં તે સરમાગ બની જતો. ને સરમને મારો બધા સાથે નિરિમખાદ દોરેકમાં રહા પીચ બેઠા.

જીવન માનવામાં આવ્યું છે તે જ છે. ૧૩ નો આંકડો અંગ્રેજો તથા અન્ય પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં ઘણો જ અપશુકનિયો મનાય છે, જ્યારે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે શુભ ગણવામાં આવ્યો છે. તેનું કારણ એ છે કે નક્ષત્રના અંશો તેર છે. કોઇ પણ શુભ કામમાં જોવા કે લગ્ન અથવા સીમંતમાં હંમેશ ૧૩ ગોરણીઓ એટલે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને જમાડવામાં આવે છે, અને તેનું કારણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ છે. લગ્નમાં અલંકારો કરવાનો મૂળ હેતુ પણ ન્યોતિપને આધારે છે.

વળી સોમવતી અમાસ સાધારણ રીતે હિન્દુઓમાં અશુભ લેખવામાં આવી છે, એનું કારણ એ છે કે જ્યારે સોમવાતી અમાસ આવે છે ત્યારે મંગળવારે મહિનો કે વર્ષ બેસે છે. મંગળવાર અશુભ ગણવામાં આવ્યો છે; કારણ કે વારનો સ્વામી મંગળ પાપી અને ક્રૂર અહ છે અને તેથી મંગળવારે જો માસ કે વર્ષ બેસે તો અશુભ જાય. તેથી સોમવતી અમાસ અશુભ ગણવામાં આવી છે. બીજું સોમવાર એટલે ચંદ્રનો વાર હોય અમાસ આવે એ પણ વિશેષ અશુભ છે; કારણ કે ચંદ્ર એટલે લક્ષ્મીનો અસ્ત આ દિને અશુભ છે. આ અશુભ ફળોની સંભાવનાની નિવૃત્તિને માટે સોમવતી અમાસે હિન્દુ સ્ત્રીઓ બ્રાહ્મણોને દાન આપે છે, દાનમાં કોઇ પણ ફળફળાદિ, અનાજ, શાકભાજી વગેરે આપવામાં આવે છે. ગણતરી કરી શકાય તેવી વસ્તુઓ ૧૦૮ નંગ ગણીને આપવામાં આવે છે. ન ગણી શકાય એવી ચીજો ૧૩૬ શેર જોખીને આપવામાં આવે છે. આનું રહસ્ય મનુષ્યની જીવંતીની ૧૦૮ વર્ષની મુદત ગણી છે તે જ છે.

વળી દર ચાંદરાતે કેટલાક હિન્દુઓ ચંદ્રનાં દર્શન કરે છે અને દર્શન કરતી વખતે હાથમાં ફળિયો રાખી ચંદ્રની સ્તુતિ કરે છે તેનું રહસ્ય શું? ચંદ્ર અમાસ અને પડવોએ દેખાતો નથી. ચંદ્ર બીજને દિવસે કેવો દેખાય છે તે તો સર્વ જાણે છે. તે વધી વધીને પૂર્ણ કળાનો પૂર્ણિમાએ થાય છે. ચંદ્રની સ્તુતિ આ દિવસે ઉપર કલા મુજબ કરવાનું કારણ એમ છે કે જેમ ચંદ્રમાની શુકલ પક્ષમાં દિવસેદિવસે વધી યતી જાય છે તેમ સ્તુતિ કરનાર મનુષ્યની લક્ષ્મી પણ દિવસેદિવસે ચંદ્રમાની માફક વધી પૂર્ણ કળાના ચંદ્રની માફક સંપૂર્ણ થાય.

એ જ પ્રમાણે ઉગતા સૂર્યને હંમેશ પૂજવામાં આવે છે અને તેથી જ "A man always worships the rising Sun", એ કહેવત પડી ગઈ છે. એટલે જ પુરુષનો સિતારો ચઢતો હોય તે જ પૂજનય છે, ચંદ્રનીના સૌ સાથી.

વળી શરદપૂર્ણિમાને દિવસે ચંદ્રમાનું પૂજન કરવામાં આવે છે, તેમાં દૂધ અને ચોખ્ખા કે પૌંચા ધરવામાં આવે છે. સફેદાઈને લીધે દૂધ અને ચોખ્ખા અને તેમાં પણ ચોખ્ખા અને દુધનો સંસર્ગ થતાં ચોખ્ખા ચંદ્રની ખેડે ધારિધારે વિકાસ પામતા હોવાથી તેના પર ચંદ્રનો ખાસ અમલ છે અને તેથી જ આ ચીજો ચંદ્રને ધરાવવામાં આવે છે.

શરદપૂર્ણિમા આશ્વિન માસમાં આવે છે અને તે દિવસે ચંદ્રમાનો પ્રકાશ અત્યાધિક હોય છે; આ દિવસે નાશત્રિક વર્ષની શરૂઆત થાય છે કારણ કે શરદપૂર્ણિમાની



સાંજે ચંદ્રમાનો કલ્પ હમેશા અધિનિ નક્ષત્રમાં જ થાય છે. નક્ષત્રમાં અધિનિ નક્ષત્ર પડેલું છે. અને મેષ રાશિમાં આવેલું છે, મેષ રાશિથી જયકની શરૂઆત થાય છે. આ જ કારણથી નાક્ષત્રિક વર્ષની શરૂઆતમાં જ ચંદ્રમાન પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. ગુરુરાત મિયાનના દિન-દુરનાના ધણુ ભાગેમાં નાક્ષત્રિક મેષમાં ગણાય છે અને તેની શરૂઆત કૃત્તિકાપક્ષથી કરવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે માર્ચ-૪૬ માં અધિનિ મામની એક જ પૂર્ણિમા એવી છે કે જે દિવસે અધિનિ નક્ષત્રમાં જ અધિક મામ આવેલો હોય છે. આ ચંદ્રોદય થાય છે. ફાલ્ગુન મામથી અધિનિ મામ સુધીમાં જ અધિક માસ આવે છે અને આ માસોમાં જ્યારે અધિક મામ આવે છે ત્યારે નાક્ષત્રિક દૃષ્ટિએ કલ્પ દેરકાર થાય, એટલે કે પૂર્ણિમાને દિવસે તે જ મામના નામનું નક્ષત્ર—જેમ કે ચૈત્ર મામમાં ચિત્રા, વૈશાખમાં વિશાખા, જ્યેષ્ઠમાં જ્યેષ્ઠા વગેરે નક્ષત્રોમાં પૂર્ણિમાને દિવસે ચંદ્રનો ઉદય થતો એટલે તેમ કલ્પ ન થાય. અને ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે તેવા મામોની પૂર્ણિમાને દિવસે ચંદ્રનો ઉદય કલ્પ ગણી નક્ષત્રમાં પણ થાય પણ મલોક્કાની પૂર્ણિમાને દિવસે તેો ચંદ્રોદય હમેશાં અધિનિ નક્ષત્રમાં થતો જ નેહ એ અને થાય છે. અને આથી જ શરદપૂર્ણિમાને અને ચાદની પડવાને વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

મેષ વર્ષની શરૂઆત વાસ્તવિક રીતે ચૈત્ર સુતી પડવાને દિવસે થાય છે આ દિવસથી શાસ્ત્રવાદન સકના વર્ષની પણ શરૂઆત થાય છે એટલે મેષ સંક્રાંતિમાં જ્યારે સૂર્ય આવે છે ત્યારથી થાય છે. નાક્ષત્રિક વર્ષની શરૂઆત પણ ઉપર જણાયા પ્રમાણ ચંદ્ર મેષ રાશિમાં અધિનિ નક્ષત્રમાં આવે છે ત્યારથી થાય છે, જ્યારે મેષ વર્ષની શરૂઆત મેષ સંક્રાંતિ અને અધિનિ નક્ષત્રમાં જે દિવસથી થાય આવે છે ત્યારથી ગણવામાં આવે છે. આ જ વર્ષની શરૂઆત વચ્ચે પણ મામનું અનર રહે છે તે વાસ્તવિક છે કારણ કે આ જ પ્રકારના વર્ષોની શરૂઆત આ જ દિવસોએ થાય તે જ આ જ વર્ષોનું મિલન થઈ શકે, આ નિયત અધિક મામથી કરવામાં આવે છે.

હવે દીવાળીને દિવસે વહીપૂર્ણ કરવામાં આવે છે તેવું શું કારણ? આમાં વર્ષમાં દીવાળીનો એક જ દિવસ એવો છે કે જ્યારે સૂર્ય અને ચંદ્ર બન્ને તુલા રાશિમાં આવે છે. સૂર્યનો અમલ સોના પર અને ચંદ્રનો અમલ ચાંદી પર છે. તુલા રાશિનો આકાર મનુષ્ય હાથમાં ત્રાજવું લઈને બેઠેલો હોય તેમ આપવામાં આવેલ છે સૂર્ય અને ચંદ્ર બન્ને તુલારાશિમાં આવે. ત્યારે એવું અને ચાંદી બન્ને ત્રાજવામાં જોખાવ મેળું અને ચાંદી એટલે સહમી ત્રાજવામાં આરે જમા ઉધાર આવતું એકદમ નથી ન જાય અને સમનોય રહે તે કારણથી હકમીનું અને ચોખાવું પૂર્ણ કરવું. એ દેખીતી રીતે વાસ્તવિક છે. એસવા વર્ષે સોડનાં ટોળે ટોળાં ખણી મદલકમીનું પૂર્ણ કરે છે અને તેનાં દરનાર્થે જાય છે તેનાં કારણ પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ છે. વર્ષો ચંદ્રમાં હરેક રાશિમાં કાંઈ પણ એક રાશિને ધાતક ગણવામાં આવ્યો છે. જેમકે મેષ રાશિને મેયન, જયબને કન્યાનો, મિથુનને કુંભનો, વગેરે વગેરે ધાતક છે. પણ છુટાનો ચંદ્ર પુરુષ કે સ્ત્રી કોઈને પણ ધાતક નથી. પુરુષ અને સ્ત્રી ધાતક ચંદ્રમાં જુદા છે તે આવી જણાવવાની જરૂર નથી.

દીવાળીનો ઉત્સવ અને તે જ દિવસે લક્ષ્મી તથા શારદાપૂજન કરવાનો એ જ હેતુ છે.

વળી ન્યારે અમાસ હોય છે ત્યારે આજે પણ કેટલાંક બુદ્ધિમાન બંધુ સખાવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ ન્યોતિય જ સચવે છે. અમાસને દિવસે ચંદ્રમાનો પૂર્ણ અસ્ત હોય છે; કારણ કે આ દિવસે સૂર્ય-ચંદ્રનો યોગ (Conjunction) હોય છે. ચંદ્રમાને ન્યોતિયશાસ્ત્રે લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ પરથી લક્ષ્મીનો જે દિવસે અસ્ત હોય તે દિવસે વેપાર કર્યો હોય તો લાભ થયો અસંભવિત થાય અને નુકસાન થવાનો વધારે સંભવ રહે, તેથી વેપાર કરવો જ નહિ એ અતિ ઉત્તમ સિદ્ધાંત માની તે દિવસે બુદ્ધિમાન લાભહાનિ એક જ દ્રષ્ટકે દૂર કર્યાં.

વળી દરેક અમાસ કે પૂર્ણિમાનો દિવસ સાધારણ રીતે જગતમાત્ર માટે ભારે ગણવામાં આવ્યો છે. પૂર્ણિમાને દિવસે ચંદ્રમાનું બેર વિશેષ હોય છે. સમુદ્રમાં ભરતીનું બેર પણ આ દિવસોમાં વધારે હોય છે. માંદો માણસ પણ કાં તો આ દિવસોમાં વિશેષ હેશન થાય અથવા તો મરણ પામે. આ બે દિવસો પર મરણનું પ્રમાણ પણ વધુ હોય છે; કારણ ચંદ્ર એટલે મનુષ્યનું મન છે અને મનુષ્યના શરીર પર વિશેષ અસર કરે છે તેથી ચંદ્રનાં બળ કે નિર્બળતા મન પર અસર કરી શકે છે. આ દિવસોમાં બે કોઈ પણ માણસમાં ગાંડપણની અસર હોય તો ગાંડપણની અસર પણ વિશેષ બેવામાં આવે છે તેનું પણ કારણ તે જ છે. ચંદ્ર એટલે મન છે અને મનની નિર્બળતાને લીધે જ ગાંડપણ હોઈ શકે.

વળી ગ્રહણ પણ આ જ દિવસોએ થાય છે. ગ્રહણના સમય પહેલાં અને પછી ચોક્કસ વખત સુધી અન્ન ખાવાની તથા જળ પીવાની મનાઈ કરવામાં આવેલી છે. આજના મુધરેલા જમાનામાં આની પર લક્ષ આપવામાં આવતું નથી એટલું જ નહિ પણ હાંસી કરવામાં આવે છે અને એમ મનાય છે કે આ ફક્ત વહેમ (Superstition) છે. ન્યોતિયમાં સૂર્યને આત્મા અને ચંદ્રને મન તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે. રાહુ અને કેતુ અંધકાર તરીકે ગણાયા છે. સૂર્યગ્રહણમાં સૂર્ય અને પૃથ્વી વચ્ચે ચંદ્ર આવે છે અને ચંદ્રગ્રહણ વખતે સૂર્ય અને ચંદ્ર વચ્ચે પૃથ્વી આવી જાય છે અને પૃથ્વીનો પડછાયો ચંદ્ર પર પડવાથી ચંદ્રગ્રહણ થાય છે. સંપૂર્ણ સૂર્યગ્રહણ થોડા જ સમય રહે છે; કારણ કે ચંદ્રમા નાનો છે. એટલે સૂર્યગ્રહણ લાંબો સમય રહી શકે જ નહિ. ચંદ્રગ્રહણ વખતે ચંદ્ર પર પૃથ્વીનો પડછાયો પડે છે. પૃથ્વી ચંદ્ર કરતાં ઘણી જ મોટી છે અને ચંદ્રને પૂર્ણ અંધકારમય બનાવે છે. આથી ચંદ્રગ્રહણને છુટતાં પણ વિશેષ સમય લાગે છે. હિન્દુ શાસ્ત્રો પ્રમાણે જે બ્રહ્માંડમાં થાય છે તે જ પિંડાંડમાં થાય છે. સૂર્ય એટલે આત્મા અને ચંદ્ર એટલે મન. આત્મા અને મન પર સર્વ જગત ચાલી રહ્યું છે. આથી ગ્રહણસમયે આત્મબળ અને મનોબળ ઓછાં થતાં લાગે છે અને તેથી જ ગ્રહણ વખતે પાહપૂજ દેવદર્શન વગેરે કરવાનો આસ્તિક હિન્દુઓમાં રિવાજ છે. વળી સૂર્ય અને ચંદ્રગ્રહણ સમયે હવામાં પણ ભેર વ્યાપી રહે છે એમ ભણભણા વિદ્યાનશાસ્ત્રીઓ પણ આજે કહ્યું.

કાર્ય કરે છે. સર્વમંદલુ જગારે પૂર્ણ કરાવે આવે છે ત્યારે પક્ષીઓ અને પશુઓ પણ અચરચ બની જાય છે અને આખતેજ હોડધામ કરી મૂકે છે. અને પક્ષીઓ નો પાચ મીનીટના હુંકે સમયમાં મરણ પામે છે. આ દેખાડો આવે છે કે મહાજનમયે હવામાં કોઈ પણ વસ્તુને વિચિત્ર ફેરફાર થાય છે. આવે સમયે અન્ન અને જળમાં કંઈ અમર થતી હોય આ તો જોર બાપનું હોય તો કંઈ નવાઈ જેવું નથી અને તેમ ઘાયલે તેથી જ મહાજનમયે અન્નજળ સેવાની મનાઈ કરવામાં આવે છે. મહાજન થવા પહેલાં અને પછી પણ કેટલોક સમય સુધી ખોરાક કે પાણી નહિ સેવાવું રહ્યું આ જ છે, કારણ કે મહાજન પહેલાં અને પછી હવે જગડવા માટે છે અને બમોડી રહે છે. અત્યાર સુધી આ મનાવામાં આવતું નહોતું પણ યોગ્ય સમય પર જોર જામન વિજ્ઞાનવેદનાએ મિલ કરી આપ્યું છે કે મહાજનમયે હવા પર અને તેથી અન્નજળ પર ઉપર જાણીયા મુજબ અમર થાય છે.

વળી હિન્દુઓમાં ખીન્ને એક વિવાદ એવો છે કે કાર્તિક સુદી પૂર્ણિમાએ ઘરના માણસ દીઠ માદીના કોડીયામાં ૩૬૦ ધોની દાવેટ મજા બાળવામાં આવે છે. આદિત્ય હિન્દુઓ સતારે હમેશ ધોનો દીવો કરે છે, કારણ ધોનો દીવો એ સાક્ષાત્ સર્વનારાયણનું સ્વરૂપ છે એમ હિન્દુઓમાં આજે પણ માનવા છે. કોઈપણ મહાજનને કોઈ પણ દિવસ ધોનો દીવો કરવાનો રહી જાય તેથી વર્ષની રાજચાતમા જ આખા વર્ષની દાવેટ બાળી સેવાય તો પછી જુલ થાય તો પણ કંઈ દરકન નહિ આવે. એ બાવનાથી કાર્તિક સુદી ૧૫ ને દિવસે ૩૬૦ દાવેટો બાળવામાં આવે છે. આનું કારણ એ છે કે વર્ષના ૩૬૦ (સાવન) ઝિત્તુઓના દિવસ છે. કાર્તિક સુદી ૧૫ ને દિવસે આ વિધિ પ્રાણજાતું કારણ એમ લાગે છે કે કાર્તિક સુદી એકાદશીને દિવસે દેવોની જન્મણ થાય છે અને તેઓની સાક્ષીમાં જ આ વિધિ થાય તે જ વાસ્તવિક છે.



## મયૂરને

૧ શાંદલ :

ત્યારે વિચકકેડાવના અવનવા રંગો અમૂલ્ય હશે .  
જેનું થાપ, અને વળી “મુજ સખા” ને કહે તહને હસતી,  
એવો હવેય દિસન્ત, નીચ ઘનના, આવા સમારંગસથી,  
કેકાનાક કરી મપુજક હવે સતકાર ગા આહરે ?

રજનીકાન્ત મોદી

## પ્રેમપ્રભુતાની વિભૂતિ



ભડ વજર સાંકળ રે કો, ભીમખળે ય તૂટે,  
પણ અદ્ભુત કોમળ રે ન પ્રેમની તૂટે છૂટે.

પ્રાણ પ્રાણ શું ગાંઠતી, હૃદય હૃદયની સાથ,  
ગાંઠ ન ગાંઠ જાય, છો યમ અગમાવે હાથ.

શિવ શાન્ત શોભતી રે રનેહિઓની ઐક્યકલા,  
કાળ મસ્તકે રોપતી રે પવિત્ર પદો અચલા.

મુક્તિ ય બંધન માનતો પ્રેમ વિમોચનહાર,  
બંધને ય બહુભાય કે પ્રેમ મુક્તરસસાર.

પ્રેમપ્રભુતાની પૂરણ રે વિભૂતિ લવે ઊતરી,  
અધમોતું ઉદ્ધારણ રે જ્યોતિઓની જ્યોતિ નહીં.

પૂજાસાલ

તા. ૨૯-૧-૧૯૩૬  
સુધારી લખી તા. ૪-૯-૧૯૩૬

નજરકેદ

: ૫૫૧ :

મને નજરનેદમાં અદિ કો પુરીને ગયો,  
“ઉઘાડ, ઝટ છોડ’લ્યા! સૂણછ કે? ગયો કયાં?” કહું;  
હુસે ખડખડાટ ત્યાં “અહિં જ છું” કહી માનવી  
તસેલ મમ અંતરે, શરમથી ખતું છોલિલો.

જેઠાસાલ વિવેદી

# દેવદત્ત

અ રો પ

## ભો

જાનાથ પદર વર્ષની નોકરી પછી એક ખાતામાં મુખ્ય કારકુન બન્યા હતા. એથી વધારે આમળ જવાને એમના માટે હવે અવકાશ નહોતો. એટલે જીવનમાં જેટલો સતોષ રાખી શકાય એટલો સતોષ એમણે ધારણ કર્યો હતો. એમના બે પુત્રો હાઇસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા હતા. તે પણ બાલિષ્ઠ્યમાં સારી પાણરી પર ન્યૂ એવી ધારણા બોળાનાથને હતી. એમની પત્ની દેવવદ્ધી પણ બહુ બનદારદીવ હોવાથી બોળાનાથનું જીવન સુખી હતું.

આ સુખનું કારણ આમના કેટલાક ભોક્તા મન પ્રમાણે કેાઇ સનત કે મહાન્તનો કૃપાપ્રસાદ હતું. બોળાનાથને ઘેર પછીવાર કેાઇ સાધુ કે સનત આવના અને ધરના આતિથ્યની સંતુષ્ટ થઇને જતા. તેમાં પણ તેમના ગામથી દસ પદર ગાઉ દૂર આવેલી નન્દીધરની જગ્યાના જહાસારી મહારાજ તો અવદારનવાર બોળાનાથને ઘેર આવના. નન્દીધરની જગ્યાને જમીન ભત્તીંગની સારી આવક હતી અને રાજ્યના તાબાની જમીનમાં એ રચાન વગેરું હતું એટલે જાહનગારી મહારાજને અનેકવાર શહેરમાં આવવું પડ્યું.

આગે બોળાનાથ સદ્વારમાં નાહી પરવારી ગામમાં ગયા હતા અને દેવવદ્ધી રમેાઇ કરતાં હતી. એટલામાં માખડીઓના અવાજ કરતા મહારાજને પરજાણમાં પ્રવેશતાં જ ખુબ પાડી, “બોળાનાથ ખાણુ, કયા ચલ રહા હો?”

દેવવદ્ધીએ રમેાડામાંથી જ જગજગ અથડ્યો, “આરો મહારાજ, ગામમાં ગયા છે તે દમણમાં જ આવગે એમો ત્યાં ન્દારાનું પાણી દમણમાં મકું છું.”

“નહિ, નહિ, આજ તો વહાંસે લી સ્નાનમળ્યા કરકે નીકસા હું.” કહી મહારાજને એમની અગતી પાખડી હુવાની અને સ્વરથ થઇ પગથાળમાં બેઠા.

“આ વખતે તો મહારાજ, બહુ દિવસે આવ્યા હો.” રમેાઇ કરતાં કરતાં જ દેવવદ્ધીએ પૂછ્યું. “દમારા તો અંઆ લી ધમ છે. આજ, આર દો આર રાજ કે બાદ

તો વહાંસે બંદી યાત્રાકો મનેવાસા હું-અદરીનાથજી. શીર તો પરમાત્માકી ઇચ્છા કમ મીઝુંગા.”

મહારાજે આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો તેટલામાં ભોળાનાથે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. મહારાજની યાત્રાની વાત એણે સાંભળી અને કહ્યું, “અરે મહારાજ, ત્હમારા જેવા સંતપુરુષને વળી યાત્રા શી? એ તો બધું સંસારની ઘટમાળમાં રમ્યાપમ્યા રહેનારા અમારા જેવા માટે છે. ત્હમારે તો આ જીવનજ મહાયાત્રા છે ને.”

“વો તો ફીક ભોળાનાથ, મગર સંસાર મેં પરમાત્માકે બડે ધામ હે વો દેખને કી બી ઝોર મઝા હે. હમારે વહાં બી જંગલ તો હે હી સહી. વહ જમીન, નગોર, હીસામ સમ ઘટમાળ હી હે.”

“એ ય સાચું છે. ચાલો હમણું તો જમી લઈએ.” ભોળાનાથ, મહારાજ અને ભોળાનાથના બે પુત્રો, બધાં જમવા બેઠાં. જમી પરવારિને બાળકો નીશાળે ગયા, ભોળાનાથ કચેરીમાં ગયા. સામાન્ય રીતે મહારાજ રહવારે આપી સંજે પોતાની જગ્યાએ ચાલ્યા જતા. પણ આ વખતે મહારાજ બે દિવસ સુધી રોકાણા અને ત્રીજે દિવસે અદરીનાથની યાત્રાની પોતાની સંપૂર્ણ તૈયારીની ભોળાનાથ અને દેવલક્ષ્મીને અપર આપી.

“મહારાજ, વહેલા વહેલા આવજો.” દેવલક્ષ્મીએ રહેજ ગળગળી યતાં કહ્યું.

“વો તો ફીક હે, માધ, અગર વહાંસે—પરમાત્માકે ધામસે નહિં આવ્યા તો બી કયા?” મહારાજે હસતાં હસતાં કહ્યું, “અચ્છા ભોળાનાથ, જય શંકરકી. ખુશીમે રહેના ઔર પરમાત્મા કા સ્મરણ કરના, માધ, જય શંકરકી.”

મહારાજ વિદાય થયા. કેટલાક દિવસ પછી હરદ્વારથી મહારાજનો વાતસલ્યભર્યો કાગળ આવ્યો. ધીમે ધીમે સમય જતાં મહારાજને ગયે વરસ પણ પુરું થઈ ગયું. કોઈનાર મહારાજના કાગળમાં બહાર નીકળ્યા એટલે બીજા તીર્થધામોમાં જઈ આવવાની ઇચ્છા પણ વ્યક્ત થતી. દરમ્યાન દેવલક્ષ્મીને એક પુત્ર જન્મ્યો. એ પુત્રની ઉંમર પણ ચારેક માસની થઈ. એટલામાં મહારાજનો પત્ર આવ્યો. તેમાં તથિયત બગાડાથી એ જલ્દી પાછા આવે છે એવા સમાચાર હતા. ત્રણ દિવસ પછી મહારાજ પાછા આવ્યા.

મહારાજે તરત જ નન્દીસ્વર જવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. પણ ભોળાનાથ અને દેવલક્ષ્મીના આચલ પાસે એમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિં. એટલે તથિયત સારી થાય ત્યાંસુધી ત્યાં જ રહવાનો નિર્ણય કર્યો. પેલા ચાર માસના બાળક સાથે મહારાજની અદ્ભુત મૈત્રી બંધાઈ. મહારાજની તથિયત સુધારવામાં દેવલક્ષ્મીની માતા જેવી માવજત બેશક મહત્વનું કારણ હતું. પણ એ ન્દાના બાળકે પણ તથિયત સુધારવામાં અનન્ય મદદ ફરી હતી એમ મહારાજના અંતરંગમાને લાગ્યું.

એક દિવસે પથારીમાં બેઠું બેઠું બાજીને રમાડતાં મહારાજે પૂછ્યું, “માહ, કયા નામ રખા છે એ બાજીપાથક?”

“શકિ તો એમણે નેવગ્રામી છે. પણ તમે જ નામ આપોને મહારાજ.” દેવસદ્મીએ ઉત્તર આપ્યો.

એક ક્ષણમાં મહારાજે એ બાજી તરફનું ધ્યાનનું મનભર માધુ. બાજીની શુભાસનામાં પડ્યા મરતાં પોતાને નન્દીશ્વરની જગ્યા પાદ આવી હતી એ પ્રસન્ન થાઈ આવ્યો. પોને એકાદ શિષ્ય શોધવો બેઠાએ એવી ઇચ્છા પાદ આવી. સંકલ્પ માત્રથી શિષ્ય કે પુત્ર મળે તો ? એવો પ્રશ્ન જોડેજો તે પણ પાદ આવ્યો. બમ. એટલેથી એ તરંગમાળા અટકી હતી. આ બધું એક ક્ષણમાં મહારાજે અનુભવ્યું. અને દેવસદ્મીને કાંઈક મહારાજના મનમાં છે એવી શકા થાય તે પહેલાં જ ઉત્તર આપ્યો, “મે તો કલ્પા દુ દેવદત્ત રખો માહ. દેવદત્ત દિવા દુઆ પદ લડકા તો છે.”

દેવસદ્મીને સાચું કે મહારાજ નામ શોધવાનો જ વિચાર કરતા હતા. દેવદત્ત નામ એને ગમ્યું. આટલાં વરસોનાં મહારાજનાં સંભારણાં તરીકે પણ એ નામ એણે સ્વીકારી લીધું.

સાંજે કચેરીમાંથી ઘેર આવતાં બોળાનાથને પણ મહારાજે આપેલા નામના સમાચાર દેવસદ્મીએ કહ્યા. દેવમાં—અબૂટ આરઘાવાળા બોળાનાથને પણ એ નામ ગમ્યું.

તલિયત કુધરી જવાથી મહારાજ નન્દીશ્વર ગયા.

દસ પંદર વરસ આમને આમ ચાલ્યા ગયાં. મહારાજ અવારનવાર ગામમાં આવતા હતાં જહાવરવાને કીધે એમણે અવરજવર એણે કરી નાખ્યો હતો. પણ વરસે એ વરસે દેવસદ્મી બધાં બાળકોને સહ નન્દીશ્વર નાતી અને પાંચ પંદર દિવસ ત્યાં રહેતી. બોળાનાથનો મહોરો છોકરો બી. એ. ઘઈ બીરાજમાં શિક્ષક લયો અને ન્દાના છોટરાએ રહેવામાં નોકરી લઈ લીધી. માત્ર દેવદત્ત ખંતથી એના અભ્યાસમાં આગળ વધતો હતો. તે અવસામાં બોળાનાથને ખીમારી આવી. જહ મહારાજ ત્રણ દિવસ નન્દીશ્વરથી ગામમાં આવીને રહ્યા. પણ બોળાનાથની તલિયત ન જ કુધરી. બોળાનાથના મૃત્યુથી દેવસદ્મીને ખુદ દુઃખ મળ્યું. પણ ઇશ્વરપ્રપાથી કુટુમ્બની સુખરૂપ સિધ્ધિ જોઈ એને ધારણ વળી અને ઇશ્વરમરણમાં દિવસો નિર્મમન કરવા લાગી.

દેવદત્તે કેસોલમાં જઈ ખેતવાડીને અભ્યાસ કરવાનું પસંદ કર્યું. દેવસદ્મીએ આ સમાચાર મહારાજને પહેંચાડ્યા ત્યારે મહારાજને પણ એ વાત ગમી. એ વાત સાંભળતાં જ મહારાજનું હૃદય અચાનક એમની જગ્યાની જગ્યાની જગ્યાએ અને એ બધાના વહીવટ તરફ દોરાયું. ક્ષણ બે ક્ષણ એમણે આંખો મીંચી રાખી.

દેવદત્તે છેલ્લી પરીક્ષા પસાર કરી ડીગ્રી લીધી. મુંબાઈની એક બે સંસ્થાઓમાં અરજીઓ કરી એણે પરદેશ જવા સ્કૉલરશિપ મેળવી. ભાઈઓ; માતા અને મહારાજને મળી એણે પરદેશ પ્રવાસ કર્યું. મહારાજને મળવા જવાનો પ્રસંગ ખાસ એના લક્ષમાં કોતરાઈ રહ્યો. એ વૃદ્ધ સાધુની આંખોમાં એણે વાત્સલ્ય નીતરતું જોયું, જીવનની પરમ સંતૃપ્તિ એણે એ આંખોમાં નિહાળી. વિદાયવખતે મહારાજે એને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું: “બેથા દેવદત્ત, દેખો તુમહારા યહ દેવદત્ત નામ મેને રખા હે.” એ શબ્દો કહેતી વખતે મહારાજના અવાજમાં અને મુખ પર એ ગૌરવ પથરાયું હતું તે પણ દેવદત્તની સ્મૃતિમાં ચોંટી રહ્યું.

દેવદત્ત પરદેશ ગયો. દેવલક્ષ્મી અવારનવાર નન્દીશ્વર જઈ ચારછ દિવસ રહી આવતી. મહારાજ પણ ધીમેધીમે વિશેષ શિથિલ થતા જતા હતા. દેવદત્તનો કાગળ આવતો ત્યારે મહારાજને પણ અપાર હર્ષ થતો એ દેવલક્ષ્મી જોઈ શકતી. પણ એમના કુટુંબ તરફ તો મહારાજનું મમત્વ હતું જ ને.

“માઈ, યહ દેવદત્ત તો બહોત બડા આદમી હોને વાલા હે,” એક વખતે મહારાજે દેવલક્ષ્મીને કહ્યું.

“મહારાજ, તમારી અને ભગવાનની મહેરબાની છે બધી. એના બાપ આજે હોત તો—” આટલું કહેતાં દેવલક્ષ્મીનો અવાજ મળગ્યો થઈ ગયો.

“વહ તો ઇશ્વરકી લીલા હે માઈ.”

આમને આમ દિવસો જવા લાગ્યા. દેવદત્તને પાછા આવવાને ત્રણ જ મહિના રહ્યાં. મા એના આવવાની આતુરતાથી રાહ જોતી. પણ મહારાજની શિથિલતા દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી. દેવલક્ષ્મી પોતાને ગામ આવી ત્યારે મહારાજે કહ્યું, “માઈ, જ્યાં દેવદત્ત આવે તો હમારી સમક્ષ બેજો. વહાં તક તો ઇશ્વરકી ઇચ્છાસે જન્દા રહુંગા.”

“તરત જ મોડલીશ મહારાજ. અને તહમે તો સો વરસના થશો. હજુ તો દેવદત્તને પરણાવવો છે ને.” માતાએ ઉત્તર આપ્યો. “પરમાત્માકી ઇચ્છા, માઈ.”

મહારાજનો દેહ દિવસે દિવસે વધારે શિથિલ થવા માંડ્યો. દિવસે દિવસે જીવનનો અન્ત સમીપ આવતો જતો હોય એમ લાગ્યું. જગ્યાના કારભારી અને અન્ય કામ કરનારાઓએ મહારાજને બધી વ્યવસ્થા કરવાની વિનંતિ કરી. પણ એમનો તો એક જ ઉત્તર હતો, “ઈશ્વરકા યહ સખ હે. વહ હી રક્ષકકો ઇધર બેજ દેંગા.” છતાં એમની આંખો હમેશ કાંઈ શોધતી હોય એવું ખાસે આવનારને લાગતું.

દેવદત્ત પરદેશથી આવ્યો. ગામમાં એનો સત્કાર થયો. ભાઈઓ અને અન્ય સગાંઓ એને જોઈ બહુ હર્ષ પામ્યાં. માતાએ સ્નેહભરી આંખે પુત્રને સત્કાર્યો દેવદત્તે તરત જ માતાને મહારાજના સમાચાર પૂછ્યા. માતાએ દૈકમાં જ મહારાજની સ્થિતિના



ખતર આપ્યા. “બા, હું મહારાજને મળી આવું તો ?” દેવદત્તે પૂછ્યું, “વિદ્યાવત્સલની એમની વાતસત્યમતી મતિ હું પરદેશમાં જાય કદી જૂની શક્યો નથી.”

“ભયે બેટા, કાલે જાજો. એમનો આશીર્વાદ તો આપણે માટે મ્હેરો છે.” માતાએ ઉત્તર આપ્યો.

દેવદત્ત બીજો જ દિવસે નન્દીવર ગયો. મહારાજની પચાસી પાંચે થયો કે તરત જ એ વૃદ્ધે દર્શથી ખૂબ પાડી, “બેટા, આ મયે ? આમ્હા, મે કહ રાજસે તુમ્હારી માર્ગ પ્રતીક્ષા કર રહ્યા હું.” આટલું બોલતા પછી જદ મહાનગરનો અવાજ મન્દ પડ્યો. એમને આટ લાગ્યો. “મહારાજ, આપને કાંઈ થઈ જાય. આ તો માંદગી છે.”

“કુલ નહિ, બાહ. તેરે વિષે આજ નર હદમ. થદ જગા, જમીન જગીર સખ સમાયો. સખમે બહા હમ્પર હું.” શબ્દેશબ્દે દેવદત્તને નંસાજ અનુભવ થતા લાગ્યો. આ મહારાજ, આ એવું જીવનકાલ-એ બધા માથે મળ્યે એનો કાંઈ બૂનપૂર્વ મનમ્થ હોય એવું એને જીડે જીડે લાગ્યા માડ્યું. એ જોડા વિચારમાં પડ્યો આ અનુભવના કાંઈ નડું જ હતું. એને આ પ્રમાણે વિચાર કરતો જ્યેઠને મહારાજને કહ્યું, “જો શાયના હો થદ શાયો. બેટા, મેં આબી જતા હું. મેરી જીવનવાત સમાપ્ત હોની હવ. તુમ્હારી શરૂ હો.” દેવદત્ત કાંઈ પૂછે કે ઉત્તર આપે તે પહેલાં તો મહારાજ મથ.

આ રાત્રે દેવદત્તે કાંઈ અજાણ મન્યન જીડાણમાં અનુભવ્યું. કાંઈ અગમ્ય શક્તિએ એને સજ પાડી. પોતાનું જાન, મહારાજનું રચન, જીવન એ બધાનું રક્ષકરક્ષુ જળ્યે એકશણમાં એને થઈ મથ તરત જ મહારાજના મૃતદેહને ચરણે પેમી એણે દીક્ષા લીધી. પોતાનું જીવન સમર્પણ કર્યું. તે જ વખતે પોતાના નિષ્કલ્પના અને મહારાજના મૃત્યુના ખતર આતાને અને આહ્યોને પહોંચાડવા. માતા બીજો જ દિવસે આવી પહોંચી. પુત્રને એણે બગવાં વસ્ત્રમાં બેસ્યો. “એ તો દેવનો દાંડેલો હતો ને” એના હૃદયમાંથી કાંઈ બોમ્બું.

જે વ્યક્તિઓનું શબ્દ બનેલું હોય છે તેમની વિશ્વ ઉપર જ શબ્દની વિશાળો આધાર છે.

—જે. એમ. વિલ

કુદરતના કાંઈ પણ અન્ય નથી; વિજ્ઞાનના પ્રાગ્દર્શમાં, વિષના કાચેમાં પણ વિશ્વંચારો નથી.

—સી. કિન્કરી

## પ્ર શ્ર ત્ર યી



: : ખણ-પૃથ્વી : :

પ્રભો ! હૃદય શું હશે ?

હશે પવનકમ્પિતાશ્ર, મૃદુ વૃક્ષનું પાંદડું ?  
ન તો પછી હશે શું એ સલિલ રેલતી વાદળી ?  
શું એ જીવન-દેવતાતણી મહાર્દ્ર શય્યા હશે,  
વિમલ સ્નેહપુષ્પને ભરી ?

પ્રભો ! જીવન શું હશે ?

તમઃપટલ ? કે પછી જળહળંત ન્યોતિઃપ્રભા ?  
હશે વન ખિડામણું ? જલધિ ઘોળ ઊછાળતો ?  
શું મૃત્યુતટગામિ, અદ્ય, જગમાં હશે નાવડું,  
પ્રબલ વાયુથી ડાલતું ?

પ્રભો ! મરણ શું હશે ?

શું સત્ય, પરમાર્થ ? કે શિશુતણી હશે કંઈપતા ?  
હશે જીવન-અંત કે શું નવ જિન્દગીની ઉવા ?  
અનન્તતણું ગર્ભદાર ? મુખની શું સોતસ્વિની ?  
વિપદ વાદળી કે પછી ?

રવનીકાન્ત મોદી

# પ્રતભંગ.

[અંકાંકી નાટક]

નલિન ભટ્ટ

પાત્રો:—

પુરુષપાત્રો:—

- ૧ વિશ્વામિત્ર
- ૨ મદન
- ૩ વસંત

સ્ત્રીપાત્રો:—

- ૧ મેનકા
- ૨ વનદેવતા
- ૩ માવતી વાસતીની સગી

વિશ્વામિત્રના શિષ્યો:—

- ૧ કુમારિક
- ૨ કૌટિલ્ય
- ૩ સૈનેયમ્

સ્થળ:—

દ્વિમહિરનો વનપ્રદેશ

પ્રવેશ ૧ લો

સ્થળ:—દ્વિમહિરનો વનપ્રદેશ [ગંગોત્રીનો નિર્મળ તટ]

સમય:—અરુણોદય પછી એક ઘડી

[જ્યાંકુમાર કુમારિક તથા કૌટિલ્ય પ્રવેશ કરે છે]

કુમારિક : બહેન! કેવું મનોહર સ્થળ! કેટલો પવિત્ર સમય! આપણા શુભદેવ કાલે પ્રાતઃ સ્તવન ગાવા હતા તે યાદ છે? જોશબર આ જ સમયને અનુકૂળ ગાન હતું. ખરૂં ને?

કૌટિલ્ય : હા બાહ! તે સ્તોત્રનો ભાવ તો હજી એ હૃદયમાં ગૂંચે છે. પરંતુ તેવું પ્રથમ ચરણ કયું હતું? હું તો કાન હેલતાં એ જ મંત્રો મૂંઝવા ભાવ્યથાળી નિવડ્યો હતો. કંઈ અભિપ્રાયનો લખવું હતું ખરૂં?

કુમારિક : હાં! ત્યારે એ સ્તુતિ નથી આવડતી? હા. જન્મ તું જૂઓ, તુ તો યોગ જ

સમય પર આશ્રમમાં આવ્યો છે. પણ જો! સાંભળ, સ્તોત્ર બહુ જ સુંદર છે.

પ્રાતઃ સ્મરમિ હૃદિ સંસ્કુરદાત્મ તત્ત્વમ્ ।

સચ્ચિદ્ર સુખં પરમહંસગાર્તિ તુરીયમ્ ॥

કૌટિલ્ય : આ સમય જ હૃદયમાં આત્મતત્ત્વનું સ્મરણ કરાવે એવો છે. જો, ને પૂર્વમાં ઉપાસે કેવી અવતરી રહી છે ?

કુમારિક : હા. જાણે વિશ્વમાંગત્યની પ્રેરણા મૂર્તિ જ ન હોય!

કૌટિલ્ય : અને આ તુહિનાયલ ! ત્હેનાં અબ્રભેદી શ્રૃંગો ! કેવાં રમણીય !

કુમારિક : અનંતકાળથી અનંત વિશ્વને વિશોકતો—માનવજાતિની વિલક્ષણતાઓથી સ્વર્ગવાસીઓને પરિચિત કરતો, જાણે કોઈ યોગ અસી તેજસ્વી તપસ્વી જ ન હોય !

કૌટિલ્ય : અને આ ગંગોત્રી ! ત્હેનો પર ! કેવો ગંભીર અને સ્વચ્છ !

કુમારિક : અરે નામ પણ કેટલું કર્ણપ્રિય છે ? દૂરથી આવતો જાણે વીણાનો ઝણકાર. બધું ! એના તરંગે તરંગે આવતો જાણે માનવજાતિનો ઇતિહાસ ન ભર્યો હોય ? પ્રાતઃકાળમાં એના નામસ્મરણથી એ હૃદયમાં પવિત્રતા જ ઊભરે છે.

કૌટિલ્ય : બધું ! પ્રકૃતિમાતના તત્ત્વેતત્ત્વમાં કંઈ અગાધ—અગમ્ય—ગૂઢ સત્ય જારી રહ્યું છે. આ જોને પશ્ચિમમાં એ.....[પાછળથી]  
કુમારિક ! કુમારિક ! કૌટિલ્ય !

કુમારિક : [ચમકતાં]  
સૌતેમનમ્નો સાઃ જણાય છે.  
[કુમારિક ! કૌટિલ્ય !]

કૌટિલ્ય : હા. અને પણ એમ જ બાસે છે. [કુમારિક ! હજી તમે ગયા નથી ? ગુરુ પ્રાતઃહોમ માટે બેસી રહ્યા છે. સમિત ક્યારે લાવશો ? સ્વાધ્યાયને સમય જાય છે.]

કુમારિક : કૌટિલ્ય ! જરા જલદી આવ. પાછા ફરતાં વિલંબ થશે તો ગુરુ ખિન્ન થશે.

કૌટિલ્ય : બધું ! આપણે પ્રકૃતિમુગ્ધ બની ત્હેના જ ગુણાનુવાદ ગાયા કર્યા. આપણને સોંપેલું કાર્ય તો વિસાગે જ પાડ્યું.

કુમારિક : બાધ ! એ તો એમ જ તો. પ્રકૃતિ તો પ્રેરણાની પોષક છે. સૌંદર્યવૃક્ષા શાંત કરનારી જલદેવી છે. જો આપણે પ્રથમ સ્કામેના વનમાં જાઈએ. ત્યાંથી પુષ્પળ સમિત મળશે.  
[જતાં જતાં]

કુમારિક : બધું ! વનવિહંગમે પણ વિમ્બો જ મહિમા કરતાં દિસે છે.

કૌટિલ્ય : બધું! માનવને જે પ્રભુનું તત્વ અસ્કૃત બામે છે તે જ પંખીઓને સ્કૃત થવું હોય એમ કેમ ન બને?

કુમારિય : સંભવિત છે. નિર્દોષતામાં તો પ્રભુનો નિવાસ છે. પંખીકાં કેવાં નિર્દોષ છે!  
[ઐતસાળ્ય વનમાં આવી પહોંચે છે.]

કુમારિય : કૌટિલ્ય! તું જા સામેના તરફનામાં અને મધુમાલવીનાં પ્રદુષ્ટ પુષ્પો વીળી લાવ એટલે હું પણ સમિત વીળી એકઠી કર.

[કૌટિલ્ય કંઈ અસ્કૃત બામે પાતે છે.]

કુમારિય : કૌટિલ્યનો આત્મા છે તે કુદરતભેગી, સુરેશ્વરના પ્રભાવે એનો આત્મા વધુ વિદ્યમાન પામશે.

[સમિત વીળ્યાં ગાય છે.]

પ્રાતઃ..... સરવસ :

[સમિત વીળતાં અટકી ને]

જમ. હવે માથ સમી જ બાકી રહી. કૌતુભનમે કયું હતુ કે સમી પશુ પચાસ તરતી નગ્નમા જ છે. પરંતુ અહિં તો કંઈ જાણ્યું નથી. માથ પેટી તરફ તપાસ કર... ..

માલતી! આજે બહુમુદ્દનં સતાં છંદરેવનો અનુચર મારી કને આવ્યો હતો.

કુમારિય : [સાત ઉપર હાથ ધરીને]  
અહિં કાણુ! સર પશુ વળી સુનો જ બામે છે.

માલતી : છંદરેવનો! કેમ?

વાસંતી : હા, છંદરેવનો.

માલતી : પશુ તેના આગમનનુ પ્રયોજન?

કુમારિય : શાંતિવાપમ! આ તો વનરેવના વાસતી અને તેની સખી માલતી વાનો કરે છે. સાંભળુ તો ખરો ચી વાનો કરે છે તે.

વાસંતી : પ્રયોજન બીજું શું? પશુ તેમનો સરેશ છે.

માલતી : સરેશો? શા?

વાસંતી : ખાસ કંઈ નથી. તેમણે કહ્યું છે કે—

માલતી : કે, શું?

વાસંતી : બહેન! જલ્દી અંધારી ના મન. તેમણે કહ્યું છે કે આજે મધ્યાહ્ન થતાં આશાસમાર્જીથી આપમે ત્યાં એક અતિથિ આવનરવાના છે.

માલતી : અતિથિ!

વાસંતી : હા. અને તે પશુ સરે.

માલતી : ત્યારે તો આવમધું સ્વાગત કરીશું.

વાસંતી : અને વધુમાં ઉમેરું છે કે મહારે તેઓ રહે તે શયમાં તેમને સંપૂર્ણ

મદદ કરવી:

માલતી : શું કંઈ અગત્યનું કાર્ય છે?

વાસંતી : તે તો શી રીતે ખબર પડે? સાથે સાથે એમ પણ સ્પષ્ટ છે કે મદન અને વસંતને પણ એ જ પ્રમાણે કરવા કહેવું. તું એક કામ કરશે?

માલતી : દેવી! શું?

વાસંતી : તું મનમથોદાનમાં જઈ મદન તથા વસંતને ઈંદ્રદેવનો નિયોગ પાઠવીશ?

માલતી : દેવી! અપર્ય. પરંતુ અતિથિના આગમનની સચના કેવી રીતે મળશે?

વાસંતી : સંભળ. ત્હેના ચિહ્ન કહું. કાષ્ઠવાર આપણો વનપ્રદેશ ગાઢ તિમિરથી છવાશે અને પળવાર પછી વિદ્યુત્તો સમકાર થશે. એ વિદ્યુત્તો ઉપર આરઠ થઈ અતિથિ વનજામિ પર અવતરશે. જ્હેન! વાઈ ત્યારે. કહ્યું તે ધ્યાનમાં રાખજે, હું જાઉં છું.

[વાસંતી જાય છે.]

માલતી : [થોડાં પુષ્પો વીણી] હું પણ મારા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાઉં. મદન અને વસંતને દેવીનો સંદેશો પાડ્યું.

[માલતી જાય છે.]

કુમારિણ : [સ્વગત આશ્ચર્યમાં] ઈંદ્રદેવનો સંદેશ! અતિથિનું આગમન? વાસંતી, વસંત અને મદનની ત્હેને સલામતા! જરૂર આ બધામાં કંઈ ગૂઢ બેઠ સમાયેલો છે? શુરહને કહીશ તેઓ એનો નિયોગ લાવશે. પણ તે પહેલાં કૌટિલ્યને આ કૌતુક હું કહી સંભળાવું. [કૌટિલ્યને] કૌટિલ્ય! કૌટિલ્ય! પુષ્પો વીણી રહ્યો કે! ચાલ જઈએ. વિદાય થશે.

કૌટિલ્ય : [રહેજ દ્રશ્યી]

એ આવું છું.

[કૌટિલ્ય આવી પહોંચે છે. બન્ને વાતો કરતાં કરતાં, ત્વરાથી આશ્રમ તરફ વળે છે. માર્ગ—.]

કુમારિણ : બંધુ! એક કૌતુક બન્યું તે જોયું? ત્હે કંઈ સાંભળ્યું?

કૌટિલ્ય : મહે? ના કંઈ જ નહિ. હું તો માત્ર કુલો વીણવામાં જ મગ્ન હતો. કંઈ જાણવા જોતું બન્યું છે?

કુમારિણ : હા. આપણા વનમાં આજે એક ચમત્કાર થવાનો છે.

કૌટિલ્ય : ચમત્કાર! બાપ! અધુરી વાત શી કરે છે? જાણી રહ્યાં-કરને. શાનો ચમત્કાર?

કુમારિણ : મધ્યાહને આકાશ તિમિરથી છવાશે.

કૌટિલ્ય : છવાશે—પણ ત્હેનું શું?

કુમારિણ : પછી વિદ્યુત્તો ચમત્કાર થશે.

કૌટિલ્ય : પછી ગ્રહિ પડશે ખરું ને?

- કુમારિક : [ હમીને ] જાન્યો! એમ નહિ.  
 કૌટિલ્ય : [ અત્યંત અચીરનાચી ] ત્યારે કેમ ?  
 કુમારિક : ત્યારે પછી વિચારી પર આરદ મન સ્વર્ગથી કે દેવી વન તથે આવનાર છે.  
 કૌટિલ્ય : હૈરી! ત્યારે તો વનજીનિ પાળન થશે. અને આપણું એ અટ્ટેજાગ્ય !  
 સત્સગની પુણ્ય પશો પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ તહે આ બધુ ક્યાંથી જાણ્યું ?  
 કુમારિક : હું જ્યારે પેશી તરફ સમિત વીજીતો હતો ત્યારે વામતી અને માસતી  
 આ પ્રજાએ વાતો કર્યાં હતાં.  
 કૌટિલ્ય : ત્યારે તો વાત સત્ય જ છે. આપણે મુશ્કેલી આ વાતની ખતર  
 કરીએ તો કેમ ? તુ મુ કહે છે ?  
 કુમારિક : હા. તુંમને તો કહેતી જ નોંધીએ કે આ આશ્રમ પણ આવી પડેલો.

### પ્રથમ પ્રવેશ સુખાલ

### પ્રવેશ બીજો

સ્થાન : મનમોહનનું તહેકુજ

સમય : ઉપરકાળ પાંચનો

મદન અને વસંત

- મદન : માસતીનો સદેશો તો મોકલેને ! આર્થો વામતીની આગનો તત્કાળ અમલ  
 થશે નોંધીએ.  
 વસંત : સખા ! સનાતન કાળથી જ આપણે તો અતિથિનું સન્માન કરના આત્મા છીએ.  
 માયતીએ એ સીવાય બીજું કંઈ કર્યું હતું ?  
 મદન : ના, બીજું તો કંઈ નહિ. પરંતુ જાણના એટલું સમયની ગણ કે મ્હારે  
 આપણે વાસતીના મંડપમાં જઈ તેમને મળવું. હું તો ધાર છું કે દેવી  
 વાસતી એ માલતીથી કેંઈ વાત મુખ રાખી છે. કારણ માલતીનો સ્વભાવ  
 જરા સચળ છે. એટલે મારી સમજ જ કદાચ તે વાતનો સંકેત કરવાનો ન હોય ?  
 વસંત : મ્હને પણ એટું જ લાગે છે કારણ કે દેવીને દેવાધિદેવ મુરદરની આજ્ઞા  
 છે, અને સદેશો મુજબ આવનાર કેંઈ અપ્સર છે. એટલે હું તો કદ્યુ હું  
 કે મગીપતિને, સ્વભાવ મુજબ, કેંઈ મત્સ્યોક્તના માનવીનો ભવ લાગ્યો હશે,  
 ત્યારે હું ધારતું છે ?  
 મદન : હું પણ એ જ મનનો છું કારણ કે દેવો ક્યારે બવરહિત હતા ? તેમનું ક્ષેપ જ,  
 માનવની કપરી કમોટી કરી, બને તો તેના અતિમ લક્ષ્યથી તેને સંલિન  
 કરવાનું હોય છે. આપણે તો અનંતકાળથી નેત્ર આપ્યા છીએ  
 વસંત : આપણા વનમાં કોઈ એવો પ્રખર તપસ્વી છે અરો-કે તેની ધન્દને પણ

ધર્મ્યાં થાય ?

મદન : 'હે જ તો. કેમ નહિ ? આજે ઉપક્રાંતમાં પેલા બે તપસ્વી કુમારો ત્હને મેં  
બતાવ્યા હતા તે યાદ છે ? તેમના ગુરુ એવા સમર્થ તપસ્વી છે. કદાચ  
ત્હેમને જ લક્ષ્યચ્યુત કરવાનો તો ઇન્દ્રનો આશય ન હોય ?

વસંત : તું કોને હૃદેશીને વાતો કરે છે-વિશ્વામિત્ર વિષે—?

મદન : હા. ત્હેમને જ વિષે.

વસંત : ત્યારે તો આપણે જરા એતેણા રહેતું પડશે.

મદન : આપણે ?

વસંત : હા. કારણ કે એમનું લક્ષ્ય ચુકવવા આપણે પણ સહાયતા તો કરવી જ પડશે  
ને! વળી એમને તપચ્યુત કરવા એ સરળ નથી.

મદન : બધું! તું સત્ય જ કહે છે. મ્હને પણ કેટલાક સમયથી એવો જ અનુભવ  
થાય છે. ત્હેમના આશ્રમની સન્નિધિમાં મારો પ્રભાવ તો દીપ્ત્યોત્થાથી  
અંધકારની માફક ઓસરી જાય છે. હું ત્યાં પ્રવેશી જ શકતો નથી. એમના  
આશ્રમની ચારે તરફ બ્રહ્મચર્યથી અભેદ અને ગગનભેદી દિવાલોનું જ  
ચણતર છે. ત્હેમાં એકે છિદ્ર એવું નથી કે તેમાંથી પ્રવેશ શક્ય હોય.

વસંત : બધું! હતાશ થવાની જરૂર નથી. ક્યાં મ્હારે ને ત્હારે ત્યાં એકલા જવાનું  
છે? આપણે તો જગતની આદ્ય શક્તિની સગે જ પરવરવાનું છે ને? અને  
તેનો આશ્રય મળ્યો એટલે આપણો પ્રભાવ સચોટ પડવાનો જ.

મદન : હા. એ પણ ખરું. ત્યારે તું હવે જા. કારણ મધ્યાહ્ન થવાને હવે માત્ર  
છ જ ઘડી બાકી રહી છે. ત્હારા પ્રદેશમાં તો તું ત્હારો પ્રભાવ પ્રસારી દે.  
તું જાણે છે કે મ્હારી શક્તિ—પ્રભાવ—ત્હારામાં જ અંતર્ભૂત છે. એટલે  
ત્હારી લીલા વિસ્તરતાં મ્હારો આપો આપ જ પ્રાદુર્ભાવ થશે. ત્યારે હું આર્થા  
વાસંતી સમીપે જાઉં છું.

[મદન જાય છે]

વસંત : [તપોવનના તત્ત્વોને હૃદેશી] અરે ઓ સાન્નિધ્યના તપોવનરૂપોને વસ્ત્રરીઓ!  
આજે તમારા સક્રમ સાંદર્ભને વિકસાવો. તમારાં પુષ્પોને પ્રકુલિત કરો—  
મંજરીઓના મંદુર સુવાસ અણુઅણુમાં રેલાવો? પુષ્પરેણુના પરાગ વને  
વને પાથરો. અરે ઓ મધુક્ષોધુપજૃગો! કુંજેકુંજે ત્હમરી કર્ણુપ્રિય સંગીત  
ઋચ્યાઓ પ્રસારો. કુરગો! ત્હમરી કસ્તુરીની નિર્મળ સુગંધિથી સારો એ  
વનભૂમિ આદ્ર કરો. ઓ મંદ સમીરલહરીઓ! ત્હમારો લહેરે લહેરે  
અનંગનો રાગ પૂરી, વનસ્થલીને, યૌવનની માદકતાથી ઓતપ્રોત કરો. અનંત  
તત્ત્વો! રમે ચૂકતા અતિથિના અતિથેય સત્કારમાં. ત્હમારા અધિષ્ઠાતા વસંત  
દેવનો એ આદેશ છે.

[વસંતનું મૂર્ત સ્વરૂપ પીગળી જાય છે અને વનેવને કાષ્ઠ અસૌક્રિક  
સાંદર્ભની અપૂર્વ છાં પ્રસરી રહે છે.]

પ્રવેશ બીજા સમાપ્ત



## પ્રવેશ ૩ નો

સ્થળ : વિશ્વામિત્રની આશ્રમ

વિશ્વામિત્ર, કુમારિણ ને કૌટિલ્ય

વિશ્વામિત્ર : કુમારિણ! એ વૃત્તાંત તું ક્યાંથી સાંભળ્યો?

કુમારિણ : શુરદેવ! હું અને કૌટિલ્ય આજે સમિત્ત્વાચન ગયાંતા ત્યારે આશ્વા વાસની તથા માલતી હવે પ્રભાણે ચર્ચા કરતાં હતાં.

વિશ્વામિત્ર : આગંતુક અનિચિ સ્ત્રી છે ખરે?

કુમારિણ : હા, ભગવત્!

વિશ્વામિત્ર : ભગવતી વાસંતી એમનું આતિથ્ય કરનાર છે!

કુમારિણ : હા, શુરદેવ

વિશ્વામિત્ર : મધ્યાહ્નમયે એઓનું આશ્રમન થયે ખરે?

કુમારિણ : એમ વાસંતી કહેતાં હતાં.

વિશ્વામિત્ર : તું અને કૌટિલ્ય મધ્યાહ્ને ગંગાત્રીને કિનારે જવાના છે ને?

કુમારિણ : હા, અમો હવે જઈશું.

વિશ્વામિત્ર : તે આન રાખજો કે ત્યાં વામતીના તરફકુજમાં શુ અને છે

કુમારિણ : વાર, બીચું કંઈ શરૂ?

વિશ્વામિત્ર : ના, કંઈ નહિ. ત્યારે તમે હવે જાઓ.

[ કુમારિણ અને કૌટિલ્ય જાય છે ]

વિશ્વામિત્ર : કુમારિણ! [ કુમારિણ પાઠો ફરે છે. ] વાસંતીના મડપે જઈ તેમને પાઠવે કે શુરદેવ તેમના દર્શનની ઇચ્છા રાખે છે. સમય મળે આવડી જશે.

[ કુમારિણ જાય છે ]

વિશ્વામિત્ર : સ્વર્ગની અપ્સરા! અને વામતીની અનિચિ! અવસ્થ એમાં કંઈ બેઠ આમે છે. હશે. વાસંતીને પ્રજ્ઞતા સંપૂર્ણ અને સ્વયં વૃત્તાંત મળશે. [ યોધીવાર વિચારમગ્ન રજા પડી ] સિવ! સિવ! સિવ! એ બધું નામુકામે વિચાર જ અને ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યો? સિવ! સિવ! આજ મધ્યાહ્ન સંધ્યા આદે આશ્રમના અંતર્ભાગમાં પહોં. સિવ! સિવ!

[ વિશ્વામિત્ર ગમન ]

પ્રવેશ બીજો સમાપ્ત

## પ્રવેશ ચોથો

સ્થળ :-- વાસંતીનો તરફ

સમય :-- મધ્યાહ્ન પૂરે ને ધી.

વાસંતી અને મરન

મરન : દેવી! હું તે પ્રથમથી જ હૃદયનો આચાર કરી મરો હતો. પરંતુ કાલ મધ્યાહ્નથી શરૂ પડી, કાલુ કે વિશ્વામિત્રનું તપાસવું વજ્રમુખેમયું હશે છે.

સતી : બહેને તેથી એ વધુ અમેય હોય ! મેનકાના નયનતીરે તો' તે છિન્નમિન્ન થઈ જશે. તને કદાચ બાસતું હોય કે તેમનો તપદુર્ગ વચ્ચસમ છે પણ મ્હને તો લાગે છે કે હેતી દિવાલો નવનીતની છે. નયનનું અગ્ન્યાત્મ છોડતાં તો તે પીગળી જશે. હા. પરંતુ એક વાત ધ્યાનમાં ગ્રાખવી જોઈએ. ત્હારી અને વસંતની સદાયતા વિના મેનકા પણ નિરાધાર થઈ જશે. મેનકા એકલી મેનકા તરીકે તો અધુરી જ છે. હેતી સંપૂર્ણતા તો ત્હારા અને વસંતના મિલનથી જ છે. અને જો તમારી સદાયતા ન મળે તો તો વિવામિત્ર જ વિગથી નિપડે અને પરિણામ વિપરીત આવે.

મદન : દેવી આમારી સદાયતા માટે નિઃશંક રહેજો, વસંતે તો હેતો પ્રભાવ પાચરી પણ દીધો છે. અને હું માત્ર દેવી મેનકાની જ પ્રતીક્ષા કરું છું.

વાસંતી : એ તો ધડી બે ધડીમાં આવી લાગશે. પરંતુ એટલામાં તું ત્હારા પંચદરોનું અનુસંધાન કરી ચૂકો. મેનકાના નયનોમાં અમિત શક્તિ રાખજો, કારણ કે ત્હારાં શરો હેના મેનોદ્વારા જ ગુણર્થિના દેહ અને અંતરને વીધી શકશે. માટે જડમાં એ ચેતન અર્પે એવું તેજ હેના નયનોમાં પુરજો.

મદન : દેવી ! મ્હને તે શીખવતું પડે એમ નથી તો. મ્હારો બાવ હું બજવીશ જ.

વાસંતી : વસ ! હેતી દેહલતામાં સૌંદર્યનો શ્રોત ઉભરાવજો. કે તેથી વર્ષોના દારણ તપથી, વચ્ચસમું કાલિ અનેકું-સ્નેહશૂન્ય, કામિનું હૃદય પણ આદ્રં થઈ પડીને,

મદન : દેવી ! સૌંદર્ય શોન સમીપે. કાલિન્ય આપોઆપ જ મૃદુતો સેવશે,

વાસંતી : અને વસંતને કહેજો કે નેની યૌવનમંજરીમાં કસ્તૂરીની મુગ્ધાસ બદલાવે, નેના મુખમંડલમાં શરદના મેદોજને પણ શરમાવે એવું લાવણ્ય અર્પે, કે જેથી, મધુશોકુપ ભૃંગ, દુઃ-દુઃશી, પણ આકર્ષાઈ-મુગ્ધ બની-તેને જ અનુસરે,

મદન : વસંતનું મૃગુલ્ય તો અનંતકાળથી જ જગત્પ્રદ છે,

વાસંતી : જો જો દાં ! તમારી અનુરી ચૂકશે, તો પ્રસાતાપની પ્રખર નવાળામાં જગ્યા કરશે,

મદન : દેવી ! ધિરવત્ત મહાખુશી ક્યારે એ નિષ્કળતા મળી છે કે આજે હેતી શંકા થાય ! વસંત-મદન અને મોદિની મણે તો દિમગિરિની અચળ સમાધિએ તૂટે.

વાસંતી : પરંતુ હું તો તમેજો મેનતું છું કદખૂ આ બાળકની રમત નથી, અગર્થિન્ય બલવચસ સમીપે તમારી વિપુરી કેટલીયે વાર નિષ્કળ નીચડી છે.

મદન : દેવી ! આપની મુગ્ધા રચાને છે, પરંતુ મેનકા મ્હારે મંદિરે ક્યારે પધારશે !

વાસંતી : એક પ્રદર પડી,

મદન : ત્હારે હું મંદકું. દેવી ! નમન કરું છું.

વાસંતી : વસ વિગથી નિગ્રહે [ જાય છે. ]

વાસંતી : [ અલમત ] દવં દં નિગમ શબ્દ. અલ્પ. અનિધિના રાગવતી નેશરી કાં. [ વાસંતી જાય છે. ]

પ્રવેશ મેદોસ સમાપ્ત

[ અંત ]

# સાક્ષર

વૈકુંઠ શાહ



છ તે દય જલુ ગમ્યા તહિ હાલ પલુ મામત્રા જનશાન શાતિ  
છવાઈ મહ હતી. સૌ કોઈો ધરમાં પહેલવી ગયા હતા અને રસ્તા પર ભાગ્યે જ કોઈનો  
પમરવ સંબળાતો હતો. રસ્તામાં મ્યુનીસીપાલીટીએ દીવો આમિયા જેવા ધીમે પ્રકાશ પાડેનો  
હતો. એ પ્રકાશથી એક વ્યક્તિની હાથ પડતી હતી. એ પુરુષ હતો તે ઉચો અને  
સુંકો હતો. તેના એક હાથમાં કૃષકાની જેવી હતી અને બીજા હાથમાં ત્રાણ-ચા-  
વગળદાર પુસ્તકો હતાં. તેની આંખે ચસમા હતા. તે કમર પરથી થોડો વળેયો હતો અને  
વાંમાં પરથી તેની ખુધ થોડી ઉપરી આવી હતી. તેનું ચપ બાહુ મોડુ લાગતું ન હતું  
છતાં તેની ચાપમાં જમ થે જમ ન હતું. પુસ્તકોનું વચન તે મુકેલીએ ઉચકતો હતો  
તેના પગ જરા લચકતા હતા અને હાથ દુ.ખતા હતા. થેલી અને પુખકાની હાથગરથી  
હરી તે બેઠક હાથને થોડો આગમ આપતો હતો.

એકમરખી ગતિએ ચાપતા તે બ્યકિન બીજી મેમીમાં પડેલો અને એક જૂના  
ધરનાં આરણાની સાંકળ તેણે ધીમેથી ખખડાવી. પાંચેક મિનિટ પછી બારણું ખુલ્યું  
અને એક સ્ત્રી અને શીકી સ્ત્રી ઉંચરામાં ઉભી.

“ગોળ લાવ્યા?” સ્ત્રીએ યોગા ધુરકાની પ્રથ કયો પાલુ જેવી દશમણી વ્યકિનએ  
તેનો ઉતર ન વાળ્યો. ઓરકામાં એક જૂના અને પાલિકા વિનાના રેખા પર તેણે થેલી  
અને પુખકા મક્યા અને હાથ ઘખનાં તે કત્તાનની આશમખુરગી પર પડી.

“કેમ ચોળ ન લાવ્યા નો?”

“આજે તો સમય ન મળ્યો. કાલે જરૂર લાવીશ.”

“કાલે ઘણાં શું નાંખીશ, મારું માથું?”

“આજે તો શિક્ષકમંડળની સભા હતી.”

“કયે દિવસે તમારે સભા નથી દોની, ધવંતું કયું?”

“કાલે તો જવું હતી દશકા.”

“દૂધવાળાના પૈસા ન આપી આ પાક આજે ત્રોટરર બેસે આવીને ઉતારાની  
હરી ગયો. તમને શું છે? નમે તો આપો દિવસ રખડ્યા હશે હો અને તમને તો

મરવા જેવું લાગે છે.”

“આજે પૈસા આપી જઈશ.”

‘મને લુગડા ક્યારે અપાવો છો? આ મહિના-એ મહિનામાં દિવાળીનું યાંત્રણ આવશે ત્યારે શું આ ચીંથરાં પહેરી બહાર નીકળીશ? આજ સુધી તો મારા બાપને લુગડો ઉઝાડાંકયું, હવે તો બે લુગડાં અપાવો!’

“આવતે રવિવારે વાત.”

“રવિવારે તમારા મંડળની સભા હતો.”

“રવિવારે જરૂર. બસ” પુરુષ આશ્ચર્યચકીત પરથી ઉઠ્યો. “આજે જમવાનું શું છે?”

“આ બચુને હીંચકો નાંખો છું ગરમ કરી દઉં.”

પુરુષે હિંચકો નાંખવા માંડ્યો અને તેની સ્ત્રી રસોડામાં ગઈ.

કરુણાશંકર એક ગરીબ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ્યો હતો. તેના બાપે તો સંસ્કૃત પાઠશાળા સિવાય બીજું શિક્ષણ મેળવ્યું ન હતું પણ જમાનાને અનુસરી કરુણાશંકરને તેમણે અંગ્રેજી શિક્ષણ આપ્યું. કરુણાશંકર નાનપણથી ચાસાક અને અભ્યાસી હતો. પુસ્તકો વાંચવાનો તેને શોખ હતો. તેના મિત્રમંડળમાં રમવાને તેને ગમતું ન હતું. તે કરતાં તો પુસ્તકોની મૈત્રી તેને નાનપણથી જ પસંદ પડતી હતી. નિશાળની રમતો અને સવારસાંજના અવકાશમાં તે પુસ્તકોના સહવાસથી જ આનંદ માણતો હતો.

વરસ જતાં કરુણાશંકરનો અભ્યાસ વધતો ગયો. તે એક પછી એક ધોરણમાંથી પસાર થતો ગયો અને બીજા જાણીતા લેખકોની દૃષ્ટિઓ વાંચી તેનું વાચન અને તેનો સાહિત્યનો અભ્યાસ પણ વિસ્તાર પામતો ગયો.

જન્મથી જ તે શરીરે સુઝો અને દુર્બળ હતો અને દિન પ્રતિ દિન વધતા માનસિક બોળથી તેની તનદુસ્તીને મુઠરવા અવકાશ ન રહ્યો. પણ તેની જાનની તરસ તો વધતી જ ગઈ અને તેણે જુદાંજુદાં લેખકોનાં પુસ્તકો પદ્ધતિસર વાંચ્યાં.

સાહિત્યવાચનથી તેના શિક્ષણને આંચ ન આપી અને બ્રાહ્મણનાતમાં કરુણાશંકરે મૅટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરવાનું પહેલું માન મેળવ્યું. તેના બાપની છાતી ગતગત કુસી અને ગામની છોકરીઓનાં માથાપે કરુણાશંકર માટે પથપડી કરવા માંડી. કરુણાશંકરના બાપનું દિલ ખીંગળી ગયું અને પુત્રના વિરોધ છતાં તેમણે લગ્ન કરવા આમ્રદ કર્યો. તેમના વાતાવરણમાં બ્યાં જોઈએ ત્યાં બાળલગ્ન જ પ્રચલિત હતાં એટલે કરુણાશંકરે બાપને રાજ રાખવા વિદ્યા સાથે લગ્ન કરવાનું સ્વીકૃત્યું.

કરુણાશંકરની પત્નીનું નામ વિદ્યા હતું પણ તે નામ માટે તેનો દાવો સાચો

ઓછો હતો. તે નિરક્ષર અને જૂનવાણી વિચારની હતી પણ કશ્ચાચકરને સંબંધ તો હવે અને કુશીલ કુળ સાથે તેમના બાપે યોજ્યો હતો અને તે જ માધી ઉપયોગી વસ્તુ હતી એમ સૌ માનતા હતા.

મદ્રાસની પરીક્ષા પછી ઉત્તરભારતી રત્નમાં કશ્ચાચકર ઘેરે ગયા અને વિદ્યા તેમને પર રહેવા આપી. કશ્ચાચકરને વિદ્યાભ્યાસની તાલાવેલી લાગી હતી અને તેમના પિતાશ્રીની પણ એવી ઇચ્છા હતી કે પોતાનો પુત્ર અભીગામીને ક્ષેત્ર પર કે બેગિસ્ટર થાય તો તેમનું નામ અમર થઈ જાય. એટલે રત્ન જૂનનાં કશ્ચાચકર અમદાવાદની કોલેજમાં શામલ થયા.

છાટ્ટી વાનાવંશી અને દોસ્ટોવમાં મળતા અવકાશને લીધે કશ્ચાચકરનું જીવનવહેણ કંઈક જુદી દિશામાં વળ્યું. તેમને રચનાત્મક કામ કરવાનો શોખ લાગ્યો. તેમનું વાચન વધુ ને વધુ વિકાસ પામતું ગયું અને તેને પશ્ચિમી કંઈક સાહિત્યમગ્ન કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ. ત્રણ વર્ષથી તેમણે યુગ્મજાની અને અંગ્રેજી લેખકોની કૃતિઓ લુહાલુહા દ્રષ્ટિએ વાંચી હતી. સાહિત્યના પ્રત્યેક ખડખડા કલા કેને કહેવાય અને જૂનાજૂના લેખકોમાં કલાનો અદા કેટલો છે તે માટે તેમણે સરીક નોંધ વાંચી હતી એટલે સરકારી સાહિત્ય કેવું હોય તે જ મૂળ વિચારે તેમનામાં થડાઈ હતા. વધારામાં તેમનામાં વિદ્યાર્થીની સ્વૈચ્છાઈ હતી અને દરેક વિખ્યાત લેખકનાં પુસ્તકો વાંચ્યા પછી તે માટે પોતાનો મન અને દીક્ષા નોંધી લેવા કશ્ચાચકરે કાળજી રાખી હતી. આ સમાધાની તૈયારી પછી કશ્ચાચકરે રચનાત્મક દીક્ષા કરી યુગ્મજાની સાહિત્યને સુધારવાનું કામ હાથ ધરવા વિચાર કર્યો. 'યુગ્મજાની સાહિત્ય પર નિરેશી સાહિત્યની છાયા' એ વિષય પર તેમણે 'મિન્ડુ' ખાં બધું લેખની નાની લેખમળા મોકલી. તે લેખમાળા સ્વીકારી એટલું જ નહિ પણ સાહિત્યખાતેએ તેને વધારી.

અજ્ઞાત અને સાહિત્ય બેકમાં કશ્ચાચકરે એકસરખી પ્રગતિ સાધી. એ કે રેનિમ, એડમિન્ટન કે પીંગિયો શુ તે સમજવા પણ કશ્ચાચકરે પ્રયત્ન ન કર્યો છતાં કોલેજના પુસ્તકાલયમાં ફાટકો સુધી બેસી તે જાણીતા થયા. રાત્રે કોલેજના બિનપરવા વિદ્યાર્થીઓની મિત્રલસમાં કશ્ચાચકર અત્યા નહિ છતાં મોડી રાત સુધી લેખો લખી તેઓ 'લહિયો' નું નામ પ્રાપ્ત કરી ટેકડીનું કારણ બન્યા.

સમયનો પ્રવાહ અનૂદ વગેરે ગયો અને કશ્ચાચકર છંદરની પરીક્ષામાં બીજા વર્ગમાં હતીઈ થયા. તેમનાં માતાપિતા તે જોઈ હરખાયાં. સાહિત્યજગતમાં પણ કશ્ચાચકરે ટીકટીક ફૂલ કરી. તેમના ટીકાલેખો 'મિન્ડુ'નું એક અગત્યનું અંગ બની રહ્યા અને તે નિયમિત પ્રકાશન પામ્યા.

જુનિયર બી. એ. ની પરીક્ષા પાસે આવતી હતી ત્યારે કશ્ચાચકરને તારવાળાએ અજ્ઞાપ્ત. તેમના પિતાશ્રી જીવનજોડ જૂનાજાની આગળી પર હતી. કશ્ચાચકર આજ પોતાં ત્યારે તેમના પિતાશ્રીના દેહાંતેથી રાખ લિવાય બીજું કંઈ રહ્યું ન હતું.

તેમનું દુઃખ એટલેથી ન ઓટકયું. પિતાના મૃત્યુના આધારથી કરુણાશંકરની માતાને પણ માંદગી આવી અને તે પણ હવસદોસરની થશે એમ ડોક્ટરશની ચેતવણી મળી. કરુણાશંકરે અધા શક્ય ઉપાયો અજમાવ્યા પણ તેમની માતા પણ કુટુંબને સર્વે જોગે કરુણાશંકર પર નાંખી પરસોઠ સીધાવી.

વિશાળ જગતમાં કરુણાશંકર અને વિદ્યા એકલા-અટૂલાં હતાં. પિતાના મૃત્યુ પછી જ કરુણાશંકરને ખર્ચ પડી હતી કે પોતાને બચાવવા માટે માતાએ ધરનાં ધરેણાં વેચ્યાં હતાં અને પિતાએ દેવું ક્યું હતું. તેમને મદદ કરી શકે એવા કાકા-મામા ન હતા. તેમના એકલવાયા સ્વભાવને લીધે કરુણાશંકરે જિંદગીભરમાં કોઇ સાથે ખાસ મિત્રતા બાંધી ન હતી એટલે અભ્યાસ પૂર્ણ કરવા માટે કોઇની પણ મદદ મળે એ સંભવિત ન હતું. યુવાન કરુણાશંકર ઉચ્ચ કેળવણીનાં સ્વપ્ન સેવતા હતા. વિદ્યાર્થી અને જુદીના સહકારથી જીવન આદર્શ રીતે વીતાવવાની ભાવના સેવતા હતા. પણ યુવાનીના અધિકારમાં નાણાંતંગી અને કુટુંબજીવન તેમની સામે વાઘની બે આંખ માફક ટગમગી રહ્યાં હતાં અને ત્રાસ દેતાં હતાં.

કરુણાશંકરના સલાહકારમાં વિદ્યા એકલી જ હતી. તે અસંસ્કારી હતી. કરુણાશંકરની ઉંમરનાં ખીખ યુવાનો ત્રીસ-ચાલીસ રૂપિયા કમાતા થઇ ગયા હતા ત્યારે કરુણાશંકર ભણે એ જ તેને અચુક્ત લાગતું હતું. એટલે જ્યારે કરુણાશંકરે તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે અભ્યાસ છોડી દેવાની બેધડક સલાહ આપી.

કરુણાશંકર અધાગમાં ગોથાં ખાતા હતા. થોડું વધુ દેવું કરી ઐત્યુએટે થવું કે અભ્યાસ છોડી દઈ બાપે કરેલું દેવું પતારી દેવું એ બે માર્ગમાંથી શું પસંદ કરવું તે તેમને સમજાતું ન હતું. વિદ્યાની સલાહથી અભ્યાસત્યાગતું ત્રાજવું નમી પડ્યું અને કરુણાશંકરે અમદાવાદ જઈ કોલેજ-જીવનને નમસ્કાર કર્યો.

અભ્યાસ છોડ્યા પછી નોકરી શોધવાનો પ્રશ્ન આવ્યો. અમદાવાદમાં તો કેટલાંયે યુવાનો નોકરી ન મળતાં આત્મહત્યા કરતા હતા એટલે શહેરમાં જવાનો વિચાર કરુણાશંકરે કર્યો જ નહિ. પોતાનું ગામ તદ્દન નાનું ન હતું. તેમાં એક હાઇસ્કૂલ હતી એટલે વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરી કરુણાશંકરે ગામમાં જ નોકરી શોધી લેવા કસવ કર્યો.

જે શાળામાં પોતે શિષ્ય હતા તેમાં જ કરુણાશંકર ત્રણ વરસમાં શિક્ષક બન્યા અને બે વરસ પહેલાં જ તેમના શિક્ષક હતા તેમના તેઓ જોડીદાર બન્યા. ચાલીસ રૂપિયાનો પગાર કરુણાશંકરને આકર્ષક ન લાગ્યો પણ શહેરની એકારીથી તેઓ અનુભવ ન હતા એટલે ચાલીસ રૂપિયા સ્વીકારી કરુણાશંકરે સંતોષ માન્યો.

શિક્ષક અને ગૃહસ્થ બન્યા પછી કરુણાશંકરની ઉપાધ વધી. ચાલીસ રૂપિયામાં ખાપના વારસામાં મળેલા દેવાના હપતા ભરવાનું અશક્ય હતું. વળી ઘર ચલાવતાં જાણ્યા-અજાણ્યા ખર્ચ કેમ આવી પહોંચે છે તેનો ખ્યાલ તેમને અનુભવ પછી જ આવ્યો.

એટલે ત્રણ માસના મૃદુલ્યન પછી કસ્ટોડિયનને ઘરની આવક-ગતવડના બે પાસા કેમ મરખાં કરવાં તે પ્રશ્ન યાદ પડ્યો.

એ સંકટમાંથી બહાર નીકળવા તેમણે બે વિદ્યાર્થીઓને ખાનગી શિક્ષણ આપવા શરૂઆત કરી. આવકમાં પંદર રૂપિયાનો વધારો થયો એટલે વ્યર્થિક આશ્નો કંઈ એમણી થઈ પણ સમયનો અભાવ તેમને હાથવા માંડ્યો.

કસ્ટોડિયનને આશ્રય શિક્ષક ધંધાની કચ્છા હતી. અને આશ્રય શિક્ષક બનવા નિશાળના પાઠ માટે સામગ્રી તૈયાર કરવાની આવશ્યકતા હતી. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ નામ કાઢવાની તેમની આકાંક્ષા તરત બે એમણી થઈ ન હતી એટલે તે પ્રવૃત્તિ પણ તેમના સમયની આશ્રય રાખતી હતી.

શાળાની સાત કચ્છાની નોકરી, બે વિદ્યાર્થીને શિક્ષણ આપવાના ત્રણ કચ્છા અને શાળાના પાઠની જવાબદારી માટે સરેરાશ બે કચ્છા એક બાર કચ્છા તો તેમના રોજગાર જ રહેતા હતા. તે ઉપરાંત કસ્ટોડિયનના મનમાં અનેક ઇચ્છા જીવત રહેતી. વિદ્યાર્થીઓને એકધારું અને પદનિસર શિક્ષણ મળે એ માટે શિક્ષકોનું એક મંડળ સ્થાપવાના તેમને ડોઢ હતા. વિદ્યાર્થીઓમાં વિવેચન કરવાની શક્તિ ખીસે તે માટે વિદ્યાર્થીમંડળ કાઢી તેના આશ્રય નીચે સમાઓ ગોઠવવાનો વિચાર તેમના અંતરમાં હમેશા ઘૂમતો હતો.

આ બધા વ્યવસ્થા ઉપરાંત કસ્ટોડિયનની પ્રિય રમત-સાહિત્ય-સમય માંગતી હતી. નાનકડાં સારેરામાં તેમણે પગુડની નોકરી સ્વીકારી હતી છતાં મુર્ખરમાહિત્યમાં વિવેચક અને વિચારક બની નામ મેળવવાના તેમના રોજગારે હજી એટલા પાણી સ્પર્શ્યાં ન હતાં. પરિણામે દુર્બળ બિચારા કસ્ટોડિયનને શુદ્ધિમય જીવન વીનાવતાં ચોવીસ કચ્છાં એટલા પડતા હતા.

સમયની કુચ આંધુ રહી અને કસ્ટોડિયનના જીવને અનેક જોતાં અનુભવ્યાં. શિક્ષકમંડળ અને વિદ્યાર્થીમંડળની સ્થાપના થઈ અને કસ્ટોડિયનને હરથ હળતુ થયું પણ તેમને બીજી ઉપાધિઓ વળમો. સાહિત્યમાં તેમનું રચના ક્ષિપ્રપ્રતિષ્ઠિત થયું અને તેમના સેમેસ્ટી માંગણી વધવા માડી. આ માંગણીઓથી કસ્ટોડિયનને સદબંધન અને અનંત થયો પણ સમયનો અભાવ તેમને બારે ત્રાસ દેતો હતો. તદુપરાંત તેમની કુટુંબની જાંબળે વધવા માંડી છ તરમખા તેમને ધેર ચાર યોડિયાં બંધાયાં અને પ્રત્યેક બાળકના જન્મ સાથે કસ્ટોડિયનની ચિંતા અને તેમની આર્થિક વિઠાબજીઓ વધતી ચાલી.

"આલેને, ખૂબ પાડી ધારો દુખે પણ હજી સંભળતું નથી"

કસ્ટોડિયનને હાથ બાળકને દિવેળાએ દબો પણ તેમની આંખ પગપર મીંચાઈ ગઈ હતી. રિજાની જૂમળી તે બગી વેડે.

“જરા આંખ મળી ગઇ હતી.”

“તમારી આંખ શું કામ ન મળે ! આખો દિવસ રખડવું અને હવે ઉંઘવું અમને તો આખો દિવસ ધરતું ગદ્ગદતર કરી ઉંઘવાનું નહિ જોઇએ, ખરું ને !”

“તેની તને કોણે ના કહી ? જા, વિદ્યા તું સુઈ જા, મારે જે જોઇશે તે હું હાયે લઇ લઇશ.”

વિદ્યા પાટલા પરથી ઊઠી અને હાથ ધોઇ પથારીમાં પડી.

કરુણાશંકર જમીને ઉઠ્યા ત્યારે વિદ્યાનાં નસકોરાં બોલતાં હતાં. તેમણે પોતાનાં ચારે બાજુ તરફ વાતસલ્યથી જોયું. સૌથી નાના છોકરાને બે-ચાર ચુંબન કર્યાં અને બહાર પડતી હિકળથી બચાવવાને સૌ છોકરાઓને અને વિદ્યાને ઓઢણ ઓઢાડ્યાં.

પછી કરુણાશંકરે નિશાળમાંથી લાવેલી કોમ્પોઝિશનની ચોપડીઓ થેલીમાંથી કાઢી અને તે તપાસવા બેઠા. યંત્રવત તેમની આંગળીઓ અને લાલ પેન્સીલ ફરતાં હતાં અને નિબંધને છેડે માર્ક મૂકતા હતા. કરુણાશંકરની કરોડ વેદના કરતી હતી અને તે ઓઢી કરવા કરુણાશંકર આજસ મરડતા હતા. સાઝઅગિયારનો ટકોરો થયો અને તેમનું અંગ વૂટવું લાગ્યું.

“હવે કાલે સુધારશે.” તેઓ મનમાં બળડ્યા અને બાકી રહેલી ચોપડીઓ થેલીમાં મૂકી, દીવાનો પ્રકાશ ધીમે કરી સૂતાની તૈયારી કરવા માંડી.

“આ, પાણી” કરુણાશંકરનો સૌથી મોટો છોકરો પથારીમાં બેઠો થયો. કરુણાશંકરે તેને પંખાળી પાણી આપ્યું, એવામાં તેમના નાના છોકરાએ ઝોરડો ગગવી મૂક્યો, કરુણાશંકરે ઝાળી હલાવી પણ બોકરો શાંત પડ્યો નહિ, એટલે બાળકને બહાર કાઢી કરુણાશંકરે થોડો ફેરવ્યો પણ તેનું રક્ત ઓછું ન થયું. છેવટે, બાળકને થોડું દૂધ આપી જરા શાંત થયું અને ફરીથી થોડીયામાં સુવાડ્યું.

“આજે તો તેરમી ચઇ,” કરુણાશંકરને એકદમ યાદ આવ્યું “‘જ્યોતિ’ ના દીવાળી અંક માટે પંદરમી તારીખે લેખ મોકલવો જોઇએ. આજે તો લેખ શરૂ કરવો જ જોઇએ.”

કરુણાશંકરે બાળક તરફ નજર કરી. તે અર્ધનિદ્રામાં હતો. થોડીવાર હીંચકો નાંખી કરુણાશંકર ઉઠ્યા, કંડીલનો પ્રકાશ મોટો કર્યો અને લખવાની સામગ્રી લઈ ‘જ્યોતિ’ ના દીવાળી અંક માટે લેખ લખવા બેઠા.





## અમૂર્ત સ્વપ્ન

તપાંતજાં વાગની પદામાં  
 હજીય એ આખમડી તરે છે  
 અથા તળાં કોઈ અપ્ય વર્તને  
 અમૂર્ત સ્વપ્ને ધનની ઠી છે :

કોમાર આયા, અનિવાર્ય આયા,  
 ઉત્પાદન્ય નિર્મળ રંગ તાબડ,  
 અ્યાં પ્રાણી પુલકપ્રકાશ પાંખડી  
 આજુ દસીને ઉપડી રહે જરી.

નીચાં ઉત્તેજાં ધરખોરજાંની  
 માથે પડે નિર્મળપાર પાછી,  
 નેવાંતણે મોદક મર્મર જ્વલિ  
 રેડ્યા હરે વર્ષિત રમ્ય રાગિની.

ફળીમડી નાનકડું તગાવ  
 અથા, ને જાગ ભરી વહે છે,  
 થેરી જહાડે સદુ પારિયા થતે,  
 ને પૂર પેલાં, નિજ મન્ય રેલે.

ત્યાં એક હાથે ત્રણે નોડ, મોખડી,  
 છત્રી ધરીને ઉર સાથ હાજર્તા,  
 પાછીમડી ક્યાંય રખે જશે પડી  
 એ બીજીથી ખૂબ અથેન આત્યાં,

“જરા આંખ મળી ગઇ હતી.”

“તમારી આંખ શું કામ ન મળે! આખો દિવસ રખડવું અને હવે ઉંઘવું અમને તો આખો દિવસ ધરતું ગદ્દાવૈતરું કરી ઉંઘવાનું નહિ જોઇએ, ખરું ને!”

“તેની તને કોણે ના કહી? જા, વિદ્યા તું સુઈ જા, મારે જે જોઇશે તે હું હાથે લઇ લઇશ.”

વિદ્યા પાટલા પરથી ઊઠી અને હાથ ધોઇ પથારીમાં પડી.

કરુણાશંકર જમીને ઉઠ્યા ત્યારે વિદ્યાનાં નસકોરાં બોલતાં હતાં. તેમણે પોતાનાં ચારે બાળક તરફ વાત્સલ્યથી જોયું. સૌથી નાના છોકરાને બે-ચાર ચુંબન કર્યા અને બહાર પડતી હિફાળથી બચાવવાને સૌ છોકરાઓને અને વિદ્યાને ઓઢણ ઓઢાડ્યાં.

પછી કરુણાશંકરે નિશાળમાંથી લાવેલી કોમ્પોઝિશનની ચોપડીઓ થેલીમાંથી કાઢી અને તે તપાસવા બેઠા. યંત્રવત તેમની આંગળીઓ અને લાલ પેન્સીલ ફરતાં હતાં અને નિખંધને છેડે માર્ક મૂકતા હતા. કરુણાશંકરની કરોડ વેદના ફરતી હતી અને તે ઓછી કરવા કરુણાશંકર આળસ મરડતા હતા. સાડાઅંગિયારનો ટકોરો થયો અને તેમનું અંગ તૂટતું લાગ્યું.

“હવે કાંડે સુધારાશે.” તેઓ મનમાં બબડ્યા અને બાકી રહેલી ચોપડીઓ થેલીમાં મૂકી, દીવાનો પ્રકાશ ધીમે કરી સવાની તૈયારી કરવા માંડી.

“આ, પાણી” કરુણાશંકરનો સૌથી મોટો છોકરો પથારીમાં બેઠો થયો. કરુણાશંકરે તેને પંખાની પાણી આપ્યું, એવામાં તેમના નાના છોકરાએ ચોરડો ગળાવી મૂક્યો, કરુણાશંકરે ઝોળી હલાવી પણ એકરો શાંત પડ્યો નહિ, એટલે બાળકને બહાર કાઢી કરુણાશંકરે થોડો ફરવો પણ તેનું રૂદન ઓછું ન થયું. છેવટે, બાળકને થોડું દૂધ આપી જરા શાંત થયું અને ફરીથી થોડિયામાં સુવાડ્યું.

“આજે તો તેરમી યજ્ઞ” કરુણાશંકરને એકદમ યાદ આવ્યું. “‘જ્યોતિ’ ના દીવાળી અંક માટે પંદરમી તારીખે લેખ મોકલવો જોઇએ. આજે તો લેખ શરૂ કરવો જ જોઇએ.”

કરુણાશંકરે બાળક તરફ નજર કરી. તે અર્ધનિદ્રામાં હતો. થોડીવાર દીવાનો નાંખી કરુણાશંકર ઉઠ્યા, કંડીલનો પ્રકાશ મોટો કર્યો અને લખવાની સામગ્રી લઇ ‘જ્યોતિ’ ના દીવાળી અંક માટે લેખ લખવા બેઠા.



ખી શકાય એવી સગવડ રાખવામાં આવી છે. તે માટે આવાં વેપારી વિમાનોને સરકારે રક્ષી ખૂબ ઉત્તેજન આપાય છે. પોસ્ટ ખાતું તેમને વાર્ષિક વર્ષાસતે બાંધી આપે છે. સરકારનું વિમાનખાતું એ વિમાન બનાવનાર અને દોડાવનાર ખાનગી કંપનીઓને વાર્ષિક મદદો આપે છે. વિમાનોને અત્યંત વેગવાન બનાવવા તથા ઘણા વખત સુધી વ્યાકાશગામી બનાવવા માટે પુષ્કળ ધનામો ખાનગી ધનવાનો જાહેર કરે છે. એ વિમાનોમાં નવીનવી શોધો કરનારાઓને ભારે ઉત્તેજન મળે છે. વિમાનગૃહોની સગવડ મોટા પ્રમાણમાં થઈ છે, આખા જગતની પ્રદક્ષિણા કરવી હોય તો આરામ માટે પેટ્રોલ ભરવા માટે અનેક એરોડ્રોમની સાંકળ યોગ્ય સ્થાનોએ ગોઠવવામાં આવી છે. તે સિવાય વાયુચક્ર-શાસ્ત્રીઓ પણ હવાના ફેરફારોની વારંવાર ખબરો આપ્યા કરે છે. વિમાની વિધાને ખૂબ સફળ, સિદ્ધ, સલામત અને સગવડવાળી બનાવવાને અયાગ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે.

### હિંદમાં લશ્કરી વાયુયાનો

લશ્કરી નગરે હિંદનો જગ્યાવ યવો જોઈએ. તે માટે મુખ્ય સાધન વાયુયાનોને ગણવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ હિંદી લશ્કરી ખાતું બહુ સંકીર્ણ વિચારો ધરાવે છે. હિંદીઓને બહુ જ દયાણુને અંતે સહેજસાજ છુટછાટ આપવાનું તે પસંદ કરે છે. આથી લશ્કરી વાયુયાનોમાં પાછલાટ કે હાંકનારાઓ લગભગ બધા ચેટ્ચિટનના વંતનીઓ જ છે. એમાં હિંદીઓને માટે પ્રવેશ હમણાં સુધી શક્ય બન્યો નથી. તે સિવાય લશ્કરી વાયુયાનો સરહદના પ્રાંતમાં તાપકાવણાઓ ઉપર એરો ગ્રાસના ગોળાઓનો વરસાદ વરસાવે છે. તાપકાવણાઓને સમ કરવા માટે આસપાસનાં ગામડાંમાં બાંધેલાં જ બંધકર મારે ચક્રાવચામાં આવે છે તે સામે હિંદી પ્રત્નો સખ્ત વાંધા છે.

### હિંદમાં વેપારી વાયુયાનો

હિંદમાં લશ્કરી ઉપયોગમાં છેવટે કામ આપી શકે એવી નિયંત્રણાથી સિવિલ વિમાનોને હમણાં હમણાં ખૂબ ઉત્તેજન આપાય છે. આમાં સૌથી મોટી કંપની 'ઈમ્પીરીયલ એરવેજ' છે. એ લંડનની કંપનીમાં માત્ર યુરોપીયન ડાયરેક્ટરો છે. એની મુડી સર્વે વીજાપતમાં બેગી થઈ છે. શેર હોડરો પણ અંગ્રેજો જ છે. એનો વહીવટ પણ લંડનમાં ચાલે છે. આ ઈમ્પીરીયલ એરવેજ વિજાપતના મુખ્ય મથક કોચિનથી તે કરાંચી સુધી અંધવાડિયામાં એક વિમાન પ્રવાસીઓ અને પોસ્ટ લઈ આવતું હતું. હમણાં બે વિમાનો દર સપ્તાહમાં આવે છે. પરંતુ ૧૯૩૭ પછી પાંચ વિમાનો કરાંચી ખાતે યુરોપથી આવનાર છે એવો કાર્યક્રમ ચોક્કસ છે. આ વિમાનો પાંચ દિવસે લંડન પહોંચે છે. પરંતુ ધીમે ધીમે ત્રણ દિવસોમાં લંડન પહોંચશે એવી ગોઠવણો ઉપર વિચાર ચાલે છે. એ વિમાનોનાં પાછલોટો અને ચાક્રો અંગ્રેજો છે.

### તાતા એરવેજ નિમિટ્ત

હિંદના ઉદ્યોગોમાં સૌથી પ્રગતિશીલ કંપની તરીકે તાતાઓ અગ્રગણ્ય છે. એમણે કરાંચીથી મુંબઈ, ત્યાંથી દેરાણાદ થઈ મદ્રાસ અને ત્યાંથી દોસગોની વિમાની સર્વિસ ચાલુ કરી છે. રસ્તામાં નીલાન્દમની પણ મુલાકાત લે છે. પોસ્ટ અને પેસેન્જરો સૌ ઉપાડે

છે. હિંદી સરકારના વિમાની ખાતા તરફથી એને મોટ મળે છે. દેશી વિમાની રેશુવર સર્વિસ એક જ છે. બીજી હિંદમાં સર્વિસ છે. પરંતુ તે ઇંગ્લીશીયન એરવેઝ કોર્પોરેશની પેટા સાહન છે. કરંચીથી એરપુર અને દિલ્લી સુધી એક સાહન છે. રસ્તામાં અવ્વાડાબાદ પણ આવે છે કલકત્તાની સાહન પણ છે. સુબર્બી કલકત્તા અને ત્યાંથી રથુન સુધી અવરથ છે. બીજી સાહન કલકત્તાથી મીંગાપુર અને એશિયાના પૂર્વ ભાગમાં જાય છે. એ સાહન જાય સુધી જાય છે. હિંદને માર્ગે જતી હોવાથી એમાં પણ યુરોપની કિંદો મળે છે. એ સાહનમાં વિમાનો ધમ્મ સરમ અને મગાવડમાં છે. ફ્રેંચ સાહન મીંગાપુર બંધને જાય છે. વિમાનોમાં ઝડપ અને મદમ મગવડ મેં કરનાં એ વિમાનોમાં વધારે છે.

### મકીલું

આ વિમાનો સર્વે યુરોપનો કાબજામાં અને છે. હિંદમાં એનાં કારખાનાં નથી. હિંદી સરકારની નીતિ હિંદને પરાવળની સખચની છે. એટલે કાલ ઉદ્યોગને સરકારના હિસાબે ખોલવાની ઇચ્છા નથી. મોટર, રેલ્વે એન્જનો, બસનાં એન્જનો, વિમાનનાં એન્જનોનો હિંદમાં બહુ ધોડો ખપ છે. પરંતુ હિંદી સરકાર હિંદને અપત સતેલી બનાવતી નથી. દરેક પંત્રકામ યુરોપથી જ મગાવતુ પડે છે. હિંદી પ્રભાં પણ વજ કામોનો ઉત્સાહ નથી. દને લોક અને પોલા પુષ્કળ પ્રમાણમાં હિંદમાં થાય છે. ટોસિયાર કારીગરો પણ મળે છે. પરંતુ આ વધે બનાવવા માટે મૂડી બહાર આવતી નથી. સર વિવેકદેવે આ વિષયમાં પ્રયત્નો કરે છે. પરંતુ હજી સફળ થતાં સાંભળ્યું નથી.

### હિંદી સરકાર

વિમાનો લક્ષરના બનાવતું બહુ અમળતું અગ હોવાથી હિંદી સરકાર આપારી વિમાનવટને ઉત્તેજન આપવા ઉત્સુક છે. આ માટે દર વર્ષે ત્રણેક લાખ રૂપિયા મોટ રૂપે ખર્ચા છે. દવેના અંદાજપ્રેમમાં બહુ જ સારી રકમે વિમાનખાતાના વિકાસ માટે દર વર્ષે નીકળશે. આ ખાતુ અવિચ્છમાં બહુ પ્રગતિશીલ અને એવી હિંદી સરકારની દૃઢ મુખ છે. નમદીતના અવિચ્છમાં એશિયામાં જેવા નિદિય સામાજ્યોનાં પ્રદેશ છે, તે સેા સાથે વિમાની સખધ જોડાઈ જવાની યોજના છે. રેલ્વે, સ્ટીમર અને મોટરબસો તે કરનાં પણ વીમાનોને વિશેષ મહત્ત્વ આપી પેમેન્ટો અને પોરટો અવહાર મુખત્તે આ સાધનદારા સખચની સરકારની ઇચ્છા છે. જેમ વિમાનોનો વિકાસ વધતો જશે તેમ માલ ઉપહરખતું અંતર પણ વિમાનો બની શકશે એવી વજ તજ્જો રામે છે. આ માટે રોજ્ય રથોએ એરોફોનસ બાંધવાની દમખુશી જ સગવડો બની રહી છે. હિંદમાં મુખ્ય રથો એરોફોનસ બધાઈ ગયાં છે. રાનિયા ઉડ્ડનનાં સખધો પણ વચાવચામાં આવ્યાં છે. એને માટે વાયરલેસ તારોની સખધ કરવામાં આવી છે.

### દાયકેટલ દેશ સિવિલ એવિએશન

આ વિમાની ખાતું ઉપકા અધિકારીના દાય દેશ મુખમાં આવ્યું છે. વાહસરખના વેધર અને ઉદ્યોગખાતના સખધની એન્જ ઉપર દેખરેખ છે. હિંદમાં વિમાનનાં મુખ્ય મખો કરંચી, બામશેલી અને દિલ્લી છે. તે સિવાય દરેક મોટા શહેરમાં એરોફોનસ બધાઈ

નાની ઓરીસો નીભાવવામાં આવે છે. એ અધિકારીના હાથ નીચે અનેક ઇન્સપેક્ટરો અને એરોપ્લેન ઓરીસરો છે. દર અદ્યાદિક રિપોર્ટ એરોપ્લેનખાતાના વડા કર્નલ શીપસને મુકવામાં આવે છે, તે સિવાય એરોક્લબ ઓફ ઇન્ડિયા ઉપરના અધિકારીની સૂચનાઓ મુજબ ખાતમી કસબો ઉપર દેખરેખ રાખે છે. કોઈપણ સરકારી ખાતા કરતાં આ ખાતું વધારે પ્રગતિશીલ છે.

### હિંદી વિદ્યાર્થીઓને કૌટુંબિકશિક્ષા

સને ૧૯૩૩થી આકે હિંદી વિદ્યાર્થી યુવકોને પસંદ કરી વિદ્યાવત મૂકે છે. તેમને વાર્ષિક ૨૪૦ પૌંડની સ્કોલરશીપ મળે છે. વિદ્યાવતમાં તે પણ એ વરસનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે. તેમણે લંડનની ઈમ્પીરીયલ કોલેજ ઓફ સાયન્સમાં શિક્ષણ લેવાનું હોય છે. દરેક યુવક હિંદી વિશ્વવિદ્યાલયનો B. Sc. હોતો જોઈએ. તેમણે પછી લંડનના કૉલેજના મથક ખાતેના વિમાની ખાતામાં વિમાનવિદ્યા શીખવી જોઈએ. અથવા ખાસ નિયત કરેલાં વિમાન બનાવવાના કારખાનાઓમાં કામ કરવું જોઈએ. એમને વિમાનઉડ્ડયનની કળા શીખવવામાં આવે છે. યોગ યોગ એ યુવકો વિદ્યાવતથી પાછા ફર્યા છે. ભવિષ્યમાં વધારે ફરો એમને એરોપ્લેનના અધિકારીઓ અથવા વિમાન ચલાવનાર તરીકે નિમવા ધારણ છે. હવે ધણાખરા અધિકારીઓ અંગ્રેજોના હાથમાં છે પરંતુ મધ્યસ્થધારાસખાને આપેલાં વચન મુજબ હિંદીઓને એ ખાતામાં અધિકાર મળે એવી નીતિ ભવિષ્ય માટે મહણ કરાઈ છે.

### એરો કલમ ઓફ ઇન્ડિયા અને અર્મી.

માર્ચ ૧૯૨૭થી વિમાની ચળવળે હિંદમાં સક્રિય રૂપ ધણું ઢાળું. સૌથી પહેલાં ખાનગી વિમાની વિકાસમાં મુંબઈના કરોડાધિપતિ સર વિશ્વર સામુને ઉઠો દસ લેવા માંડ્યો. મધ્યસ્થ ધારાસભામાં પણ એ વિષય ઉપર દસમથ ચર્ચા એ જ સમયમાં થઈ. એ જ માસમાં હિંદની એરો કલમની સ્થાપના મધ્યસ્થ ધારાસભાના ચાલીસ સભ્યો એમાં સભ્યો ચવાથી થઈ. સપ્ટેમ્બરમાં એની પ્રથમ બેઠક મળી ત્યારે (રીમલા ખાતે) મધ્યસ્થ ધારાસભાના ૧૦૦ સભ્યો અને બહારના સભ્યો ૧૯૭ મળી ૨૯૭ સભ્યો બન્યા. હિંદી, કલકત્તા, મુંબઈ અને અલગાદમાં એ સપ્ટેમ્બરમાં બહુ વગચાળી કમિટીઓ નીમાઈ. સરકારે એ વિમાન ઉડ્ડયનને ઉત્તેજન આપવા ઓરો જાહેર કરી. આથી જુદે જુદે સ્થળે વિમાનો ઉડવાનાં સાધનો માટે શોધ થઈ આ એરો કલમનો સંબંધ લંડનની રોયલ એરો કલમ ઓફ એટચિટન સાથે બંધાયો છે.

### વિમાની કલમોની સ્થાપના

હિંદમાં ખાનગી ઉડ્ડયનને ઉત્તેજના માટે પ્રથમ કરાંચી. મુંબઈ, કલકત્તા, અલગાદમાં અને હિંદી ખાતે ખાનગી કલમો સ્થાપાઈ. એ કલમોની આમલનીનાં નવે સ્થાપનો દનાં (૧) સમ્બેનું લગચળ (૨) સરકારી ઓર અને (૩) વિમાનો વાવડવાની શી. આમાંથી જેમ તેમ એમણેમ નમતો દનો. એ પછી બીજી કલમો પણ ધણી સ્થાપાઈ છે. દેશી રાજાના નરદથી પણ વિમનોને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. તેમાં જોષપુર

મહારાજ એ વિષયમાં ઉગ્ર રસ લે છે. દીલ્હીની ઉપન કલ્પ કમળી અને દીલ્હી વચ્ચેના પ્રવાસીઓ માટે ૬૨ અંકવાડીઓની વિમાની વ્યવહાર નીખાવે છે. હવે કલ્પકમા અને રત્નના ખાને પણ વિમાની મર્ચિસ લાંબાવાઇ છે. પંજાબ કુમારજી કલ્પના ત્રણ નિમાનો ઉપકરણરી અક્કરમલેને લીધે જોખમલ્યાં એટલે અર્થિક નુકસાનને લીધે એ કલ્પ બંધ પડી હતી, નામધુરમાં પણ એરો કલ્પ સ્થપાઈ છે.

### સર વિશ્વદર સાચુન

આ મુદ્દાએ વિમાની કલ્પનને અત્યંત ઉત્તેજન આપ્યું છે. હિદી સરકારને એજે ઉદાર એકર સને ૧૯૨૭ ના ડીએમ્બર માસમાં કરી હતી તે અનુસાર સને ૧૯૨૮-૨૯ માં એરોકલ્પને રૂ. ૩૦૦૦૦ ની મદદ ૧૯૨૯-૩૦ માટે આપી હતી. દરેક નવી કલ્પને રૂ. ૬૫૦૦ની એકર કરી હતી અને સરકારી આંદ મજે ત્યાં સુધી દરેક કલ્પની પેલ્લશ અને ખર્ચની વચ્ચે જે ઘટાડો એને પુરો પાડ્યા ખુશી બનાવી હતી. હિદી સરકારે પણ તે વખતે રીક રીક ઉદારતા દર્શાવી હતી તેમજે એવી રીતે ગદેર ક્યું હતું કે નીચે મુજબ મદદ આપવાની દરેક કલ્પ માટે સગવડ કરવામાં આવશે.

(૧) દરેક કલ્પને બે એરોપ્લેન તકત આપવામાં આવશે.

(૨) એન્જન આપવામાં આવશે અને નેના ઉપર વિમાન બંધવાની કળા શીખવવાની હતી.

(૩) વિમાન માટે એક ફેગર બાંધવાનો જરૂરિયાત છે. તેમાં મદદ આપાશે. આ ઘટાડો એપ્રીલ ૧૯૨૮ થી ચાલુ થઇ છે સેક્ટરી એકર રેલ અને એરો કલ્પ વચ્ચે લખત થયાં છે એવાજ લખત એરો કલ્પ અને પ્રાનિક કલ્પો વચ્ચે થયાં છે.

### ખીખાં એરોપ્લેન સ્થપાયાં

હવે તો હિદમા ઘણે રમ્બે એરોપ્લેન સ્થપાયાં છે. જોધપુર, જામનગર, પતીઆણા, ત્રાણકાર, માહસોર, દેદરાબાદ વગેરે દર્શી સન્મે પણ એ વિષયમાં રસ લે છે. હેરી બેન્ડ એરોપ્લેન ૩૦ ના ઘોડાં વચ્ચે હિદમા ઘણે ઠેકણે વપરાય છે. આ સાંચાએ ડીસેમ્બર ૧૯૨૮ માં આવ્યાં. જાતેવાડી ૧૯૨૯ માં ટ્રેનીંગ ચર થયું. હવે તો ઘણાં ખાનગી મળીને મંગાવવામાં આવ્યાં છે, તે મિત્રાથ જુદીજુદી એરો કલ્પો પામે ઘણાં મળીને છે, સરકાર પામે પણ ઘણાં મળીને છે. પરંતુ એમાં હિદીએ મટે થોડી જગ્યાએ છે. ઇંડીયન એરોપ્લેન માટે પ્રથમ કેનવેલ માટે શીખી આવેલા હ હિદી કેરેટને સાંચામાં આવ્યા છે. કેનવેલ ખાને બીજા થોડા હિદીએ મદવામાં આવ્યા છે.

### વિમાનોની સફરતા

શ્રી આગ્રાખાને ઇંગ્લેન્ડથી કમળી સુધીના હિદીએ માટેની સરત જાહેર કરી તે માટે થાંચ હમર રૂપિયાનું હંધામ મળેલા આવનારને મળશે એવા ખખર આપ્યા. આ સંબંધમાં ઘણા ઉમેદવારો હતા, પરંતુ સ પી. એન્જનીયર નામે પાસરી પહેલે નંબરે આવી

ઇનામ જીતી ગયા હતા. પહેલી હિંદી વાયુયાનોની સરત દિલ્હી, આગ્રા, ઝાંસી, લખનૌ અને આગ્રા-દિલ્હી વચ્ચે ચર્ચ હતી. તેમાં ઈંગ્લેંડથી બે ઉમેદવારો પણ આવ્યા હતા. સને ૧૯૩૩ માં પણ એવી રેસ ચર્ચ હતી ગદ્ય સાલ પણ ઠેક મદ્રાસ સુધીની રેસ હતી તેમાં પણ એક હિંદી પહેલે નંબરે આવ્યો હતો. ધણી પારસી યુવકોએ કેપટાઉન સુધી નિષ્ફળ રેસ કરી હતી.

કરાંચીની વિમાની કલમ..

આખા હિંદમાં એ આગેવાન સ્કૂલનાં છે. અહીં ધણીખરા હિંદી વિમાન ચલાવનારાઓએ પોતાના ચાલક તરીકેનાં લાયસેન્સો મેળવ્યાં છે. અહીં ઉડતાં શીખવાની સ્કૂલ છે. ત્યાં યુવકોને રહેવાનાં ઘરો મળે છે. સાથે રહીને ખાવાનાં અને રસોઈનાં સ્થાનો પણ મળે છે. એ યુવકો પાસેથી કલાકની અમુક શી લખને તેમને આકાશમાં ઉડવાનું શિક્ષણ અંગ્રેજ અમલદાર આપે છે. અમુક કલાક સ્વતંત્ર રીતે વિમાન ઉડાવનારને A લાયસેન્સ મળે છે. વિમાન કેમ ઉડે છે, તેનાં યંત્રોને કેવી રીતે ગતિમાન કરવાં કેવી રીતે નીચે ઉતરવું, આકાશમાં કેવી રીતે તોફાનો સામે થવું વગેરે શિક્ષણ એ સ્થાને અપાય છે. પ્રથમ B લાયસેન્સ વિલાયતમાં મળતું હતું. પરંતુ હવે ધણે લાંબો વખત અભ્યાસ કરનારને B લાયસેન્સ હિંદમાં મળે છે. A લાયસેન્સવાળો માત્ર વિમાન ઉડાવી જાય છે. પરંતુ તેને વિમાનો ઉડાવવાનો સ્વતંત્ર અધિકાર મળતો નથી. B લાયસેન્સવાળાને સ્વતંત્ર અધિકાર મળે છે. તેને સારી નોકરી પણ તરત મળી જાય છે. કરાંચીમાં ડ્રાઉન્ગ એન્જનીયરીંગ એટલે વિમાનના એન્જીન ઉપર વિમાન તૈયાર કરવાની તાલીમ પણ અપાય છે. આ કામ માટે પણ એક અંગ્રેજ અધિકારી યુવકોને શિક્ષણ આપે છે. તેને માટે પણ શી નિયત કરી છે.

દિલ્હી ખાતેની વિમાની શાળા

આ શાળા તરતમાં ચાલુ થશે. અહીં વિમાનોને લગતુ દરેક જાતનું શિક્ષણ મોટે પાયે આપવાની ગોઠવણ છે. સરકારી તથા ખાનગી સારી મદદ આ શાળાને મળી છે. હિંદ માટે એક આદર્શ શાળા બનાવવાની એની યોજના છે.

વિમાની વિદ્યા એ યુવકો માટેનું હોય છે.

વિમાની વિદ્યા નૂતન અને પ્રગતિશીલ છે. આ વિદ્યા યુવાનોની ખાસ વિદ્યા છે. થનથનાટ કરતી યુવાનીને એમાં સારો ખેરાક મળે છે. તેમ આર્થિક લાભ પણ સરસ મળે છે. વિમાનોના દરેક અનુભવીની ખૂબ માંગ રહે છે. એને પગાર પણ ધણાં સારા મળે છે. વિમાનોની મોટામાં મોટી લાઈનના પ્રેસીડેન્ટ કેલ પાંચીસ વરસની ઉમરના છે. સરસમાં સરસ ઉડનારા ત્રીસ વરસની અંદરના છે. મનુષ્યે જો યુવાનીને દીપાવવી હોય અને આગળ ધસવું હોય તો તેને માટે વિમાની વિદ્યા છે. પરંતુ નમાનાઓનું એમાં કામ નથી. છાતીવાળા, સાહસિક અને પુરા શિક્ષિત અનુભવી યુવાન આ ધંધામાં દીપી નીકળે છે. આ ધંધો હજી ખૂબ વિદ્યસ પામશે. એમાં રસ લેનારા સાહસની સીમા સુધી પહોંચી શકે છે.

વિમાની ધધામાં સેકંડો માલુસોની જરૂર છે

અવહાર વિમાની ધધી સેકંડો યુવનો અને કારીગરોની જરૂરિયાત ધરાવે છે. વિમાનોની ડિઝાઇન કરનાર, મશિનશાસ્ત્રીઓ, પાંચિકશાસ્ત્રીઓ, એન્જનીયરો, માર્ગદર્શકો, ગતિ કરનારાઓ, મેનેજરો, ઇન્સપેક્ટરો, વાયુચક્રશાસ્ત્રીઓ, મીઝીઓ, રંગ દેનારાઓ, વર્ત મેલવનારાઓ એવા એવા અનેક ધધાદારીઓની જરૂર પડે છે. તે સિવાય ભિન્ન વિમાની ખાત્રમાં પણ અનેક ધધાદારીઓની જરૂર પડે છે. અવહારના અનુભવી મેનેજરો, ઓરીસ રટક, માઉન્ડ એન્જનીયરો, વાયરલેસ અનુભવીઓ વગેરે અનેક અધિકારીઓની દરકાર રહે છે.

હિંદી યુવકો માટે 'મોટુ' ફિમ.

હિંદી યુવકોને એવીએશન એરલે વિમાની ઉડવન એક બારે સરસ હોય છે. જામીનદારો, ધર્મશૂરો, વેપારીઓ, રાજાઓના કથાપા કુમારો, અમીરોના પુત્રો આ ધધી જરૂર સ્વીકારે, એમાં સાહસ છે, ચતુરતા છે, શૈષ છે, સાધારણ શક્તિવાળો યુવક આ કામ બસતર શીખી શકે છે. પરંતુ તેણે યોગ્ય રીતે પુરતી મહેનત લઈ શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ છે. એક કામ સારી રીતે શીખવ્યું તે કામ પાછળ માત્ર થઈ લાગવું પડે છે, આ ઉદ્યોગ હિંદમાં નવો જ છે. માટે તેમાં ખરેખર પાણી ખતાવવું અને હિંદના નામને તથા કીર્તિને ઉજાવવળ શખવાની દરેક યુવકની પવિત્ર દરજ છે.

વિજ્ઞાપત્રમાં વિમાનો ખતવાનાર.

ધણુખરા વિમાન ખતાવનાર ઉદ્યોગવાળા ઉમેદવારોને શીખાડ તરીકે રાખવાને પ્રમથ કરે છે. હિંદ પ્રેમી રકમના વિમાનો ખરીદ કરવું હોવાથી દાઈ કમીલ્તર હિંદી યુવકોને આ કારખાનાઓમાં શીખાડ તરીકે લખાઈ શકે છે. માટે હિંદી યુવકે વિમાનો સંબંધી અનુભવી રાજા મેળવવું હોય તો B. Sc. ની પરીક્ષા પસાર કરી સરકારી સૌલરશીષ મેળવવા પ્રયત્ન કરવા. આ યુવાન સારી મજાસુત હશે તો તેને વાર્ષિક ૧૪૦ પૌંડની સૌલરશીષ જરૂર મળશે, તે લગનમાં કેનરેડ ખાતે વિમાનોના ચલનવિધિની શિક્ષા લઈ, કોઈ વિમાને ખતાવનારનાં કારખાનાઓમાં જોડાઈ શકશે. આ વિમાની પેડીઓએ શીખાડ માટે જૂદી જૂદી યોજનાઓ કરી છે. પરંતુ ધલુકરી આ શીખવવાની યોજના ત્રણ વરસ સુધીની હોય છે. ત્યાં કારખાનાના દરેક વિમાનમાં તેમને કામ કરવું પડે છે. ઉમેદવારો પાલેથી ૧૨૫૦ પૌંડથી ૨૫૦૦ પૌંડ સુધીની શીખવવાની શી ભેટમાં આવે છે. પરંતુ ધલુકરી એ શીખ પૈસા ખચાર સ્વરૂપે ઉમેદવારોને પાછા મળે છે.

માઉન્ડ એન્જનીયરીંગ.

માખ માઉન્ડ એન્જનીયરીની પજી પાંચ એડ હોય છે. તેના લાયમેન્સ નીચે ધુજાય છે. એર મીનીસ્ટ્રી તરફથી એ પરીક્ષાઓ લેવાય છે.

A વિમાનો આકાશમાં ઉડે છે તે પહેલા તપામવળ સર્ટીફિકેટ



B વિમાનો રિપેર થઇ તૈયાર થાય છે ત્યારે તપાસવાનું સર્ટીફિકેટ

C ઉડ્ડયન પહેલાં વિમાનના એન્જિન તપાસવાનું સર્ટીફિકેટ

D વિમાનપ્રવાસ કરી આગ્યા પછી વિમાનના એન્જિનની તપાસણી

E વિમાનોની પ્રકીર્ણ રીતે અગેઅંગ તપાસામણી

તે ઉમેદવાર એકવીસ વરસથી મોટો હોવો ન જોઇએ, એ ગ્રાઉન્ડ એન્જિનીયરીંગની શિક્ષા નીચેની સંસ્થાઓ આપે છે

૧ કૉલેજ ઓફ એરોનોટીકલ એન્જિનીયરીંગ ચેલસા.

૨ ડી. હેવીસેન્ડ ટેકનીકલ સ્કૂલ, હેટ્થીડઝ

૩ એરસર્વિસ ટ્રેનીંગ હેમ્બલ સૌધમ્બન.

વાણિજ્યના વિમાનોની B સર્ટીફિકેટ

આ અધરી અને મહેનતથી પાસ થવાય તેવી પરીક્ષા છે. એનો ઉમેદવાર સંપૂર્ણ શારીરિક વિકાસ ધરાવનાર જોઇએ. આગણીસ વરસની ઉમરથી મોટો ન જોઇએ. તે પહેલાં તેણે A લાયસેન્સ મેળવવું જોઇએ. તે સિવાય ઉડ્ડયના વિમાનની બનાવટ, વિમાન એકત્ર કરવાની ક્રિયા, નકશાઓ અને દિશાશોધન, ધ્રુવની વપરાસ, અને ઝડપમાન તથા વિમાનને લગતા દેશપરદેશના ધારાઓ સંબંધી સામાન્ય જ્ઞાન તેણે મેળવવું જોઇએ. તે સિવાય એને ન્યારે અધિકારમાં ઉડ્ડયનની કક્ષા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ B લાયસેન્સ મળે છે. દર માસે એ લાયસેન્સ ફેરવવું પડે છે. શરીરે સચાલ છે એવી સર્ટીફિકેટ એ લાયસેન્સ ફેરવવાની એક માત્ર સરત છે.

બીજા આનુષંગિક ધંધા.

દોરડાં વગરના તારના સદેશા શાપ્તક મકનરની દરેક મોટા વિમાનમાં જરૂર પડે છે. તે જ વ્યક્તિને વિમાનચાલનનું જ્ઞાન પણ હોવું જોઇએ. તે હમેશાં મદદનીશ પાઇલટ બને છે. ઇમ્પીરીયલ એરવેજ પોતાનાં ઉડ્ડયન આધકારીઓને વાયરલેસ ઉપરાંત ગ્રાઉન્ડ એન્જિનીયરીંગનું લાયસેન્સ હોવાનું ફરજિયાત રાખે છે. લંડનની એરમીનીસ્ટ્રી હવામાં ઉડ્ડયન અને ચાલનની ચોખ્ખતાની પરીક્ષા લઇ સર્ટીફિકેટ આપે છે. દોરડા વગરના સદેશા મકનર પાસે પોસ્ટ માસ્ટર જનરલનું સર્ટીફિકેટ હોવું જોઇએ આ સર્વે માટે જે કાયદાકાનુનો બનાવાયા છે તેની નકલ એરમીનીસ્ટ્રીના સેક્રેટરી પાસેથી મળી શકે છે.

એરેડોમન્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટો

પાસ પસંદ કરેલાં, તેજસ્વી, શુદ્ધિમાન યુવકોને માટે ઇમ્પીરીયલ એરવેજ લીમીટેડ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની પરીક્ષા અને શિક્ષણનો પ્રબંધ કર્યો છે. એ યુવકોએ સાદું શિક્ષણ મેળવ્યું હોય, શરીરે નીરોગી હોય, સાહસિક હોય, આંખ અને કાનનો ઉપયોગ કરી જાણતાં હોય તે જ આ શિક્ષણનો લાભ મેળવી શકે. હિંદમાં ડાયરેક્ટર ઓફ એવીએશન હિંદી યુવકોને પાસ થઈ શિક્ષણ માટે ઇમ્પીરીયલ એરવેજ લીમીટેડની સંસ્થામાં મોકલે છે.

એવોખેનમાં ફોટો લેનારા, હવામાન તપાસનારા, સર્વે કરનારા, બાકુની પેમેન્ટ્સનાં વિમાનો, મોનિટોરિંગ માટે ઉડાવનારા, નામાંકિત રચાનો દેખાડનારા એવાં અનેક જાતનાં વિમાનો થાય છે. યુરોપમાં તો એમનો અવહાર બહોળા વધી પડ્યો છે. હિંદમાં પણ એ ખૂબ વધશે. આ વિમાનોમાં આવીશિકે જાતના જુદાજુદા ધધાદારીઓની જરૂર પડે છે.

**વિમાનો સંબંધી પરચુરસુ**

વિમાનો વેચવાની દુકાનો હજી હિંદમાં નીકળી નથી હિંદ ખુબુ મલેય દેશ છે. છતાં અમીર, ઉમરાવ, જમીનદારો, રાજાઓ દ્વારા વિમાનો ખરીદી શકે તેટલા એ મત્તાં થયાં છે. વિમાનોનો વિશેષ ઉનારે એવી કપનાઓ હિંદમાં છે. સારાં વિમાનો આડથી દર દગ્ગર રૂચિયાનાં ખરે છે. એમની ખરાબત માટે હજી વકરેલાંની ઉચ્ચ છે, વિમાનો વધવા એ ઉચ્ચ દર થશે. વિલાસતમાં તો ઓછો પણ ઉડવાનું શીખવા માટે તૈયાર થાય છે એમી મોલીસન અને બીજી ધણી રસ્તાનીઓ એ વિદ્યામાં ખૂબ આગળ વધી છે હિંદમાં પણ કોઈ કોઈ કુમારિકા એ ધધો મારે છે. ખરુ હજી નહીં યોગ્ય પ્રમાણમાં વિમાનો અજાણનાર તરીકે એમનો પ્રવેશ છે.

**હિંદી યુવકો પ્રત્યે**

યુવકો, જે તમે બેકારીને દૂર કરવા માગતા હો નો આ ધધો ખૂબ આગળ ધપતો છે. વડોદરા, દોહદર, એન્જનીયરોનાં ધધામાં મામ રચો નથી, વિલાસત જ્યાં ત્રણ વચ્ચે સુધી બગી બેરિસ્ટર થઈ આવે તે દરમિયાન B લાયસેન્સ મેળવ્યા ને વધારે સારું છે કામજુ કે આમાં B લાયસેન્સ ધરાવનારાઓની મામ ધણી સારી છે આ ધધો યુવાનોને જુદામ જુદા પાડનાર છે. ઉપર આકાશમાં હવડાં હવામાં પવનોની દવા પેડે હવામાંમય વાતાવરણ રહે છે. તેમાં તમારી યુવાની બધેબેસતી થઈ પડશે. તમે જેવી રીતે જમીન ઉપર મેટર-કોરે દાકો છો, ખૂબ ઓછા વચ્ચે પણ મલસિકે સમતા મેળવી જડપથી નીકળી જાયો છો તેવીજ રીતે વિમાનના આવકાં છે. ખગજનું સમનોવપણુ, સર્વે જાતુઓની આબોહવા સદન કરવાની ટેવ, હવડાં તલમાઠ અને કાલકારક તથા માનસિક ધર્મ કેળવવાની શક્તિઓ આવી જાયો. આ ધધામાં સેક્ટોર-અરે-હમરો યુવકો માટે અવકાશ છે.

**કેપ્ટન મોર્મન એકમીકનની સલાહ**

એ વિમાની ખાનામાં જોખમદાર ઓધો ધધવનાર જુદરથ જાગુવે છે કે—૦૭ યુવક પ્રવાસ કરી સરખાને શક્તિમાન છે તેને વિમાની વિદ્યામાં રસ જુવના થશે. જોએ. ૩૦૦૦ શીટથી ઉચે ઉડનારનાં હવડાં અને સ્નાયુ મજબૂત હોવાં જોઈએ. જેવી રીતે બહાજોને સમુદ્રમજળનો જોખ દોષ છે તેવીજ ધધમાં આકાશવાતની મુમારી તેને થોડા થઈ પડે છે. આમાં સાધારણ સમજનુરિ. આકાશમાં દરવાનો જોખ, માદમિક દમિ અને ખુબ મોનજવપ સમો દોષ તે આકાશમાં ઉડવનાં ખૂબ સદાકાર થશે છે.

## ધૂલિ

: શાસ્ત્રલવિકીર્તિ :

પૃથ્વીના પગથારમાં જનમી હું હૈયે ધરી એવણા-  
કે 'આ વિશ્વ સમસ્તના કણકણે ધૂમી વળું વેગથી,  
સ્પર્શું ચેતનજડયના જીવનને, આત્માતણી વેદના  
છૂપીને સુણી, કાય આ મુજતણી હોમું હુઝો ફેડવા.'

વાતો વાયુ દિયારી આવી મુજને તેડી લીયે કેડમાં,  
જેની સાથ વિહાર ઉઘ્વં કરતી દશ્યો નિહાળું નવાં,  
જેઉં મેઘધનુષ્ય ઉચ્ચ ગગને, દૃષ્ટિ કંઈ ભૂતલે,  
હિંસા, મદ, મોહ ને અમતના કેવા ગખેડા થતા !

થોડો તક કંઈ તહીં, પગમહી નીચે પડું માતને  
ખોળે, હું ખુબ જોલતી-મત્રગતી ઉત્સાહથી નાચતી,  
ને મીઠાં ગીત ગાઈને મધુરવાં આ વિશ્વના સૂરમાં  
મારો સૂર પૂરી વસું અધુકડો, હો કોઈને ના તમા.

દીકાં છે મુજ અંગના અણુઅણુ સન્દેશ પોદારતા ?-  
'સૂક્ષ્મોથી પણ સૂક્ષ્મ કાય કરીને, વ્યાપી રહી પ્રહસને,  
અંશેઅંશ ભૂલી જઈ હું પદને, પ્રાણાયકી પ્રાણને  
જેડીને અમરત્વમાં ડગલરી હૈડું ભરી રાચવું'  
અબો હર્ષપ્રમત્ત સૂર પુંડીને ચૂમે મને હોંશથી  
લાંબા બાહુ પ્રસારીને પ્રણયથી હું ધૂલિ ભોની ગતું.

આ પ્રહાસ-શરીર સ્થૂલ ઉપજ્યું મારાથકી, એહમાં  
આકાશે વિધવિધ લે જડ અને જીવોસદા સંચરું,  
પ્રાણો ભવ્ય વિરોટ આ જગતના રાખું પુરી મુજમાં,  
જન્મે સૌ મુજ અંદમાં, વળી લીયે છેલ્લો સમાધિ હુંમાં.

મોહિનીચંદ્ર

# સાહિત્યનું તાત્પર્ય

જયંતીલાલ આચાર્ય

બહાનુ જગત આપણા મનમાં પ્રવેશ કરીને બીજી એક પ્રાપ્તિનું જગત ધર્મી જગત છે તેમાં કેવળ બહાનુના જગતના રમ. આપણે, ધુનિ વગેરે છે. તેમનું જ નથી પણ તેની સ્થિતિ આપણું સાદુ જાગૃત-ખરાબ જાગૃત, આપણો તાપ-વિરમ, આપણો મુખ-દુઃખ વગેરે છે તે આપણી હૃદયગતિના વિવિધ રમમાં અનેક રીતે આભાસિત ધર્મ રહે છે.

આ હૃદયગતિના રમમાં દગમ કરીને આપણે બહાનુના જગતને વિશિષ્ટરૂપે આપણું બનાવી શકીએ છીએ.

જેવી રીતે ફોર્ડના જગતમાં પાચરસ પૂરનો ન હોવાથી બહાનુના આપણે તે બચ-બર રીતે પોતાના શરીરની વસ્તુ નથી બનાવી શકીએ તેવી રીતે હૃદયગતિના પાચરસ જેઓ પૂરની રીતે જગતમાં પ્રવુક્ત કરી નથી શકતા, તેઓ બહાનુના જગતને અન્યરૂપે જગત, પોતાનું જગત, મનુષ્યનું જગત બનાવી નથી શકતા.

ફોર્ડના એવા જગતગતિવાળા એકા હોય છે જેમનાં હૃદયનું એતુકૃષ જગતના અલ્પ વિષયોમાં જ હોય છે. આજ સોડા જગતના છત્રગ્રહણ કરવા છતાં જ મોટે ભાગે જગતની વચિત રહે છે. તેમના હૃદયની બારીઓ સંખ્યામાં ઓછી અને વિચારમાં મોટી હોવાથી વિશ્વમાં તેઓ પ્રચારી થઈ રહે છે.

ફોર્ડના એવા બાગવશાળી સોડા પક્ષ રૂપ છે જેમનાં વિરમ, પ્રેમ અને કૃષના મર્ગ જગત રહે છે. પ્રાનિને બુલેબુલેથી તેમની તમજણ મળે છે, સંસારનાં વિવિધ આન્દોલને તેમની ચિત્રીયુને વિવિધ રમિયુમાં ગણજણાવે છે.

બહાનુનું વિષ એએના મનમાં હૃદયગતિના વિવિધ રસોમાં, વિવિધ રંગોમાં, વિવિધ પ્રતિબિંબોમાં, વિવિધ રીતે તેજસ્ ધાય છે.

આપણા મનનું આ જગત બહાનુના જગત કરતાં મનુષ્યનું પોતાનું વધારે બળે છે. તે હૃદયની સ્વપક્ષતાથી મનુષ્યના હૃદયને આડે વધારે સુખ ધર્મી જગત છે. તે આપણું

ચિત્તા પ્રભાવથી જે વિશેષત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી જ મનુષ્યને માટે બધા કરતાં વધારે ઉપભોગ્ય છે.

તેથી જ જોવામાં આવે છે કે બહારના જગતની સાથે માનવના જગતનો મોટો ભેદ છે. કોઈ વસ્તુ ધોળી છે, કોઈ કાળી છે; કોઈ વસ્તુ મોટી છે, કોઈ નાની છે. માનવ-જગત માત્ર તેટલી જ ખબર આપતું નથી; પરંતુ કંઈ વસ્તુ શ્રિય છે, કંઈ અશ્રિય છે, કંઈ વસ્તુ સુંદર છે, કંઈ અસુંદર છે, કંઈ વસ્તુ સારી છે, કંઈ ખરાબ છે-માનવજગત તે વાત વિવિધ સૂરમાં બોલે છે.

આજે મનુષ્યનું જગત છે તે આપણા દરેકના હૃદયમાં વહેતું આવ્યું છે. આ પ્રવાહ પુરાતન છે છતાં નિત્ય-નૂતન છે. નવીનવી ઇન્દ્રિયોમાં, નવાંનવાં હૃદયોમાં થઇને આ સનાતન સ્રોત ચિરદિન નવો થતો વહેા આવ્યો છે.

પણ આને કેમ કરીને મેળવવો? તેને ક્યા ઉપાયથી પકડી રખાય? આ અપરૂપ માનસ જગતને કેવળ આપીને વારંવાર બહાર પ્રકાશમાં ન આણી શકવાથી તે હમેશાં મૂંઝવે અને હમેશાં નષ્ટ થતું જાય છે.

પણ આ વસ્તુ નષ્ટ થવા નથી ઇચ્છતી. હૃદયનું જગત પોતાને વ્યક્ત કરવાને માટે વ્યાકુળ છે. તેથી જ ચિરકાળથી માનુષ્યમાં સાહિત્યનો આવેગ જોવામાં આવે છે.

સાહિત્યનો વિચાર કરતી વખતે એ વસ્તુઓ જોવી જોઈએ: પ્રથમ, વિશ્વ ઉપર સાહિત્યકારના હૃદયનો અધિકાર કેટલો છે; બીજું, તે સ્થાયી આકારે કેટલે અંશે વ્યક્ત થયો છે?

દર સમયે આ બંનેમાં સામંતર્ય હોતું નથી. જ્યાં હોય છે ત્યાં દૂધમાં સાકર મળ્યા સમાન છે.

કવિનું કલ્પનાસચ્ચેતન હૃદય જેટલું વિશ્વવ્યાપી હોય તેટલી જ તેની રચનાની ગંભીરતાથી આપણી પરિવૃત્તિ વધે છે; માનવજગતની સીમા તેટલી જ વિસ્તરતી આપણું ચિરંતન વિહારક્ષેત્ર વિપુલ થાય છે.

કિન્તુ રચનાશક્તિનું નૈપુણ્ય પણ સાહિત્યમાં ઘણું મહત્વવાન છે; કારણ કે જોતો આધાર લખને તે શક્તિ પ્રકાશ પામે છે તે સરખામણીમાં તુલ્ય હોવા છતાંય આ શક્તિ સંપૂર્ણ રીતે નષ્ટ થતી નથી. તે બાધામાં, સાહિત્યમાં એકદી થતી જાય છે. આથી માણસની પ્રકાશ-શક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. આ શક્તિ મેળવવા માટે મનુષ્ય નિશ્ચિન વ્યાકુળ છે. જે કૃતિઓની સહાયતાથી મનુષ્યની આ શક્તિ પરિપુષ્ટ થતી જાય છે તેમને યશસ્વી કરીને ઝાણ પતાવવાનો પ્રયત્ન માણસ કરે છે.

જે માનસજગત હૃદયભાવના ઉપકરણદ્વારા અંતરમાં સર્જાય છે તેને બહાર આણવાનો ઉપાય શો?

તેને એવી રીતે પ્રકાશ કરવો પડે, જેથી હૃદયનો ભાવ ઉદ્ધિન થાય.

હૃદયના બાવનો હૃદય કરવાને ધણી સામગ્રીની જરૂર પડે.

પુરુષોનાં ઓશીસનાં કપડાં સીધાં સાદાં હોય છે તે જેટલાં ઓઠાં. તેટલાં જ કાપમાં ઉપયોગી થાય છે. સ્ત્રીઓનાં વેરા-આશ્રુભી ધૃજ-શરમ, ભાવ-ભય બધા સભ્ય સમાજમાં પ્રચલિત છે.

સ્ત્રીઓનું કામ હૃદયનું કામ છે. તેમને હૃદય આપવાનું છે, હૃદય વિકસવાનું છે. આથી તેમને દીકરીકે [ખાટે કેવળ સીધું. માફ, વટેસુકારેલુ આવે નહિ. પુત્રોને ખાટે હોય નો આવે, પણ સ્ત્રીઓને ખાટે મુદર હોવું જોઈએ. ખોટે ભાગે પુરુષનો વ્યવહાર સુરખત હોય તો જ સારો; પણ સ્ત્રીઓના વ્યવહારમાં અનેક આવરણ. આમાં ઈગિત હોવાં જોઈએ.

સાહિત્ય પણ પોતાના પ્રયત્નને સફળ કરવા માટે અવકાશનો, રૂપકનો, છન્દનો, આભાસનો, ઈગિતનો વ્યાસરો લે છે. દર્શન અને વિજ્ઞાનની માફક નિરૂપકાર રહેવું તેને ન પાડવું.

અપરંપરે રૂપકારા વ્યક્ત કરવા જાતી વખતે વચનમાં અનિવંચનીયતાનું રક્ષણ કરવું પડે છે. નારીમાં જેમ સી અને દ્રી છે, સાહિત્યમાં અનિવંચનીયતા પણ તેવી જ છે. તે અનુકરણથી અર્જિત છે. તે અવકાશને અનિશ્ચય કરે છે, તે અવકાશથી આચ્છન્ન થતી નથી.

આમાં આ આપણીતને પ્રતિજિત કરવા માટે સાહિત્ય પ્રધાનતઃ આપણાં એ વસ્તુઓ ત્રેજીને છે; ચિત્ર અને સંગીત.

વાણીકાર જે બોલાય નહિ તે ચિત્રકાર બોલાય છે. સાહિત્યમાં આ ચિત્ર આંતરવાની સીમા નથી ઉપજા, છુવના, રૂપકદાગ બધો પ્રવણ થવા માગે છે. "દેખિય રે આંખિ-પાખી ધાય" ["જેવાને આંખ પહોં દોરે છે."] આ એક વાતમાં ભજરામજસે શું નથી કહ્યું ? વ્યાકુળ દષ્ટિની વ્યાકુળતા ફક્ત વર્ણનથી કેરી રીતે વ્યક્ત કરી શકાય ? દષ્ટિ ધરીની માફક હડી નીકળી છે. આ ચિત્રથી પ્રકાશ કરવાની અન્યતઃ વ્યાકુળતા મુદર્તમાં શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી રહી છે.

આ સિવાય છન્દમાં, શબ્દમાં. વાક્યવિન્યાસમાં સાહિત્યને સંગીતનો આશ્રય તે જોવા જ રહ્યા. જે કેલપણ રીતે બોલી ન શકાય. તે સંગીતકાર જ બોલાય "જે વાત અર્થવિશ્લેષણથી સામાન્ય ભાગે છે તે સંગીતકાર અસામાન્ય અને છે. વાણીમાં રેન્દાનો આ સંબંધ જ સચાર કરે છે.

આથી જ ચિત્ર અને સંગીત સાહિત્યનાં પ્રધાન ઉપકરણ છે. ચિત્ર જાતને આકાર અપે છે, સંગીતજાતને ગળિ આપે છે, ચિત્ર રેલ છે, સંગીત પ્રાણ છે.

પણ દૃઢ માણસનું હૃદય જ સાહિત્યની પ્રધાન વસ્તુ છે તેમ નથી. મનુષ્યનું ચરિત્ર પણ એવી એક પ્રકારની સૃષ્ટિ છે, જે જડસૃષ્ટિની માફક આપણી ઇન્દ્રિયોદ્વારા અધીન થતી નથી. તેને ઊંચા રહેવાનું કહેવાથી ઊંચું નહિ રહે. તે મનુષ્યને માટે પરમ ઔત્સુક્યજનક છે, પણ તેને પશુસાળાનાં પશુની માફક બાંધીને પાંચરામાં પૂરીને તેનું નિરીક્ષણ કરવું તે કોઈ સહેજે ઉપાય નથી.

આ નિશ્ચિતતાથી અતીત જે વિચિત્ર માનવચરિત્ર છે તેને પણ સાહિત્ય અંતર્ગતમાંથી બહાર પ્રતિષ્ઠિત કલા માગે છે. આ અત્યંત બારે કામ છે. કારણ કે માનવચરિત્ર સ્ત્રી નથી, સુસંગત નથી. તેના અનેક અંશ છે, અનેક સ્તર છે. તેની અંદર અને બહાર વિના બાધા આવવું-જવું સહજ નથી. તે સિવાય તેની લીલા એટલી સૂક્ષ્મ, એટલી અચિંતનીય, એટલી આકર્ષક છે, કે તેને પૂર્ણ રૂપે હૃદયગમ્ય કરવી તે અસાધારણ શક્તિનું કામ છે. વ્યાસ-વાલ્મીકિ-કાલિદાસ પ્રભૃતિ આ કામ કરતા આગ્યા છે.

હવે આ સમસ્ત વિચારણીય વિષયને સંક્ષેપમાં મૂકવો હોય તો કહી શકાય કે સાહિત્યનો વિષય માનવહૃદય અને માનવચરિત્ર છે.

કિન્તુ 'માનવચરિત્ર' બોલવાથી બહુ વધારે પડતું બોલાઈ ગયું. વસ્તુતઃ આલ પ્રકૃતિ અને માનવચરિત્ર મનુષ્યના હૃદયમાં ક્ષણેક્ષણે જે આકાર ધારણ કરે છે, જે સંગીત ધ્વનિત કરી મૂકે છે, તે જ ચિત્ર અને તે જ ગાન ભાષામાં મકવાથી સાહિત્ય થાય છે.

ભગવાનનો આનન્દ પ્રકૃતિમાં, માનવચરિત્રમાં પોતે પોતાની સૃષ્ટિ કરી રહ્યા છે. મનુષ્યનું હૃદય પણ સાહિત્યમાં પોતાને સર્જવા, વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. આ પ્રયત્નનો અંત નથી, તે વિચિત્ર છે. કવિઓ માનવહૃદયના આ ચિરંતન પ્રયત્નના ઉપવક્ત્ર માત્ર છે.

ભગવાનની આનન્દસૃષ્ટિ પોતામાંથી સ્વયં નિકળે છે. માનવહૃદયની આનન્દસૃષ્ટિ તેનો જ પ્રતિધ્વનિ છે. આ જગતસૃષ્ટિના આનન્દગીતનો ઝંકાર આપણી હૃદયવીણા તંત્રીને અદરહ સ્પન્દિત કરી રહ્યા છે. આ જે માનસ સંગીત-ભગવાનની સૃષ્ટિના પ્રતિધ્વાતથી આપણા અંતરમાં જે સૃષ્ટિનો આગ્રેગ છે-તેનો જ વિદાસ, સાહિત્ય છે. વિષ્ણો નિઃશ્વાસ આપણી ચિત્રખસરીમાં ક્યો ચગિણી વગાડે છે તે જ સ્પષ્ટ કરીને સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સાહિત્ય કોઈ ખાસ વ્યક્તિનું નયો, તેના રચયિતાનું નથી-તે તો દેવવાણી છે. બાહ્યસૃષ્ટિ જેમ તેનું સાઈ-નરમું, તેની અસંપૂર્ણતા હોવા છતાંય ચિર-કાળથી વ્યક્ત થવા પ્રયત્ન કરી રહી છે-તે પ્રકારે આ વાણી પણ દેશેદેશે, દરેક ભાષામાં આપણા અંતરમાંથી બહાર આવવાને માટે નિરંતર પ્રયત્ન કરી રહી છે\* .

બંગાળી સાપ્ત-૧૩૧૦

# પીચકારી

( એક જ દે પીચકારી.....એ 'રેડ' રંગ )

શાને દો પી-ચ-કા-રી !

દાકતરજી ! શાને દો પીચકારી ?

ટિકંચર આયોડિન ઘસતાંઘસતાં,

ચામડી બધે બહેર મારી;

પીનતણા ઝીણા ચચરાકે

વધતી વેદના મ્હારી. દાકતરજી !....૧

(કોઝ) ઝાળીએ પીતાં ખાતાં,

તબિયત મુધરી ન મ્હારી;

ઈન્જેક્શનથી શાને ધારો

તકલીર કેશે ચારી ? દાકતરજી !....૨

ચેટ્ટ, (ટોનિક) સુચવે તમે, મજુ-

નાણાંની છે મોંઘવારી,

એના કરતાં હું હવે મારું,

કુદરતદયા છે સારી. દાકતરજી !....૩

બિલ તમારાં ચાકુ બાહી છે

એ ચિંતા મને ભારી,

તેમાં ત્રણ રૂપીઆ પીચકારીએ

શાને દેવા વધારી ? દાકતરજી !....૪

આપને વમના બાઈ ગલ્લે કૈા,

હરદી ગલ્લે જ....મા....ઈ;

પેટી તમારી પેંક કરીને

ઘેર પધારો બાઈ ! દાકતરજી !....૫

ચેવહુડીમળી શું જોડે ચઈ

કે ઔષધની જંઘ બારી ?

દાકતર ! તમને ચપ દઈ સૂઝે,

મારી દો પીચકારી. દાકતરજી !....૬

[૧] ઈન્જેક્શન ૩૫૯૪૧૧ દૌકતરાઃ કમનુ ૧૧]

બદ્ધવંત સંઘવી



# વ્યાકરણ ચર્ચા

કોણે શું ખાધું?

નિર્વચ્ય

જયા : રમા! તોં આજે ખૂબ ખાધું છે કે શું?

રમા : ના, બેન.

જયા : તો પછી તું ઓહકાર કેમ ખાયા કરે છે?

રમા : આજે મને કોણે ત્રણે ખાણે ઓહકાર જ આપ્યા કરે છે.

જયા : બેન. ત્યારે તું આજે સાંજે ખાણેશ નહિ, કેમકે ખાણે ઓહકાર આપવા એ અપચાની નિશાની છે.

આ પ્રમાણે બે બેનો વાતચીત કરતી હતી એવામાં કાંતા આવી. તે બોલી કે જયાબેન! તમે મળશે એમ મને આશા ન હતી, કેમકે હું અહીં આવવા તૈયાર થઈ એવામાં મારી નાની બેન શાંતાએ છીંક ખાધી.

જયા : શું તમે એવી છીંકને અપશુકન ગણો છો?

કાંતા : હા, મને એનો વહેમ તો ખરો.

જયા : તો પછી તમે કેમ આવ્યાં?

કાંતા : મેં તમને આજે મળવાનું કહ્યું હતું એટલે મારે ફેરો ખાધા વગર છૂટકો ન હતો, એથી હું આવી.

જયા : હું તો તમને મળી, તો પછી આ અપશુકન કેવા?

કાંતા : એ અપશુકન સાચું ન પડ્યું એટલે ખોટું.

જયા : કાંતા, બેન! તમને ખાંસી થઈ ગઈ હશે, તમે વાત કરતાં જાઓ છો અને ઉંધરસ ખાતાં જાઓ છો, વાસ્તે હવે જરા દમ ખાઓ અને પછી બોલો. તમે ખાંસી માટે બેદરકારી તો નહિં રાખતા હો. એ તો તમને થાક દર્શાવે છે કે કશ્યાનું મૂળ દાંસી છે અને રોગનું ઘર ખાંસી છે.

કાંતા : હું ખાંસી માટે ચાંપના દવાગ કઈ છું અને તમે એ પહેલાં કરતાં એટલી ધ્યાન.

જયા : શિક ત્યારે ચાલો, આપણે બધાં લીચમ ખાઈએ. લીચમ ઉપર બેદરકારી થતાં પાણી કોરોડું.

રમાનો મોઠો બાહ્ય ચિત્તી જોડેના ઓરડામાં ચૂનેયો હતો. તે આ વાતોથી ચોંટાળી જઈ પછી તે આંખ મેળોનેમેળોના તેમ જ આંગળ અને બમ્મમાં



જરૂર સરખી ખાંસી

અને  
 હર જુવાન  
 ઉમરમાં પદ દરેકે  
 ધરાઈ, અરજા અને  
 નયનો કરી મૂકે છે!  
 તંદુરસ્તી અને યુવાનીના  
 આગળે નાશ થતો અરકાવવા  
 માટે જગતપ્રસિદ્ધ, સર્વથી સલામત અને હાનિરહિત  
 -દવા સીરોલીન "રોશી"  
 ખીચો



**SIROLIN  
 ROCHE**

અને તમારો જાળકોને પણ એ જાણો  
 ખીચામાં વધુની જરૂરી છે.

સીરોલીન રોકે  
 POST BOX 115 BOMBAY

ખાતોખાતો જ્યાના ઓરડા તરફ ચાલ્યો. ગુસ્સામાં તે ગુસ્સામાં ચાલતાં તે ઉમરા સાથે અથડાયો અને ગુલાટ ખાતો બચી ગયો. પછી તે જ્યા પાસે આવ્યો અને રોફથી બોલવા લાગ્યો કે 'તમે બધાં તમારા મગજમાં શી ખાંડ ખાઓ છો?' તે આગળ બોલવા જતો હતો એટલામાં જ જ્યાએ ધીરેથી કહ્યું કે ભાઈ! જે આપણા પૈસા ખાઈ ગયો હોય તેને પણ આપણે આવા રોફથી કશું ન કહી શકીએ તો પછી તું આવું કડક મગજ કેમ રાખે છે? જો તું તારી આવી કુરેવ સુધારશે નહિ તો આગળ જતાં કોઈકને હાથે માર ખાશે. હું તો તારી મોટી બેન થાઉં છું એટલે ગમ ખાઉં છું. જો, આ કાંતાબેન અને મળવા આવ્યાં છે. આ પ્રમાણે આપણે ઘેર કોઈ આવ્યું હોય અને તું ગમે તેમ બોલવા માટે તે ફીક કહેવાય? હો, તું કહેતો હોય તો અમે બધાં આ હાથકો તને ખાતી કરી આપીએ. તું એના ઉપર મુખેથી બેસ.

શિરીષ: નાહ, હું આ સામેની ખુરસી ઉપર બેસું છું. મોટી બેન, મારી ભૂલ થઈ ગઈ. તમે બાને વાત ન કરતાં.

જ્યા : રમા! ભાઈને પંખો ખાવા આપ. એને પરસેવો થયો છે.

રમાએ શિરીષને પંખો આપ્યો. કાંતાએ ઉડવાની લેવારી કરવા માંડી એ બેઠકને જ્યાએ તેની પાસે મુખવાસ મૂક્યો, અને પૂછ્યું કે આ ફેરી હવા ખાવા માટે ક્યાં જવાનું નક્કી થયું છે?

કાંતા : હજી કંઈ નક્કી થયું નથી. યશ એટલે હું તમને તરત ખબર આપીશ.

કાંતાએ જવા માંડ્યું ત્યારે બધાં તેમને ખારણા સુધી મૂકવા ગયાં. શિરીષ પણ સાથે હતો.\*

\* આ 'આ' શબ્દોના વિશિષ્ટ પ્રયોગોની સંકલનાપૂર્વકની એક કાલ્પનિક કથનિકા છે.

## વિદ્યાર્થીઓની ત્વરિતવાચનમાળા

ત રી કે

૮૮૮ : : ન વ લિ કા પુ બ્ધો : : ૮૮૮

પ્રથમ માળા અને બીજી માળા

માહ્યમિક શાળાઓ (Higly School)નાં ધારણા ૪-૫-૬ માટે અંતીમ ઉપયોગી સાહિત્ય

\* \* \*

: : સામાન્ય સાહિત્યરસિકો માટે પણ આ નવસિકાઓ રસિક વાચન છે : :

સંપાદક

શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ

પ્રકાશક:—શ્રી જનરલ બુક ડેપો, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, સુબાઈ-૨.

(અનુબંધ ૫. ૮૨૮ નું આપુ)

દિનેશના મંબીર પ્રતિભાપૂર્ણ મ્હેરા પર મોગરદમથી ધરી આવતી હપકો કોણ અને સખ્તાણી રેખાઓ વાંચવા સવિનયે પ્રયત્ન કર્યાં, સ્વમનસ તેટલું સમજી તે પથારીમાં સ્થિત થઈ.

X X X X

"સવિનય નિદ્રાવસ્થામાં વિચારણાહીનો સાથે વાતચિત્ત ચડી. "એ હપકામાં માતાની મૃત્યુ નહોતી? એ કાધાનસ આપણી અધ્યાત્મમયો નહીં હાથ? કોણ સ્વમનસ? કોને પૂછાયું? મ્હેરા? કોણ?"

એકીલા વાતચરણમાં અડધું ઓટલમ મૂળવા ડાંગુ. પ્રતોની પરંપરાથી મળેલા અંતર કોણે નિદ્રાએ ઘેરા વાસ્તો ને તેનો વિજય થયો, છતાં ન અપોલ આમ પ્રતો-તારો પૂછ્યો ન જનો હતો.

"મ્હેરા કોણ?"

X X X X

(૫)

તોશની પ્રેમાળ મનિયા તરંગો સેજની વધુ પડતી છટ દિનેશના હિસમાં ખૂસવા લાગી. એટલે રાત્રે દુષ્કાળના પડેગતનો, મધુર દમની અને આરમ આને કે કે અડધામાં ફરી સવિનયે દિનેશો નજર રોકી, મળીને મુખે મુદ્દ હપકો આપી રહી એવી છટ નહિ મેઘ સવિનય સરળ હાથને ખેંચું ન સાથે તેની રીતે કેટલીકાર તેણે કમચુ. પાનુ રમણી હપકામાંથી રસિકતા, વસમતા કાઠી નાખે, અને આમના કાઠાવમાંથી સ્ફૂરતી સ્વેદધારા ભરત ફરતી મધુરી સિમરણોએ મુખ પર સારવાની મનાઈ કરે. પડી પાડી શું રહેશે?

સવિનય સુની અને રરખે ચડી. માથાગુ અને દીનગુસમા દિનેશને તેણે ફરીથી એકવાર પરગુમત્સરે નેપે. હાઠા પનિયા સેગીમારમાંથી ક્રોધવાનાં ને બરી પોજ વચ્ચે ઉત્તમ મત્સર રાખી પોતાની મેડીએ ચાલતી રેનાં તેણે ને બચ, તેનરતી ને ઉમ કુખાનિ નેપેદતી તેરી ન નેણે મઘ કાલે નેપે પોતાની ખંડમાંથી આમ નજાનું ચમતો, બગીલામાં સાથે નજા ઉગી રહેવા ખંડમાંથી કાઠી મકો. ને વારંવાર મંબીર હાથે પોતાની સાથે છટ મેનાં અકાલને સિંચ તેણે અનરમાં વધુ ને વધુ નજામ લાગે. સૂણ રેને ફર રહેવા મથતા દિનેશના સ્વમનમાં પ્રતિ તે નિરતર નિહર ને નિહર અપણી મઠા રાજ આમના નેપે કોલ આમનીની પનંજાં સરી મેઘ તેનું રાખાની નાગીકામ ના ન જાનું હતું.

ફિનો કાપેની કિખામજી માંબળા ને સારી મેઘ બરી પાનુ જુલવાં રહી મંબેશ રાખિમાળની ચિનખારીઓએ તેણે ન ન જાલ દોષી. એણે મદાન નિમિષ રાત્રે રોજ

તેમ એકદમ હડી ને ઉન્મત્ત બની પોતાના ઓરડામાં ધુમવા લાગી. પોતાની ટૂંક પાસે આવી અને થોડાંક કપડાં કાઢ્યાં ને રૂબાકામાં બાંધવા લાગી. દીકરા તારેતારે ગુંથાએક દિનેશને ઉંઘતો છોડી જવા ધાયું. પણ નારીહૃદયની સ્વાભાવિક નિર્બંજતા-કોમળતા વ્યક્ત કરતું એક રૂસકું આવી ગયું, લેવાઈ ગયું. દો તેજસ્વી દીપક પ્રતિ સ્વાભાવિક ખેંચાઈ જતાં મનપતંગને પ્રખર સંયમયળ શાન્ત પાડવા મઘનો દિનેશ હજી ઉંઘે જ નહોતો. આવીકે મૂંઝેલો દીવો જરા સતે જ કર્યો ને એકદમ સવિતા પાસે આવ્યો.

જાણે સાતમે પાતાળથી શંકરને રીઝવવા પાતાળગંગા ન પધારી હોય! તેમ પ્રેમ, લાગણી, આવેશ ને નિર્શાશ્રિતાના પ્રતિબિંબશા અશ્રુસરવરીએ સવિતાના વદનકમળને નહોતું દીધું.

“કેમ! પાછું આપારે કોણ યાદ આવ્યું!”

“ત્હમને કોણ બોલાવે છે? જાવ તો”

“પણ આજ તમે શું માંડ્યું છે? કંઈ સહમતનું નથી.”

“ત્હમારે જાણીને શું કામ છે?”

“કહેતી નથી ને કંઈવાય નથી દેતી,” દિનેશ આકળાઓ.

“મેં તમને જાણુ દેડ્યા છે, સતાવ્યા છે, હવે નહિ સતાવું, નહિ બોલાવું હો! જાવ! સૂઈ જાવ, તાળીયત બગારો.”

સચિનાએ પશ્ચિમ હોમો રોડપો ને દિનેશની દરિયદાર નહોતું.

“નિષ્કુર! રૂંડે છે ને રોડપો છે?” દિનેશે ધીમેથી સચિતાના માથ પર ટપકી મારી. ત્હના મ્હેશ પર કોઈની રંખાઓ તરવરી રહી હતી; પણ સ્વરમાં મેઘકી રોચે ટકકના મધુરની કેકા હતી.

“કૂર જાવ. સદમાતા નથી? મ્હને ટપકી મારવાનો આડકળનો ત્હમને શો હક છે! શી સમ્યક્તા!” સચિનાએ દિનેશ પર એક તિરસ્કારપૂર્ણ કટાક્ષદષ્ટિ ફેંકી તુરત ખેચી લીધી.

“સચિના ત્હને સ્પર્શ કરવાની ખાતર જ ત્ને એ ટપકી મારી છે એમ તું માનતી હોય તો હું કિત્તગોંદ છું. આટી મે તું માને તો ત્હારાથી સ્વાભાવિક રીતે જ એમ થઈ ગયું.”

“હું તો માનું જ છું. ત્હમે નથી માનના.”

“કેમ?”

“કામળીના ખીજમાંથી પ્રકટવતી પ્રેમવેલી પુરુષહૃદયે જ પાંગરતી હશે નહિ?”

“નહિ સચિના! મનુષ્ય તો શું પાન પશુઓ માત્ર એ લાગણી અનુભવે છે અને એને આધીન થયું છે.”

“મનુષ્ય હશે મારું ચિત્ત હશે, પણ હું તો જડ છું. મ્હને એવી લાગણી થતી જ ન લેકાએ; ત્હારે વદ્ય જ નથી. હોયું જ ના લેકાએ. કારણ હું પાંજેલી પું. મ્હારે સ્વામી છે.”

“હારે એકું શા મારે વિચારું નોંધએ ?”

“દિનેશ, હમારે ત્યાં રહેનાં હમારી સાથે લોધિલ-લેવાઈ મએલ-હુશાહવાયા જુદ-  
પ્રમગો યાદ કરો, તે સર્વ ફક્ત ક્ષણિક ઉજ્જ્વલ જ હતા, નહિ ? ખાલી દેવે પ્રગટની પ્રજા  
કામગવાળની ચાલુચાળની બનવાનોએ જ હતી, નહિ ? “સવિતાનું સ્ત્રીરૂપ મહાપરાજે  
શેડી રૂપેશ રહને અટકાવવા દવે સમર્થ ન હતું. એક એમિતો અશુભવાદ ધરતી  
આવ્યો, તે ફોટેમી સાચી મુખ છૂપાવતાં પોરતું લઈ તેણે ત્યાંથી આવવા માંડ્યું.”

“સવિતા ! ખરું ય માર છે તહાં કયું ય અરવભાવિક નહોતું, પણ અત્યારે તું ત્યાં  
જાય છે ?”

“હમારે જાણુંને શું કામ છે ? તમે કોણ ને હું કોણ ?” મવિતાએ કહ્યું.

“પણ અંધારો ઘેર રાત્રિ છે, ત્યાં જઈશ ?”

“ત્યાં જવાય ત્યાં, હું આશ્રિત છું, મારે ખાલી કયું છે ?”

“તું તારા મનમાં તને આશ્રિત માને છે. ખાલી પગાર તને મોકૂફ છું. કોઈ દિવસ  
તારી પામે દિમાખ માગ્યો છે ? પછી તું જેમ માને તેમ ખરું.”

દિનેશે તીવ્ર નોંધ એક ઉઠા નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

“ઓદિસાન દિસાન નથી જોઈતા, અતરના જોઈએ છે ધરની રાખી નથી થતું,  
પણ દિનેશની દિશરૂપા થતું છે.” અત્યારે સવિતાના મુખ પરની ચરમ ચરખાઈ અર્ધ  
હતી. દિવસોતે દખાઈ રૂપિસો સમાજ પ્રતિષ્ઠા ડાહ્ય હકવવા ઉઠામુખથી એકધારે ઉઠતી  
આવતો હતો.

“સવિતા ! તું રહ્યો જઈ રહ્યો છે.”

“કાની ?”

“જોડાલાલની.”

“જોડાલાલના ધરની, નહિ કે હકવની”

“સારું પણ તું દવે મારી પામે રહેવા નથી ઇચ્છતી ?”

“નીશપાર અજળ થઈને નહિ, હકવણી થઈને, દિનેશની દિશરૂપ થઈને  
હમારા જેવા નિર્ધાર અને હંમેશા સમાજસુધારાની આશિષ થવા કરતાં સમાજે અપેક્ષા  
જાકશ પાતીની સોડીએ સોંપવી સારી છે.”

કાળી નાગજૂનો કંઈ વાગસં પમથો માથા મુખી જગ હો તેમ દિનેશ જાગી રહ્યો  
ને કોઈ અજળ દરિયો સામે વનગાજ મીઠ માંડી રહે તેમ મૂળું માંભાંવણું મન્નક  
કમે કરતો દિનેશ અગ્નિશુદ્ધ ચરિત્તને કલ્પિત-અર્થ-વચરનું-કલ્પેશર જોડારી સામે કુટુંબ-  
અર્થ નજરે રોઈ રહ્યો. પણ તેણે શું જોયું ? હમની તોશન કરતી કે સમજ પાસિયા  
મખી રવિતા ન જોઈ, પણ સારી ય સ્ત્રીત્વ તરસી દુઃખી સમાજ અને અર્થ-અદ્ય  
ધારી મુખનોતો એક સાથે દિમાખ માગવા હવની આવેય ઓરડાની જોઈ

જાણે રમખાણી રમખાણી !

દિનેશથી એ દૃષ્ટિ પ્રતિ ન લેવાયું, “સવિતા! શું કરું? તારી બાવના કદાચ વાસ્તવિક હોય, પણ તું પરણેલી છે.”

“હા, હા, પરણેલી છું, સૌભાગ્યવતી છું, સુખસંપન્ન છું. મ્હારે શું નથી? રહેવા ઘર ને ખાવા ધાન્ય છે, ઘરડીયો પરત્રીક્ષપટ અને શબ્દેશબ્દે મોંડીઓ ફટકાવતો પ્રુષ્ણાત્મા પતિ પ્રશ્ન છે. હું સુખી છું! મ્હારે શું નથી?”

“સવિતા! તું એમ સમજે છે કે હું તારું હૃદયમંથન નથી સ્હમજતો?”

“સ્હમજતા નથી, સાંભળો છો, ફક્ત સાંભળવા ખાતરજ?”

“સવિતા, હું એટલો બધો નિષ્કુર નથી હો! મ્હને ક્રોધિત કરવાને બદલે તું ધીનલી છે. મ્હારા હૃદયમાં તારા પ્રેમની કિમત છે. પણ લાત્યાર, એ સાંખીત કરવા હું રૂપાય છું. સવિતા!” દિનેશ કૂસકાં લેવા લાગ્યો.

“કારણ કે ત્હમરો પ્રણયપ્રાણો અન્ય સ્થળે દોળાર્ધ ગયો છે, નહિ?”

“ના.”

“ત્યારે આનન્દ અપરિણીત રહેવા માગો છો, નહિ?”

“એનું કારણ બીજું છે!”

“શું?”

“તું વિધવા નથી. નદિતર.”

“નદિતર પુનર્જન કરત નહિ?”

“હા.”

“બરાબર છે. વિધવા કરતાં હું સુખી છું. કારણ કે એ તો બાપડી કુખીયારી, અને હું તો આંખોમાં ધૂળ નાંખીને દરેકને જાણ બધાપવાનો અધિકાર ધરાવું છું. એને દેશે મોંઘા પતિની મધુરી યાદ છે. મ્હારે મસ્તકે છવતા જાતીમતી આગરદાર એડી છે. વિધવા એટલે કુખી ને સધવા એટલે સુખી! ત્રીક દિનેશ-ત્હમારા આગ્રહા સૌમન્ય બદલ આમર! આજે અખી રાતનો ઉજમરો કરવો છે, નહિ? હવે કદી મેં મારો વિચાર કર્યો નહિ! ત્હમ મુર્ખ ત્હમ.”

સવિતા મર્ધ. ચક્રી ઉડે ને અદૃશ્ય થઈ ત્યજ તેમ જોતજોતમાં અદૃશ્ય થઈ મર્ધ. આજો બનેલ દિનેશ સ્થંબી ગયો. ઉપાસા શિરે ચક્રી જતી સવિતાના અભોરે પરોવેલ મનઃક્રમાંના ચિમચાએલ યુગ્મજ વિચ્છન્નના પ્રસારમાં વ્યાંસુથી નજરે પડ્યાં ત્યાંસુથી અનિમેષ દૃષ્ટે ભેદી રહ્યા. દરુરથી આવનો કુસાનો અવાજ રિશાઓમાં મળી જાય લાગ્યો. દિનેશો જાન માંગ્યા. જાણે કે અતૂળ અતૂળના ઉંડાજીભાંથી મળે રહેલ કાજાબિ તોફાને ન ચડ્યો દેવ! દિનેશ દોડ્યો. નિશ્ચિત ઘસૂરપતિ સુસાદાજાયે જતા તોર સખે સસમર ચક્રી જતી સવિતાને પાડી પડી.

“સવિતા! નહિ જવા દેડી” દિનેશ કાંકુ ષડ્ઘ્યું.

“મહેને અશરો નહિ, આખડોટ લાગશે.”

“મહેને સમજ્યું છે.”

“શું?”

“હારે સ્નેહમંચન.”

“હા, પણ વેળેને પામે આવતા, હું પરભેલી છું.”

“મહેને ખીચું પણ સહમત્યું છે.”

“ખીચું શું?”

“મહારી ફરજ.”

“નિરાશ્રિત સવિતાને શરણુ રાખવાની?” સવિતાએ કટાક્ષ દેડ્યો.

“ના.”

“ત્યારે ?”

“આમ સાથે ઉગેત શુદ્ધને મોઝરા આથે રોપવાની, ગર્ધંબકે શીખત મણિને અનુકૂળમાં જડવાની.”

“સત્ય !”

“દિનેશમાં કમ નથી, એવો વિશ્વાસ હોય તો ચાલ.”

ફક્તપણે શરૂઓ, મરિતાના મહેન પર આક્રુઆક્રુ રિમન ફરકવા આશુ, જાણે કે ક્ષતિયતીરોગના પ્રતાપી વનરાજને સુવર્ણસાંકળે બાંધી રમુવાસ પ્રાપ્ત ન થવની હોય તેમ દિનેશના દેડીધનન દેહકોડને મહુલ કચેરેલીએ વિરાગી સવિતા ધેર આવી ને દિનેશના પત્રમમાં બેગી મઝ.

“સવિતા! મહે બહુ દુઃખ આપ્યું, નહિ ?”

“હા, હોને જાસે ખાત સાથે જ સેવાની”

મહોત્તમ રમણીવદવા ઉઘળામમી મુંબનાદિમાં દિનેશનું સુખ કુમકુખ દીસતુ લાગ્યું.

“દિનેશ, હજી સમાવતી સોડીએ બાકી છે હોં!”

“એવે ત્યારી સોડીએ સદન કરી છે તે સમાજથી કરેડો.”

“કરી એડી સદન! રડી ને મધાંચી”

દિનેશના અવ્ય લગત પર રમણ અનોદર વાળને સવિત્રએ ધીરથી બેઘ્યા ને નખાવેલ મળાને બોળામાં રાખી મુખ પર એક નાચુક દેવની માતી ત્વેર સ્થામે વેઠેડી રહી.

“સવિતા આ તોફાન ક્યાં સુધી?”

“જીવનું ત્યાં સુધી.”



# તંત્રીસ્થાનેથી

નવા બંધારણનો અમલ

એપ્રિલની પહેલી તારીખથી જાહેર થયા પ્રમાણે હિન્દમાં નવા બંધારણનો અમલ શરૂ થઈ ગયો છે. પ્રધાન પદના સ્વીકાર પહેલાં કોંગ્રેસે ગવર્નરને પાસે ખાતરી માગી. ગવર્નરે એવી ખાતરી આપવા પોતાની અશક્તિ જાહેર કરી, બંધારણપૂર્વક વર્તતાં પોતે એવી ખાતરી ન આપી શકે એમ જણાવ્યું. પરિણામે કોંગ્રેસે પ્રધાનપદનો સ્વીકાર ન કર્યો. આ પરિસ્થિતિમાં કોંગ્રેસ અને સરકાર બંને પોતપોતાના નિર્ણયને વળગી રહ્યાં છે અને પોતે જ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે તે જ સાચો છે એમ સાબીત કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

ગાંધીજીએ ગવર્નરને પાસેથી ખાતરી માગવામાં કોંગ્રેસનો શો હેતુ છે તે સ્પષ્ટ ક્યું છે. તત્કાળ પરિસ્થિતિ જોડે કામ લેવાને ગવર્નરને બ્રિટિશ પ્રધાનો જે 'વિધાનો કરે તે વચન જેવાં હોય છતાં અભિપ્રાયરૂપે જ ગણી લેવાય. એવા અનેક પ્રસંગો અને ગવર્નરનાં વચનો રીતસર, કોંગ્રેસની માગણી પ્રમાણે અપાયેલાં હોય તો અભિપ્રાય તરીકે ગણી ન લેવાય એ સ્પષ્ટ જ છે.

ખીજ એક બાબત કોંગ્રેસપક્ષે રાજ્યતંત્રના સંચાલકોમાં રહેલી અશક્તિ છે. ધીમે ધીમે એ અશક્તિ વધતી ગઈ છે તેથી જ કોંગ્રેસે આ જાતનું વલણ લીધું છે. આ વલણ બંધારણની દૃષ્ટિએ નિર્વાહ છે કે નહિ તે માટે ત્રિવિધ અભિપ્રાયો બંધારણના તદ્દવિદોએ જાહેર કર્યાં છે. છતાં માત્ર બંધારણપૂર્વકની વિચારણાથી અને મંત્રણાથી ઉપર નિર્દિષ્ટ અશક્તિ દૂર ન થાય એ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે એટલે ગવર્નરે ખાતરી આપે તો આ અશક્તિ દૂર થવાનો પણ સંભવ છે એ વિચારવાની બ્રિટિશ રાજ્યનીતિએ જરૂર છે. જેવા માનવમાનવ વચ્ચેના સંબંધ અને વ્યવહારો તેવા જ પ્રત્યક્ષ વચ્ચેના એમાં બંધારણને વળગી રહીને નિષ્ક્રિયતા બેઠારી લેવી એ શુદ્ધિમતાનો દુરુપયોગ થતો હોય તેવું લાગે.

અન્યારે તો પ્રધાનો મળી આવ્યા છે. એમણે પોતાનો કાર્યક્રમ વગેરે પણ જાહેર ક્યું છે. છતાં બહુમતીનો એકનામાં વિશ્વાસ ન હોય એ તો સ્પષ્ટ જ છે. તેથી જ ગવર્નરે તત્કાળ પારલમાએ બેઠાવવા નથી. અંતમાં કંઈ જાતનું સમજાવન થશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. છતાં ગવર્નરે ખાતરી આપવાનો માર્ગ સ્વીકારે એમાં જ આ કોમનાં ઉકેલ છે.

## ડૉ. શ્રી. આનન્દશંકર દુવને અભિનંદન!

જુનરસ દિનુ મુનિવસિદ્ધિએ શ્રી. આનન્દશંકર દુવને ડૉક્ટર ઓફ લેટરની પદવી આપી તે બદલ શ્રી. આનન્દશંકરમાસને અમારાં અભિનંદન છે. ગુજરાત બહાર રહીને એમણે સમગ્ર દિનની સેવા કરી છે અને ગુજરાતને ગૌરવ અપાવ્યું છે. એમની ક્રિયાશક્તિ અને કાર્યક્ષમતાએ એમને વિશાળ ક્ષેત્રમાં મોકલ્યા. ગૌરીજીએ એમને વિશાળ ક્ષેત્ર આપીને સોંપ્યા. આજે એ ગુજરાતમાં પાછા આવ્યા છે. હવે ગુજરાત એમની વિદ્યા અને અન્ય શક્તિઓનો સામ પામે એમ અમે હૃદયથી છીએ. ગુજરાત મુનિવસિદ્ધિનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવામાં તેઓ મદદરૂપ થાય એવી અમારી એમને આશ્ચર્યવંત વિનંતિ છે. એમનું દીર્ઘ અને ધરણી જીવન ગુજરાતને સમૃદ્ધ બનાવે એવી અમારી અભ્યર્થના છે.

## શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાને અભિનંદન!

ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફનો સન ૧૯૩૫ના વર્ષનો સુવર્ણચંક્ર શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા તેમના સરસ નાટકોના આલેખન માટે મેળવવા બાબતે આપણી ધયા છે તે માટે અમારાં તેમને દાર્શિક અભિનંદન છે. શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા આપણા હાલના નાટ્ય-કારીમાં હોયું ૫૬ ધરાવે છે; એટલુ જ નહીં ૫૫ રંગમંચિના આયોજનના એમના પ્રયત્નસાક્ષર્ય અને સચોટ યોગે તેમજ અભિનયકક્ષામાં એમની કુશળતાએ એમને સાહિત્યવસિકોની આશ્રમમાં બનુ પ્રેમપાત્ર બનાવ્યા છે. અમે હૃદયથી છીએ કે આઈ ચંદ્રવદન મહેતાની 'ગુજરાત નાટ્યમંદિર' ની સુંદર આવનારે છાંટ સિદ્ધિ જલદી થાપ થાય.

## સ્વર્ગ. ડૉક્ટર શ્રીધર વેંકટેશ કેતકરને નીવાપાંજલિ

મહારાષ્ટ્રના છતાં સાયેસાયે ગુજરાત માટે ૫૫ યાનકોસ કરવાનું કાર્ય હાય ધરનાર શ્રી. શ્રીધર કેતકરના દીક્ષગીરીકર્મ અવસાનની અમે સચોટ નોંધ લઈએ છીએ. ડૉક્ટર શ્રીધર કેતકર એક કુશળ રાજનીતિશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્રી અને સમર્થ નવલ-કથાકાર તેમજ વિવેચક હતા. બાપા અને સાહિત્ય માટેની એમની ધમયા ને તેને પરિણામે મેળવેલી કાવિત્રિ માટે એ યોગ્ય હતા. ગુજરાતના યોગ્ય અભિજ્ઞાને એમના ગુજરાતી યાનકોસને બહુ હતેજન ન આપ્યું છતાં કહેવું નોંધએ કે એ પ્રેરણા તેમજ એવા કાગળી ખત ગુજરાતી લેખકોની વધતી જતી સંખ્યામાંથી કાઢીને પ્રાંતીય પ્રેમના પ્રસપાત ને સેવાભાવથી જરૂર લિખાડી લેવી નોંધએ. ડૉ. કેતકરના સાહિત્યપ્રિય ને સાંસ્કૃતિક આત્માને અમે શાશ્વત શાંતિ હૃદયથી છીએ.

## સાહિત્ય સંસદનો વસંતોત્સવ

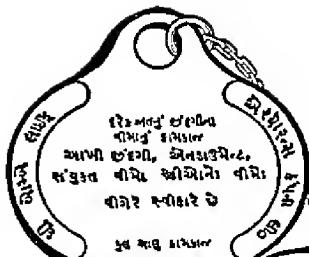
સસદ તરફથી વસંતોત્સવ નિમિત્તે એ દિવસનો કાર્યક્રમ રવિવાર તા. ૧૮ મી અને સોમવાર તા. ૧૯ મી એપ્રિલે અનુક્રમે સવારસાંજનો ગોઠવાયો હતો. રવિવારે સવારે સવાનવ વાગે રોહિસ સિનેમાગૃહમાં શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીલિખિત 'એ ખરાબજણ' નાટકનું સાગરકૃત ચલચિત્ર સમયોત્તે બતાવવામાં આવ્યું હતું. એકંદરે ૩૪૦૦ જેટલા પ્રેક્ષકોએ આ ચિત્ર જોવાનો લાભ લીધો હતો.

સોમવારે સાંજે સાગરથી નવ વાગ્યા મુધીનો કાર્યક્રમ મલત્યાર ટેકરી પરના શ્રી. મુનશીના નિવાસસ્થળ પાછળના ભવ્ય મેગાનમાં યોજાયે હતો. શ્રી. મનહરરામ મહેતા-કૃત શોકપ્રિય ગુર્જરીરીતનથી ક્રમનો આરંભ થયો. બાદ શ્રી. દરિલાલ ભટ્ટચાના પ્રસ્તાવ અને શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવલના અનુમોદનથી મેળાવડાનું પ્રમુખપદ શ્રી. મોતીચંદ કાપડીઆને આપવામાં આવ્યું. બાદ રચાનિક લેખકરેણિવ અંશેન્દ્રી, માટે સૂઝાયલા સમયે શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી. લીલાવતી મુનશી, શ્રી. નગીનદાસ માસ્તર, શ્રી. મંગળદાસ પટવારા, શ્રી. રતિલાલ ગાંધીને સૂટણીમાં તેમને વરેલી ફનેદ માટે અભિનંદન અપાયાં. પ્રમુખ ઉપરાંત આમાર્થ શ્રી. ડૉ. આનંદશંકર કુન, શ્રી જયસુખલાલ ગહેતા, શ્રી. માધવલાલ ભટ્ટ, શ્રી. રસિકબહેન દેસાઈ, વગેરેએ ઉપયુક્ત સમયોત્તે શોકસેવાની યોગ્ય પ્રશંસા કરી હતી. શ્રી. મુનશી તેમ જ અન્ય અભિનંદિતોએ પોતાને આપેલા અભિનંદન માટે વળતો ઉપકાર માન્યો અને તેમને રાષ્ટ્રસેવા કરવાની તક સાંપડવા બદલ ધન્યભાગ્ય દર્શાવ્યું. બાદ પ્રમુખશ્રીના ઉપકારની દરખાસ્ત શ્રી. લીલાવતીબહેન કુરે મુકી તેને શ્રી. મોદનલાલ દેસાઈએ ટેકા આપ્યો હતો.

આ પછી ગરબા અને નૃત્ય થયાં. કુમારી સરોજ દેસાઈ અને શ્રી. તિલોત્તમા પાંડના ગરબા સરસ હતા. નૃત્ય પણ રીક રીક ચારું હતું. કુમારી કોકિલા મુનશીનું સંગીત વખાણુપાત્ર હતું. એક અગ્નિવ્યા બાદ દારપરમ પીરસવા આગ્યા પણ દારપારપદ બની જીતરી ગયા. વખત બહુ વીતી ગયો હતો તેથી ધણીની ઘેર જતાની હિતિજરી જણાતી હતી. આ પછી સમારંભમાં ભાગ લેવા પધારેલ બહેનોના શીઘ્ર ગરબાની યોજના હતી પણ તે અમલમાં મુકાય તે પહેલાં તો અધ્યાહાર તરફ આકર્ષણ શરૂ થઈ ગયું હતું.

હેવઝના અધ્યાહાર બાદ ઉત્તરવનું વિરજન થયું.





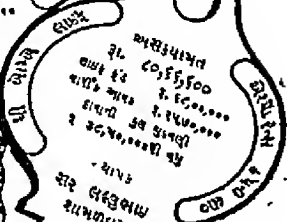
દેવભાઈ હાલિયા  
ગાંધી કમિટી  
આખી હાલિયા, એલકાઉમે-૨,  
સંવત્ત વાંચી શ્રીચાંદો વાંચી  
વાગર સ્વીકારે છે

કલ આલે કામગીર  
૩૮ ૪,૪૧,૫૨,૧૦૦

દેવ ભોલો  
સંવત્ત ૨૩૦૮,  
મુ'બદલ.



સંવત્ત  
૧૯૦૮



અસંકપામત  
રૂ. ૮૦,૬૬,૬૦૦  
વાગર રૂ. ૧,૬૦,૦૦,૦૦૦  
વાગર આલે રૂ. ૨૫૦,૦૦૦  
દાવાની કલ કુલકારી  
૨ ૩૮,૫૦,૦૦૦થી વધુ

- યાવક  
સર લલિતભાઈ  
શામળદાસ  
વાગર  
સી. આલે. ૪.  
૩. ૫.

# મહાગુજરાતનું માનીતું માસિક શારદા

વાર્ષિક લવાજમ :

લિંદમાં : વા. ૧-૮-૦  
ખરેદના શીર્ષોએ ચાલ

તંત્રી :

ગોકુલદાસે દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગુજરાતી માસિકોમાં શારદા કઈ રીતે ભાત પાડે છે ?

- ‘ શારદા ’ એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર મહિને એ ત્રિરંગી ચિત્રો આપે છે.
- ‘ શારદા ’ એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જે સોરઠી લોકસાહિત્યની રસદહાણ માટે મુખસિદ્ધ છે.
- ‘ શારદા ’ એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જેના તંત્રી અંક, નવનિકા અંક, લોકસાહિત્ય અંક અને દીપેક્ષણી અંક માટે હમરો લોકો દર વખતે રાહ જુએ છે.
- ‘ શારદા ’ એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જે શિષ્ટવર્ગ અને આખરવર્ગના સાહિત્યનો મુખેણ સાધે છે.
- ‘ શારદા ’ એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર વર્ષે સોરઠી ઇતિહાસની રા. રાયચુરાકત નવલકથા આહવાને ભેટ તરીકે આપે છે.
- ‘ શારદા ’ એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે કે જે રોજના એક પૈસામાં સાહિત્ય અને કલાનો રસથાળ દર માસે તમારે ત્યાં પહોંચાડે છે.
- ‘ શારદા ’ બાર વર્ષથી પ્રગટ થાય છે. તમે એના માલક થયા હશે જ. ન થયા હો તો નીચેના કોષ્ટક સ્થળે આજ ને આજ ખબર આપો એટલે ‘ શારદા ’ શરૂ થશે.

તંત્રી : ‘ શારદા ’ ચોરવાડ ( કાલિયાવાડ )

પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લી. બડોદરા.

આર. આર. રોકની કંપની, બુકસેલર્સ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, સુબાઈ નં. ૨

# નવું સાહિત્ય

સાભાર સ્વીકાર અને અવલોકન

લોહીનાં આંસુ—લેખક: ધનશંકર દીરાશંકર ત્રિપાઠી; પ્રકાશક: જીવનસાક્ષ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ અને મુંબઈ, ૨; મૂલ્ય: રૂપીઆ એક

સ્વપ્નદ્રષ્ટા—લેખક: કનૈયાલાલ આણેકલાલ મુનશી; પ્રકાશક: લિપર પ્રભાણે; ખીજી આદિતિ; મૂલ્ય: રૂપીઆ અડી

અભિનવ સંગીત—લેખક: મુનસુખલાલ અનુપરાય દિવાન; પ્રકાશક: એન. એમ. કારની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨, મૂલ્ય: રૂપીઆ સપ્ત

ધ્યાપક સ્વપ્નસાગરના: લેખક: મહામા આર્ષીજી; પ્રકાશક: છપ્પણ્ણ કાશ્યાપભાઈ દેસાઈ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધી સર્કલ, અમદાવાદ; મૂલ્ય: ચૌદ અણા

Is Life Worth Living! Or The Royal Road to Happiness—Author: Duty & Love; Publisher: M. J. Karani, Borah Bazaar, Kishnabai.

પ્રભાતનો તપસ્વી અને કુકુરડીકા—કર્તા: કવિ ગોદાલાલ; પ્રકાશક: સી. જમનાદાસની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ, ૨; આદિતિ ખીજી; મૂલ્ય: આઠ અણા

નાગા બાવા—લેખક: ચંદ્રવદન મહેતા; પ્રકાશકમંડળ: ધનસુખલાલ મહેતા, વિદ્યેશ્વર કુવ અને ચંદ્રવદન મહેતા, ગોદાગિયા તળાવ, મંદિરોડ, મુંબઈ, ૭; મૂલ્ય: રૂપીઆ એક

દેવેન્દ્ર—લેખક: આપવરાવ બારકર કરણીક; પ્રકાશક: એન. એમ. કારની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨.

ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ, તર્થી (મધ્યમર્ત) ચત્તિકા-૨-મંજારાક : ઉપાધ્યાય; અધ્યક્ષાપદ, સસ્તા સાહિત્ય મંડલદ્વારા પ્રકાશિત; નથા બહાર ફિલ્મી.

આ પરિષદ તર્થી તેના મંત્રી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી અને કાકાશ્રી કાવેશ્વર તરફથી આ ખીજી હિન્દી પત્રિકાદ્વારા તેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનો સુન્દર પચાસ આપવદમાં આપ્યો

છે. આપણા પ્રાંતીય સાહિત્યકારોને એમાંથી વિવિધ પ્રેરણાઓ જરૂર મળશે.

**ચીરાગ—**તંત્રી : બસુઅક્ષી છ. પટેલ, ચીરાગ કાર્યાલય, ગ્રીનચોક, લીંબડી; વાર્ષિક લવાજમ : સ્વદેશમાં રૂપીઆ ત્રણ; પરદેશમાં શિલિંગ પાંચ

પ્રાચીન અને અર્ધપ્રાચીન મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ અને તેના ધ્યેયના વિચારો સાહિત્યના વિવિધ અંગોદ્વારા પ્રગટ કરતું આ નવું માસિક છે. તેના જન્મનો અમે સપ્તેમ સત્કાર કરીએ છીએ. 'બાપક ધર્મભાવના' દ્વારા હિન્દની કેમોમાં આવા માસિકો ધણી એકદીલી સિદ્ધ કરી શકે.

**નવસત્ર'થાવલિ—**તારણ કાદનાર : નરહરિ દારકાદાસ પરીખ; પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે; મૂલ્ય : રૂપીઆ બે

**મુસ્લિમ સમયનું રૂપેન અને બીજા નિષ્પેદો—**અનુવાદક : ઇમામુદ્દીન સ. દરગાહવાળા, દરગાહ શરીફ, નવસારી; મૂલ્ય : આના આઠ

**વહેમી—**લેખક : સ્વ. બ્યોમેશચંદ્ર જનાર્દન પાંદકછ; પ્રકાશક : જયમનગૌરી બ્યોમેશ-દ્ર પાંદકછ, ખપાટિયા ચકલા, સુરત; મૂલ્ય : આના આઠ

**આયનો નાથ—**લેખક : મનહરનાથ મા. ધારેખાન; પ્રકાશક : પરમાનંદ પીતાંચર-દાસ; સ્થિતિક ગ્રંથમાલા કાર્યાલય, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ; મૂલ્ય : રૂપીઆ ત્રણ; માળાના આઠકોને રૂપીઆ બે

**મરણ અને પુનર્જન્મના ભેદો—**લેખિકા અને પ્રકાશક : બહેન પીયુ ભીખાઈ મકતી (નાશાકરી પીલાં), બેરીઆ સ્ટ્રીટ, નવસારી; ત્રીજી આવૃત્તિ; મૂલ્ય : નથી આપ્યું

**ઐતરાતી દીવાલો—**લેખક : બાલકૃષ્ણ દત્તાત્રેય કાલેલકર; પ્રકાશક : જીવનજી ડાલાભાઈ દેશાઈ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ; બીજી આવૃત્તિ; મૂલ્ય : ૭ આના

કાકાશ્રીની પ્રત્યેક સાહિત્યકૃતિમાં એમની લાક્ષણિક સફળતા હોય છે તેમ આ લોકપ્રિય અને સાહિત્યકાંદપ્રિય પુસ્તકમાં પણ છે. અમદાવાદથી 'ઐતરાતી દીવાલો' તે પ્રસિદ્ધ સાપ્તરમતી કાશઘડનિવાસ. કાકાસાહેબ આ જોત્રમહેલના મહેમાન હતા ત્યારે એક રિયતપ્રત્નની જીવનદૃષ્ટિથી આ એક વાસ્તવિક દર્શિદાસચિત્ર જેવું અમૂલ્ય પુસ્તક એમણે લખ્યું હતું. જોત્રજીવનના એમના રાજરોજના અનુભવની આનંદપ્રદ, વાસ્તવિકતાભરી, સરસ અને મુન્દર કૃતિ છે. એની ધણીયે આવૃત્તિઓ થાય છતાં તેના વાચકોને કદી એ અચિર નહીં જ થાય એટલી અમે ખાનગી આશીર્વાદ.

શ.

**ધૂપદીપ—**લેખક : લીલાલાલ લક્ષ્મીભાઈ દવે; પ્રકાશક : નવયુગ પુસ્તક બંગ્લોર : રાજકોટ; મૂલ્ય : વાર્ષિક ફાંચે ૭ આના; છુટક : આઠ આના : પાકું પૂઠું : જરૂર આના

લેખકે આગકોને રૂપે તેની મૂંઝટીની વાનાંઓના સંમદ 'છાં ૧૫' પછી એ વાર્તાસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે પણ 'છાં ૬૫' જોરો નાના વાચકોના અહરને

પાત્ર થાય તેવો છે. સંબંધમાં કુલ આર વાર્તાઓ છે ને તે સૌક્રિય થવાના ગુણુ ધરાવે છે. બાળકો માટે આપણા વપના જતા ગુણુસન સાહિત્યમાં આ વાર્તાઓની જરૂર મળુના થતી જોઈએ.

**ધોવનના તરંગ-લેખક અને પ્રકાશક :** મહારીર પ્રભાક દાંધીય, સાંદાકુન; મલ્લ : રૂપીઓ એક

શ્રી દાંધીય મારવાડી—હિન્દી ભાષાબાદી હોવા છતાં ગુજરાતી તરફ સ્વાભાવિક પ્રેમથી આકર્ષાઈ છે અને એમ કરતાં એમણે ‘કેકિલનિકુન્ને’ એ કાવ્યસંગ્રહ અને આ ‘ધોવનતરંગ’ ગદ્યકાવ્ય ગુજરાતી સાહિત્યસંપત્તિને નહર કર્ષી છે. એમનામાં હિમતા કવિની રસકૃતિ છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યની રસસમૃદ્ધિ તારવી એ જ સાહિત્યની આયોજન પદ્ધતિએ ગુજરાતી કૃતિઓ રચવામાં કુશળતા ધરાવે છે. એમની કૃતિ આથી કેટલાકને-ખાસ કરીને સંસ્કૃત કાવ્યશૈલીના મુખ્યજનોને બહુ હચકર લાગે પાવુ એવો વર્ગ હાલ ગુજરાતી સાહિત્યરસિકોમાં આપ છે. ગુજરાતી કાવ્યશૈલીએ એની બગિનીઓના સાહિત્ય-વિગ્રસ સાથે કૂચ કરતા કરતા એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ વિગ્રમ સિદ્ધ કર્યો છે અને તે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી વિચારપ્રધાન કાવ્યમર્જનની સુખ્ય સમિતિઓની મિદિ કરવામાં શ્રી. દાંધીયને એમની સંસ્કૃત સાહિત્યરસ શૈલી સાથે આગ્ર સૈલીનો પાવુ પૂર્ણ પરિચય છે. તેઓ ‘હજા કાવ્યો’ કે હાલની દાંધીય કાવ્યશૈલીનું પરિચીતન કરશે તો એમનું કાવ્યમર્જન એ વિશેષ સફળતાથી કરી શકશે એટલું જ નહીં પરંતુ તે વધુ રસિકનોમ્ય થશે.

**દંભાનું રસોઈ ધર :** ખંડ ૨:—ભેખિકા. સુમતી નામરદાસ પટેલ, પ્રકાશક : અગ્રેક શ્રદાન મંદિર વડોદરા અને મલ્લ (ગુજાપ); મલ્લ : ત્રણ આના.

આ ઉપયોગી પુસ્તિકા અગ્રેક બાલપુસ્તકમાળાનો ગ્રન્થ ૨ પુષ્પ ૧૨ છે. શ્રી. સુમતીબહેને આપણા પાકરાત્ર સંબંધી બાળકોને રમવાયક થાય તેવા પુસ્તકની સુખ્ય યોજના કરી છે. બાળકો આ પુસ્તકનો સત્કાર કરશે કન્યાશાળાઓમાં આવતાં પુસ્તકો ધંતર વાચન તરીકે લખાય કરાવ તો પરીણ રીને એમથી બાલિકાઓ આ વિષયનો વિગ્નાનદષ્ટિએ વિચાર કરતી થાય.

**સુંબાઈ—સંપાદક :** નામરદાસ ડા. પટેલ; મલ્લ, સુંબાઈ; બાલવિનોદમાળા પુસ્તક એવીસમું; ચિત્રકાર : જગમોહન ખોસ્લી, દિનકર જુવન આદ; મલ્લ : ત્રણ આના.

સુંબાઈનાં અને સુંબાઈ જોવા આવનાર બાળકોને આ નાના પુસ્તકથી સુંબાઈનો બહુ જ ગાદ પરિચય થયા વગર રહે તેમ નથી. આપણા બાલકોના માનસને જોઈને વિચારપરિપાક આપવાની શ્રી. પટેલની તકવર ને શેખતા અને રચિત છે.

૨૧.

**ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ એર ભારતીય પ્રશ્ન :—પ્રકાશક :** ભારતીય સાહિત્ય પરિષદ વતી માર્નડા ઉપાધ્યાય. વ્યવસ્થાપક : સત્તા સાહિત્યકાર પ્રકાશિત; મલ્લ આના ૭



ઉપર આપણાંના પ્રત્યેક મરીરીરીએ; છતાં પણ આ દેશકાળમાં તો હાલ પેલા સુદામાજીની ધર્મપત્ની પ્રાચીન સુદામાપુરીમાંથી ખોલી બેઠી બળે સંભળાતી નથી ?

‘એ તો જ્ઞાન મુને ગમતું નથી મંપિશંપછ રે।

લાવો આવક માગે અન્ન લાગુ પામછ રે।

પણ જૂમને પણ મારવાની શક્તિ ધરાવતા હિન્દમાં ધણુ દતા ને હવે તો વધારે પણ શક્તા બળ છે. છતાં તેઓ પણ ત્રદાબર આ બોધ સંભળશે :

‘જૂના ધરમ લો ગણી, સતો। જૂના ધરમ લો ગણી।’

પુરનકના શબ્દબ્રહ્મ પર નાંખેલું નવીન તેજ શાંતિથી અનુભવી હૃદયમાં બિતારવા નેવું છે. દેવનાગરી લિપિમાં છપાયલા આ સુંદર કોપને ગુજરાતીઓ સપ્રેમ અપનાવશે એમ અમે હૃન્છીશું અને આટલી મોડી છતાં હમણા પ્રસિદ્ધ કરેલી આ કૃતિ માટે નવચૂપનપ્રદાશન મંદિરના વિદ્વાન સંચાલકોનો ઉપકાર આપણે ગરર માનીશું.

શં. છ. રા.

## સુંદર રક્ષણ માટે

તમારી છાંદગીનાં પહેલી વખતનાં અગર તો વધારાના વીમાનો ત્યારે પણ વિચાર કરો ત્યારે કેનેડાની મહાન પ્રગતીવાન

# કાઉન લાઇફ

કું. ની સૌથી ઓછાં પ્રીમીયમે અપાતી  
ચોજનાઓનું મનન કરવાનું તમે  
નહોં ચૂકતા

કંપનીમાં ચાલુ વીમા રાહર

૧.૭૦,૨૬૮,૫૮૩.૦૦.

શાનિનું ઘડનર- લેખક અને પ્રકાશક: ગણેશલાલ પ્રાશુચવનદાસ શાહ; ગોલ્ડફિલ્ડ લેવર વર્ડસ, ૧૫૪-૬૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ ૧. ૨; મૂલ્ય રૂ. ૧-૮-૦

આપતા [પ્રકાશ] તાતિ મુજરાતનાં શહેરો અને માગમાં વેરાવળી છે તેના હુબપર 'અગ્રવત્ર મિત્ર' ની સ. ૧૯૪૨ ની કોટ તરીકે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે. તાતિએ તેની મુજરાતનાં હેઝાં પચ્ચીસ વર્ષોમાં પોતાના ઘડનરમાં શુ શું સિદ્ધ કર્યું છે તે નથી ક્યું તેની સફળ વિગતો અને કેળવણી વગેરેનાં કહેનો આંકગ્રાવર અહેવાલ આમાં આપ્યો છે. શ્રીયુત કેશવ દ. શેઠે એમણેસાદ પૂરેમાં પુસ્તકનો પ્રવેશક લખી આમાં પે પુસ્તકની સામગ્રી ઉપરાંત એ તાતિની હાલની સ્થિતિનું વાર્તાત્મિક ચિત્ર આપ્યું છતાં સમગ્ર રીતે આલેખ્યું છે તે ઉપરથી આ શાનિસરથાના અને તેના હાલના અવસ્થા સમાસરોની સિદ્ધિઓ અને તુટિયોનું સહજ અમને બાન થાય છે.

દેશકાળે તોડવા નેદ્રએ તેવા તાતિના જૂના મહેને હાલ તેણે તોડવા માડ્યા છે અને તેસ ઉત્ખાતિયા આ દેશકાળમાં આ વચ્ચેકેળે પોતાના બિન્નબિન્ન ધર્મ મળેલા તત્ત્વોને એકઠાં કરી તેમાં પ્રાણ પૂરી ને વ્યવસ્થિત સેવાકાર્ય કરી બતાવ્યું છે તે જરૂર અખિનય છે. આપણા હાલના દેશકાળની આચારનક કે નિરાશાજનક સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ નરેન્દરથી મહત્તર કરતી આવી શાનિઓમાં નાના સ્વરૂપે દેખાય છે. 'નૈર્ધન્યનું અતિજીવન' એ યુવાનુસાર શાનિઓ બધે ખીલે કે જામણી જમ્મ અદરુપ ધર્મધક્ષતા રાષ્ટ્રમાં એકરુપ ધર્મ જમ્મ કે નવે સ્વરૂપે ખીલે એ પ્રજા વિચારતાં એવું તો ચિચાર્યો વગર નથી રહેવાનું કે શાનિ કહેવાલી સરથાનું હોર બહુ જ સકુચિત છે. તે સકુચિત હોરને ઇવનવિકાસ સાધવા મળતી એક પેઠી કહેતું કે લાખોના હિરસાઓથી અનેથી ઇવનવિકાસ અને આર્થિક વિકાસ કરવા અજેઅજ પ્રયત્ન કરતી સરથા મળતુ ? વર્ણાશ્રમના નિર્બંધ માં જ્યારથી સમ્રાનો પ્રવેશ થવા માંડ્યો ત્યારથી શાનિ એ સંસ્કાર અને એનું નામ વાવડાં પડી ગયાં છે. એના આદર્શ બધે હોવા હોય પણ અસ્થિતાનાળા રાષ્ટ્રની પ્રજાના આદર્શો આગળ એ આદર્શો જ્યુત ને મેળાલાગ્યાના જ. પ્રજાસમમની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં 'જ્ઞાતિએન્દ્રજલેન કિં ?' એ અર્જુનરિની ઉકિતના સ્મરણ સચ્ચે મુકુચિત માનવમધહન્ય નાનાનાના સ્વાર્થો, અદર્શતાની સરસાહઓ અને ઘેરઘેરનાં પ્રદર્શોનેનું પણ સ્મરણ થાય એ જ. કોઈપણ શાનિ આ સ્થિતિમાં શાનિ પડી એના સ્વભાવનુકૂળ ખીલત સમય સાથે એક ધર્મ આપાએ શાનિ આ સ્થિતિમાં શાનિ પડી એના સ્વભાવનુકૂળ ખીલત સમય સાથે એક ધર્મ આપાએ 'દેશનો એક મમતન વલ્લિક સમાજનો આદર્શ સેવક મંડી જાય તે અપણા રાષ્ટ્રના હાલના ધણુએક મહાપ્રતિજ્ઞાના-જેવા કે શારીરિક વિદ્યાસ, અંરકારવિકાસ, આર્થિક વિકાસ વગેરે-કેટલાક બની શકે તેટલી વચાઈ વ્યવસ્થાથી ને મતએલી બિન્નતા વગર વેળાસર કહેલી શાલ. નાન, મોટાં, નિર્ધન, મહેનુતાર એ મેંદેની જુલજુલામણીમાં શાનિનપુઓના બધુલની એકવાકલતા પશુ હાલ નથી અનુભવી. 'આ કે આવી ખીલ ધોમેધોમે ઉનાતિને પથે જરી તાતિ કે ખીલ અનેક અખનતિમાં ઉપરથી જની શાનિય આપિ મારે વિચારતાં આરાખાયા પ્રજા સહેળે ઉપજત થાય છે અને એનો કદિ વિકાસ એ જ જણાય છે કે શાનિએ જાનિરી બાવના જૂની જમ્મ માંડી એક વિશદ સમાજ મારે જનપુ નેદ્રએ' એ કંદાર આપનાયેન કેળવેલો નેદ્રએ. મુખ્યએ પ્રાંતીય બિન્નતાએ

ઝોગળતી જાય છે તેમ ઉદાર જીવનવિકાસ સાધવા મથતી ભારતપ્રજામાં જ્ઞાતિએ ઉત્પન્ન કરેલી સંકુચિત ભાવનાની સ્પષ્ટિઓએ પણ ભાંગી જવું જોઈએ.

**જીવનસંસ્કૃતિ-પ્રયોજક :** નેદાલાલ છોટાલાલ શાહ, [ગિર્મિલ], સાવલી; પ્રકાશક : મળજી નાયજી કોશરી, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ નં. ૨;

‘સંજીવન’ નામક એક જ્ઞાતિમાસિકની ભેટનું આ પુસ્તક છે. માસિક જ્ઞાતિમાં બંધ થયું છે પણ તેમાંની લેખાવલિમાંથી કેટલીક સારીસારી કૃતિઓનું ઉદ્ધારણું કરી તેમનો આ પુસ્તકમાં પ્રયોજકે સમાવેશ કર્યો છે. પુસ્તકનાં પ્રવેશક તેમ જ નિવેદન [સંજીવનનો વર્ધારો] એ લેખ એ ગત માસિકના તંત્રી શ્રી મળજી કોશરીએ લખી આ પુસ્તકની લેખાવલિનું દૃષ્ટિબિન્દુ સ્પષ્ટ કર્યું છે. શ્રી ગિર્મિલ એક આશાપ્રદ લેખક જ્યાંયે છે અને આવી લેખાવલિને વિશેષ ધ્યાન દઈ જરા જાંડા જઈ એમણે મુદ્રકતાથી રજૂ કરી હોત તો પુસ્તકના સવમાં એ વિશેષ વૃદ્ધિ કરી શકતા.

જીવનસંસ્કૃતિના લેખો એકંદરે જે જ્ઞાતિ માટે યોજાયા છે તેને તેમ જ સામાન્ય પ્રજાતી સમાજને પ્રેરક થાય તેવા છે. હિન્દુ સંસ્કૃતિમાં પ્રચુ તરીકે પૂજાપાસા શ્રી કૃષ્ણ વામ્નદેવના જીવન અને ભવ્ય જીવનધર્મનો ફળો આપણા હાલના જીવનની સંસ્કૃતિને પોરે તેવો છે. એ મહાવિભૂતિએ એક કાળે ભારતના કાલનિર્માતા રાજવંશીય કુટુંબોમાંથી પોતાના કર્તવ્યને યોગ્ય એવાનું સંરક્ષણ અને નાશને યોગ્ય તેવાઓનું નિકંદન કાઢ્યું હતું. આપણા આધુનિક દેશકાળમાં પણ આપણી જીવનસંસ્કૃતિ સારાં અને નરસાં બંને પ્રકારનાં તત્ત્વોથી ગૂંચવાઈ કુંઠિત બની છે અને લોકસેવાભાવનો કૃષ્ણના જેવો આદર્શ સેવનારા આપણા દેશમાં જેમ જેમ વધતા જશે તેમ તેમ તેઓ આપણી સંસ્કૃતિને હાલ જે બાલ અને આંતર અધારપટો ગૂંચવી રહ્યા છે તેમાંથી તેને વેળાસર મુક્ત કરશે અને તેઓ આપણા આ સમર્થ રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ કરી જગતને જોઈતી શાંતિનો અદ્ભુત ફળો આપશે. આ થાય તે પહેલાં નિઃસત્તા થયેલી ધણીએક જ્ઞાતિઓએ નાબૂદ થવું પડશે અને ધણીએક માનવોને તેમની માનવતાને વિશેષ સંસ્કારની પડશે. આપણા સમાજને એક આદર્શ રાષ્ટ્ર બનવું હોય તો નાના કે મોટા પ્રત્યેક રાષ્ટ્રને પોતાના અંગત અહંભાવને ઝોગાળી દઈ રાષ્ટ્રના જ દૃષ્ટિકોણથી અને રાષ્ટ્રને જ ખાતર પોતાના જીવનસંસ્કારો ખીસવવા પડશે.

શંકરમસાહ રાવલ

**સચિત્ર કાવ્યસરિતા—લેખક અને પ્રકાશક :** મહાસુખખાઇ સુનીલાલ, વિસનગર; વિકેતા : એન. એમ. દક્કર અને કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ નં. ૨; મૂલ્ય : રૂપીઆ ચાર (સુધારેલીવધારેલી ત્રીજી આવૃત્તિ)

આ દળદાર પુસ્તક કાવ્યપુસ્તક છે. કાવ્યો બહુધા વીતી ગયેલા જમાનાનાં જૂનપણી પામકોની રચિતે કદાચ ગમે તેવાં છે. આપણા સાહિત્યના ઉત્તમાં કાવ્યના હાલ થયેલા વિકાસ સમયે આવાં પુસ્તક માથું મારી આગળ આવી શકે તેની રિયલિ હવે તો રહી જ નથી. લેખકે પુસ્તકને અનોશિત્યથી ચિત્રાંકિત કરવામાં પશુકચારા રાખી નથી તેમ જ તેની પ્રસ્થાવના

લેખક તરીકે એ શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ એવા આપણા જ્ઞાપ્યધાર સાહિત્યકારને મેળવવા પણ આપણાથી થયું છે. શ્રી રમણલાલ દેસાઈએ જે કે સકોચ સાથે છતાં પણ આમાની કેટલીક કૃતિઓનું વધારે પડતું મૂલ્યાંકન કર્યું છે તે તેમનામાં વિવેચકમાનસમાં નોંધની નીડરતાનો અભાવ દર્શાવે છે. પ્રતિષ્ઠિત લેખકોએ પ્રસ્તાવનાઓ લખી આપવામાં સરના થવાની કંઈ જરૂર નથી. વળી કેટલાંક વિશે તેમજ વિષયવસ્તુ પણ સુરચિતો બન કરે તેવાં છે ને તે અહીં નહીં ચીતરામાં હોત તો યુગસતની સુરચિતે કંઈ ગુમાવવાનું હતું નહીં. આપણા સાહિત્યના આ યુગે તેના સાહિત્યકારો પ્રત્યે ઉદારતા દાખવવા સાથે એટલા જ કડક થવાની પણ જરૂર છે.

વિ.

My Own Pocket English Gujarati Dictionary--Editor :  
Sumanlal N. Tlalti; Publishers : The General Book Depot,  
Princess Street, Bombay, 2; Price : Re 0-14-0

આ નામકોટા અંગ્રેજીગુજરાતી શબ્દકોશ લગભગ ૮૦૦ પૃષ્ઠોનો છે. પ્રત્યેક અંગ્રેજી શબ્દ તેના ઉચ્ચાર, યુગ્મરૂપી અને અંગ્રેજી પર્ચાપ, પદ્મઉદ વગેરે સાથે આપવામાં આવ્યો છે ને એમ કરવામાં એકસાથે સારી રીતે જાણવવામાં આવી છે. પાછળના ભાગમાં કેટલાક ઉપયોગી શબ્દો, રૂઢિ અને રૂઢિપ્રયોગો, નામનાં બહુવચન, નારીનતિના શબ્દો તથા વ્યાખ્યાના પારિભાષિક શબ્દો વગેરે ઊમેરવામાં આવ્યાં છે. યુગ્મરૂપી નોંડણીની રીતેય રૂઢિ ને એકવાક્યતા માટે યુગ્મરૂપ વિધાપીઠના પ્રસિદ્ધ કોશના પોસ્ટુને સ્વીકારી લીધું હોત તો આ કોશનો એ વિભાગ પણ રીતેય સગીન થઈ શકત. એકંદરે આ એક ઉપયોગી સારો શબ્દકોશ છે એ કહેવું નોંધએ.

(અનુસંધાન ૫. ૮૬૬ નું અંતુ)

- તા. ૨૫ : આગાધં શ્રી આનંદશંકર જાણપ્રાપ્ત કૃતિને ડૉ. એફ. લેટસની પદવી બનાવસ દિંદુ મુનિવર્સિટીએ આપી તે માટે મુંબાઈ શ્રી હાઈવે યુ. સભામાં વિ. જ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને પ્રમુખપદે સભા મળી.
- તા. ૨૬ : પંડિત માયળીજી પરી ધારાસભ્ય મારે ઊમેરવારી કરશે એ સમાચાર પ્રકટ થયા. દાદોદમાં સમાજવાદી પરિષદ મળી. મદાસભાની મહેબારી સમિતિ બાલકાળ્યાદ આને મળી.
- તા. ૨૭ : ખિસિસ રીઅમન દને માછ રહેનશાહ સાથે લગ્ન કરી સારી એ સમાચાર પ્રકટ થયા.
- તા. ૨૮ : સમાચાર પ્રકટ થયા કે મુનગી રૂબનીએ મુનાહની પ્રતીય મદાસભાસમિતિ-માંથી રાજીનામાં આપ્યાં.
- તા. ૩૦ : યુગ્મરૂપી સાહિત્ય પરિષદના બધારજીમાં દેરકાર કરેલ સારુ મહેબી બહેર મુનાએનો આખર વિરમ.

# વર્તમાન સાં

—રોજનોંધ:—

એપ્રિલ : ૧૯૩૭

- તા. ૧ : હિંદમાં મહાસભાને આશ્રયે ન્યાં ત્યાં બંધારણ નિરોધ દિવસ પાળી હાથ પાડવામાં આવી. સત્રાટ છૂટા બ્યોર્ન નવા બંધારણની જાહેરાત કરી તે પ્રજાને સંદેશો પાઠવ્યો. કવિ શ્રી. ખજરદારને માર્યેની આખરે મદ્રાસમાં મેં હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન અને અખિલ હિંદી કવિ સંમેલન ભરાયાં તેમાં : ગતાધ્યક્ષ નીમ્યા હતા તે તેમણે 'દેવીનું ખખ્ખર' એ પોતાની કવિતા હિંદી અનુવાદ તેમાં ગાયો હતો.
- તા. ૨ : જાપાનમાં વસતા હિંદીઓની ઇન્ડિયન નેશનલ કમીટીના સભ્યોએ દરેક કે મહાસભાના નિર્ણય અનુસાર બ્રિટિશ તાજપોશીમાં ભાગ ન લેવો.
- તા. ૩ : વિદેશપારલા કેળવણી મંડળને આશ્રયે શિક્ષણ સભાની ત્રણ દિવસની બેઠક શરૂઆત થઈ.
- તા. ૪ : નવા હિન્દી ખાતે મહાસભાની કારોબારીની સભા મળી. અધેરીમાં સાદિ સભાની સ્થાપના થઈ.
- તા. ૫ : અમદાવાદની પોપ્પુલર હાઇ સ્કૂલના હેડમાસ્ટરને ફરજ અંગેની ગેરવર્તણૂક કેદ ને હંડની સજા થઈ.
- તા. ૬ : હિન્દુ સત્યાગ્રહમાં ચર્ચોપીટી 'બારડોલી' ખાતે આગામી મહાસભા મળે એવો નિર્ણય થયો. 'જન્મભૂમિ'ની જામીનગીરી સરકારે જપ્ત કરી હતી પગલું હાઈકોર્ટની અપીલમાં ગેરવાજબી ગણાવું. દેશમાં રથને રથને સખ્તાઈ શરૂ થયું. લોકમાન્યના પટ્ટશિષ્ય શ્રી. આનં. સી. કેલકરે રાજપ્રકરણ જીવનમાંથી નિવૃત્તિ લીધી.
- તા. ૭ : આફ્રિકાનિવાસી એશિયાવાસીઓ ગોરી ઓઓને નોકરીમાં રૂખી શકે ન એવા પ્રયત્નનું ખિલ રજૂ થયું છે એવા કેપટાલનથી ખખર પ્રસિદ્ધ થા એશિયાવાસીઓમાં જાપાનિઝ નથી ગણવાના.
- તા. ૮ : સ્વેડિશ સત્તાધારીઓ 'નોબેલ પ્રાઈઝ' ગાંધીજીને આપે તે સમયે બ્રિટિ પ્રજામાંના કેટલાકોએ વિરોધ દર્શાવ્યો છે, આમની સભામાં હિન્દી વગીર હો એટલેકડું મદોન્મત નિવેદન.
- તા. ૯ : મહાસભા અને સરકાર વચ્ચે પ્રધાનપદ સંબંધમાં પટેલ મનમોહન વાઘાજી

હાડ બધે થયાં. પંડિત જ્વાલમયાજીનાં ભાષણ લોકનાં અને સામાજ્ય એ વિષયનાં હાડનાં મળેલી રોનલ્ફ સમિતિમાં વંચાયાં.

તા. ૧૦ : મરાઠી અને ગુજરાતી શબ્દકોશના સંપાદક ડૉ. શ્રીધર કેતકરનાં અવમાન થયું. મહાત્માજીએ હિન્દી વચ્ચે લૉર્ડ એરલે કરેલા ભાષણનો અને લૉડ સોલિયનના પત્રનો જવાબ આપ્યો. તેમણે વળી અમેરિકાનાતેરસો વર્તમાનપત્રના વાંચકો પ્રતિ સંદેશો પાઠવી હિન્દી વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિનો સ્ફોટ કર્યો. બહેર થયું કે જર્મનીની ગજબતરી પ્રમાણે બ્રિટિશ વિમાનીદળમાં વીસ હજાર વિમાનો છે. ઉત્તર ધ્રુવ જ્યાં ને શોધખોળ કરવા માટે સોલિયેટ રજિસ્ટ્રાર એક દુકાનિ વિદાય કરી.

તા. ૧૧ : શ્રી હાર્પ્રિસ ગુજરાતી સભાની વાર્ષિક સામારણ સભા દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને પ્રમુખપદે મળી.

તા. ૧૨ : ચેત્રી નવા વર્ષે કવિ નાનાલાલે સાઠ વર્ષ પૂરાં કર્યા. તે માટે તેમના મણિ-મહોત્સવની ઉજવણી થઈ. ગાંધીજીના કચનડુ ધીનિવામ સાર્વજનિક સમર્થન કર્યું.

તા. ૧૩ : શ્રી જીજ્ઞાસુદન બિરલા યુનાઇટેડ સ્ટેડ્સના પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટના અમરંતજીથી ત્યાંના ખેતીવાડી ખાતાના અને વેપાર ખાતાના મંત્રીઓને મળ્યા, તેમણે તેમની સાથે હિંદના આર્થિક પ્રયોગની ચર્ચા કરી.

તા. ૧૪ : અમદાવાદમાં શ્રી સમાજે પ્રેમાભાઈ હોવામાં કવિશ્રી નાનાલાલનો મણિમહોત્સવ શ્રી સોનિબેન બરહીરાજાના પ્રમુખપદે ઊજાવ્યો. વિશ્વભારતી ચિનમવનના ઉદ્ધારણવિધિ પ્રસંગે ડૉ. રવીન્દ્ર દાગોરનાં પ્રવચન થયું. આજ વિધિ અંગે રાષ્ટ્રપતિ જવાહરલાલ નરૈએ સંદેશો મોકલ્યો કે આ ભવન આપણા પૌરુષ ભાવિ બાનુમાં તુ એક શુભ ચિહ્ન છે.

તા. ૧૫ : મહાત્માજી વિદ્યાર્થી પરિષદ રાજકોટમાં શ્રી હંદુલાલ માનિકના પ્રમુખપદે મળી બન્નુની કીર્તિ હિંદી સભાએ સરકારને માગણી કરી કે સ્વરક્ષણ માટે અમને હથિયારો સમજાવો દંડ આપો.

તા. ૧૬ : તરણ ગુજરાતી સાહિત્યમંચ તરફથી મુંબઈ બેરેટ્ટની લૉન્ડનમાં તૃતીય વર્ષેલ ઉત્સવ અંગે પંડિત મોહન પ્રસાદનું કચન નવા અને અભિનયને જસસો થયાં. મુંબા મુકુટ નિવાસિનો વાર્ષિક સમારંભ ત્રણ દિવસ મુધી ઊજાવ્યો તેમાં શ્રી. કૌમરલાલ મુનશીએ પરીધાન પ્રસંગનું વ્યાખ્યાન આપ્યું. સાહિત્ય સંસદના સભ્યોના વિનોદાર્થે સાગર દિલ્લ કંપનીનાં શ્રી મુનશીજીને મોકલ્યા 'મે અરામ જાણું' રૉલિસ ચિયેટરમાં જતાવવામાં આપ્યું.

તા. ૧૭ : સાહિત્ય સંસદનાં રોહ સમેલન શ્રી. મુનશીને નિવાસરથાને ભરાયું.

તા. ૨૧ : પ્રસિદ્ધ થયું કે હબનિનિધામાં વચના હિન્દીઓના દિનોના પ્રયોગ ઉપર હટેલિયન અને બ્રિટિશ સરકાર વચ્ચે વાણીયાઈ ચાલે છે

(અનુસંધાન ૪. ૮૭૭)

# ભ.યંકર દર્દો જલદી મટાડો

આપણા દેશમાં શ્વાસ નળીઓ અને છાતીને લગતા રોગો બહુ સામાન્ય થઈ પડેલા છે, અને આવા રોગો અનેક મનુષ્યોની જીંદગીને હરી લે છે. ખીજા કોઈ પણ રોગોના કરતાં આ રોગોથી નીપજતાં મરણોની સંખ્યા વધારે છે. મુંબઈની ન્યુનિસીપાલિટીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા સત્તાવાર આંકડાઓ જોતાં માલમ પડે છે કે એકલા મુંબઈ શહેરમાં જ દર મહીને કુલ મરણોમાં ૪૬ ટકા જેટલું મરણ પ્રમાણ છાતી, ફેફસાં અને શ્વાસ નળીઓના રોગીઓનું હોય છે. આ મોટા મરણ-પ્રમાણમાં ક્ષયથી નિપજતાં મરણો ગણવામાં આવેલાં નથી કેમકે ક્ષયને જુદો જ રોગ ગણવામાં આવે છે. આથી જોઈ શકાશે કે છાતી અને ફેફસાંના દરદોનો પ્રચાર ઘણો મોટો છે એટલું જ નહીં પણ તેનાથી મરણો પણ સહુથી વિશેષ પ્રમાણમાં નીપજે છે. માનવજાતીનો આ રીતે થઈ રહેલો બપંકર સંહાર અટકાવવો હોય તો આ દરદોનો તત્કાળ ધ્યાન કરવો જ નોંધવો.

આ પ્રકારનાં દરદોમાં મુખ્યત્વે શરદી, સળખમ, ખાંસી વગેરે દરદો આવે છે. જો આવાં નાનાં ગણાતાં દરદોનો તત્કાળ ઉપાય કરવામાં ન આવે તો મોટી ઉમરના માણસોમાં પણ એવાં દરદ વર કરતાં જાય છે, તો પછી ખીયારાં કામળ બાળકોની તો વાત જ શી કરવી ? માટે જ આવા દરદોનો તત્કાળ ધ્યાન કરવો જોઈએ, એટલું જ નહીં પણ ખૂબ અસરકારક અને પદ્ધતિસરનો ધ્યાન કરવો જોઈએ, એના ધ્યાનમાં પહેલું પગથીઈ તો શરીરના એ ભાગોમાં બરાબરો કચરો સાફ કરવો એ છે. પછી એ ભાગને પોતાનું નિયમિત કામકાજ બરાબર કરી શકે એવા સશક્ત બનાવવા જોઈએ. એ પછી એક જ કામ કરવાનું રહે છે કે નખળા પડી ગયેલા શરીરને ફરી તાકાત અને ચેતન આપવું જોઈએ.

આ ત્રિવિધ કામ માત્ર એકલું સીરોલીન “રો” જ કરી શકે છે. ઉપરાંત આ દવા સર્વથી હાનિરહિત હોઈ લાંબો વખત મુખી લેવામાં આવે તો પણ કોઈ પ્રકારે નુકસાન કરતી નથી. ખાંસી, શરદી, બ્રોન્કાઇટીસ, ન્યુમોનીઆ તેમજ શરૂઆતની સ્થિતિમાં ક્ષય રોગમાં સીરોલીન “રો” છેલ્લા ૪૦ વરસના અનુભવે ઉત્તમ અસર કરનાર દવા તરીકે સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી છે. ન્યુમોનીઆમાં તો એ એટલી સરસ અસર કરે છે કે માત્ર ૨૪ જ કલાકમાં તાવનું પ્રમાણ ૪ ડીગ્રી જેટલું ઘટી જાય છે. શ્વાસ લેવામાં પડતી તકલીફ એના સેવનથી તત્કાલ દૂર થાય છે અને બળખા જલદીથી છુટવા માંડી છાતી અને ફેફસાં એકદમ ચોક્ખાં અને હળવા થઈ જાય છે.

ક્ષય રોગના ઉપચાર તરીકે પણ સીરોલીન “રો” અદ્ભૂત અસર કરે છે. સીરોલીન “રો” શરીરને સર્વ રીતે લાભ કરનાર સર્વોત્તમ ગુણકારી દવા છે.

# GUJARAT & ITS LITERATURE (ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક : શ્રીયુત કનૈયાલાલ મા. મુનશી



ઈ. સ. ૨૦૦થી આરંભ કરી, ગુજરાતનું લૌકિક અને ઐતિહાસિક  
કશન કરાવી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, ભુની ગદ્યા મધ્યકાલીન અને  
અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના પ્રવર્તમાન સુગતું  
સમગ્રાવલોકન કરતો ગુજરાતી સાહિત્યનો વિશ્વમનીય ઇતિહાસ.

મુદ્રણ : ૩ ૬-૦-૦૦ . ટ. જી. જી. જી.

પ્રકાશક : લોન્ગમેન્સ ગ્રીન એન્ડ કંપની

સર્વ જાણીતા લુગમેન્સ પાસેથી મળશે



# યુરોપના વેપારીઓ ગોદરેજના નાહવાના સાબુ પોતાના દેશમાં આયાત કરે છે !!!!!!!

પોતાના દેશના નામાંકીત ડાક્ટરો અને રસાયણશાસ્ત્રીઓના ગોદરેજના નહાવાના સાબુ માટેના ઉંચા અભિપ્રાય જાણી જરમનો હિંદુસ્તાનથી ગોદરેજના સાબુ અને ખાસ કરીને ગોદરેજના સુખડના સાબુ મંગાવીને વાપરવા લાગ્યા છે.

બર્મિંગહમ એન્ડ કોમર્સ અને એક્સપેરિમેન્ટલ કેમીસ્ટ્રી માયક્રોસ્કોપી અને બેક્ટેરીઓલોજી માટેની જર્મન પબ્લીક લેબોરેટરીના કેમીસ્ટ ડૉ. ઓફ કહે છે કે:—

“મેં ગોદરેજના વેજીટેબલ ટાઇલેટ સાબુ તપાસ્યા છે અને મારા અભિપ્રાય મુજબ તે એવા પ્રકારના છે કે જે વડે સ્ટ્રેપ્ટોકોકસ, અને સ્ટેપ્ટોકોકસના જંતુઓ તેમજ ટાઇફોઇડ તાવના અને બીજા એવા રોગોના જંતુઓ મરી જાય છે. જંતુનાશક તરીકે એ સાબુ અતિ ઉત્તમ છે.

હિર કાન્ન હુમુદ જ કહે છે કે:—

હું આમડીના દરેનો સ્પેશિયાલીસ્ટ છું અને જાણું છું કે જનવરોની ચરખી-માંથી બનાવેલા સાબુ મનુષ્યની આમડીને માટે ખારે તુકરાનકારક હોય છે. લાંબા વખતના અંગત વપરાસ પછી અને તે પછીની રસાયણિક તપાસના અંગે હું વગર આનાકાનીએ તમારા વેજીટેબલ સાબુઓને તંદુરસ્તી અને ખુબસુરતી જાળવવા માટેના સાબુ તરીકે માનવ્યું હવે સ્થાન આપુ છું.

ગોદરેજના સુખડના સાબુ અને કેમીલી સોપ કોઇ પણ દુકાનદાર પાસે જરૂર જોવા માંગશો.

કારખાનું:—

## ગોદરેજ સોપ્સ લીમીટેડ,

સોલ નાદીરશાહ પ્રીન્ટર એન્ડ કંપની, મુંબઈ.  
ડીલાઇલ રોડ, મુંબઈ.

# સાહિત્ય સંસદ

સંસદ કાર્યાલય-૧૧૧-એસ્કેનેડરોડ

મુંબઈ નં. ૧

## અધિકારી મંડળ

પ્રમુખ-શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનરી.

ઉપપ્રમુખ

શ્રી. મનહરનાથ હ. મહેતા

શ્રી. મોતીચંદ શ્રી. કાપડીઆ

કોષાધ્યક્ષ

શ્રી. મનુભાઈ મા. દંકર

શ્રી. જયંતિલાલ કા. દંકર

ગુજરાત

સંપાદક: સાહિત્યસંસદ

તરી મંડળ

શ્રી. ધનમુખલાલ કુ. મહેતા

શ્રી. રમણ ન. વસીલ

શ્રી. સકરપ્રસાદ જી રાવલ

શ્રી. જાનુશકર બા બાસ

શ્રી. ધરવત સ. ખડવા

વ્યવસ્થાપક

શ્રી. હરિલાલ આ. બડુયા.

મંચીએ

શ્રીમતી મનોરમાબી ખાલ

કુકુદ દેસાઈ.

શ્રી. મનહરનાથ માણેકલાલ

ધારેખાન

શ્રી. જાનુશકર બા. બાસ

શ્રી. હરિલાલ આ. બડુયા

ગુજરાત-સમસ્ત ગુજરાતનું દરેક ગુજરાતીનું પત્ર છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી  
 મંચકાઓ વિકાસ કરવાનું એવું ધ્યેય છે. જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી વર્તે છે ત્યાં જ  
 ગુજરાતના સદસ્યો પહેલાં આપણા "ગુજરાત" ને અનિવાર્ય છે. તમે ગુજરાતી  
 શોધાવું અભિમાન રાખતા હો તે ગુજરાત તમારે અવરન વાંચવું જ જોઈએ  
 આટલું નહોતો આજીજી રાખ.

સંચાલનના ફંડ	
બાર માસ	૭ માસ
ફિન્ડમાં : રૂ ૫-૦-૦	રૂ ૨-૧-૦
પરદેસ : ૧૨ રૂપીયા	૭ રૂપીયા
[ સંસદના સદસ્યો અને ગુરુતકાલનો માર્ગ ]	
ફિન્ડમાં : રૂ ૪-૦-૦	રૂ ૨-૦-૦
પરદેસ : ૧૧ રૂપીયા	૬ રૂપીયા

સંચાલન મોકલવાનાં સ્થળો.

(૧) વ્યવસ્થાપક, ગુજરાત કાર્યાલય, ૧૧૧, એસ્કેનેડરોડ, મુંબઈ-૧.

(૨) શ્રી હરિલાલ બડુયા, ૨-મોખાડી રોડ, મુંબઈ-૭.

શ્રી. ક. - અન્ય રાજ્યો મોકલવામાં આવેલાં સંચાલન મારે વ્યવસ્થાપક જવાબદાર નથી

આ નવલકથાના ચારે ભાગ પુરી કરી મેં જરૂરને “ સ્ત્રીબોધ ”  
 ઇ. સ. ૧૯૩૭નું આખું વર્ષ મફત મોકલવામાં આવશે.

## હૃષીકેશચંદ્ર

[ સ્વદેશ અને માનવજીવનની ઉન્નતિના શ્રેષ્ઠ આદર્શભરી નવલકથા  
 ચારે ભાગની કીંમત રૂ. ૧૨-૮-૦ દપાલ ખર્ચ જૂદું. ]

ગૃહનું ભૂષણ !

લાયબ્રેરીનો શણગાર

સ્વદેશપ્રેમની માળા !

ચારિત્ર્યની શાળા !

સાંસારિક, ધાર્મિક, કેળવણી વિષયક વિષયોથી ભરપૂર, સંસારમાં સ્વર્ગની ઝાંખી  
 કરાવનાર, વિચારવિચારી જીવનની ભાવનાઓ દર્શાવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના શ્રેષ્ઠ ધ્યેયનું  
 સંમેલન કરાવનાર યુવાન અને વૃદ્ધને કર્તવ્યનો માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત  
 કરાવનાર. કૌશલ્યનો યોગ્ય દિશા દેખાડનાર, પ્રભુઓને ઉન્નતિના પથે દોરનાર, સંસારમાં  
 સાચું મુખ પ્રાપ્ત કરાવનાર, પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓને એક સરખી રીતે ચેતનાપ્રેરક, છતાં  
 જુસ્સાવાળી સ્વતંત્ર મૌલિક નવલકથા દરેક ભાગનું પાકું સોનેરી નામોવાળું પૂંદું છે. કિંમત-

ભાગ ૧ રૂ. ૩, બીજો રૂ. ૨૫, ત્રીજો રૂ. ૨૫ અને ચોથો રૂ. ૩૫

સ્ત્રીબોધના ૧૯૩૭ના ચાલુ ગ્રાહકો ને આ આખો સેટ પૂરી  
 કીંમતે ખરીદશે તો તેમને ઇ. સ. ૧૯૩૮ માં વગર લવાજમે  
 “ સ્ત્રીબોધ ” આખું વર્ષ મફત મોકલવામાં આવશે.

મોટામાં મોટા ગુજરાતી કોષ આ જ હાલ ચાલુ છે.

## ગુજરાતી શબ્દાર્થ ચિંતામણી

હાઇસ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓ, ટ્રેનિંગ કોલેજો, લાયબ્રેરીઓ, ગુજરાતી ભાષાના વાચકો  
 તેમજ અભ્યાસીઓને હરથડીએ ઉપયોગી થાય તેવા ગુજરાતી શબ્દકોષ.

પાનાં-કાઠિન ૧૬ પેજ. ૧૫૦૦. શબ્દો-૪૨૦૦૦ લગભગ. અર્થો-મૂળ અને  
 વ્યુત્પત્તિ સાથે ૨૬ તેમજ મધ્યવત વગેરેની સમજૂતી સહિત. કિંમત રૂ. ૭ છે, પણ  
 તુરતમાં રૂ. ૫૦૦ મોકલવાથી વગર ખર્ચે પહોંચાડવામાં આવશે.

“ સ્ત્રીબોધ ” ના જન્મજયારીથી ડિસેમ્બર ૧૯૩૭ સુધીના એક વર્સના ગ્રાહક  
 થઈ રૂ. ૪ ભરનારને આ શબ્દકોષ રૂ. ૪ માં મળશે.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; પીરમશરોડ, અમદાવાદ

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ, ૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨.

# ડૉ. રવિશંકર ગણેશજી અંબરીઆકૃત પુસ્તકો

૧૯૩૭ ના માર્ચ આખર સુધીમાં ખરીદનારને નીચેની ખાસ ઘટાડેલી કિંમતે આપવામાં આવશે.

મૂળ કિંમત		ઘટાડેલી કિંમત		મૂળ કિંમત		ઘટાડેલી કિંમત	
૧ વગર દોકાનો વૈદ્ય	૨-૦-૦	૦-૧-	૨૬ દિંદોના દિતનો લોકલ	૧-૦-૦			
૨ પ્રભાત પ્રાર્થનામાળા	૨-૦-૦	૦-૧૧-૦	૩૭ હૃદયોગ	૧-૪-૦	૦-૭-૦		
૩ વૃદ્ધાવસ્થામાં તંદુરસ્તી	૧-૮-૦	૦-૮-૦	૪૮ શતશ્લોકી	૦-૧-૦			
૪ વડને સિખામણ	૧-૦-૦	૦-૪-૦	૫૯ આરોગ્ય દોહાવલી	૦-૧-૦			
૫ આદર્શ જીવન	૧-૪-૦		કુલ કિંમત રૂ.	૯-૧૪-૦			

આ પુસ્તકો છુટક મળી શકશે નહિ આખા સેટમાં જ અપાશે. પારદેજ ખર્ચ અલગ. નવ પુસ્તકોના આખા સેટની મૂળ કિંમત રૂ. ૯-૧૪-૦ થાય છે તે રૂ. ૩-૪-૦ અપાશે.

ઉપરનાં પુસ્તકો સુખર્ષ નેમ જ અમદાવાદમાં નીચે જણાવેલા ડોકાણથી મળી શકશે. પરંતુ સુખર્ષમાં ઘટાડેલી કિંમત ઉપર રૂપીએ ૦-૨-૬ અને અમદાવાદમાં રૂપીએ ૦-૧-૬ ખર્ચ લેવું વધુ સેવાશે.

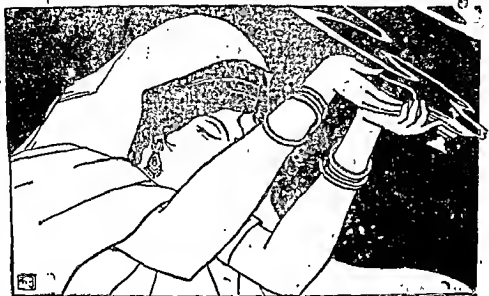
ગુજરાતમાં:—આર આર. શેઠની કું. (પ્રિન્સ રફીદ, 'બર્ધ' નં. ૨ અમદાવાદમાં:—ગુજર પ્રથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ-અમદાવાદ.

દરેક સાપ્તાહિક પુસ્તકાલયમાં અને દરેક સરકારી શૂદમાં ખાસ ગૃખવા જેવાં શૈયિક, મેળક, ઉપકાર અને મનુષ્ય જીવનને માનદર્શક થાય તેવાં શિષ્ટ લાચન માટે પર્મદગી પામેલાં ઉત્તમ કોટિનાં પુસ્તકો:—

મૂળ કિંમત		સેવાની કિંમત		મૂળ કિંમત		સેવાની કિંમત	
શ્રી ધોડા કેરાવ કવેતુ				૭ અપર્મની પ્રતિભા	૦-૧૨-૦	૦-૧૨-૦	
આત્મચરિત્ર	૩-૦-૦	૧-૮-૦		(દિલ્લત કેલરની આત્મકથા)			
૨ વીર ગાદિદેશ	૧-૮-૧	૧-૦-૦		૮ જગન્ના રીતારા	૦-૮-૦	૦-૭-૦	
૩ બેનતમીન કેન્ડીન	૨-૦-૦	૧-૦-૦		૯ અપારા જીવનની			
૪ ભુર દિ. વેશિગેન	૧-૧૨-૦	૧-૦-૦		કેટલીક શાહીલીઓ	૧-૮-૫	૧-૪-૦	
૫ દોરમ પુત્રક	૧-૨	૧-૧૩-૦	૧-૦-૦	૧૦ ગાંધીજીની આત્મકથા			
૬ ચેમચ એન્ડ એડીમ્સ	૨-૦-૦	૧-૦-૦		ભાગ ૧-૨	૧-૦-૦	૧-૦-૦	

પારદેજ તથા સ્વાનગી ખર્ચ ભુર.

લખો:—પુસ્તકાલય સાકામક સહકારી મંડળ લિ. રાયપુરા-વડોદરા.



# “નવચેતન”

એપ્રિલ : ૩૬ના અંકથી દર  
માસે ૧૦૮ પાનાનું વાંચન ને  
અનેક ચિત્રો આપે છે.

આ નવા, દળદાર ને આકર્ષક  
“નવચેતન” ના જરૂર  
ગ્રાહક થાઓ

વાર્ષિક રૂ. ૬૦/-

હિંદ બુકર ડા. ૮૫

છુટકે ૧૫/-

જો: “નવચેતન” ઓફીસ

૨૫, પોસ્ટલ સી, કલકત્તા

# મહાગુજરાતનું માનીતું માસિક શારદા

પારિતોષિક સંવાદન :  
કિંદર્મ : વા. ૬-૮-૭  
પરિવેશ શાંતિથી

તંત્રી :  
ગોપાલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુડા

ગુજરાતી માસિકોમાં શારદા કઈ રીતે બાત પાડે છે ?

- 'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જે દર મહિને એ વિરંબી ચિત્રો આપે છે.
- 'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જે સોરઠી લોકસાહિત્યની રસદહાકુ મરિ મુખસિદ્ધ છે.
- 'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જેના નંબી અંક, નવકિશ અંક, સોહસાહિત્ય અંક અને દીપોત્સવી અંક મારે દબારો લોકો દર વખતે ગદ્ય જુએ છે.
- 'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જે શિષ્યર્થ અને આગવર્ગના સાહિત્યનો મુખેગ સામે છે.
- 'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જે દર વર્ષે સોરઠી ઇતિહાસની રા. રાયચુડાનું નવલકથા આલોકને ભેટ તરીકે આપે છે.
- 'શારદા' એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જે રંગના એક રંગના સાહિત્ય અને કથાનો રસથાળ દર ગામે તખ્તે ત્યાં પહેંચાડે છે.
- 'શારદા' આર વર્ષથી પ્રગટ થાય છે. તમે એના મારફતે થયા કરો ના. ન થયા હો તો નીચેના કેન્દ્રપત્ર રથને આજ ને આજ ખજાર આપો એટલે 'શારદા' રાત્રે થશે.

તંત્રી : 'શારદા' ચારવાડ (કાલિયાવાડ)

પુસ્તકલેખ સહાયક સહકારી મંડળ લી. વડોદરા.

આજ આર. એડની કંપની, લુકસેલેસ, પ્રી-સેસ રીડર, સુખોદ નં. ૨ :

શિષ્ટ, સુંદર અને સંસ્કારપૂર્ણ માસિક

# ઉર્મિજન મહિને

ઝાંઝવાના જળ (નવલિકા) શ્રીકાંત  
ગૃહપ્રવેશ (નાટિકા) નગીનદાસ પારેખ  
સંસ્કૃતિનું સંગમસ્થાન (વ્યાખ્યાન) કવિવર ટાગોર  
વીર મેઝીની (છવનચરિત્ર) ચ  
કલ્યાણભૂતિ (ચાલુ નવલકથા) સોપાન  
આંતરરાષ્ટ્રિય આંદોલનો લાસ્કરશવ વિદ્યાંસ  
આપણો દેશ (આંકડાઓ) છોટાલાલ કામદાર  
રામુનું ઘર (નવલિકા) દ  
એક તંત્રીની વિચારમાળા જયમુખ મહેતા  
માંદગીનું મૂળ (લેખ) કાન્તિલાલ ગાંધી  
ગૌરીના પતિને (એક પત્ર) પ્રબોધ

આ ઉપરાંત ઈન્દુલાલ ગાંધી, સુંદરમ, પૂનલલાલ, મોહિનિ-  
ચંદ્ર વગેરે પ્રસિદ્ધ કવિઓના કાવ્યો, 'પ્રવાસ વર્ણન',  
અભ્યાસપૂર્ણ નોંધ, છવનચરિત્ર, અવલોકનો અને લાવના  
વગેરે આવશે.

અમારી વિનંતિ છે કે 'ઉર્મિ'ના દરેક અંકને ધ્યાનપૂર્વક  
નોંધા વિના મૂકી ન દેશો.

- દર મહિનાની દસમી તારીખની અંદર અચૂક પ્રગટ થશે.
- ઓછામાં ઓછા ચોસક પાનાનું વાંચન અપાશે.
- વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ચાર : પરદેશમાં સિલિંગ દસ.

ગ્રાહક થવા માટે અંગે જ લખો:

ઉર્મિ કાર્યાલય : ડેન્સો હાલ : કરાચી



નવું પુસ્તક ૪૧

અંક ૪

જુન ૧૯૩૭

## અનુક્રમણી

...	...	કૌંપાલાવ મુનરો	૯૦૧
...	...	પૂજારી	૯૦૨
...	...	સુરેશ માધી	૯૧૦
...	...	ચંદ્રવદન મહેતા	૯૧૧
...	...	પતીલ	૯૧૮
...	...	રમણ ન. વણી	૯૨૦
...	...	નરસિંહ માધી	૯૩૦
...	...	નરસિંહ બટ	૯૩૧
...	...	નરસિંહભાઈ પંડે	૯૩૫
...	...	લલિત	૯૪૬
...	...	જયતીરાવ બ્યાસ	૯૪૭
...	...	...	૯૪૭
...	...	...	૯૪૮
...	...	...	૯૪૯

પાંચિત્ર લખાણ : વિદ્યામાં ૨-૫  
સંસ્કૃત સંસ્કૃત માટે : ૨-૪  
પરિણામાં ૨૫ સીટીંગ

આ અંકની કિંમત આડે આના



એ ક લા ભ કા ર કે વી મો

હાલમાં

ઉતરાવવાથી તે

ચાંળીસ વર્ષ પછી

તમારી ઘડપણની લાકડી થઈ પડશે

ખોખો મ્યુચ્યુઅલ તરફથી  
ઉતારવામાં આવેશે વીમો  
નકામો નરો નહીં. તેની  
પાછળ વધુ પૈસા ખર્ચવા  
પડના નથી; ફક્ત મહીને  
દિવસે 'પ્રિમીઅમ' દાખલ  
ચોડાક રૂપીઆ કરવા કરવા  
પડે છે.

છેલ્લી ગણતરી મુજબ "હોલ  
લાઇફ" અને "એન્ડાઉમેન્ટ"  
પર અનુક્રમે રૂ. ૨૬ અને  
રૂ. ૨૧ જેટલાં બોનસો  
જાહેર થયાં હતાં.

ખીમ જરૂરી પુરાવા અમારાં  
૧૯૩૬ ના વર્ષના કામકાજના  
આંકડા આપ મેળે આપશે.

રજી ચયલું કામકાજ  
રૂ. ૨,૫૧,૨૫,૫૦૦

જરૂરપાછ ચયલું કામકાજ

રૂ. ૨,૦૧,૪૫,૫૦૦

અમારા પ્રતિનિધિને પુછ-  
પરછ કરી અમારી  
ખેંચાણકારક યોજનાઓની  
માહિતી મેળવો. જે તેમ  
નહોં બની શકે તો અમારા  
પ્રસિદ્ધિપત્રની એક નકલ  
માટે લખો જે અમે  
ખુશીની સાથે તરત તમારે  
શરનામે રવાના કરી દઈશું.

યોજનાની માહિ  
તીના સુચિપત્ર  
માટે લખો :-

આજે તો હજી તમારી શરૂઆત થાય છે.  
હજી તો તમે, સ્કુલનો દરવાજો વીતાવી,  
જહેમતી જીવનના મંડપમાં તરતનો પ્રવેશ  
કર્યો છે; તમને કાંઈ વાતની ચિંતા નથી  
કારણ કે તમને એકસે હાથે જ ખર્ચ  
કરવાનો નથી તથા તમને મદદ કરવાવાળાં  
જીવતાં જનતાં હોવાં છે. આવા સંજોગો-  
માં તમે એક સ્વાર્થી જીવન ગાજો છો.  
તમારા પર આધાર રાખનારાઓના ભનિબનો  
વિચાર કરતા નથી.

\*આજથી ચાંળીસ વર્ષ બાદ, જીવનમાં  
ઔરજ અકસ્મિત રંગો જોવામાં આવશે.  
ખર્ચોપાણી જીવનનો મુખ્ય સંવાલ થઈ  
પડશે. ઘરમાં પત્ની તથા સ્કુલમાં  
બચ્ચાંઓ નીભાવવાના ખર્ચ, દોકરીઓને  
આગળ પાડવા તથા દોકરીઓને રીત  
આપવા માટેનો ખર્ચ હાવવા માટે સારી  
જેરી રકમની પહેલી જરૂર પડશે.

\*આવા ચોખ્ખા ઠાંકણે, તમને ચોખ્ખા રકમ પુરી  
પાડવાનું કામ ખોખો મ્યુચ્યુઅલને ભરોસે છોડો.  
વીગતો માટે સેક્રેટરીને અરજી કરો.

ધી બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ લાઈફ

એસ્યોરન્સ સોસાયટી લી.

ખોખો મ્યુચ્યુઅલ બીલીંગ, કોલ, મુંબઈ.

# જાજ્ઞાન



નવું પુસ્તક ૪ :

: અંક ૪

જુન ૧૯૩૭

## જય સોમનાથ !

'ચાટલુની પ્રભુના' ને 'ગુજરાતના નાથ'ના પુરુષોદ્ધારરૂપ  
ઐતિહાસિક નવલકથા

કનૈયાલાલ મુનશી

[ ૪૫ ૮૨૨ થી અડધું ]

[ પ્રભુલિંગી એકાદશીને દિવસે સોમનાથના સિવાજીવના અપિષ્કારી મહાત્મા હાળ નીચે  
જાણીએ આદિના નર્મકીનાં નુસ્ય પંજાની પુત્રી સોમલો નુસ્યે પ્રથમ દિવ દોષકી તે વાજા  
તરિકાકે થઈ નવ્ય છે. સોમનાથ સિવાજી બધા માટે બિપરવાહ છે ગુર્જરનૈશ સીમરેકના  
આગમનની ખબર.

અને કયા રાત્રુ કરે છે.

જંભીરતાથી અને મમત્વથી ગુરુ ધોધાખાપાની જરાગાથા કહી સંભળાવે છે. સુવ્રતાનનુ કલંક, હમીરના દૂતોનું આજમન, ધોધારાણુનો યવનસેનાને માર્ગ આપવાનો નકાર. રણભૂમિનુ તાંડવ, ધોધાખાપાનો અદ્ભુત યુદ્ધખેલ, વીરાંગનાઓનું જૈહર વગેરે પ્રસંગો રાજગુરુ વિગત સાથે વર્ણવે છે. સામંત બધું સાંભળી રતબ્ધ બની જાય છે. સોમનાથને ચરણે સ્વાર્પણ કરવાનો નિર્ણય કરી એ પિતાની સોધમાં જવા તત્પર થાય છે. રાજગુરુ પણ એની સાથે જવા તૈયાર થાય છે. અને રણથંભી માનાના મંદિરને રરતે જવા નિર્ણય કરે છે. મહુમૂદની સેનાનું પ્રયાણ ઉચ્ચ આંધિનું આક્રમણ. સન્મન એ આંધિનો નાયક બની સુવ્રતાનના સૈન્યના એક વિભાગનો નારા કરી પોતે પદમડી સાથે મૃત્યુને વરે છે. સુવ્રતાનના વ્યક્તિત્વથી સેનામાં ઉત્સાહનો સંચાર. રાજગુરુ અને સામંત દૂત બની આવે છે. સામંત સુવ્રતાન પર છવશેણ તરાપ મારે છે. સુવ્રતાન એને હુરાની ઔરવથી રાજગુરુ સાથે છરતો જવા દે છે. સુવ્રતાનનો વિજય માટે નિશ્ચય. એના પ્રતાપ અને ઔરવથી સૈન્યમાં પ્રાણનો સંચાર. સામંતનું રણને રરતે પ્રભાસ આવડું-રસ્તામાં લોકોને જંજલમાં લરાઇ પાછળથી હુમલો કરવાની સલાહ આપવી-સામંતની સર્વજ્ઞ સાથે સુધાકાત-સામંત સર્વજ્ઞને પણ પાછળ છોડવા અને પાછળથી હુમ્મીરને પૂરો કરવા સમજાવે છે. સર્વજ્ઞ તેમ કરવા ના પાડે છે. સામંત ચૈત્રાને મજા સોમનાથના મંદિરમાં જાય છે, ન જોતાં તેનો ઉદ્વેગ-નર્તકી કુંડલા ત્રિપુરસુંદરી બનીને આવે છે, સામંતને મહામાયાનો ખરો ભંકત કહી મંદિરમાં લઈ જાય છે. દીક્ષા લેવા સામંતની ના. સાધુઓ સામંતને બાંધે છે. શિવરાશી આવી કુંડલાનો ઢોંગ ખુલ્લો પાડે છે. — દરે આગળ વાંચો.]

## મકરાણુ દશમું [યાલુ]

એરલામાં બાવાઓ આપ્યા-આક, દસ, બાર-નામના જ આચ્છાદને પોતાનું શરીર ઢાંકતા. એમની રાત્રી આંખમાં ને એમના મુખ પર ઉચ્ચતા હતી.

“મહારાજ,” એક વૃદ્ધે બરાડો માર્યો, “આ શું? મહામાયાની પૂજા અનાદિ કાલથી કહી અટકી નથી તે શું આજે અટકશે? આ તો પ્રત્યક્ષ આવી લાગ્યો!”

ન્યારે બાવાઓ હોઠાર કરતા હતા ત્યારે બારણાની પેલી તરફ અંધારામાં અનેક અનાચ્છાદિત આકૃતિઓ અંધીરાધથી વાટ જોતી સામંતે જોઇ. કેવોએક નાટક એની દૃષ્ટિ આગળ થઇ રહ્યો હતો! જાણે પોતે રુદ્રનાર્મ હોય એવો ખ્યાલ એને આવ્યો.

શિવરાશી પણ ઉચ્ચ બન્યો હતો. “હું એજ કહું છું. આ કુંડળા ઢોંગ કરે છે; એનામાં મહારાકિત ઉતર્યા નથી. જેનામાં ઉતર્યા છે તેને ગુરુદેવ આજે પૂજવા દેતા નથી.”

પણવાર બધાએ આ રાખ્દોનો અર્થ સમજવાનો ચત્ત કર્યો, અને પેલો વૃદ્ધ બાવો અગ્નિખરતી લાલ આંખે આગળ આવ્યો.

“મહામાયા ત્રિપુરસુંદરીને અપૂર્વ રાખવાની કોની મગદુર છે? જે વિધિઓ ઉચ્ચ છે એને ગુરુપદનો અધિકાર નથી.”

“હા!” સિધ્ધેશ્વરે અર્થસૂચકતાથી કહ્યું અને શિવરાશી સામે જોયું. તેના હૃયામાં આશીરહોશવિરોધ તેના મુખ પર દેખાતો હતો: ગુરુભક્તિ કે વિધિસેવા-સંબંધ કે ચાલાનો મોહ? વૃદ્ધે આવીને રાશિને હાથ જોડ્યા. “રાશિશ્ચ! વિધિઓ તમે નહીં સાચવો તો સાચવશે કોણ? અનાદિકાલનો ધર્મ લોપાય છે તે મારાથી નથી જોવાનું.”

“મહામાયા ત્રિપુરમુંદરીની પૂજા થતી જ નેહએ,” સિધ્ધિધરે ધીમેથી ઉમેયું, સર્વથાને મહાત કરી, શિવરાશિને અધિકારસિદ્ધ બનાવવાનો આ અવસર હતો. આ ખાવા-ઓના વિશ્વાસપાત્ર થવામાં આવે અધિકારની ચાલી રહી હતી.

શિવરાશિ નિઃશ્વર પર આવ્યા. “જરૂર, મહાશક્તિ કદી અપૂજ્ય રહે જ નહીં. સિધ્ધિધર ! ચાલ, જઈને ચૌલાને લાઇ આવીએ. પરમપૂજ્ય જગદગ્રામીની વિધિઓનું ઉલ્લંઘન હું નહીં સાંખી-શકું” કહી તે અને સિધ્ધિધર ચૌલાને લેવા ગયા, અને ખાવાઓએ હર્ષનાદ કર્યો. તેને એક તો નીચું હતી. અત્યારે સુરહેવ પ્રાણુપામ કરવામાં શુંધાયા હશે એટલે એમને કેહ ખબર પાશુ પહેંચાડી શકે એમ નહોતું.

પશુ રાશિને જતા જોઇ સામતલુ હૈયું જે ચૌલાને જોવા તણસતું તે આ સ્થિતિમાં તેને જોવાનો પ્રસંગ આવી પાતાં ધરધર કાંપવા લાગ્યું. અનિનિત નેત્રે તે ઉઘે શ્વામે તે બારણા તરફ જોઇ રહ્યો, એણે પોતાના બદન તરફ ફરીથી જોયું, પશુ બળજોરીથી કે કળાથી તે છુટે એમ નહોતાં. સરહે તેણે પોતાનું કુલ મરતું જોયું અને બાકી હતું તે જે સ્વપ્નમુંદરી સખી સ્ત્રીના સ્મરણે પર તે ઇવનો હતો તેને જાણ થતી જોવાતુ પશુ તેને કંઈ લખાયું હતું ! અને એટલે નિરાશાના શીલ આવ્યા.

૫

ચૌલા તો અર્ધમર્જામાં હતી. તેનાં ચેતનમયો નષ્ટો મદમર હતા; તેના મુખ પર વિન્દળતા હતી; તેના શુદ્ધખી અર્ધબંડિયા હોઠોમાંથી ધોડીધોડી વારે સખરો નીસરતા : “મારા શંભુ, માયા નાથ” આવી મર્જા એને હમણાંની અવારનવાર આવતી હતી. તે વખતે તે કલ્પનાયુષ્ઠિમાં બોલતી કે પાવતી બની બગવાન સહર સાથે ઈલાસ પર વિહાર કરતી હતી ખાસે ચિતાગુર વદને ગંગા બેઠી હતી. પહેલાં તો એ માનતી હતી કે ચૌલા ગાંડી થતી જતી હતી, પણ સર્વજ્ઞે એને ખાતરી દીધી હતી કે આ ગાંડપણ નહોતું પણ સિવસામર્પણની જગમગ હતી.

એટલામાં શિવરાશિ ને સિધ્ધિધર, ઉનાવળ ને હમ, આવ્યા અને મંગા ચમકી.

“કેમ શું છે ?” મંગાએ ગમગમ પૂછ્યું.

“ચૌલા-” પણ તે વખતે એને તે પહેલાં ફર ઉઠે ને મંબેલી સંખનાદ સંખગાયો અને એ અવગમ કાને પડતાં ચૌલા જ્યારીમાં બેઠી યજ્ઞ મજ.

“મારા તણને સંખનાદ,” તે વિન્દળ બની ચારે તરફ જોઈ રહી. “મા, મા, માયા નાથ બોલને છે, અને લમ જા, બગવાનની પાને. નાથ, પ્રભો. હું આવી-આ આવી.”

શિવરાશિ હસ્યો. ચૌલામાં અદેખર મહામાયા હનપાં લાખતાં હતાં, અને એણે પાપો હતો તે અવખર આવી લાગ્યો હતો. ચૌલા, હા-તને બગવાન સોમનાથ મોઝારે છે.

હું તેડા આપ્યો છું.”

સદાળી ચૈલા ઉઠી, ને અભિસારિકાની હાથકડાથી પાસે આવી. “રાશિહ, ખરેખર ? તો મને લઈ જાઓ, લઈ જાઓ મને... મારા નાચને બતાવો, મારા બટાધારી શંકુને.” અર્ધબીરેલા હોડો મળવાનો તકસાર વ્યક્ત કરી રહ્યા ચૈલાને ખભે હાથ મૂકી શિવરાશિ આરણ્ય તરફ તેને લઈ જવા લાગ્યો. ગંગા વચ્ચે પડી. “રાશિહ ! આ શું કરો છો ? ચૈલાને ક્યાં લઈ જાઓ છો ?”

“સિદ્ધેશ્વર ! ગંગાને અહીંઆં રાખ. એનું ત્યાં કામ નહીં” કહી શિવરાશિ ચૈલાને લઈ ગયો, અને સિદ્ધેશ્વરે ગંગાને એના બે ધરમાં પુરી બહાર બારણે સાંકળ મરાધી. અને ત્યારે ત્રિપુરસુંદરીના મંદિરનાં ચુસ્તદારમાંથી ચૈલાને અંદર આવતી જોઈ ત્યારે સામંતની અગત્યથીતો પાર રહ્યા નહીં. એણે તો એમ ધાર્યું હતું કે શિવરાશિ કંઈકની ચૈલાને તેની મરજી વિરુદ્ધ ઉપાડી લાવશે. તેને બદલે તો હાંસીથી, લાડીથી પ્રિયતમા ઉત્સાહથી બની પોતાના પ્રિયતમને મળવા ધસી આવતી હોય એમ ચૈલા આવી. એની આંખમાં ઉત્સાહ હતો; અણુનીરાપણા હોડામાંથી અધીરો નિશ્વાસ નીકળતો; એના પગમાં પથ્થુ થનગલાટ હતો. તે હરણીની માફક કુદતી નતંતી આવતી હતી, નાની ને નાનુક, સમીરમાં કમશિની ડોસે તેમ ડોસતી. લાગભર્યાદથી અરપૂષ્ટ તે આવી. એના મુખપર પ્રપથુ-ધેણણના દિવ્ય ઉત્સાસના ઓળા હતા. પ્રણયનગ્નસારના અનુભવથી જે પળે ભીત મુંદરતમ બને છે તે પણ અત્યારે ચૈલાની હતી. સામંતે તેને પહેલાં જોઈ હતી તેનાથી તે અત્યારે હમ્મરગણી દેહીખમાન દેખાતી હતી; અને આ દિવ્યતાના દર્શનમાં મગ્ન બની પ્રસંગનું ગાંભીર્ય પણ તે પક્ષપાર ભુલી ગયો.

“મારા શંકુ અહીંઆં છે-આ મંદિરમાં ?” તેણે ચારે તરફ જોઈ પૂછ્યું. તેની આંખોમાં નેજ હતી, પણ તે આસપાસ શું છે તે જોઈ શકતી નહોતી.

“હા. આજે અહીંઆ તારી વાટ જુએ છે,” શિવરાશિએ કહ્યું.

ચારે તરફ મગાસ લઈ ઉમેરા જાયએ આ ત્રિપુરસુંદરીને સદેહે આવતી જોઈ નીચી આંખો ઢાળી, સ્તવનો જોતી રહ્યા. તે અંદરના બારણામાં અદૃષ્ટ ધઈ ગઈ-મનોહર વિદુરદ્રેખાસમી. અને શિવરાશિ ને જાણ્યો પાછળ પાછળ મથા. ચૈલાની શિવમંદિરએ તેમનો વિષ મેલ પત્રવાર ધોઈ નાંખ્યો હતો.

અંદર ઉતારણે, અધીરે પગને તે ગઈ. તેની પૂલ કરવા ઉત્ક્રમ અધિકારમાં ઉમેરાં નરનાડીએને તેણે જોયાં નહીં. મહામાયાની પૂજાવિધિ પ્રમાણે તેનો વેશ નહોતો ને તેને શરીર લેપન નહોતું. તેણે મંત્રથી વિશુદ્ધ એવી મંદિરાનું પાન નહોતું ક્યું. પણ એ બધું તેણે કર્યું જોઈએ એ સ્વયંચાલું કોઈને જ્ઞાન રહ્યું નહીં. એમને નો બગવાન શંકરને પ્રણયનગ્નસારમાં બેસવા ધાતો મહારાષ્ટ્રિ જગદગ્ના ત્રિપુરસુંદરી દેખાયાં. મંદિરના શ્વક પુનરીએ ત્યાં ને વળેં યયાં દર નાજુ મલીને જુડીજુડી સોઓમાં ત્રિપુર-સુંદરી ઉતર્યાં જોયાં હતાં, એકલે આગે અનુભવ તેને નવો નહોતો. પણ આજ તે પણ

બાળ ભુલી ગયો. “જય મહામાયા !” શબ્દોની તોને અંદરે આપવા ઉપરાંત તે કેં કહી કે કરી શક્યો નહીં. પણ શિવરાશિ આ પ્રસંગનો લાભ લેતા ચુક્યો નહીં. ગંગા સર્વજ્ઞને શંકરભાવે ભગતી હતી; ચૈત્રા તેને એ બાવે શા માટે ન બજે ? તે ચૈત્રાની આગળ થઈ, ત્રિપુરસુંદરીના ગર્ભદ્વાર આગળ જઈ ઉભા, અને પાસે ગોખલામાં એક ત્રિશુલ પડ્યું હતું તે જાણે આગળયે તેણે હાથમાં લીધું.

ચૈત્રા આવી, મહિરમાં-દોડતી અધીરે નખે તેણે શિવરાશિને વચ્ચે ઉતેલા જોયા. “શિવરાશિછા ! મારા નાથ ક્યાં છે ?”

“આ રહ્યા” એ હાથ આગળ રાખી શિવરાશિએ અર્થ સૂચ્યો. પણ એ અર્થ સમજવાની ચૈત્રામાં શક્તિ ન હતી તેણે શિવરાશિને દૂર ખસેડવા ને ગર્ભદ્વારમાં દોડતી તે ગઈ. “મારા નાથ, હુ આવી ! આ આવી ! આ-આવી !” ને તે મહિરમાં શંકરનું સ્થિત હતું તેને વળગી પડી અને કાલાપેશા શબ્દે લાડ કરવા લાગી. પાછળ ઉભેલા નરનારીઓ ગર્ભદ્વારમાંથી આ અદ્ભુત પ્રણયને સમજીને નેહી રહ્યા.

પણ ચૈત્રા તરત બેમાન થઈને પડી, એટલે પ્રેક્ષકોને બાળ આનંદ કે ચૈત્રાએ વિધિપુરુષરની તૈયારી ક્યાં વિના શંકરના વિષને સ્પર્શ કર્યો હતો, એણે પડેલાં હતાં તે કપડાં એને શરીરે ફાંટાં. એણે લેપન કર્યું નહોતું, મહામાયાના પ્રતિકની પૂજા થઈ નહોતી, બધી વિધિઓ અત્યારે ભુલાઈ ગઈ હતી. જે વિધિઓ ત્રિપુરસુંદરીની પૂજાનું રહસ્ય હતું તેને જાણ કરી. ચૈત્રાએ પોતાની બહિતરી આ મિત્રાસરસ પ્રેમીઓને વિશુદ્ધ બાવની ભૂમિકા પર આજ્ઞા દત્તા. પણ એ બહિતરો જાડુ પુરો થયો એટલે એક બીજાની સામે જોઈ, આ નરીન વિધિના પ્રકાર તરફ લેઝો અભ્યુગને ખાતરી રહ્યા.

શિવરાશિને તો નિષ્ફળતા સાંપડી હતી-ચુરનું માન અને આજા બને તોડયાં તોયે એને શું કરવું તે સુઝ્યું નહીં. પણ જેણે આજાએ મડમડવા મેલ્યા અધૂરી રહેશે વિધિઓ પુરી થશે નેહ-એ. મહામાયાનું જલિર અજ્ઞા જાણ ન થાય.

કુંડલાને અરાજક પણ સંભળાયો. જગદેશ્વરી આમ ન હોય-આ તો દોષ હતો કે ગાંડપણ.

અને કાણએ સ્વપ્ન કર્યું કે બેમાન ચૈત્રાને લાઈ તેને વિધિપુરુષર તૈયાર કરી, મહામાયાની પૂજા પુરી કરવી.....

અનેક જીભે વળવળતા માંડી-રસીલાં નરનારીઓ અધીરાં બન્યાં.

ગંગાસર્વજ્ઞ પ્રાણીધામ કરવા જેણે પણ હાથેથી માથે એ રચયત ન પ્રાપ્ત કરી શક્યા. આન કરવાને હસ્તક એમનું જિન પોતાની જતિઓ કેમે કરી ન શકે શક્યું.

“ના, ના. પણ આ દીક્ષા કોઈ દહાડે એ ખુશીથી સ્વીકારે નહીં,” ગંગાએ કહ્યું.

“અરે આ તો અન્યથા લોકો છે.” સામંતે કહ્યું, અને તેની આંખ આગળ વિપવલાલસામાં ભયંકર કુંડલા આવી અને તેને કમકમાં આવ્યાં.

“હું” કહી સર્વજ્ઞ અંદર ગયા, અને છુટકો સામંત અને ગંગા બંને સાથે ગયાં. તે અંદરનાં યોગાનમાં આવેલા ત્રિપુરસુંદરીના મંદિરે આગળ ગયાં ત્યાં સામંતની નજરે ભુતાવળ પડ્યું ને તે આંખો યોગતો ઉભો એક જ મશાલના નામના ચંચળ પ્રકાશમાં અનેક નરનારીઓ ત્રિપુરસુંદરીનાં સ્તવનો ગાતાં ગોળ ગોળ ફરતાં હતાં અને હાથે તાલ દેતાં હતાં. આ સ્ત્રીપુરો હતાં કે તેના કાળા મોઝા ભયંકર ઝોળા, તે પણ સમજાવતું નહોતું. પણ જે કમકમાટી એને ભાઈકાકાઓના શબો પર ઉડતાં ગીધો જોઈને નહીં આવ્યો હતો તે તેને આ ઝોળાઓ જોઈ આવ્યો...

અત્યારે વામમાર્ગીઓની ઝિભ્મસ વિધિઓ જોતાં, એ વિચાર આવતાં એની આંખે અંધારાં આવ્યાં.

આ બધાં ત્રણયાર માણસોની આસપાસ ફરતાં હતાં જેમાંના એકનો હાથમાં મશાલ હતી. એકદમ ગાતાં પૂજકો મુગાં થઈ ગયા. સ્તવનો ને પગરવને ભેદી એક ભય-વસ્ત મુખમાંથી નીકળતી ચીસ પર ચીસ તેને કાને અથડાઈ. સર્વજ્ઞે ને ગંગાએ તે ચીસ કોની હતી તે પારખ્યું, ને સામંત સમજી ગયો. સર્વજ્ઞે પગ ઉપાડ્યો, ગંગા ધરધર કાંપી રહી; પણ સામંતની ધીરજ ખુટી ગઈ. જાનમાંથી તરવાર કાઢી, સિંહના જેવી ગર્જના કરી તે આ ઝિભ્મસરસના રસીઆઓ પર તુટી પડ્યો. હાથમાં તરવાર લઈ ધસતા આ કાલભૈરવને જોઈ પેલાં નરનારીઓએ માર્ગ આપ્યો. વચ્ચે ૨૬ પુખ્તરી મશાલ ધરી ઉભો હતો. એક મન્યુત સ્ત્રી છુટી જવા મચતી ચોક્કસને પેંકડીને ઉભી હતી. તે હમણાં જ જાનમાં આવી હતી, અને પોતાની આસપાસ ફરતાં સ્ત્રીપુરોનાં ૩૫ જોઈ ચીસો પાડતી હતી. આગળ શિવશશિ તેની આરતી ઉતારતા હતા.

એક છત્રંગ મારી સામંત પાસે આવ્યો, અને પેલી સ્ત્રીને દૂર કરી છુટવાનો પ્રયત્ન કરતી ચોક્કસને પોતાના હાથમાં લીધી. એનું ખરૂં રાશિની આરતીની જ્વાલાઓથી ચમકતું પત્રવાર બધાને ડરાવી રહ્યું.

“રાશિ ! આ શું ?” સર્વજ્ઞે પુછ્યું. રાશિની આંખો ફાટી ગઈ. એક તરફ કાલભૈરવ સમો કારમો ખરૂંધારી સામંત ઉભો હતો. બીજી તરફ ગુરુદેવ નયનોથી તેને કપકો દેતા ત્યાં ઉભા હતા. એના હાથ દુન્યા, અને તેમાંથી આરતી ધણુણુ કરીને ભોંપ પર પડી.

“ગુરુદેવ ! ગુરુદેવ ! ગુરુદેવ !” ગમગમએલાં સ્ત્રીપુરોના મુખમાંથી અચાનક નીકળ્યો.

“રાશિ ! તે આજે મહામાયાની પૂર્ણવિધિનું મહાસત્ર ટોડ્યું છે,” સર્વજ્ઞે અત્યંત ખેદથી કહ્યું. “તેની મરજી વિરૂદ્ધ તું ચોક્કસને આ પૂર્ણમાં લઈ આવ્યો છે.”

“ના, ના. એ ઇચ્છાથી આવી-પોતાની એજ.” સિદ્ધેશ્વર હીમત કરી રાશિની મદદ આપ્યો.

## કયારે ? -

: અંજની ગીત :

ઉઘ પામતાં ઉદયાચલ પર  
કનકકાંતિએ ઉગ્ગલવલ ભાટકર,  
ચેનનની ચિનગારી અંધાર  
અર્પે અવનીને

પથ તવ વદન-ઉપા કદયાણી  
અંતરમાં કિયડી ન જાણી !  
ચોર તિમિરરત્નની ઘેરાણી  
મુજ જડ જીવનમાં !

વિશ્વરાત્રિએ તારક ચંદર,  
અમલી જ્યોત્સ્નાઝાયે સુંદર,  
સંતાપે આકુલ અવની પર  
સરસ શાંતિ સીંચે

પથ મુજ જીવનરાત્રિતિમિર  
તનુ તારક પથ તા પદકારે  
અંતર નીરવ હાહાકારો  
પ્રભાવદન પ્રાપ્તે

કયારે અંધારો ઓસરશે  
પ્રભાતવદને તુલિ પ્રગટશે  
સોનાચેતનવરો વિતર :  
અંખત હંમેને

કમલ નિમીલિત મુજ આદમા  
કયારે સૂર્યસ્થિત પ્રભા  
મુખ ઓલી ખીકરો, ધરા  
જીવન દેશવવા

પૂજાલાલ



## નવલકથાની પ્રિયા

નીલાકાશે એક દિન પડી હતી મેઘધટા,  
આરણનાં જલણિંદુ પડી સુગભીર  
તોડતા'તા નીરવતાઃછાયી'લી જે ગૂઢેગૂઢે  
કુંજકુંજે કાનનમાં જાગવીને તીર :  
ખેત્રી મારા ગૃહદારે ત્યારે કોઈ નવલનાં  
પાના હું એ દેશવતો હતો એકકિન !

ધખ દઈ અચાનક ચોપડી ત્યાં પડી ગઈ  
ખંડમંદિર થયો મૃદુ નૃપુરજંકાર !  
ચોપડીના પીંજરનું દાર, ખોલી આવી ઉભી  
લજ્જાવેશે મૂરતિ કો' મધુમય, ખડાર !

સ્તબ્ધખની પૂછ્યું મેં 'તે કોણું તું સાંદર્ય દૂતી !  
શ્યામવેશે આવી આજ મારે ગૃહદાર ?'

મુનશીની મંજરી કે દેસાઈની રાજેશ્વરી,  
અલકા શું શરદળાણુની કહે કોણું ?  
રાગોરનાં ગીત આડે ખેત્રી ગાતી ભેદમૂર્તિ  
લાવણ્યની રેખા ધરી આવી શું અમોલ ?

મોનાચૂડીવાળો જરા હાથ એનો જોયો ધયો,  
ઓરે ! ઉડ્યો વીગ્રાતારે રાગિણીનો ચોર !

કહ્યું એણે ' સર્જકના હૈયાતળે ઉછળતા  
આનંદમોજનું ખની ભાવના પ્રતીક;  
ખેત્રી જાઉં નૌકા એની રંગ રંગ વેશપાટે  
ભાષાના અનીત તીરે એમું હું અધીર '

અને એણે અંચલના ઉડવેથી કુંચી કાઢી,  
ખોલી નાખ્યા મારા મૃદુ હૃદયનાં દાર;  
અંધકારે શૂન્યમુળ પડેલ એ કોણિયામાં  
ચેતનની પુક મારી આલી ગઈ ખડાર !

મુરેશ ગાંધી

# ચંદ્રક સ્વીકારતાં

ચંદ્રવદન મહેતા

શ

રચાતમાં જ કહી દઉં છું કે આ હું પહેલી જ વાર અગાધી લખીને બાજુ કરું છું. મને એ રીત કાવની જ નથી, છતાં આ અવસરે અમનથી કરવા બાતર આગળથી લખેયુ બાજુ થાયુ છું. એમ કરતાં આપને હું નહિ સતીથી સહુ તે દરમિયાન કરશો.

તમે અને આ માન આપીને લાગણીવિવશ બનવી દીધો છે. અને આ પારિતોષિક સ્વીકારતાં હજી મને શોભ થાય છે. કેટલાકને સંકા હતી કે હું કદાચ આ માન સ્વીકારવાની ના પડું એવી સંકા ધરાવનારા એવું કાલજી મને તે શરે, પરંતુ એ સંકા અવશ્યે નહોતો. કદાચને હું ના પાડત. એનાં કારણો હમણા જ હું તમારી સમક્ષ રજૂ કરું છું. એ શોભ થવાનું મુખ્ય કારણ એ જ કે મારા કરતાં વધારે લાયક સાહિત્યસેવકો મારા કરતાં વે વધારે લાંબા કાળથી સાહિત્યસેવના સેવા કરતા આવેલા હજી થયા છે. ખાતે કરીને સર રમણ-ભાઈના સમયથી આર્થિક હાસ્યરસની એકજાતી લખાવટ તેમ જ રમણભાઈ દેવીની દુકાની વાંચીઓ ખાતે બાણીના થએલા શ. મનસુખલાલ મહેતા જેવા હજી એક છે. એવાઓની પહેલાં આ માન સ્વીકારતાં મને શોભ થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આ તમે અને આ માનને લાયક પસંદ કર્યો છે, ત્યારે સામે છે કે તમારા વધારે નિર્ણય પક્ષગમવાળો તો શોભ જ નહિ. પણ સહેલું હોયે બેઠવું, અને તે સહેલું નાટકીય તરફ વળતાં જતાં આજોણું અને અમલ; એમ માનીને આ હાનિ સ્વીકારવા હું તૈયાર થયો છું. આ સામે બીજે નિવાર એ પણ આવ્યો હતો કે અને આટલું બેઠવું આ માન મળવાથી ફક્ત લખનારોમાં અને છે તેમ ચંદ્રકના કારે મારે વિકાસ અટકી નહિ જાય? હું નહોતો કંચનના સંપર્કથી બારેબાર તો નહિ થઇ જતું? મારામાં રહેયો મર્ગ વધી તો નહિ જાય? એ સંસ્પર્શમાં. એના નામને અમર કરવાને આ ચંદ્રક એનાવત કલ્પમાં આવે છે. એ સાહિત્યસેવકના આચરને લક્ષ્યમાં રાખી આ સ્વીકારવા હિંમત બીકું છું. તદુપરાંત આ સાહિત્યસમાજ પ્રમુખ, મારા તો વિનામક જેવા હિ. જી. કેશવલાલ મુવલદેવના આગીવાંદની લાભને રોગાઈ આ સ્વીકારવા તૈયાર થયો છું.

આ ચંદ્રક સ્વીકારતાં મને અનિષ્ટો બાલક થાય છે એનું મુખ્ય કારણ તો આ ચંદ્રક તમે આમણી નાટકને એપરે થાપી આપો છે, એ છે રજવાડા અને એકાનોના

કારખાના વચ્ચે મારું બાલપણ ધડાયું છે. મારું બાલ્યતર, મારી રખડપટ્ટી, મારા સુખ:દુખના અનુભવ, મારો રોટલો માટે ભાગે રેલગાડીને આભારી છે. વડોદરાને પાદરે બાળર દેવાના પિત્રાધ્યો વચ્ચે, આગગાડી નાટકમાંના ગુલામમહમ્મદ અને બાધરજીના ખોળામાં એમની કાટડીમાં રંધાયેલો રોટલો ખાઈ ખાઈને હું ઉછર્યો છું. એમની બાંધે ઉચ્ચકક્ષાને એંછનોમાં ફર્યો છું. ખરું પૂછે તે એંછનો બાળપણમાં મારી બાબાગાડીઓ જ હતી. ગઈ રાતે જ એ જગ્યાએથી જુલો પસોડે હું આગગાડીમાં પસાર- ચમ્પ્લી : આંચો; જ્યાં હું રમતો, ઉછરતો, એ વડોદરાના જુના કારખાનાનું એક ઇંદોડું જે આજે શોધ્યું જડે એમ નથી. આજે તો તે વખતની એક જુની કાટડી અને દવાગો છે. ગઈકાલ સુધી એ સમયના કંલોમેનોમાંના ખીન્ન પ્રવેશનો લક્ષ્યરાંગ અમદાવાદમાં દરાર તરીકે ફરતો હતો. ત્યાર પછી પણ આ ગામના કારખાનામાંથી તેમ જ ખીન્ન રચણથી સંબંધમાં આવેલી ઘણી વ્યક્તિઓ હજી આજે મોજુદ છે. એમનાં જીવન આવેળો આ ચન્દ્રકેયોરાંડવાના આવડા માનને પાત્ર હું બન્યો છું, એની જરી ખચર પણ એમને નહિ હોય. મારું માલત, રેલ્વેમાં મારું રમ્ય હોત, તો ગુજરાત તેમ જ ગુજરાત-બહારનાં જે જે કારખાનાઓમાંથી તેમ જ રોટલો પરથી વિવિધ વ્યક્તિઓ મેં વીણીવણી છે, ત્યાં જઈ આ ચન્દ્રકેયોરાંડવાની એમને ગર્વધેસા કરત, અને કહેત કે આ માનનો ખરો જશ તો તમને છે. હજી પણ હું એમ કરી શકું, પરંતુ રે-આપણા દેશની પરિસ્થિતિ દરખાસમાં તણાઈ એમ કરવા જતાં હું એમનો રોટલો જોખમી નાંખું એ ભયે મારે સંકોચાવું પડે એમ છે. ખરેખર! એમાં એક જણ, મારો એ રામરખવાળ જેવો રોડોડી ગુલામ મહમ્મદ પણ અંત્યારે અહીં હોત તો કેવો આનંદ યાત. તેમ જ એ રેલગાડીની એકનિષ્ઠાથી મજુરી કરી મારા બાલ્યતર તેમ જ જીવનવિકાસ માટે સાધનની ભોગવાઈ કરનાર, અને છેવટે એ માફરી કરતાં જ દેવસોક પામનાર મારા પિતા આ મિત્રલક્ષ્મમાં હાજર નથી. નાટ્યકલાનાં એ શોખીન દરે ગમથી મને નાટક કરતો જોવા દોડી આવતા; પરંતુ આગગાડી નાટક માટે મને ચન્દ્રકેયોરાંડવા જોવા આજે હાજર હોત તો એના જેટલો આનંદ ખીન્ન કોઈને ન યાત.

એટલે આ માન લેવાનો મને તો જશ પણ હક નથી. વળી સાહિત્યના ખીન્ન અંગની માફક નાટક એક જ પાત્ર પર અલંબીને લખાતું કે ભજવાતું નથી. એમાં અનેકની મદદ, સમજ, એકદીલી, એખલાસ, અને એકદીલીની જરૂર પડે છે. મારું ધનશ્રાવ્ય કે મને નાનામોટા જુદીજુદી પ્રતિભાઓ આમાલરદના વિવિધ પ્રકારના સંબંધો સહકાર મળતો ગયો છે. એ દન્દરસિવાળા અને સંધરસિતમાં શ્રદ્ધા રાખનારા મારા સંદેશોગીઓએ મારામાં વરવંદે મુદેલા વિશ્વાસ ખાતે નાટકો ભજવવાનો જશ મેંધાવો જોઈએ. એમાં મોટાભાગનો જશ તો પુરૂષ કરતાં પણ મોટા પ્રમાણમાં સ્ત્રીયો- રંગમંત્રિ ઉપર સાચા આપી સદઅગિનય । સિદ્ધાંતને અગત્રમાં મુકાવી ચિરંજીવી બનાવ્યો છે, એમને છે. અને બાકીના પુરૂષવર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ ચિત્રકાશે, નૃત્યકારો, સંગીત મજુનારાઓ અને બધાના સહકાર ઉપરાંત લગભગ બધા જ નવજવાન કવિઓએ રંગમંત્રિ ઉપર એક કરતાં વધારે વાર ઉતરી મગરી અપારી છે, એ સંજોગ છે. હું તો હું એક શાપાદણ સુધાર, સુદિપત ઉપર પધરાયેલી સુખદુઃખગિચ્છિન રંગીલી અને રોમાંચક રંગમંત્રિ ઉપર વજ્રવલ્લ

વિશાળ જીવનમાંના વાણીતાશ્યામાંથી એકાદ બે તનુઓ ઉપાડી ધયાચકિત વ્યામતિ આગી હયેળી વડે દીવેટ બઘારી રંગજીનિના તખ્ત હાંપર નાનકડો દીરો યમરાત્યા મધુ કુ-  
એના બ્નેતિપ્રકાશ માટેના સાધનરસ તો સોડજીવને જ પુરા પાડવાના છે.

મનીન નાટ્યકલાની આટલી કદર કરવાની જુનિ ધરાવનાર અમા સમક્ષ એક બે ફરિયાદ રૂણ કરવાને, આ મોકો જતો કરવાનું મન થતું નથી. આપ આગમાંની આટલી પ્રશંસા કરી ત્યારે મને થુપ જ સંતોષ થાય છે, કાચુ, મસા લખ્યાણુ માટે મને જરા વસતસો રથા કરતો હતો. આપણે ત્યાં કાપલાના નાજુવાવાળા પેતાની બલને સોડાખાં સૌથી વધારે વિદ્વાન મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. એમાંના ઘણા મહાગમેયો યુગરાની બાબને આશરી, આડંબરી, અને ન સમજાય એવી કહી નિદે છે. યુગરાની બાબમાં કાચુ લખનારને 'સાક્ષર' કહી એમની ઠેકઠી કરે છે. એમને અંગ્રેજીમાં વધારે રસ છે, એમાં એમને સમજ પડતું જરૂર પડે છે. પરંતુ એથી વધુ અપરી એમને આપણી બાબ લાગે છે. આગમાંની નાટકમાંની બાબ એવી જરીને કેટલાક મહાશયોને 'સાક્ષર' એટલે કે અધરી લાગી છે! એમના આ પતરાજીભર ડાબાંડોમને દુવે ઉગાડા પાડવાની જરૂર છે. એમને પેતાના ખંડ સુધાળા પૂરાવાળા સૈનીગાવરનથી શણગારવા છે. અથવા પરણનાર વડુવરને સુધાવળ મામડાના પૂંછાપા માં રોા દોડસપીંબરની ભેટ આપવામાં મોટા માનવી છે, અને યુગરાની શાકિત્ય તરફ અમસ્વી એટલા સગ કેળવનામાં સરકારિના મનાવવી છે, વહેળી તકે એ વિદ્વાનો જામ્યાસ તરફ નજર દોઢાવે તો સાઝ, એટલુ જે ન થાય તો એને પગર વાંચે જાડે નહિ એકસો પ્રયત્ન થાય તો જે બચ્છ છે.

મારી બીજી ફરિયાદ હજી વધારે મદરની છે. હું નાટકો લખુ છું, મોટે ભાગે બમ્બવાતું દરિખિંદુ બ્યાનમાં રાખીને, અને એ બમ્બવાતું રમખાનું ઉપરાંત સમજસાદિત્ય અને નટરોળીની જરૂર પડે છે. એ બધું તો મળી રહે છે. પ્રેમની લાકએ છીએ. પરંતુ અપ્રપણી આજની પરિસ્થિતિને અમે પહેલે પગથીએ જ મેરૂ મોળખમાંની મુગીમત નડે છે, એ તરફ આપ સિતું બ્યાન પેંચવા રજા લઉં છું. તમે જે નાટકની પ્રશંસા કરી રથા છો એ નાટક, અને નાટક માત્ર વાક્યમધુ સાદિત્ય નથી એ બલ્કે છે! એ તો છે શબ્દસરંજમનું, હથિવાર અને બેંચરોળાનું. બ્યામ્સ અને એમુનિસાનું સાદિત્ય, એની તમને કદાચ અખર નહિ દેાય. મને તો એની પુરેપુરી અખર ખાટામાં આવી છે. આ નાટક-કે કાચપણ નાટક, બમ્બવાતી વખતે માટે ઉપર સચરેજા બાબમાં રજા લેવા જતું પડે છે. રંગજીનિનો વહિવટ આપણી સરકારના હાંપરે શબ્દસરંજમના બાનામાં નિર્ભરિયે છે. અપ્રમત, એનું એક કારણ એ પશુ છે કે આપણી સમજ સરકાર નાટક-લાળાના ઉપયોગની મદત આપણી અણુપા પ્રત્યે કરતાં વધારે જાણે છે. પરંતુ અમારી મુગીમત તો એથી જે વધારે છે. મેં જે જાણમાં આગમાંની લખુ છે તે બાબ એ દુનરના અધિકારી પગીકાને ન આપડનાં, મારે લીડીએ લીડી સમજવડમાં કલાકે બગાડવા પડવા હતા. અને તેમ છતાં નાટકના એ પ્રવેશ બમ્બવા માટે રાખેને પાત્ર ન જા. મુરત સુરતમાં અને 'મોગી સ્ત્રી' જાતુડુ ત્યારે પશુ અમને એ મુગીમત નહી

પણ કદાચને આવો કકળાટ ચામને જરૂરનો પણ હોય. આગગાંડી કે નાગાખાવા નાટકનું વસ્તુ કેટલાકને નવીન લાગ્યું છે, પરંતુ હું ખરું કહું છું. મેં કશું જ નવું કહ્યું નથી. દેવદેવી જેવા રામરાણીના પ્રણયજીવનમાં જ કૃત્રિમ રીતે રંગ લેવાને પ્રાચીન કાળથી દેવાતા આવેલા આપણો. હજી નજર જ નથી દોડાવી એટલે નવાઈ લાગે છે. બાકી આપણી ચારેગમ વીર, હાસ્ય, કરુણ, અદ્ભુત નાટકની વસ્તુ રમદોળાતી મોટે ભાગે ઢંકાવેલી ઠેર ઠેર પડી છે. એના ઉપર મીઠમનન માંડવાની જરૂર છે. હું તો છું કોણ માત્ર? પરંતુ આપણી આસપાસના રોજીંદા જીવનમાંની તીવ્ર વેદનાઓ, ઝીણામાં ઝીણી અરેરાટીઓ, તીણામાં તીણાં દિલ્લદહોને ફક્ત બેઠ રહીને નહિ, પરંતુ એ બધા સાથે તાદાત્મ્ય સાધી તનમય થઈ એ બધાંને જીવીગણી અલાદીનના દીવા જેવી નાટ્યકલાની કક્ષમ અડાડનાર, ત્રણે કક્ષાનો કોવિદ નાટકકાર પાકશે ત્યારે તત્તન રંગભૂમિનો પરદો ઉપડશે. ત્યારે નવીન પરદા રોશનીથી, સુયોગ ધ્વનિનિયમનથી, રસ અનુસાર રંગનાં નિયોજનથી, ભાવભરી સ્પષ્ટ ભૂમિકા પ્રત્યક્ષ થશે. અભિનયકલા એ સજ્જત કલા બનશે, ત્યારે અભિનયનું વંકતત્ત્વ વ્યક્તિએવ્યક્તિએ વૈવિધ્ય સાધનાર બનશે. અને જ્યારે એ નવીન વસ્તુચાળાં નાટકોનું દર્શન થવા માંડશે ત્યારે આપણી ગોઠણગાય જેવી ગતિની હસ્તી જ નહિ રહી હોય. નાટ્યસાહિત્યમાં એવું વાવા-ઝોડું આવે એવાં ચિન્હ અત્યારે બસે નહિ દેખાય પરંતુ એ આવશે એ ચોક્કસ છે, અને એ આવશે, તે મેં ઉપર કહેલા કકળાટમાંથી જ આવશે એ પણ નિઃસંશય છે.

તમે આપેલા સન્માન માટે, અંગત મિત્રો અને જાહેર પત્રોએ મને આપેલા અભિનંદન માટે આ તકે સામટો આભાર માની લઉં છું. ફીથી કહું છું કે ચામને તો વ્હાણી છે કક્ષમ. અને આપે આપેલા ચન્દ્રકને બદલે અંધવા એ ઉપરાંત અમારી જીવન-સાથી રહે એવી કંઈ નહિ તો એક કક્ષમ મળી હોત તો, આ ચન્દ્રકને ઘૂંચડીમાં મુકી દર્શનસૂત્રો રાખવાને બદલે, રોજબરોજ પરોઢખાતે કક્ષમ વાપરતાં સાહિત્યસમાને સંબંધી

સંભારી એ કલ્પને ખીલવ્યા અને ખેલવવા પ્રેક્ષાદિત ચાત, ફરીવાર કંઈ છુ મારે તે બાંધતું છે ત્વન રાખૂના ધકાર માટે સજીવ અને રવનન, નીત અને પગભર, સિદ્ધિ-કલાકેન્દ્રસ્વરૂપ મુન્દર અને સમ્ય નાટ્યધર. એ સેજીવું બર ન આવે એવી શક સેવનારા બને એ સેવે. પરંતુ હું માનુ છું કે દરેક શાળામાં નાનકડી નાટકશાળા રચવી આવરી નથી. કંઈ નહિ તો બે ત્રણ નિશાળો મળીને પાલુ એટલું જરૂર કરી શકે. પણ જે આપણી નિશાળો! જનાં એ દિશામાં વ્યખનના સદ્ગુણ પુરવાર થવાથી મને એ બાળરમ્યુમિ ઉપર તાલીમ લાઇ ખીલતા ખેલના બાળકો ઉપર ખુબ જ આશાકિત્સાદ બધામાં છે; એટલે હું કહ્યું છું એવો બન્ય અને મનોરમ, સચીત અને કલામય રમકડાં સરખાં એ નિશક છે. એ રંગમંદિર મારી નાશમાં રચાય તો આપે અતિ ઉમળકથી આપેલા મુગ્ધચન્દ્રક-માંથી મોનેરી કળા બનાવવાની એ મદિરના ધુમ્મસ પર ચડાવુ તો આપ આત્મના ગેટલા જ ઉમળકાભેર સંભવિ અપશે એવી આશામાં, આપ બધાના સહકારથી એવો પ્રસંગ જોશે આવે એ હોંસમાં, મને આ માન આપવા માટે ફરીથી આપ દોનો આભાર માનું છું.\*

\* તા. ૧૭ મે ૧૯૩૩ ને દિવસ અમદાવાદમાં 'દુર્લભ સાહિત્ય સભા' આવજ

બોડાક ઉદ્ધત રાખ્તો કોઈ કુટુંબના, કોઈ પડોશના,  
કોઈ મળતા કાન કુટુંબી મૂકશે: તેમણે ઘણીવાર આવું કર્યું  
છે. અર્ધા મુકદ્દમાઓ અને અર્ધા વિચલોનું ઉત્પત્તિસ્થાન  
જીભ છે.

જેમ્સ બોલ્ડન

## છળમાં સૂર્યોદય

૨ : વસંતતિવ્રકા :

તો હતો હું ઝરુખા મહી એક રાતે  
પાકાસ સોલવું મુનીસ નિરઝ મથેઃ  
દેરામહી પ્રદર ફેંકે ગયેલ મારા  
તેણા પંડી ચિર રમત રાગાંક તાણ. ૧

આજો ઉપદ્રવ અસલ કરી પ્રિયાને,  
મેં પ્રાપ્ત એ કરી હતી કપરી સમને,  
આદેશને અનુસરી અગળામનોના  
ને આપી માન વિધિને ગત પૂર્વજોના ૨

આરામ પુકત મળતો મુગ્ધસ્થમાને  
શખ્તો થકી ગયું સચોટ ફરેલ રાને;  
તે માત્રી હાલન ધર્મ કરી અપ જો તે-  
શબ્દો ગીણ મુખની કોણુ મુજે ન હોને? ૩

હું એકજો મુગ્ધ મુનેલ હતો છળમાં,  
આંખો ગયેલ દગો માત્રી વિચારવામાંઃ  
દેવું સુખાકરવું જિંમ પવિત્ર, ચાર  
આસાપરીથી મુખ આપરી દીન મારું. ૪

મેં કેટલી દાણુ વીતારી ન તેલ જાણી,  
ત્યાં તાન મારું રહી તેજની છલિ તાણીઃ  
ના પાડી તેન મુગ્ધ ત્યાં ય દગો ગમ્મ જો  
કગરે અને ક્યમ, ન યાદ! મળો મધ્મ તે. ૭

હું નિદ્યો, મગજને કંઈ લાખું એવું  
ના સ્વપ્ન એ હતું છતાં કંઈ સ્વપ્નજેવુંઃ  
કદ્ધોલતો ઉછળતો નદ હું નિદાયું  
તે મધ્ય મારું તમ નામ અનેક લાયું ૮

દોષે મીઠું રિમત રાશી કરથી બહોળા,  
ગાથા જતા લ્યંહી અનેક તરંગ ધોળાઃ  
હંકારનો સ્વમત હું તરણી તરણી-  
મારા વિના નહિ જ કો મુગ્ધ અન્ય સ્થાળી. ૯

પ્રસ્થાન ક્યાંયથી ક્યું, નહિ તે પ્રમાણ,  
શી લક્ષ્યજૂમિ હતી મારી, ન તે ય જ્યાંયુંઃ  
ચારે દિશા યજ પડી મુગ્ધને સમાન,  
ક્યાં માર્ગ, ક્યાં ખડક, તેનું ન સેષ જ્ઞાન. ૧૦

દેખાય જેમ તરિયે સુમરેય ખોનો  
સોપિય યા કમરને જાન ફેર પનેતો,  
માહે ત્રિશૂલ અથવા જામ પત્ર પોચો  
એવો મને અનર આજુવ માંય જોયો. ૧૩

ખોની મહાહાં જામ સોમતુ માંય શીખ  
એવો તને દીક્ષા જાનનો યદીયઃ  
આજુ સરીર મુજ સુંદર કાચ ફેર  
જાણે ન શુંય જાની હોય ગયુ દોરે ! ૧૪

છગ્ગા યજ્ઞ તિરખવા મુજ જાણ બાધો  
જોનો જણાઈ શકતો નહિ એક સંધિ,  
ત્યારે કૃપા કરી શાપાપતિ ફેરીએ  
શામે ઉભો સૂત્રભ દર્પણુ જે જાનીને. ૧૫

સેવા પ્રતીતિ કરી, જોઈ સ્વરૂપજાયા,  
ત્યારે જણાઈ મુજને મુજ પ્રત્યક્ષ કાયા,  
સ્વસ્થાનમાં ગઈ શશાકનશી સવારી  
મરી જાનેક મુજને જાનનો વિદારી. ૧૬

આવી વાડી મુજ મહીં નવખેનનાઓ  
જાગી ઉઠી હૃદયમાં જુની વેદનાઓ,  
હું હું મનુષ્ય નહિ પ્રાત જનાડી હાથે,  
હાથે અનેક મુજ સંપતિ હું સદાવે. ૧૭

મીનત કીધું નહિ સાથે કરી ફરને,  
ત્યાંથી અહીં, અહીંથી ત્યાંય સરેમરીને,  
ફેરવે ફેર રજા જાગની માંય ધેની  
જોનો મને, અજમનામયું હાથ વેડી. ૧૮

જોનો અપાનક હતો ચપટો અહોરે  
રજે સમેત અથ, કહે દમયાંસ કેરે  
અંધારમાં ચાળકમાં દમ જોળ રાજે,  
મહો મહીં કુપુત દાંત દાના જાળાયા. ૧૯

આછે કચે હતી જાપાત્ર મુદ મૂડી,  
છાંતી સૂડી બહુ હતી વચમાથી જોડી;  
હાંડી હતી કમર કારમી અડપ પોને  
જેથી અમામુગ બજે મુજને રહો તે ૨૦

વાચાતજ્ય બળ હતું ન મને રહેતું,  
અંગાંમનું ઉચિત ગોરવ હો ગયેયુ;  
જાયા બચી નજ ઉપાય રહો જરાય,—  
જાણું મયું પણ કશું મુજથી ન થાય. ૨૧

ખાધી નરે વિદ્ય હીક તડીં કોર  
ને સ્થાય તે પ્રગરી આગ હો અધોરઃ  
સોના તણા રમગડી હું રથો નહાઈ,  
ને દ્રવ આજુ સહસા ગયું ફેરવાઈ. ૨૨

મિથુ હતો ત્યહી બન્યુ વન છે વિશાળ  
અંધ કેસરી યજ્ઞ ઉભો હું સમેત યાળ  
હાથે શી આજની નજીક મનુષ્ય મધ,  
ખારી રજમ ઉઠાચી હુ શિકાર અંધ. ૨૩

ધનમહી પકડું હું નરને અબાગી  
ત્યા જોઈ ગઈન પર તરવાર નાગી,  
જેં કિધુ મનન-પરંતુ હોય હું ક્યાંય ?  
જોનાની માહરી પટેલ પથારી માંય. ૨૪

૫ ૫

સૂર્યે હતું રામનાંય સુવર્ણ રેખી  
ને તેજનાં અપનીએ પટકળ રુદો  
જાળુની ખારી મરીથી તહીં ફેર જાળાની  
તારુણ્ય તિમતથી સુંદરજ છાંતી. ૨૫



શ

રહે મહારા હાથમાં એક કાગળ મૂક્યો. મહેં કાગળ વાંચ્યો. શરદના સસરાએ પોતાની દીકરી-અથવા શરદની પત્નીને-મુંબાઈ તેજવવા લખ્યું હતું. શો જવાબ લખવો-આ અણુધારી ઉપાધિમાંથી કેમ છૂટવું એ બાબત શરદને મહારી સલાહની જરૂર હતી. આવા આવા પ્રસંગોએ હું શરદને ખડુ ઉપયોગી થઈ પડતો એ વિચારે મને આનંદ થતો.

શરદનાં માબાપ ગરીબ હતા, છતાં ન્યાતમાં બહેણા છોકરાઓનો અભાવ હોવાને કારણે મેટ્રીક પાસ થતાં જ શરદનાં લગ્ન એમની સાતિના એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થની પુત્રી સાથે થયાં. વહેવારપક્ષ પૈસાદાર અને પ્રતિષ્ઠિત એટલે શરદનાં માતાપિતાના આનંદનો પાર નહોતો, પણ એ જ કારણે દરેક બાબતમાં એમને નમનું મૂકવું પડતું અને તેમના દબાવણા રહેવું પડતું. લગ્ન માટે શરદની પરોક્ષ રીતે અનુમતિ લેવાઈ હતી. પણ મૂળથી જ વ્યવહારિક જ્ઞાનમાં શરદ ઉજો હતો. તે સાથે એનામાં જન્મથી જ અંકુરિતો અભાવ હતો. લગ્ન થયે આજ પાંચ વર્ષ પૂરાં થયાં પણ પોતે પરણેલો છે એમ શરદે કદી કંઈપણું પણ નહોતું, તો અનુભવ્યું તો ક્યાંથી જ હોય? લગ્નની જવાબદારી અને લગ્નજન્ય સામાજિક વ્યવહાર કે દરજ્જેથી તે કેવળ અજ્ઞાત હતો. લગ્નનાં નૈસર્ગિક પરિણામો સ્વમજાજી જેટલી ખુદ તો તેનામાં હતી, પણ તે સ્વમજાજી તેણે કેાઢ દિવસ પ્રયત્ન નહિ કરેલો. અને એ બાબતોનો જોમ એ વિચાર કરતો તેમ એને પરિણીત જીવન વિશેષ અસચિદ્ધ અને બચંકર લાગતું. લગ્ન પરત્વેની આવી ઉચ્ચ ઉદારીનતા માટે એના માનસ કરતાં આપણો સમાજ વિશેષ જવાબદાર હતો. એમ હું એના લાંબા સદવાસ પછી સ્વમજાજી શક્યો હતો. બાકી સ્વભાવે શરદ રસિક હતો. શોમિયો અને શુભિચરના પ્રેમપ્રસંગો પર એ કલાકો સુધી રસપૂર્વક ચર્ચા કરતો. એ પ્રેમની શીઘ્રસુધી ખૂબ ઝીણવટભરી રીતે સ્વમજાજી શકતાં. પણ પોતાના લગ્ન સંબંધી, પોતાના પરિણીત જીવન સંબંધી એ શબ્દ પણ ઉચ્ચારતો નહિ.

પ્રસ્તુત પત્ર ઉપર શરદે ચેડીતાર વિચાર કર્યો પણ એને કાંઈ સુઝ ન પડી. શુદ્ધિ વિષયક બાબતોમાં શરદ મહારો મિત્ર, ગુરુ અને નેતા હતો. પણ આવી બાબતોમાં એ

મદારી શિષ્ય બની જતો, સ્વામાવિક રીતે જ એણે મદારી સંપાદ પૂછો.

“ત્યારા સમયને લખ કે હજુ મદારે બચ્ચાના છ સાત મહિના બાકી છે, એટલે હમણું ત્હમોરી દીકરીને ખોસાવી શકાય તેમ નથી.”

શરદે વિચાર સરખો કર્યા વગર મદે લખાવ્યું તેમ લખી નાંખ્યું કોઈને પણ નામુશ ન કરી શકનાર શરદ મદારી સરખા વગર આટલું પણ ન લખી શક્યો હોત. ત્રીજે દિવસે મગળનો જવાબ આવ્યો. કાગળ વાંચીને જ શરદ અચાનક બની ગયો.

“આવની કામે રાતની ગાડીએ હમણા પોંચી મગળલાલ મુલાલ આવનાર છે, ને આવેા શારો સંગાય છે અને સારો દિવસ છે એટલે જિ. મણિ એમની સાથે જ નીકળશે ત્હમે મળસકે રહેવાન ઉપર નેડવા જગેા અને પ્હોંચાનો કાગળ તરત જ લખજો.”

સસરાએને સહજ એવી આ હિંમત અને તકદારી પૂ જરા પણ વિચિત્ર ન થયો; પણ બિચારા શરદ !

હમે ઘણ રૂપિયાની એક ઘોડો રાખી વાવકેપર પર રહેતા. એ ખાટલા, એક ટેમણ, એ ખુરશી, એ પડીઓ મારે એક નેતરની ઘોડી અને એકા બગાવવાની આમાન ને પાણીનો એક કુંજો મકાયા પછી ઓઢીમાં આલવાની જગા પણ માંડ રહેતી. આવની જ કહે અ. સ્વ. મણિભાઈ આવનાનાં અને તે પચ્ચ-રિત આણે-પેણી જ વાર. એટલે એમનો કેમ સમાપ કરવો એ બાબત હમે અને મનમાં મુશ્કાલ. વરમા મ્હાની તપેણી, એક સાણ્ણી, ત્રણમાર મ્હાના ખાટા એ ઉપસંત વાસણમાં ખીવડું શું દોષ ? મંજવાની ઉપાધિને લીધે પાણી પીવાના ખાટાની જગાએ પણ હમે મ્હાના કપનો જ ઉપયોગ કરતા, ન્હાવાનું અનેને નળ નીચે જ અનુકૂળ હતું.

તાત્કાલિક બીજી મ્હોરી જગા પણ મળવી અશક્ય. અને મળી આવે તો આર્થિક દષ્ટિએ પણ ને હમને ન પાલકે, શરદને કોયેજ ફેરોસિખના પચામ મળતા, મ્હને બાપાજી તરફથી દર મામે પચામનો અનોએકર મળતો. કોયેજ હોરટેલની કલજમાથી હમે એ વચ્ચે એક ડાળેઁ મંજાવના રહેતા મહિને પાંચ થતા, ઘાદ રૂપિયા બપૂ, સાત રૂપિયા ખાડીના, એ ઘાળીના, એ લાહટના, સાતઆઠ રૂપિયા રૂધ, મ્હ, સાકર ને ફેરોસિખના, બાકી રહે તેમાંથી હમણા બેની કોલેજની શી, પુસ્તકો, કપડાં કામ, બસ, ફેરટે ગં અને ફરબિન સિનેમા, અને બીજો ઘોડો પચ્ચુરજી ખર્ચે આમ હમણુ મગલિંકું માડુ આપ્તે જતું. એટલે વિગત કમગમનો વિચાર સરખો જ હમે નહિ કરેજ. બારી છાન્દમે એકાદ રમુશન મગનાં અધરું ન પડત. પણ આ એની છેવ્વી પરીણ દની, અને હમેજ મુળમ એને ફર્દકયામ મેળવવો હતો. એટલે એ બાબત એજ વિચાર પણ નહિ કરેતો.

તે દિવસે શરદ આવો દિવસ રહ્યો. કાગળ લખવાનો સમય ન્હોતો ત્હર કરીએ તો પણ એની અમર થવા સંભવ ન્હોતો એટલેમાયે પડી સતી લીધે જ છટકો હતો,

સત્રે સાહ્યારનું એકામ મૂકી હમે બન્ને પચાસીમાં પડ્યા. શરદે શો વિચાર કર્યો હતો તે જાણવાની ઇચ્છાથી મહેં પૂછ્યું :

“શરદ, કાલની શી ગોઠવણ કરીશું?”

“મહેને તાં કાંઈ સ્થમજણ નથી પડતી. ઘરમાં તો કાંઈ સાધન કે સામાન પણ નથી. કાલે સ્થવારે જમવાનું શું?” શરદે પોતાની મુંઝવણ કહી.

“કાલે વળી ડબ્બો જ મંગાવીશું—ને બપોરે બગ્ગરમાંથી સામાન લાવવાની વ્યવસ્થા કરીશું.”

“પણ આ દસ ટુટની ઓરડીમાં આપણો ત્રણનો સમાવેશ કેમ થશે? આમાં રાંધવાનું, જમવાનું, સૂવાનું, ન્હાવાંધોવાનું ને વાંચવાનું—એ બધું કેમ બનશે?”

“બીજી જગા મળે ત્યાં સુધી ચલાવી લેવાનું, ત્હમે બન્ને અહીં રહેજો, હું મ્હારી સવા બીજે કરી લાઉં?” મહેં કહ્યું.

“ના, ના, ત્હારે તો મ્હારી સાથે જ રહેવાનું. તું છે તો મહેને દેરથી નિરાંત છે? ને સાથે રહીએ તો ખર્ચ પણ ઓછું આવે છે.”

આ વ્યવહારિકતા અચાનક શરદમાં આવતી જોઈ હું જરા વિસ્મિત થયો. સમય ને સંજોગો સર્વોત્તમ શિક્ષક છે એ મ્હારી માન્યતા દૃઢતર થઈ.

મહેં કહ્યું—“તે આપણે મ્હોટી જગાની તપાસ કરીએ, પછી બહુ દરકત નહિ પડે.”

શરદ—“પણ મ્હોટી જગાનું બાંટું પણ મ્હોટું બનવું પડે ને?”

એક વખત આવી બાબતો શરદને મન મુક્તક હતી. એની ગણના માટે એના બુદ્ધિશાળી મગમને તરફી આપવી એને ગમતી નહિ.

“એ આપણને બહુ મુશ્કેલ નહિ પડે,” મહેં શરદને આશા આપતાં કહ્યું, “સદાચરે એકેક ટયુશન વધારે કરીશું તો પણ પચાસ રૂપિયા રહેજો મળી રહેશે.”

“ટયુશન કરીએ તો પછી વાંચવાનું શું?” શરદે મુશ્કેલી રજુ કરી.

“વળી ટયુશનમાં દેટશે વખત જમતો છે? ત્રણે એક કપાક વધારે વાંચીશું. અથવા સ્નાનનો ફરવાનો સમય ઓછો કરીશું.”

બગ્ગરમાંથી લાવવા મકાની ચિંતામાંથી તું મુક્ત. એટલે વખત ત્હારે બાબી સાથે ગાળવાનો.”

ત્હાણ છેલ્લા ઇચ્છાથી શરદને દુઃખ થયું હોય એમ મહેને લાગ્યું.

એ પ્રકરણ આગળ લંબાવવા હવે મ્હારી ઇચ્છા નહોતી. હમે બન્નેએ ઉપવાસ વન કર્યો. પણ ઉપવાસ આવે જ શાની? મહેને અનેક વિચારો આવ્યા. શરદ પણ પાસાં ફેરવ્યા કરતો હતો.

સરકારે તે પુરું આગળ લગભગ ત્રણ વર્ષથી મિત્રો હતા. પણ એની પોતાની પ્રસેથી અગર એના બાકમિત્રો પાસેથી મહે એનું આગમનુ હવન, એના ધરના સન્નેગો વગેરે જાણેતાં. શરદ બાળક હતો ત્યારે પણ એનું આત્મનું વેતન એના શિક્ષકો મુખ્ય થતાં, અને ઉપલા વર્ગના શિક્ષકો પાસે મુકતકે એની પ્રશ્ન કરતા. શરદ અમેજી પાસેથી બહુજા ત્યારે મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીએને શરમવાળા એક શિક્ષકે એને બીજગણિત (Algebra) નો દાખલો મળ્યાં મેટ્રિકના વર્ગમાં બેસાવેલો આ દાખલો આખા વર્ગમાં કોને આવડ્યો નહોતો. શરદે તે પાંચ જ મિનિટમાં ગણી આપ્યો. મેટ્રિકવર્ગના વિદ્યાર્થી તે ત્યારે એમ પાંચ કહેવા કે ખુદ શિક્ષકને પણ એ હિસાબ નહોતો આવડતો. આ ધરના શરદના બાળ મિત્ર માધવે મહેને એકવર કહ્યાં હતાં.

કોલેજના પહેલા વર્ષથી જ હમે સાથે હતા પણ ત્યારે પુરું શરદને હમાગ વર્ગના પ્રથમ સ્ટેન્ડર તરીકે જ બોલાવ્યો એથી રિમેજ ધરિયલમાં આવડતો પ્રથમ મહે કહી કહેવો નહિ. કારણ ત્યારે મહારી એવી માન્યતા હતી કે કોલેજીયનનો ખરો આનંદ માત્ર છેલ્લી બારી પર બેસનાર વિદ્યાર્થીઓ જ માગી શકે છે. શરદના પરીક્ષાના જવાબપત્રો પ્રિંસિપાલ આખા વર્ગને વાંચી સબખાવતા, ત્યારે હમે બધા શરદનો ઉપહાસ કરતાં ને આપણ નહતાં છોકરાની મુકતકે રસદા કરતા-સુહિમતાના મૂર્તસ્વરૂપ હમા લેખાના-પ્રિંસિપાલની હમે દયા ખાતા.

બહુજા : પુરું છેલ્લે બાંકે બેમનો. પ્રિંસિપાલ હિમાગ મળ્યાં કે લખવા પાટિયા તરફ ફરે એટલે એમને સાકના કટક હમે માન્યા. ચેમના સૌન્દરતા નવું કુખલી કે છોકરાઓને અસ્પૃશ્ય બેખી સારી સકોરની છાત્રીઓને ચાહવા આગમના બાકાઓ પર કવચિત્ કાગળનાં 'અજુન' ફેંકવામાં હુ ગૌરવ માનતો. કોલેજમાંથી પરવારી અગર કટાખખર્ચો વ્યાખ્યાનોમાંથી ગાપમી મારી હુ રેનિય બેમના કહેતાં છતાં પરીક્ષામાં નાપાસ થઈ વર્ગ બહારકું મહેને રસમાયથી જ રિય નહોતું. આમ આગ લાગે ત્યારે હુએ બોદવાના આગ સ્વભાવને લઈ હુ હમેશા ત્રીજા વર્ગમાં જ આવતો. આથી આખો દિવસને થન મદા-વૈનતું કરી, પાંચપુનકો ગોખી ગોખી-કપલા વર્ગમાં પાસ થનાર વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે મહેને જાન પણ માન નહોતું. કેટલેક બધે મહેને લેખની દયા આવતી, કંઈક આમે હુ તેમને નિરસકાતે.

મે વર્ગ પુરું જાણી શક્યો કે શરદ મહેને કામ્યો હતો તેવો નહોતો. એને વાંચકમાં નિરોધ આનંદ મળતો એટલે એ રેનિસ રખસ આવતો નહિ. બાકી રેનિસ પણ એ રીક રીક રમી જાણતો. હમે બન્નેએ સાથે હૉન્ટર આર્ટસની પરીક્ષા પચાર કરી. એણે પહેલા વર્ગમાં મહે આમ હમેશના નિયમ પ્રમાણે ત્રીજા વર્ગમાં છતાં મહાર અમેજીમાં સારા માર્ક્સ લેવાથી મહેને અમેજી સહિતને આમ ઓપ્શનલ સર્જિક્ટ ( optional Subject ) તરીકે નસક કર્યું. શરદને પેલાજા વિભાગમાં લેવા મટે ફરેક મિત્રના પ્રિંસિપાલ જમ્મે હરિજી બાપી પણ શરદને સાહિત્ય વિષ હુ એટલે તેને પણ અમેજી વિષ પસંદ

કર્ષો. આમ હમે એક વર્ગમાં આવ્યા. હમારા વર્ગમાં સોન જ વિદ્યાર્થીઓ અને તેમાં ૫ ગુજરાતી હમે બે જ એટલે આપમેળે હમે વિશેષ પરિચય કેળવી શક્યા ને સરદ માટેના મહારા વિચારો બદલાયા.

એની પ્રુદ્ધિ જેટલી તીવ્ર હતી તેટલું જ તેનું હૃદય નિષ્પાત્રસ હતું. એ કદિ ચીડ્યો પણ ચીડાય નહિ એટલી શાંત પ્રકૃતિનો હતો. એને મિત્ર બાળ્યે જ હશે, પણ એને દુશ્મન પણ નહોતાં. સહામાના દૃષ્ટિબિન્દુ સાંભળી, તેના પર વિચાર કરી તેને સ્તુતિમાં પ્રામાણિક પ્રયત્ન કર્યા જેટલી ઉદારતા તેનામાં હતી એટલે દૂર રહી તેને જોનારને એનામાં વ્યક્તિત્વનો અભાવ લાગે એ સ્વભાવિક છે. પણ મહારા બે વર્ગના પરિચય દરમ્યાન એની આસાધારણ પ્રતિભા ને વ્યક્તિત્વને દું બરાબર જાણખી શક્યો. સાથે એટલું પણ વ્તેષ શક્યો કે એનામાં એક મહા દોષ હતો-તે આસાધારણ સહનશીલતા બીજા એને એના વ્યક્તિત્વના મહાગુણ તરીકે લેખતા ને જાણખાવતા. દું હજુ પણ એને એનો એ મહાદોષ જ લેખું છું.

હમે જન્મે બી. એ. થયાં. સરદ પહેલા વર્ગમાં પાસ થયો એ કહેવાયું જ નહોય પરિણામે એને ફોર્સેનમાં ફોર્સેનથીય મળી. સરદના મહવાસ અને સહાયને લીધે આ વર્ગ દું પણ બીજા વર્ગમાં આવ્યો હતો. બી. એ. થયા પછી હમે જન્મેએ સાથે રહી અભ્યાસ કરવાનો વિચાર કર્યો. સરદે એમ. એ. નો મહેં એસ. એસ. બી. નો. એટલે હમે વાસકે'વર પર ઓરડી લીધી-અને બે મિત્રા તરીકે-ગરફે બે બાઇઓ તરીકે હમે હમારું જીવન હમારી સ્વતંત્ર ઓરડીમાં શરૂ થયું.

X

X

X

X

સરદને શુદ્ધચાત્રમના જીવનની ચેતનાથી આપની દોષ તેમ પરિવારની પંટડી બરાબર ચાર વાળે વાળી. હમે પચારીમાંથી હાથા કપડાં પરેણાં અને બાંડે ગાડી કરી સરદની શુદ્ધેતીને સ્તુતિરવા મુંજાઈના સેન્ટ્રલ રોયને ગયા. હમે જન્મે લેખને લીધે કાંઈ વિશેષ ખોલી શક્યા નહિ.

સરદને માટે નિષ્પાત્રજનો બાર વડની ગાડી બરાબર સાસપાંચ સેન્ટ્રલ રોયનમાં રાખત થઈ. ગાડી આવી ને સરદે મહા મહત્વની મુરેલી રંગુ કરી.

"અરણુ, એક વાત તો દું જુસી જ ગયો. દું એને જાણખીશ કે કેમ એ બાજન જ્ઞને સંકે છે."

"અરે મુખાં! આખરે તું વેદિયો તે વેદિયો જ રંગો. ત્હારી પેલાની જૈયને જગ નહિ જાણખી શકે?"

"પણ મહેં નો એને બે ચાર વાર જ કહેઈ છે. ને અત્યારે નો એને કહેઈ જગ જ્ઞને બરાબર ચાર નથી."

"જગરા! આ ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે. કે નવસાધના આજન્વ નાજી

શરદને કંઈક વાદ આવ્યું. “હા, પણ એક વસ્તુ મને વાદ આરે છે એના મગ્ગ ઉપર એક કાગિ તત્ત છે.”

“તો તો એવળખનાં ચર નદિ સામે.” એ કહ્યું. મને પેલા દરમી દારની કવિની ૬ વાદ આવી. આશુના મગ્ગના તત્ત ઉપર આ કાવ્યસિકે પોતાના મનોરોના સમરકદ એવળખા એવારી નાખવા કદિ કાવ્ય નદિ કરી દેવા !”

મગ્ગિને કેવળ જુવ પડ્યો. તે સાથે અમારા જાનના કદવનો કેવળ વજાળ સામે. ભાંગી ઉતરતી એકેએક યુવાન ક્ષીના મગ્ગ પર પેલા સમરકદ ને એવળખાથીયે અધિક તપન તપની રીત કરવા એકેએક સમવ ન્હોતો, સાચુ કદ તો દમાગ ભેમાંથી કોણમાં અખનરો કરવા એકેએક વિમન ન ન્હોતો દમાગી આ રીતે કોણ જાણે ક્યાં સુધી તી હોત. પણ દમાગ સુખામે મજિન્દને સાથે લઈ આવનાર શરદ મગ્ગને એવળખા ૫. અખને ત્યાંથી પસાર થવા નેક પેલા શરદે જુવક અખરો જુવ પડી.

“ઓ શરદમગ્ગ !”

અમે જાને એ શરદમગ્ગની પાને મગ્ગ. અમે કાલેથી તરુણ ક્ષીએ અખને એક બનાવું મેનું મગ્ગિની દિશામાં ફેરવ્યું પેલા આદને જવાની કનારાના સામે.

“કેવળ ત્યારે શરદમગ્ગ કુ તો જાલ. તમારે જવાનું વાજકેવર ને મારે જવાનું શરદેવર જવાનીનામણની આલ પામે.”

મજિન્દને પડેનાંને કાગળ સખવાની કુચના કરી, આ જવાનું સપેતર દમને સાંધી તે સદૃશદરશ દિવાલ. કુંજાણમાં પડેલા શરદ એક શબ્દ પણ બોલી શકે નહિ.

હવે મજિએ એનું મોડુ દમાગ તર ફેરવું. ને કીણી મદમર આધર્મથી સમકની આંખો શરદ પર કરી. એ મજિને આટલી તંદુરસ્ત અને કપાળા ન્હોતી ધારી. એનું શરીર અમરમાણુ હતું, મ્હેરા ધારીએ ને પ્રદુલ દનો. પણ સસારના એ મોઢા પર મને ક્યાં ન દેખાઈ. કાણ એ કાણુ હમે જાણે મદ એમ કાળા રવા. અને એ એ નિમને અંગ ન કરી હોત તો મને જાણ છે કે અનન્ત કાળ સુધી હમે એમ જ કાળ રહેત.

“આટલા બે પોટકાના ચાર આના! જા, જા હવે અમારા હાથ ભાંગી ગયા છે?” મનુર તરફથી તે શરદ તરફ ફર્યો. “હ્યો ત્હમે આ આટલું ગાદલું ઉચકી હ્યો, ને આ પેટી મ્હારે માથે ચઢાવી દો.”

ભીષ્મસિંધવની મ્હારી લાગણી ધવાઇ. મ્હને ભાભી સાથે બોલવાની તક પ્રાપ્ત થઇ.

“એમ તે હોય! એ તો એ જ લઈ લેશે.”

“તે એમ કાંઈ ચાર આના મફતના આવ્યા છે? પાણીનું બેકું ભરી હું તો સડસડાટ ચાલી જઈ. તો આનો તે રો ભાર.” મણિભાભીએ પોતાની શરીર-સંપત્તિનો ખ્યાલ આપતાં કહ્યું.

આખરે મનુર સાથે મ્હેં ત્રણ આના દરાવ્યા ને હમે મ્હાર નીકળી, ગાડી કરી બારે હાથે વાલકેશ્વર તરફ રવાના થયા.

વિક્ટોરિયામાં પણ શાંતિ હતી. મણિભાભી મુંઝાઇ પ્હેલી તર જ આવેલાં એટલે એ વિસ્મયભરી દૃષ્ટિએ આગળ પાછળના આકીશાન મકાનો બેવામાં ગુંથાયાં હતાં. શરદ એની મુંઝવણમાં હતો. એટલે મ્હારે માટે મૌન રાખવાનો એક જ માર્ગ હતો.

અમારી ગાડી અમારા રહેવાના મકાન સ્થામે ઊભી રહી. મણિભાભીએ ઘર તરફ એક હાંપભરી નજર નાંખી. એમના વિચારો હું કળી ગયો, બીજા જ ફાલે પોતે જુલિયુ છે એ વિચાર આવતાં જ ત્હેમનાથી બોલ્યા વગર ના રહેવાયું.

“ત્હમે એકલા હતા તો પછી આવડું મ્હોડું ઘર રાખવાની શી જરૂર હતી?”

એનો આ મુખદ્વ ભ્રમ ભાંગવાનું. મ્હને મન ન થયું. પણ શરદ શોંત્ર હતો એટલે જવાબ મ્હારે જ આપવો રહ્યો.

“ભાભી આ ઘરમાં તો બીજા ઘણું ય ભાડુતો રહે છે.”

એક ઘરમાં એકઠી વિશેષ કુટુંબ રહી શકે એ વિચાર જ આપણા દેશના ભોંકાને આવવો અશકે હોય છે.

“તો તો ફીક, નહિ તો વાણીનું વાળનાં જ મ્હારો તો દિવસ પૂરો થાય.”

મણિની આ વાચાળતા પાછળ જુદીની જીલુપ હતી તે શરદે જોઇ. એને એનું દુઃખ થતું હતું તે હું જોઈ શક્યો.

આખરે અમે અમારી ઓરડીમાં દાખલ થયા.

વાચક! મોદમયીનું આશ્ચર્યનું જોઈ મણિના હૃદયમાં શા શા ભાવ જાગ્યા તે તું રહેજો કહી શકે એમ છે. આ શહેરના આંતર જીવનમાં ઉતરવાની-તેને સ્થમનવાની ત્હેનામાં જુદી કે જિજ્ઞાસા ન્હોતી એટલે આવી સામાન્ય અનુભવની વાતોને હવે પડતી મકું.

ઘરમાં જતાં જોઈ એક આશ્ચર્યજનક નજર નાંખી. અને પછી પોતાની રીપે ઉપાડી અંદરથી એક દામો કાઢ્યો. ને શરદ તરફ ફરી.

“ મહારી દીવાળી મામીની કમુનું પર ત્હમે જોવું છે ના ? ”

“ હા કેમ ? ” સરદે રૂકેમાં જ પનાયું.

“ આ ધરણીનો ઇશ્વરો એને ત્યાં આજે જ પહોંચાડવાનો છે. ”

માની વિષમતા ધાળવા મહેં કહ્યું—“ નો ત્હમે બન્ને હમણું જ જઈ આવો. ”

“ મહારા મનમાં પણ એમ જ હતું, પણ રસોણનું શું ? આ અઢી તો ચૂપો નથી દેખાતો. ”

“ જાણી, ત્હમારે રસોણની ચિંતા ન કરવી, ત્હમે ત્હમારે નિરાને જીવ ત્હમે શો ત્હારે જામવાનું તૈયાર જ કરો. ”

ન્હાઇ ધોઈ તે બન્ને ગયાં. ટૂં એકમે પડ્યો. ધાડીને બે બાણા લાવવાનું કહી, હું તાપી તપાસ કરવા નીકળી પડ્યો. ગિરમાળ બેકરોડ ઉપર ચાલીસ રૂપિયાની એક જગા િંદ કરી હું પાછો થેર આવ્યો. પટોટીને ત્યાંથી એક કાળી, વાટકો ને બે થોડા માંગી ચાં હજી તે બન્ને આગળ નેહાયા.

અગિયારેક વાગે તે બન્ને પાછાં રૂપાં. આ દરમ્યાન સરદે ખરી વસ્તુચિયતિ ખત્ત બનેક વાતો કરી લીધી દશે એમ મહે માન્યું. કારણ એની વાચાળતા ને આનંદ જે અંશે એણેં યથાં હતો.

બપોરે હમે નવી જગા જોઇ આગા ને બીજો દિવસે ત્યાં રહેવા જવાનું નક્કી પડ્યું. એ બંન્ની ધમાકમાં રાત પડી. બાણાં મગાવી હમે જગી પરકાયાં. મણિબાબીના કંદુમાં એક પ્રાંતરની મુંઝવણ થતી લાગી. એ ઝાણી બેવા મહેં કહ્યું.

“ ચાલ સરદ, હું તો હવે જાઉં. ”

“ ક્યાં ? ” સરદ આશ્ચર્યથી ખુલ્લ થયો.

“ આજે તો હું પ્રતોષની ઝોરડી ઉપર સવાનો છું. ”

“ ના, ના, અત્યારે કાંઈ જવું નથી. ” એના શબ્દોમાં વિનંતિનો ભાવ હતો.

“ પણ ત્હારી આ વરતની રાત ”—એ શબ્દો મ્હારા હોઠ ઉપર આવી અટકી ગયા. હું ત્યાંથી જતાં પોતે એકમાં પડ્યો—એવો કાંઈક વિચાર આવતાં સરદનું દારીર કેપી ઊઠ્યું. આ જાત મહારા ચિત્તપ બીજાનું કોઇ કહી શકે એમ નેહાનું. કારણ હું સરદના આજ્ઞે આકુનો ઝોળાળી રાક્યો હતો.

સરદની ધણી ના છતાં તે રાત્રે હું ત્યાં ન હતો. સરદને એથી માણે ફાંપ થયું. મણિબાબીએ પણ જગ્યા મ્હને ‘ ના ’ પાડી. પણ એ દેખીતી ‘ ના ’ પાછળ ‘ હા ’ જ હતી એ ટૂં જોઇ શક્યો.

એ વસ્ત્રની રાત ! કંઈ કંઈ નક્કરચાકાકો ને કિવિઓનાં હૃદય એ કવચના માત્રે



ઉત્તેજિત થાય છે. કંઈક યુવાન સુવર્ણીઓ એનાં સ્વપ્નાં સેવતાં-માનવઆનંદની પરાકાષ્ઠા રૂપ લેખાતા એ અનુભવને ઝંખે છે. પણ બિચારો શરદ!

એ રાત્રે એના હૃદયમાં શા ભાવ હશે એ અમે બે જ જાણી શક્યા હોઈશું. એક અજાણી બાળા સાથે, જેની સાથે પોતાને બોલવાનો પણ પૂરો પરિચય નથી, જેના જીવનમાં પોતાના જીવન સાથે કાંઈ પણ સામ્ય નથી, જે પોતાના મનના વિચારો કે હૃદયના ભાવ જાણી કે સહમત શકી નથી-તેની સાથે એક એકાન્ત ઓરડીમાં સારી ચે રાત!! પણ જગતે લેખને તે પરવાનો આપ્યો હતો. સમાજે લેખને આઘાત કરી હતી!

X

X

X

X

બે એક ખાસ વીતી ગયા. હમને બન્નેને એકેક ટ્યુશન મળી ગયું હતું. એટલે પૈસાની ખાસ બીડ નહોતી પડતી. સુધારાનો પવન મણિના બાહ્યજીવન ઉપર અસર કરી રહ્યો હતો. ત્યાં બુદ્ધિનો અભાવ હોય ત્યાં એનું પરિણામ દેખાદેખીમાં જ વ્યક્ત થાય છે. અને એનું પરિણામ બહુધા વિપરીત જ આવે છે. મણિબાબીની જરૂરિયાતો વધવા માંડી. એમના પહેરવા ઓરવામાં આ નવીનતા આવી. શરદે વિરોધ વગર બને ત્યાં સુધી મણિ-બાબીની વધતી જતી માગણીઓ સતોળી. પણ શરદની આર્થિક સ્થિતિનો મણિબાબીને વિચાર સરખોય નહોતો. એટલે મણિબાબીને નારાજ કરવાના ઘણા પ્રસંગો ઉપરિચિત થતા.

પડોસાણનું જોષ આજે મણિબાબીને ધડિયાળનું મન થયું.

શરદ આ સંયોગમાં ધડિયાળના પૈસા ખર્ચાં શકે એમ નહોતું. જમતાં જમતાં ધડિયાળ પ્રકરણ ઉઘડ્યું.

શરદ-"પણ આપણા ઘરમાં એક ધડિયાળ તો છે."

મણિ-"પણ મને તો હાથે પહેરવાનું ધડિયાળ જોષએ છે."

શરદ-"હાથનું ધડિયાળ તો હું પણ નથી પહેરતો."

મણિ-"ત્વમને નહિ ગમતું હોય, ત્વમારે ન પહેરવું એટલે ખીજન પણ ન પહેરે?"

શરદ-"પણ ત્વને ધડિયાળ જોવાં પણ ક્યાં આવડે છે?"

"હો વળી ત્વમાં શું ચઢ ગયું? આ ચંચળ બહેનો પણ ક્યાં આવડે છે? હતાં એ પહેરે છે ને?" મણિએ સાદી સ્વાભાવિક દલીલ કરી.

બાળકો ધડિયાળને રમકડા તરીકે લેખે છે તેની મને ખબર હતી, સ્ત્રીઓ ત્વને શણગાર લેખે છે તે ત્યારે જ મને સહમત થયું. મહારાષ્ટ્રી બેઠ્યા વગર ન રહેવાયું.

"તો બાબી, હું ત્વમને રમકડાનું ધડિયાળ લાવી દઈશ તો તે ચાલશે? ત્વમારે ક્યાં વખત જોવા છે?" મેં હસતાં હસતાં કહ્યું.

"હા એમ કાંઈ અમે નહાના કીકડા નથી."

"Women are grown-up children" (સ્ત્રીઓ એ પુખ્ત ઉમરના બાળકો છે) એ આપરનું કથન મને યાદ આવ્યું. બાળકોને મોટાનું અનુકરણ કરવાનું

મન થાય છે, તે અનુકરણ કરે છે. સ્ત્રીઓમાં પણ એ સ્વભાવગ્રન્થ છે એટલે જ બાકરને આમ કવું દશે.

શરદે સમયે બડિયાળ લાવી આપવાનું કવું ત્યારે તે બડિયાળપ્રકરણ બંધ થયું. આવી આવી ઘટના વગર શરદનો એકે ૨ દિવસ પસાર થતો નહિ. એને વાંચવાનું હોય, ત્યારે મણિભાણીને ચોપાટી કે એપેપેસો બહાર પર ફરવા જવાનું મન થાય. શરદને લખવાનું મન થાય અને એને એકાન્ત જોઈએ ત્યારે મણિભાણી ઘરની શાંતિ બાંધે થાય એવું કંઈક કામ કાઢી બેસે. આમ બન્નેના જીવનનો અસતોષ દિનપ્રતિદિન વધતો ગયો આખરે શરદની ને મહારી પરીક્ષા આવી. હમેશાં પ્લેલા વર્ગમાં પાસ થનાર શરદ આ વખતે બીજા વર્ગમાં આવ્યો એથી એના પ્રોફેસરોને નવાઈ ન લાગી.

પ્રોફેસરોના સદ્ગુણને લીધે શરદની તે જ કોલેજમાં આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર તરીકે નિમણૂંક થઈ, એવું પણ પાસ થઈ મહારા મામમાં વકીલાત શરૂ કરી-જને હમે બન્ને આમ જીવ્યા પડ્યા.

૪

૪

૪

૪

આજ એના વિધાયીઓ એની વિદ્વાતા ને વાચાયા જોઈ મુગ્ધ થાય છે. વિધાયીઓ તરફથી એની પ્રતિજ્ઞા થતી જોઈ કું ખુશ થાઉં છું-પણ બીજી જ થતે એના ગૃહજીવનની સનાતન અશાંતિને અસતોષ જોઈ કું ફુગારી થાઉં છું. પણ એની અનંત સદનશીલતા ને લીધે જમન તો શું પણ ખુદ મંજી પણ એવું એ આંતરજીવન નથી જોઈ કે સદમજી શકતી.

કું જ્યારે જ્યારે મુંબાઈ ભડકે છું ને એને ત્યાં રહું છું ત્યારે મને એક વિચાર આવે છે.

વધનાં કે રૂપનાં કળેડાં વેડી લેવાય-પણ આ ભુદિય ને સંસ્કારનાં કળેડાં !!

# સૃષ્ટિકુંભ

: મિશ્ર : :

નહીં! નહીં! આશ! સુવર્ણકુંભ  
છોને હશે! મોહક મહેક ના મને :

સૃષ્ટિ તણા કુંભ રચેલ રૂડો  
વસુધરાના તળીએ જડેલો,  
આકાશનું નાભુક લવ્ય મોહું  
રહે શદા શાશ્વત ને અખંડ;  
સન્ધ્યાતણા સોનલરંગ શોભતો,  
ઉપાતણા દિવ્ય અનંત રંગે  
કિનારીએ ક્ષિતિજની સુશોભિત  
ગૂંથી, રચી; રંગીન ભળમાયા !

આદિ અને અંત વિરામશે અહીં!  
મૃત્યુ તણા લીધણુ ઘંટ ગાજશે,  
ડોહી જશે વિશ્વ અનંત પાયા  
જ્યાં કારમા ગર્જન તો વિનાશના  
થશે; તહીં સોનલ સૃષ્ટિકુંભ  
વિરામશે.

ત્યાં સુજ શુન્યદષ્ટિ,  
સૃષ્ટિ રચી, સ્વાર્થ ભરેલી વૃત્તિ,  
ક્યાં આશની મોહક એ વિધાત્રી  
નાભુકશી અંતરમાં ઘૂસાડવી !  
ને આશના સ્તમ્ભ પરે ખીરાજી  
રમું, ખીજ સ્તમ્ભ અનંતમાળમાં  
રેખાવવા !

રે! જહીં સૃષ્ટિકુંભની  
આથા નથી ટેક અનંતયાદે  
ઊભા રહેવા! તહીં મારી શી ગતી?!

નટવરલાલ ગાંધી

# તલંગ

સાંકડી નાટક]

તલિન ભટ્ટ

[ ચાત્રાક્રમ ૫. ૮૫૨ થી આગુ ]

પ્રવેશ પાંચમે

સ્થળ :—ચંદ્રોદયની કિનારો :—

સમય :—મધ્યાહ્નમાં અર્ધી થઈ ગયો.

[ કુમારિક અને કૌટિલ્ય ]

: (તર્પણ કરતાં) કૌટિલ્ય! મધ્યાહ્નને હવે માત્ર અરધી જ થઈ ગયો છે. આપણે હવે તરુકુંજમાં જવું જોઈએ.

: હું પણ હવે નિદ્રામાં થયો છું. માત્ર મારું ઉપરજી પીક એટલી જ વાર છે.

: કૌટિલ્ય! એક વાત ધ્યાન. આપણે જ્યારે સરસ્વતી પેલી વાલ કહી ત્યારે તેમનાં સુખારવિદે ઉદાસીનતાની સ્થિતિ જાણ તરુતી હતી ખરું ને ?

: હા તે તો મેં પણ નિદ્રામાં હતી પરંતુ જોઈને મારણ તો હશે ?

: મારણ કેવી રીતે કામી થાય ? પણ હશે : આજે આપણે આપણા કેદરથાને પહોંચીએ.

: હા બાઈ, આજે.

[ જાને તરુકુંજનો માર્ગ છે. માર્ગમાં અને પ્રકારનો વર્તાવો કરતા કરતા કુંજની સમીપે આવી પહોંચે છે ]

૧ : હે આ તરુકુંજ પણ કેમણ છે. જોકું ? આજે ત્વને સારાએ વનમાં કંઈ વ્યવસ્થા નથી બાકતી ?

: હું તો તે જ કારણે નિદ્રામાં રહ્યો છું. જો નો ખોટાં સરંખ સોડવતી જ હોયો ઉઠો છો.

કુમારિલ : અતિથિના સન્માનાર્થે તો સારું થે વન વીકસી ન ઉઠ્યું હોય ?

કૌટિલ્ય : સંભવિત છે. અરે!! પણ આ પૂર્વ દિશામાં તો જો. આકાશ તિમિરથી છવાયું ભાસે છે.

કુમારિલ : અને તેવી જ રીતે આ દિશામાં.

[ જોતજોતામાં સકલ આકાશ તિમિરથી છવાય છે. ]

કૌટિલ્ય : બંધુ! સર્વત્ર કૃષ્ણતા છવાય છે છતાં થે કુદરત કેવી શાંત સૌમ્ય અને ગંભીર ભાસે છે? જાણે કુદરતના ગર્ભમાંથી મૂર્તિમતી પવિત્રતા જ અવતરવાની ન હોય.

કુમારિલ : અરે આ તરુવેલી-પંખીઓ પણ કેવાં સ્તબ્ધ બની ગયાં છે! જાણે ઉઘે આસે અતિથિના આગમનની જ પ્રતીક્ષા ન કરતી હોય.

કૌટિલ્ય : અરે આ ગંગોત્રી પણ કેવું મંદ-મિષ્ટ હાસ્ય કરી રહી છે? શિકરે શિકરે સ્મિત-કુસુમો જ ન વેરતી હોય.

કુમારિલ : અને તેની કેનાવડી? જાણે કેતકી પૃષ્ઠોની માળાઓ! (એવામાં અવાજ આવે છે અને બંને જણા એક ચિન્તે મુલે છે) “અરે! ઓ અનંત તત્ત્વો! રમે ચૂકતા અતિથિના આતિથ્ય સત્કારમાં તમારા આધધ્માના વસંત દેવનો આદેશ છે.”

[ ધ્વનિનો રણકાર સર્વત્ર ધૂમી રહે છે ]

કુમારિલ : બંધુ! સાંભળ્યું! આજે તો વિશ્વતું અનંત ધોવન વિકસ્યું છે! :

કૌટિલ્ય : કુમારિલ! કુમારિલ! જો તો અરે પૂર્વમાં!!

કુમારિલ : વિદ્યુરતો અમત્કાર! વ્યોમની ધનધોર ઘટાને ઉગળજો. વને વને દ્યુતિ પ્રસરાવતો. પહોં પહોં તેજ વેરતો. જાણે વિશ્વમાંગધ્યની આગાહી જ ન કરતો હોય.

કૌટિલ્ય : બંધુ! આશ્ચર્ય! આકાશમાંથી એક-અબંક-તડિલતા ઉતરે છે. અંરે કોઇ એના ઉપર આરંક થયું છે.

કુમારિકા કૌટિલ્ય ! એ જ આજના અતિથિ. સકલ સૃષ્ટિના સૌંદર્યનું સત્ત્વ નીતારીને જ વિધાતાએ એમની મૂર્તિ ન સર્જી હોય.

કૌટિલ્ય : ત્વરા કર. આપણે વાસંતીના તરુકુંજમાં જઈએ. [ કુમારિલ અને કૌટિલ્ય તરુકુંજમાં જઈ પહોંચે છે. પળવારમાં મેનકા અવતરે છે અને આકાશનું તિમિર ઓસરની વિદ્યુત હડી જાય છે. ]

વાસંતી : [ મેનકાને અસંગતાં ] ભરે! ત્હારી જ પ્રતીક્ષા કરતી હતી.

મેનકા : [ ચારે તરફ વિહોળી ] અહો બાપ્ય મહારાં દેવી ! મગવતી ! ચરણે નમું છું.  
કૌટિલ્ય : [ ધમોથો ] કેવો મનુર કકા ! મળે કોકિલા !  
પાસંતી : વાલ્મે ! શિવાઃ સન્તુ તે વન્ધાનઃકેવી દિવ્ય મુનિ ! જોતાં જ મળે વમન કરીએ.

મેનકા : દેવી ! વિશ્વના અખડ પાવનનો આપના જ અરુણવસાં નિવાસ છે કે શું ?  
પાસંતી : કેવી મીઠી મનુક ! ન હોય આ કન્દનું નકનવન-સકા મહુલિલ અને આનહારી.

મેનકા : દેવી ! નકનવન તો આની તુલનાએ શુષ્ક અરુણરુષ્ કાને છે. તે તો છેવટે વિહારસ્થાન. અને આ તો દેરીજનસ્થાન. ત્યાં તો સરવ વિવરના જ બણકાર પડે છે. અહીં સવજે તો પવિત્રતા પડે છે પરંતુ વ્યા દેરીનો વાસ હોય ત્યાં દેવત હોય જ ને.

પાસંતી : મેનકા ! ન્દોય આ મારો પ્રભાવ. આ તો તે પવિત્ર તપસ્વીની શ્રુતિ છે. સુન્ધમાં ઉડના રજ કણોમાં જે પવિત્રતા ભાસે છે તે તેમના શરીરમાથી પ્રવર્તાં પવિત્રતાના રજાકણેને જ આભારી છે.

મેનકા : ક્યા સ્થાનને એ મહાત્મા પોતાની યુનિત ચરણ રજથી પવિત્ર કરે છે ? દેવી ! કેમ જવાશે એ પવિત્રતાની જલસત જવાળા સમીપે !

પાસંતી : વાલ્મે ! એમ નિરુદય થયે ન પાસને એ તપસ્વી પાસે તપજવાળા છે તો ત્હારી પાસે ક્યા કાલજ્વરો દાવાનજ નથી ? જવાળાની જ્યોતિ તો દાવાનજમાં બાપો આપ જ ઉતરી જશે. દવાજ ન જન. મદનની સહાયથી તુ વિગયો થશે આશો આપણે તરફનમાં અતર્કાગમાં જઈએ ધરી પડી આપણે મનમોહાનમાં જવાનું છે.

[ ક્ષી વામતી મેનકાને હ્રહ ભાષ છે. ]

કુમારિક : બધું આપણે પાણુ આશ્રમ તરફ પત્તરીએ.  
[ આર્તમાં. ]

કૌટિલ્ય : અભિચિતું તામ સાંભલ્યુ કેઈ કેવું મધુરું ?  
કુમારિક : અરે નામની ક્યાં વાત કરે છે ! સકળ કાષા જ મળે મધુરતાની વેરી ન હોય !  
કૌટિલ્ય : મુખમંડળ થયુ કેટલું પ્રભાવશાળી ! વાણી તો મળે મધુપારા જ.  
કુમારિક : મુખ તો મળે ક્રિષ્ણીના સન્નતું જ ન જવાનું હોય ! અને નેનોઈ એક પાતકારમાં મળે સમય વિશ્વને માપી લેવાની યતિ ન ધરત્યં હોય ! ધન છે એવી અનન્ય શાંદર્ભનિને !

કૌટિલ્ય : બધું ! અગે અંગમાથી લાવજ અનું દનું.  
કુમારિક : બધું ! નમન દલે એવી દેવિને ! કે જેના મિત્રપ્રભાવથી મારે એ વિશ્વ શાન્ત અન્દાય છે.

કૌટિલ્ય : અને નમન હજો એવા સંપૂર્ણ સૌંદર્યના સૃષ્ટાને! બહુ! આત્રમ પ્રભુ આ પહોંચ્યો છે. ત્વરા કર ગુરુજને સકલ વૃત્તાંત પાઠવીએ.

અવેશ પાંચમો સમાપ્ત

## અવેશ છઠ્ઠો

સ્થળ :—વાસંતીના તરફુજ

સમય :—સાયંકાળ પૂર્વે ૭ થડી.

[વાસંતી અને માલતી]

માલતી : દેવી? મેનકાને મનમોહનનો માર્ગ બતાવ્યો!

વાસંતી : હા. અને તે ત્યાં ગઈ એ ખરી.

માલતી : ત્હમે પણ સાથે ગયાં હતાં?

વાસંતી : હા.

માલતી : તમે ત્યાં શા નિશ્ચય ઉપર આવ્યાં?

વાસંતી : નિશ્ચય?—હાં—ગીક, કંઠુ છું. પ્રથમ તો મદન અને મેનકા ઉભય ત્રાસ પ હતાં. કારણ રાગર્ષિને ચલિત કરવા એ દિમગિરિને ચલિત કરવા બ છે. ક્યાં એમનું સાસ્ત્રિક ક્ષત્રિય અને ક્યાં બીચારી મેનકાનું હૃદય બળ! ક્યાં માતૃકાનો પ્રયંડ પ્રભાપાગર અને ક્યાં ઇંદુની મૃદુ તેજ શેષ મદન પણ એટલેજ હતાશ બન્યો હતો.

માલતી : પછી શું બન્યું?

વાસંતી : મેં ત્હમને ક્ષેપ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રયત્ન આદરવા કહ્યું. રાગર્ષિનું પૂરું તેઓને કંઠી સંભળાવ્યું. અને સૂચવ્યું કે એઓ તો રાગના ઋષિ અનેક એ લે વિગત મેળવતાં બહુ યત્ન કરવા પડે. જો કે એમનો પ્રભાવ ર જોવો છે—અસહ્ય છે. એમના હૃદયની સ્નેહ-સ્ત્રોતસ્વિનીનું સલિલ પ્રખર તાપથી સુકાઈ ગયેલ છે. છતાં એ તપસ્વી હૃદયસ્થ તો નહ એટલે નિઃશંકપણે, મેનકાનાં નેનો એ હૃદયના પાથરના પડો બેઠી ત્હમથી સ્નેહસ્ત્રોત વહેવડાવશે.

માલતી : પછી?

વાસંતી : મહારા વચ્ચે તેમનાં હતોત્સાહ હૃદયમાં આશાનું સિંચન કર્યું અને પેલો પોતાનો પ્રભાવ અનુભાવવા, પ્રતિજ્ઞા કરી. મેનકા આજે સાય મગોલીને તીરે જશે. મદન પણ અમર્ત્ય સ્વરૂપે તેની સંગે સંચરશે. રાગર્ષિ તો નિયમ પ્રમાણે ત્યાં સંધ્યાપાસના કરવા પહોંચેલી જ એટલે ત્યાં તેમનું મિત્રન થશે. અને પછીનું કાર્ય તો મેનકા સંભાળી એમ તો ચતુર છે. મને તો ખાતરી છે કે તેઓ વિજયી જ નિવડશે. એ આશો આપજો નહએ.

[બન્ને નય છે.]

અવેશ છઠ્ઠો સમાપ્ત

# મેગલ બાદશાહોની કળાસમૃદ્ધિ

નરેતમભાઈ પટેલ

૬

બનેલી પાંચ આવની વખતે કેટલાંક ઐતિહાસિક કહેણે મેગલો મોકા મળ્યો દિલ્લી, આગ્રા, અને ફોરેસ્ટીકી નેવા કહેણેમાં મેગલ સમયની ચિત્રસમૃદ્ધિ છૂટે હાથે વેરાએલી છે. મેગલ બાદશાહોના ઇરાન અને રહેણીકરણી પ્રમાણમાં દિલ્લીમાં યજ્ઞ મએલા કોષપણ નસમહારખના કમળ વંધારે વિવાસી હતી એની છતિદાસ સાદી પૂરે છે. વિલાસને પોતાના મારે સાધનો પણ વિલામી નેહએ. જમાના થયાં કળાને અને વિલાસને નિગરનો સંબંધ છે નેથી કરીને ન કેટલીક વખત સાદી કળા પણ વિલાસમાં ખાલી મળ છે, અને વિલાસને પણ કળા તરીકે એળખાવવામાં આવે છે. કળા અને વિલાસ વચ્ચે એકાએક ન પારખી સકાય એવો સદમ બેઠ છે, આજે પણ એ મોટાભાઈ દૂર થયો નથી. મને તેમ હો પણ મેગલ બાદશાહોએ વિલાસને પોતાના ખાસ અધિક મને તે હેતુથી પણ દિલ્લી ચિત્રને ઉત્તેજન આપ્યું અને તેથી કરીને ન મેગલ સમયની કેટલીક કળાકૃતિઓ ઉદભવી, અને કળાકૃતિઓએ આજે અમર રચન પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ સેમ ફરમિયાન જાણના વર્ણન કરતા કળાની દૃષ્ટિએ એવું શુ મહત્ત્વ છે એ પર વધારે ઝાંઝ રહેશે.

મેગલ સમયની કમારોમાં શુભ મોટા બામ મળે છે. શુભ બાંધવાની કળાને મેગલ સમયમાં ખીલવાનો પુરો અવકાશ મળ્યો. એ સમયમાં બંધાએલી બાંધી કમરોને શુભ હોય છે ન. કેટલાક કળાનિશાનરેતું એમ માનવું છે કે મેગલ સમયમાં ને સાદી સારી કમારો બંધાઈ તે દિલ્લી સિંધકળાને આધારે નથી બંધાઈ. પરંતુ બાદરથી કાલીમરો લાવીને બાંધવામાં આવી છે એટલે કે એને આધાર બાદરના કોષ દેશની સિંધકળા પર રહેણે છે. મેગલ બાદશાહો દિલ્લીમાં આવ્યા તે પહેલાં પણ દિલ્લીમાં શુભ બાંધવાની કળા તો હતી ન. યજ્ઞદાન અને રજપૂતાનાઈ મેગલ સમય પહેલાંની કેટલીક કમારો આની સાદી પૂરે છે, એ ઉપરાંત વિભાગરો પ્રખ્યાત શુભ પણ એ સમય પહેલાં બંધાએલી છે, આપણે બહુ જગ્યામાં ન જનરમાં દિલ્લી સિંધકળાની દૃષ્ટિએ શુભરતું શું મહત્ત્વ છે અને કમી સંદર્ભ પર આપણું દિલ્લીસિંધ રચાએલું છે તે નોંધએ.

એમ માનવને કારણ મને છે કે શુભ તો દિલ્લીમાં પણ સમય થયાં માત્ર છે.



ધણું વર્ષો પહેલાં બ્યારે માણસો જંગલમાં ઝૂંપડું બાંધીને રહેતા ત્યારથી ઘૂમટની પ્રથા આવી આવી છે. હિંદમાં એ પ્રથા ખાસ કરીને બંગાળમાંથી શરુ થએલી હોવી નોંધએ. કારણ કે ત્યાં વાંસ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતા અને છે. વાંસ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થતો હોવાથી વાંસની જ ઝૂંપડી કરવામાં આવી હતી અને છાપરા માટે પણ વાંસ જ વાપરવામાં આવતો હતો. તે વખતે છાપરા ઉપર નાંખેલા વાંસને વચ્ચે એક જ જગ્યાએ એકત્રિત કરવામાં આવતા હતા. એકત્રિત કરતી વખતે વાંસને વચ્ચેથી વાળવામાં આવતો હતો. લીલા વાંસને વાળતાં મુશ્કેલી આવતી નથી. આમ કરવાથી ઝૂંપડાનો આકાર ઘૂમટ જેવો જ થઈ જતો. પછી તો એમાં સુધારો વધારો થતો ગયો. હિંદમાં પથ્થરયુગ આવ્યો એટલે શરુઆતમાં ઘૂમટ બનાવી ન શકાયો. તેથી કરીને તો આપણે દક્ષિણમાં નોંધએ છીએ તેવાં ગોપુરમના ધાટનાં મંદિરો બંધાવા માંડ્યાં. મધ્ય એશિયામાં મકાનમાં મોટે ભાગે લાકડું જ વપરાતું હોવાથી ઘૂમટની પ્રથા ચાલુ રહી. મોગલો મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યા એટલે કેટલાક કળાવિદ્યારંદો એમ કહેવા મંડી પડ્યા કે ઘૂમટની આયાત તો મધ્ય એશિયામાંથી થઈ છે. કાગળું બેસવું અને તાડવું પડવું થયું એટલે એમ ન માની લેવાય કે કાગળના વજનથી જ તાડ પડી ગયો છે. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેમ જ હિંદુઓની ધાર્મિક માન્યતા પ્રમાણે મોગલ-સમયમાં બંધાએલા ઘૂમટોનું શું મહત્ત્વ છે એ તપાસવાથી ઘૂમટ હિંદુ-શિક્ષકજાને આધારે બંધાયો છે કે બીજા કોઈ કળાને આધારે બંધાયો છે એ વધારે સ્પષ્ટ થશે,

કમળ એ હિંદુ-કળાનું પ્રતીક છે. હિંદુઓએ કમળને જ પોતાની કુળના પ્રતીક તરીકે શા માટે પસંદ કર્યું? એની પાછળ પણ મનમૂત કારણો રહેલાં છે. કમળ (પંકજ) નો જન્મ સરોવરના કાલ્પમાંથી થાય છે. કાલ્પ જેવી ગંદી વસ્તુમાંથી જન્મ થવા છતાં એ પાણીમાં થકને સપાટી ઉપર આવે છે અને શોભામાં બીજાં બધાં-કુશોને જાંખાં પાડી દે છે, હિંદુકળાની પણ એવી જ ઊર્ધ્વગતિ કુદરતી છે. એમાં રોનના છવનમાં બનતા બનાવો કરતાં આદર્શ તરફ વધારે ઝોક હોય છે. હિંદુ ચિત્રકાર ચીતરેલું ચિત્ર અને હિંદુ શિલ્પીએ બનાવેલી પ્રતિમાનાં અંગ પ્રત્યંગ કદાચ પ્રમાણસર ન હોય પરંતુ એની પાછળ રહેલો આત્મા, મોં પરનો ભાવ વધારે તાદરશ દર્શો અને હૃદયમાં એની ઊર્ધ્વગતિ જ દર્શો. કમળના પ્રતીકની પાછળ ધાર્મિક ભાવના એ રહેલી છે કે જેવી રીતે કાલ્પમાંથી જન્મ પામતા છતાં કમળ રસ્તો કરીને પાણીની સપાટી ઉપર આપીને બીજાં બધાં કુશોમાં અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે તેવી જ રીતે નીચેના ચરમાં જન્મવા છતાં માણસનો આત્મા પણ ઊર્ધ્વગતિથી પરમાત્મે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. હિંદુઓની માન્યતા પ્રમાણે કૈલાસ શિખરું ધામ છે. ત્યાં માનસ સરોવર આવ્યું છે અને માનસ સરોવરમાં પુષ્કળ કમળ થાય છે એવી માન્યતા છે. માણસ મરણ પછી સનમ ક્યોં હોય તો કૈલાસમાં જાય છે એવી પણ માન્યતા છે. કૈલાસમાં કમળ ખૂબ થાય છે તો પછી શિવપદજામાં પણ કમળ ઉતારીને કૈલાસની યોડી ઘણી મોગ મનુષ્યોમાં શા માટે ન માણવી? કમળને પ્રતીક તરીકે સ્વીકારવામાં આ પણ એક કારણ હોઈ શકે છે. નેથી કરીને તો હિંદુ શિક્ષકજામાં આપણે દેશેશ્વરે કમળને નોંધએ છીએ દરેક ઘૂમટમાં અને ચાંબડાની બેસણી આગળ, પુલની

પ્રતિભામાં, છત્ર અને સ્તંભ ઉપરના અજન્મના ચિત્રકામમાં, કથોના સિવમંદિરના બચાવોમાં અને બીજા અમોઘ જગ્યાએ આપણે કમળ અને કમળની પાંદડો જોઈએ છીએ.

ધૂમટની અંદર કમળ અને હિંદુ સિંધકળાનાં ખીલ તરતો કેવો જાગ સજારે છે તે જોઈએ. ધૂમટ ઉપરથી સાંકડો ચારુ ધારને વચ્ચે પહોંચે થઈ વળી પાછો સાંકડો થઈ નીચે આવેલા ચકના જાગને મળે છે. હિંદુધર્મમાં ચક્રનું ધણું મહત્ત્વ છે ચક્ર આખા વિશ્વના પ્રતીકરૂપ છે. તેથી કરીને આખા વિશ્વના ધારક થી કૃષ્ણનું હથિયાર સુરશંકર છે. ધૂમટ જ્યાં આગળ ચક્રને મળે છે ત્યાં આગળ એ જાગણે કમળની પાંખડી હોય છે. ઉપરની જાગણથી ધૂમટ 'મહાપદ્મ'માંથી નીકળે છે. અહીં આગળ કમળ હોય છે. અને એની પાંદડી પણ ધૂમટ ઉપર પચસાએવી દરથી રમટ જોઈ શકાય છે. આખા ધૂમટનો ઉદ્ભવ કમળમાંથી થાય છે એમ ભલભલાનો શિર્ષીનો આશય છે. હિરણ્યગર્ભની ઉત્પત્તિ પણ કમળમાંથી થઈ છે એટલે હિંદુઓની ધાર્મિક માન્યતાની દૃષ્ટિએ જોતાં એની અગત્ય વધારે છે. 'મહાપદ્મ'ની ઉપર આમળું તેની ઉપર કળશ અને તેની ઉપર સામાન્ય રીતે કમળની કળા હોય છે. કેટલેક દેશોએ કળશને માથે પણ આમળું હોય છે. કળશ અને આમળું ઇવનનાં સર્જનતત્ત્વનાં પ્રતીક છે એટલે ધૂમટની ઉપર જુદું બધું જોવામાં આવે છે. મુસલમાનોએ બધારેલા ધૂમટો ઉપર મુમ્બાઈન ધર્મના પ્રતીક તરીકે અર્ધચંદ્ર ચિહ્ન છે. એ ચિહ્નપુત્ર બીજું 'મધુ' ન હિંદુ સિંધકળાને અધારે જ રચાયેલું છે. તે પછી એને પરદેશમાંથી આવેલા ચએથી કળા તરીકે કેવી રીતે ગણાવી શકાય? ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પ્રમાદથી કરતી વખતે આની ધૂમટમાંથી હામારો અમુક માણુ પડી આવે આવે છે. લખનૌ શહેરમાં પણ કરવા નીકળીએ તો ખાસ કળામખાસ, છેલ્લા કળામખાસ અને નવાબોની કચેરીમાં ખાસીને નાનામાં નાની કમલોળા ધુમટો પણ ઉપર કરા પ્રમાણેની હિંદુ કળાના આધારે જ બધારેલા રેખાઓ. એ વર્ગો પડેલાં બધાએની મેડીકલ કોલેજના ધુમટો પણ હિંદુ સિંધકળાને આધારે જ બધાએલા છે.

મેગલ જાડસાહેબે મેરી મેરી મદોલાનો, વિલામબળનો, કમરો અને ચરણો એરે આગે રાખ્યાની અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં જ બધારી છે. દિલ્લી એલદાસિક દૃષ્ટિએ ધણું જૂનું અને ધણું મહત્ત્વનું શહેર છે. મદાભારતના કાળથી શરૂ કરનાં દિલ્હીનો ગાદીએ કેટલાય રાજાઓ આગ્યા અને ને ગયા. દિલ્હી કેટલીય જગ્યાએ બધાઈ અને તુપી. પાંડા કોરેલે પુરણીય મોહાલુ અને ખીલ રમપૂત રાજાઓ, પાણુ અને શુભામંડના રાજા અને મેગવમખાસોએ જુદે જુદે દેશોને દિલ્હી બધાની અને તોડી નાદીરશાહ જેવા આઠઠાદે એને જાણી પણ ખરી. આવી રીતે દિલ્હી ઉપર કેટલાક વ તડકા જાણ આગ્યા અને ગયા. અંજોનેને લાગુ કરો એલદાસિક દિલ્હી શહેરમાં પોતાનું નામ નિગાન રહેતું જોઈએ એટલે તેમણે પણ કોરોનેકે અર્થ કરીને નવી દિલ્હી બધાવી છે.

રમપૂત રાજાઓના સમયના તે જાડુજા જેવા સિંધાળના નમુના વધારે નથી. મેગલ જાડસમુદ્ધિનો મોટો ભાગ સચરાઈ રહે છે. ઈ. સ. ૧૬૦૫ ખાં લોડ કમરો જુબી હમારોને સાચી રાજા ખરે સરકાર પામે જાગ કાપેલા કચીને દિંદી કળાની આરે

સેવા કરી છે. લોર્ડ કર્ઝન ભારતીય કળાનો બહુ શોખીન હતો અને અસહનના વખત-માં બંધાએલી પ્રખ્યાત ઇમારતોની પોતે જાતે મુલાકાત લઈને ભારતીય કળા સમવાઈ રહે એની ખાસ કાળજી રાખી હતી. જ્યાં જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં વધારાનો ખર્ચ કરીને પણ જૂની કળા સમવાઈ રહે એવો પ્રયત્ન તેણે કર્યો છે.

દિલ્હીમાં કળાની દૃષ્ટિએ નીચે જણાવેલી ઇમારતો ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

(૧) કુતુબ મિનાર (૨) હુમાયુની કબર (૩) સફદરજાંગની કબર (૪) દિલ્હીનો કિલ્લો અને (૫) જુમ્મા મસ્જિદ.

કુતુબ મિનાર:-કુતુબુદ્દીન યમુનાના દર્શન કરીને ખાવાનો નિયમ હતો તેથી કરીને આટલો લાંબો મિનારો કુતુબુદ્દીને બંધાવ્યો હતો એમ ઇતિહાસમાં કોઈક દેકાણે વાંચ્યાનું મને સ્મરણ છે. જો આ બીના સાચી જ હોય તો શાહજહાને મિનારો રોજ ચઢવા ઉતરવાની ઠીક કસરત મળતી હશે અને આ કસરત મળ્યા પછી બીજી કોઈ પણ કસરત કરવાની જાગ્યે જ જરૂર રહેતી હશે. આપારે તો મિનારો ઉપરથી યમુના ક્યાં આવતી એ કહેવું સુરેક્ષ છે તો પછી દર્શનની તો વાત જ ક્યાંથી ? આરથી તેર માઇલ દૂર મોટી નદી હોય તો પણ પાણી ન જોઈ શકાય તો પછી યમુનાની તો વાત જ શી કરવી ? અને નદીનો પ્રવાહ તે સમયના પ્રવાહ કરતાં બહુ તો અર્થો માઇલ કે એક માઇલ દૂર ખસ્યો હશે. આરથી તેર માઇલના અંતરમાં એક માઇલ નદી આવે જ્યાં કે તેમ જ્યાં તો પણ પ્રવાહ દેખી શકાય એટલી પાસે આવે જ એ નક્કી છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં એમ માન્ય પડે છે કે મુગ આ મિનારો પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે બંધાવ્યો શરૂ કર્યો હતો. પૃથ્વીરાજનો વિચાર એક મોટા કીર્તિસ્થંભ બંધાવવાનો હતો પરંતુ ઘણા કારણોને લીધે એ બે જ મજલા બંધાવી શક્યો. ત્યારપછી કુતુબુદ્દીને આ મિનારો પુરો કરાવ્યો. એની ફરતે અરબી અક્ષરો લખીને મિનારાની બહારની શોભા વધારી, કંઈક કારણોને લીધે ઉપરના બે મજલા તુટી પડ્યા હતા. લોર્ડ કર્ઝને એ મજલા ફરીથી બંધાવ્યા. પરંતુ પહેલા બંધાવેલા એવા તો આવી શક્યા જ નથી અને બીજા મજલાઓ કરતાં અતઃ જ પડી જાય છે. મિનારો ઉપર ચઢ્યા પછી દૂર દૂરનું દ્રશ્ય જોઈ શકાય છે. જૂની દિલ્હીના ખંડોએરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પાસે જ પાણીપતના પ્રખ્યાત મેદાનની આણી આવી રહેલી છે અને પાણીપતનું મેદાન દૂર દૂર સુધી પથરાયેલું નજરે પડે છે.

કુતુબમિનારની તળેટીમાં પાસે જ કુવત-ઉલ-હસનામ મસ્જિદના ખંડોએરો છે. મસ્જિદમાં પ્રવેશવાના દરવાજા પર સરસ કોતરકામ છે. દરવાજાની ત્રણ બાજુએ અરબી ભાષાના શબ્દોને કળાત્મક રીતે લખીને વધારે આકર્ષક બનાવવામાં આવ્યા છે. અરબી ભાષાના શબ્દો આકર્ષક રીતે લખવાની કળા મુસલમાનોએ સરસ રીતે ખીસતી છે અને એ સમયની લગભગ બંધી ઇમારતોમાં હિંદુકળાની સાથે સાથે સુવ્યવસ્થિત રીતે લખાએલા અરબી શબ્દો સુંદરતામાં વધારો કરે છે. દરવાજાની પાસે જ લોહસ્થંભ છે. ચોમાસાં આવ્યા ને ગયા તોય સ્થંભનું લોખંડ જોયું ને તેનું જ હોય એવું લાગે છે. જરાયે કટાયું

હોય એમ જણાવું નથી.

કબરોની બાંધણી:-પોતાના બાંધવા માનમાં સમ્રાટ અકબરે એક કબર બંધાવી છે. દિલ્હીથી કુતુબમિનાર જતાં એ કબર રસ્તામાં આવે છે. મોગલ સમયમાં સુંદર આરસપહાણની કબર બાંધવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી. કાષ્ઠપણ બાદશાહનું અવસાન થાય તો તેની પાછળ કબર બાંધવામાં આવતી. કેટલાક બાદશાહે તો રખેતે પોતાના મરણ પછી કબર બાંધવાની દલી જલ તે જલથી અથવા તો બીજા કોઈ કાંચે અગમચેતી વાપરીને પોતાની હયાતીમાં જ કબરો બંધાવી હતી. બાદશાહ હુમયૂન સહી કુતુબના મહામુલ, બાદશાહના શુરઓ અને મોટા સરકારીને પાછળ પછુ કબરો બંધાવી. તાજમહેલ આવી કબરોનો સર્વોત્તમ નમુનો છે. તાજમહેલ પહેલાં પછુ એ દમની કબર બાંધવાનો પ્રયત્ન થયો છે. મોગલસમયની કબરો જેનાં આપણને કેટલાક તખતકા માત્રમ પડી આવે છે હુમાયુની કબર તે તાજમહેલના પહેલા તખતકામાં મળી શકાય. હુમાયુની કબરમાં કુમર, તાળી વગેરે તાજમહેલના જેવું થયે છે પરંતુ પ્રમાણ જળવાયું નથી. કબર ફરનેની જગતી પછુ એટલી બધી સારી નથી. આરસપહાણ પછુ તાજમહેલના જેવા કબરો નથી. તાજમહેલમાં બધે જ આરસપહાણ વપરાયો છે જ્યારે આ કબરમાં એવું નથી. આના પછીનો તાજમહેલ તરફનો બીજો તખતકા આપણે આશામાં આવેલી ઇતુમુદ્દિનની કબરમાં જોઈ શકીએ. એ કબરનો ધૂમક; કબરની ફરને જાળી અને આખી બાંધણી હુમાયુની કબર કરતાં પ્રગતિ સુધરે છે. આરસપહાણ પછુ સારો વાપરવામાં આવ્યો છે અને કુમરનું પ્રમાણ પછુ દીક જળવાયું છે.

મસ્જિદોનું શિક્ષણ

દિલ્હીના કિલ્લે શાહજહા બાદશાહે બંધાવ્યો હતો. શાહજહાના સમયના સમયમાં દીક સાતિ હતી એટલે એણે મોટા સમય સાથે સારાં મકાનો બંધાવવામાં જ માલ્યે અને એની પાછળ અગત્ય કામ ખચ્ચું. દિલ્હીના કિલ્લાને વિસ્તાર પ્રમાણમાં છે તોને પરંતુ બાંધકામની સમ્રાટ ખૂબ સરસ અને દીની નીકતે એવી છે દિવાને-ઇ-આમ, દિવાને-ઇ-ખાસ, સ્નાનશુદ્ધ, રંગમહેલ, મોતીમસ્જિદ વગેરે ખાસ ખ્યાન બેચે એવાં છે. દિવાને-ઇ-આમમાં શાહજહાં મહુમસન હાથ એક સેનો અને સોફાની અરજનો નીકાલ કરેનો. મહુમસન વિના બાદશાહની બેઠકની કુંદરતા જસ મારી જાય છે એમ છતાં દિવાને-ઇ-આમની અંદરની ચિત્રકળા તેમજ શિલ્પકળા ખ્યાન બેચે એવી છે. બાદશાહને આગમ કરવાનો એરડો ચિત્રકળા અને કાનરકામના કૌશ્લ નમુનાની સારી પૂરે છે. બાંધની ગુજા જે એરડામાં ચીતરવામાં આવી છે તે એરડાનું આરમતું કામ ખાસ ખ્યાન બેચે એવું છે. જુદી જુદી જાતના સ્નાનશુદ્ધ તે કૌશલ્ય છે. સ્નાનશુદ્ધના બોલનથીએ આરસમાં કૌશલ્યે કામ કાનરી કાઢવામાં આવ્યું છે. કિસ્સામાં આરેવી મેરીમસ્જિદ શાહજહાંએ શાહીકુબના મહામુલને નમાજ વઢા માટે બંધાવી હતી. એ વસ્તુએ જે કે દરમાં નાની છે તે પછુ આરસપહાણની બાંધેલી દેખી એ દમની બંધાએવી દિલ્હી કાષ્ઠપણ મસ્જિદ કરતાં કળાની દ્રષ્ટિએ ચી જાત એવી પ્રમાણસર બંધાએવી છે.

જુમામસ્જિદ

જુમામસ્જિદની બાંધણી તો દિલ્હીમાં થયે ત્યાં જોઈએ તો એક સરખી જ માત્રમ

પડે છે. કદમાં મોટી કે નાની હોય એટલો જ ફેર, ચાંપાનેરની ગુમામસ્તુદ લો કે અમદાવાદની લો, આગ્રાની લો કે ફતેહપૂર સિક્કીની લો, બધી એક જ હતે બંધાએલી છે, આ ગુમા મસ્તુદ અમદાવાદની ગુમા મસ્તુદ કરતાં જરા વિરાળ છે. નાના મોટા ધૂમરો આગળ કલા પ્રમાણે હિંદુ શિષ્યકળાના આધારે બંધાએલા છે એટલે ક્રમજ પ્રતીક તરીકે ઠેકઠાણે માણ્યું પડે છે.

### અશોકનો સ્થંભ

આ સ્થંભ જૂની દિલ્હીમાં આવ્યો છે. આ સ્થંભ બંધાવવામાં અશોકના બીજા સ્થંભોની પેઠે કળાની દૃષ્ટિ કરતાં પ્રચારની દૃષ્ટિ વિશેષ હતી. છતાં પણ કળાના નમૂના તરીકે એનું સ્થાન ઝોણું નથી.

આ સિવાય બીજાં ઐતિહાસિક મકાનો કળાની દૃષ્ટિએ ઝોણાં મહત્વનાં હોવા છતાં ઝોણાં નથી. દિલ્હીની આગુઆગુ કેટલાય માઇલ સુધી ખંડીઓ પથરાયેલાં છે. એનો સમય નક્કી કરવો પણ મુશ્કેલ છે. દિલ્હી પર તો સંસ્કૃતિના કેટલાય થર ચડ્યા છે. કુતુબમિનારમાં હિંદુ નેમ જ મુસલમાન કળા ભેગી મળી છે. મળ બંધાવવા મોડેલો પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે પરંતુ પૂરો કર્યો કુતુબુદ્દીને, એને અરબી શાફીથી શાયગારવામાં આવ્યો કુતુબુદ્દીનના સમયમાં.

### નવી દોહડી.

નવી દિલ્હીના મકાનો બંધાવવામાં સરકારે અઠગક પૈસા ખર્ચ્યા છે હિંદુ શિષ્યકળાનું તો એમાં નામ નિશાન પણ નથી. આખું દિલ્હી પ્રાચીન હતે બંધાયું છે. એનો પ્લાન પશ્ચિમના એન્જિનિયરોએ યુરોપની આધુનિક શિષ્યકળાને ધ્યાનમાં રાખીને દોર્યો છે. એમાં સગવડ, મોકળાત વગેરેને વધારે મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય રીતે ખીચોખીચ મકાનો બંધાવાની પ્રથા છે. હિંદનાં બધાંય શહેરો એની સાક્ષી પૂરે છે. એ પ્રયાને તોડીને નવી દિલ્હીનાં મકાનો બંધાયાં છે. આમપ્રજ્ઞ પણ એવી મોકળાશ ને હવા ઉત્તરવાળા મકાનમાં રહે એ આવશ્યક છે. પરંતુ આમપ્રજ્ઞ તો જેવા મકાનોમાં રહેતો હતો એમાંજ રહેવાની અને એજ સોકોને માથે ફેરું કરીને નવી દિલ્હી બંધાઈ. ગવર્મેન્ટ હાઉસ, ધાગસલાનાં મકાનો અને બીજાં અનેક મકાનો પાછળ તેમજ રસ્તાઓ બનાવવામાં અઠગક પૈસા ખર્ચાયા છે. હિંદના રાજમહારાજને પણ એમ લાગ્યું હશે કે દિલ્હી જેવા ઐતિહાસિક શહેરમાં એમનું નામનિશાન ન રહે એ બરોબર નથી એટલે તો રાજની ગરીબ પ્રજા હશે જુએ ટળવળે તો પણ કેટલાકે એકેક મહોલાત ખેંચી બાંધી છે.

દિલ્હીની પેઠે આગ્રામાં પણ મોગલઆદરણોએ શિષ્યકળાના નમૂનાઓ તરીકે ઇતિહાસમાં ચીરંશુવ રહે એવી ઇમારતો બંધાવી છે. આગ્રામાં મુખ્ય જેવા લાયક સ્થળો ત્રીણે પ્રમાણે છે. (૧) અકબરની કબર (૨) ઇંદ્રમુદ્દીનની કબર (૩) આગ્રાનો કિલ્લો (૪) તાજમહેલ અને (૫) ગુમામસ્તુદ.



જશ સરખી ખાંસી



અને  
 હાર જીવાન  
 ઉમરમાં પણ ફરકને  
 ધરતો, અરજા અને  
 નમણી કરી મૂકે છે!  
 તંદુરસ્તી અને યુવાનીના  
 અડાળો તારા થતો અડાળવા  
 માટે જગતપ્રસિદ્ધ, સર્વથી સલામત અને હાનિરહિત  
 'ડ્રા સીરોલીન ટ્રોચે' ન  
 પીઓ



**SIROLIN  
TROCHE**

જાને તમારા આંખોને પણ એ આપો  
 પીવામાં ધણીજ ફરકીય છે.

POST BOX 1009 BOMBAY

અકબરની કબર.

આગ્રાથી સાતેક માઇલ દૂર સીકન્દ્રા ગામની પાસે આ કબર આવેલી છે. અ પોતાની હયાતીમાં જ આ કબર બંધાવી હતી. કબર બંધાવવામાં મુખ્ય ઇરાદો હતો કે પોતાના મરણ પછી એ જગ્યાએ પોતાને અને શાહીકુટુંબના બીજા માણુ દફન કરવામાં આવે. હિંદુ શિષ્યકળાના નમુના તરીકે આ કબર જુદી જ ભાત પાડે એના ધૂમટો આગળ સમગ્રન્યા પ્રમાણે હિંદુ શિષ્યકળાની દબે જ બંધાયા છે. વર્ષની જહેમત પછી ત્રીસ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને આ કબર બંધાવવામાં આવી એના જેવી દબની કબરમાં આ કબરને હિંદમાં સારામાં સારી કબરની ગણતરીમાં ગણી શ ઇતુસુદ્દીનની કબર.

પોતાના સસરા અને વછર ઇતુસુદ્દીનના સ્મરણાર્થે આ કબર ઈ. સ. ૧૬૨૩ જહાંગીર બાદશાહે બંધાવી છે. નરજહાં પોતે સરસ ચિત્રકાર હતી એટલે કબ અંદર કરવાના ચિત્રકામની ડીઝાઇન એણે જાતે કરી હતી. પોતાના પિતાની કબરને કબ દૃષ્ટિએ સારો શણગારો શકાય એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે એટલે બીજી બધી ક કરતાં કળાની દૃષ્ટિએ અને શિષ્યકળાના નમૂના તરીકે ચઢી જાય એવી છે. આ કબરનો ધ અને એને ફરતી જળી સરસ છે. આરસપહાણુનું કોતરકામ જોતાં માત્રુમ પડે છે કે તુમા કબર પછી બંધાએલી આ કબર શિષ્યકળાની દૃષ્ટિએ આગળ વધી છે. એનું શિષ્ય તાજમહેલના શિષ્યકામની ઘણી જ નજીક જાય છે. આ કબરને તાજમહેલ તરફ જનારા બીજા તબક્કા તરીકે ગણાવી શકાય.

આગ્રાનો કિલ્લો

આ કિલ્લો અકબરે બંધાવ્યો હતો. દિલ્હીના કિલ્લાની પેઢે એમાં દિવાને-ઇ-અ દિવાને-ઇ-ખાસ, મોતી મસ્જદ અને સ્નાનાગારો વગેરે છે. પરંતુ શિષ્યકળાના નર તરીકે દિલ્હીના કિલ્લાની અંદરનું બાંધકામ આના કરતાં ચડી જાય એમ છે. આગ્રા કિલ્લો સરખામણીમાં દિલ્હીના કિલ્લા કરતાં વિશાળ છે. રાણીને રહેવાના આસો, દાં એને રહેવાની જગ્યા કોઇ દાસી અથવા મોકર તોડાન કરે તો પૂરી રાખવાની કોટડીં મુખ્ય રાણી તેમજ જનાનાને સંતાકુકડી રમવાની જગ્યા વગેરે આગ્રાના કિલ્લામાં જ્યારે દિલ્હીના કિલ્લામાં એવો અભાવ છે. દિલ્હીનો કિલ્લો જોયા પછી આગ્રાના કિલ્લા ખાસ વિશેષતા લાગતી નથી.

તાજમહેલ

મોગલોના સમયમાં બંધાએલા શિષ્યકળાના નમૂનાઓમાં દેશવરદેશના મુસાફરો ધ્યાન એવનાર દિંદુ શિષ્યકળાના નમૂના તરીકે અતિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર તો તાજ મહેલ જ છે. આજે વર્ષો થયાં શાહજહાં બાદશાહના પોતાની પ્રિયતમા પ્રત્યેના પ્રેમ પ્રતીકરૂપે એ ઉભો છે. તાજમહેલ એ નિર્જીવ ઇમારત નથી પરંતુ શાહજહાંના હૃદય ભૂતિર્મંત કામ્ય છે. એનો ધૂમટ, એના ચાર બિનારા, મુખ્ય દરવાજા અને બીજા બધું પ્રમાણુમર છે એટલે રાંદર્પમાં એર વધારો કરે છે.

તાજમહેલ હિંદુ સિંચકળાની દબે જ બંધાયે છે એના સમર્પનમાં કેટલાંક કારણો ઠીકથી જણી છે. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ એનો લુપ્ત કમળમાંથી નીકળેલો હોય એવો કેમકે છે. હમી નદનું અર્ધખીસેલું કમળ જેવી રીતે ઉપર વચ્ચે પડેલું અને નીચે સાંકડું હોય છે તેવી જ રીતે આખા ધૂમટનો આકાર લાગે છે. ધૂમટની ઉપર મહાપદા આવેલું છે. તેની ઉપર કળણ છે અને કળણની ઉપર કમળની કળી છે. એ પરથી એમ સાબીત થાય છે કે તાજમહેલ બંધનાર સિલ્હીએ કમળને પ્રતીક તરીકે માન્ય રાખ્યું છે. કમળની કળીની ઉપર કસલામના પ્રતીકરૂપ અર્ધચંદ્ર તે, અર્ધચંદ્ર સિવાય બીજું કંઈયે જ હિંદુ-વિશ્વકળાની દબે જ છે. તાજમહેલના મિનારા ઉપર પણ કમળ પ્રતીક તરીકે વપરાયું છે. ધૂમટની ફરતે ચાર મિનારા છે. ધૂમટની સાથે પાંચ થાય. એ પાંચે મળીને પંચગલ અને છે. મનુષ્ય દેહ પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, આકાશ અને તેજ એમ પાંચ મળતરતોતો ક્રોનેએ છે. તાજમહેલના પંચરત્નો પણ હિંદુ-તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે પાંચ તરતો સૂચવે છે. પંચરત્ન શિશ્વમાં કમળરત્નની પ્રથા હિંદુ-સિલ્હીએ પણ લાંબા કાળથી ચાલુ રાખના આવ્યા છે. આ પરથી એમ સ્પષ્ટીત થાય છે કે તાજમહેલ અને મોગલ યાદશાહે બધાંએ હોય પરંતુ એમાં હિંદુ-સિંચકળાની પૂર્ણતા પ્રતિનિધિત્વ થએલી છે. શાહજહાં અને એની મેગમની કબરની ફરતે આરસની મુદર જાણી છે એ જાણીતું કાનરકામ ખૂબ આકર્ષક છે. તાજના અંદરના બાગમાં બીનોમાં અને બીજે ટેકાંજી જુદા જુદા રમના આરત્ર મેમાંડીને વેલ, કુલકાક અને બીજું ચિત્રકામ કમું છે એ ખામ ધ્યાન ખેંચે એવું છે.

તાજમહેલમાં આવેલી શહેનશાહ શાહજહાં અને એની મેગમની કબર પાસે જતાં મોટા દરવાજો આવે છે. એ દરવાજાને પણ કળાના અદિતીય નમુનામાં ભિન્નો રહી શકે એટલો કળામય રીતે શુભમર્યામાં આવ્યો છે દરવાજાની ત્રણ બાજુએ સુંદર ચિત્રકામ છે. એ ઉપરાંત સુદર અરબી અક્ષરોથી એને વધારે સુંદર બનાવવામાં આવ્યો છે. કુતુબ મિનાર પાસે આવેલી મસ્જિદના દરવાજા કરતાં આ દરવાજા ઉપરના અરબી અક્ષરો વધારે પ્રમાણુમર અને આકર્ષક રીતે લખાયા છે. આખો તાજમહેલ આરમપદાજીનો અનેકો હોવાથી વધારે આકર્ષક અને મોહક લાગે છે. સાંઘી શતમાં હુપેરી જ્યોત્સ્નામાં મહાત્મા તાજમહેલ જોવાની જોર માલ આવે છે કેશાહકલણ પ્રદેશથી દર આવેલા તાજમહેલમાં શહે નીરત સાંતિ હોય છે. ધૂમટનો ચંદ્રમા પોતાના અખીમમાં કિરણો પોતાના પ્રતિરૂપી જેવા કેખાતા તાજમહેલને મહાત્મા કરવાને આટે જાણે કે રીસમાં ને રીસમાં પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિ અજમાવતો હોય એમ કેહે છે. જેમજેમ કિરણોની ક્રિયાતિ ખાશે વધે છે તેમતેમ તાજમહેલ જોર દીપી નીકળે છે. જ્યારે એક બીજાને મહાત્મા કરવાની દરિયાઈ વર્ગો થયો ચાલ્યા જ રહે છે. એક બાજુથી ચમુગ નદી સાંત રીતે વહે છે અને ચંદ્રમાના જેવું પિત્તાનું રૂપ ધરું છે કે એવાથી રૂપી ધરું છે એ જોવા આટે જાણે કે તાજ નદીમાં ડેલિયાં કર્યા જ રહે છે. ચમુગ નદી ઉપર જઈને વહેતો કોયે પાન લખાવરજીને વધારે સાંત, સૌમ્ય બનાવે છે, અથવા તાજને જોડેલી દરિયાને કાલ્પ રહુરે એમાં નાજી નથી તાજમહેલને જોવા પડી જ મહાત્મા રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરને “શાહજહાં” તથા સુંદર કાલ્પ રહુરું હતું. લાજે કેશાહ મ દરિયાને કાલ્પ લખાવરની પ્રેમજા આવી છે અને અદિત્યમાં



ફતેહપુરસિદ્ધીના દિવાને-૬-ખાસમાં અકબરની બેઠકની આરે બાજુએ ચાર પ્રધાનો બેસતા અને વચ્ચે અકબરની બેઠક રહેતી. અકબરની બેઠક જે ચાંબલા ઉપર રહેતી તેની ઉપરનું કોતરકામ ધણું જ સુંદર છે. કળાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓમાં એ ચાંબલાનું કોતરકામ ઊભી શકે એમ છે.

ફતેહપુરસિદ્ધીમાં કોતરકામથી ભરપૂર કોષપણુ કામ હોય તો તે ઈસ્તંબોલી બેગમ અથવા ટર્કીશ સુલતાનનું મકાન છે. ઘર છે તો નાનું પણ કોતરકામ વિનાની જરાય જગ્યા રહેવા દીધી નથી. ઘરની અંદરના ભાગમાં અને બહાર, બીંત ઉપર તેમ જ સીલીંગ ઉપર ખૂબ આરીક કોતરકામ છે. ગુદીગુદી ભતની વેલ, કમળ તેમ જ બીજી આકૃતિઓ ખૂબ સફાઈથી અને કુશળતાથી કોતરવામાં આવી છે. આ નાનકડું મકાન કોતરકામની દૃષ્ટિએ ફતેહપુરસિદ્ધીના કોષપણુ મકાન કરતાં ચઢી જાય એવું છે. ફતેહપુરસિદ્ધી તો શું પણ મોગલ સમયના કોષપણુ આરીક કોતરકામ કરતાં ચઢી જાય એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી.

**ખીરખલનો મહેલ.**

આ મહેલ પણ કળાની દૃષ્ટિએ જોવા જેવો છે. એમાં કોતરકામ છે અને બીંતો ઉપર ચિત્રો પણ કાટવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ ચિત્રકામ કેટલીક જગ્યાએ તદ્દન જૂંસાઈ જવા માંડ્યું છે. આ ઉપરથી એમ અતુમાન કરી શકાય કે રંગોની મેળવણી કરવામાં એ સમયના ચિત્રકારો અજ્ઞાતા ચિત્રકારોની તુલનામાં ઉભી ન શકે. અજ્ઞાત કરતાં ઓછો સમય થયો હોવા છતાં એ ચિત્રો જતાં રહે એટલી ચિત્રકારની ખામી. ખામી આજે કેટલાંય વર્ષો થયાં તો પણ અજ્ઞાતા ચિત્રોનો રંગ જેવો ને તેવો જ છે.

**જોધખાઈનો મહેલ.**

અકબરની રજપુત રાણી જોધખાઈનો મહેલ બહુ વિશાળ છે. રાણી જોધખાઈ દિંડુ ધર્મ પાળતી હોવાથી મહેલની પાસે દર્શન કરવા માટે એક નાનકડું મંદિર પણ છે. આ મહેલની પાસે જનાનાને સંતાકુકડી રમવા માટે જૂલજૂલામણી બંધાવવામાં આવી છે. જોધખાઈના મહેલ સિવાય બીજી રાણીઓને રહેવા માટેના આવાસો પણ બંધાવ્યા છે. ફતેહપુરસિદ્ધીના કિલ્લામાં જનાના માટે અવાસો ઘણા પ્રમાણમાં છે. અને તેથી કરીને જગ્યા પણ વિશાળ રોકી છે. ચોપાટ રમવાની જગ્યા, કુવારા, હોજ વગેરે બધી સગવડથી ભરપૂર છે. પરંતુ દિલ્હી અને આગ્રામાં જેવી રીતે મોટા પ્રમાણમાં સફેદ અને ઉંચા પ્રકારનો આરસપહાણ વાપરવામાં આવ્યો છે તેવી રીતે આહી નથી.

**જુમામસ્જિદ.**

આગ્રા અને દિલ્હીની જુમામસ્જિદ કરતાં આ જુમામસ્જિદ વિશાળ છે. એમાં વિચાર્યાંઓને બજારવા માટે બૂદીબૂદી એરડીઓ છે અને હજુ પણ એમાં વર્ગો ચાલે છે.

**ખુલંદ દરવાજો.**

ફતેહપુર સિદ્ધીની મસ્જિદમાં દાખલ થાને મહેલો દરવાજો ખુલંદ દરવાજાના નામથી

મોગલખાત્ર છે. અકબરની રાજધાની બ્યારે ફતેહપુરસિક્રીમાં હતે તે વખતે ઉદ્યામાં જવાને માટે આ જ મુખ્ય દરવાજા તરીકે વપરાતો હતો, કારણ કે ત્યાં જવાને માટે ધોરી રસ્તો પથ્થુ છે. એ દરવાજાની ઉંચાઈ ૧૩૪ ફુટ છે. એના બેડો ઉંચો દરવાજાને હિંદુસ્તાનમાં બીજો કયાંય નથી. અકબરે દક્ષિણ છત્તીસ ગેના માનમાં આ દરવાજાને બધાબધો છે એમ કહેવાય છે. દરવાજાના બારણાને ધોડાના ખરથી જડવામાં આવ્યો છે. રણસેતમાં મરી ગએલ દુરખનના ધોડાના એ ખર છે એમ કહેવાય છે. એ દરવાજાને બધા તો છે જ, એટલુ જ નહિ પણ એની ત્રણે બાજુએ અરબી અક્ષરોથી શણગારવામાં આવ્યો છે. દરવાજા ઉપરની જાને બાજુએ કમળનાં ફુલો કોતરી કાઢવામાં આવ્યાં છે. એક તો યુલક દરવાજાને ઉંચો છે અને બીજું કે એ ટેકરીપર આવેલો છે એટલે દૂર દૂરથી પણ જોઈ શકાય છે અને કેટલાંય વર્ષો થયાં બહો ઉભો ઉભો અકબરના સમયની ફતેહપુરસિક્રીની જાહેરાતોની જે દૂરથી આવતા મુસાફરોને સાદ શડીને કહેતો હોય એમ લાગે છે.

**સલીમ ચીસ્તીની કબર.**

અકબરનાં યુરુ સલીમ ચીસ્તીની કબર જુમામસ્જિદના મોઝાનમાં જ એક બાજુએ આવેલી છે. એ દેખાઈમાં નાની છે પરંતુ કળાની દૃષ્ટિએ ધણી અગત્યની છે. નાનકડી કબરને કળાની દૃષ્ટિએ સુંદર બનાવીને અકબરે પોતાના યુરુ પ્રત્યેનો આવ બ્યકત કર્યો છે. એની અંદર વધાએવો આરસપહાણુ ઉઘી જાતો છે. કબરની ફરોતુ' આરસમાં ફરેતુ' કોતરકામ તાજમહેશમાં કરેલા આરસના કોતરકામને પણ બાજુએ મૂકી દે એવુ છે. અંદરના ભાગમાં ફરેતુ' ચિત્રકામ પણ સુંદર છે અને આટલાં વર્ષો વીતી ગયાં તો ય રૂંધ જોવો ને તેવો જ છે. વળી આ કબરને પણ મરોહાદર અરબી શાંદોથી વધારે આકર્ષક બનાવવામાં આવી છે.

કહેવાય છે કે પાણીની બેચે લીધે અકબરને ફતેહપુરસિક્રી છોડવું પડ્યુ હતુ... એની પાસે કોઈ નદી પણ આવી નથી અને વનશી પણ વધારે નથી. ગમે તેમ હે પરંતુ કિંમત અને સફાઈની દૃષ્ટિ બાજુએ રાખીને કેવળ કળાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ફતેહપુર-મિર્ઝા સ્થાન મોગલ સમયની શિલ્પસમૃદ્ધિમાં અનોખુ રહેલો. એમાં આવેલાં બધાંય મકાનો સાલ પથ્થરનાં બાંધેલાં છે. ફતેહપુરમિર્ઝાની આજુબાજુના નજીકના પ્રદેશમાં સાલ પથ્થર મળી આવ્યા હશે એટલે બધે જ એ પથ્થર વાપર્યાં હશે એમ માલુમ પડે છે. હિસ્સાની અંદરના મકાનોના જેવું બારીક કોતરકામ મોગલસમયની ઈમારતોમાં બીજે કયાંય નથી. એ હિસ્સામાં ઈન્સોબી મેમબનુ મકાન અને સલીમ ચીસ્તીની કબર વગેરે જગ્યાએ છૂટી છૂટી જગ્યાસમૃદ્ધિ પડી છે. એ સહેર અકબરે છોડ્યુ એટલે એના પાળીયા કોઈ બાદશાહે એનો દરકાર લીધો નહોતો એટલે યાજુઃય મકાનો એમને એમ પડી જાયા. હિંદી અને આસાના હિંસામાં બાંધેલાં મકાનો જોતાં એમાં ઉઘી જાતો આરસપહાણુ વાપરેલો હોવાનો ખુબ સંશય દૂર લાગે છે. બ્યારે ફતેહપુરસિક્રીમાં આરસપહાણુ વાપરવામાં નથી આવ્યો, સાલ પથ્થર જ છે. પરંતુ એ સાલ પથ્થર ઉપર કેટલીક જગ્યાએ કળાકારે પોતાનો પ્રખુ રોવો છે. હસ્તોલી બેચમના પરંતુ કોતરકામ કરનાર અને સલીમ ચીસ્તીની જગી

કોતરનાર કળાકાર જે તાજમહેલ બનાવવામાં મદદરૂપ થાત તો તાજમહેલ કોતરકામની દૃષ્ટિએ એક દીપી ઉત્ત. વળી લાલ પથ્થરની ઉપર કોતરકામ કરીને કિલ્લાની અંદરના મકાનો બનાવવામાં આવ્યા છે એટલે તો કળાની દૃષ્ટિએ એની કિંમત વધી જાય છે. પૈસાદારની કન્યા પોતાનું શરીર નહિ જેવી અથવા તો એછી ભાતવાળી રેશમી સાડીથી શણગારે અને ગરીબની કન્યા પોતાની સૂતરાઈ સાડીને કળાત્મક રીતે શણગારીને પહેરે એટલે ફેર દિલ્હી અને આગ્રાના કિલ્લામાં આવેલાં મકાનો અને ફતેહપુરસિક્રીના મકાનો વચ્ચે છે. એક આપણને ભપકામાં આંજી નાંખે છે રેશમી સાડી પહેરીને ફરવા નીકળેલી ધનિકની કન્યાની જેમ, જ્યારે ખીજા જોનારની આંખ ધરે છે, કળાત્મક રીતે શણગારેલી સૂતરાઈ સાડી પહેરીને નીકળેલી ગરીબની કન્યાની પેઠે. એની અંદર શું વસ્તુ વાપરવામાં આવી છે એની કળાનો દૃષ્ટિએ એટલી કિંમત નથી જેટલી એને મનુષ્યે કેવી રીતે પોતાને પ્રાણ રેડીને કળાથી દીપાવી છે. અજન્ટાની શુક્રમાં ભંતિ ઉપર અને છત્ર ઉપર ચિત્રો કાઢ્યાં છે એ કંઈ આગ્રાના તાજમહેલ જેવા સફાઈદાર આરસપહાણ પર નથી કાઢ્યાં. પરંતુ અને ટેકરીઓ ઉપર સામાન્ય રીતે જેવા ખરબચડા પથ્થર આવે છે તેની ઉપર જ અજન્ટાના ચિત્રકારોએ પોતાની કળા અજમાવી છે. પરંતુ આગ્રા પથ્થર પરનાં ચિત્રો પણ આજે જગતના ચિત્રોમાં અનોખું સ્થાન ભોગવી રહ્યાં છે. જ્યારે આવા ખરબચડા પથ્થર ઉપર આટલી સરસ રીતે જાણે કે તે વખતની હિંદની સંસ્કૃતિનું ભાવવાહી અને કળાની ભાષામાં ખોદતું ચિત્રપટ ન હોય તેવી રીતે ચિત્રો રજુ કર્યાં છે ત્યારે તો મુસ્લિમી માંથી પાર થઈને પણ પોતાનો કળાની સાખીતીનું દૃષ્ટાંત પુરું પાડ્યા માટે કળાકારની વધારે કિંમત થાય છે. એવું જ વધારે અંશે નહિ તો થોડે અંશે ફતેહપુરસિક્રીના કળાકારોનું છે. મોગલ બાદશાહોએ બંધાવેલી દિલ્હી અને આગ્રાની મહેલાઓ જેવા પછી જે ફતેહપુરસિક્રી ન જોઈએ તો કળાની દૃષ્ટિએ કિંમતી વસ્તુ જોવાની શુભાવી કહેવાય.

૧. દિલ્હી અને આગ્રાના કિલ્લા આજે નિર્જન નથી લાગતા જ્યારે ફતેહપુરસિક્રી આજે નિર્જન લાગે છે. એની અંદરના કેટલાંયે મકાનો તો તૂટી ગયાં છે અને છત્તું અવસ્થામાં પડ્યાં છે. આટલી બધી વિશાળ જગ્યામાં આજે નીરવ શાંતિ છે. જ્યારે અકબર બાદશાહની રામઘાની એ નગરમાં હશે ત્યારે નગરજનોના અને શાહી કુટુંબના કીલકીલાટથી આખા કિલ્લાનું વાતાવરણ ગાજી રહ્યું હશે. આજે એજ અકબરના કિલ્લામાં મૃત્યુના જેવી ભયંકર શાંતિ અને રાત્રે શિયાળવાં રાત્રિની શાંતિમાં ખમેલ પહોંચાડે છે. મોટી મોટી મહેલાઓ આજે ખાલીખમ છે અને ચોકીપહેરો ન હોવા છતાં ત્યાં ન જવાનું કાંઈ પસંદ કરતું નથી. ફતેહપુરસિક્રીનું શહેર નથી. આજે તો કિલ્લાની તમેરીમાં ખોખા જેવું નાનકડું ગામ.વસે છે. એની અંદરની સામગ્રી જોઈ આવીને જુલંદ દરવાજાની ભવ્યતા જોયા પછી કિલ્લાની અંદરના ખંડીઓ તરફ જોતાં આંખમાંથી એ આંસુ સરી પડે છે.

# મૈત્ર વિરમતીર્થે

( વિરમગામના મુનમર તળાવની દિનિદામગાથા ૩૫૨થી )

શ્રી કૃષ્ણને વયાં ચકો બૂગમે, હુન્નમાં, પડે  
કયો ત્રિવક યોગેશે મહાભારતનેઃ જય !

બૂમધ્યને ચક ત્રિપાત દાખવી,  
મુદર્શને તો શુભકર્મી જોગવી,  
પરાક્રમેથી પકવક પ્રેરતી,  
સામ્યેય મહાદયા જય ચકવતી !

મથુરા ભારતકેન્દ્રે, યુદ્ધરી મોહકારિત્રી,  
પમે આર્થ પ્રભા આગે વેણુજોગાગને પડે !

સૌસભ્ય પૂર્વપથ, યાત્રિકને વિશ્વમે,  
એ ધીરભૂમિ વનરાજની કમળતાકે,  
સમેશને ચરણ, મૈત્રસાતપાદે,  
હૃમતતીર્થે ધરૂતપણુ, એ વિરામેઃ

રણીય મીનત્રયાએ, વિધત્રી મિહરાજનાં,  
વિરમી વિરમગામે, આશ્રયું મીનસરોવર.

પ્રસ્થાનનું જમણું એ પદ, ધીર-સેહાયુ,  
રહેમાંથી ઝીંચુ જરાયુ વણું રમ્ય નાનું  
યાત્રાણુ ધૂવિધુસરેઃ જલનૃસિ પામે-  
ગાતામુતે નિરંજનું લોકહિતે મવાસે !

મિહરાજ હુના શૈવ પૂજે એ નેત્રનાથનેઃ  
વેણુવી રાજમા સેવે શ્રીરાંજ વ્યંકદેશને !

મીનાકરીએ ધિયન્ના કુલ મંપ્રલયે,  
શ્રી દારિકેશપદને પરખયું પ્રભાવે,  
આકાર એ ચરણુ દક્ષિણને, સ્થાપયું,  
પૂર્વાભિમુખ કર, બારના-પંચ સ્થાપયું !

૯

ચૈતન્ય મૂર્તિશાં મીન સૌમ્ય શાંતિભર્યા રસે-  
આંખને અણસારે, જો! દર્શાવે પ્રભુ પ્રાણમાં !

૧૦

આનર્ત્તદેવ જય પશ્ચિમ ચન્દ્રનાથઃ  
પૂર્વે વસે જગતનાથ સુખંગદેવઃ  
ને ઉત્તરે બહરિકેશ હિમાલયેશઃ  
શ્રી રામ આર્ય જયદેવ મુદ્ધસિલ્લેશ !

૧૧

સોમેશ એક આરે ને સંયોગીશ બીજે દીપેઃ  
ધંદાથી આરની એપે મૌનશ્રી માતૃજ્યોતની !

૧૨

યુધ્ધેશ રૈદ્ર નટરાજ પુનર્ભવેશ-  
જૂંઝે સદા ઉદ્ધિને જ અપૂર્વ આરેઃ  
સ્વાતંત્ર્યના સમય પ્રેરક વાસુદેવ-  
જાને સુહાય જગ રક્ષક દીનનાથ !

૧૩

આર્યોના પુણ્ય આદર્શો દેવરૂપ પૂર્ણ્ય ત્યાં-  
ચરિત્રે સંસ્કૃતિ બીણે ગૃહે આમે જાળાશયે !

૧૪

વિરમતાં પથિકો ય જાળાશયે  
હરહર શરણે બલ ઝીલીને  
કમલ હંસલ માનસરોવરે  
લલિત રમ્યલીલા વિલસે ઉરે

૧૫

બ્રહ્માણ સર્જને મહાલે, વિષ્ણુ સંવર્ધને મયે-  
શિવ પ્રસર્જને ધમે, સમુત્ક્રાંતિ જગત રથે !

૧૬

એ આર્ય સંસ્કૃતિ પળાતી ચરિત્રમાં ત્યાં-  
ઐશ્વર્ય એક પ્રભુત્વ જ પૂનતુ ના કયાં ?  
ત્યારે હોતો સકલ ભારત સ્વસ્થ સિદ્ધ-  
સ્વાધીન શુદ્ધ સુરાષ્ટ્ર હોતો પ્રસિદ્ધ !

૧૭  
પરાક્રમી પુરુષાર્થે પરમાર્થે દીનાર્પીન-  
છપ્પન કેટલા સોગી સર્વ વિશ્રામ અર્પતા !

૧૮  
પૃથ્વી જૂઝે ધરી પરે રતિ આમધામે-  
એવાં મૂંઝે યુગવિધાયક યુગ્મ આળેઃ  
એ સોમનાથ જય જ્ઞાન દારિકાનો-  
સિંહાદ્રિદેશ મૂંઝવે મૂર હિન્દ કેશ:-

### ગીત

માન સરોવર એક છે દ્વિમાલયે :  
બીજું છે વિરમગામ !  
એકમાં હંસકમળ જળમાંહે જૂલનાં-  
બીજે હરિહર ધામ !  
ફરતાં દેવાલયે, ઘંટડીઓ ધલુધલે-  
માન યોનિમાને વિશ્રામ !  
મોંઘેરી માન એક દ્રવ્યે ધવરાજતી :  
બીજી મા જીવન આરામ !  
જનનીને જન્મજૂમિ કેરાં સંતાન એક-  
ચૂરાપૂરાં છે તમામ !  
ગુણપેટી ગરવી લોકમેદની તે શુર્જરી-  
ગળે જો ! ઘેરે જ્ઞાન !  
કુંભર દરિયે નદી વનની કુંજે જારી  
સર્જે નવધોવન વિધાન  
એક વનરાજઃ બીજા સિંધરાજ વિજયસિંહ-  
જગયે સ્વર્ગગાનાં તાન !  
એનો એ ગુર્જરાષ્ટ્ર હિન્દ બાહુ વીર-  
જૂઝે જો ! સ્વરાજ મસતાન !  
આજને ફાજ, અપિત જોગવિયે નવધુજે,  
જગ ભારતનું જાગે જ્ઞાન !

### સંક્ષિપ્ત

સં. ૧૯૪૩ ચૈત્રી પ્રતિપદા સોમવાર  
વિરમગામ-તા. ૧૨-૪-૩૭

દરેક ગુજરાતી ગૃહમાં હોવું જોઈએ

“GUJARAT and its LITERATURE”

(ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક: શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી

“શ્રી. મુનશીએ કરેલું ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્રવ્યાપકન માટે માટે મોહક થઈ પડ્યું છે. x x x”

—મહાત્મા ગાંધીજી

“ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય” પ્રકાશ અને ચેતનથી ભરેલો અને કર્તાના વ્યક્તિત્વનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ પાડતો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. શ્રીયુત મુનશીનો ગુજરાત ઉપરનો ઉત્કટ પ્રેમ, અને જે વસ્તુને તેઓ સ્પર્શે તેને સજીવન બનાવતી તેમની કદરૂપતા અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં આ ગ્રંથમાં છે. કર્તાને આજના નાર-મારા જેવા માટે નહીં પણ-મીનાં ઘણાંને આશ્રય પમાડે એવી બાબત એ છે કે આટલો અધ્યાગ પરિશ્રમ તેમણે લીધો છે, અને તે પણ જેલની દીવાલો પાછળ અને અસ્વસ્થ શારીરિક પ્રકૃતિના સમયમાં.

પરંતુ આ ગ્રંથનું આદ્ય લક્ષણ તો એ છે કે ગુજરાતના સાહિત્યનો અભ્યાસ ગુજરાતના ઇતિહાસ તેમ જ હિન્દના ઇતિહાસ ઉપર સંલગ્ન દષ્ટિ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય કરીએ વિસ્તારથી અને શુભપૂર્વક કર્યું છે. x x x

—આચાર્ય શ્રી. આનંદરા'કરે મુવ  
પ્રો. વાઇસ ચાન્સેલર, બનારસ હિન્દુ વિદ્યાપીઠ

“આ ગ્રંથ સાહિત્યઇતિહાસના માત્ર પ્રારંભિક ગ્રંથજેવો નથી. એનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતી, એ બધી ભાષાઓના સાહિત્યનું વિવેચન કરવા માટે જે તત્ત્વસ્પર્શી વિદ્વાતાની જરૂર છે તેની પાતતા કર્તામાં છે; કારણ કે તેમણે જીવનનો ઘણો સમય સેરામાં ગાળ્યો છે. પોતે એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર છે. x x x

શ્રી. મુનશીના ગ્રંથના અપૂર્વ શુભ એ છે કે એમણે યુરોપના સમર્થ સાહિત્યકારોના અને તેમની કલા-મીમાંસાનો ઊડો અભ્યાસ કર્યો છે, અને તેથી જ તેઓ ગુજરાતના અનેક સાહિત્યકારોનું ખરૂં મૂલ્યાંકન કરી શક્ય છે. એમના દર્શનના સત્યાસયની હું જ્યાં પરીક્ષા કરી શકું એમ હું ત્યાં તે મને સચિત્ર અને સર્વોત્કૃષ્ટ જણાયું છે. અને સાહિત્યસમૃદ્ધિ ઉદર્શન કૌશલતા, પ્રામાણિકતા અને સત્યપ્રેમથી તેની અપૂર્ણતાઓ પણ ન સંતાડવામાં કર્તાએ જે વૃત્તિ દર્શાવી છે, તે માટે ગુજરાત કર્તાનું બહુ જ મણી છે.

—ડા. એ. બેરીડેલ કીથ, ડી. સી. એલ.,

યુનીવર્સિટી ઓફ એડિનબરો

# એક સમસ્યા

જયન્તીલાલ વ્યાસ

વિશ્વવિદ્યાલયની પરીક્ષામાં બેઠનાર દશ વીસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ એક જ જાનનો પ્રથમ પ્રશ્નપત્રો દોષ છે. એક જ શાલીએ એક જ અક્ષરે છપાયેલો તે દોષ છે. તે પ્રથમપત્રને એક જ સત્ય હિતર આપવાથી વિદ્યાર્થી ઉર્જીથી ધવેલો બનાવ છે. એ માટે પામેલા વિદ્યાર્થી પામેથી હિતરને મોટી હીલે પચ્ચ કાચ સાંધી રક્ષાય છે. પચ્ચ રાખૂ સમક્ષ પરીક્ષાનો નિયમ એટલો સદુજ નથી. એક એક જાનિ સમક્ષ વિધાવી એક નેપો સ્વતંત્ર પ્રથમ છે. તે પ્રથમની સત્ય મીમાંસા આપે જ વિશ્વવિદ્યાલયનું જાન પામી શકે છે. જાનને પચ્ચ તેણે એક વિશેષ પ્રથમ સોખો છે. જ્યાં સુધી તેની સત્ય મીમાંસા થાય નહિ ત્યાં સુધી અશાન્તિ દર થઈ શકે એમ નથી. અત્યણે પચ્ચ મોટી કરીને પરીક્ષા પત્રનો જ્યાંજ સખીએ; પચ્ચ તે કેમ આવે? પરીક્ષક વારંવાર તેની મૂર્તિ ફેરવીવથી મેળ મેળ મિન્દ દોરે છે. આપણે ત્યારે સ્વાધીનતા જેઠમે છે એમ મોલીએ છીએ તે વચાઈ નેનાં શું હોય છે તે નેઠમે. મનુષ્ય જ્યારે સપૂર્ણ એકત્રે હતો ત્યારે તે સંપૂર્ણ સ્વાધીન હતો. તે રથળે તેને કાઠને સખધ નથી. કાઠની ખસે કશું સેતુ નથી, કાઠની પાસે કાઠ આશ્રિય નથી. તે રથળે તેનું સ્વાતંત્ર્ય હરવાને કોઈ હરતરેપ નથી. પરંતુ મનુષ્ય જે સ્વાધીનતા માહે છે તે એ નથી. રાખીન્સન કુસો જાનવીન દીપ પર જ્યાં સુધી એકત્રે હતો ત્યાં સુધી તે પૂર્ણ સ્વતંત્ર હતો. જે રથળે કાઠે આવેલો તે રથળથી જ કાઠે સાથે પરસ્પર સંખધ બધાઈ ગયો. સખધ માત્ર જ અધીનતા છે. જે રથળે અવિધાસ છે, બધ છે તે રથળે હમય એક બીજને છેતરીને છતવા માહે છે. તે રથળે બનેલો સખધ કુદરતી જાવ શુભાવે છે. કાઠે જ્યાં સુધી હિસક, અવિશ્વામી હતો ત્યાં સુધી રાખીન્સન કુસોની સ્વાધીનતા બપખીન હતી. જેની સાથે આપણા સખધની પૂર્ણતા હોય છે, જે આપણા પ્રથમ જાનું બને છે, જે અપણા મિત્રને જાંધી રખે છે, ત્યાં આપણું મિત્ર સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યાં કાઠ અઘચળ હોતી નથી. જે સ્વાધીનતા સંખધવીન, અને નેતિસયક, તે રા-પત્રસયક સ્વાધીનતા મનુષ્યને પીઠા આવે છે. એનું દરેક એ છે કે અસંખધ મનુષ્ય મન્ય નથી. અન્યની સાથે, સર્વની સાથે સંખધ બીજાંથી જ તે પેનારી-મત્તરી ઉપજામિદ કરી શકે છે. મનુષ્યને મુદરાખતમાં કે રાખતંત્રમાં વિશ્વવ સામે કોનો રહે છે તે રથળે પરસ્પર સદજ સંખધનો કિપર્તવ જ હોય છે. જે રથળે બાહ્યોમાં



મદેહ અથવા ઇર્ષ્યા અથવા લોભ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે સંબંધને આમાં પહોંચે છે, ઠોકર ખાતાં ખાતાં ઇવનયાત્રાનો પ્રવાહ પ્રતિહત થઇ શુષ્ક થાય છે.

તે ક્ષણે પરિવારમાં વિનાશ પ્રવેશે છે. રાષ્ટ્રવિપ્લવ પણ સંબંધભેદનો વિપ્લવ છે. કારણ સંબંધભેદ જ અશાન્તિ અને તે અશાન્તિમાં સ્વાધીનતાની ક્ષતિ. આપણી ધર્મસાધનામાં પણ કઇ મુક્તિને મુક્તિ કહી શકીએ? જે મુક્તિ અહંકાર દૂર કરી વિશ્વની સાથે ચિત્તનો યોગ સાધે તેને. આપણે એકાંત સ્વાધીનતાની શૂન્યતાને ચાહતા નથી. આપણે ભેદો ભેળવી ઇક સંબંધની પરિપૂર્ણતા ચાહીએ છીએ. જ્યારે દેશની સ્વાધીનતા માગીએ છીએ. ત્યારે નેતિસૂચક સ્વાધીનતા ચાહતા નથી. આપણે પશ્ચિમના ઇતિહાસમાં શીખ્યા છીએ કે ત્યાં સ્વાધીનતા પુકારી લોકો માંદાંમોંદે કોલાહલ કરે છે. આપણે પણ તે કોલાહલનું અનુકરણ કરીએ છીએ. આપણે પણ બોલીએ છીએ કે હમેને સ્વાધીનતા જોઇએ છીએ. ત્યાં સ્વાધીનતા એટલે કે સમાજદેહમાં ભેદનું દુઃખ સાથે છે, સમાજવર્તી લોકોમાં કોઇ ને કોઈ વિષયમાં કોઈપણ પ્રકારે સંબંધનો વિચ્છેદ વા વિકૃતિ થઇ છે. તે દૂર કરવાને મુક્તિ આહે છે. આપણે પણ બોલીએ કે સ્વાધીનતા જોઇએ છે ત્યારે વિચારવું પડશે કે ભારતમાં કયો ભેદ છે? કયો ભેદ આપણા દુઃખ-અકષ્યાણનો પોષક અનેશો છે? જેઓ પોતામાં પોતાની ઇચ્છાથી ભેદને નિમત્ર છે; પોષે છે તેઓને સ્વાધીનતા જોઇએ છે. એનો કશો અર્થ નથી. યુરોપમાં જ ભેદ છે તે શ્રેણિગત ભેદ છે. એક જ જાતિના મનુષ્યો અધિકાર માટે લડે છે. તેઓના વિપ્લવનું માત્ર કાર્ય એ છે કે અધિકારની રૂકવટ પ્રગલ્ભ થતી અટકે વાણિજ્ય ક્ષેત્રમાં જેઓ ધનસત્તા રાખે છે અને જેઓ શ્રમસત્તા વાપરે છે તેઓમાં પરસ્પર અધિકારનો ભેદ અત્યંત પ્રગ્લભ થઈ રહે છે. એ ભેદની પીડામાંથી વિપ્લવ જન્મે છે. આપણી ભેદબુદ્ધિ જુદા પ્રકારની છે. એ ભેદબુદ્ધિ તોડવાથી જ આપણું રક્ષણ કરી શકીશું.

પહેલાં કહેવાયું તેમ વિદ્યાતાની પરીક્ષાશાળામાં સર્વપરિક્ષાર્થીને એક જ પ્રશ્ન પૂછવામાં નથી આવતો. ભેદ એક જ જાતનો નથી રહેતો. એક પગ ઉઘાડો, અને એક પગ જુટ તે એક પ્રકારનો ભેદ, એક પગ મોટો અને એક પગ ન્હાનો; તે એક બીજો ભેદ. પગનું હાડકું ભાંગી જતાં એક અવયવનો વિચ્છેદ, એ ત્રીજો ભેદ; આ પ્રમાણે સર્વ ભેદ સ્વાધીનશક્તિના રસ્તામાં બાધા ઉત્પન્ન કરે છે. પણ બિન્ન બિન્ન ભેદનો ઉપાય બિન્ન હોય છે. આપણે હમેશાં બોલીએ છીએ કે આપણો રાજ્ય વિદેશી અને એ દુઃખ દેડવાથી સર્વ દુઃખનો નાશ એમ માનીએ છીએ. પણ તે ડોકટર સાહેબ, અનિદ્રાને ઇન્સોમ્નીયા કહે છે તેવું છે. આપણામાં જ ભેદનો અન્ત નથી. ભેદજ દુઃખ આપે છે. એ ભેદ વિદેશીઓ સાથે હો કે સ્વદેશીઓ સાથે હો. જ્યારે દેશનાં સમસ્ત અંગમાં પ્રાણ સંચાર ન કરે ત્યાં મૃત્યુ, એવું ઇવન સુખરૂપ જનનું નથી. જ્યારે તેનો પગ કાપે કરે અને તેનો હાથ ફળ પામે, હાથ કાપે કરે અને પગ ફળ પણ પામે. કોઇ પૂછશે કે હિંદ રાષ્ટ્ર નથી? પણ મોટે ભાગે નથી એમ બોલવાથી ખય જતો નથી. ફાંસીએ ચડેલા મનુષ્યને કહીએ કે ભય શું છે? ફગ્મ બોલી ફદી પડ-ઝુલી પડ, ત્યારે તે સાન્તવના

કદી શકાતી નથી. કારણ દુર્ગા બોલવામાં તે રાજ છે પણ કુટી પ્રવાને તૈયાર નથી. સ્ટીટહોલ્ડમાં બેઠે ગમે તેટલા હો પણ બેઠકુદિ નથી. ત્યાં પરસ્પરમાં રૂઝમિશરુમાં કેઈ દરમિય નથી. નથી ધર્મમાં, આચારમાં, કે સંસ્કારમાં. દરમિય છે તે એવી પ્રવૃત્તિ છે કે સર્વાના કરતાં ગંભીર આત્મીયતાની ધારા નાડીમાં વહે છે પણ મોટે તે જુદી જ દેવ છે ચિરકાલથી હિંદ એક મહાન્ત પોષાને કર્યો છે. છતાં ધર્મમાં શાસનથી અવરુધ થઈ એકત્ર પ્રાણ આપણું બળ કરી શકતી નથી. પ્રાણ એક નથી. પદાણોના હુમલામાં કોઈરુણ થયું નથી છે અને ત્યારે બધારે તે વાત સાંભળવામાં આવે ત્યારે દેરે જણ 'એ તો અધિક જાનની છોકરી' એમ કહી મન વાળે છે. એ પ્રાણુજન યોગ નથી. એકનો આધાર બીજાના મર્મ પર બેઠેલો તેજો વાગતો નથી. જાતીયબૈકલ્યનો આદિમ અર્થ છે જન્મજન એકત્ર. તેનો ચરમ અર્થ પણ તે જ. આપણી રાષ્ટ્રીય એક સાધનાના મૂલમાં એક મરત જાતીય અવ્યવસ્થા છે એ વાત અન્દર અન્દર સદુ જાણે છે. દેકા રોકીથી એ અન્દરનો કદી જતો નથી. હિન્દુ મુમુક્ષુમાન વિરોધ એ તેનું ઉત્તરજ દર્શાવે શબ્દ કહેશે કે હમારી ચારે બાજુ જે વિરોધી જાતીય પક્ષ છે તે જ હમારામાં બેઠે પડાને છે. એમાં હમારો દેવ નથી.

જહાજમાં ફાટ હતી જ. જ્યાં સુધી નોંધન કે ત્રાડી હતી ત્યાં લા સુધી તે જહાજ ચાલુ જાય છે. જે દિવસે તોફાન ફાટુ તે દિવસે ફાટી જવરાજ જહાજ હુમલાની તૈયારી કરે છે. કપાન કરે છે કે એ દેવ નોંધાવેલો એથી અધઃ મળી તોફાનને કંચ કરે માગે દે તો તે નિરર્થક.

હિન્દુ જાતિમાં જે સનાતન બેઠકુદિની વનસ્પતિ આપણા રમ્પાને રોડી કીમી છે તેમાંથી એકાદ ઝાળ બાંગાથી રસ્તો ખુલેલો નથી. નિત્ય પરિવર્તનના ક્ષેત્રમાં કુલને અધુરની જગ્યાએ, અધુરને કુલની જગ્યાએ બેમાડગથી વિપદ થકવાની જ. એક જ ભૂમિમાંથી બિન્ન બિન્ન રચના અને ગુણની વનસ્પતિ ઉગે છે. પૃથ્વી નિત્ય આપણને ખાણ કરે છે. પૃથ્વી ધર્મની આશ કરુ પલાયી જ આપણને લાભ, તેની નડતરમાં સર્વનાશ છે.

સંસ્કારમાં જે રથન કુદિતું ક્ષેત્ર છે તે રથને કુદિયોગથી મનુષ્યને સત્યપ્રાપ્તિ થાય છે. તે રથને આકુદિને ઉત્પાત નાચ ઉપવ કરે છે. અવનવાજાના પદેપદે અકુદિને માની ચાલવાનો કોનો ચિરકાલીન અભ્યાસ તે ચિરકાલીન દિશામતી બધે પણ કશય સ્વરાજ સ્વર્ગ પહેલે ત્યાં પાણુ સાન્નિ પામશે નહિ. આવીન ભારત એક દિવસ વિધવાની પામે વર માગતું હતું ત્યારે બોલ્યું છે કે. સ જો કુરુચ્છર શુભવા સંયુક્તવતુ. 'સ જહા : સવર્જ : ત્યારે ભારત એક ચાલતું હતું પણ તે સ્થિતિ આગે નથી. એક દિવસ એક ફકીર કાંઈ અરુણકર કમાતી વચ્ચે ખૂંટી ચોરી. એ આદિપતિ ખૂંટીને સર્વેકાલને માટે રસ્તાની વચ્ચે રાખવાથી ઉદાર છે. ઉદાર કેમ કરશે? અકુદિ કરશે નહિ કારણ કે તેનું કાર્ય છે કે આંખ સામે દેવ તેને સ્વીકારતું-કુદિતું કાર્ય છે કે વન પ્રવેશે તેનો વિચારપૂર્વક યોગ સધાવ-જે દેવમાં જે છે તેનો જ સ્વીકાર રમ્પ, જે છે તેની જ પુષ : પુન : આગિ કરવામાં આવે તે દેવમાં ખુરીએ કો કો વર્ગમાં

જેમની તેમ ખુદીઓ વચ્ચે જાળી રહેશે. છેવટે એક દિવસ કોઈ મનુષ્ય ભકિતમદ્દગદ થઈ ત્યાં સિંદૂરનો લેખ કરે ઉપર એકાદ મંદિર રચે એ રીતે અબુદિના રાજ્યમાં આકસ્મિક ખુદી, સમસ્ત સનાતન યદ્ય ઉઠે. જે નિષ્ઠાવાન છે તે જોડી ઉઠે છે કે વિધાતાની વિશેષ સૃષ્ટિ એમાં છે. અન્ય કોઈ સાથે હમારો મેળ થશે નહિ. રસ્તો ખર્ચ થશે તો ચાલશે, ખુદી જવાથી હમારો ધર્મ બન્ધ યદ્ય જાય છે. જે ખુદીશ્વરીને માને નહિ તે વિધર્મી—અને કહે છે કે અહા એ જ આધ્યાત્મિકતા ! જીવનચત્રા એ રીતે માટી કરવામાં રાજ થાય છે. એથી જ બુદ્ધિના રસ્તામાં, કર્મના રસ્તામાં, મનુષ્ય પરસ્પર મળી સમૃદ્ધિના પથે ચાલે ત્યાં ખુદી જડવાની બુદ્ધિ—કેવળ જીવનનો દ્વાસ છે. ખુદીશ્વરી બેદબુદ્ધિ ગાસે ભકિતભર્યા વિચારવિવેકને બલિદાન કરવાની વૃત્તિ જ આજે પ્રવર્તે છે. માનવજગત એમ આત્મ અને પરના ભેદમાં વિભક્ત બનેલું છે. ધર્મનો દુર્ગમ દુર્ગ કરી બીજાને દૂર ઠેલી પોતાને પૂરી રાખે છે. મુસલમાન જાતિમાં ધર્મ સમાજના પ્રગળ નિશ્ચના જેરે તેમાં એક નિખિડ ધનિષ્ઠ ઐક્ય જન્મ્યું છે. અને ધર્મસમાજમાં સનાતન અગુશ્સનના પ્રભાવે એક પ્રખલ અનૈક્ય વ્યાપ્ત થયેલું છે. એનું કૃણ એ કે પ્રયોજન વિના પણ હિન્દુ પોતાને ક્ષતિ પહોંચાડે છે. અને પ્રયોજન હોવા છતાં હિન્દુ બીજાને મારી શકતો નથી. મુસલમાન પ્રયોજન સખળ ન હોવા છતાં પોતાની રક્ષા કરે છે. અને પ્રયોજન બરોબર હોય તો ભેદમ માર મારવા હિંમત કરે છે. તેનું કારણ એ નથી કે મુસલમાનના કાંડમાં જેર છે પણ તેના સમાજમાં જેર છે. એથી જ બુદ્ધિની જગ્યાએ નિધિ અથવા આત્મ-શક્તિની જગ્યાએ ભગવાનને પુકારવા એ જડત્વ છે. હિન્દુજાતિએ બુદ્ધિવાદને બુદ્ધિવાદથી, શારીરિક શક્તિને શારીરિક શક્તિથી હક્કારવી પડશે. આપણી લગાઈ અબુદિના ભૂતની સાથે છે. કારણ કે એ જ આપણી ચારે પાશુ ભેદ ઉત્પન્ન કરે છે, એ જ આપણી ખાધે પરવશતાનું પાંજર લટકાવે છે. સમસ્ત મનથી—પ્રાણથી પુરાદવાનો વખત, આવી પહોંચ્યો છે ય પક્વવર્ણ : જે સકલ વર્ણ ભેદથી અતીત, સ નો સુદ્ધ્યા શુભયા સંયુક્ત ! તે આપણને શુભ બુદ્ધિ આપી પરસ્પર સંયુક્ત કરે.

## વિદ્યાર્થીઓની ત્વરિતવાચનમાળા

ત રી કે

૯ :: ન વ લિ કા પુ બો :: ૩

પ્રથમ માળા અને બીજી માળા

માધ્યમિક શાળાઓ (High Schools)નાં ધોરણો ૪-૫-૬ માટે અતીવ ઉપયોગી સાહિત્ય

\* \* \*

:: સામાન્ય સાહિત્યરસિકો માટે પણ આ નવસિકાઓ રસિક વાચન છે ::

સં ૫૧૬૬

શંકરમસાદ છગનલાલ રાવળ

પ્રકાશક:—ધી જનરલ બુક ડેપો, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨.

# નવું સાહિત્ય

શ્રી ચંદ્રવદન મહેતાનાં નાટકો

૧

પ્રિય પ્રિયંવદા,

વાંચનાં આશરે અગિઆરેક વર્ષો વીતી ગયાં છે છતાં મારી તો ખાતરી છે કે તું આપણા નવીન ગુજરાતની રસરસિતને રચનાર પેઢા નવીન કવિ 'યમલ'કારને તો નહીં જ વીસરી ગઇ હોય. છતાં સંસાર અને સાહિત્યના અન્નેય પ્રદેશોમાં સાથે સાથે માથું મારનાર તે કદાચ આપણા એ પ્રિય નવકવિને વિસારે નાંખ્યો હોય તો આજે હું તેને તારા હૃદય આગળ જરા વધારે વિસ્તારથી પરિચિત કરવાની ઊમેદ રાખું છું. સંસારમાં સરસાં રહી નાનાં નાનાં સુંદર કાવ્યો જેવાં છોકરાંના નિર્ભળ પ્રેમરસને લૂંટવો કે નાનાં નાનાં છોકરાં જેવાં કાવ્યોના રસને હૃદયમાં ઊતારવો તે માટે આપણે ઘણીવાર વાદવિવાદ કરી ને રસણાં ચે લીધાં છે, છતાં એનો નિર્ણય આપણે કરી શક્યાં નથી જ. એ નિર્ણય હું ધારું છું કે આપણાથી કદીયે નહીં જ થાય અને યશે તોયે હું તો બને તરફ જ સરખો વિભક્ત યદ્યપ એમ કહું તો તને ગમશે કે નહીં? વર્ષો વીતી ગયાં તેથી કદાચ પેત્રી કાળા પર ઘોળા નામવાળી 'યમલ' નામની કવિતાની ચોપડી તને યાદ નહીં રહી હોય. એમાંનાં સોનેટોની કેટલીક સુંદર પંક્તિઓ તે ખુબ વાર વાંચી વાંચીને મોઢે કરી દીધી હતી. પછી તો તે ચોપડી મોટાં મોટાં પુસ્તકોમાં કે તેમની સોડમાં કંઈ ભરાઇ ગઇ ધારી આપણે ખુબ રોધી. એ ચોપડી પછી તો આપણી પડેરાણુ છોકરી ઇલા ઊપડી ગઇ હતી તે એક દહાડે વાંચતી હતી ત્યારે આપણને ફરી મળી આવી ઇલાએ પોતાના બચાવમાં કહ્યું હતું તે યાદ છે કે એ ચોપડી એના જેવી જ કાળી ને નાની હતી તેથી જ તે ઊપડી ગઇ હતી ?

પછી તો સાતેક 'યમલ' ને પોતાનામાં સમાવી 'શ્રી. ચંદ્રવદનની ઇલા' આપણી પાસે આવી. 'ઇલા' નો લીલો-આછો લીલો-સાગ્રુ તને યાદ જ હશે. તેની બીજી નક્ક મંગાવી આપણે આપણી પેત્રી કાળી ઇલા પડેરાણુને તેના લગ્ન પખતે તેની પહેલાંની ચોરીથી ખુશખુશ થઇ જઇને ભેટમાં આપી હતી. આ બધું યાદ છે કેને ?

હાંની 'હા' કાંપો' જેટલી સુંદર, સરમ ને ફરીફરી જેના પાન ફરીએ તે કાવ્યકૃતિનો દરે તને વિશેષ પરિચય આપવાની જરૂર નથી જ

પણ તારા મંસારની મધ્યયજ્ઞમાં તું ધણીવાર માન સુદર કાંપોને જ યાદ રાખે છે. કાંપોના કવિ કે તેના ઝવનની ટૂંકી કથાને યાદ રાખતાં તમે ધણીવાર બાંધે થઇ પડે છે. હું જાણ્યાર કહું ત્યારે તુ તે જાણુવા આગ્રહ કરે પણ પાછી ફરિ, તેના કાવ્ય પ્રસ્તુત કે તેની ઝવનનાર્થી એ સંબંધમાં કંઈ ને કંઈ બચકર ગોટાળા ફરી નાંખે છે, આથી આપણે આવી દરથી આ લેખિત પત્રના દસ્તાવેજથી હું તને 'ધલા'કારનો જરા વધારે પડતો ફરીવાર પરિચય આપું છું. ને દસ્તાવેજને તો મારી પ્રિયવધ સાચવી જાણે છે ને ? પેલા એક જેવું તો નહીં થાય ને ?

સોનેટના અંગ્રેજી પદ્યરૂપને હાથના જે જે નીચ કવિઓએ આપણી મુજબનીમાં બહુજ સફળતાથી લખ્યો છે તેમાંના એક તો ચંદ્રવદન મહેતા. મારી માફ એઓ જૂની ઓમણીસમી સદીના હિંદી કાવ્યમાં યુગરતમાં આ પા નથી પણ વીચળી સદીના પ્રથમ વર્ષમાં આપ્યા છે, આપણા સ્વદેશી વર્ષને યાદ ફરીએ તો હાથના વળ્યા વર્ષમાં આ આશાઓ કવિવર ને નાટ્યકારના જન્મનો આપણા યુગરાતને લાભ થયો છે.

યુગરાતની પૈરિમ સુરત નગરીમાં જન્મી, બહુ ઓ ચંદ્રવદન મહેતા મુખમાં બપવા ને વસ્યા છે અને આ બને ચંદ્રેલના હૃદયને પુષ્ટિતા મુજોનો વિરમ વાસ્તો લઈ અને સાહિત્યમાં અત્યાર આપવા આ સાહિત્યકારે જાણે બીકુ ઝડપું છે. સ્વતંત્રતાના એ પાક પુતળી છે, સેવા (નિઃકરી) કરવાના લવાદેય એમને માટે નથી રીમતા. ઓ ચંદ્રવદનની સાહિત્યભૂમિની રસાળતામાંથી નવલિકાઓ અને નવલકથાઓ તરફ આપણા વાચકો દમણા દમણાના ખૂબ ધમકાયા છે-કરતાં કવિતાની સજ્જ મર્તિએ સમી સુંદર અગાંચ બરી, સુપ્રતાથી શોભતી અને એજન્સી આ-માતાથી માનવમાત્રાઓ વધુ અપ્પામાં અભિનય નાટ્યાદિ કલામુદેશીએ છે. નવલિકાઓ તો જે કે આ કવિનાટ્યકારે ચોડી લખી છે પણ એના હૃદયને સાચો એક તો પેલી મનોરમ કવિતાદેવી કે નાટ્યરસ ને અભિનયકારને મર્ત કે એવી કલાદેવી તરફ જ મને તો લાગે છે પણ તું ધણીવાર પેલી જૂલિયન, કે 'અધુને આપણા નવલિકાઓના આકાશની તારિકાઓ જેવી યાદ તો કરે છે ને ? 'જુલિયનઆખો'ની નાની નાનું કે 'અજ'ની બહેન યવાતું તો રમવાના કે કલ્પણને પણ મને છે. તેમની વચ હાથા વિશે તો તું પણ જાણે છે.

પણ કવિના કલાપ્રદેશમાં સરમ રમતરતો કરતાં આપણે ચંદ્રવદન મહેતા સાથે ખોળ-સ્વાંગમાં વધુ પરિચિત થવાં નથી ? હમ્મ દેડિના અને સંસ્કારી અભિનેતા તરીકે નર્મદના શાનાપદી જીવનજી પ્રમજે ઓપેશ હાઉસમાં એકાદની બુનિકામાં અને નરસિંહી -મન-દરિનો'માં નરસિંહ મહેતાની બુનિકામાં આપણે એ નટનાટ્યકારને નીરખી એના કલા દર્શનની જોખી ફરી હતી એ પ્રમંથ તો તું નહીં જ બની શકે.

આપણા શુભરાતમાં નાટ્યકલા અને અભિનયકલા પ્રત્યે વર્ષોથી ઉદારસીનતા જ દેખવામાં આવી છે. છેક સ્વર્ગ કે તેની પાદથી દિનદે આ કલાનાં આદ્ય દર્શન કર્યાં ને તેને આપણે નીચે પૃથ્વીમાં ઊતારો એમ આપણે દાવો કરીએ છીએ. આપણા ભરતમુનિએ એનું નાટ્યશાસ્ત્ર રચ્યું છતાં એ ભાવના પ્રત્યે, એ કલા પ્રત્યે, એ શાસ્ત્ર પ્રત્યે કે આપણી નાટ્યદાર કે નટ વર્ગ પ્રત્યે આપણે દેટલોક પ્રેમ કેળવ્યો ? આપણે હરદાનીની દેટલીએક ઉદારતાથી કે મારે મીઠ માંડી એના પ્રેમી થયાં ? જૂનાં સંસ્કૃત નાટકો કે શુભરાતનાં આદ્ય પ્રયત્નો જેમાં નાટકો આપણે કયા ઐષ્ટ નાટ્યયુગમાં કે કયાં રસજ્ઞ અભિનેતાઓ અને અભિનેત્રીઓદ્વારા આપણે રજુ કર્યાં ? નર્મદ, રણછોડભાઈ, મન્દીપતરામ ( ભવાઈ/સંબંધ પૂરતા એમને ગણાવીએ તો ) નવસારામ વગેરેએ એમના જમાનાના જોક મુજબ ભાવના પોરી પણ એ ગિચ્છા શું કરી શક્યા ? સંસ્કૃત નાટકો શુભરાતીમાં ઊનયાં તે નાટ્યસાહિત્યના પરિચય માટે. પણ નાટકને ભજવી સાકાર કરનાર અભિનેતાઓ કોણ જાણે ભાષિના મર્મમાં જ ધૂલતા હતા કે શું ? ભવાઈસિક્ક નામરેથી માંડી ભવાયા સુધીના શુભર નરપુંગવોએ એના સ્વાંગ પહેરી અંબામાતા કદાચ રોજીયાં હશે કે બહુચરખાળીને કંઈગા અભિનયથી જાણ્યાં હશે એનો ઇતિહાસ તો શુભરાત રજૂ કરે તે ખરો. નવસારામાં કહેવાતા 'મર્દાની' મરણ માનાશ મુંગાઈના રસોઈઓએ, સુરત ભંડે વગેરેના બોઈરાજાઓ કે ગેસારાણીઓએ કે અમદાવાદના જામખુયાણુઓએ તો આ કલાની હાંસી જ કરી છે ને કોર્નિનો ફક્ત પૂરો કરવા સુદ નાટકશાળાઓ ઊભી કરનાર નાટક કપનીઓવાળાઓએ આજ સુધી શુભરાતી રંગભૂમિ ઉપર જૂદાં જ રંગ જમાવી રંગની, રંગભૂમિની, નાટ્યકલા કે અભિનયકલાની હાંસી જ કરી ભવ્ય ભવાઈઓ ભજવી બતાવી છે. આપણી કલાની આવી ભવાઈઓ થવાથી શુભરાતે કેટલુકે શુભાચ્યું હશે ?

શિષ્ટ નાટ્યસાહિત્ય તરીકે આપણે મહિસાસકૃત 'કાન્તા' રમણભાઈના 'રાહનો પર્વત' કે નાનાસાસના 'જ્યાજ્ઞવંત' ને આપણે યુનિવર્સિટિ સુધી અભ્યાસક્રમમાં લઈ ગયા પણ અભિનયકલાનું શું ? સારી કલાકૃતિઓ અને સીક સીક અભિનેતાઓ અને અભિનેત્રીઓનો રંગ કંઈક અંશે સીક સીક જમાવી 'કાકાની શરતી'ના 'એ ખરાબ જણ'ના ને 'આગમાડી'ના પ્રયોગો સુધી આપણે આપ્યા. છતાં જોઈએ તેમ સારા પ્રમાણમાં રંગભૂમિ ઉપર અભિનયકલાને એકિત્ય પુરોસાર રજૂ કરે એવો કલાસિક યુવકયુવતીઓનો સંઘ આપણે હજી હવે જ ઊભો કરવાનો રહે છે.

એમને આપ બીડની પડશે છતાં આમને પણ કાંડળમાં ભરે એવો એ સહિત કાળી વારે દાખવી રાખા છે. ને નાટ્યશૂદને શેખાને તેવાં શુભસગી યુવકયુવતીઓને એ સહકાર્યમાં આકર્ષી લાગ્યા છે. આપણું કોઈ કોઈ બીજાનો કે બહુનસીબી વિચારકો બીજાનિતે વાટકના તખ્ત ઉપર જોનાં હજી અનગ્રાપ છે, કાને દાપ મુકે છે ને કંઈ કંઈ અચુચના બખાળા કાઢે છે ને તો તું ક્યાં નથી જાણીની? નાટ્યશૂદના જીવનમાં જે કેટલુંક વિદ્યા છે તેમાં આ પણ એક છે, પણ ને તો તારા જોડી સીએ ને જાણ્યો બેગી થઈ ને માટે વિશેષ સામે મોરમાં માંડી એ કસાની પૂળ કરતા નિરૂં થશે ત્યારે એ વિદ્યા તો હું પારું છું કે જૂઠા જોડી જશે. શું વાત કે અભિનય જોમાં સીજાતિ જ પ્રત્યક્ષ જાનિય જાજરે તેને બદલે પુરુષમતિને જાણી કરતી તેમાં હું જીવનિતિ એક રવાબારિક ને મોટા દક્ષને જીવની લેવા જેવું ગણું છું. અને પુરુષ આજ સી જનતાં કેતુંએક જાણી શકે છે તેનો રસા-રવાદ તો તમે સીએ જરાબર કરે કે હમી કરો. અસ્વાભારિક રીતે જુમિકા બજાવવામાં આપણે સીપુરુષની જાનિયી કોઈ હાતર જાનિ જ જાણે જોબી કરીએ છીએ. અભિનય કસાની પૂળમાં બને જાનિતિ સહકારને નિદામાં આવે કે તેથી હર રાખવામાં આવે તેમાં હું તો જાનિતિ પ્રત્યેની આપણી માનવરતિનું ને પરિત મહત્વારણ અપમાન જ થયું ગણું છું. આપણી સંપત્તિઓ એક મૂર્ખ ઉપદ્રસ છે.

પણ શ્રી મંદરવન મહેતાની નાટ્યકૃતિઓ વિરે તને મખનાં મે આ પતને બહુ જ લાંબે કરી નાંખ્યો બીજા પતમાં એ સુંદર અને અનોઢ કૃતિઓ વિરે હું તને જખીશ આજ તો આટપુંજ.

લી. કમ્પીઝ

#### અનુમધાન ૫. ૬૬૨ નું આગું)

છએ પાઈએ.

તા. ૨૧ : વર્તમાનપત્રેઃ જાપવામાં વપરાતા કામજોની થપેશી મોંજવારીને લીધે પત્રોના માનિકોએ જગતમાં રાહત આપવા સરકારને અરજ કરી એમ જાહેર થયું.

તા. ૨૨ : જાહેર થયું કે નિદારમાં સરકારી ખાતમાં ફેલી સિપિને બદલે દવેલી હકું સિપિ વપરાશે. આપણા પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક સર મી. વી. રાખતને દર્જોરિયન એકરમાં એક સાવને પોતાના પરદેશના સભ્ય જાન્યા. સંદ નિદાસનિંજ હવાતા યુનિવર્સિટિમાં આપ રથપક સર અરુનોજી સુરેશ્વરું છત્રપતિવિજ લખએ એમ જાહેર થયું.

તા. ૨૪ : સોનેશાદતરિન. દરજન મહમદ પશવંજર સાહેબના જન્મદિવસની મુંજાલ સર જાવમજ સમાજદમાં જાહેર સખ્ધ થઈ.

તા. ૨૭ : મુજાલ કસાની પ્રાજનિક ડિપ્લમ પરિવર મી. એમ. બી. ભાજરારને પ્રમુખ-પદે જાણમાં ખાળી.

તા. ૨૪ : વોતરા સખજતી પાટલજીની બીજા એક આગું થઈ

# વર્તમાન સાર

—રોજનોંધ—

મે : ૧૯૩૭

- તા. ૧ : અમદાવાદ ખાતે સ્ત્રીઓ માટેના વિકાસગૃહના અવિધિપુરઃસર કામનો આરંભ થયો.
- તા. ૨ : અમદાવાદની યુગશત સાહિત્ય સભામાં રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતાને અર્પણ થયો. '૩૬'ના વર્ષની સમાવોચના શ્રી. ડાહરાણ મોકડે વાંચી.
- તા. ૩ : જાહેર થયું કે મુશિયા મોટા દરિયાઈ કાફલાની તૈયારી કરે છે.
- તા. ૪ : અમદાવાદ પ્રેમાભાઈ સભાગૃહમાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકર કુવળે અમદાવાદના નગરજનોએ તેમને ડોક્ટરની પદવી બનાવસ યુનિવર્સિટીએ અર્પી તે બદલ અભિનંદન આપ્યું.
- તા. ૫ : મેટ્રિકની સપ્લીમેન્ટરી (જૂના અભ્યાસક્રમની) પરીક્ષાનું પરીણામ જાહેર થયું.
- તા. ૧૧ : મહાત્માજીએ તીથત્ર ખાતે હવાફેર માટે રહેવાનું શરૂ કર્યું.
- તા. ૧૨ : લંડન ખાતે નામદાર રાહેનરાહ બર્બોર્ઝ છટ્ટાના રાજ્યાભિષેકનો વિધિ થયો.
- તા. ૧૪ : લંડન ખાતે શ્રી. રેન્ડી બોલ્ડવિનના પ્રમુખપદે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પરિષદ મળી.
- તા. ૧૫ : પરિષદના સભાસદોના દ્વિવાર્ષિક લવાજમની છેલ્લી તારીખ. ઇંગ્લેંડના પ્રસિદ્ધ મજૂર મુલ્સદા લોર્ડ સ્નોડનનું અવસાન. વડોદરાની પ્રજાએ સત્યાગ્રહને પરિણામે કાર્નિવલનું ઘૂમઘૂમ બંધ કરાવ્યું. શ્રી. જંમશેદ ટાટા તેમના ઓરિટ્રીયન મિત્ર સાથે ઓરિટ્રીયામાં વિમાનની હેનારતમાં માર્ગ ગયા. રત્નાગિરિ ખાતે શ્રી. કે. એફ. નરિમાનને પ્રમુખપદે રાજ્યકીય પરિષદ મળી.
- તા. ૧૭ : લાડીમાં અગસ્ટેવ મંદિર સમજા દરિયોના માટે ખુદ્દુ મકાયાનો વિધિ થયો.
- તા. ૧૮ : મુંબઈના એક બેકાર પારસી વકીલે આત્મહત્યા કરી.
- તા. ૨૦ : જાહેર થયું કે કાઝિયાવાડના લાડીનરેશે દરિયોના માટે કાર્ટો અને મંદિરોનાં દ્વાર ખુદ્દાં મકાયાં. દેશનિસાત્ર થયેલ અત્યર નરેશનું પેરિસમાં ઘર પડ્યી લખતી જગ્યાથી અદરમાતથી અવસાન. 'દિન્દુ મુસલિમન એક જ માતાના પુત્રો છે' એવો સદેશો પપગંબર જયંતી ઉત્સવ નિમિત્તે મહાત્મા (અનુસંધાન પૃ. ૮૬૧)



[ અનુમમાન પૃ. ૯૦૮ થી ચાલુ ]

“તેમાં આ ચીસ પાડતી હતી. નહીં ! સિદ્ધેશ્વર ! તું લગુરેશ મતના કલકરૂષ છે. શયિ, જન અપારે અહીંઆથી. કાલે તને તું જેમ પ્રાયશ્ચિત આપીશ ”

“ના-ના એ પોતની મેળે આવી,” સયિએ કહ્યું.

“હા, હા, હા !” જદ પુત્રીએ આગળ આવી સર યુરો. એની પામે બીજા બેતથુ બાગાઓ પાસુ આવીને ઉભા. એમનાં મુખ પર ચુરના તરફ રપટ વિરોધ હતો. એકમેએ તો હાથમાં ચીપીઆ લીધા હતા અને તેના ખખડાટથી સર્વજને ડરાવવાનો પ્રયત્ન તેમણે કરવા માંડ્યો હતો.

શાંત ને સ્વસ્થ સર્વજ આ બધાને અજાનબદને જોઈ રહ્યા.

“તમે બધાએ મળીને આગે આ મદિરને અપ્પ કયુ છે,” શાંતિથી સર્વજે કહ્યું. “આંખો દોય નો જુઓ, કેરી ચરમથી, કેવા ભવથી ચાવા નખાની આંત્રિઓ જોઈ રહી છે, આ મહામાયાનુ મદિર છે. દબીતું નથી. જુલ્મીનું નથી. વિપર્યયપેટાનું નથી. જ્યાં સુધી તમે બધા પૂરેપૂર પ્રાયશ્ચિત ન કરો ત્યાં મુખી આ મદિર આગથી બધ રહેશે ”

“આ મદિર બધ રહેશે ? કાલુ કરશે ?” જદ બાપાએ આગળ આવી. બચકર અવાજે પુછ્યું, એનો હાથ ચીપીએ ઉગામવા તત્કલેય હતો એ પાસુ રપટ દેખાતુ હતુ.

ચુરુદેવ ખડખડ હમી પડ્યા. “કાલુ કરશે ? કુંસ્ત્રો-બગવાનુ લગુરેશના લપ્રદાવના અધિષ્ઠાતાના અધિકારથી.”

“મગદૂર છે તમારી ?” જદ બાપાએ હાથ ઉગામ્યો, અને સામત તરન કુનીને તેનો હાથ પકડવા ધણે.

“સામંત, દૂર જા.” શાંતિથી ચુરુદેવે કહ્યું. “હરંત, અને ચરરો છે ! લે આ માથુ-તારા ચુરનુ. તારી અધાગિની પુરી કર.” કહી ચુરુદેવે માથું નખાળ્યું.

જદ બાપાની અંત્રો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ. તેના હાથમાંથી ચીપીએ પડી ગયો, અને તે જોય પર ફરકાઈ પડ્યો. અને ધીમે ધીમે સર્વજે પાછા જઈ મેકાએ ચર્વા બધ ન થએલાં ત્રિપુરસુદથીના મદિરનું અર્ચન કર બધ કર્યું.

“તમારાં પાપના સચવથી ત્રિપુરારિતું ચીજું નેવ ખુલ્યુ છે. ઘનર સમો હમ્મીર આ મદિર તોડવા થયા આવે છે. જ્યારે પ્રાયશ્ચિતથી તમારાં પાપ ધોશે, અને એ વિપતિ દૂર થશે ત્યાં સુધી મહામાયાની પૂજા મારા શીશય કેહ નહી કરે.” અને આદમજગના આ પ્રભાવ આગળ નખતું આવી બધા વીજરાઈ જવા લાગ્યા.

૭

ચોટી વારે મદિરના યોગાનમમાં એકલા સર્વજ ઉભા હતા. ચાવા માતા યોગામાં માથું નાંખી પોતની થએલી અવસ્થા સંજોડી કુરો કુરો રડતી હતી. સામત એક

ભીંતને અડેલી બેસી ગયો હતો.

“ગંગા,” સર્વે કહ્યું, “ચોક્કસ હવે ઘેર લઈ જા. આ પરમ ધામનું શું થવા બેકું છે? સામંત!”

“હા”

“બેઠા, મોડી રાત થવા આવી છે. હવે તું જવાની તૈયારી કર.”

“જેવી આજ્ઞા.”

“ગંગા, આ ચોદાણને ઝાળખ્યો? એ અને એના જાપને ચોદાએ ભરમ કરી હતી. યાદ છે, ચોદા?”

ચોદા બકિતની ધૂનમાંથી જાગી હતી એટલે તેણે સામંતને ઝાળખ્યો. સામંત પણ પાસે આવ્યો અને એ સામે બેસ્યું.

“ગંગા, બહાદુર ચોદાણ છે. પંદર દહાડામાં તો એના પર દૈવકોપ ઉતર્યો છે. એના વિશાળ કુશમાં આવે એ એકલો ભગવાન સોમનાથની સેવામાં તત્પર હોય છે. એને તારે ત્યાં લઈ જા ને જમાડ. એણે બીચારાએ ખાધું એ નથી એના ઉપર બધાને આધાર છે.” કહી સર્વજન નીચું માથું નાંખી, બેઠ્યુકત નયનો ભોંય પર રાખી, ધીમે ધીમે ચાલી ગયા.

ચોદા તો શરમાંદી ઉભી હતી. ચોદા વખત પર જે અવસ્થામાં તેને શામતે બેઠો હતો તેવું સ્મરણ થતાં એ પૃથ્વી પાસે મામ માંગી રહી હતી. ગંગાએ તેને હેનથી સાથે લીધી.

“ચોદાણ ચોદા. મને કહો તો ખરા કે તમારા પર શી શી બીની છે?”

X

X

X

X

X

અને ધણે દિવસે સામંતે આપવીતી કહેતાં અનંદમય રાત્રિ ગુમરી. અને ચોદા આ બહાદુર નરનો વાનો સાંભળી નવો ઉત્સાહ અનુભવવા લાગી.

# ‘ગુજરાતના’ લેખકો, ગ્રંથકારો, પ્રકાશકો ને ગ્રાહકોને

૧ ‘ગુજરાત’ના પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલવાના લેખો, ‘તત્ત્વીમંડળ’, ‘ગુજરાત’, ૧૧૧, એડિટરનેડ ફોડ, ફોડ, ‘ગુજરાત’, ૧’ એ મગનામે મોકલવા રીતની છે.

૨ વિનિમયના પત્રો તેમ જ અવલોકનાથ અથવા ‘તત્ત્વીમંડળ’ ને જ નમનામે મોકલવા, અગત્યની જ બીજી કોઈને નથી મોકલવા.

૩ ‘ગુજરાત’ના પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલવાના લેખો ‘ગુજરાત’ ના પ્રસિદ્ધ કરનાર ન કેમ તે તત્ત્વીમંડળના નિર્ણય કૃપા આધારે રહેશે.

૪ ક્યેક લેખકને તેના મોકલેલા લેખોની મર્યાદામાં આગળ રીતે અમે નક્કી નથી કરીશો. લેખો ‘ગુજરાત’ના અનુક્રમણાએ પ્રસિદ્ધ કરવાના આગળ નક્કી કરીશો. લેખો જો કે મર્યાદા કરવાને પૂરતી સ્થાન માગતી હોય તો જ પાત્ર મોકલવાના આગળ સ્થાપના અથવા ‘બીજી’ માં પાત્ર કીત ગ્રામ અથવા લેખો અથવા કાગળ મારતી જવાબદારી તત્ત્વીમંડળ ને ‘ગુજરાત’ માર્ગદર્શને શિર નથી, લેખકને પોતાના લેખની નકલ નક્કી અમારી રીતની છે. તત્ત્વીમંડળના લેખોનું અન્ય કાગળ પાત્ર મોકલી મોકલો નથી.

૫ આગેનું, અનુસાર કે આગળ પણ જાણી મોકલનારે સ્થાન અથવા લેખના આગે પોતાની મર્યાદા અને તે વિગત અમને જણાવવી તે વિગત એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની ખરી એ જવાબદારી ને લેખ મોકલવાને શિર જ રહેશે.

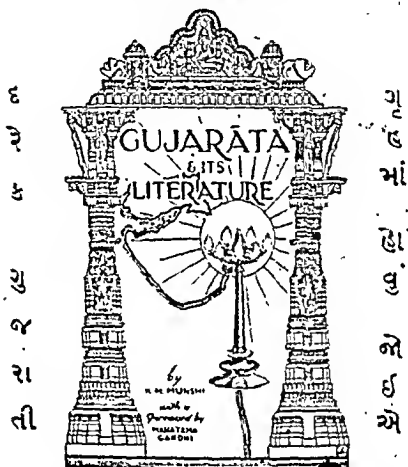
૬ કોઈ નવું લેખ પૂરું પ્રસિદ્ધ અથવા તેમ જ નવા બીજા માં પાત્રના પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તેમ જ તે અમને જાણી જણાવવું.

૭ ગ્રાહકોને સજાના પ્રકારો પત્ર-પરપત્ર ‘વ્યવસ્થાપક’, ‘ગુજરાત’ ૧૧૧- એડિટરનેડ ફોડ, ફોડ, ‘ગુજરાત’ નં. ૧’ એ મગનામે કરવા રીતની છે. \*

તત્ત્વીમંડળ, ‘ગુજરાત’

# GUJARAT & ITS LITERATURE (ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક : શ્રીયુત દનેયાલાલ મા. મુનશી



ઈ. સ. ૨૦૦થી આરંભ કરી, ગુજરાતનું ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક  
દશન કરાવી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, લુની તથા મધ્યકાલીન અને  
અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનાં પ્રવર્તમાન યુગનું  
સમગ્રાવલોકન કરતો ગુજરાતી સાહિત્યનો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ.

મુલ્ય : રૂ ૬-૦-૦ : ટ. ખ. લુહું

પ્રકાશક : લોન્ગમેન્સ ગ્રીન એન્ડ કંપની

સર્વ ગ્રામીણ બુકસ્ટોર પાસેથી મળશે

# સાહિત્ય સંસદ

સંસદ કાર્યાલય-૧૧૧-એસ્કોનેડરોડ  
મુંબાઈ નં. ૧

## અધિકારી મંડળ

પ્રમુખ-શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ સુનશી.

### ગુજરાત

ઉપપ્રમુખો

- મનદરનાથ હ. મહેતા
- મીનીચંદ ગી. કાપડીઆ
- કેશાધરદાસ
- મનુભાઈ મા. દાકર
- જયનિવાસ ક. દાકર

અધ્યક્ષ: સાહિત્યસંસદ

તરી મંડળ

- શ્રી. મનમુખલાલ કૃ. મહેતા
- " રમણુ ન. વડીય
- " શંકરપ્રસાદ છ. ગણેશ
- " બાનુશંકર બા. વ્યાસ
- " યશવંત સ. પંડ્યા
- વ્યવસ્થાપક
- શ્રી. દરિયાજી અ. બટુઆ

મંત્રીઓ

- શ્રીમતી રસોડમણી બાલ-  
સુકદ દેસાઈ.
- શ્રી. મનદરનાથ માણેકલાલ  
ધારેખાન
- બાનુશંકર બા. વ્યાસ
- દરિયાજી અ. બટુઆ

ગુજરાત-સમગ્ર ગુજરાતનું દરેક ગુજરાતીનું ધન છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિનો વિકાસ કરવાનું એનું ધ્યેય છે. ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી વસે છે ત્યાં ત્યાં ગુજરાતીને મહેતો પડેઆપણા "ગુજરાત" ને અભિગ્રાહ છે. તમે ગુજરાતીને હોવાનું અભિમાન રાખતા રહો તે ગુજરાત તમારે અવશ્ય વાંચવું જ જોઈએ છે નહીં તો આજે જ થાવ.

### સવાજમના દર

બાજ મામ	છ માસ
દિનમાં : ૩-૫-૦-૦	૩ ૨-૧૨-૦
પરદેશ : ૧૨ ગાંધીય	૭ મીટીય
[ સંસદના સભ્યો અને પુસ્તકાલયો માટે ]	
દિનમાં : ૩ ૪-૦-૦	૩ ૨-૦-૦
પરદેશ : ૧૨ રાંધીય	૧ રાંધીય

સવાજમ મોકલવાનાં રૂઢીઓ.

(૧) વ્યવસ્થાપક, ગુજરાત કાર્યાલય, ૧૧૧, એસ્કોનેડરોડ, મુંબાઈ-૧.

(૨) શ્રી દરિયાજી બટુઆ, ૩, એસ્કોનેડરોડ, મુંબાઈ-૧.

નો. ક.-અન્ય રથને મોકલવામાં આવેલાં સવાજમ માટે વ્યવસ્થાપક સવાજમને નથી

# ડૉ. રવિશંકર ગણેશજી અંબરીઆકૃત પુસ્તકો

૧૯૩૭ ના માર્ચ આખર સુધીમાં ખરીદનારને નીચેની ખાસ ઘરાડેલી કિંમતે આપવામાં આવશે.

મૂળ કિંમત	ઘરાડેલી કિંમત	મૂળ કિંમત	ઘરાડેલી કિંમત
૧ વગર દોષકાનો વૈધ ૨-૦-૦	૦-૧-૦	૬૬ હિંદના હિતનો ઉકેલ ૧-૦-૦	
૨ પ્રભાત પ્રાર્થનામાળા ૨-૦-૦	૦-૧૧-૦	૭ હુકમોગ ૧-૪-૦	૦-૭-૦
૩ વૃદ્ધાવસ્થામાં તંદુરસ્તી ૧-૮-૦	૦-૮-૦	૬૮ શતશ્લોકી ૦-૧-૦	
૪ વદ્ધને શિખામણ ૧-૦-૦	૦-૫-૦	૬૯ આરોગ્ય દોહાવટી ૦-૧-૦	
*૫ આદર્શ જીવન ૧-૦-૦		કુલ કિંમત રૂ. ૯-૧૪-૦	

\*આ પુસ્તકો છુટક મળી શકશે નહિ આખા સેટમાં જ અપાશે. પોસ્ટેજ ખર્ચ અલગ.  
નવ પુસ્તકોના આખા સેટની મૂળ કિંમત રૂ. ૯-૧૪-૦ થાય છે તે રૂ. ૩-૪-૦ મળશે.

ઉપરનાં પુસ્તકો મુબઈ તેમ જ અમદાવાદમાં નીચે જણાવેલા ઢેકાણેથી મળી શકશે. પરંતુ મુબઈમાં ઘરાડેલી કિંમત ઉપર રૂપીએ ૦-૨-૬ અને અમદાવાદમાં રૂપીએ ૦-૧-૬ ખર્ચ જોશુ વધુ લેવાશે.

મુબાઈમાં:—અમર આર. શેઠની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, 'બઈ' નં. ૨

અમદાવાદમાં:—ગુજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ-અમદાવાદ.

દરેક સાપ્તહનિક પુસ્તકાલયમાં અને દરેક સંસ્કારી ગૃહમાં ખાસ રાખવા જેવાં શૈયિક, બોધક, ઉપકાર અને મનુષ્ય જીવનને માર્ગદર્શક થાય તેવાં શિષ્ટ વાચન માટે પસંદગી પામેલાં ઉત્તમ કોટિનાં પુસ્તકો:—

મૂળ કિંમત	લેવાની કિંમત	મૂળ કિંમત	લેવાની કિંમત
શ્રી ધોરિ કૃષ્ણ કવેતું		૭ અપંગની પ્રતિભા ૦-૧૨-૦	૦-૧૨-૦
આત્મચરિત્ર ૩-૦-૦	૧-૮-૦	હિંદન દેલગીની આત્મકથા)	
૨ વીર ગાર્દિહ ૧-૮-૨	૧-૦-૦	૮ જગતના સીતારા ૦-૮-૦	૦-૭-૦
૩ બેન્ગમીન ફ્રેન્કલીન ૨-૦-૦	૧-૦-૦	૯ અમારા જીવનની	
૪ બુકર ટિ. વૉશિંગ્ટન ૧-૧૨-૦	૧-૦-૦	ફેટલીક યાદગીરીઓ ૧-૮-૯	૧-૪-૦
૫ ફોરમ પુસ્તક ૧-૨ ૧-૧૩-૦	૧-૦-૦	૧૦ ગાંધીજીની આત્મકથા	
૬ થોમસ એલ્વા એડીસન ૨-૦-૦	૧-૦-૦	ભાગ ૧-૨ ૧-૦-૦	૧-૦-૦

પોસ્ટેજ તથા રવાનગી ખર્ચ જુદું.

લખો:—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિ.

રાવપુરા-વડોદરા.

આ નવલકથાના ચારે ભાગ પુરી કરીએ ખરીદનારને “ સ્ત્રીબોધ ”  
 ઇ. સ. ૧૯૩૭નું આખું વર્ષ મફત મોકલવામાં આવશે.

## હૃષીકેશચંદ્ર

[ સ્વદેશ અને માનવજીવનની ઉત્તમતા એક આદર્શબરી નવલકથા  
 ચારે ભાગની કીમત રૂ. ૧૧-૮-૦ દપાસ ખર્ચ ભૂદ. ]

ચૂંકનું ભૂયણ !

લાયજેરીનો રાણુગાર

સ્વદેશપ્રેમની માળા !

ચારિત્ર્યની શાળા !

સાંભારિક, ધાર્મિક, કેળવણી વિષયક વિષયોથી ભરપૂર, સંસારમાં રવર્ગની ગ્રાંખી  
 કથાનકર, વિશાલિતાની શુભાવલી ભાવનાઓ ધર્માવનાર, પૂર્વ અને પશ્ચિમના એક બેધનું  
 સમેલન કરાવનાર શુભાવ અને રૂઢને કનુંબીને માર્ગ બતાવનાર, મનુષ્યને મનુષ્યત પ્રાપ્ત  
 કરાવનાર, કોટિજીવનોને યોગ્ય દિશા દેખાડનાર, પ્રભુઓને ઉન્નતિના પથે દોરનાર, સંસારમાં  
 સાચું શુભ પ્રાપ્ત કરાવનાર, પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓને એક મરખી રીતે ચેતનાપ્રેરક, હાથે  
 શુભાવાળી સ્વતંત્ર ધાર્મિક નવલકથા દરેક બાળનું પાઠ્ય સેતેરી નામોપાધું પૂરું છે. કિંમત-

ભાગ ૧ સેટ રૂ. ૩, બીજો રૂ. ૨૫, ત્રીજો રૂ. ૨૫ અને ચોથો રૂ. ૩૫

સ્ત્રીબોધના ૧૯૩૭ના આઠ ગ્રાહકો જે આ આખો સેટ પુરી  
 કરીએ ખરીદશે તે તેમને ઇ. સ. ૧૯૩૮ માં વગર લવાઈએ  
 “ સ્ત્રીબોધ ” આખું વર્ષ મફત મોકલવામાં આવશે.

મોટામાં મોટા ગુજરાતી કેપ આજ હાલ ચાલુ છે.

## ગુજરાતી રાષ્ટ્રધર્મ ચિંતામણી

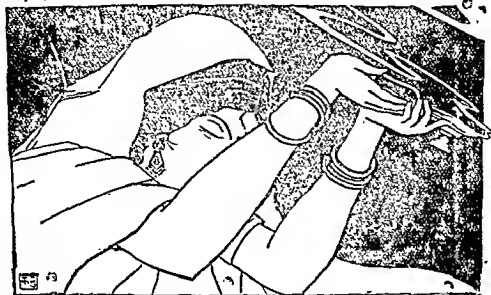
દાદરશુભાવ વિદ્યાર્થિઓ, દુનિયા કેતને, લાયજેરીઓ, ગુજરાતી ભાષાના વાચકો  
 તેમજ અભ્યાસીઓને ધરપટીએ ઉપયોગી થાય તેવા ગુજરાતી રાષ્ટ્રકોષ.

પાનાં-કાકિત ૧૧ પેટ. ૧૫૦૦, રાજકો-૧૨૦૦૦ લગભગ. અર્થો-શુભ અને  
 વ્યુત્પત્તિ સાથે ૨૬ તેમજ મહેન વગેરેની સમજણી સદિન. કિંમત રૂ. ૭ છે. વધુ  
 પુસ્તકો રૂ. ૫૦૫ મોકલવાથી વગર ખર્ચે મોકલવામાં આવશે.

“ સ્ત્રીબોધ ” ના બન્ધખારીથી ડિસેમ્બર ૧૯૩૭ સુધીના એક વર્ષના માહક  
 થઈ રૂ. ૪ મળવાને આ રાષ્ટ્રકોષ રૂ. ૪ માં મળશે.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા; શ્રીરમશાસ્ત્રી, અમદાવાદ

વનલાલ એન્ડ સન્સ, ૧૨૮, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.



# “નવચેતન”

એપ્રિલ : ૩૬ના અંકથી દર  
માસે ૧૦૮ પાનાનું વાંચન ને  
અનેક ચિત્રો આપે છે.

આ નવા, દળદાર ને આકર્ષક  
“નવચેતન” ના જરૂર  
ગ્રાહક થાઓ

વાર્ષિક રૂ. ૬૦

હિંદ બહાર રૂ. ૮૦

છુટકે ૧૦૦

લખો:

“નવચેતન” ઓફીસ

૨૫, પોસ્ટલ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા.



શિષ્ટ, સુંદર અને સંસ્કારપૂર્ણ માસિક

# ભર્મિ જુન મહિને

ઝાંઝવાના જળ (નવલિકા) શ્રીકાંત  
 ગૃહપ્રવેશ (નાટિકા) નગીનદાસ પારેખ  
 સંસ્કૃતિનું સંગમસ્થાન (વ્યાખ્યાન) કવિવર ટાગોર  
 વીર મેઝીની (છવતચરિત્ર) ચ  
 કલ્યાણમુર્તિ (ચાલુ નવલકથા) સોપાન  
 આંતરરાષ્ટ્રિય આંદોલનો ભારતરસાવ વિદ્યાસ  
 આપણો દેશ (અંકડાઓ) હોટાલાલ કામદાર  
 રામુનું ઘર (નવલિકા) દ  
 એક તંત્રીની વિચારમાળા જયમુખ મહેતા  
 મોદગીનું મૂળ (લેખ) કાન્તિલાલ ગાધી  
 ગૌરીના પતિને (એક પત્ર) પ્રબોધ ૧૭

આ ઉપરાંત ઇન્દુલાલ ગાંધી, શુદંભ, પૂનમલ, મોહિનિ-  
 ચંદ્ર વગેરે પ્રસિદ્ધ દ્રવિઓના કાવ્યો, પ્રવાસ વર્ણન,  
 અભ્યાસપૂર્ણ નોંધ, છવતચરિત્ર, અવલોકનો અને ભાષના  
 વગેરે આવશે.

આમારી વિનંતિ છે કે જો તમારો આ અને આનંદ  
 લેવા વિના મંડી ન દેશો.

- દર મહિનાની દસમી તારીખની અદર અચૂક પ્રગટ થશે.
- કોઈનાં કોઈ કોઈ પ્રવાસ વર્ણન આવશે.
- વાર્ષિક લગભગ રૂ. ચાર : પચાસનાં શિલિંગ દમ.

પ્રાલક થવા માટે આજે જ લખો:

ભર્મિ કાર્યાલય : ટેન્સો હાલ : કરાચી

# મહાગુજરાતનું માનીતું માસિક શારદા

વાર્ષિક લઘાનમ :

હિંદમાં : વા. ૧-૮-૦  
પરદેશ શીર્ષાંગ ચૈદ

તંત્રી :

ગોકુલદાસ દ્વારકાદાસ રાયચુરા

ગુજરાતી માસિકોમાં શારદા કઈ રીતે ભાત પાડે છે ?

- ‘ શારદા ’ એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર મહિને એ ત્રિશી ચિત્રો આપે છે.
- ‘ શારદા ’ એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે જે સોરઠી લોકસાહિત્યની રસદહાણુ માટે સુપ્રસિદ્ધ છે.
- ‘ શારદા ’ એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જેના તંત્રી અંક, નવલિકા અંક, લોકસાહિત્ય અંક અને દીપોત્સવી અંક માટે દબારો લોકો દર વખતે રાહ જુએ છે.
- ‘ શારદા ’ એ એક જ ગુજરાતી માસિક છે કે જે શિષ્ટવર્ગ અને આમવર્ગના સાહિત્યનો સુમેળ સાધે છે.
- ‘ શારદા ’ એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે જે દર વર્ષે સોરઠી ઇતિહાસની રા. રાયચુરાકૃત નવલકથા આલોકોને ભેટ તરીકે આપે છે.
- ‘ શારદા ’ એ એકલું ગુજરાતી માસિક છે કે જે રાજના એક પૈસામાં સાહિત્ય અને દલાનો રસયાગ દર માસે તમારે ત્યાં પહોંચાડે છે.
- ‘ શારદા ’ આર વર્ષથી પ્રગટ થાય છે. તમે એના આલક ચલા દશે જ. ન ચલા દો તો નીચેના કોષ્ટકથી સ્થળે આજ ને આજ ખજાર આપો એટલે ‘ શારદા ’ તરૂ થશે.

તંત્રી : ‘ શારદા ’ ચારવા : ( કાલિયાના )

પુસ્તકાલય સહાયક-સહકારી મંડળ લી. વડોદરા.

આર. આર. શેકની કંપની. બુકસેલર્સ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રોટ, મુંબાઈ નં. ૨

કિલ્લ સંસદ તરફથી  
તંત્રીમંડળ

નમુનામાં કૃ. મહેતા  
મણી ન. વકીલ  
કોર્પોરેશન ઓ. રાજકો  
સાનુકોર્પેશન ઓ. જ્યોત્સના  
રાજકો સ. પંડ્યા



નવું પુસ્તક ૪ :  
અંક ૫

જુલાઈ ૧૯૭૭

## અનુક્રમણી

જ્યોત્સના સંપાદન ... ..	કવિવિલાસ મુનશી	૬૬૫
આનંદના ચિરંજીવી ... ..	મુનશી	૬૭૩
મિયાનો કવિ ... ..	અશોક	૬૭૫
સમજીવન સંચાર ... ..	રમણીય અસાધવાળા	૬૭૬
જીવનના ઉત્ક્રાંતિ ... ..	ડુંકે શાસ્ત્રી	૬૮૦
જાંઘળ બિન્દુ ... ..	ભારતી જોશી	૬૮૮
એ ... ..	પતિલ	૬૮૯
સામરમુત ... ..	કુવેરશી સ. પંડ્યા	૬૯૦
વનુના તટપર ... ..	સરોજ	૬૯૧
મતબંધ (નાટ્ય) ... ..	મલિન ભટ્ટ	૬૯૨
મહાન કેન્દ્ર નાટ્યકાર રાજકો ... ..	કુવેરશી જોશી	૬૯૩
તંત્રીમંડળની ... ..	...	૬૯૪
નવું સાહિત્ય ... ..	...	૬૯૫
વર્તમાનસાર ... ..	...	૬૯૬

પારિતોષિક સંચાલન : કિલ્લમંડળ ૩, ૪  
સંસદના સભ્યો માર્ગે ૩-૪  
પરવેશમાં ૧૧ શીલ્પી

આ અંકની કિંમત આઠે આના

એ ક લા ભ કા ર ક વી મો

હાલમાં

ઉતરાવવાથી તે

ચાંબીસ વર્ષ પછી

તમારી ઘડપણની લાકડી થઈ પડશે

ખોખે મ્યુચ્યુઅલ તરફથી  
ઉતારવામાં આવેલા વીમો  
નકામો જશે નહીં. તેની  
પાછળ વધુ પૈસા ખર્ચવા  
પડતા નથી; ફક્ત મહીને  
દિવસે 'પ્રિમિઅમ' દાખલ  
થોડાક રૂપિયા કડવા કરવા  
પડે છે.

છેલ્લી ગણતરી મુજબ "હોલ્ડ  
લાઇફ" અને "એન્ડમેન્ટ"  
પર અનુક્રમે રૂ. ૨૬ અને  
રૂ. ૨૧ લેટલાં બોનસો  
બહેર થયાં હતાં.

બીજા જરૂરી પુરાવા અમારાં  
૧૯૩૬ ના વર્ષના કામકાજના  
આંકડા આપ મેળે આપશે.

રજી થયેલ કામકાજ

રૂ. ૨,૫૩,૨૫,૫૦૦

બરપાઇ થયેલ કામકાજ

રૂ. ૨,૦૧,૪૫,૫૦૦

અમારા પ્રતિનિધિને પુછ-  
પરજ કરી અમારી  
ખેંચાણકારક ચોજનાઓની  
માહિતી મેળવો. જો તેમ  
નહોં બની શકે તો અમારા  
પ્રસિદ્ધિપત્રની એક નકલ  
માટે લખો જે અમે  
ખુશીની સાથે તરત તમારે  
શરનામે રવાના કરી દઈશું.

ચોજનાની માહિ  
તીના સુચિપત્ર  
માટે લખો :-

આજે તો હજી તમારી શરૂઆત થાય છે.  
હજી તો તમે, સ્કુલનો દરવાજો વીતાવી,  
જહેમતી જીવનના મંડપમાં તરતનો પ્રવેશ  
કર્યો છે; તમને કાંઈ વાતની ચિંતા નથી  
કારણ કે તમને એકલે હાથે જ ખર્ચ  
કરવાનો નથી તથા તમને મદદ કરવાવાળાં  
જીવતાં જાગતાં ઉમેલાં છે. આવા સંજોગો-  
માં તમે એક સ્વાર્થી જીવન ગાળો છો.  
તમારા પર આધાર રાખનારાઓના ભવિષ્યનો  
નિચાર કરતા નથી.

આજથી ચાંબીસ વર્ષ બાદ, જીવનમાં  
ઔરજ અકસ્મિત રંગો જોવામાં આવશે.  
ખર્ચોપાણી જીવનનો મુખ્ય સવાલ થઈ  
પડશે. ઘરમાં પત્ની તથા સ્કુલમાં  
બચ્ચાંઓ નીભાવવાના ખર્ચ, દીકરાઓને  
આગળ પાડ્યાં તથા દીકરીઓને રીત  
આપવા માટેનો ખર્ચ ઉઠાવવા માટે સારી  
જેવી રકમની પહેલી જરૂર પડશે.

આવા ચોચ ટાંકશે, તમને ચોચ રકમ પુરી  
પાડવાનું કામ ખોખે મ્યુચ્યુઅલને બરોસે છોડી.

વીગતો માટે એક્ટરીને અરજ કરો.

ધી ખોખે મ્યુચ્યુઅલ લાઈફ

એસ્યોરન્સ સોસાયટી લીં

ખોખે મ્યુચ્યુઅલ બીલીંગ, કોલ, ચુંબઈ.

# જાજરાલ



નવું પુનઃ ૪ :

: અંક ૫

જુલાઈ . ૧૯૩૭

## જય સોમનાથ !

‘આટલુની પ્રભુતા’ ને ‘સુશક્તિના નાથ’ના પુરાસ્કાંધનરૂપ  
અંતિમુનિઃ નવત્રક્ય

કેનેયાસાત મુનશી

[ ૧૫ ૮૨૧ શ્રી યાત્ર ]

[ પ્રેમાધિની કૃષ્ણાદશીને દિવસે કામનાથના સિદ્ધાચરમા અગિયારી નવાના દાણ નીચે  
વળુડા આરસો વર્ષોના નુશ નવાની પુત્રી ચોખાના નુચેના પ્રથમ સિદ્ધ દેવાળી તે બુલમા  
તરીકાને ૧૬ અથ કે સોમનાથ ગિરનાર ગમ માં બેસેલાકે ઉ મુનશીનરસ કીમદેવના  
આશ્રમનાની મળદ.

આતરિને વખને અંબારૂત કીમદેવની સાથે મદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. જોનાના કીર્તન  
પછી ચોલાઈ નુશ રાત્રે થાય છે. તે પોતાનો આત્મા નુશમા રહે છે અને કમળી પા રહે છે.  
તેમાંમાં કામોદર મહેતાના આજવાના બચકે થકે છે. તે અરજનાધિવના આશ્રમકુળી ખનર  
આપે છે. બીમદેવ રજુલુની તેવડી કરસ નય છે. કૌશલની પાછળ એક કાપાણી રહે છે. બીમદેવ  
તેને બચારે છે. બનેનુ મીતનુ કીમદેવનુ કલ્પ ચેકા લગ્ન રોડે છે બને પુત્ર પાછળ લગ્ન  
ભય છે. પતિદાનીઓ કંઠોનેચરના મુઠાણી અમરે છે બધાં બમરાય છે સિવમણિ નય  
સર્વમને કહેવડાઈ તેડારે છે. તે માનિ ફેચારે છે. કાયા બીમના પીમનાં રચના ભુમે છે કાના  
મસનુના ખનરથી અગિયાર માય છે. માયજીના મુઠાણી દાડાપાટ ફેચાય છે. સુપ્રેમ આત્મનને માયપાણુએ  
ચેડાવના માયે છે. સમજનાની સાદમુનિના વિવમ સમુચસ વરનાના એના બીએ રદતેથી સમજનાના  
પુત્ર સામંત આરે છે આજમદેવ વિમકેસામે ક્રેડા કાશુપવિગ્ન સાથે મળડે તેની મહક આજવાની  
મા સમન કસેરકે નય છે. પળુ વિમજમલી કડો પારે છે અને રાત્રે સાંધી વિદાય  
કર્ષે કુળીની ચાલત રહે છે પળુ તેને આકેરની દડ ફેચવા છે કે અજમજાથી કુપીરું  
મરના વિમળ માયનાઃ તારકે સમન યોધલક તારકે રસનામાં સામંતને સ્થેકને ચોખના બીએ  
ચોલાઓ મને છે કે પોતાની સાથે આવવા તેને ચોવરે છે. સામંત સોલણી લંકારી બમમરીયા  
ભય છે. પ્રકની, મદિરની અને જાળુની અગિયારવા એડે ગિત માય છે. રાજગુરુ મને છે

અને કયા શત્રુ કરે છે.

જંહીરતાથી અને મમત્વથી શુરુ થોધાખાખાની જરાખાયા કહી સંભળાવે છે. મુઘતાનતુ કલંક, હુમીરના દૂતોનું આગમન, થોધારાણુનો ચરનસેનાને માર્ગ આપવાનો નકાર, રણભૂમિનું તાંડવ, થોધાખાખાનો અદ્ભુત મુઝબેજ, વીરાંગનાઓનું જોહર વગેરે પ્રસંગો રાજશુરુ વિગત સાથે વર્ણવે છે. સામંત બધું સાંભળી રતબ્ધ બની જાય છે. સોમનાથને ચરણે સ્વાર્પણ કરવાનો નિર્ણય કરી એ પિતાની શોધમાં જવા તત્પર થાય છે. રાજશુરુ પાણુ એની સાથે જવા તૈયાર થાય છે. બંને રણધંબી માતાના મંદિરને રસ્તે જવા નિર્ણય કરે છે. મહામૂદની સેનાનું પ્રયાણ ઉચ્ચ આંધ્રિનું આક્રમણ. રાજાન એ આંધ્રિનો નાયક બની મુઘતાનના સૈન્યના એક વિજાગ્રનો નારા કરી પોતે પદમડી સાથે મૃત્યુને વરે છે. મુઘતાનના વ્યક્તિત્વથી સેનામાં ઉત્સાહનો સંચાર. રાજશુરુ અને સામંત દૂત બની આવે છે. સામંત મુઘતાન પર હવલેણ તરાપ મારે છે. મુઘતાન એને હરાવી યોદ્ધથી રાજશુરુ સાથે જીતે જવા દે છે. મુઘતાનનો વિજય માટે નિશ્ચય. એના પ્રતાપ અને યોદ્ધથી સૈન્યમાં પ્રાણનો સંચાર. સામંતનું રણને રસ્તે પ્રભાસ આપણું-રસ્તામાં લોકોને જંગમમાં બરાધ પાછળથી દુમકો કરવાની સલાહ આપવી-સામંતની સર્વજ્ઞ સાથે મુલાકાત-સામંત સર્વજ્ઞને પાણુ પાછળ છોડવા અને પાછળથી હુમીરને પૂરો કરવા સમજાવે છે. સર્વજ્ઞ તેમ કરવા ના પાડે છે. સામંત ચોક્કસ મજબા સોમનાથના મંદિરમાં જાય છે, ન. જોતાં તેનો ઉદ્દેશ-નતંકી કુંડવા ત્રિપુરસુંદરી બનીને આવે છે, સામંતને મદ્દામાયાનો ખરો ભક્ત કહી મંદિરમાં લઈ જાય છે. દીક્ષા લેવા સામંતની ના. સાધુઓ સામંતને બાંધે છે. શિવરાશિ આવી કુંડકાનો ટોંગ ખુલ્લો પાડે છે. શિવરાશિ આજ્ઞાને ફરારે છે ત્યાં અંગસર્પજ્ઞ આવી તેને અને સામંતને છોડે છે. — હવે અંગજ પાંખે ]

## પ્રકરણ અગીઆરમું

### અણહીલવાડ પાટણ

પહેલાં બસો વર્ષ સુધી અણહીલવાડ જંગલની વચ્ચે એક માત્ર ગડ હતો. મુઘતાનમાં એવા સેંકડો ગડ હતા. ત્યાંના ચાવડા રાજાઓ દર વર્ષે યોધાંક માણસો લઈ બહાર પડતા અને પાસેના મહેલે રંજતડતા, ગામગ્રામોમાં ગોતાની આણુ ફરતી કરતા, અને બીજાને જંગલમાં નસાડી મુકતા. કોઈ વાર પાટણના ધણીઓની તદ્દ વધતી, તો કોઈ વાર ધટતી. કોઈ વાર પ્રજાવ કોઈ પદોશીની બીકે એમને પાવાગડમાં બરાધ બેસવું પડતું, ને કોઈ વાર એમની હાક છાટ ને સોશાપૂના પ્રદેશોમાં વાગતી.

પણ આ ગડનું બાવિ વિધિએ સોનાને અગારે લખ્યું હતું. સંવત ૧૦૧૭માં ચાલુક્ય વંશના મહારાજદેવ એની ગારાંબ ગામના નાચી બેનાં રંગ ને રંગ પાટણમાં ગયાં. અણહીલવાડ જંગલો કપાઈ ગયાં. અને તેના વચ્ચે બનિયાં તાર ને મુઘતા મળેલા નસાલા સામંત. રાજાના શીર્ષે એ ગામેને સુરક્ષિત કર્યાં અને શીમાજ, કોળાજ, વર્ણવણી અને બ્રમુજીની કાળી વરતી ત્યાં આવીને ધર કરવા લાગી. પણ મુઘતાનમિની સુરતીર જાતિઓ પણ થીમે થીમે એ વિજયી વીરના કવ નીચે સેરા લેવા લાગી. મહારાજદેવની મુનહીગિરિથી અણહીલવાડનો રિત્તર ને પ્રલપ બને સાથે વધ્યાં. ત્યાં એક નાનકો ગડ હતો ત્યાં ખંબાત, અરમ ને માંગરેળના પેપડોએએ સમુદ્રની આપમે કરવા અંશે ત્યાં દેવ.

દેશના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ સરકાર ને વિવાદાં કેહો સ્થાપ્યાં. નાના માટીનાં ઘરોનું સ્થાન પ્રાસાદોએ તેજા મોડ્યું. સુદર મંદિરોના મળત્યુબી શિખરો ધર્મ ને સમૃદ્ધિની સાખ દેવા લાગ્યાં. અને આ બધાની આસપાસ એક મોટો વિસ્તારવાળો મઢ બધાયો. અણુહીતવાડ માત્ર મઢ હતો તે પતન થયું.

મયસાગરદેવની આણુ ચારે તરફ વધવા માડી. જુનામઢના પ્રતાપી રાજાએ આણુ સ્વીકારી, કચ્છે સ્વીકારી, લાટે સ્વીકારી; અને આખા પ્રદેશના રાજવીઓનાં પાટણુનો નરેશ અમરસાળ પામ્યો. ગ્રાહાર, માસ્ત્રાડ ને સ્થાનક ( ચાળા ) ના નદપત્રોએ તેમની નેત્રો શેષવા બધા. ઉર્જવણીના ચક્રવર્તી રાજાઓ આ પ્રખત થવા જતા પોસીને જુગતો ડામવા અનેક પ્રયોગો કરી રહ્યા, પણ એકેમાં સફળ ન થયા, અને મયસાગરદેવ કૈલાસવામી થયા ત્યારે અણુહીતવાડ પાટણુ પશ્ચિમનું પાટનગર બની ગયું.

મયસાગરદેવના કુલદેવતા બગવાત્ર મોચનાથ હતા. બગવાત્રની પાસુ તેના વંશજો પર મહેર હતી; અને મયસાગરદેવના પુત્ર આમુડ અને તેના પુત્ર દુર્લભસેનની ગમનીને ને દુર્લભસિંથી મરણી મુજવા લાગી ત્યારે જુદેસમનના અધિપતિના ને મોમનાથના મહાધિપતિ મંમ સંવંતના આશીર્વાદથી બીમદેવ મહી પર આવ્યા.

## ( ૨ )

આને બગવાત્રનું એ પરમપ્રાપ્ત તોડવા મરજનનો હમ્મીર ધસી આવતો હતો ત્યારે બગવાત્રની કુપાથી બાણાવલિ બીમ નેત્રે પ્રતાપી વીર પાટણુની માદીએ હતો. એણે મયનનો વિનાશ કરવાનું ધન લીધું. ને લોકોદાદનો રાજ ન કરી શક્યો. વીર બાળદેવ ન કરી શક્યા તે કરવા એ ત્રણ થયા એની વીર દાક મામે ગામના સંબળાઈ અને કમ્હ ને સોદક, શીમાલ ને મુજરાન, લાટ ને કાણુના વીરના દેશમાં તેનો પ્રતિધ્વનિ થયો. ને દેશો દતા તે પ્રાનો થઈ ગયા; પાટણુ પર બધાની રહિ હતી; જુદા જુદા પ્રજા હતી તે એક ઝડા નીચે આવવા તત્તસી રહી; પ્રતિરપર્થી રાજાઓ પાટણુના પતિની આજ્ઞા ઉલ્લવચર્મ મોટાઈ માનવા લાગ્યા. બૃગુકચ્છથી દરો ચાતુકર આજ્ઞો, પેદીઓનું વેર વીસરી જુનામઢનો રાજા રત્નાદિપ આવ્યો; કચ્છથી કમો લાભાણી આવ્યો; અણુથી ત્રિભુવનપાલ પરમાર આવ્યો. બગવાત્ર સોમનાથનું મંદિરણુ હારિકાથી વાંચવા ને દમણથી આણુ સુધી દરેકનો પરમ મનોરથ બની ગયો, અને બાણાવલિ બીમદેવ મહારાજ એ મનોરથ નિદ કરવાનું સાધન લેખાયા. પાટણુ સ્વમર્મસંરેણુ અને સ્વાધીનતાની અગ્રેવ મર્મિ બન્યું. એક વારની આજ્ઞા, એક નગરનો પ્રેમ, અને આક્રમણનો વિરોધ કરવાનો એકાદ તત્તમઢ-એ તણે મગી મુર્ગશાલી એકતા અને પાટણુની મહત્તા રહી.

બીમ બધા વચ્ચે નિવૃત્તની માફક ચપલો. ક્રોધ દેહાણે તે વીરતા પ્રેત્તાદનો તો ક્રોધ દેહાણે અર્ધર ક્રોધથી સિધિકાને ડામનો. એની વિશાળ આંખોમાં મુકનુવાની જનુન જાળમ જ કરતી. દોઢ નાર તે ચોરેચાર થઈ અભયપ્રસાર કરી વળવા ને ઉત્તાદની બીમ

ગારી આંખી આવતા. ઘણી વાર સૈનિકોની વ્યુહરચનામાં મશયુક્ત રહેતા. એમનો દંડેરો ગામેગામ ફરી ગયો હતો કે મરદ માટે યવનોની સામે થવા આવી પહોંચ્યું. અને આ નિમંત્રણથી આકર્ષાઈ જોગનોથી રોજરોજ શરૂથી સમરંગણનો મહોત્સવ રચવા આવી પહોંચતા. આ બંધાને શસ્ત્રસજ્જ કરવા, તેમને આણ્યોનો ઉપયોગ શીખવવો, તેમને દુકડીવાર ગોઠવવા, તેમની દરેક હાલતો પુરી પડે તેવી યોજનાઓ કરવી અને કોટનો કાંકરે કાંકર આણિયુદ્ધ સંખ્યો એ કામમાં બીમદેવ અને વિમલ મંત્રી રાત ને દિવસ શોધાવતા રહેતા.

આ હત્તાહની વાતો ગામેગામ થઈ રહી. તેની પ્રેરણાથી ઘેરઘેર વીરની વધાવ દેવાની, હત્તાહે પેસા યુવકોની છાતી ફાટફાટ થતી, વીરંગનાઓ બચથી ધમકતે હોયે કુંકુમ-કેસરે વધામાં ગું દેતી. યવનોનું આક્રમણ ખાળતા તપ્પર બનેલા અપ્રતિધર બીમની દંતકથા સાંભળી સાંભળી યુદ્ધોત્સાહનો ઉલ્લેખ ઉછળ્યો. અને આ સાગરના મંથનના મેરસાનો ને દસને મુખે ને ત્રણાળુ હોયે પચ્ચે ધુમી રહ્યા.

રાજગદની એક નાનકડી ખોડીમાં દામોદર મહેતા બેસા હતા. ફેટલાય દિવસો થયાં એમની આંખે પાણુ નિંદ્રા નહોતી યસી. એમની પાસે હમ્મીરના વિજયપ્રયાણની ખબર આવતી અને એમની ચિંતા વધતી હતી. એમણે પહેલાં તો પાટણનાં વઢો, સ્ત્રીઓ ને બાલકોને પાતાગર મોકલી આપ્યાં; વેપારીઓને ખંભાન ને ભરૂચ રવાના કર્યાં; અને નિરુપયોગી જનસમૂહને દૂર ભાગી જવાની સોંપ કરી આપી. હમ્મીર પાટણને ઘેરા ધામે તો તે લાંબો સમય ટકે તેથી તેમણે ચારે તરફથી અનાજ મંગાવી દ્રાહરો બરાખ્યા. ગામના જળાશયોમાં મહીનાનું પાણી ભરાવી દાંડું. ખંભાનમાં જહાઝને એકઠું કરી તેમને યુદ્ધ માટે તૈયાર કર્યાં. આસપાસના દરેક રાજાઓના દરબારમાં બીમદેવના સંધિવિચરક તરીકે એમણે કામ ક્યું હતું એટલે તેમની સાથે વાગાપાટ ચસાવવી, તેમનાં સંન્યો મંગાવવાં, જે માંગે તેને પૈસાથી રીઝાવવા એ કામ પણ એમને જ માથે પડ્યું.

પણ આટલેથી તેમને અત્યાદે સંતોષ નહોતો સુન્દરાતનાં ગામે ગામની વ્યવસ્થા તેમણે માથે લીધી હતી. ગરજના હમ્મીરનું પાતકીપણું જે દરેકની બંચીશીએ ચડ્યું હતું, તેને અવસાન ન મળે તેથી એમણે જ્યાં ગામોમાંથી ઓઝો ને બાલકોને સુરક્ષિત રચવે મોકલાવી દેવાની પેદરી કરી હતી.

આ બધું કામ દસને મુખે ને ખીં બોલે આ નામરસિદોમણિ કર્યા જ હતા. વિમલ મંત્રીની પાન ખરી હતી; કાલ દહાડે એમનો મીઠાજ મયો મેળ એમ કાલએ જોયું કે જાણ્યું નહોતું. બીજામાંથી રસ્તો કસવને ને સદાચ તૈયાર રહેના.

આ હમ્મીરને મહાદેવને ચુકું સુન્દરાત તપ્પર થતું હતું.

( ૩ )

આજે તપ્પર દહાડે યજ્ઞ એક જ પાન દરેક સૈનિકને મેદો હતી અને દરેક સામાન્ય



દેશમાં અમદા પ્રગટાવતી હતી. કહેવાતું કે રણુના રાજવી મનના યોધાઓને હમીરે દણ્ડ દત્ત, અને તેમનું જૂન સોમનાથ બગાડતી બચાવતા ગુજરાત તરફ આવ્યું હતું. થયુંએ એ જૂન જોયું હતું; કેટલાકે તો તેની સાથે વાન પણ કરી હતી. તે કહેતું હતું કે હમીર બહુ જાણી છે એટલે બધાએ જાગૃતિમાં બરાબ જવું. અને એ જાણ એટલે પાછળથી એને રંગડવો. આ વાત બધા કરતા હતા ને જેમ વાન ચોળાતી તેમ તેમનાં બહાદુર દેશો કે કે સમર્થિયમથી અસ્વસ્થ થતાં હતાં. આ વાન ખેડી નહોતી સૈનિકા કહેતા, અસ્વસ્થ મટતી જોણે પોને જૂન જોયું હતું ને વાન કરી હતી, તે પોને પાછા આવ્યા હતા ને મહારાજ બીમદેવ સાથે એમણે એ વીગે વાન કરી હતી એમ પણ કહેવાતું કે બાણાવલિએ એ વાનને હમી કાઢી હતી. પણ હમી કાઢે કે ખરી વાન ખેડી થાય છે? લોકોએ શંકાકાંક્ષા દર્શાવે કાંકુ કાળાવળા ખાંડા

તેકેકાણે એવ નાન થકતી હતી. યોધાઓના બન એ જુવાન દત્તા તેનું હતું એની આંખો કાઢતી હતી. જાણે ચીતા પડતી કાચી દોષ એની યોગી કદર તો એમની ચામડી હતી. એમને મને પણ મોટા થા હતા, જેમાંથી લોડી ટપકતું. આ વખતે એટલી વાર કરવામાં આવ્યું હતું કે જાણે જાને જ જૂન જોયું હોય એમ એમની આકૃતિ આખા પાટણમાં દરેક જણને પરિચિત બની ગઈ.

પાટણની ચાર તરફ જોજન સુધી દીને દીને વધતી જતી સેનાનો પગલ દત્તો. તેને સીમાંડે એક સાંજના પોર કેટલાક ચોડીદારો મેદા મેદા મધમાં મારતા હતા. અધર્મિયા વિષય યોધાઓના જૂન હતો-એ શીવાય બીજાને વિષય જાણે મુશ્કેલ હતું. એટલામાં દરથી ધૂળ હાડી જણાઈ અને ચોડીદારો વાન અધૂરી મુકી, રાત સમજ કરી, તે તરફ ધ્યાનથી જોવા મેદા. સૈનિકાને રક્તથી ચાર સાંજીઓ કાળામધ આવતી હતી. એક ચોડીદારે હોડાવે કરી પોડે દર જોડા સૈનિકાને એટલા, અને એ પ્રમાણે ચાર તરફ હોડાવતા સંદેશ કરી વચ્ચા.

એક ચોડીદાર પડેલી સાંજીવાળાને મળવા આવળા મળે. એ સાંજી પડે એક મુલક બેઠો હતો, જે નજરે થકતાં ચોડીદારનાં હાંબ મગડી ગયાં. એજ કારણે આંખો-એજ ચીત્રા પડેલી હાંબ દોષ એની ચામડી-એજ ગળા પર આવેલાં થા.

‘કેવું છો!’ તેણે ધરચર ધૂનમાં કહ્યું.

“ચોડાણ છું. સોમનાથથી આંખે આવે છું-બીમદેવ મહારાજને મળવા.”

“ચોડાણના” ચોડીદારની બેઠાણ મળું. તે સુલક દરેકો નહીં; જૂન કે દેશે તેને ના પણ ન પાડે; ખરી વાન દોષ ને કે ના પાડાઈ સાંજીવાળા આવળા વચ્ચે.

બીજા ચોડીદારે શબ્દ કંઠમાં લીધા “કેવું, ચોડાણના જૂન?” તેને પણ જૂને એજાણું તે ને બનાઈ થઈ મળે.

ચીત્રાની પણ એજ વધે થા. સૈનિકા સૈનિકા એ શબ્દ પ્રસંગે ને સાંજીવાળા મુલક બેઠીને આવળા થમળા મળામળ તરે આવે.

ત્યારે યુવકની સાંઠણીઓ રાત્રગટ પાસે પહોંચી ત્યારે તેના દરવાજા આગળ સૈનિકોની મેદની ઉભી હતી. રાત પડવા આવી હતી. યુવકે પોતાની સાંઠણી બેસાડી અને તેના પરથી તે અને એક વૃદ્ધ આલ્મશુસ બે જતલુ ઉતર્યા. આ ત્રણ આવનારને સૈનિકો વિંટાઇ વળ્યા.

“મારે બીમદેવ મહારાજને મળવું છે. સોમનાથ પાછલુથી સદેશો લઇ આવ્યો છું.”

એકદમ એક વૃદ્ધ ગઢવી ગઢના દરવાજામાંથી બહાર આવ્યો, અને ઉભી રહેલી હતો હાથવતી દૂર કરવા લાગ્યો. તેની સાથે એક મશાલચી હતો. બધાએ ભાગ આપ્યો, અને વૃદ્ધ પેલા યુવકની સાથે જ આવ્યો. તેણે યુવકને જોયો, ને તેની આંખો આકુળ આકુળ થઈ ગઈ. તેણે ગાંઘની માફક આંખે હાથ દીધા, અને જેમતેમ કરતાં તેનો સાફ તેણે સીધો રાખ્યો.

“ધોધાધાપા! ઓ મારા બાપ!” કહી બે હાથ સાફ પર તાપી અરજીયુ ગઢવી પાછા રાત્રગટમાં જવા લાગ્યા. સૈનિકોના દોરકોથ ઉડી ગયા.

“અરજીયુ ગઢવી! કહો બીમદેવ મહારાજને કે હું અગત્યને કામે મળવા માંડ્યું છું.”

અરજીયુ ગઢવીને તેનો મશાલચી ઋણાગ્રામંધ અંદર ગયા, અને અધારામાં સામંત અને તેનો વૃદ્ધ સાથી ત્યાં ઉભા. જોતજોતામાં ત્યાં હિમેશા સૈનિકો વીખરાઈ ગયા. ધોધા-ધાપાના બતની સાથે ઉભા રહેવાની કોઈને લીમન નહોતો. ધીમે ધીમે યુવક એની પાછળ ગયો.

અત્યારે એક પ્રજા ચર્ચાઈ રહી હતી. આગળ વધી હુમ્મીરની સાથે જતુ કે તૈયાર થઈ રહી અહીંયાં જ મુઠ્ઠા આપતું.

“હું તો નહીં જ કરી બેઠો છું કે આગળ ધસતું. પહેલો જા તે રાણીનો,” બીમરે જે કહ્યું. “આપણા આ સૈન્ય આગળ એનો મોટો હિસ્સો છે !”

દામોદર મહેતાએ હસીને શિથ પૂછ્યું. “મહારાજ ! જે આટલાંડા સૈન્યો હસીને આપ્યો તેની અગાધતા કેમ થાય ?”

“પણ આપણું સૈન્ય તો જુઓ. ને આવશે તે પહેલાં તો એનાથી સનાયું કદ જાય અને એ થાકે, ને આપણે તાજ.”

“ને એને તો દેશે અમળ્યો,” જુનાગઢના રા' રાજાએ કહ્યું.

“એને તો રહે આગળનું હતું. આગળ વધીએ ને દાર ખાઈએ તો એને પ્રભાસ પાટણનો રસ્તો મોકળો મળે. અહીંયાં એ પાટણને ઘેરા માફીને પડે તો ઠ મહીયા નીકળી જાય.”

“અને એ થાકે ને જુદો,” ત્રિવેન્ચનાથે ઉમેર્યું.

“ના, ના,” બીમરે જે દલપથી કહ્યું. “આ આપણા સૈન્ય સાથે જુ પાટણના કોઠામાં બસાઈ બેસું તો અને લાંબા લાગે.” બોલતાં બોલતાં ને ધુંટણીએ પડી દરાર થઈ મળા. “મારે તો ધીનગી પડે તેમ એના પર દગી પડવું છે, અને એના લસલે જામીનદોશ કરવું છે. ત્રિપુરના આ અવતારનો વિનાશ કર્યા તો મહાદેવજીએ અને જન્મ આપ્યો છે. મહેતાજી, અમે આગળ ધસીશું—અમને કેમ રોકી શકશે નહીં—જુનસીએના બહુબળે અમે આ વિદેશીને ભગાડી મુકીશું. આપણામાંથી જે કામર હોય તે બંને ખાજા ઘેર જાય. અમે તો આગળ જ વધીશું ને હુમ્મીરનો પરાજય કરી અમારી જીતિ અગર કરીશું.” અને બીમરેની આંખમાંથી અર્ધના તેજ ખરેસા લાગ્યાં.

“ધન્ય છે, ધન્ય છે,” એમ ત્યાં બેઠેલા ઘણા રાજ-દીશના મોર્દામાંથી નીકળી મળું. એમની રોમાં પાણુ નવચેતનના ચમકારા થયા.

“પણ રણીના સાકરો એ કરકમો છું છે.” રા' રાજાએ ફરીથી દામોદર મહેતાને કહ્યું. બંધાને લાગ્યું કે આ મંત્રી નાકે કયાં કરે છે.

“જે રણી એનાંગતાં ન થાયે તે આ રસાળ જાનિમાં અવતાં થાકશે ?”

“થાકશે નહીં તો ચકરીશું, તમે, મહેતાજી, પાટણ રહે ને પાટણથી અમને મલ્લ પુરી પાડો. ખાસ હુલ્લમાં અચળ થઈ છે. આ દેવના દેખાને પુરી કરી પરિત મુર્ખદમ્બિને કરીશો અને પરિત કરીશું. ભગવાન સોમનાથની સમજ છે ત્યાં એ માન કેવું ! કેમ

“ખરી વાત ને?” તેણે આસપાસ બેઠેલા વીરને પુછ્યું.

“ખરી વાત-ખરી વાત,” ઉત્સાહથી તેમણે જવાબ દીધો.

૪૬૬ કમા લાખાણીની એક આંખ પણ ઉઘ્ર થઈ ગઈ. “સુડીયો પહેરી કે” બેઠા છીએ શું?” તેણે બરાડો માર્યો.

“કાની મગદુર છે કહે?” ભીમદેવે ઉછળાને કહ્યું.

“અન્નદાતા! ઘોઘાખાપા” જાણે આજ સવારનો ઉત્તર હોય તેમ દોડતા ગમરાતા આવતા અરજણુ ગદગી ખંડમાં આવતાં બોલ્યા. તેના સાક્ષાત્ દેશાણું નહોતું અને તેની આંખોમાં ભય હતો એના હાથ ચરચર કંપતા હતા. એને આમ બેઠી બધા ચકિત થઈ ગયાં.

“શું છે ગદગી?” સખ્તાણથી ભીમદેવે પુછ્યું; “શું-થયું છે?”

“અન્નદાતા, ઘોઘાખાપા આવ્યા છે,” અરજણે કહ્યું ને આંખે હાથ ઢાંકી દીધા. અને બધા બેઠેલા ઉભા થઈ ગયા. અકસ્મત ૩૨ બંધાના હૃદયમાં પેટો, ભીમદેવ એકલાજ કુમરતા ગદગી તરફ અધીરાઈથી વેંચી રહ્યા.

“ગદગી, આવવા દે જે હોય ને. કાળભેદય પોતે હોય તોય મને વાંધો નથી.”

પાછળથી સામંત આવી લાગ્યો—સ્વસ્થ, સખ્ત ને શીફો, એકાગ્ર ચિત્ત આંખે આખી સમાજને માપતો. એજ આંખો, એજ ચામડી, એજ ધા!

“મહારાજ! હું ઘોઘાખાપાનો પૌત્ર સામંત છું” કહી તેણે ભીમદેવને સાપ્તંગ દંડવત પ્રણામ કર્યો. “ભીમદેવ મહારાજનો જય! જય સોમનાથ!” વિમળે તેને તરત જોળાપ્યો, અને બધા સ્વચરતા પ્રાપ્ત કરે તે પહેલાં કહ્યું “ચોદાશ વીર, પંધારો.”

ભીમદેવ આગળ આવી સામંતને બેસી પડ્યા. “ચોદાણ વીર! તમારા કુળે રાજ પુત્રાનો છંડોનેર પેઢી તારી. આવ, આવ.”

સામંત વિનય સાથે પણ દંડનથી ભીમદેવના વિશાળ બાહુમાંથી છુટો પડ્યો, અને અગ્રા, સખ્ત ને બાવડીસો જરા દૂર ઉભો. અને આ છવતો માણસ હતો એમ ધીમે ધીમે બંધાની ખાતી થઈ. અરજણુ ગદગી એકલા જ આ વાત મની રાક્યા નહીં.

“બેસો, ચોદાણ!” ભીમદેવે સામંતનો હાથ લઈ તેને પોતાની સામે બેસાડ્યો. સામંત ને પગથાળી માનનેર બેંસો. “કર્ણી આવ્યા! શા ખબર લાગ્યા છે!”

“હું ગુરુદેવ ગંગ સર્વજ પાસેથી આવ્યો છું.”

“પ્રભાસગી! તમે ત્યાં કપારે ગયા?” દમોદર ખેડેનાએ કહ્યું.

“હું દમોદરની સેનામાંથી છુટો પડ્યો એકમે બારેમાર પ્રભાસ ગયો. બહાર અમારો ગુરુ નન્દીદત્ત પણ છે.”

## આનંદના વિરહમાં

: હરિગોત :

આનંદ ! તારા વિરહમાં જનનયનજલ છડકાય છે;  
હૈયાની હાથપસાળ પ્રતિનિધિશ્રમાં ઠલવાય છે.

અતિ વિરલ શીખની વાદળી પગમાં ન જોમ ગળી જતી,  
સ્મિતરેખ મુખની વિશ્વવદને વિરલ તેવી ફરકતી

આશાપટે પ્રગટે ઉપા રંગો ધરી ઉડવાસના,  
હલ હલકમગનજાં પ્રચુરિત ફાણ લે લવ હામના.

પણ ઉપા અહીં સંધ્યા ગળીને મ્હાનિમાંહિ જતી ગળી,  
દુઃખિયજ નિશા નીરવ રટે ને બિડાએ મુખિયજ કળી.

આનંદ ! તારે કાલ મૂળી પ્રાચના ઠરઠર સ્પુરે;  
તારા વિનાનાં જીવને અમ વેદનાશરે જૂરે.

જુગનૂની તું અમ જંજાતા, તું રવમ અદ્ભુત રંગનું,  
જડ નીંદરે સ્પુરનું સજા; મુખ દે, મુખામય સંજનું.

નનોવ હાં મૂળિંતા જીવનજલોની નિર્ઝલી,  
સ્મિતઅદ્રિશમાં દે સમાવી મ્હાન મુખ અમ ધારી,

આનંદ ! અગરનરૂપ, આવ અહીં મસ્તને બાતને,  
નંદનવદનાં સિંગમુમનમુખ લાવ હાં જાતના રંગે.

પૂજાકાવ

# ખિચારો કવિ

અર્શોષ

રા. રા. કવિ પંચવદનભાઈ,

તમારા કાવ્યસંગ્રહ—ચંપાનાં ફૂલ—ની જે એક સો નકસો તમે આજથી છએક માસ પહેલાં અમારે ત્યાં જંગલ મૂકી હતી તે પાછી લઇ જવા કે પાછી મંગાવી લેવા માત્ર વ્યવસ્થા કરશો.

આજ સુધીમાં એ પુસ્તક ખરીદનાર કેઇ જ બહુચૂકપે પણ ન નીકળી આવ્યું એ નવાઇ જેવું લાગે છે. તે માટે જાહેર ખજાર અને અવલોકનની બાબતમાં તમે બેદરકારી બતાવી છે એ જ કારણ છે, છતાં બારપંદર દિવસે તમારા તરફથી હિસાબ ચગેરેની હાથચાણી તો દેવા જ! જાણે અમે એ એક જ પુસ્તકનું વેચાણ કરવા બેઠા હોઈએ!

અમે સલાહ આપીએ ત્યારે તમને-લેખકોને-કેટલું લાગે છે. પણ અતી-કડંગી-કટ્ટણી-હાલતમાં ચોપડી છપાવતા પહેલાં અમારા જેવા કેઇ જાણકારની સલાહ લીધી હોત તો તમને ઉપયોગી થઇ પડત. અને ઈર્ષમત રાખવામાં પણ તમે કંઈ નિયમ જાળવતા નથી. અંદરનાં લખાણની ઈર્ષમત તમારે મન ગમે તેટલી હોય છતાં એ જાહેરમાં ન મૂકાય એવું નામ વ્યવહારકુશળતા.

તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા ધણાખરા કાવ્યસંગ્રહો તમે જોયા જ દરો. તે બધામાં રૂપરંગ પર કેટલું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે તેનો વિચાર તમે ક્યો હોત તો પણ તમારું પુસ્તક તમે સુંવારી ગયા હોત. પણ આ જાતી સલાહ આપ્યારે તો નિરુપયોગી છે. તમને કદાચ બંધિયમાં પ્રકાશન કરે ત્યારે કામ આવે એમ ધારીને લખું છું.

લેખકને નો નું હમેશાં જ આતી સલાહ આપું છું. બેદર એમાં અમારું પ્રાજ્ઞાનું અને  
 'લેખકી વેમનારોએ' દિત પણ સગાવેય છે એ ખુબ મં છું.

ખજી આ બધી સો આડીઅવળી વાત સારા આમામ બેવજી તમા પ્રકાશનો તમાર  
મણ ગયા છે એટલે દુકાનમાંથી નિષ્પ્રજ્ઞોથી સામાન દૂર રખો જો કુટડો, એટલે જોમ બને  
તેમ જમડી તમારી પુસ્તકો અધિકથી લઈ જવાની બેવજી કાશો, એટલી રીઝ કરજો  
એટલી ખજાંખી પુસ્તકોની થશે, તપ્પી માફ

१. धर्ममय कर्मसंग्रह,  
 धर्ममय कर्मसंग्रह

[ ୫୩ ୧୫ ]

રો. રો. બાઈ પૂનમચંદ.

તમારો ૧૧ મજબો છે. બધી સગાહ માટે તમારો આમારી પુ. આજ સુધીમાં તમારે ત્યાંથી પુસ્તકોની પાંચપચીસ તકમ પચ ન લેવાહ ને જાણતાં મને મેસકે આશ્ચર્ય થાય છે, જન્મ બીજાં પુસ્તકોને પુષ્પાવતાં આવી જોપડી માટે તમને દુરસહ પચ કાપરી મળે! છતાં આજ સુધી તમે એ પુસ્તકો તમારી કુખમાં રાખતા છોમાં ને બાકી તમારો અજુબાર ન માનું તો હું જુદા અણકડ. જેમાંથી કાઢ પચ આજ ન દોષ એ વજુ બાદેશ થય માટે એટલાં તો ન રાખરી રાકે પુ.

તમારી જાણ માટે જોઈું સખાતી તરફ છે. જાને હાથના પહેલાં આ સમય  
મેં બેઝોઝ વિચિત્રતા બાકામજુપેલાં સારે જોઈ પછી આ જણ પ્રકારકોને જોઈપાવેલો. તેમનાં  
નામ તપસે ન જાણુડું તે કાલ્ય કાર્ય. એકે અમુક વિચિત્રતાની ગણતર મેલ માટે ફેર  
વરમ ગુણી સંમદ કામી કામી અને પછી વિચિત્રતાની સમાધાનો મુજબ એમને ન જાણે  
એકેતે પાછો પડેલો. બીજા બેઝે જાણુ બોળાજીડું કારણ જાણુની એકેએક વાત સમય  
જોઈપાની પાસે રાખી માપે. સંમદ પાછો પાળવા દરેક તમારી પેરે જા ઉચિત કે અનુચિત  
જાણુપામી સખાતો આપેલી. આ મુજબ વિચિત્રાં કેરેક સખા મેલે તે તમે જાને જા કામી  
સેકે. પછી તે મદદમ કરીને જાને જા સમુડું તે પ્રમલે એ જા સમય કામી કામી  
બીજાં પ્રકારકોનાં રૂપરંમ મેં આપવા જોઈાં છે જાણુ એકાં રૂપરંમ ખરીદણી માપી કામી  
વધિ એકેતે પ્રકારકોને પણ તમારી કાલે વળી સખાજીડી કામી તમારા કારનાં કે આપવા  
ખરીદવાર કારનાં આપારે મન બોલેજાણી રૂપ એકું રૂપીમાં જુ. એકે તમે નિર્મલવા  
જાણે તે જાણુ ખરી કારમ તરિં સારે.

આવજ્ઞા એ પ્રવિદ્ધ વિચારોમાંથી એક જામે ઉદ્ભવેલા ૩ પ્રવિધ વચ્ચાણ છે

પણ અત્રી વરસ ગૂમાવ્યાં. પણ પરિચયને બદલે દૂકા સરખો અભિપ્રાય પણ ન મળ્યો. એકે પોતાની નાજુક તમિયતનું અને બાહુ વ્યવસાયનું કારણ જણાવ્યું, બીજાએ મારો કે મારા માનસનો બીજાકૂલ પરિચય નથી એવું કારણ જણાવ્યું.

જાહેરાત વગેરેમાં અમે તમારે હિસાબે તદ્દન અકુશળ એ હું સીકાકે છું. છતાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકોને બાંધે નફો મોકલાવેલી. વર્તમાનપત્રોમાંનાં ઘણાંખરાં અવલોકનો કાચો વાંચ્યા વગર જ લખાયેલાં. માસિકોમાં કોઈકે પુસ્તકનો સ્વીકાર કર્યો છે. અવલોકન માટે એમને અવકાશ મળે ત્યારે ખરો. આ ઉપરાંત સીધી જાહેરાત કરવાની મારી શકિત નથી. વળી એ બધાં પત્રોના અધિપતિઓના કે અવલોકન લખનારાના પરિચય સાધનાં તો કદાચ મારે બે દશકા પીતાવવા પડે. આવી પરિસ્થિતિમાં મેં જાતે આ પ્રકાશન કર્યું તે હતાપણ નથી કર્યું એમ તમે અને તમારા જેવા અન્ય માને એ સ્વાભાવિક છે.

વાર્તાઓ કે નવલકથા લખવાની તમારી વ્યવહાર સલાહ માટે આભાર માનું છું. જીવનમાં અને સાહિત્યમાં કવિતા રાખે એ સ્વરૂપને પણ અવકાશ છે એ હું સમજું છું. પણ માત્ર સૂચના કે સલાહથી જ સર્જન થતાં હોત તો આ જગ્યાએ બદલે તમને એક વાર્તાસંગ્રહ જ ગળત. છતાં સર્જક પોતાના સર્જનનો એક વાળી શકે તો તમારી સલાહ ધણી કીમતી થઈ પડે,

મારા એક સ્નેહીને 'ચંપાનાં ફૂલ'ની તમારે ત્યાંની બધી નકલ હિસાબ કરીને લઈ જવાની મેં સૂચના આપી છે એટલે તમે એને સાચવવાના ત્રાસમાંથી સત્તર મુક્ત થશો. કોઈ રડયોખડયો ખરીદનાર આવે તો એ પુસ્તક અલભ્ય નથી એટલું જણાવશો તો કૃપા થશે. તમારી સલાહ માટે ફરીને આભાર માનું છું.

લિ. પંચવદનનાં નમન

[પત્ર ૩ જે]

મહેરજાન શેઠ્રો પૂનગલાવડની સેવામાં,

આજ સુધી ગુજરાતી સાહિત્યનો કિસ્સો માટે આપ જે આર્થિક મદદ કરતા આવ્યા હો તે બાબતે આ વિનંતિપત્ર લખવા પ્રેરણો છું. આપના જેવાની મદદનું મધ્ય સાહિત્યજગતમાં કેટલું છે તે અમારા જેવા સાહિત્યકારો વિશેષ સમજી શકે એમ મારું માનવું છે.

આ સાથે મારો કાવ્યસંગ્રહ નામે 'ચંપાનાં ફૂલ' હું આપને મોકલું છું. તે વાંચનાં આપને મારી વત્કિયિત્વ સાહિત્યસેવાનો પરિચય થશે એમ આશા છે. મેં એ



પુસ્તકનું પ્રકાશન જાને જ કહ્યું છે એટલે અત્યારે એ પ્રકાશનના ખર્ચના ખોલ તમે દર્શાવેલો છું. આપ જેવા સાહિત્યમુદારક સોળસો થી ખરીદ કરે અને શાળાઓમાં કે બીજા કોઈ શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં એનો પ્રચાર કરે તો હું એકઠાંથી સત્વર જ મુકન થઈ જઈશ. ભેટક એ મારેની મારી પાત્રતાનો નિર્ણય મારે આપ ઉપર જ છોડવાનો છે. અને અમારે શુભચિન્તના અન્ય પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકારોને આપે યથાર્થ મળ્યા છે તો મને બધા શાનો હોય? મારી મદદ મળતાં મારી સાહિત્યખેતરને જે વેગ અને ઉત્સાહ મળશે તે મારે થયું હું સર્વથા આપનો આભારી રહીશ.

હું નહોં ખાત્રા કે કમઠઈ જવાની સાથે આપને આ નથી લખતો; એ માથે પ્રકાશન ખર્ચનો દિમાખ બીટેલ છે તે જોતા આપને વિદિત થશે. અત્યારે તો મારો હારો અગ્નિજ્વળાં વહેતી લીંડા આ બોળમાથી છૂટવાનો જ છે. જેમાં મિત્રોની સલાહથી પરિચય વગર થયું આપને આ લખવાની વિનય કરી છે તે મદદ દાખા કરશો. પણ તમારો પરિચય શુભચિન્તના સાહિત્ય પ્રત્યે તમારો વાતચત્ત જાળનાર કોને નહિ હોય? તમારો જેવા વખારે દાનવીરો આપણા સાહિત્યસેવામાં નથી એ શુભચિન્તના કમનસીબ છે નહિંતર શુભચિન્તના સાહિત્ય અવસ્થા વિશેષ પ્રતિબાધ જાને. આપને કાંઈ સલાહ આપવી એ મુશ્કેલી મળ્યા, પણ હું અને મારા જેવા અન્ય લેખકો તો હવે છે કે છટકાછટકા પેસા વેદજાને બહારે આપ એક પ્રકાશનસંસ્થા ઊભી કરો અને તેનો સાખ કિચના લેખકોને આપો; કદાચ કે જાદની ખરી જરૂર આપ જેવા કિચના લેખકોને જ છે, જેઓ પ્રતિબિંબ થયા છે તેમની પામે તો બીજાને દરકાર પ્રકાશક જશે અને તે કહેશે તેવી શરતો રજીસ્ટરશે.

મેં જે પ્રકાશકને ત્યાં મારો મશ્વરો મૂક વેચવા મકથો હતો તેનો જે પત્ર આપ્યો તેની નકલ આ સાથે મોકલી છે. તે પરથી અમારા જેવા લેખકોની કેવી દરદ છે તેનો કોઈક ખ્યાલ આપને આવી શકશે.

આપનું સાહિત્ય તરફનું મમત પ્રતિદિન વધતું રહે અને તેથી શુભચિન્તના સાહિત્ય વિશેષ મનસિ મેળવે એમ હજીલો,

હું જુ. શુભચિન્તના સાહિત્યનો એક નમ્ર લેખક.

પથવદન

[પત્ર ૪ થી.]

શ. કવિ પંચવદન જોગ.

તમારો પત્ર તથા તે સાથે મોકલેલી બધી વિનય મળી છે. પુસ્તકો અને અન્યકારોને મદદ કરવામાં જોશી જાને નિર્ણય કરવા નથી. પણ એમના પરિચિત અને મોહીઓ

વાંચવામાં રસ લેનારા બેપાંચ મૃદસ્થોના અભિપ્રાય પૂછાવે છે. તમે એક જ ચોપડી મોકલી હતી એટલે બધાને પૂછાવવું અનુકૂળ પડ્યું નથી. પણ અહિં જ રહેતા તેમના એક મિત્ર શ્રી. લક્ષ્મણસિંહ જેઓ અંગ્રેની મ્યુનિસિપાલિટીમાં સભ્ય છે તેમના અભિપ્રાય માટે મોકલતાં, તેમનો અભિપ્રાય મદદ માટે ન આવવાથી તમને કાંઈ પણ મદદ થઈ શકે તેમ નથી તે જાણ્યો. છતાં આતું કાંઈ તમારે છપાવવું હોય તો અર્પણપત્રિકાનો વિચાર કરીને પહેલેથી જાણાવવું. વળી અંગ્રેની એક ગુજરાતી સભાના મંત્રીને પૂછતાં તેઓ પણ તમારા વિષે કાંઈ જાણતા નથી. તેમની કાચબેરીમાં પણ તમારું પુસ્તક છે નહીં. માટે વ્યાસુધી તમે પોતે કાંઈ જાણીતા ન ચાઓ ત્યાંસુધી તમને શેઠશ્રી તરફથી કાંઈ પણ આર્થિક મદદ મળી શકે તેમ નથી તે જાણ્યો. આ બાબતમાં હવે વિશેષ પત્રવ્યવહાર કરવાની જરૂર નથી.

શ્રી. ચોપાળજી અંબારામ,

શ્રી પૂનમગંગાલના સેક્રેટરી.

[ પત્ર ૫ એ ]

શ્રી. બાઈ,

તારા તરફથી ઘણા વખત ચર્ચા પત્ર નથી તો ચિંતા થાય છે માટે તરત કામળ લખજો. ગઈ કાલે જ શશીની પહેલી વર્ષગાંઠ ગઈ અને એને બીજું વરસ શરૂ થયું છે. હવે તું હવે ત્યારે એને અને એની માને મોકલાવી આપું. અહીં તેજા આવવાનો નકામો ખર્ચ કરીશ નહિ. મારો વિચાર તો હમણું અહિં જ રહેવાનો છે.

બીજી એક ખસ બાબત જાણવાની કે પરમોત્તમ કાકા તેમના સવાબસો રૂપિયાની ઉપરાણી કરવા આવ્યા હતા. અને હવે તું કમાતો થયો છે એટલે નકામું એમનું દેવું રાખી વ્યાજ ચડાવવું નહિં એમ કહેતા ગયા છે. તેમાં હોદસો રૂપિયા તો આપજો વડુના સીમન્ત વખતે લીધેલા અને આજે શશીને પણ એક વરસ પૂરું થઈ ગયું છતાં તે આપજો આપી શક્યાં નથી. શહેરમાં સાચીને રહેવું અને બનતી કરકસર કરવી.

તેં છાપેલી ચોપડી મોકલી હતી તે તો જાહેન એને સારાંથી ચાર દલાલ આવી હતી તે લાભ ગઈ છે. મેં તો તારે કામની હશે એમ ધારીને સાચી રાખી હતી. ચોપડીઓમાં તો બહુવા માટે વેદનો ખર્ચ કરવો પડે. પણ બાઈ. વુની ચોપડીઓ મળતી હોય તો લેવી કે ખર્ચમાં બચત થાય. તું સમજુ છે એટલે વધારે લખવાની જરૂર નથી. ભગવાન આપજોને સારો સ્થિતિ દેખાડશે. અહિંના તારા બાઈઓ તો તારા ખુશ વખાણ કરે છે. કામળનો જ્યાં જાણી લખજો.

શ્રી. તારી માતુશીનાં આશીર્વાદ

## શ્રમજીવીનું સવાર

: ધ્રુવ :

હવે પોઢયા જાગેને મહાત્મા માણીયા !  
 લોડી સમજાની કૃષ્ટિના તાર, ઘેરાતો પોઢાર, મુણે દે સોસો શાંખના.  
 ખ્યારી પાછલા પોઢારની નિંદરા !  
 બાલું છું તારાં પ્રેમનાં પૂર, રવિવાર દર, લાચાર છું લાડણી !  
 વીસ, થયો વસંતના વાવસ !  
 હુંથી હયો ને ધનિકનાં ધામ, નથી અહીં કામ, હોશનીઆ ઘેરાય છે.  
 વનની વારે વળે દે મહાત્મા પંખીયાં !  
 ધણું ગમે તમારું માણું, મેંધું થયે બાગ, હવે ના પોપાવ છે  
 મહાત્મા જવનાં બાબીદારજી લામિની !  
 ઉઠાઉઠો શ્રીવી ગઈ રાત, થવા આવ્યા સાન, મિલે મોડુ થાય છે.  
 ત્હમે બાગ મુવાડોને પારજો,  
 એને કરવી છોડો હવે દોડિ, બનાવોને દોડી, માનેરે મહાત્મા માણી !  
 ત્હમે એણું અતિથિ ! ના લાવયો,  
 મણુંધણું તમોમણી માન, છતાં રહેતું બાન પળે દે પળે પેટનું.  
 ત્હમે કોપયો ના કોટિ-અર્થ !  
 કુધિર આપીને રાંડસો હેવા, જવા દોને દેવા ! સેવા દે કરશે સંગિની.  
 બાઈસિકલ ! બાઈ દે ત્હારા હાથમાં,  
 ગાડી ઉપરીની આગળ દોડે, હવે ત્હારે જોળે, મહારી દે પવનાવાડી !  
 છેડીછેડી કોઠામણી કંચના !  
 ઉડા સાચા જીવનના રંગ, તમોમણી સંગ, દિને દે મહારે દોઢાડા  
 હવે ચિતડે ચમકો દે વંતર આંકડા,  
 ચમકોચમકો મહેરેલાટુ હાથ, ભુડા જીવન ચામ, ખેરોરે પારી રવિવાર.

શ્રમજીવીકે જરૂરિયાત

૧. 'શ્રમજીવીકે જરૂરિયાત' એ સાચ.

૨. બાઈ :

# પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળા

(શ્રી. નર્મદસંભારક વ્યાખ્યાનમાળા)

## ગુજરાતનો ઇતિહાસ

કર્ણદેવ પહેલો-(વિ. સં. ૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦)

દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી

કર્ણના પ્રકરણમાં પ્રથમો કોઈવાર કેટલું આણું કરે છે એનો દાખલો જોવા મળે છે. દ્વિપ્રકરમાં તો કર્ણના કોઈપણ પરાક્રમનું વર્ણન કરેલું નથી. સ્વાભાવિક રીતે દ્વિપ્રકરના મન આગળ પોતાના આશપદાતા સિદ્ધરાજના જન્મની વાત થયું મદત્ત ધારણ કરે છે અને તેથી કર્ણનાં મીનળદેવી સાથેનાં લગ્નના પ્રસંગના અને સિદ્ધરાજના જન્મ-ઉછેર વગેરેના વર્ણન તરફ જ એ વળી જાય છે. આ રીતે કર્ણની ઉપેક્ષા થઈ છે. પાછળથી પ્ર. ચિં.કારે આગ્રા બીણને દરગમ્યાની તથા કર્ણાવની સ્થાપ્તાની વાત લખીને કર્ણનો થોડો ઉદ્ધાર કર્યો છે (પ. ૧૧૫-૧૧૬) અને મું. ઓ.માં કર્ણ વિશે આ બે જ વાત લખી છે (પ. ૧૭૭-૧૭૮).

પણ કર્ણનો કાળ ખરી રીતે એવો બતાવવાનું નથી. એના પોતાના મું. ગ્રંથ દીગર લખાયા પછી મળી આવેલા એક તામ્રપત્રથી કર્ણનું પ્રથમમાં ન કર્ણ દેવા છતાં સૌથી મોટું પરાક્રમ જનજુવાનું સાધન મળ્યું છે. અને આ પરાક્રમ ને સાદનો વિગ્રહ. પણ અહીં થોડો પૂર્વ ઇતિહાસ યાદ કરવો પડશે.

આગળ સમયમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજાએ તાલે લગમગ આણું ગુજરાત હતું અને તેઓ દરિયુ ગુજરાત કે કાટમાં રાજ્યાની રાખીને રાજ્ય કરતા હોવાથી આખા ગુજરાતને કાટ મંડળ પણ કહેતા (મુન્શી હ. એ. મ. ૧૪ પ. ૧૯૬ તથા એ. હ. મ. ૭ પ. ૪૬)

અને આ સમૂહ સત્તા મંજૂરાત્મા સંસ્થાઓના આરંભ સુધી વિસ્તારત હતી, એ તો ચોક્કસ છે. પછી મંજૂરાત્મા સમયમા સાદમા દર્શાવના, સમૂહ પછી થયેલા સત્તાધીસ આયુક્ય તૈલવના મહા મંડલેશ્વર બારપણુ સંસ્થ હતુ એમ હયાથય (સ. ૫) ક્રાંતિશીલુદી (સ. ૨ નો. ૩.) સુ. સ. (સ. ૨ નો. ૫) વચેરેના હસ્તેએથી તથા એ બારપણ પૌત્ર ક્રાંતિશીલુદી શક સં. ૭૪૧ (વિ. સ. ૧૦૭૫)ના એરથાણુના લેખથી ચોક્કસ જણાય છે. (જુઓ વીએના ઓ. જ. મ. ૭ ૧. ૮૮) આ બારપણે મૂળરત્તે હસાએ હોવાનું ઉપર કહેલા પ્રત્યેક કહે છે. પણ એ કથતા સાચાં હોય તો પણ એનો અર્થ એકી આયેલા દુસ્મનને મૂળરત્તે પાછો કાઢે એમ જ કરેલો પડેલો પ્ર. વિ. (પ. ૪૫) ના વર્ણનને તો એવો સ્પષ્ટ અર્થ છે જ: અને સાદ દેશ મળરાજ પછી બહુ વખત સુધી બારપણના વંશનેના હાથમાં હતો એ હકીકતથી પણ એ જ નિશ્ચય થાય છે.

મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે મળરાજથી લાઠ છતી શકાય તહેતુ એટલુ જ નહિ પણ મળરાજ પછી બીમહેત સુધીના રાજાઓ લટને છતી શકયા નહોતા. દુર્ગમરાજે ક્રાંતિક પ્રવલ કરેલો પણ નિમ્નજ મયો. કારણ શક સ. ૭૭૨ (વિ. સ. ૧૧૦૬) તુ બારપણી પાંચમી પેઢીના ત્રિવેલ્વનાથજી એરથાણુ તામિવત મળ્યુ છે (પ્રા. ભે. મા. ન. ૭) આ લાટનો વિનય કરીને કાયમ માટે એ પ્રદેશને રાજરાગનો એક ભાગ બનાવી દેવાનુ ખ્યાલે કહ્યુંદેવે કહ્યું. છતાં એ કાયંતુ બાધ પચુ સુચન કોણ પ્રમથમાં નથી. ફક્ત વિ. સં. ૧૧૩૧ ના નવમારી તામિવતથી આ વિનયની આપણને ખબર પડે છે. આ તામિવતમાં લખ્યું છે કે શૈલકુવડુજના સંસ્થમાં તેના મેવક (ત્રાપાદપત્રોપજીવી) અને મહામંડલેશ્વર મોલકી વસના દુર્ગમરાજે લાઠ દેશના તામિવતિશ વિષય (નરસારી હામ્પા)થી નોકવડકમાંનું પમગાગા ગામ રાનમા આપ્યુ છે. (જુઓ મુગ્ધની સાદિશ પરિશદના વિષેઈમાં જાણેશું) પમગાગા તામિવત).

આ દાનપત્રમાં 'વિગયમાન તામિવતિશ વિષય' એ શી રીતે શબ્દો છે એ ઉપરથી તરતમાં એ પ્રદેશને છલો દેવાતુ અનુમાન થાય છે. વળાં આ દાનપત્રથી કહેું લાટનો વિનય કરીને તમા છતાયેલા પ્રદેશની વ્યવસ્થા માટે અધિકારીઓની પચુ નીમચુક કરી દીધી હોવાનું નથી થાય છે.

કહ્યુંદેવે આ લાટના વિનય પછી દક્ષિણના આયુક્ય રાજાની પદ્ધતિ નેધતે ત્રૈલોક્યમજાનું મિત્ર ધારણ કહ્યું હોય એમ માટે અનુમાન છે. આ મિત્ર એના પોતાના સત્તાના વિ. મં. ૧૧૪૮ ના તામિવતમાં (જુઓ એ ઇ. મ. ૧ ૫. ૩૧૨, તથા એના વસાનેના હકીકતું લેખોમાં) મટે છે.

નરિવત્તેશ્વરી રાસે કહ્યુંનાં સગા-સિદ્ધરાજના સમયથી રાજરાગમાં હોવાનું પ્રમથય થતું એટલે સ્થાનવિત રીતે મિત્રરાજની માતાં લખની જામતને રેલ પ્રમથ-લેખકો મદત્ત અપે પણ નરિવત્તેશ્વરી દક્ષિણે જોઇએ તો ઉપર કહેલા લાટના વિનયને લીધે રાજરાગ અને દક્ષિણને સંજય વધે અને દક્ષિણના-એવાના શકમતથી રાજ

જયકેશીની પુત્રી મીનળદેવી સાથે ગુજરાતના રાજાનાં લગ્ન સંભવિત થયાં.

મીનળદેવીના પિતાનું જયકેશી નામ તથા દ્વયાશ્રયમાં એની રાજધાનીનું ચંદ્રપુર નામ એય ઇતિહાસસિદ્ધ છે. (જુઓ દ્વયાશ્રય સ. ૯ શ્લો. ૮૯ થી ૧૭૦ અને પ્ર. ચિં. પૃ. ૧૧૨-૧૧૩ અને મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૭૦, દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૧૩૭, ફ્લીટનું કેનેરીઝ ડીનેસ્ટ્રીઝ પૃ. ૯૧ તથા કદમ્બકુલ પૃ. ૧૬૬ અને પૃ. ૧૭૯) પણ એ લગ્ન કેવી રીતે થયાં તે બાબતનું દ્વયાશ્રય અને પ્ર. ચિં. માં જે વર્ણન મળે છે તેમાં કેટલોક તફાવત છે. પ્ર. ચિં. માં પૂર્વ જન્મના સ્મરણની જે વાત છે તેને તો ચમત્કારક્રોટિની ગણી વિચારક્ષેત્રમાંથી બાદ કરવી પડશે. બાકી જે વૃત્તાન્ત રહ્યો તેમાં મીનળદેવી જાને પિતાનાં માણસો સાથે પાટણ આવે છે, કહ્યું છુપી રીતે તેને જુએ છે અને પછી કહ્યુંને નહિ પરણી શકે તો પોતે બળી મરશે એવી મીનળદેવીની પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને કહ્યું તેને પરણે છે એટલી વાત દ્વયાશ્રય અને પ્ર. ચિં. માં સમાન છે, પણ આવી આકરી પ્રતિજ્ઞા મીનળદેવીને શા માટે લેવી પડી? પ્ર. ચિં.કાર કહે છે કે મીનળદેવી કુરૂપ છે એમ જોઈને કહ્યું એને પરણવાની ના પાડી; દ્વયાશ્રયમાં એ વાત નથી. અને સિદ્ધરાજના આશ્રયમાં રહીને લખનાર એવું લખ્યો પણ શી રીતે શકે?

દંતકથા કેટલી ઓછી વિશ્વાસપાત્ર હોય છે એનો પણ એક દાખરો આ પ્રસંગમાં જોઈ લઈએ. કહ્યુંને મીનળદેવીથી સિદ્ધરાજ નામે પુત્ર થયો એ સર્વમાન્ય છે. પણ સિદ્ધરાજનો જન્મ પાલણપુરમાં થયો હતો એવું રાસમાળા (આ. ૩ પૃ ૧૪૫)માં સ્થાનિક દંતકથાને આધારે કાખંસ સાહેબે લખ્યું છે અને મુંબઈ ગેઝીટીઅર (પૃ. ૧૭૧) માં ઉતાયું છે. પણ એ ખોટું છે કારણ કે સિદ્ધરાજના જન્મ વખતે પાલણપુર શહેર હતું જ નહિ. સિદ્ધરાજના જન્મ પછી લગભગ સો વર્ષે આપુના પરમાર રાજા ધારાવર્ધના ભાઈ પ્રહ્લાદનદેવે પોતાના નામ ઉપરથી પ્રહ્લાદનપુર-પાલણપુર વસાવ્યું છે. (જુઓ પાર્થ પરાક્રમ વ્યાયોગનો ઉપોદ્ધાત તથા 'ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ' ભા. ૧ પૃ. ૭૯).

પંડોશી રાજ્યોના પ્રજાંધો ઘણીવાર કસોટીનું કામ કરે છે તથાપિ પ્રજાંધ કે પ્રશસ્તિનાં કથનોને ઐતિહાસિક કસોટી લગાડીને પારખું કરવાની આવશ્યકતા કેટલી છે એ એય વસ્તુ નીચેના દાખલાથી સ્પષ્ટ થશે.

વિ. સં. ૧૪૬૦ ની આસપાસમાં જૈન સાધુ નમચન્દ્રસૂરિએ હમીર ગઢાકાન્ય નામના કાન્યમાં ચોલાણ હમીરના એક પૂર્વજ દુઃશત્રે કહ્યુંને મારી નાખ્યો અને તેની રાજલક્ષ્મીને પોતે પરણ્યો એમ લખ્યું છે (સ. ૧ શ્લો. ૩૧) અને આ ગ્રન્થમાં તે દંતકથાનો આધાર લેવામાં આવ્યો હશે. ઘણું કરીને દંતકથાને આધારે ગુજરાતના પ્રમુખર્તા રાજશેખરસૂરિ (વિ. સં. ૧૪૦૫) એ દુશત્રદેવે સુર્જનનાના રાજાને બાંધીને તેની પાસે આજમેરમાં જાશ વેંચાવી એમ લખ્યું છે. (જુઓ અનુવિંશતિ પ્રજાંધ કાખંસ સભા સં. પૃ. ૨૬.) જે કે આજમેર ત્યારે રચાયું નહોતું.

આ એય ગ્રન્થમાં સચવાયેલી દંતકથા બીજાકુલ વિશ્વાસપાત્ર નથી. કારણ કે

(૧) દહમીરે મહામાત્ર્યમાં દુર્લભ અને દુઃશર એ એકજ રાજ્યનાં નામ હોવા છતાં બે જુદા રાજ્ય ગણવાની જલ્લ હતી છે.

(૨) અને ચોહાણ કુળના રાજાઓની પ્રથમને અર્ધે અને ઉપરના બેય મન્થો કરતાં દોઢમો અરમો વર્ષ જેટલા જૂના કાળમાં અભાવેલા પૃત્વીરાજવિજયમાં એટલું લખ્યું છે કે “માળવાના રાજા ઉદયસિંહે ઉપર કહેલા દુર્લભ કે દુઃશરના ન્હાના માથા મિદરાજની મદદથી ગુર્જર કણને હરાવ્યો” (સ. ૫ મ્થો. ૭૬-૮૮) અને આ છેલ્લી વાર્તામાં સ્વર્ણશ કેમાય છે કારણ કે માળવા સાથે કણને યુદ્ધ થયું હોવાની વાત બે કે ચુજરાનના દનિદાસના મુખ્ય સાત્તનરૂપ દ્વાયત્રયમાં કે પ્ર. ચિ. માં નથી પણ સૂત્ર સંકીર્તન (સ. ૨ મ્થો. ૨૭)માં તથા મુર્યોત્સવપ્રગટિનમાં (મ્થો. ૨૦) માળવા સાથેના વિગ્રહનું યોદ્ધક સ્મરન છે. અત્યંત ગુજરાતનો લેખક કણું દારી ગયો હતો એમ તો શેનો જ લખે? આ દર્શાવત ત્રણમે વર્ષ પછી ઉપરની દંતકથા બની ગઈ. કારણ કે પ્રસારિતેષ્યોનું એક ધોરણ બીજાની મદદમાં ચોતાનો પ્રસારિતવિષય રાજા હોય અને ને બીજાને વિગ્રહ મેળવ્યો હોય એ વિચલનો વચ મુખ્ય વિગ્રેતાપાત્રનું સ્મરન પણ ક્યાં વગર થતાનું નામકને વ્યાપરે એટલું લગુ. આ ધોરણના અનેક દાખલાઓ પ્રસારિતેષ્યે અને પ્રચલિતમાં મળે છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ-વિ. સ. ૧૧૫૦ થી ૧૧૬૪.

સિદ્ધરાજનો જન્મ થયો ત્યારે એની ઉમ્મર કેવડી હતી એ વિશે પ્રયોગમાં કાંઈક દરોરવાળાં કથનો છે. પણ એના રાજ્યનાં પ્રથમનાં વર્ષોમાં બાબતોએ ઉચ્છ્રાંખલ બતાવી હોવાનો સંભવ છે પણ એમાં કાંઈ વિશેષ તત્ત્વ નથી એટલે સિદ્ધરાજનાં બર્ષરેક-ગિચ્છામિદધી વિચારો આદર્ભ કરેલાં દીક લાગે છે. દ્વાયત્રયમાં (સ. ૧૨ મ્થો. ૫ થી ૮૦) આ મિત્ર મળવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે. રાજસોએ સિદ્ધપુર બાગીને ત્યાં દેવાયત્રને નોકી નાખ્યાની ફરીઆદ કાપિઓ પામેલી સંભળી સિદ્ધરાજ એ રાજસો ઉપર મડી મ્થો. અને બર્ષરેકને દરાવ્યો તથા દમેજ માટે પોતાનું સેવકપત્રું કપ્પલ કરાવી છત્તે રહેવા દીધો. આ બર્ષરેક ને જ સોડકથાએ બાબરો જૂન, અને ઉપર કહેલા મળમાંથી બાબરો જૂનને મિધરા જેકરે રમરાનમાં રાજ ઉપર બેઠાને મંત્રણકિતથી વસા કર્યાની વૈકલ્પિક સિદ્ધરાજનાં મરણ પછી પોણેઓ એકી વર્ષમાં બહુ માત્ર ચઢ મળ (જુઓ ડી. ડી. સ. ૨ મ્થો. ૩૮). એ દર્શાવે એ જમાનાના માનમની અમલારચુબી કસાનો આબાદ દાખલો છે.

સિદ્ધરાજની કારકોદીમાંથી બીજો દાખલો સોડકથામંડી ઐતિહાસિક અંશના પ્રચકરણને દીક સૂચક ગણાય એવો સોરઠવિચયનો લાગ્યો.

ગુજરાતના જ્ઞાતનના પ્રમંથમાં કણું જ છે કે દ્વાયત્રયમાં વિસ્તારથી અપેક્ષા સેવકના સદરિષ્ટ ઉપર મળવને કરેલી અશક્તિ વાતું કલ્પિત માનવું પડે એવાં મળવન ઐતિહાસિક પ્રમાણે છે, અને મળવજ પડીના અને મિધરાજ પુરના પટણના કોઈ

રાજ્યને પણ સોરઠ ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય એવો પુરાવો નથી. કર્ણુદેવે હાલનાં અમદાવાદની જગ્યાએ કર્ણાવતી વસાવ્યું અને એ રીતે સોરઠ જતોનો રસ્તો સરલ બનાવ્યો, અને સિદ્ધરાજે પ્ર-ચિં (૫-૧૩૪) કહે છે તેમ વઢવાણ વગેરે શહેરોમાં કિલ્લાઓ બાંધવી સોરઠ હતવા પ્રયાણ કર્ણુ.

આ સોરઠવિજય સાથે સંકળાપેલ રાણકદેવી-રાખેંગારવાળી દંતકથા અતિ પ્રસિદ્ધ છે અને રાસમાળામાં એનું સામાન્ય રૂપ આપ્યું છે એટલે એ દંતકથા અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી પણ એમાં ઐતિહાસિક અંશ કેટલો છે તે તપાસીએ. રાણકદેવીના જન્મની, ઉછેરની, સિંધરાજે કરેલાં એનાં માગાંની અને જૂનાગઢનો રાખેંગાર એને હરી ગયાની વગેરે દંતકથા અસંભવિત છે એમ જો કે કદી શકાતું નથી પણ એ મૌખિક દંતકથાને દ્રાહ્યપણુ લેખી આધાર નથી, વળી પંજીના બનાવો માટે દંતકથાનો એ બાગ માનવાની આવશ્યકતા જ હોય એવું નથી.

પંજી એ દંતકથાના ખીન્ન અંશમાં જૂનાગઢના રાજવંશીને સિદ્ધરાજ સોસંકીએ પંચાળમાં બીડ્યો અને મોદામાં તરણું લેવરાવી જવા દીધો, આ અપમાનનો બદલો લેવા પાટણનો દરવાજો તોડવાની પ્રતિજ્ઞા તેણે પોતાના પુત્ર ખેંગાર પાસે લેવરાવી. અને ખેંગારે એ પ્રતિજ્ઞાનું સિદ્ધરાજ પાટણમાંથી ગેરહાજર હતો ત્યારે પાટણનો દરવાજો તોડી પાછળ ક્યું. આ માનભંગનો તથા રાણકદેવીને ખેંગાર હરી ગયો હતો એનો બદલો લેવા સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરી એવો દંતકથાનો સાર છે.

જૂનાગઢના રાજાઓનાં નવધણુ, ખેંગાર, નવધણુ વગેરે નામો પાછળથી પણ મળે છે એટલે એમાં ન માનવા જેવું કશું નથી. વળી પ્ર-ચિં. (૫-૧૩૪) અને પ્રભાવક ચરિત (હે-સૂ-પ્રલો ૪૩૦ અને ૪૬૩) માં એય નામો મળે છે. પંજી સિદ્ધરાજે સોરઠ ઉપર એક કરતાં વધારેવાર ચડાઈ કરેલી એટલું જ નહિ પણ સિદ્ધરાજના સૈન્યે પોતાં વારંવાર દાર બાંધેલી એમ પણ ઉપરના એય અન્યોમાં ક્યું છે. અને આ લેખી પુરાવો જોતાં નવધણ પાસે તરણું લેવરાવ્યાની દંતકથા માનવી મુશ્કેલ છે. આ જે અન્યો દરતાં પણ જૂના વખતમાં લખાયેલા એક કરતાં વધારે પ્રમંથોનાં આ પ્રસંગને લગતાં વર્ણનોમાંથી સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને એક જ વખત દરાવ્યો હોય એમ સિદ્ધ થાય છે. પણ સિદ્ધરાજે સોરઠના જે રાજાને દરાવ્યો તેનું નામ શું ? પ્ર-ચિં-નું વર્ણન કાંઈક અસ્પષ્ટ છે. છતાં એમાંથી તો નવધણનું જીન્નું નામ ખેંગાર હોય એવો ખાસ થાય છે. એ ગમે તેમ હોય પણ કૃતિકામુદી (સ-૨ શ્લો-૨૫) ના તથા રેવંતગિરિરાસનાં ૨૫૪ કથનો જોતાં સિદ્ધરાજે જેને દરાવ્યો તેનું નામ ખેંગાર કે ખેંગાર જ હતું એ નિઃસંદેહ પંજી એ નવધણુ પણ કહેવાનો હોય તો જુદી ચાલ.

પાટણનો દરવાજો તોડવાની વાત સામાન્ય દંતકથા લાગે છે. વળી જૂના વખતમાં પરાક્રમી રાજાની એટલામાં મોટી વાસ્તવ્ય રાજ્ય વધારવાની-દિગ્વિજયની. જાતીની જૂમ બધાને એટલે પંજીથી રાજ્ય ઉપર ચડી જવા માટે કોઈ જાનના અંદાજની જરૂર જ નહોતી



મજારી, અત્યારની સાતત્યપૂર્ણ પણે કાંઈ જુવે છે? એકે મિલગમની અડધાના તરીકે તો રાણકદેવીનું હૃદય યવાની કે પાટણનો દવાગે નોડપો હો જરૂર જ નથી.

હવે દંતકથાના સૈાની મનોરમેક બનાવનો વિચાર કરીએ. દંતકથા પ્રમાણે સિદ્ધ ખેંગારને જૂનાગઢ આગળ જ તેના બાણેજ દેશગરીશળના કપડનો લાભ લઇને અને રાણકદેવીને પોતે પાટણ લઈ ગયો. પણ રાણકદેવી માની નહિ અને ઠેવડ નહ આગળ સોગરાનાં સારી થઈ

આ દંતકથામાં કેટલુંક બમણેસુ નથી. કામલા તરીકે પતિ એક રચયો મરી. પછી એ રામ સાંધી, મુઆફરી કરે અને ત્રીજે રોકણે પત્ની સારી થાય એ જુના રિત પ્રમાણે તેમ જ રામની રિપતિનો વિચાર કરતાં સંભવિત નથી.

૧૫મી મિલગમના સમયના વિ. સં. ૧૧૪૬ ના દેહદના ઉત્તીર્ણ લેખમાં ૨ લખ્યું છે કે મુર્જરમંડલના રાજા જયસિંહે સોરઠના અને માળવાના રાજાઓને કે નાખ્યાં દયા :-

શ્રી જયસિંહ દેવોસ્તિ મૂવેગુર્જરમંડલે ।

યેન કારાગુરે રિશ્તો સુરાષ્ટ્રમાલવેશ્વરી ।।

(ધ. એ. ગ્ર. ૧૦ પ. ૧૫૬)

અને એ નિર્ણય પુરાવે જોનાં જેમ માલવાના રાજાને સિદ્ધરાજે કેદમાં નાખી પછી છોડી મુક્યો હોવાનું પ્રમાણનાં અમુક કથનેટી અનુમાન થાય છે તેમ જ સોરઠ રાજાને પણ કેદમાં નાખ્યા પછી છોડી મુક્યો હશે એમ માનીએ તો સોરઠના રાજા રામી પટણ ગઈ હોય અને પાટણથી વળતાં ગમે તે કારણથી કાંઈ નવુ ધીમાણું થવા ખેંગાર વડવાણ આગળ મરી જતાં ત્યાં સારી થઈ હોય એ સંભવિત છે અને એ હી દંતકથાને એ અંત તથા 'મદ પાટણ દેશ' જેવું સોરઠ પણ સંભવિત અને છે.

અને કીર્તિકેમુરીના 'ખેંગારને દળી નાખ્યો' વિષયવાળા કૌ દાખને એ અર્થ 'ખેંગાર હસગ્યો' એટલો જ રવામાં વાંધો નથી. પાછળથી દંતકથામાં ગડબડ થઈ જાય એમ નમસ્ક નથી. દેશગરીશળની વાત જુ મદત્તની નથી, જો કે પ્ર. વિ. માં એનું સૂચ છે એ જોનાં દંતકથાને એ અંત સં. ૧૩૬૧ એટલો જુને માનવો પડશે.

સોરઠના વિજયને પાટણના રાજાને મદુ મદત્તનો ગણ્યો હોય એમ દેખાતું નથી કારણ કે જેમ માળવાના વિજયથી સિંધરાજે અવનીનાથનું નિરૂદ પારણ 'કયું' છે તેમ સોરઠના વિજયથી કાંઈ નિરૂદ પારણ કયું નથી. દર્શાવમાં પણ સિંધરાજના વર્ણનમાં એનો બીલકલ નિરૂદ નથી. માત્ર અમરજીમાં જેમકે મજાપમિલકુ : સૌરાષ્ટ્રના એ રીને કામલો આપ્યો છે. પણ સોરઠમાં આ વિજય મદત્તને ગણ્યો હશે. કારણ કે ત્યાં આ વિજયની તારિખથી સિદ્ધ સંવત આપ્યો છે. આ સંવતની પ્રતિ કૌરથી સં. ૧૧૦૦ માં સિંધરાજ સૌરાષ્ટ્રનાં દેશનું અનુમાન થાય છે.

## સિધ્ધરાજનો માણવ વિજય.

જે વિજયથી સિધ્ધરાજે અવંતીનાથનું શિરદા ધારણ કર્યું અને ગુજરાતે સામ્રાજ્ય મેળવ્યાનો સર્ગવં સંતોષ અનુભવ્યો એ માળવાના વિજયની કથા બધા પ્રબંધોમાં ઓછાં વધુ વિસ્તારથી હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ માળવાના વિજયથી ગુજરાતને કેટલો લાભ થયો એનો સાચો ખ્યાલ ક્યારેય સાહેબ, મું. ગે. ના લેખક વગેરે જૂના ઇતિહાસલેખકોને નહોતો આવ્યો. પણ મળરાજની કારકીર્દી વર્ણવતાં વિ. સં. ૧૦૫૩ ના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ ધ્વજના જે ઉક્તિથી લેખનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે લેખમાં મુંજે મળરાજને હરાવ્યો હોવાની વાત સાથે મેવાડની રાજધાની આગ્રાને ભાંગ્યાની વાત પણ છે. (જુઓ એ લેખનો શ્લોક ૧૦ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ લેખાંક-૩૧૮) આ દારને પરિણામે મેવાડનો કેટલોક ભાગ માળવાના રાજના હાથમાં આવ્યો તે છેક સિદ્ધરાજના સમકાલીન-અને જોને સિધ્ધરાજે હરાવીને કેદ કર્યો તે યશોવર્મા રાજના વખત સુધી માળવાને તાબે જ રહ્યો હતો. રાજ બોજ તો ધણીવાર ચિતોડમાં જઈને રહેતો અને ત્યાં તેણે ત્રિભુવનનારાયણ અથવા બોજ જગતી નામનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. અને સિધ્ધરાજે યશોવર્માને હરાવતાં માળવાના કેટલાક ભાગ સાથે ચિતોડ, હુંગરપુર અને વાંસવાડનો મુલક પણ સિધ્ધરાજને તાબે આવ્યો અને આના પુરાવામાં દંતકથા કે કોઈ પ્રબંધનું અસ્પષ્ટ કે સ્પષ્ટ કથન નથી પણ ઉજ્જૈનમાંથી સં. ૧૧૮૫ ની જેઠ વદ ૧૪ ને ગુરુવારનો ઉક્તિથી લેખ મળ્યો (પુરાતત્ત્વ પુ. ૪ અં. ૧-૨ માં શ્રી ડીરકલકરનો લેખ) છે જેમાં અણહિલ પામ્થુના મહારાજાધિરાજ સિધ્ધચક્રવર્તી, અવંતીનાથ, ત્રિભુવનગંડ બર્બરકનિષ્ઠુ શ્રી જયસિંહદેવે માળવાના રાજા શ્રી યશોવર્માને છતીને તેના અવંતીમંડળ ઉપર પોતાના નાગરકુળના મહામાત્ય દાદાકના પુત્ર મહાદેવને અધિકારી (સુબો) નીમ્યો હોવાનું સ્પષ્ટ કથન છે. આ ઉપરાંત વાંસવાડ રાજના તત્ત્વવાડા ગામમાં ગણપતિની મૂર્તિ નીચેથી એક સ્થિત સાલ વગરનો સિધ્ધરાજની હકુમત સ્થપતો લેખ શ્રી ગૌ. હી. ઓઝાને મળ્યો છે. ખરી રીતે શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝાએ જ ચિતોડ-મેવાડના આ ભાગ ઉપર ગુજરાતની સત્તા હોવાની વાત પુક્તી પ્રસિધ્ધ કરી છે. (જુઓ પ્રસ્થાન પુ. ૯ અં. ૩ પૃ-૧૭૬)

માળવાના વિજયથી ગુજરાતમાં પુષ્કળ સમૃદ્ધિ આવી, સૂયળ સમૃદ્ધિ જ નહિ પણ માળવાના મુંજ-બોજનો વિદાયેમ પણ ગુજરાતમાં આવ્યો અને ગુજરાતમાં સંસ્કૃતવિદ્યાના પ્રચારને બારે ઉત્તેજન આવ્યું. (જુઓ હેમચન્દ્રની વ્યાકરણ રચનાની કથા પ્ર. ચિં. ૫. ૧૨૬ થી ૧૨૮ તથા પ્ર. ચ. હે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૯૬ થી ૧૧૫).

અત્યાર સુધી ઘણા ખરા દાખલાઓ દંતકથા ભૌમિક અથવા પ્રબંધોક્તમાંથી ઉક્તિથી લેખોની મદદ વડે ઐતિહાસિક અંશ શોધવાના જોયા છે. હવે એક દાખલો એથી ઉચ્ચો એટલે ઉક્તિથી લેખનાં અતિ સંક્ષિપ્ત કથનને અન્ય લેખો કે પ્રબંધોની મદદથી ઉકેલવાનો જોઈએ.

ઉપર સોરઠવિજય પ્રસંગમાં ટાકેલા રોહિતા લેખમાં લખ્યું છે કે “સિદ્ધરાજે બીજા પણ સિન્ધુરાજ વગેરે રાજાઓને ઉમેડી નાખ્યા અને ઉત્તરના રાજાઓ પાસે પોતાની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરાવી.” (ઈ. એ. મ. પૃ. ૧૫૮),

આ લેખ સિવાય સિન્ધુરાજને હાંમેરી નાખ્યાની વાત ફક્ત મમકાલીન ગાંધી વાઙ્મયમાંકાર (પ. ૪ શ્લો. ૧૨૬)ના તથા પાઠ્યના પ્રમુખકારોમાંથી એક સોમેશ્વર બ 'સિન્ધુપતિને બાંધો' (કી. કી. ૨ શ્લો. ૨૫ તથા સુરયોગસવ સ. ૧૪ શ્લો. ૨૨) એ રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આધુનિક ઇતિહાસવેપદામાના ઉદ્ધાર થી, જો. હી. ઓગ્ર આ ઉલ્લેખ ઉતારીને જ અટકી નાખ છે, પણ આ સિન્ધુરાજ કોણ તેનો ખુલાસો કરતા નથી. પરંતુ પદોશી રાજ્યોના ઉદ્ભવે લેખો જોતાં પિ. સં. ૧૨૨૮ ના કિરાડના લેખમાં સિદ્ધરાજની કૃપાથી જરમાર સોમેશ્વરને સિદ્ધરાજપુત્ર રાજ્ય પાછું મળ્યુ તે સિન્ધુરાજ-પુત્રનો રાજા અહીં ઉદ્દિષ્ટ હોવો જોઈએ (જુઓ રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ ખ. ૧ પ ૧૮૩ ના ટિ. માં કિરાડનો લેખ) ૫૩ી ઉપર ઉત્તરના રાજાઓ પાસે આતા પળાવી એમ લખ્યું છે તે ઉત્તરના રાજાઓ કયા? નાકેલના ચોદાણુ રાજાઓએ તેા રુજરાતના રાજાઓનું સામન્તપદ ધણુ વખતથી રચીકાયું હતું નહોતવને ચોદાણુ આસરાજ તેા સામન્ત તરીકે માળખા ઉપરની ચપ્પામાં સાથે હતો. એટલે અજમેરનો ચોદાણુ રાજા વિનશિત હતો એમ માનવું પડશે. હતે સિદ્ધરાજના વખતમાં અજમેર વખાવનાર અન્યદેવનો પુત્ર અજસદેવ અજમેરનો રાજા હતો, અને મેરુતમ તથા સોમેશ્વર દોહદના લેખના ઉપર ઉનારેલા વચનનો ખુલાસો કરતા કહે છે કે "રતપાદવક્ષનો રાજા નથી મર્યો અને તેથી સિદ્ધરાજે તેને પોતાની પુત્રી પરણાવી" (જુઓ પ્ર. પિ. પ. ૧૧૧ અને કી. કી. સ ૨ શ્લો. ૨૭ થી ૨૯) સિદ્ધરાજે આ ચોદાણુ રાજાને કાંચનદેઈ નામની દોકરી આપેલી એ હકીકત ચોદાણુના પુત્રના કાવ્ય-પદ્ધતિગચિત્તની રીકમાં પણ છે. ૫૫ી સાબરના એક કુવામાંથી સિદ્ધરાજનો ઉકોણું લેખ મળ્યો છે એટલે સહેકતુ ધારણુ રહેતું નથી. પણ સિધ્ધરાજ દોકરી આપે છે અને શાકબરીવિત્તવને મવં પોતાનાં મિત્રમાં લેતો નથી-જ્યારે કુવાર-પદ લે છે એ બધુ જોતાં ચોદાણુ સાથે સિધ્ધરાજે મેચીસખખ બાંધીને સ્તોત્ર રાખ્યો હતો એમ લાગે છે.

### અન્ય સૂત્રી.

૧ દયાગચ, ૨ પ્રમુખચિંતામણિ (પ. પિ.) ૩ રાસમાળા, ૪ મુખ્ય એઝીરીઅર (મું. મે.) ૫ ૧ બા ૧૦ ૫ ઇન્ડીઅન એન્ડીકેવરી (ઇ. એ.) ૬ એપીકોશીઆ ઇન્ડીકા (એ. ઇ.) ૭ કીર્તિ કોમુદી (કી. કી.), ૮ સુત્રમંકીર્તન (જી. સં.), ૯ રીએના ઓરી. એન્ડસ જર્નલ (વી. એ. જી.), ૧૦ પ્રાચીન લેખમાળા (પી. લે. મા.), ૧૧ સુરતની શાલિય પરિષદને રિપોર્ટ, ૧૨ ઇલિજબે ૫૨ સમયનો ઇતિહાસ, ૧૩ રૂઝીડનું કેનેરીક ડીનેરગીઝ, ૧૪ ઇન્ડિયન, ૧૫ પાદપગકમ વ્યાખ્યા, ૧૬ આરત કે પ્રાચીન રાજવંશ બા. ૧, ૧૭ હમીર ખદાકામ્, ૧૮ અનુવિંકલિયમ, ૧૯ ૫૫વીગચિત્ત, ૨૦ સુરયોગસવ, ૨૧ રેવતમિત્ર રાજ્ય, ૨૨ રબારાચરિત, ૨૩ રાચીન જીવનવેખમંકે, ૨૪ કુગનક પ. ૪ અં. ૧, ૨, ૨૫ પ્રધાન પૂ ૫ અં. ૩, ૨૬ નાખસકાંકાર, ૨૭ રાજપૂતનેકા ઇતિહાસ અં. ૧.

# સાગરસુત

દુર્ગરશી સંપદ

## અ

જે નાળીચર પુનેમ હતી. તથા મહિના મુધી વહાણો માંડવીને ખાડે ચોમાસું મહાવ્રતાં પડ્યાં હતાં. નવ મહિના મુધી ચોમાસું તોફાનો અને ઝંઝવાતોથી બચવા બંદરની બંદર સહિસત્રામત નાંગર્યાં હતાં. નવી વાટો<sup>૨</sup> નાંખી છુડ<sup>૩</sup> (Caulking) કરવામાં આવી હતી. ધામત<sup>૪</sup> (Leakage) અટકાવવામાં આવી હતી. વહાણોને ખૂબ ધસો તે ઉપર ચોપડ<sup>૫</sup> (Painting) કરવામાં આવી હતી. ચીકડી<sup>૬</sup> (fish oil) અને સામ<sup>૭</sup> (Tallow) ની મખ<sup>૮</sup> બનાવી વહાણોને લગાડવામાં આવી હતી. નવી આગાદ<sup>૯</sup> કરવામાં આવી હતી. મરોને પણ ધીંગડાથામડ કરી નવાં બનાવ્યાં હતાં. આવશ્ય મુદ ૧૫ નું સાદું મુદુનું હતું. દરિયાઈ ચાંચીઆઓથી બચવા અને રક્ષણ મેળવવા પાંચ વહાણોનો સમૂહ બેગોજ આફ્રિકા તરફ આજે જોરી મહારાજે કારેકાં શુભ મુહૂર્તમાં રવાના થયો.

અદ્યમી સદીમાં હિંદનો આફ્રિકા સાથે મોટો વેપાર હતો, જંગબાર, મોંબાસા, દારેસલામ, મોંબાબીક, બેરા, મીડીદાની અને ટેક એશીયોનીઆં મુધી હિંદીઓ પડ્યા પાથર્યા હતા. નાના ગામડાઓમાં પણ તેમની દુકાનો હતી. મોટા ગામોમાં અનેક દુકાનો હતી, મોટાં શહેરોમાં અનેક શુભરાની વેપારી પેદીઓ હતી. જંગબારથી લવીંગ, કોપરંગ, હાથીદાંત, રાજન અને શુભરાઓ આવતી. હિંદથી રેશમ, મીઠું, કપડું, કંઠલરી અને કાચનો સામાન ચડતો હતો. હિંદના મોટા વેપારીઓએ આફ્રિકામાં અદ્યમી સદીમાં જ ધામા નાંખ્યા હતા. એમણે ત્યાં અદ્યમી લક્ષી અને યશ મેળવ્યા હતા. મુઝતાનોના સ્વતંત્ર મમયમાં એમના ઉપર રાજ્યકર્તાનાં ચારે હાથો હતા. મુઝતાનોના હાથમાં મોટું સામ્રાજ્ય હતું. કચ્છ તથા નાણુખાનું હિંદીઓને સોંપેલું હતું.

વહાણોએ દારકા બેટ તરફ પ્રથમ નાંગર નાંખ્યાં. અનુકૂળ પવન જોઈ ત્યાંથી નીકળી પડ્યાં. આ આખો અખાત દરિયાવી હુમરા (ચાંચીઆઓ) થી ભરેલો હતો. વાઘેર ચાંચીઆઓનાં વહાણો ચારે તરફ દરિયામાં ધ્રુમતાં હતાં. પરંતુ કચ્છી વહાણો

૧ સફર-૨ સાંધામાં નાંખવાની રીત-વઢો ૩ સાંધામાં પાણી ન આવે તે મઢિ વઢો નાંખવી. ૪ પાણી ઝરવું. ૫ તેજરંગ જમાવવા. ૬ ચીકડી-માછલીનું તેજ ૭ સામ-ચરખી ૮ મખ-મિશ્રણ. ૯ આળાદ-રસારસી.

ઉપર કોઈ હાથ નાંખવા એ વાર વિચાર કરવું. દરેક વડાજીમાં અંગ્રેજી તોપો, પુષ્કળ ખારક (ફાઈગોશી) અને સરસ હથિયારો હતાં.

નાવિકો કુશળ લડવાયા હતા. એમના ઉપર હાથ નાંખવો એ ચાવીઆંગોને એમના કારક લાગતું હતું.

પાંચે વહાણોએ અરબી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કર્યો. અખાન-ન પ્રસિદ્ધ ચાવીઆ કોઈપણ વડાજીને આદિ સ્થાપના જવા દે તેમ નહોતા. પરંતુ કચ્છી વડાજીનાં પ્રારંભથી દરેક ચાવીઆ યાકેફ હોતો. એ વડાજી ઉપર જૂનકાળમાં ઠગલા દુનકાઓ પ્રાણીકાતક નીવડ્યા હતા. એટલે વડાજીના સમદને રપણ કરવા પડેલા તેઓ ઉંડા વિચાર કરતા અખાન વડાની વડાજી આગળ વધ્યા. હવા ખુશનુમા હતી.

વડાજી હોલનપમાં નાંખવો મેળો જળી મફરો કરી આવેલું વડાજી હતું. કોઈ નજર ચૂકી અથવા અકસ્માતથી નેમા એક ખાલુથી ઘામન (leakage) થતું હતું. આ વાત તરફ લક્ષ ન એચામાની. બંદરીઆમાં (વડાજીના અકરના બાગમાં) પાણી ભરાયું. ચતુર નાવિકોએ તાત્કાલિક ઉપાય લીધા. પરંતુ ધામન (leakage) અટક્યું નહિ. તરતજ વડાજીને રોજનદમાં બંદરમાં લઈ જઈ અરમન કુલવમાં આવી. મગમન કરવામાં આવે દિવસો નીકળી ગયા.

મીનાં ચાર વહાણો આગળ નીકળી ગયાં હતાં. હોલનપમાં એ તેમને પકડી પાડ્યા ખર્ચા કરો ચાલ્યાં. પરંતુ અનકૂળ પરિણામ અખાને એની મુગદ બર આવી નહિ. હવે પાંચ ફરતું કે આગળ વધતું એ મોરો સવાજ એવાને મન થઈ પડ્યો. તેણે પોતાના માર્ગનીચાને પૂછ્યું.

ગંક કરસાં વેસાં !

જનુરમાં બાર ફેશાને હોલનપમાંની સમને મેળુ મારે ! અસાં હાથમાં ખેંચાં પડેથી નથી." મુઉં હાથ નાંખી વેચે જવાખ આપો.

મેળે જવાઈ હોતો, ઉપરે પ્રાંડ પરંતુ ડિમન, સાદમ, પીરન અને અનુબન ખૂબ મેળાયાં હતાં. હા વરસની નાની ઉમરે સમુદ્રનાં ખારા પાણી પીવાં શરૂ થયાં હતાં તે આજ ચાવીશની ઉમરે અનેક સમુદ્રોને તેણે આમેલીઆની પેઠે ખૂલી નાખ્યાં હતાં. તેની અંધામાં ગરુડની આંખ જેવું નેજ હતું. તેના હાથમાં હાથીની સુંક જેવું બન હતું. તેના મગજમાં દરેક બંદરે પહોંચવાના દરિયાઈ દિશાઓ અર્થાં પડ્યા હતા. શીરઝીએલીન મનકરે ઉપર મેંકરી ફરી તે સરસ ચોળકાંજ બન્યો. દંતો આજન ચાવીઆઓ આવે અને હાથમાં નાખી તથાવો લઈ તે લડ્યો હતો. ફેશપરેટની બળાઓ અને સેવરેવર તથા વેપારથી તે રાકેફ હતો, અમરેક સુન શામરમાં જ પાચો પથથો રહેતો હતો. વડાજી અખાનની કળમાં એકાં હતો. અનેક વખતે તેણી સાચર સમી તેણે અપોડીમાં ખર્ચો હતો.

એણે વહાણને આગળ મારી મુક્યું. એકલ દોડલ વહાણને સાગરમાં અનેક શકરાઓ બેઠવા તૈયાર હતાં પરંતુ મેંધાને પોતા ઉપર આત્મવિશ્વાસ હતો. તેના વહાણ ઉપર અત્રેજી તોપો હતી. પુષ્કળ બારદ (દાઝગેજો) હતો. હૃદયમાં નિડરતા અને પોતાના વીશ ખસાસી-ઓના પરાક્રમ ઉપર ભારે અધ્યા હતાં. અનેક-ચાંચીઆઓને તેણે હાથ બતાવ્યા હતા. સાગરનો સત સાગરમાં દેનાથી બીએ ?

દોડતપસાએ એકલી સફર માંડી. અનુકુળ પરને વહાણને ઝપારાખંધ આગળ ધપાવ્યું. આ સાગરનો વિભાગ ભારે જોખમી હતો. મરાઠા ચાંચીઆઓની કરડી આંખ ચારે ગમ ફરતી હતી. દરેક વહાણને આ સાગરમાં ભારે સાવચેતી રાખવી પડતી હતી. મેંધે પશુ કાતરા ઉપર બે છોકરાને સમુદ્રનિરીક્ષણ માટે બેસાડેલાં હતાં.

મધ્યાન્હે સૂર્ય તપતો હતો. સમુદ્રના પાણી સૂર્યના ચળકાટથી સોનેરી થઈ રહ્યાં હતાં. મહાસાગરમાં ચારે તરફ આમ અને પાણીની સપાટી એક થતાં હતાં. વહાણ ઝડપી ચાલે દોડતું હતું.

વહાણ હો-હો-હો-હો હો-કાતરા ઉપરથી છોકરાએ બૂમ નાંખી.

તરત જ મેંધે આયમણી દિશા તરફ મીટ માંડી ક્ષિતિજમાં સામાન્ય આંખને તેજ નડે એવું ઝાંખું ધામું એકાદ ધંચનું આકું આકું સહેજે નજર પડતું હતું. માત્ર અનુ-ભવી આંખ જ પારખી શકે. મેંધે જરા વાર સુધી એની દીક્ષાસ જોઈ.

વહાણ હો-ઓ ઓ ઓ-કાતરીઆ ઉપર બેઠેલા બીજા છોકરાએ બૂમ નાંખી.

મેંધે બીજી તરફ બીજા વહાણને આવતું જોયું. તરત જ ભંડારીઆમાંથી દુર્બીન મંગાવવામાં આવ્યું. ઘણીવાર વહાણોનાં રંગટંગ તપાસી તેમની આકૃતિ અને બાંધણી નજી કરવા અનુભવી આંખ અને મગજ કામ કરવા લાગ્યાં. જોરસાં વેલા, ધં મુને ધન લાગતાં નથી. રષ્ટ્રેક જેવી બાંધણી લાગે. ચાંવેલે દુર્બીન લઈ ઝાંણી આંખે ચોડીવાર આવતાં વહાણોને તપાસ્યાં. મેંધામા છ તો માડકણાં સે રષ્ટ્રે તાતીઆ હોય.

મેંધે ફરી દુર્બીન માંડ્યું. ત્રણ વહાણો જુદી જુદી આગ્રુથી ધરયાં આવતાં હતાં. એક વહાણ જરા આગળ હતું.

અરે વેલા, ધં તો ચરણાં છે. એમને મેંધાનાં હાથની મજ ચાખવી. છે આવી નવો કાળમુખાઓ માટીઓ સાથે કામ છે.

મેંધો હડ કરે તેવો નહોતો. તેણે બધાં સડો તંગ કરવા હુકમ આપ્યો. કુવાયંભનો મુખ્ય સડ, ચુસી સડ, ગાલીઓ, કાતરા બધાં તંગ કરવામાં આવ્યાં. એકે એક સડ ચડાવી દેવામાં આવ્યું. વહાણ વચળાવનની પેઠે ઝડપથી દોડવા માંડ્યું. હવે શીઘર અને શીઘરી વચ્ચે દોડતી સરત થઈ. ચાંચીઆના વહાણો ઝડપમાં વેપારી વહાણોથી વધારે

હોય છે. ધામે ધામે સાંજ પડતાં ચાંચીઆના વહાણો રજા થવા માડ્યાં.

કાનડોલ આંગરીઆનો સીકડો આ સમયે સાગરમાં બારે પ્રખાલુમાં હતો. એની સાથે કોઈ ટકી શકતું નહિ. અંગ્રેજ વહાણોને પણ તેણે મુખપ્રમાં દાખલ થતાં પકડી પાડ્યાં હતાં. એ અંગ્રેજ વહાણોને તેણે સીકરૂ આપી પકડી લીધા હતાં. ચાંચીઆ જગનમાં તેની નિર્દયતા, યુદ્ધ કૌશલ્ય, શોષવૃત્તિ અને વિકૃત અદિતીય હતા બધા બધાં નાવીકોને એના નામથી ધ્રુવરો ધ્રુવતી. એનાં હૃદયમાં દયા નહોતી. વહાણો લૂંટી નાવીકોને ખરીદવા કોઈ તૈયાર ન થાય તો તે આજીવન ગ્રામ્યમિત્રી કરાવતો. એ બપોર દૈવ હતો. સામરનો શેતાન હતો.

રાત્રિના ચંદ્રના અભ્યાસમાં સરત ચાલુ રહી. દરિયાદોશનતુ સુકાન હાથમાં લઈ મેથે પોતાનાં ચાપલ અને નાવિકૌશલ્યથી છટકવા મારે મુકિતએ વાપરવા માંડી પવન ઓછો થઇ ગયો. એટલે એણે વારંવાર દિશાઓ બદલી વહાણની ગતિ વાંચવાની હાથ તાલી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ મરણએ પણ સામરનાં કીડા હતા. એઓ સરેશાઈથી પુક મુકે તેવા નહોતા.

બીજા સવારે પણ મરણઆનાં વહાણો જાણ્યે નગરીક આવતાં દેખાયાં. બપોરે એક વહાણ બહુ સમીપ આવી ગયું. મેથે આગે લાગ જવે તો નાનીક મેનો ગણવા. એણે પોતાના વહાણની ગતિ મંદ કરી મુકી સરેલી વાસેરી કરી તે પડ્યે યથા ગયો. એણે સુકાન વેશનાં હાથમાં આપ્યું. પોતે અંગ્રેજ તોપની મોટી—મોટા ઉપર બારિસું કપડું છેડી નાંખ્યું. નીચેથી ગોળા અને બારક (છર) મગાવ્યાં. ઢાંચી ઢાંચીને પોતાને હાથે તોપનાં છરગોળા બપો. વહાણની ગતિ હવે તરફ મદ યથા ગઇ હતી. મેથે માથમે બહુ જ સ્થિર દૃષ્ટિથી તોપની નેમ તાજા. દસ મીનીટો સુધી તેણે તોપની નેમને બચતર તાકત કોશિય કરી. અનુભવીના હાથમાં તોપ રમકડું યથા પડી. તેને સતોપ થતાં જ હાથની સળંગની જનમગરી તોપના વીંધમાં છર ઉપરે ચાંચી લીધી. દસ સેકન્ડમાં સરસરસ કરતાં ગોળાઓ મૂલ્યુકત તોપે ઓઢી કાઢ્યા. દવામાં લીંઝાનો ગોળા આંતરીઆનાં વહાણનાં કુચ થઇ આગે અથડાયો.

આ બપોરે મુખના દરએ કુતાર્યંબને હાથમગરી નાંખ્યો. કરસરજ જુમ કરતો કુતાર્યંબ અદર મરકયો. ચાંચીઆઓ વાદરાની બારક કુદી કુદી ઉપર ચડી અમ્લીઆનાં કુતાર્યંબોથી જરા વારમાં રૂની રમત કાંચી કુતાર્યંબને છુટા કર્યો. બારે અવાજ સાથે તે સામરના જળમાં સરી પડ્યો. ચાંચીઆનું વહાણ આડું થઇ ગયું હતું તે હવે સરખું થઈ ગયું હતું પરંતુ હોજનપમાની સન્ધુષ અવશ હવે તેની તાકત નહોતી. જગામાં મરગની પેટ શિકારીને છેડી તેણે પોતાનાં ઘનો અસપર્ધ્યતાથી કચડાવ્યાં.

હવે બીજું વહાણ સમીપ આવી પડેલું હતું. મેથે તેના તરફ ખીટ માંડી હમો હતો. તેણે પોતાનાં હાથમાં લાંબી નળાવળી આરખી બંદૂક ઢાંચી ઢાંચી બરડીને ગળી હતી તે સથા (Doubt) ઉપર મુક મથે. તેણે બંદૂકની મોકઆઈથી નેમ લીધી. જનમગરીના

દાગથી ખંદૂકની ગોળી સુસવાટ કરતાં હવામાં વીંળાઈ. મરાઠા વહાણના સુકાનીનાં માથામાં ગોળીએ પ્રવેશ કર્યો. હાથ લેંચા કરી સુકાની જમીન ઉપર પહોંચ્યો. સુકાન ઉપર અંકુશ ગયાથી વહાણ મોઝાઓનાં જળથી વિસુષ્પ થઈ ગયું. ખીન્ને સુકાની સુકાન પકડી વહાણને ફેરવે અને ગતિમાં મૂકે તે પહેલાં તેા ફગિઆદોલત ધણે દૂર અનુકુળ પવનમાં નીકળી ગયું.

ચાંચીઆના વહાણો પછાત પડ્યાં પરંતુ કેડા છોડ્યો નહિં. એટલામાં સાંજ પડી. આકાશમાંથી ધ્રુમસ વરસવા માંડ્યું. વાતાવરણ ધ્રુમસનાં આઠાં પડદાથી આવરાઈ ગયું. ધીમે ધીમે ધ્રુમસ ઘટ બનવા માંડ્યું. આ ઇશ્વરી મદદ દોલતપસાને બરાબર યોગ્ય સમયે મળી. તેણે દિશા વારંવાર બદલી માર્ગ બદલ્યો. એક દિવસ ધ્રુમસથી આવૃત વાતાવરણમાં કાંઈ દેખાતું નહોતું, ખીન્ને દિવસે સવારે સુર્યે ધ્રુમસ વીખેરી નાંખ્યું. ચાંચીઆઓનાં વહાણો ક્ષિતિજમાં પથ દૃશ્યમાન થતાં નહોતાં. મેથે છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

છડે દિવસે રાત્રે પવન તદ્દન બંધ થઈ ગયો. મેથો માલમ સંથા (tide) ઉપર સુધ્ધ હવાને સુંધવા માંડ્યો. તેના અનુભવી નાકને બીનાસની મુગંધ આવી. આકાશમાં તારાઓ દેખાતા હતા. માત્ર પવન શંકે હતો. વહાણનાં મદો ઉતારી લેવામાં આવ્યાં. માલમ બરા અસ્વસ્થ થયો.

વેલા લેસાં ! કેડે સુકનમે વહાણ હંકાર્યો છે. રામછ લાગ રાંખે. તોફાન મથે ચડ્યો છે. વાયડો (પવન) છેયાં છોકરાં સાથે તુટી પડ્યો.

આમને આમ ચોવીસ કલાક નીકળી ગયા. હજી પવન નીકળ્યો નહોતો. મેથો વારંવાર આકાશ ઉપર મીટ માંડતો હતો. અકસ્માત આકાશમાં એક કાળાં વાદળાંની ઝીણી નાની ટપકી દેખાઈ. ચોડીવારમાં તેને વિકાસ થઈ ચારે તરફ પ્રસરવા માંડી. તેમાં વિજળીના ચમકારા થવા માંડ્યા. ઇશાન ખૂણે ઉડેલી એ વાદળીએ હવે આકાશનો એક ભાગ ઘેરી નાંખ્યો. તેમાં છુટથી આંધી વીજળી થવા માંડી. પવનનો ધીમો ધીમો સુસવાટો વધવા માંડ્યો. આકાશ સાંજે તો બનધોર થઈ ગયું.

હવે શ્રી મહાદેવનાં જૂતાવળ છુટ્યાં હોય એવો દેખાવ થઈ રહ્યો. વિજળી ખુસ્તી ધ્રુમતી તક્તવારની પેઠે ચમકારા મારવા માંડી. તેની પાછળ ગર્ભિણીનાં ગામ પાડે તેવી ગર્જના વાતાવરણને ભરી મુકવા માંડી. મેથજી ઇંદ્રજીની સવારી પણ સાથે જ પધારી. શાંત મોઝાઓ ધીમે ધીમે રૂદ્રપ ધારણ કરવાં લાગ્યાં. હજારો હાથીઓનાં વળવાળાં મોઝાઓ વહાણને મગવરાંની પેઠે ઉલાળવા માંડ્યાં. રક્ષાસની પેઠે વહાણને આમતેમ દગાવવા અને ફેંકવા માંડ્યાં. નાવીકો લાચાર થઈ પડ્યાં, મેથા માલમે પોતાની મદદે વેદાને બોલાવ્યો. સુકાન તેના હાથમાં રહેતું. નહીં બાંને નાવિકાએ હવે સુકાનને પકડી રાખી વહાણને ગતિ આપવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો.

જરાવારમાં સાગરે માઝા મુકી. હવે પવનદેવતા વિચુત ગતિથી ભારે ઝડપથી વટે



ળીઆનાં રૂપે ફેલાઈ ગયો. ગર્જનાઓના બધકર અવાજને, વિજળીના આંછ નાંખે તેવા અમકારા. બારે મેંચેનું એક સાથે આગમન, રાક્ષસી મેળબોધી દેવાસુર સક્રામ જેવો દેખાવ સાગરમાં યથા રહેા, જરાવારમાં સુમન સુખમાંથી તરતરતર કરતુ ધુરંધુ. વહાણુ હવે ગાંડા હાથીની પેઠે અકુશમાંથી છુટક યઈ ગયે ત્યાં ડાલવા લાગ્યુ. મેઘા માલમની આસાથી દરેક હાથમાં આવતી ઝીંજ સાગરમાં હોમી વહાણુને હલકુ કરવામાં આવ્યું. માલના કાચળાઓ ઉપાડી ઉપાડીને ખતારીઓ જળસ્રમાધિ આપના માલ્યા. જરાવારમાં વાહણુમાં ખોરાકોની જાણુઓ અને મીઠાં ખાણુના પાંચો મિલાવ કાંઈ રહ્યુ નહી. સટો પણુ જલમાં હોમી દેવામાં આવ્યાં. મેઘામાલમની આજ્ઞાઓ હવે છુટવા માડી. આજ બધંકર સાગરમાં નારીકા વાંદરાની અજાણવાથી બિચે ચડવા માંડ્યાં

ખતારીઓએ નાની નાની કુસાડોએ મોઢામાં લઈ ઉપર રહેથી આપાદ (રસા રસીઓ) કાપી નાંખી નાના નાના સાકાઓને ધુટાં ફની સાગરમાં હોમવા માલ્યા. યુમી ચંબ કક્ષણી થંબને મોટાં કુવાડાના આધાનથી મેઘામાલમે કાપી નાંખ્યા. તરતર તેને જળમાં પથરાણી દેવામાં આવ્યા. મેઘામાલમ હવે મોટા જાના કુવાચબ પામે આવ્યો. એણે પેલાના હાથોની કંઈ જેવા હાથોથી કુવાડાના બધકર આજ્ઞાત કુવાચંબ ઉપર કરવા માડ્યા જરાવારમાં કુવાચંબ એક તરફ નાખ્યો. તેને વહાણુમાંથી સાગરમાં સગી દેવાયો.

વહાણુ હવે તદન હલકું થઈ ગયું. તે મેળબો ઉપર રચતરહકી તરવા ને ઉઠળવા લાગ્યું. નારીકા બકાને હવે કાંઈ કરવંચ નથી રહ્યુ. રામભરોએ સાગરની દયા ઉપર વહાણુ ઉઠળવા લાગ્યું. ત્રણ દિવસ અને રવિ સુધી નારીકાએ નરકપાતના ભોગની ઉપર આકાશ અને નીચે સમુદમાં ફાળી પો ઉઠળતી વહાણુની કુડી (Hulk) ને મેળબો રચતરહ અંકી તદી બતાવવા માંડ્યાં એક બીજા સાચું ટગર ટગર જેવાં નારીકા બન્યુની જાટ જેવા જામ્યા હમજુઈ કમનગીજ વહાણુ કાંઈ ખગથા સાથે અપઘાતભરી જરી.

ચોથે દિવસે તોફાન નમ્યું. જેટલી જડપથી આવ્યું હતું એટલી જ જડપથી સખી ગયું. ખતારીઓએ છૂરકારાનો દમ પેંચ્યો. અફેદ વાવરો ચડાવી પસાર થતાં વહાણુને આકર્ષવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. જેમ તેમ અને જેતું તેતુ સુધાનને સમાવી વહાણુને સહેજ અંકુશમાં મુક્યું. આખો દિવસ મેઘા માલમે હિસાઓ કરીને રચાનિર્જુવ કરવા નિષ્પ કર્યો. દોઢાવંતની મદદથી એણે આફ્રિકાના કિનારાની વિશામાં વહાણુની કુડીને તરતી સુધી લીધી

આઠમે દિવસે કિનારો દેખાયો. આફ્રિકાના વિદગા કિનારા નવરિક એક ભૂંડની પાસે વહાણુ આવી પહોંચ્યું જાણુપું. સરનાં સાંબો વમર વહાણુની કુડી આગળ બપ તેમ નહોતું. સૌ નારીકા એટનાં રેતાજ કિનારા ઉપર ઉતર્યા. ચોરે દર પાંતોલી નબી રોડોએ ફળી ખવામીઓએ તેના ઉપર મડી ચોચ સ્થાન પચંદ કર્યું. રોડોએની નાંચે બધકર આફ્રિકન જંગમ હતુ દિવસે જથ્થુ ચંચો પ્રકાશ રેખીત થાપ એવી પ્રાડી જાડી દતી. દાનરો વર્તના પ્રાચીન વહેા વેશાવેતીઓથી અગૂર ખેડેખોરોની પેઠે જ્યાં જ્યાં તેના ઉપર બળ

નતનાં પક્ષીઓ ગાન કરતાં બેઠાં હતાં. સેંકડો વાંદરાના જુથો ફીલફીલાટ કરતાં ડાળીઓ ઉપર નાચતાં હતાં.

ચક્રોર અને અનુભવી મેઘા માથમે આની પરિસ્થિતિ સમજી લીધી. તેણે યોગ્ય જાંચી જગ્યા પસંદ કરી નાવિકોને સુકી ડાળીઓનો ઢગસો કરવા જણાવ્યું. સાંજ પડતાં ડુંગર જેવો ભારે ઢગ થઇ ગયો. મોટું તાપણું કદી ખસાસીઓએ રાત્રિ પસાર કરો. તથા જણાવે વારાફરતી ચોકી કરવા રાખ્યા. આખી રાત્રિ હિંસક પશુઓના ભયંકર અવાજથી જંગલી બની ગઇ. થાકેલા ખસાસીઓએ રાત્રિના આરામ લઇ ખૂબ નિદ્રા કરી. એમને પહેલી રાત્રિના કોઇએ રંગડયા નહિ.

બીજી સવારે તેઓએ એક ગુફા શોધી કાઢી. સાગરનાં પાણી ઓટમાં ખૂબ ઓસરી ગયાં. વહાણનું ખોખું સુકી જમીન ઉપર પડ્યું. તરતજ નાવિકોએ જઇ હથિયારો, દારૂગોળો, સુધારકામનાં હથિયારો અને બીજી ખાવાની વસ્તુઓના મોટા ભારા બાંધી કિનારે લાવી ગુફામાં મુક્યા. તેઓ રાત્રે ગુફામાં મોટા પથ્થરો અને ખીલાઓ આડાં મુકી મુઠ્ઠા રહેતાં. દિવસે ઉઠી વહાણ ઉપર જઇ તેનાં અવશેષ, લાકડાં, લોઢાં વિગેરે લઇ આવતાં. તેઓએ વહાણને તોડવા માંડ્યું. દરરોજ તેનાં પાટીઆં, પેટીઆં ગૂફામાં ભેગાં કરવા માંડ્યાં.

જંગલમાં અનેક નતના જનવરો હતાં. મેયો પોતાના સાથીદારો સાથે ઝોડોને ઓથે છુપાઇ રહેતો. ત્યાંથી પસાર થતાં હરણ કે સાબરનો તે શિકાર કરતો. તે ઉપર તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચત્રાવવા લાગ્યાં. ક્યારેક જંગલમાંથી શિકાર ન મળે તો સમુદ્રમાંથી માછલીઓ પકડવાનું પણ તેમને આવડતું હતું. જંગલમાં નારીએડીના જુલો ઉપરથી નારીએડો તોડી તેનાં કોષરાંની મોજ લેતાં તેમને ગમતું હતું. ગુફામાં ચોખાસાતું પાણી ઉતરવાની પુરો ધારતી હતી. અહીંથી તરત છુટકારો યાવ તેવી વકી નહોતી. એટલે પોતાના આગમ માટે એમણે પાકાં ઝુંપડાં બાંધવા નિશ્ચય કર્યો.

નદી કિનારે ઉંચાણ જમીન તેઓએ પસંદ કરી. જંગલમાંથી જુનાં મુકાં લાકડાં ભેગાં કરવા માંડ્યાં. કેટલાંક મુકેલાં જુલોની ડાળીઓ તેમણે કાપી કાઢી. એ રીતે મોઢાં લાકડાનો સમઢ ભેગો કરી એમણે લાકડાનાં મજબુત થાંભાઓ ખોદી તે ઉપર વરંને ખીલાથી બેસાડ્યાં. એના ઉપર વહાણનાં પાટીઆં જડી એમણે મજબુત બે કેબીનો બનાવી લીધી. ગુફામાંથી ઘણો ખરો સામાન કેબીનમાં ખસડી દીધો. ઉપર નારીએડીનાં પાંદડાથી ઝાવડી બનાવી છાપર કર્યું. જંગલી જનવરોનો ભારે સો હતો એટલે રહેણાણની ચારે તરફ ઉઠી ખાઇ ખોદી રહેવા લાગ્યાં. આખી રાત્રિ મોટા અગ્નિ પ્રગ્લસિત રાખવામાં આવતો. વારાફરતી ચોકીદાર પણ સૂ રહેતા. શિકાર પુષ્કળ મળતો એટલે હર નિર્વાહની ચિંતા નહોતી.

આ બેઠાંથી કેવી રીતે નાસી છુટ્યું એ હવે ચિંતાનો વિષય થઇ પડ્યો. કોઇ વહાણ આવા અગમ્ય પ્રદેશનાં બેઠાં આવી ચડે તેવો ખરોસો નહોતો.

સિંહોએ દેખાવ દીધો. એ પ્રયંત સિંહ ફરી તરણ મારો વાડની અંદર આવી ગયો. તરતજ છુપાયેલા ખસાસીઓએ બંદુકોનો મારો ચલાવ્યો. દશ પંદર ગોળીઓની દક્ષિણ મેળવી સિંહનું મુઠું આંગણમાં પછાડ્યું ત્યારથી સિંહોની મુલાકાત અટકી ગઈ.

એક દિવસ સૌ ખસાસીઓ બોટ ઉપર કામ કરતા હતાં એમની વાસ આવવાથી દૂરથી આફ્રિકાનો ભયંકર ગેડો એમના ઉપર ધસ્યો. આ પહાડ જેવા શરીરને આરતો બેઠ ખસાસીઓ હથીઆરો નાખી નહા. બેડેના મોટાં ટક્કો ઉપર સૌ ચડી ગયા. ગેડો આંખથી બહુ થોડું દેખે છે. પરંતુ તેની ધ્રાણુ શક્તિ અદ્ભુત હોય છે, તે બહુ અલ્પ મગજ શક્તિવાળું પ્રાણી છે, એને હુન ચડી એટલે તોફાન કરે, બાકી બીજી રીતે નિર્દોષ પ્રાણી છે. એના પ્રયંત ખળથી સિંહો પણ ડરે છે, ઝાડ ઉપરથી મેથે પોતાની બંદુક તાકી તેના ઉપર ફેડી, પરંતુ જડી ચામડી ઉપર કાંઈ અસર ન કરતાં ગોળી બહારથી લાગી નીચે પડી ગઈ. બે કલાક સુધી ચામ તેમ રખડી તેણે થોડાં નાનાં ઝાડો ઉપેડી અહીંથી વિદાય લીધી. પાછો ફરી દેખાયો નહિં.

મોટી જંગલી ભેંસો, હાથીઓનાં જુથો, ચિત્તા, હાથા, હરણો, મોટાં સુવરો, ઉંટથી પણ દોઢાં ભેંયા હથરોહો, મોટાં મનુષ્ય જેવાં વાંદરાઓ અને અનેક જાતનાં પ્રાણીઓ તેમના જેવામાં આવતાં. પરંતુ દિવસે કાઠપણુ એમની પાસે આવવું નહિ. સૌ પોતપોતાને માર્ગે વિચરતું હતું. એક પચીસ શીટ લાંબા અજગરે એક દિવસે તેમના આવાસની મુલાકાત લીધી. પરંતુ ખાઈ ન એળગવાથી તે પાછો ગયો. આવા ભયંકર પ્રાણીના સાન્નિધ્યથી સૌ ખસાસીઓ બહુ ચોંકી ઉઠ્યા. તેઓ બહુ સંભાળથી રહેવા લાગ્યા.

મેથો માત્રમ એક સમયે હરણના શિકારી પાછળ પડ્યો. હરણુ એને બહુ દૂર લાંબ ગયું. તે નારી છુટ્યું. રસ્તામાં પાછા ફરતા એને રાત્રિ પડી ગઈ, એક મોટા ટક્ક ઉપર ચડી તેણે રાત્રિ ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો, તે સંપૂર્ણ હથિયારબંધ હતો, ઝાડ ઉપર આવતા ચિત્તાઓથી તે વાકેફ હતો. એટલે પોતાનું શરીર જડી ડાળી સાથે બાંધીને ચોકી કરતો રાત્રિ પસાર થવાની વાટ જોવા લાગ્યો. ચંદ્રના અજગાળામાં તેણે પહેલાં મોટા અજગરને ફરતો જોયો, તેનું હૃદય ભયથી કમકમ્યું, એટલામાં એક મોટા સાગરને ચરતું બેઠ અજગરે તે તરફ વળાંક લીધો. સાગરે ભયંકર ચતુથી બચવા દોટ મુકી. પરંતુ ગભરાયેલા સાગરે પુરતી સંભાળ લીધી નહિ, તેના આગળ અવળાં શીંગડા એક ઝાડીમાં સપડાઈ ગયાં નીકળવાને ફૂંકાં મારતો સાગર વધારે પ્રભાવમાં શું ચલાયો.

ભયંકર અજગરે તેની રિયતિ નીહાળી, આવા લાંબા શરીરવાળા અજગરે ઘોડાવેગે દોટ મુકી, પુંછડીના એક ફટકાએ સાગરને જમીન દોસ્ત કર્યો. એણે સાગરના શરીર ઉપર પોતાના શરીરના વળ દીધા, એની ભયંકર ચુકમાં સાગર તડકડના માંડ્યું. એક બે કરતાં ત્રણ વળો એણે સાગરના શરીર ઉપર આપ્યા. સાગરનાં ઢાઢાં બાંગી બૂકો થઈ ગયાં.

દાનથી મળુના જેટલાં જગલો એણે માખનના શરીરને ખૂબ ખીંચ્યું. એક પામેના રક્ત ઉપર પુછડીથી ચૂંત બરાબરી આકોના શાંખા વગેરેથી સાખરને કચારવા માડ્યું.

ધીમે ધીમે સાખરનું શરીર દબાઈને ઢાલુ થયું. તેના પગો ઉપર પુછડી મારી તેણે સીધા કર્યાં. એક લાંબો માંસનો સોયો થઈ પડ્યો, જ્યાં જ્યાં માંસ જેવું લાગ્યું ત્યાં ત્યાં પુછડીની પ્રપાટો મારી સીધું કરવામાં આવ્યું. બે કલાકની બદર અજગરે સાખરના શરીરને હાલતી હાલતો બાંગી લાંબો માંસનો સોયો બનાવી દીધો.

હવે અજગર ચોડું દૂર ગયું. ખાતું વળી તેણે પોતાના મોઢામાંથી બીકણો રસ પ્રવાહ કાઢવા માડ્યો. સાખરના શરીર ઉપર તે રસ પ્રાપ્તવા માંડ્યો. એના મોઢાથી માંસનો સોયો બાદે નરમ બન્યો, પછી અજગર નેને મળવા માડ્યો. પોતાનું મોઢું તેણે બેફાટ ફાડ્યું, તેમાં પહેલા પગો મળ્યા, પછી શરીર મળવા માડ્યું. આ રીતે બહુ ધીમી હતી. વારંવાર ફાટી મારી રીતે નહીં દબાવતાં હાલકાથી તેનું મથું ફાંચ્યું, પરંતુ પુષ્કળ રસ હતો તે એ બાળને દબાવો બનાવતો હતો. મળવાની ક્રિયા બહુ જ ધીમી અને કષ્ટમય હતી. આખું શરીર મળતાં એને આડ કસાક લાગ્યું. સાખરનું શરીર પેટમાં જતાં અજગર નિઃશ્વેષ થઈ જાડીમાં પડ્યો, ત્રણ માર દિવસે કાઠક શુદ્ધિ આવતા પોતાની મબ્દરમાં સરી જાયતું એને માટે શક્ય હતું.

સવાર પડતાં એવો માત્રમ રક્ત નીચે ડળનો આવ્યો. તે દોડતો પોતાને રહેઠાણે આવી પહોંચ્યો. એણે પોતાના સાથોએને ગતીની વિતરવાત કરી સંભળાવી, આજા બમ્બરે ચાલુને પુરો કરવાનો આજો લામ ફરી મળવાનો નથી, માટે આખો જ્યાં સુધી બેશુધ્ધિમાં છે, ત્યાંસુધી પુરો કરી નાખવા ત્યાં જતું એણે તેણે પોતાના સાથોએને તેડી નિર્મિત અજગરને બતાવ્યો. એણે જગતમાંથી સુખ લાકડા અને ઘણીએ ભેગી કરી. અજગરની આસપાસ એ સર્વે ખડકવામાં આવી. તેમાં સાત ટૂંકાણે આગ લગાડી બલા રીંચી ત્યાંથી નાખી ગયા બેશુદ્ધ અજગર આ આગમાં બળી ગયો.

કશું ખદા બનાવીએ જગતના ત્રામમાં સપડાવા હતા એમને આવી વસતાં જાર બાર માત્ર થયા હતા. સૌ અદેશ માટે અંબના હતા. એક દિવસે એમણે એક કાળા રીંછને પોતાના આવાસ પામે ઉભેલો દોઢો. તે રીંછને જગતની જગતમાં કાંઈ સહાય જવાળો પુષ્કળ બનાવીએ કાંઈ અમળના નહિ. જવાળ નહિ અજગરથી રીંછી પોતાને મારે પડ્યો.

જગતના રીંછીએની કુરુપ રીતે એવામાત્રમ જેવા મદા પ્રવર્તીએ ધણી થાતે સાંભળી હતી. એણે પોતાના સાથોએને એકાંતમાં નહિ, પરંતુ એમને રવાના થાવા માટે સૂચના કરી. હોડી તેવાર હતી, તેમાં પુષ્કળ હલનું માંસ માંસમાં આવ્યું, તાજા પાણીના પીણા પશુ બની દોડોમાં ચુકવામાં આવ્યાં, કષાય અને બીજા મર્યાદા પશુ અંદર મુકામાં દોડીને સમુદ્રમાં કનારવામાં આવી. શિયાળાની અનુકૂળ બનુ હતી, દોડીને જાણીમાં ઉતારી

ખલાસીઓ ખીજે દિવસે તેમાં ચડી બેઠા. સહ ચઢાવવામાં આવ્યો, સમુદ્રમાં કિનારે કિનારે હોડી ચાલવા લાગી, અંદર હલેશાંઓની સગવડ હતી, પવન બંધ થયે હલેશાંથી હોડી હંકારાતી.

ત્રીજે દિવસે કિનારા ઉપરથી દરથી અનેક હોડીઓ આવતી ખલાસીઓનાં જોવામાં આવી. આફ્રિકાના જંગલી સીદીઓએ એમની પુઠ પકડી હતી. મેઘા માલમે આવતા બચતે પીછાંચો. જો રક્ષણ મેળવવું હોય તો મદ્રા સમુદ્રને શરણે જવા વગર છૂટકો નહોતો. સાક સાક જંગલી સીદીઓની હોડીઓએ એનો કેડો પેકડ્યો હતો, તરતજ ખલાસીઓની હોડીનું મુંખડું સમુદ્ર તરફ ધ્રુવું. પાછળ આવતી હોડીઓએ પણ પુઠ પકડી રાખી, પરંતુ ખલાસીઓની હોડી સરળ અને સદવાળી હતી. અનુકૂળ પવનથી તેઓ ક્ષિતિજમાં અદક્ષ થઈ ગયા, ત્યારે જ સીદીઓની હોડી પાછી ફરી.

એ માસ મુઘી કિનારે કિનારે હંકારતાં એઓ એક રાત્રીના મોંઝાસાનાં બંદરે હિતર્યાં. અહીં એમનાં દેશબંધુઓએ તેમને આવકાર આપી મહેમાનગીરી કરી, એ સૌને પાછા વહાણોમાં ચડાવી સ્વદેશ મુકવામાં આવ્યાં. રોમનાં રસ્તાનાં સંકેટોનું જ્ઞાન કોઈ સમયે શ્રી ગુજરાતના વાંચકોને વિદિત કરશું.

વૃદ્ધાવસ્થાએ તમારી શાંતિ માટે તથા અકસ્માતે

કુટુંબનાં રક્ષણ માટે સૌથી ઓછાં પ્રિમીયમે

વધુમાં વધુ રક્ષણ મેળવવા

“ક્રાઉન લાઇફ”

ની સુંદર યોજનાઓનું મનન કરવાનું

તમે નહીં ચુકતા.

ચાલુ વીમો ડાહર :-

૧, ૭૦, ૨૬૮, ૫૮૩.૦૦

## યમુનાતટ પર

: સારંગી :

યમુનાતટ પર હે સખી ! આજ જઈ વસિયે,  
ને પ્રેમધૂળી ત્યાં ધખવી ધૂન મચવિયે. ૧

તુજ ઊટજઅંગણે હરિયાળાં દહેરાતાં  
પુલગુમ્બડે હો કુલપાદ મદમાના  
ગુલ અંશુજાંચી શીતાળ હો મનશાતા

ત્યાં રનેહુગીનડે યમુનાગજ અંબવિયે.  
યમુનાતટ પર હે સખી ! આજ જઈ વસિયે  
ને પ્રેમધૂળી ત્યાં ધખવી ધૂન મચવિયે. ૨

તુજ પેનુલાલને પાઠનમાં પગ નની  
પુલવાડી બાળમાં સુજ પગ ફેંક વહુતી,  
ઉશ્મૂનમહી પુનિતે પગ અ-ય વિતાવી

પુલગુરભિવૃત જગત્સૂર ગીતમાં ભરિયે  
યમુનાતટ પર હે સખી ! આજ જઈ વસિયે  
ને પ્રેમધૂળી ત્યાં ધખવી ધૂન મચવિયે. ૩

વાધનાં સખી ! આપણી માનગી શૃંગિ  
પ્રિય રિવ્ય દીપ્તિથી પુલ્લ પામના દ્રષ્ટિ  
ને રનેહુનીરમાં થનાં ફરી ફરી વૃષ્ટિ

પુલ પ્રેમદેવની અજબ પુરી ત્યાં મૃગિયે.  
યમુનાતટ પર હે સખી ! આજ જઈ વસિયે  
ને પ્રેમધૂળી ત્યાં ધખવી ધૂન મચવિયે. ૪

“ સરોર ”

# વ્રતસંગ

[એકાંકી નાટક]

નલિન બટ

[ગતાંકના પૃ. ૯૩૪ થી આરંભ]

## પ્રવેશ સાતમો

સ્થળ :—વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ.

સમય :—ખીન દિવસનો પ્રાતઃકાળ.

[કપિલ એકલા]

વિશ્વામિત્ર :—(પશ્ચાત્તાપ કરતા) હાથ! હૃદય! આજે આમ કંઈ થાય છે! પૂર્વજીવનના સંસ્કારનું તરુ આજે પુનઃ સંજીવન થાય છે! કંઈ વિચિત્ર જ ભાવનાઓ ઉભરે છે. વિચારોના વાવાઝોડમાં મન તથા સમાન સપડાય છે! સાંકે સાંકે હળર વર્ષો મનને નિયમમાં રાખવામાં ગાળ્યાં. પણ હાથ! છેવટે મનની સ્થિતિ તો ઉછળેલા જલધિ સમી જ રહી! તેનું એકે તરંગ આજે મ્હારે વશ નથી! સંયમ! હા! તે તો આજે આકાશકુસુમવત્ ધક પડ્યો છે! હળરોનાં જીવનનો ઉદ્ધાર કર્યો પરંતુ મ્હારા આત્માનો મ્હેં જ વિનાશ આણ્યો? શિવ! શિવ! અચાનક સ્પર્શ થયો! ચરણ ઉપર તેની અંગુલીઓ રમી ગઈ! અચાનક લોચે સ્પર્શ! હાથ! મ્હારી મેળવેલી સમગ્ર શક્તિનું તેણે તો હરણ કર્યું. મંદ્રને એ છૂંચી ઉપની એવા મ્હારા તપોમળનો ક્ષણમાં વિનાશ, કર્યો! શિવ! શિવ! જીવનની અપૂર્વ સાધના નષ્ટ થઈ! એક સ્પર્શ કેવા કંપ અને ધ્રુવનશ અનુભવ્યા! સાંકે સાંકે હળર વર્ષો પછી પણ આવી અપૂર્ણતા! નિર્જળતા! પિદ્ધાર છે મ્હારા જીવનનો! (કેટલીક ક્ષણો પછી)

મૃદ સંજ્ઞાંત હૃદય! તું કેના ઉપર મુગ્ધ બને છે? નશ્વરને માટે આટલો તનમનાટ! દુર્ગળ! તેની સમક્ષમાં તો તું ત્હારો વિવેક ન્હોતું વીસર્યું.

[પાછો વિચારપ્રવાહ જુદી દિશાએ કરે છે.]

શું હું ખરેખર વિવેક જાણ નહોતો થયો! શા માટે અંતરાત્માને એ છેતરવો! ખરેખર! મ્હેં તેના સૌંદર્યનો તિરસ્કાર કર્યો. પણ શું તે અંતરથી હતો!

મહે ત્હેને ઉપદેશવચનો કયાં। તે એ શુ હૃદયનાં ખરા ઉદ્ધારો દના।  
બધું એ વાણીમાંજ હતું। ત્હેને ચિકકારો ત્યારે પણ મ્હારા હૃદયમાં શા  
ખાવો દના! એ અંધમાં જે હું મ્હલ આત્માનેજ છેતરતો હતો।

[ યેડી ફાળો પછી ]

સજ્જાર! વિવેક જ્ઞાન હૃદય! ત્હેનો વિચાર કરવાનો એ ત્હેને અધિકાર  
નથી. આધ્યાત્મિકતાના ઉન્નત શિખરે રખતું હૃદય, આજે સ્થાન જ્ઞાન શુભું!  
અવનતિની ઊંડી ખીણમાં જઈ પડ્યું। સત્યદષ્ટિ ઉપર અધકારનો આધ  
મઢ્યો. પ્રભુની પુણ્ય વીધિ રિસ્યો, અને આસુરી માર્ગ સ્વીકાર્યો! હાથ!  
દેવી અને આસુરી યતિના દ્રુમક યુદ્ધમાં આસુરીનો વિજય થયો। મન જનન  
અંધ માર્યું, હાથ! દુષ્ટ વિચારો દુષ્ટ કૃત્યો કરનાં એ વધુ અમલ્ય છે-તિર-  
સ્કરણીય છે। પ્રભુ! પ્રભુ! આવી નિર્વંજના! આઠડું અધઃપતન! દિવ! શિવા!

[ કાંધિ આવેશના વેગમાં બેમી ગય છે, ]

પ્રવેશ સાતમે સમાપ્ત.

## અવેશ આક્રમે:

રથાંગ :—મનમોહ્યાન.

સમય :—પ્રાતઃકાળ.

પામંતી, મદન અને મેનકા.

મેનકા : ( દનાશ હાથે ) દેવી! મ્હે ન્હોતું કશું કે કાંઈમાં સિદ્ધિ મેળવતી સુખ્ય નથી!  
કવિના જ્ઞાનેશ્વરનો પરાક્ત કરતું કલિન છે। ત્હેમની રિખતા અંશ માત્ર પણ  
ખડિન કરતી એ મદનશ્યુને વળતી કિન્ન કરવા બરોમર છે!

પામંતી : ( આઠા આપતાં ) શું ત્યારે કાંઈ આવતો દુઃસ થયો! અથવા! અરે!  
જેના મુખમદનના લાવડપે રાહ જડતું કમળ પણ લાજે-જેના નેન પાણી  
ધુવની અમળતા પણ ડો-જેની વાણીની અધુલાનના મિંદુ ખાતે સારો જાણિ  
પણ મધુર બને-તેને જ પરાજય થયો! અને તે પણ એક 'શાન્તિ' સમય!  
વત્સે! એ તો તે નિશાન જણાવ સાધ્યું ન હોય! નહિ તો જ્ઞાન મેદાન  
વિના રહે જ નહિ. ઠાલ્ય તું ઠાલ્ય વીંધીને આવી હોય! પણ ત્હે ખમર  
ન હશે. કહે તો ખરી શાવકાને ત્યાં શું બન્યું હતું!

મેનકા : દેવી! કાલે સાવકાને હું મજેલીને વિચારે મરોલી. કવિના ખ્યાનચરણ બની,  
ત્યાં શિલાસન સેવતા દના. અરે તરફ કુદરતનું કોઈ અજબ પ્રદર્શન-પ્રશ્ન-  
કરણ ન કરી યજ્ઞય મિત્ર-અગ્રજીવ છતાં એ શુદ્ધ-માધુર્ય પ્રમતી રચું હતું.  
અગમ્ય સદ્ગુણરિખના સુગર્ભ વિરજી મજેલીની જાણવડીઓનાં વિદરનાં



હતાં-વસયે-વસયમાં. જાણે દીરક કણીઓ પૂરતાં હતાં ! ધીરે ધીરે અજવાળું ઉડી ગયું અને અંધારું અવતર્યું. જાણે પુણ્ય ઓસરી પાપ પથરાયું ! એવે મદને મને કહ્યું. “દેવી ! હવે યોગ સાધવાનો સમય છે. કપિની સમીપે ગમન કરો અને ઇન્દ્ર દેવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્નો.” હું ગમ્મ. પરંતુ સમીપે જતાં જ સ્થંભી ગમ્મ. જાણે પૃથ્વીએ જ માથા ચરણો ન રોક્યા હોય ! હું સ્તબ્ધ બની. હજારો અનુભવ છતાં હું બાળક સમી બની ગઈ ! કપિના લલાટમાંથી તેજના ચક્રાક્રણો-જાણે જ્યોતિના તણાવાઓ ઉડતા હતા ! તે તેજપ્રભાવે મ્હારી વાસના ભસીભૂત થઈ. અને તેની વિભૂતિમાંથી પુણ્ય બાવના પરિણમી. કપિની પ્રતિભા નિહાળી હું નિસ્તેજ બની. મ્હને ભાસ્યું કે જાણે હું હમણાં જ પીગળી જઈશ. પરંતુ મ્હને મ્હારામાં ચેતના રેડી અને હું સ્વસ્થ થઈ. એકવાર ફરીથી કપિ તરફ નિહાળ્યું અને ફરીથી ચરણો ધૂન્યા.

વાસંતી

: પંખી ?

મેનકા

: હાણવારમાં મને મ્હારા કાર્યતું બાન થયું અને સૃષ્ટિ આવી. હજી ઋષિ તો તેજ અવસ્થામાં હતા. મ્હારા નૃપુર અને વસપના રણકારો ત્હેની કંઈ ચિત્તે ભગન થઈ પાછા ફર્યા. જાણે શૂન્યત્વમાં પડ્યા. ત્હેમનામાં કોઈ પણ જાતની ચેતના ન રાખી શકી. ત્હેમની દૃષ્ટિ બંધ હતી. એટલે મ્હારાં નેનો પણ પાછાં પડ્યાં-પુનઃ હાણુમર ક્ષેપ ઉપન્યો અને શમ્યો. એવામાં મ્હને મ્હારા દૈવી કંઠની મધુરતાનું સ્મરણ થયું તેનો પ્રભાવ પ્રસારવા ચલ કર્યો. સંગીત શરૂ કર્યું. તરંગો સ્તબ્ધ બન્યાં-પંખીઓ એક ચિત્તે મુગ્ધતાં હતાં-ગંગોત્રીની બહરીઓમાં સંગીત ધ્વનિ નાચી રહ્યો. પથરોમાં ચેતન પુરાયું. કુંજે કુંજે સંગીતની ઝડપાઓ તરતી હતી. ત્હેનાં આદાસનોતો ભણકાર ઋષિહૃદયમાં એ પડ્યો. અને તેઓએ ચક્ષુ ઉઠેલ્યાં-જાણે સર્પનો ઉદય થયો-પણ ચંદ્રની સ્નિગ્ધ પ્રભા ભર્યો : મ્હેં સંગીત બંધ કર્યું. ઉભી થઈ ત્હેમના ચરણોમાં નમી. ત્હેમના ચરણોનો સ્પર્શ કર્યો.

વાસંતી

: અને છતાં એ કહે છે કે તું પરાજીત થઈ !

મેનકા

: દેવી ! તે સ્પર્શ તો જાણે મ્હારી દેહલતા ચૂકવી નાંખી ! ત્હેમાંથી જાણે જીવન રસ હરી લીધો ! કપિજી ચમક્યા અને એકાએક ઉભા થયા. મ્હને પૂછ્યું. “સુંદરી ! આપ કાણુ છો.” ?

હું નીરવ રહી. સંકુચ્છ બની. પરંતુ એટલામાં તો મ્હને મ્હને ઉત્તેજીત કરી. નયનો નચાવતાં મ્હેં જવાબ પાળ્યો, “હું કાણુ છું ? તપસ્વીનાં હું જગતની આઘશક્તિ છું. આણુએ આણુમાં મ્હારી શક્તિ પ્રસરી રહેલ છે. મૃદમથી પાવમાં ભરેલી, હું સ્વર્ગની સુધા છું. જગતના શુષ્ક અરણ્યમાં આદ્રતા સીંચનાર હું મંદાકિની છું. સારા દિવસમાં સર્પના પ્રચંડક્રિણે તપ થયેલાં વિશ્વ, રજનિમાં સુધાવર્ષથી-શાંતિ સિંચનથી-જીવનદાયી અને આનંદ-કારી-કૌમુદી છું. નીરસ જીવનમાં રસની છોળો ઉઠાળનાર રસભોત છું.

હતાશની આશા હું. અને-અને-અતે હું એક સહુરવ 'આપ' રમણી' છું." હેતુ' વેળુ ઉચ્ચારવા મહારી આબોધથી વિદુન સર્ગ ક્ષણે હૃદયે અથડાઇ બંગ પામી. નેઓ તો અડમ જ હતા. મહે પુત્ર બોલતુ શરૂ કરું. "તપ-સ્વીન! જમનનો હું આધાર છું. છતાં અને નિરધાર છું. અપના હૃદયમાં છવનરસ વહેવરાયો સકે છું. પણ અને છવનરસ વિદ્યાળી છું હતાશની આશા છું કિતુ અને નિરાશ છું. સતજની શાંતિ છું પણ અને અશાંત છું. છવનપ્રામે પ્રવાસિની છું. જમનમા ફરે છું. આશર રેણુ છું-શાંતિ મોકે છું-આશા ખોલુ છું-છવનરસ ખોલુ છું. આપમેળે આધાર! છવન! આશા અને શાંતિ?" આ બોલી હું શાન કરી કમિના નેનોના વિદ્યાર મોપસ લામ્યા પાલુ બધુંએ વ્યથે ફરતુ એક જ પરતુ નિદાળી. અને તે સામાન્ય દૃષ્ટિથી ન નિદાળી શકાય એવા કમિ હૃદયમાં થીએ કપ.

વાચની : વળે! રાજારિંએ મો જલ્લવ વાળો? તુ કહે કે કે તું હારી પણ મહેન તા બાન છે કે તુ વિચલનું સદમ ખીજ ગણીતે જ આવી છું પરતુ બિલવનુ ફળ ક્વેત્રા જલ્લવી ત્હારામા પીરજ નહતી-હિમત નહતી

મેનગ્ર : દેવી! રાજારિં જલ્લવાર તો અમોઝ જ રહ્યા. ધીમે ધીમે હૃદયે એલવુ શરૂ કરું. હૃદયના શબ્દે શબ્દમાથી ઉપદેસ કરતો હતો. પરતુ હૃદયા બીડી લાગણીનુ સામર્થ્ય તો ન જ હતુ. સાથે અકસ્મ્ય એવા તિરંગાર પણ હતા. હૃદયના વાક્યોમાં ફોરતાએ નહતી તેમ સ્થાવરિક મહુરતાએ નહતી. રહેજ મજાજ અને મુદતા તો હૃદમાં રજાજ તરતી હતી. હૃદયે મહારા રખતો નિરરધાર કપે પણ રજા રીતે નહિ. મહારી બાવનાને વપોડી પણ મંબીર શબ્દોથી. મહારા નેનોનો પ્રમાવ મહ પાડ્યો જલ્લ તેમજ નેવના અરજા નિરરધારજલનથી જ. મહાને મહાન કરી પણ પ્રમાવખર્ષા શબ્દે અને પ્રમાવખર્ષા મુખે! દેવી! પરતુ એ જલ્લમાં પણ કદી ઉચ્ચ તો હતી જ ને સમયે નેઓ ન નિદાળી શકાય એવા મુનવ અનુભવના હતા. મહેન ખાલુ કે વાળીકાત તેમજએ મહારો નિરરધાર કપે પરતુ મનમા તો નેઓ મહારી જ સમાજેયત કરતા હતા. તેઓના શબ્દે શબ્દમાં સામાન્ય જનથી ન કાળી શકાય-એરી આન-કિની અપૂર્વ છતાં હતી. પરતુ એટલામાં તો નેઓ ઉડ્યા. "શિવ-શિવ"-નો પુચ્ચાર કરતા આગ્રમ તરફ વળ્યા. પરતુ જતાં જતાં એકવાર મહારા ઉપર જ તિરંગાર ઉપજ્યો-કેલુ આજ્યો પરતુ મહેન મહેન આશા આવી. હું પાડી ફરી દેવી! કહે, હવે હું હારી કે નહિ!

વાચની : વળે! કેલુ કહેશે કે તું હારી! ઉચ્ચે ત્હારો જ વિચલ કપો. ત્હારા એક જ કરકપશે કમિજમાં કપ ઉડ્યવ્યા! ત્હારા નેન ભણે જ કમિજ વિધાયા. પરતુ હૃદયનામાં બધું સ્પષ્ટવ્યે વ્યકત કરવાની હોમત નહતી. આજે પુનઃ મલમ સુમે સરિતટે સંચરતો, તું ત્વાં નેશે કે કમિજ ત્હારાજ જમયે જપ કરતા હશે. આજે આજારે આગ્રમ લઇએ.

[ બધાં મલમ છે. ]

પ્રવેશ ૮ મો સમાપ્ત.

## પ્રવેશ ૬ મો.

સ્થળ :-ગંગોત્રીનો કિનારો.

સમય :-સાંધ્યાળ પડીનો.

[ વિશ્વામિત્ર ]

વિશ્વામિત્ર : અહહ!!! નામ પણ કેટલું મધુરું! મુખમંડળ પણ કેટલું મનહરું! જાણે ઉપાનો જ અતાર! નેનો પણ કેવાં રસબર્યાં! જાણે રસ સાગર જ હોમાં ઉછળતો ન હોય! જાણે સમગ્ર જગતની રસિકતા જ તેમાં વસી નહોય! હોના નેનોએ તો મ્હારો હૃદયતટ ભેદ્યો-તેમાંથી પુન : વિકાર-રસનું ઝરણું વહતું ક્યું! અને તન્વાંગીનો ભૂખંગ! જાણે ગંગોત્રીમાં જલતરંગ! અને દેહનું સૌંદર્ય! શુષ્ક-અરણ્યમાં એ સૌંદર્ય સીંચે એવું. હા! અને કરરપરો! તેણે તો હૃદયચીણા ઝણઝણી ઉડી. હા! દર્શનથી એ જન્મ સફળ જાય તો તો.....(ભાન આપતાં)

અરે! શિવ! શિવ! આ મેં શું વિચાર્યું! દુષ્ટ હૃદય! ત્યારી દુષ્ટતાનીએ શીમા નથી. સાંક સાંક હાજર વર્ષના યોગે સંમિત કરેલાં બ્રહ્મતેજનો આમ વિનાશ! શિવ! શિવ!

[ ક્ષણવાર પડી ]

અરે! પણ આ શું? હૃદય કેમ પ્રજળ વેગથી ઉછળી રહ્યું છે? હા! એનો તનમનાટ કેમ શમતો નથી! હોની જ કેમ શ્દે 'લાગી છે? હોના દર્શનની ઇચ્છા કાં પ્રજળ થતી જાય છે? પ્રભુ! પ્રભુ! વિનાશ સમીપે જણાય છે.....

[ રાજર્ષિના અંતરાત્મામાંથી પડ્યો પડે છે ]

( પુન : )

ઉદ્ધાર! ઉદ્ધાર! હા! મ્હારો આત્મા પણ મહેને છેતરી રહ્યો છે. મ્હારો ઉદ્ધાર! અને તે પણ આવા પાર્થિવ સંયોગમાં અવશ્ય વિવેકશક્તિનો લય થયો છે. (ખડ ખડ હસે છે.) હા! આત્મા એ પતનમાં જ ઉદ્ધાર જતાને છે? મ્હારું બ્રહ્મતેજ પરવાર્યું, -પુણ્ય અસ્ત પામ્યું. હા! નેત્રોમાં અનગે અધકાર આંચ્યો છે! શિવ! શિવ!

[ એવામાં સંગીતનો સૂર સંભળાય છે ]

વિશ્વામિત્ર : (કણે હસ્ત મૂકીને ઉન્મત્ત થઇ) હા! તે જ કંઠા તે જ મધુરતા! તે જ સંગીતનું તમસ્પર્શપણ!

[ સંગીતની દિશા તરફ જાય છે. ]

અરે! તે જ લલિત મૂર્તિ! અંગ પ્રત્યંગમાં તેના રો જ હાનિભાનો!

[ વધુ પાછું જાય છે ]

મદન (મેનકા મિત્રાપ કાઢવી ન સંબળાય એવા સુરે) રેવી! સંગીતના સુરે  
હરિણ મુગ્ધ બન્યો છે. રમે વૃક્ષના હૃદય શનિપાતમાં.  
(એટલામાં વિશ્વામિત્ર મેનકાની સમીપ બાજુ પહોંચે છે.)

વિશ્વામિત્ર : રમણી!

[ મેનકા અચકચાતો ડોંગ કરે છે ]

મેનકા : (સન્ન્યાસી) દાણુ રાજપિં !

વિશ્વામિત્ર : હા, રમણી! કાલે મહેં જૂનથી તમારે તિરસ્કાર કર્યો. મને નોતા માહિતી  
કે આપણ અમારાં અનિયિ છે!

મેનકા : દેવ! આપનો તિરસ્કાર સ્થાને ન હતો. ખાન અને વિરેકે તો મહે વિમાર્પી  
હતાં, કે મહાન કાપિ સમક્ષ સ્ત્રીહૃદયની નિર્મળતા વ્યક્ત કરી. હવે મને  
પ્રાત્નાય માય છે. દેવ! હાથ છુ. (કબી ચંદ્રે પાતા ભય છે)

વિશ્વામિત્ર : અરેરો! એ મું કરો છો? તુઠી તો મહારી ચાહ, કામ્ય તો હું છુ.

મેનકા : દેવ! આપના ઉપદેશે મહારા હૃદયના વિગ્રહે સમાવ્યા. "કુલનીના યોગદ્વારો"  
દૂર કર્યાં. આપની તો હુ નન્મજરની કાળી છું. આપે તો મહારા ઇચ્છની  
જ્યોતિ પ્રગટાવી!

[ મેનકાનાં કોચને સહસ્ર હોપકે ઝળકે છે અને કાપિ પીંગણે છે. ]

વિશ્વામિત્ર : (કલાશ યથા) (સ્વગત) હા! એજ સ્ત્રી સ્વભાવની વિરોધના ન્દાનારાં  
હૃદયમાં પણ કોઈના હુઝળા ચારિયિને સમાવી ચકે છે. એમના અગ્રેય  
વચનોનો પાર પામશે એ જાણવિજ્ઞની મનોરતા ખાપવા બરાબર છે (પ્રકાશ)  
અને હમે! હમે પણ મહારાં હેલવકા અર્થે પ્રવૃત્તિની જ્યોત પુનઃ  
ભચ્ત કરી.

મેનકા : મહેં? કેવી રીતે!

વિશ્વામિત્ર : હમારાં મેનકાપરે!

મેનકા : (ભણે કાલિને બાપ ત્યારે જ કળી સહી દોષ તેમ કિયર મેને)  
ગજાઈ! આપનાં કેળે અગ્યાને છે હમારા નહરેરોને તમે વિમારો છો!  
કાકે આપે છું કરી હતું! રમણુ છે!

વિશ્વામિત્ર : પરંતુ તે લે કાલ હતી. મનુષ્યના ઇવન વિગેની કલ્પનાઓ પહે પળે પરિવર્તન  
પામે છે.

મેનકા : (કટાક્ષમાં) કાપિછ! કામ્ય છું. પરંતુ આજના કરતા હમારી કાલની ઇવન  
વિગેની કલ્પના વધુ ઉચ્ચતર હતી-વધુ બાલનાશાળી હતી-કલ્પના હતી. દેવ!  
તુજને મારે કુંહનો કોય મ્માં આપી રવા છો! કુલિષ મારે સામ્પતને  
કાં વેચે છો! સા મારે મેળવેજાતો કુર્બન કરવા તત્પર થવા છો! દેવ!

“સાંદર્ય તો ખરતા તારા જોયું છે. ક્ષણભર ઇવનઝ્યોમને. ઉગ્ગળશે અને ક્ષણમાં પાશું ઉપન્યું ત્યાં શમી જશે.”

[વાપૂની હોરે મેનકાના સ્તનપ્રદેશપરનું વસ્ત્ર સરે છે. ઋષિ વિહુળ બને છે.]

વિશ્વામિત્ર : સુંદરી ! તારા કટાક્ષપૂર્ણ વાક્યો વીધ્યા હૃદયને છિન્ન કરે છે. તહેમાં બરેલાં ઉપદેશ નિ સત્ત્વ બાસે છે. કાલે તો તું જ કહેતી હતી કે નીરસના ઇવનમાં એ તું રસમરિતા વહેવરાવી શકે છે ?

[ હિમગિરીને લલાટે અર્ધચંદ્ર તરે છે. ]

મેનકા : અને હજી પાશુ એમ જ કહું છું પાશુ-પાશુ-હું તો લંબને :

[ મેનકાના નેનોમાં વિચિત્ર બાવો તરે છે. ]

વિશ્વામિત્ર : મ્હને શું ?

મેનકા : હં.....? ના. એતાવું છું. ( મેનકા નીચું જુવે છે. )

વિશ્વામિત્ર : ( મેનકાની સીંદુર પુરિત સેંથી તરફ અનિમેષ નેને જોઈ રહે છે. ક્ષણ-વાર પછી. ) દેવી ! ચંદ્ર ચમકે છે ? [ મેનકાની સમીપે સરે છે. ]

મેનકા : (સ્ત્રીસ્વભાવને અનુકૂળ બાવો બતાવતી) દેવ ! હજીએ એતાવું છું. : : : : :  
[ કહી નખવતી ભૂમિખનન કરે છે. ]

વિશ્વામિત્ર : સુંદરી ! હવે બહુ થયું. સંયમની પાળો તૂટી છે. હૃદય વિવેકશૂન્ય બન્યું છે. (મેનકાનો હાથ પોતાના હાથમાં ધરે છે.)

મેનકા : (જરાએ આનાકાની ક્યાં પિના-ઋષિ તરફ એક દશે જોનાં દેવ ! હજી એનાં જે નથી તેની આશામાં જે છે તે ન ગુમાવો.

વિશ્વામિત્ર : વિવેકશુદ્ધિ તો તહે હરી લીધી છે. પછી એતના ક્યાંથી હોય ! રમણી ! હૃદયભૂમિ તપે છે વર્ષાની રાહ જુવે છે.

મેનકા : (સંપૂર્ણ સ્ત્રીચારિત્ર્ય બતાવતાં) દેવ ! જો જો હાં ! પ્રશ્નાત્તપ કરશે, હું નિર્દોષ છું.

વિશ્વામિત્ર : (મેનકાની તદ્દન સમીપે જતાં) હું ક્યાં કહું છું કે તું દોષિત છે ? (મેનકાને પાસે ખેંચી કપોલ સુગંધથી બોળવે છે અને ચંદ્ર-વાદળમાં છૂપાય છે.)

## પ્રવેશ દશમો.

સમયઃ પ્રાતઃમળ પછી.

વિશ્વામિત્ર : હાય ! કુંભેશ ડોહના લાગે છે ! આકાશ ઉઘટતું બાસે છે ! તરવેલીઓ ચક્રર ચક્રર કરતાં જાણુશું છે ! અરે ઓ ! ! શા આટલે બધાં મ્હારા તરફ જોઈ મેં નજર નિહાળ્યા છે ! મા ! મંગેલી ! તું પણ આટલી કૂર કેમ દિમે છે ! હા ! શિવ શિવ ! ! મ્હારા હમેશના નિમર્ગ સાથીઓ પણ મ્હારો જાણે નિરંકાર કરે છે ! આ વનજીવિ પણ મ્હારાં શાપે લેજાવિહીન બાસે છે પ્રભુ ! મ્હારાં કૃત્રે તો મ્હારા પૂર્વે પણ લાગ્યા. હા ! જો જ્યાં ન હતું તે ત્યાં જોયું ! અસુત્રાં સત્યની પ્રાપ્તિ થઈ ! વન્દિતો શાંતિ અનુભવી ! હાય ! જ્યાં શુદ્ધ જ્યોતિ વિશ્વમતી હતી ત્યાં તો મહે અપકાર પરખ્યો અરે ! વિકલપમાં સૈંદર્ભની પશ્ચિત માતી ! સાંઠ સાંઠ હળત વર્તોની તપશ્ચર્યા ઉપર પાણી ફેરવ્યું ! પ્રભુ ! પ્રભુ ! પણ મ્હને શાપિત એ શુદ્ધ શબ્દ ઉચ્ચારનારે એ શા અધિકાર છે. નુ કંટવો મુદા ! વનમંથમાં જ વનની સમાપ્તિ પાતી ! હાય ! આત્મકલ્યાણ તો ન આપ્યું પણ જગતકલ્યાણ પણ શુભાળુ. અરે પણ એની આશા જ શી વળી . ....

[ એકમાં આકાશનાગી થાય છે. ]

“વત્સ ! ત્યાં શોકનો ત્યાગ કર તો જમણુ કલ્યાણ આપ્યું છે જ. અને જગત્કલિન સપ્તવામા જો સાઠ હળત જન્મોની સાઠ માઠ હળત વર્ષોની તપશ્ચર્યાનો ભંગ થાય તો તે હૃષ્ટનીય જ છે અરે ક્રેવશ્વર છે. ત્હને નથી ખબર કે તો જમણુ ઉપર કેવો મદાન ઉપકાર કર્યો છે. ત્હારે શાપ તો અવિષ્ણમાં સુષિતા અમરે ! ખાનડીઓના મુખનું કલ્પે અનમે જ્યાં સુધી માનવજાતમાં સાક્ષિત્યનો પ્રચાર રહેશે, તેની જરૂર રહેશે ત્યાં સુધી તો ત્હારું કામ અભિનંદનીય મનુશે. કલ્પે ત્હારાં વનમંથમાં તે વિશ્વશ્ર આપિ સાક્ષિત્યની સમગ્રીનો જન્મ છે.

મૃત્યુ.

# મહાન ફ્રેંચ નાટકકાર રાસિન

"Racine is the Raphael of the drama. We find in him all the distinctive qualities of that great master, in whom the antique feeling for beauty was combined with the Christian genius," — *Lamennais*.

૧૮૩૦ માં વિકટર હ્યુગોનું *Hernani* નામનું નાટક પ્રસિદ્ધ થયું અને તેની માથે ફ્રેંચ નાટ્ય-સાહિત્યમાં Romanticism નો પ્રવેશ થયો; ત્યાર પહેલાંના ફ્રેંચ નાટકો ઐરિસ્ટોક્લસના જમાનાનાં ગ્રીક સાહિત્યનાં નાટકો માફક રચણ, કાળ અને મુખ્ય પ્રસંગની ત્રણ મર્યાદાઓ જાળવીને લખાતાં. આ Classicism ની અસર તથા લખાણમાં નાટકોમાં અરુચિકર દૃશ્યો કાઢી નાંખવામાં આવતાં અને પાત્રોના મુખથી તેમનું ફક્ત વર્ણન જ થતું વિખ્યાત ફ્રેંચ નાટકકાર રાસિનનાં નાટકો Classicism ની અસર તથા લખાણમાં છે. એ પ્રકારનાં નાટકોનાં લેખકોમાં Corneille અને રાસિન અગ્રપદ ભોગવે છે.

કલાસિકલ ફ્રેંચ નાટકના કોરનેજ અને રાસિન માતપિતા ગણાય છે. કોરનેજનું અરબપણું, તેનું જોમ, તેની જાનસંત ચૈત્રી, તેની ફ્રેંચ નાટકના પિતા તરીકે યોગ્યતા પૂરવાર કરે છે. રાસિનમાં આપણે માનુસુલજ મનોહર છતાં, માર્દવ અને માધુર્ય જોઈ તેને ફ્રેંચ નાટકનું માતૃત્વ બક્ષવા લાયકાત મળે છે. મહાન ફ્રેંચ દીક્ષકાર સેંટ બવ (Sainte Bouve) તેને વિશે લખે છે, "The most marvellous, the most accomplished, and the most venerated of all French poets," વાઈર્ટને રાસિનના નાટકો પર દીક્ષા કરવાનું કહેતામાં આવતાં તેણે કહ્યું હતું: 'રાસિન પર વિશ્વ લખો! વાહ મારે ફક્ત તેના દરેક જુદાની નીચે સુંદર સંપૂર્ણ, તાત્પર્ય, મન્ય એટલું જ લખવું પડે!'

જૂના વખતના ઐથેન્સમાં ઐરિક્લિસનો જમાનો સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અને રજા સંગ્રામમાં આગાદી ભોગવતો હતો તેમ ક્રાંસમાં લુઈ ૧૪માનું રાજ્ય પણ તેની આગાદી માટે વખણાતું. કોરનેજ, મોલિયર અને રાસિન એ વખતના સોફોકલિસ, ઐરિસ્ટોફનીસ અને યુરિપિડીસ ગણાય છે. રાસિનને ઐરિક્લિસ માટે પ્રેમ નહોતો, પણ સોફોકલિસ અને યુરિપિડીસના નાટકોમાંથી તેને ધાર્મિક મોરે યાદ હતું. યુરિપિડીસનો ને ગેસો કહેવાય છે.

યુરિપિડિસે અર્ધા નાટકો કટુભરસંપ્રધાન લખ્યા અને એક ન 'The Cyclops' હસ્ય રસિક લખ્યું તેમ રસિને પણ ફક્ત 'The Ligitants' સિવાય અર્ધા નાટકો કટુભર પ્રધાન લખ્યાં. યુરિપિડિસ માફક તેનાં નાટકોમાં પ્રધાન, રોમાંચક, ત્રાસદાયક, રક્તના રેસાથી ભીંજાએલા દસ્યો કરતાં રિચેશી લાગણીઓના મુદ્દત્ત બળ વધુ પ્રમાણમાં છે. અનેતી એક બીજી ખાસિયત પૃથક્કરણ અને દલીલો કરવાની છે. આપો નાટકમાં ગાંભિર્યનું તત્ત્વ આવી ગયું છે અને વાચકને કોઈક કદાચ આતે છે. રસિનના નાટકોનું વસ્તુ આટલું કે ચુચવણ બરેનું નથી હોતું પણ સાદુ અને સરળ હોય છે. 'Berenice' નું સરળ વસ્તુ અત્યંત કદાચ આપે એવું છે. Andromache માં વસ્તુ વિગ્રસ માટે રીક આવકાશ રહે છે. તેથી તેના છેક અત ચુધી રસ પડે છે.

૪૧ રસિન (Jcan Racine) નો જન્મ ૨૧ મી ડિસેમ્બર ૧૬૩૯ માં લા ફર્ત-નિસે નામના ફ્રાંસના બૌદ્ધ વિભાગના આવેલા નાના સહેરમાં થયો હતો. તેના પિત્ર સરકારના મીઠા ખાતામાં ફર ઉપરાલનાર અમલદાર હતા તેના પિતાએ જન્મ કાળેથી ૫૬૨ મહિને રસિનનો જન્મ થયો. તે પિતાનાં એકનો એક પુત્ર હતો, પણ તેને એક મેરી નામની તેનથી થોડો નાની બહેન હતી. રસિનના અભ્યાસ બાળપણમાં જ મરણ પામ્યા. રસિન દાદા પામે રહ્યો અને મેરી આપા પામે રહી. રસિન દસ વર્ષનો થતા તેના દાદા મરણ પામ્યા અને દાદાને માથે તેની સજ્જા ગમવાનું કામ આવી પડ્યું.

રસિને કોલેજ દ બોવેમાં જણી લેડીનનું જ્ઞાન સપાદન કર્યું. સોળમે વર્ષે તેને ધાર્મિક પાઠશાળા પોર્ટ-રૈપરની શાખામાં નૃસામાં આવ્યો. અહિ તે જાણ વર્ષ રહ્યો, પણ તેને આ સંસ્થાના કડક નિયમોનર અણુથમો હતો. અહિ તેના હાથમાં 'હાથીઓવિસ' નામનું વાર્તાનું પુસ્તક આવ્યું, પણ તેના ચુડ સાસેયોરે તે ખુશીને બાળી નાંખ્યું. પુસ્તક નિર્દોષ પ્રેમ વાર્તાનું હતું અને રસિનને અત્યંત ગમી ગયું હતું. તેણે તેની બીજી નકલ મેળવી લાંચવા માંડ્યું. પણ આ બીજી નકલના પણ પહેલી જગ્યાએ દાલ થવા. રસિન આથી રી ગયો નહિ, તેણે છાંપી રીને જીજ નકલ મેળવી બરોવર લાચીને આપી નાંખ્યું. તેનો વિચાર એ વસ્તુ પર નાટક લખવાનો હતો તેણે પછીથી એ પુસ્તક ચુડછમે ચરણે પરીને કહ્યું: 'આને પણ હવે પડેલાંની માફક ખુશીથી બાળી નાખો.' તેને ધાર્મિક બાળતો કરતાં થીક કાવ્યો અને નાટકોમાં વડુ રમ પડ્યો. તે થીક સાહિત્યનું અનુકરણ કરી કાવ્યો ને સંવાદો રચતો અને તેના સિદ્ધકા ને જાણી બાળતા અને તેને લેડીનનું પ્રાથમિક આર્થિક આર્થિક કે એવું કાંઈક ધાર્મિક સાહિત્ય લખવા સલાહ આપવા. તેના શરૂ નમાં છેલ્લા વર્ષો તેણે પ્રાર્થનાઓના આર્થિક કરવામાં જ ગાળ્યો હતો.

૧૯ વર્ષની વય પહેલાં તે પેરીસમાં કોલેજ દ હાર્કોલમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા દાખલ થયો પણ તે અભ્યાસ કરવા કરતાં જોગ ઉત્તરમાં અને વ્યુના સિદ્ધકાની મરકરીઓ કરવામાં લહેરથી દિરમે જાળમે. ત્રણ તેને La Fontaine અને La Fontaine નેના અનરો અને મમમીને નિહ મળે મળે હમ. તેો પેરીક



છોડવું ગંભીર નહિ અને જ્યારે તેના દૂરના ભાઈ સાથે તેણે ડ્યુકની નોકરી કરવા પેરીસ છોડવું ત્યારે મિત્રને કાગળમાં લખ્યું હતું કે મને બેબીલોનમાં હજાર કરવામાં આવ્યો હોય એવું પેરીસ છોડતાં દુઃખ થાય છે. ડ્યુકની નોકરીમાંથી તે કોઈ વખત પાસેના પીકામાં છટકી જતો અને કાંચો વાંચતો ને લખતો. એક સ્ત્રીએ તો પટ્ટાવાળો ધારી તેની મસ્કરી કરેલી. ૧૬૬૦ માં તેણે “Amasic” નામનું નાટક ભજવવા માટે નિષ્કળ યત્ન કર્યો અને બીજું નાટક લખવાનું શરૂ કર્યું. તેની આ પ્રવૃત્તિથી તેના ધાર્મિક શાળાના મિત્રોને તેના માટે તિરકકાર આવ્યો. તેની મારીએ તેને આ ધંધો છોડી દેવા વિનંતિ કરી. તેના જુના શિક્ષક નિકોલે નવલકથાકારો અને નાટકકારોને સમાજનું પતન કરનારો અને આત્માના ધાતકો કહી ગાળો દીધી. રસિન આથી સ્વીક્રયો અને તેણે શાળામાં રહેલા મિત્રોપર બે કડવાશ ભર્યા પત્રો લખ્યા. એમાંથી એક છપાયો, પણ પાછળથી રસિનને તેના આ કાર્ય માટે ખૂબ પસ્તાવો થયો અને તેને જીવનમાંનું એક કલંક ગણવા લાગ્યો. ફ્રેંચ એકેડેમીના એક સભ્યને તેણે કહ્યું હતું કે જો એ કલંકને ધોવા માટે રક્તની જરૂર પડે તો હું તે આપવા તૈયાર છું.

તેણે રાગના ઇન્દ્રિયા મેરિયા થેરેસા સાથેના લગ્ન વખતે એક ‘ગોડું ‘સાઈન નદીની પરી’ નામનું શુંદર કાવ્ય લખ્યું અને સો લુછનું ઇનામ મેળવ્યું. તેણે કાયદાનો અભ્યાસ કરી કરવા ધારેલો વકિલાતનો ધંધો પડ્યો મૂક્યો અને Utes માં તેના મામા Porro Seonin ની પાદરીની જગ્યા માટે તૈયારીઓ કરવા માંડી. પણ ધર્મના અભ્યાસ કરતાં હોમર અને પીઝારનું કવિત્વ તેનું વધુ ને વધુ ધ્યાન ખેંચી રહ્યું હતું.

૧૬૬૩ માં રસિન ફરીથી પેરીસ આવ્યો અને મોલિયર ને બોલોતો મૈત્રી સાથી. “The baïd” નામનું તેનું નાટક ૧૬૬૪ માં પ્રસિદ્ધ થયું અને મોલિયરની કંપનીએ ભજવ્યું. તે બાર રાત્રીઓ સુધી ચાલુ રહ્યું. આ નાટકનું વસ્તુ એલિઝબેથના ‘Seven Against Thebes’ અને યુરિપિડીસના ‘The Phoenician Women’ પરથી લીધું છે. હિમોનનું પાત્ર સોફોકલિસના ‘એન્ડ્રિગોન’ પરથી લીધું છે. દરિપરના પુત્રો વચ્ચેની દુશ્મનાવટ નાટકનો પાયો છે. કોરનેલની અસર આ નાટકમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ જ વર્ષમાં રાગ માંદગીમાંથી સાન્ને થતાં પુત્રામતભયો કાંચો લખી રસિને ૧૦૦ ફ્રાંકનું પેન્શન મેળવ્યું.

તેનું બીજું નાટક ‘મહાન સિકંદર’ ૧૬૬૬ માં મોલિયરે ભજવ્યું. આ નાટકના સંબંધ જ નાને મિત્રો વચ્ચે ખટગમ થયો. કહી આ નાટકનો અભિનયથી નાપુર થયો અને બીજાં ચિત્રેરતને પણ તે ભજવવાની રમ આપી. જ્યારે મોલિયરની કંપનીના નરોને આની ખચર પડી ત્યારે તેમણે મોલિયરને નફામાંથી ભાગ ન આપતાં નરનદીઓ વચ્ચે તેની વહેંચણી કરી. આજ અરસામાં પેલા પત્રોનો બનાવ બન્યો હતો. ‘મહાન સિકંદર’ની નાયક સિકંદર નહિ પણ પોરસ છે. આ નાટકમાં કવિએ ‘દુઃખને દિગ્મયથી સડન દેવામાં પરી મર્દનથી છે’-નો સેનેકાના સુત્રનું ઉલ્લેખ આપ્યું છે.



જેરા સરખી ખાંસી

અને  
બર લુવાન  
ઉમરમાં પણ હરેકને  
ઘરમાં, અશખ અને  
નખમાં ફરી મૂકે છે!  
તંદુરસ્તી અને યુવાનીના  
અભાગે નાશ થતો અહંકાર  
મરિ જગતપ્રસિદ્ધ, સર્વથી સદ્ગમત અને હાનિરહિત  
-દવા સીરોલીન "શેરો" ધીઓ



**SIROLIN**  
**ROCHE**

અને તમારા માનકોને પણ એ આપો  
પીસામાં પણ સ્વાદીય છે

ROCHE & CO. CHAM

આર વર્ષ પછી રાસિન તેના મિત્ર બોઇસ સાથે ૨૦૦૦ ફાઉન્ટના પમારે રાગનો ઇતિહાસશોધક થયો. આજ વર્ષે તેનું પ્રખ્યાત 'Phidre' નામનું નાટક ભજવાયું. આ નાટકની સામે કાવતરું કરવામાં આવ્યું હતું. એસ દ બ્યુઇસે અને બીજાઓએ મળી હોટાઇ દ બોરગોનના નાટ્યમંદિરની બધી સારી બેઠકો ખરીદી લઈ બીજા નાટ્યમંદિરમાં કોઈ અલેક્ઝાન્ડ્રુનું એજ વસ્તુ પર લખેલું નાટક ભજવવાની તરફાઈ કરી. ઇટલીક રાત્રિઓ સુધી નાટક ખાતી બોક્સો સમક્ષ ભજવાયું. કવિને આ બનાવથી સખત આઘાત લાગ્યો. બાણે આ સંબંધ મનોવૃત્તિના કવિને લોકોની ખુશ-મત કરવા કરતાં સાધુ બની જવું વધારે પસંદ હતું, પણ મિત્રોએ સમજાવવાથી તેણે આ વિચાર પડોડો મૂક્યો. ૧૬૭૭ માં ૩૮ વર્ષની વયે તેણે ક્યેરાઈન દ રેમાનેટ સાથે લગ્ન કર્યાં. આ લગ્ન પછી બે પુત્રો અને પાંચ પુત્રીઓનો તે પિતા થયો. દસ વર્ષ પહેલાં તેણે બે દેડના પત્રો લખી જેમને દુબયેલાં તેમની માણી માગી અને મૈત્રી સપાદન કરી. આ ત્રણેલાં સંબંધને સાંધવારે તેનો મિત્ર બોઇસ હતો. રાસિનના જુના શિક્ષકોએ તેનું Phedra નાટક વાંચ્યું અને વખાણ્યું, છતાં તેમને યુરિપિડીસમાં કરેલાં ફેરફારો ન ગમ્યા. રાસિને Phedra ના આઘાતથી બાર વર્ષ સુધી એક પણ નાટક ન લખ્યું.

રાસિનનું મનોહર નાટક Phedra યુરિપિડીસના Hippolytus ને આધારે લખાયું છે. રોમન નાટકકાર સેનેકાના એજ વસ્તુ પર રચાયેલ નાટકની પણ મદદ લેવામાં આવી છે. હીપોલીટસની સાવકી મા ફેડ્રા તેના પ્રેમમાં છે. નસં ઇવોનીની ઉરફેરળીથી ફેડ્રા ઇપિરસમાં કેદ થયેલા તેના પતિ થેસિયસને મરી ગયેલા માની હીપોલીટસ સમક્ષ પોતાના પ્રેમની કથુક્તા કરે છે. હીપોલીટસ આ પ્રેમને તરછોડી કાઢે છે. થેસિયસ જીવતો દેહમાંથી છૂટી પાછો ફરે છે ત્યારે આ બનાવનો દોષ હીપોલીટસ પર ટોળી દેવામાં આવે છે. એરિસિયા, હીપોલીટસની માથુક હીપોલીટસને થયેલી દેશ પારની સજા મુગા બની સહી ન લેવા અને બંધુ તરફટ ખુદનું પાડવા સમજાવે છે. આખરે એરિસિયા અને જ રાગને બંધી વાત કહે છે, પણ બીજા બાળુ પોતાનું કંઈક ધોવા ફેડ્રા એર ખાઇ આપવાન કરે છે.

'ફેડ્રા' રાસિનની પ્રતિભાનું અનુપમ સર્જન છે. ડૉ. આર. પો. ડાઉનેસ એની પ્રશંસા કરતાં કહે છે: 'It glows with the true Promethean flame borne from the heavenly altar.' 'ફેડ્રા' ને ફ્રેંચ રંગમંચિનું હૃદયસ્પર્શક ગણવામાં આવે છે. રાસિને આ નાટકમાં રહેલી ભયાનકતા અને ફેડ્રાની યુલ્કાગ્રનક બેદયાઈ ઓછાં કર્યાં છે. તેને નાટકનો બધો દોષ પિનસના શાપ પર અને ફેડ્રાની નસં ઇવોની પર લાદી દીધો છે અને ફેડ્રાને પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં તપાવી શુદ્ધ બનાવી છે. ડૉ. ડાઉનેસ કહે છે:

In this character the poet has placed upon the brow of a would-be-adulteress the aureole of a saint. ફેડ્રા પસ્તાવો કરતાં કહે છે:

Heaven in my bosom lit a fatal fire;  
Hateful Oen one has done all the rest.

આધુનિક સાહિત્યમાં હાર્શીની ટેક ફૂટામાં પણ સામ્ય છે, છતાં બ્યારે ટેક નેના પર બળાત્કાર કરનાર પશુનો આચ્રય મે છે ત્યારે કલાકારની સચેત્રમરની શ્રદ્ધે કાલ્પનાં મૂલ્ય મળે પડે છે.

નિઃશામમાં જોની રમણમહિતા સખાય એવા વિદ્યામે ભોગવવામાં મળેલું જ્ઞાન કવિને કંઈનું હતું. આ અસાર દુનિયામાં પરિતાપથી બળતા તેના હૃદયને કંઈ અક્ષિતમાં શાંતિનિકેતન સંપાદ્યુ. તે દિવસનો તોને બાગ અક્ષિતમાં ગાળ્યા લાગ્યો. પાનુ ૧૪ માં જુદાની માથે મુખ લગ કરનારી નક્ત્ય દોળોમેએ પોતે ચપલની મતશિની સ્ત્રીઓની પાછામાળાની વિચારિનીઓને બચાવવા માટે નામ સખવાની શામિને વિનવે કરી. તેના મિત્ર બોલ્યોએ નેતે વિનવે નક્ત્યની મવાદ આપી. પાનુ શામિન આ મનાસીની વિનવે પાડી દેશી શક્યો નહિ. તેણે નામ સખવાની ધોહ નાંખેલી કલમ બાર વર્ષ ફોલો સાદીમાં બેઠી. પહેલાં શસિનના ઠગુજાનતક નાટકો હૃદયની તખલી પર આગ્રેએલા લાગામીઓના હનિદાસ જેવાં હતાં. પાનુ ૧૬૮૬ માં લખેલું *Leather* અને ૧૬૯૨ માં લખેલું *Athalia* પતિર બાધમલના આધાર લઇ લખવામાં આવેલાં નાટકો છે. એમાં પ્રેમને બદલે મુખ્ય વિષય સ્વદેશપ્રેમ, રસ, ધૃષ્ટતાનું માફુ રજ, પ્રભુમાં રખેલી ચલાલી બલ્લના છે. એમાં વજુપેલાં હૃદયનો અને ઊર્મિઓનો સુકુમાર મધુર સંગીતથી શ્રંબરવ કરતાં નૃત્ય કરે છે.

ગૃહેએ તેની હકિલિનિયા માટે કશું હતું કે આજ નાટકની નાવિકા કોઈ મંત્ર ન હૃદયથી શકે એવો એક પાનુ સખ્દ બોલ્યો નહિ. એ પ્રમાણે શામિન પાનુ મંગળાચરણમાં ન સુણાવે છે:

And he for whom wild passions have a charm  
Kindled by fictions frivolous and vain,  
Who love profane and pagan spectacles,  
Whose ears are not attuned to solemn words,  
The sacred joys I bring are not for you,  
Fly, for all here breathes God, and peace, and truth.

હામન અને તેને સ્વાધીકાર દિલસેલિયમ રજીનના રાજ બાદસરખને મારી ચેરડેલાં નામનક ચકુદી પર હાઈથી નેર છે. બધા ચકુદીઓની કનય કરનવાનું કાવતરું રમે છે. શામની રાણી એસપર ચેરડેકાને ત્યાં હકુદી છે અને તેને કામ તરીકે માને છે. એસપરને આ કાવતરુંની ખબર પડે છે અને તે હામનની બાજુ ધૂળમાં મેળવે છે અને ચકુદીઓને બચાવે છે. એસપરનો સ્વદેશપ્રેમ, શીરિનો પ્રાચે માયામાત, નક્ત્ય અને નિર-

નિમાન શરૂઆતથી જ જણાઈ આવે છે. કમનશીબીને લીધે પરદેશમાં વસતી કુસુમ સમી યદુદી કુમારિકાઓ તરફ તેની મમતા આપણામાં એસથર માટે માન ઉપજાવે છે. આદ્ય સુરસના શબ્દોમાં તેનું પાત્ર યોગ્ય રીતે વર્ણવાયું છે.

In you alone I find a certain grace,  
A modesty enchanting at all times,  
Nor ever wearing How soft, how powerful,  
Are lovely virtue's features ! All in Esther,  
Breathes only innocence and peace serene.

એસથરની હાલ આખા નાટક પર પડી તેને સુંદરતા બક્ષે છે. શાસિનનું હેતુ અને શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક નાટક 'Athaliah' છે. આ નાટક 'દેશ'નું યોગ્ય હરિફ છે. બાર વર્ષના મનનને અતિ કવિ ને પકવ પ્રતિબાનાં એ અનુપમ દૂષ છે.

અદામ અને નેમેએથની પુત્રી અથાસિઆ કેનીડના અનુગામીઓનો નાશ કરી નેહોવાહની પૂજનને બદલે બાઅલની પૂજા ઘખસ કરવા માંગે છે. પણ ઇઝરાહલની બલિષ્ઠની આશાસરો છૂપે રહેલ બાળરાજા જોશ તેની સામે યાય છે. અથાસિઆ બાઅલના પૂજારી મદાન સાથે યદુદી દેવળમાં ઘખસ યાય છે ત્યારે જોશ તેને રસ્તામાં મળે છે. અથાસિઆ આ યુવાનીને આંગણે આવેલા કુમારથી આકર્ષિત થાય છે અને તેને પોતાના મહેલમાં આવવા આમંત્રણ આપે છે. પણ જોશ તેને જણાવે છે કે હું ત્યાં આવું તો મારા કૃપાળુ પ્રભુને બૂઝી જઈ, આખરે અથાસિઆનું ખૂન યાય છે અને તેને જોએલનું બચકર સ્વપ્ન ખરું પડે છે. અથાસિઆએ સ્વપ્નમાં પોતાની માતાને જોઈ હતી. તેની માતા તેને પોતાનો ધર્મ ત્વજી દીધો હોવાથી ધમકી આપે છે :

Tremble my daughter, worthy me;  
The cruel God of Israel conquers thee.  
I pity thee fallen into hands so stern !

પંડી ત્યારે અથાસિઆ તેની માતાને બેટવા મળે છે ત્યારે માંસ ને હાડકાનો કાલ અને લોહીથી ખરડાયેલો ત્રાસજનક દમશે જુએ છે. ફનરાં એવે માટે લડતાં દેખાય છે. આ બધું અદસ્ય યાય છે ત્યારે એક સૌમ્યવદનવાળો કુમાર દેખાય છે. અથાસિઆ તેની સુંદરતાથી મુગ્ધ થઈ પ્રશંસા કરતી હોય છે, એટલામાં તો એ કુમાર તેના હૈયામાં ખંભર દુશ્મની દે છે. આ સ્વપ્નમાં દેખાયેલો કુમાર જોશ છે. અથાસિઆએ આ સ્વપ્ન અજ્ઞનરતે વર્ણવ્યું છે. અથાસિઆ મરતાં મરતાં બોલે છે :

"ઓ ઇઝરાહલના દેવ ! તારો વિજય છે !"

‘અચ્ચલિઆ’ નો રસ વિસંવાદી વાતાવરણના સાર્થકા અદ્ભુત સમન્વયથી શ્રદ્ધિ પામ્યો છે. મહેરની બમક અને મંદિરનું સામ્ય વાતાવરણ, વિલાસનાં તોફાનો અને પ્રાર્થના-નો મંદ અવાજ વગેરે વિરોધી તત્ત્વોના પચટાપી નાટકનું આકર્ષણ આર બદે છે. આ વિરોધી તત્ત્વોના સુદર પડઠો રંગમાનમાંનું નીચેનું અવતરણ રચાઈ બતાવે છે :

### Chorus

Where pleasure leads, laughter and song be ours.  
Thus speak those impious throngs.  
Care for the future to dull fools belongs;  
To passion give the reins, eul the sweet flow'rs;  
Too quickly, at the best, years take their flight.  
Who knows if he shall see to-morrow's light !  
Let us to-day enjoy life's fragrant bowers !

### One Voice

The heart whose love is Thine,  
My god who can disturb its peace !  
Thy will supreme, its guiding star, doth shine  
With beams that never cease.  
What happiness in earth or heaven can be  
Like peace that keeps in sweet tranquillity  
The heart that loveth Thee !

મહા વાતને સંપૂર્ણપણે વણાઈ રહી રસિને આ નાટકમાં અચ્ચલિઆનું રચન. કુમાર દેસાઈ તેને પ્રથમ દર્શન, આજનર અને મહાનના પાંચ વગેરે કવિત પાંચ અને દરમિયાન સર્જન કરી મૂળ વાચકને આનોઆ રંગે રંગી તેનું લાગણ્ય ખીલાવ્યું છે.

રસિનનાં આ બે હેતુઓ અમર સર્જનો તત્કાલેમાં સામાન્ય જનતા સમક્ષ તેના મૂલ્ય બાદ થયે વખતે ભવ્યતામાં આવ્યાં. રસિનના કવનનો અત રોગ અને કલેશભર્યો હતો. સામાન્ય જનતાના પ્રાંતમાં અત્યંત રસ લાગે તેમને અત અન્યાયો મારે. અકલ્પ ઉદાવના બદલકુલ ૧૪ માનો અફમી તેના પર ઉતરી હતી. કોકો તેની સુદર કૃતિઓની પૂરતી કદર કરતા અમર્યો દત્તા. તેને ફેરારી બારે ખીલા થતી હતી. આ ભણે તેના સામગ્રીપ્રધાન સ્વભાવને આજાવતી મનુ. તેના છેલ્લા દિવસો તેણે પોતાની પાટલાઓએ દનિદાસ તથા બીજા માર્ગિક લખાણો લખવામાં અને હાસ્યમિત્રમાં આપ્યાં. તે ૧૭ મી એપ્રિલ ૧૯૮૪ ને હિરે દેવેદેસ પામ્યો.

કોરનેલની શૈલી માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે તે લોખંડમાંથી ધડવામાં આવી. રાસિનની શૈલી માટે મોરીસ બેરીંગ કહે છે: 'The most exquisite, the most delicately sensitive of all poetic diction; as full of rippling shadows and almost imperceptible changes of intonation and stress as Milton's blank verse, and as noble.' ડૉ. ડાઉનેસ એની અદ્ભુત શૈલી માટે લખે છે: 'This touch is as fine and as delicate as the tunes of a violin in the hands of a master.'

કોરનેલના સ્ત્રીપાત્રો બર્નાડ શેલી નાવિકાઓ જેવાં છે. Le Cid અને Cinna માં તેની નાવિકાઓ પોતાની ફરજ અને અન્યાય બદલ વેર લેવા માટે એટલી આગ્રહી છે કે તેમના નિશ્ચય તળે ગ્રેમ પણ દગ્ગાઈ બળે છે. ફરજ અને તે અદા કરવાનો નિશ્ચય કોરનેલના નાટકોની કરુણતા માટે જવાબદાર છે. રાસિન સ્ત્રી અને પુરુષના હૃદયના ગ્રેમ સાથે સંકળાએલા ભાવોના આલેખનમાં કુશળ છે. સૌમ્યતા તેનાં નાટકોનો મુખ્ય ગુણ છે. આંતરિક લાગણીઓનો મૃદુ વિગ્રહ રાસિનના નાટકોમાં કરુણતાને જન્મ આપે છે. રાસિનની અસર સર્વવ્યાપી છે; કારણ તે અમુક સમાજના અમુક વિષયોને ન છેડતાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષોના હૃદયમાં ગંગતા લાવે વિશે સરળ અને શુદ્ધ શૈલીમાં જરાયે ખોટા ઉત્કેશ દાખવ્યા વિના અસરકારક રીતે કહે છે. તેના આ ગુણોને લીધે તે હજુ પણ વાચકો અને પ્રેક્ષકોના હૃદયને જીતી લે છે. ખરેખર વિકટર હ્યુગો જેવા ફ્રેંચ નાટ્ય સાહિત્યમાં Romanticism ની વ્યેત પ્રગટાવનાર તેને 'દિવ્ય રાસિન' કહે તે યોગ્ય જ છે.

'Thine the silver moon's soft ray,  
The tender breaking of the day.  
The planets' witching light.'

-R. P. Downes.

વિદ્યાર્થીઓની ત્વરિતવાચનમાળા.

ત રી કે

૮::: ન વ લિ કા પુ બ્ધો ::: ૮

પ્રથમ માળા અને બીજી માળા

માધ્યમિક શાળાઓ (High Schools)નાં ધોરણો ૪-૫-૬ માટે અતીવ ઉપયોગી સાહિત્ય

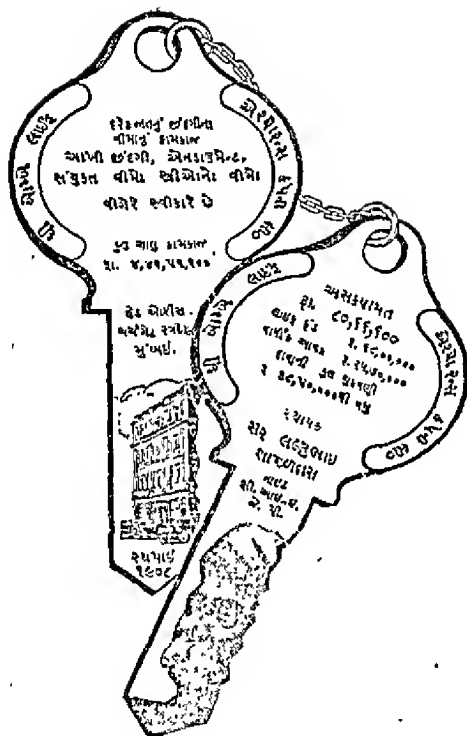
\* \* \*

: : સામાન્ય સાહિત્યરસિકો માટે પણ આ નવવિકાઓ રસિક વાચન છે : :

સંપાદક

શંકરપ્રસાદ છગનલાલ રાવળ

પ્રકાશક—ધી જનરલ બુક ડેપો, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨.



જોડાણુ લાંબી  
બીમાનું કામકામ  
આખી જાંતી, એમકાવમે-૮,  
સંવત્ વીમા સ્વીચોને વીમા  
બીમા સ્વીચાર છે

૫૩ માણ કામકામ  
શ. ૪,૪૪,૫૫,૧૧૧

દેડ બોલીસ.  
બજાર સ્વીચ  
સુખ્ય.



૨૫ માણ  
૧૯૦૮

લખડી

અસકપામત  
રૂ. ૮૦,૬૬,૬૦૦  
બાજી રૂ. ૧,૬૮,૦૦,૦૦૦  
વાર્ષિક માપ ૨.૨૫,૭૦,૦૦૦  
રાખી ૩૦ પ્રકારની  
૨ ૩૮,૫૦,૦૦૦ થી વધુ

૨ થાપક

સર લાંબીમાણ  
શાસ્ત્રીજી

બજાર  
શી. માણ. ૪.  
૨. ૩૮.

જોડાણુ લાંબી

૫૩ માણ કામકામ



## જો આ વાત પહેલાંથી જાણતો હોત.....

આ ખેદપૂર્ણ શબ્દો હંમેશાં સંભળાય છે. અને જો પછીનો નિર્ણય જો સાચો હોય છતાં શા ખપતો? કામ પછી બુધ્ધી આવે તે શા કામની? પછી તો પશ્ચાત્તાપ જ કરવાનો કે જો આ વાત પહેલાંથી જાણતો હોત તો આવી ખેદરકારી ખતાવી નહીં હોત.

આ વાત સાચ સાચી જ છે. નુકશાન થયા પછી બધાને ભાન આવે છે પણ ખરે પ્રસંગ આવતાં બહુ જ ઓછા માણસો સારી સમજનો ઉપયોગ કરે છે. જેઓ બુધ્ધીમાન હોય છે તેઓ નાનામાં નાની વાતને દરેક દૃષ્ટિકોણથી તપાસી નેહને વીચાર કરે છે. અને તેનું પરીણામ પણ અગાઉથી સમજ લે છે. અલગતાં બીજાં માણસો આવા માણસોને કાયર, ચંચળ મનના અને એટી તરીકે ઓળખે છે, પણ સમય વીતતાં જણાય છે કે એવા લોકો કાયર નથી, ચંચળ મનના કે એટી પણ નથી. આ માણસો વિદ્વાન હોય છે, ખુબ બાહોશ હોય છે. આ કારણસર તેઓ ભુલ કરતા નથી. તેઓ નિબ્રજીતને જાણતાજ નથી. અને યથેચ્છી ભુલ સુધારવામાં વિના કારણ વીક્ષંબ પણ કરતા નથી. તેઓને બારી વીપત્તીઓનું અનુભાન આગળથી હોય છે. પરંતુ જેઓ ઉતાવળ અને દૂષી નજરના હોય છે. તેઓ અનેક બાજોને નાની વાત સમજ તે ઉપર વિચાર પણ કરતા નથી પરીણામે એ ભુલો ગભીર થતી જાય છે. અને પછી તેમાંથી છુટવું મુશ્કેલ થઇ પડે છે. આવા સંજોગોમાં ખેદરકાર માણસો કહે છે “આથી મારું શું બગડવાનું છે.?” પણ જ્યાં નુકશાન થયા માટે છે ત્યારે તેમની બુદ્ધી ઠેકાણે આવે છે. અને પછી તો પશ્ચાત્તાપજ તેમને આવે છે. અને ત્યારે તેઓ કહે છે “જો આ વાત પહેલાંથી જાણતો હોત.”

ખાંસી, શરદી અને શ્વાસને પણ લોકો એવી જ ઉપેક્ષાની દૃષ્ટીએ જુએ છે. અને શરદી ઋતુનો પ્રસાદ સમજ તેની અવગણના કરે છે. પણ એ જરા જેવી ખાંસી ધીમે ધીમે ઉચ રૂપ ધારણ કરે છે અને એવી ગંભીર દશામાં લાવી મુકે છે કે તેના પરીણામે ક્ષય ઝસી લે છે. એ ક્ષય પ્રાણાન્તક હોય છે. અને હતાશ થઈને એક જ પશ્ચાત્તાપ રહે છે કે “જો પહેલાંથી જાણતો હોત...” માટે તમારે જાણી લેવું જોઈએ કે ખાંસી, શરદી કે દમની કદી પણ ખેદરકારી કરવી નહીં. જો કદાચ એવો ભય હોય તો તમારે તરત જ અચૂક અને સચોટ ઇલાજ લેવો. અને દુનિયામાંનાં સર્વોત્તમ ઇલાજ સીરોલીન રોશ છે આવા રોગોની. આ સુપ્રસીદ્ધ દવા છે. હિન્દના મોટામોટા ચીકીત્સકોએ એના ગુણો જોઈ વખાણ કર્યા છે. માટે સીરોલીનની એક બાટલી ખરીદ કરી શખો અને શરદી આદિનો ભય થતાં જ ઉપયોગ કરો એટલે તમને પશ્ચાત્તાપનાં કારણ રહેશે જ નહીં.

માટે પણ ગમે તે એક વ્યાપક નીતિ અમલતાર કરવાની અને સરકાર પાસે તે કબૂલ કરાવવાની સરળતા રહેત, અને સમસ્ત હિન્દમાં એકતંત્રતા આવી શકત. એટલે અત્યારે તો પોતાની નીતિ હિન્દની સર્વ ગતિઓ મઠે અને હિન્દનાં સર્વ હિતો માટે વ્યાપક રીતે લાભકારક છે એ દર્શાવવાની તકનો કોંગ્રેસ ઉપયોગ કરે એ દષ્ટ છે.

## ૨૫. રણછોડભાઈનું સ્મરણ

ગુજરાતમાં ચોથી સાહિત્ય પરિવેશના પ્રમુખ સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામની શતાબ્દી ઉજવવાના પ્રયત્ન શરૂ થયા છે. સ્વ. રણછોડભાઈની સાહિત્યસેવા વિવિધ અને વિપુલ છે. નાટક અને રંગભૂમિ માટે તેમની ધમશ અને તદ્દનુસાર તેમણે કરેલા પ્રયત્નો સુપ્રસિદ્ધ છે. એમને જે મર્યાદાઓ અને ગુટિઓ નહીં હતી તેમાંની ઘણી આજે અદૃશ્ય થઈ છે એટલે એમના પ્રયાસોનું ઓછું મૂલ્ય ચાંદવાની જૂસ વ્યાપણે ન કરવી જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવામાં એમણે પોતાના લાંબા જીવનનાં ઘણા વર્ષોનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ સાહિત્યસેવાનું સ્મરણ કાયમ રહે એવું કોઈક ગુજરાત કરશે એમ એમને આશા છે. એ દિશામાં થતા પ્રયાસોને અમે સદ્ગતા ધન્યજીએ છીએ.

## વિકાસગૃહ એક સ્ત્રીસંસ્થા

અમદાવાદમાંથી શ્રીમતી બહેન મૃદુલા સારાભાઈ અને બહેન પુષ્પાવતી મહેતાએ ગુજરાતી સ્ત્રીજીવનના વિકાસની આ સંસ્થા કંધાડી આપણા ગુજરાતી જનસમાજ ઉપર મહદુપકાર કર્યો છે. આવી બહુ જ ઉપયોગી સંસ્થાના સંચાલક આત્માઓ થવા માટે અને આવા બહુ જ કોંગ્રામર્યા વિક્રમ કાર્ય કરવાની હોંસ ધરાવવા માટે આ બંને સમાજોદ્ધારક બહેનોને અમે અમારાં દેશનાં અભિનંદન આપીએ છીએ. આપણા દેશની સદસ્યમુખ અવનતિ સાથે આપણી સ્ત્રીજાતોના જીવનની પણ અવનતિ થઈ છે એ તો એક અનિવાર્ય સત્ય છે. મનુષ્યોએ કે આપણા સમસ્ત સમાજના જવાબદાર શક્ત્યોએ વર્ષો ઉપર સ્ત્રીજીવનના વિકાસ અર્થે કાયદાઓની વ્યવસ્થા કરી.

આ કાયદાઓ કાલાન્તરે વિનિયમક થવાને બદલે અલિપ્તકારક નીવડ્યા. તેઓએ કુરિઓ, ને મદા વાસનું રૂપ ધારણ કર્યું અને અને આજે થોડાક જગ્યાએ છે છતાં બહુધા આપણો સ્ત્રીસમાજ પરવશ, પરતંત્ર, નિરાશર અને દિગ્મુલ થઈ ગયો છે. એમના સ્વતંત્ર કે સહિયારા જીવનવિધાન માટે એમને કાયદા બાંધતાં કે તેમનું પાલન કરવાની વ્યવસ્થા એમણે નહીં નથી. પુરવઠત કાયદાઓએ એમના જીવનને સ્વતંત્ર વિકાસમુખ કે સ્વાસ્થ્ય નથી આપ્યાં. આજે કોમળ કે ક્રિડિન એ આપણી માનવ સંખ્યાનો અર્ધ ભાગ અનેક જાતની પિટંગનાઓ ને દુઃખ તરે કચાઈ રહ્યા છે. એટલે બધો કચાઈ રહે છે કે આપણા ગુજરાતના સિટિય કે રૂરી સંસ્થાના જાગમાં ફરીફરી એમનું કુટુંબ ને જિન્નમિન્ન જીવન તપાસીશું તો બાળાઓ, કન્યાઓ, યુવતીઓ, અપરિવૃત્તિનાઓ કે પરિવૃત્તિનાઓ, તપાસીએ કે સામાજિક પતિનો આ શામાંથી પ્રત્યેકને કંઈ ને કંઈ દુઃખ ને પિના ડખો કરી રહ્યા છે. બહુ જ ઓછી સંખ્યાને આત્મજ્ઞાન થયું છે. દેશની અનેક જગતિ સાથે આ

જાનિએ પુરુષાત્માનિ આપે તે હાલે, ને નહીં આપે તે હીંધા વગર પણ પોતાનો હૃદય વ્યવહાર અને આદર્શ મહત્ત્વ અને મિદા ૧-વેજ જોઈએ સહજ પુરુષ જાનિએ તે જરૂર જ એ જાનિના આ મહામારન આશ્વોદારના કાલેના સહકાર અને નમવાન છે.

હવે કે નવી હવે એ પ્રથમ પગ એક મહાપ્રથમ છે, તેનો નીમણ કે નિર્ણય ગમે તે આપો પણ આપણી બહેનો રાત્રી હવેન હવે, એમની નિરાધારતા રહે, એમના પરની મુશ્કેલીઓની વિનાશક થઈ હોય, એમનો પતિન બનેલા વર્ગ શુદ્ધ થાય એ બહુ જ વહેતું હજીયાનું છે. આથી એક સરખાની જરૂર પૂરી પાડનારા અને હાલના કે આગામી સાથ સેવા આપનારી બહેનોના કામને કન્યાશીલ ને આત્માર્થિક કરવા તરફ મનાઈ શ્રી, મદુલા બહેન અને પુષ્પા બહેન જોગેશ આ મહાપ્રથમે અને સહકારીએ હોય. અને સમગ્ર ગુજરાતને તેમને પ્રત્યેક પ્રકારનું શાય અને સગીન માહાત્મ્ય આપવા તીનનીએ હોય.

(અનુમધાન ૫ ૧૦૨૭ નું આગુ)

તા. ૧૫ : આકાશમાં દિવિ ગુરુત્તરી સોસાળી સ્થપાઈ.

તા. ૧૭ : રવીન્દ્ર બેનરજી-જાનમીની મન પ્રાપ્ત મુજાન-મુજાન થઈ વિદ્યાભ્યાસથી લગ્ન થયા, મુજાન મુનીવરિંદીએ યા રેઘમુખનો મેટ્રીકની પરિણા વર્ષમાં બે વાર લેવી એ હાથ પસાર થયો.

તા. ૧૯ : મુજાન વિવેચાર્દ અને મુજાન વાસમજાના મધાનમાળી મળેલું સમેતન મહાનું.

તા. ૨૧ : એમ એ ની અને બીજી એકએમ બી. પરીક્ષાનું પરિણામ જાહેર થયું. અમદાવાદમાં શેઠ લાલભાઈ દત્તપતભાઈ આર્ટસ ફેલોશ અને રાજકોટમાં પંચ આર્ટસ ફેલોશ સ્થપાઈ આવસ્ય ફેલોશ મુજાન-માડુગા-ખાને શરૂ થઈ વડોદરાનરેશ એનીના આગુ પાકો ત્રિમે વનગમવાની ચોખ્ખા વિચારી જોઈ શકાય તે અમદાવાદ મહારી તેજુ કુરમાન જહાર પાડ્યું. નમા પહેલ પર ગયેલી જર્મન દુકાની આગેવાન અને ગીતઓ માલો મલા.

તા. ૨૨ : વાલમરેયે આગુ મહારીય રિશ્તિ વિશે નિવેદન કર્યું. મહાસભાએ બધા કારણ નરિમાન પ્રકરણમાં કેટલાંક ફેરિંકાએ મદો પ્રચાર કરવા ખાંડપો, અમદાવાદમાં મરુ લાલુભાઈ એ શાહ લોકોવેનું મહાન પુણ્ય માલું.

તા. ૨૩ : બિહારમાં જાનપ્રવચી બારે ખુલાશી થઈ. જાનમીની બોલોગિક રાજિને વેરડી બનાવવાની ચોખ્ખા મગાઈ.

તા. ૨૪ : આટલાંકિ પારને વિખળી વહેવાર પહેલા પ્રથમ પર દિનિયાને પ્રવાસે નિકળેલા ડેનીય એ કુવાન આદમદારિનું સન્માન થયું. નિમ્નરે સંપૂર્ણ આગાહી મેળવી. નિત્યન અન્કારે સૂણી વડુ પ્રાપ્તિન દસ્તાવિજિત વ્યવસ્થી પ્રયોજી બેટ રેમલ એસિબટિક ગ્રાન હાને આપી. મોકોમાં જવર મુજાન માનના નિરવ યાનિકાનું જાહેર સન્માન થયું.

તા. ૨૬ : મહાવાગડાન શરૂએ કાર્કેકેનું અમેરિકન જાનમરમાં મગાઈ. મુજાન મહાસભા અનિનિ મળી તેમાં મહાસભાના મેમ્બરો સામે મદો પ્રચાર કરનારાં મુજાનનાં ફેરિંકાને શ્રી નરીમને સમ પ્રવાર કરવા આવાહન આપ્યું.

# નવું સાહિત્ય

ન્યોતિધર : તંત્રીઓ : ધ્રુ અને પ્રાણલાલ દેસાઈ : ન્યોતિધર કાર્યાલય, પ્રાર્થના સમાજ મંદિર, વફતખબાઈ રોડ, અમદાવાદ : સંસાર અને સમાજ સુધારણા અર્થે ચાલતું પંખવાડીક : વાર્ષિક લવાજમ (૮પાલ ખર્ચ સાથે) રા. ૩-૮-૦૦

કાંઈક વર્ષો પહેલાં સંસારસુધારે અને સુધારવાળાં એ નામો ગુજરાતમાં સારી રીતે પ્રચલિત હતાં, દર વર્ષે મહાસભાની એક સાથે સંસારસુધારાપરિષદ પણ ભરાતી. તે પ્રગ્નતા હવનમાં મહાસભાના આગમન પછી રાજ્યદ્વારી વિકાસ ખૂબ જ થયો અને પ્રમાણમાં સંસારસુધારામાં વિકાસ ન સાધી શકાયો એટલે એ પ્રવૃત્તિ લગભગ બંધ થઈ ગઈ જણાઈ એમ કહી શકાય. અલગત, રાજ્યદ્વારી પ્રગતિ સધાતાં સામાજિક પ્રગતિ પણ અમુક પ્રમાણમાં સાધી શકાય છે જ તેમ જ આર્થિક સંયોગોએ પણ એ પ્રગતિના કાર્યમાં મળે એ અગમ્ય સહાય આપી છતાં અત્યારે આપણે રાજ્યદ્વારી ક્ષેત્રમાં જેટલા આગળ વધી શક્યા છીએ તેની સાથે સરખાવતાં સામાજિક સુધારણાના ક્ષેત્રમાં આપણી કુચ ઘણી એકાદી છે એ તો સ્પષ્ટ છે અને જેમ પ્રત્યેક મનુષ્યના શરીરનાં અંગોની ખીલાવટ સરખી થાય તો જ શ્રેયસ્કર છે તેમ પ્રગ્નતા હવનમાં પણ પ્રત્યેક અંગની સરખી ખીલાવણી થવી જોઈએ- પરંતુ સંસારસુધારાના કાર્યમાં રાજ્યદ્વારી કાર્યના જેવી ઝમક નથી, ત્યાગની એવી ભમક નથી કે જેથી એમાં કાર્યકર્તાઓ ઝટ આકર્ષાય. અને એટલા પ્રમાણમાં એ કાર્ય શુદ્ધ અને મુશ્કિલ છે પણ એટલા માટે એના પ્રત્યે હિંમતીન રહેવું એ પ્રગ્નહવનનું હિત હેઠે ધરનારને પાલવે તેમ નથી.

આવી વસ્તુસ્થિતિમાં અમદાવાદમાં રા. ધ્રુ અને ગ. દેસાઈએ ન્યોતિધર નામનું પંખવાડીક પ્રસિદ્ધ કરીને એક મોટી ખોટ પૂરી પાડી છે. અમે એના ત્રણ અંકો જોયા જે ઉપરથી વિશ્વાસપૂર્વક કહી શકાય કે તંત્રીઓના લક્ષ્યને યોગ્ય સહાય આપે તેવાં તેના લખાણો છે. લેખકોએ આ પંખવાડીકને લેખો વડે અને વાંચનારાઓ તેમ જ સંસારસુધારા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનારાઓએ તેના આદક યથા ઉત્તેજન અને સહાય આપવી એ એમની ફરજ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. અમે એ પંખવાડીકને સંપૂર્ણ ફતેહ હાવીએ છીએ.

“મ.”

સ્વીકાર અને અવલોકન રચનાકોએ લીધે અમારે સુલતી રાખવા પડ્યા છે.

તંત્રીઓ

# વર્તમાન સાર

—રોજનોંધ:—

વૃત્ત : ૧૯૩૬

- તા. ૧ : હિંદુ-મુસ્લીમ કચ્છવાને લીધે મુંબાઈમાં કરકસુ ચોડેર નીકળ્યો જાહેર થયું કે મિસ એમીલી હવરફાઈ દુનિયાની વિમાની પ્રદર્શિણીને નીકળશે.
- તા. ૨ : જાહેર થયું કે હિંદુ અષમાન કરનાર રકાઉટ સરકારના વડા બોડન પોવેલ લૂંટા બચાવ કરે છે. જાહેર થયું કે નોબેલ પ્રાઈઝના દાતાની બાવનાનો દિવસે દિવસે ભથ્થર ટોડ થતો જાય છે.
- તા. ૩ : માણ સપાટ (બી. વિડસર) ના મીમીમ સીમ્પન સાથે લગ્ન થયાં જોડેદ પ્રત્યક્ષતા તરફથી અજાણ સખાઈ શર થયું. અમદાવાદ ખાતે શ્રી બાલ અંગાધર ખેરને પ્રમુખપદે દસકોઈ તાબુદ ખેડુતપરિષદ મળી.
- તા. ૪ : પશ્ચિમ પેસિફિક મહાસાગરમાં સમોદ્ર બેટમાં જાવાળમુખી પર્વતો ફાટ્યા. લડનમાં એક લાખ પાકીને અર્ધે બંધાવાની જાગૃત્તી ખાતમદુર્ત થયું.
- તા. ૫ : ડેક્કન એન્થ્રોપોલોજી સોસાયટી (પુના) તરફથી ટેકનીકલ ઇન્ફરીટ્યુટ પ્રુવુ મુકાયું.
- તા. ૬ : મળુર મહામનના પુરતકાલપમાથી ૮૦૦ રૂ ની કિંમતનાં કિંમતી પુસ્તકો મૂક થયાં. ગબીશ (પરોઢા રાજ્ય) માં નૂનન વિધાયવનો વાર્ષિક ઉત્સવ જો મંદ્રવદન મહેતાના પ્રમુખપદે ઉજવાયો.
- તા. ૭ : જૂમ્બ્ય સમુદમાં પ્રુમોલીનીએ સીતેર સખમરીનેનાં દર્શન થોન બ્યુઅર્ગને કરાવ્યાં. કાકા કાપેલકરના પ્રમુખપદના નીચે કરોચીમાં હિંદી બાવાની પરિષદ મળી. જાહેર થયું કે સીનેઆ કમાના વેનીસમાં મળનારા પાંચમા આંતરરાષ્ટ્રીય યદર્શનમાં 'ગ્રેમીડન્ટ' અને 'સન્ટ દુકાશમ' એ બે ચિત્રો મોકલવાની પસંદગી થઈ.
- તા. ૮ : હિંદી વતીર લોડ લોપીયને સરકાર અને મહાસભ્ય વચ્ચેના મતભેદ રિંગ નિવેદન પ્રગટ થયું.
- તા. ૯ : પ્રેસિડેન્ટ ફ્રેન્કોએ અમેરીકા માટે વધારે જાહેરને મર્યાદાની જોજના કરી. ઉતારે મુનના પ્રદેશમાં શેષબોજ કરવા રચાયેલ વિમાનીઓ ગયા.
- તા. ૧૦ : વેનીસમાં પાંચમી આંતરરાષ્ટ્રીય સીનેમા પરિષદ મળી.
- તા. ૧૧ : હિંદની આંતુ રાજકીય સ્થિતિ વિશે લોડ એટકેન-ડુર્ન નિવેદન.
- તા. ૧૨ : અર્લિનની સાલસેમી સંવત્સરીનું સપ્તક શર થયું. આજીવ આપર્ચેન-ડુર્ન નડું બંધારણ પસાર થયું.
- તા. ૧૩ : લોડ ફ્રેન્કોએ જાહેરવાલે હિંદની આંતુ રાજકીય સ્થિતિ અંગે જવાબ વાળ્યો. મુલખ્યામાં શ્રી વામન મુકાદમને પ્રમુખપદે ખેડુતપરિષદ મળી. સીંગાપોરમાં અખ્ય એરપોર્ટ પ્રુવુ મકાન.

(અનુસમાન ૫ ૧૦૨૧)

(અનુસંધાન પૃ. ૬૭૨ નું ચાલું)

“કોણ, નન્દીદત્ત ? અરે ત્યાં કેમ ઉભા ? હું લઈ આવું,” કહી દામોદર મહેતા અને ભીમદેવના રાજગુરુ ધોધાગડના જદ રાજગુરુને ચોંચ સન્માન આપવા બહાર ગયા, અને નન્દીદત્તને વિનયથી અંદર લઈ આવ્યા. અંદર આવતાં તેમની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. આ માન હવે તેને માટે દોહડાં યદ્યપિ પડ્યાં હતાં !

“પધારો ! પધારો !”

બધા બેઠા તે ભીમદેવના જવાબમાં નન્દીદત્તને બન્યા તેટલા હુંકારથી ધોધાગડનાં કુલની વિધ્વંસકથા કહી સંભળાવી.

“તમે હમ્મીરની સેના ક્યારે છોડી ?” મહેતા પ્રસ્તુત વિષય પર વાત લઈ આવ્યાં.

“મારવાડના સીમાડાથી થોડે દૂર, રણમાં. ત્યાંથી હું બારેબાર ગુરુદેવને ચેતવવા પ્રભાસ ગયો. અને ત્યાંથી ભારતી સાંઠણીએ આડીઆં આવ્યાં.”

“હમ્મીર કેટલોએક દૂર હશે ?”

“પંદરેક દહાડાની મંજલ દૂર હોય તો.”

“તમે હમ્મીરની સેના જોઈ ?” ભીમદેવે પૂછ્યું.

“જોઈ ?” મ્હાન વદને સામંતે કહ્યું, “હું એમાં ફર્યો, મેં એની શક્તિ માપી, તે હમ્મીરની પણ કસોટી કરી. હું તેજ ગુરુદેવને કહેવા ગયો હતો, પણ એમણે મને આજ્ઞા કરી કે ને મારે કહેવું હોય તે આપને કહેવું. આપ જ ભંગવાન સોમનાથના જમણા હાથ છો.”

“ગુરુદેવની આજ્ઞા મારે માથે છે,” ભીમદેવે કહ્યું, “ચોદાણુંરાજ ! કહે ને કહેવું હોય તે ખુશીથી.”

“હા જરૂર. તમે વખતસર જ આવી લાવ્યા છો.”

“મારે પહેલું તો એ કહેવાનું કે હમ્મીરને રણમાં સામા થવાનો વિચાર કરતો હો તો છોડી દો,” સામંતના ધીમેથી ઉચ્ચારેલા શબ્દોએ આખી સભાને ચેતન આપ્યું. બધા ધ્યાનથી, અગ્નયનીથી સંભળી રહ્યા. હમણાં તો એમણે જુદો જ સંકલ્પ કર્યો હતો.

“શું ? હું—પાટણનો ચાકુકય—સામે મોઢે લટું નહીં ?” ભીમદેવની વિક્ષેપી આંખો સામંતને જાણે બાળીને ભસ્મ કરવા ગયતી હોય એવો ભાસ થયો.

સામંત શાંત બેઠો હતો; માત્ર તેના મુખપર તિરસ્કારયુક્ત હાસ્ય હતું. થોડા દિવસોમાં જનમેઘનમનાં હુખનો અનુભવ કરી તે આ વધે જદ યદ્ય ગયો હતો. “મહારાજ, ‘ક્ષમા કરો.’” અને એના ધીમેથી સરતા શબ્દો સંભળવા બધા ડોક લંબાવી આતુર બેઠા. “આવી ગર્વની વાતો હું સંભળી સંભળી ચાકી ગયો છું. ચાકુકયરાજ ! હુંકે ખુદિ ને કુસંપમાં મરત આપણા રાજવીઓ સંહારવાને ભંગવાન પિનાકપાણીએ આ હમ્મીરને મોકલ્યો લાંગે છે.”

ને રાજવીઓ હતા તે કોષમાં અને બીજા અગ્નયનીમાં આ નાના છોકરાએ

જ્યારેલા જલકર રાખે સંજળી ગયા. બીમદેવથી તો હતાવળમાં જમણે હાથ તરવરતી મુઠ પર મુકાઈ ગયો. સામતની તીવ્રશુ નજર પણ બીમદેવના હાથ સાથે મુઠ પર પડી. આ અધીરાર્થ સામંત સમજી ગયો તે વાત બીમદેવને સમજાઈ. અને તેણે જરા ઘરમાંના થઈ હાથ મુઠવરથી લઈ લીધો.

“આનુકરણ, મનમાં મન આપણે બધા એમ માનીએ છીએ કે હમીરને રાણવો એ રમત વાત છે. પણ જેમ અજમરના મુખમાં વનચરો જઈ પડે છે તેમ આપણે તેના મુખમાં ધમીએ છીએ. એજ મર્મમાં ઘોષાખાખાએ કુલકું નિકળ કાઢ્યું. ખાલદેવે, પચાસ સદસ્ય યોદ્ધાઓ દોખ્યા. ને તમે પણ એમાં જ ઝંપલાવવા તૈયાર બન્યા છો.”

“શું કહો છો ?” રા’ રત્નાકિતે કથારથી કહ્યું. “તમારુ કહેવુ એમ છે કે આમારે દવે અહીઆંથી ઘેર પાછા જાયું ?”

“ના, ને કરવું હોય તે કયે, પણ કરતા પહેલાં હમીર કેવોએક છે તેનો ખ્યાલ તો કરો, મારાં પેણુ કડવાં લાગશે પણ તમે ભય કરેવુ આ સૈન્ય હમીરની સેન્ય આગળ અડધી ધડી ટકવાનું નથી.”

“એએ શું પાટણ ને જીનામદ લાટ—” રા’ એ કહ્યું.

આ બધા વખત બીમદેવ મુઠ પર તાર દેતા સામંતને ક્રોધ રજા દત્તા. શુ આ અરેખર મિત્ર છે કે કોઈ શત્રુ ? એ વચ્ચે મોતી હાલ પણ એમણે હમીર મહેતાને સામંતને રાખેરાખે રાજાવતી સમર્થન કરતા જોયા એએ થોડો સંપત કેળવ્યો.

“મહારાજ, જો હમીરની શક્તિ ને વ્યવસ્થાનો તમને જરા પણ ખ્યાલ હોય તો તમે પણ હું કહું છું તેજ કહો. તમારું છે તેમની કશગણું સૈન્ય હોય તો પણ એને હરાવવાને તમે અમર્થ છો, સમજ્યા ?”

“અને એમ કીએ તેમ નથી,” અપમાનકારક હથનાથી બીમદેવે કહ્યું. “અમે થોડા અને રિધુ થણુ એમ તો કાપેરા કહે છે.”

પચતાર સામંતના મુખ પર હસેલા આખો પણ એણે દોઢ દાબી શાંતિ રાખી. પછી એનું મુખ સમત ને જલકર બન્યું અને એની આંખમાં અમાનુવી નેજ આવ્યું. તે પચે લાગ્યો ને હાથો, તે હાથ જોડ્યા, અને રિફરેલા સાપના મોંપાથી બચકર મુસવણ નીકળે તેમ તેના મોંમાંથી રાખે નીકળ્યા.

“આનુકરણ,” બોળા બીમદેવ સિવાય કાએ મને કાવું કંઈ હોત તો હું તેનો જીવ લેત. પણ હું આજ તમારી સાથે લડવા નથી આવ્યો, અગરના સોમનાથને બચાવવા પ્રયત્ન કરે છું. તમને તો તમારા રાજ ને પાટનો ભોમ છે, પણ હમીરને હરાવવા સિવાય મને બીજી વાસના નથી. તમે તો હજી હમીરનું નામ અંગ્રામું છે, પણ મારા ઘોષાખાખાએ તો એને રાજવામાં આખા કુલની અદ્વિતિ આપી છે, મરા પિતાએ એને રણમાં રક્ષણવા અણખાંભળ્યાં પરાક્રમ કર્યા છે; અને એનો જીવ મેવા, મેં એકલાએ એના સૈન્ય વચ્ચે એને મણે ખંજર ધર્યું છે,” અને સામંતની આંખો ને અવાજ ખેદથી એકાએક થઈ ગયાં “અને જો ધારું થવું હોત તો જે સામે રાજપુતો ન કરી શક્યા તે હું એકલે હાથે કરત. પણ-પણ—” અને એનો અવાજ ખટક્યો—“પણ અમરના સોમનાથની મરજી હતી કે એને ન મરવા દેવો. બીમદેવ મહારાજ, આગ ક્રો ને મે કહું નેરવું”

સમજ પડી: સાથે એની કલ્પનાએ એક નાનકડી, નાનુક નર્તિકાને પાણીમાંથી ઝાંદર્યસ્નાન કરીને નીકળતી જોઈ,--અને વિપદમાં તો એ મૂર્તિ અસોપ થઈ ગઈ.

“હા. મહેતાજી! ત્યાં હું લડીશ. મારા છાત્રદેવની સમક્ષ, ને કોઈએ જોયું નથી, ને સાંભળ્યું નથી એકું પરાક્રમ કરી બતાવીશ. અને દાનવની સેનાને સંમુદ્રમાં ભૂખીતી કરી દઈશું.” તેણે ગૌરવથી કહ્યું.

“મહેતાજી,” સામંતે કહ્યું, “તમારી યોજના અદ્ભુત છે. એ એક છેલ્લા પ્રયાસ પરજ આપણું સર્વસ્વ હોખી દઈએ તો હાર. પુલ્કનું સાહુ એક યુદ્ધે પણ વાળી દઈએ. પણ હું તો એકસો અહોઆ રહીશ.”

“અમારે તમને એમ મરવા નથી દેવા, યોદ્ધાજી,” દામોદર મહેતાએ કહ્યું.

“ને મારે એમ મરવું પણ નથી--હમ્મીરનો પગ મારી ભૂમિ પર છે ત્યાં સુધી. અને તો થોડાં માણસો મને આપી જાજો. હું તો ઘોષાઆપાનું જૂત મારી રીતે હું એને પુરો પડીશ, ને તમને મદદરૂપ પણ બનીશ.”

“પણ તું તો મારી સાથે જ જોઈએ, સામંત,” ભીમદેવે કહ્યું.

“ના, મહારાજ. એ અમે આવ્યો, મારે એને પાછો જવા દેવો નથી.”

“તારે માટે અમે એને રાખીશું તો ને,” ભીમદેવે કહ્યું.

“મહારાજના મોઢામાં ગોળ.”

“એ પણ ખોટું નથી,” દામોદર મહેતાએ કહ્યું. “અને હું ખંભાત ખંદેરથી સમુદ્રવાટે પ્રભાસને જોઈતી વસ્તુઓ પુરી પાડીશ. અને પ્રભાસ પાટણ ખાલી પણ તરત કરવું પડશેને?”

“અને વિમલ તો મારી જોડે જ હશે ને?”

“જરૂર, અન્નદાતા” વિમલે કહ્યું.

(૭)

અને તેજ રાતે આ સંકલ્પનો અમલ ભીમદેવ મહારાજને કરવા માંડ્યો. ગામો ખાલી કરવાની આજ્ઞા લઈ ઘોડેસ્વારો ચારે તરફ નીકળી ગયા. રાતેના ને રાતેના પાટણમાં ભરેલું અનાજ ગાડાંઓમાં ભરાઈ પ્રભાસ મોકલાવવામાં આવ્યું. પરાંદીએ આખા લશ્કરે પણ સૌરાષ્ટ્રનો રસ્તો લીધો. દામોદર મહેતાએ રાજ્યનું ને મંત્રીઓ સહિત ખંભાતનો રસ્તો લીધો. મધ્યાહ્ને જ્યારે ભીમદેવ મહારાજને પાટણ છોડ્યું ત્યારે સામંત, નન્દીદત્ત, અને મહારાજના આપેલાં પાંચસો ઘોડેસ્વારો પાટણમાં રહ્યા.

જતાં જતાં ભીમદેવે સામંતનો સંકલ્પ ફરજવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે એકનો એ ન. થયો.

જ્યારે આખું સૈન્ય પાટણ છોડી ગયું ત્યારે પાટણના કોટના ઉંચામાં ઉંચા કાંગરા પર ચઢી સામંત દાંત પીરી ક્ષિતિજ નીહાળવા બેઠો.

“હમ્મીર. આવ. હવે હું છું ને હું.”



# ત'ના લેખકો, અંકારો, પ્રકાશકો ને ગ્રાહકોને

'ગુજરાત'નાં પ્રતિદિ માટે મોકલવાના લેખો. 'તત્ત્વમંડળ', ગુજરાત, ૧૧૩, એપ્રિલ ૧૯૬૩, કે.૧૮, 'ગુજાર્ટ', ૨' એ મળ્યામે મોકલવા રીતની છે.

વિનિમયના પત્રો તેમ જ અવલોકનાય અથવા જાણુ તત્ત્વમંડળ ને જ મળ્યામે મોકલવા, આગળની કે પછીના મોકલે નહીં મોકલવા.

'ગુજરાત'ના પ્રતિદિ માટે મોકલવાના લેખો 'ગુજરાત'ના પ્રતિદિ કચ્છ ૧ મ્મ ને તત્ત્વમંડળના નિર્ણય ઉપર આધાર રહેશે.

પ્રત્યેક લેખકને તેના મોકલવાના લેખોની મર્યાદાએ આગળની રીતે આપે વખત નથી સીધાવાયા લેખો 'ગુજરાત'ના અનુક્રમણિકા પ્રતિદિ કચ્છના આગળે નહીં અપીકામણિકા લેખો પાસે મોકલવા ઉપરનારે પૂર્ણ રૂપે આગળની રીતે આપી દશે તે જ પાસે મોકલવામાં આવશે. દરમિયાન આગળની રીતે આપે પૂર્ણ અથવા લેખો અથવા કાગળ આગળની જગ્યાએથી 'તત્ત્વમંડળ' કે 'ગુજરાત' કચ્છનારે પ્રિય નહીં. લેખકને પાસેના લેખો નહીં વખત આગળની રીતે છે, સીધાવાયા લેખો આગળ વખત પાસે મોકલવામાં આવશે નહીં.

૧ આગળના, અનુક્રમણિકા કે આગળના લેખ આગળ મોકલવામાં આવશે કે લેખના કચ્છની પરવાનગી મેળવવી અને તે વિષય આગળે જગ્યાએ. તે વિના એ લેખ પ્રતિદિ કચ્છ આગળની જગ્યાએ જગ્યાએથી તે લેખ મોકલવામાં આવશે જ નહીં.

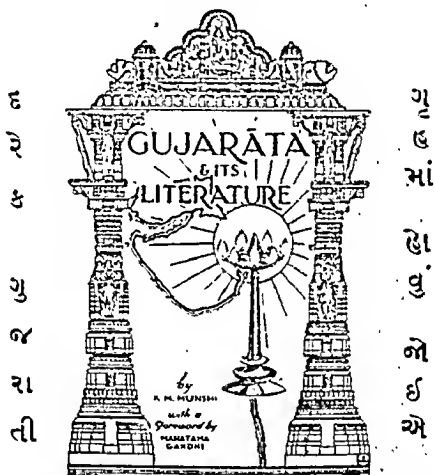
૨ કે.૧૮ પાસે લેખ પૂર્વે પ્રતિદિ અથવા લેખ તે તેમ જગ્યા પછીના પ્રતિદિ કચ્છ મોકલવા દોષ તે આગળે જગ્યા જગ્યા.

૩ ગ્રાહકોને સહજ પ્રકારે પરવાનગી 'અવલોકનાય, ગુજરાત' ૧૧૩, એપ્રિલ ૧૯૬૩, કે.૧૮, 'ગુજાર્ટ' નં. ૧' એ મળ્યામે કચ્છ રીતની છે.

તત્ત્વમંડળ, 'ગુજરાત'

# GUJARAT & ITS LITERATURE (ગુજરાત અને તેનું સાહિત્ય)

લેખક : શ્રીયુત કનૈયાલાલ મા. મુનશી



ઈ. સ. ૨૦૦થી આરંભ કરી, ગુજરાતનું લૅંગ્ગોલિક અને ઐતિહાસિક દર્શન કરાવી, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જુની તથા મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનાં પ્રવર્તમાન યુગનું સમગ્રાવલોકન કરતો ગુજરાતી સાહિત્યનો વિશ્વસનીય ઇતિહાસ.

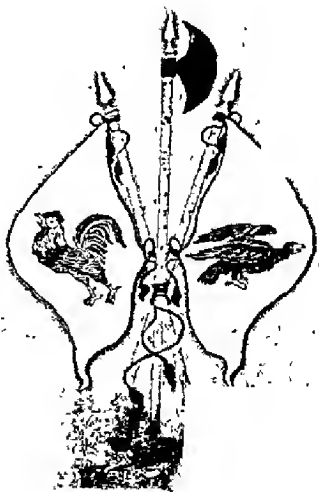
મૂલ્ય : રૂ ૬-૦-૦

દ. ખ. જુહુ

પ્રકાશક : લોન્ગમેન્સ ગ્રીન એન્ડ કંપની

સર્વ જાણીતા બુકસેલરો પાસેથી મળશે

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय



એ કે લાભકારક વી મો

ઉતરાવવાથી તે

ચાળીસ વર્ષ પછી

તમારી ઘડપણની લાકડી થઈ પડશે

હાલમાં

જોખમે મુશુખ્ત તરથી  
ઉતારવાના આપણા જાનો  
નકામાં જામે નહીં. તેની  
થાકમ વધુ પેસા બચાવવા  
પડતા નથી. ફક્ત મર્યાદા  
રિતને "ચિમીઆમ" રાખી  
થોડકા ફરિયાદ કરવા કરતા  
જરૂર છે.

ફેરથી મુખની મુશુખ્ત "દેવ  
લાઈ" અને "એન્ડરમેન્ટ"  
પર અનુક્રમે ૩, ૨૬ અને  
૩, ૨૬ જેટલાં બોલનાં  
મોડેર થવા દતાં.

બીજા તરફથી પુરાવા અભાવે  
૧૬૩૬ ના પાતા કામગીરીના  
આકાશ અથવા મેરે આપણે  
રજુ થયેલ કામગીરી

રૂ. ૨,૫૧,૨૫,૫૦૦

ગરબાથ થયેલ કામગીરી

રૂ. ૨,૦૧,૨૫,૫૦૦

અભારા પ્રતિનિધિને પુર-  
પુર કરી. અમારી  
બેચાણકારક ચોતરનાં બેચી  
આરિયાં મેળવે. એ તેમ  
નહીં બની શકે તે અભારા  
પ્રતિનિધિપત્રની એક નકલ  
મારે કામો જે અમે  
પુણીની રાખે તરત તમારે  
સાવધાને બતાવવા કરી રહ્યું.

ચિત્રાની આક્રિ  
તીન સુધિપત્ર  
મારે પત્રો:-

આજે તો ફરજ તમારી શાઆત થાય છે.  
જેવું તો તમે. મુશુખ્ત કરાવે તમારી.  
તરમતી ઉત્તમ તરમત તરમત. પેસે  
વધે છે. તરત જાત જાતની વિગત તરત  
કરેલું. તરમત જેટલું તરમત અરથ  
કરેલું તરત તરમત તરમત તરમત તરમત  
કરતા તરમત કનેવા છે. આજા મરતેજા  
મા તમે એક સ્વાર્થી પ્રવન માળા 'હો.  
તમાજ થા આજાર મખતશરમાજ પ્રવિનજ  
વિગત કરતા તરત.

આજાથી ચાળીસ વર્ષ આદ, હાલમાં  
એકર અકરિય રૂમે મેવામા આપણે.  
અરેયાની હાલમાં મુખ્ય અરથ રૂ.  
પરકે. ઘડમા પત્રી તરમત રૂડામાં  
અરથમા નીચાલવા અર્થ, રીકતમાની  
અરથમા પાડતા તરમત રીકતમાની રીકત  
અરથમા નાંરેલું અરથ રીકતમાની રીકત  
રૂડી રૂડાની પેસેલું તરક પડેલું.

અમારા રોજ્ય મેળવે. તરમત રોજ્ય કરત પુરી,  
પાડખત સામ જોખમે મુશુખ્તને બેચેલે બેચે.

વીગનોમારે મેળવેલે આરજ કરે.

ધી જોખમે મુશુખ્ત લાઈક

એસ્યોરન્સ સોસાયટી લી.

જોખમે મુશુખ્ત જીર્ણોગ, કોર, મુખ્ય.

# જય સોમનાથ !

‘પાટણની પ્રભુતા’ ને ‘શુભસતતા નાથ’ના પુરુસંધાનરૂપ

ઐતિહાસિક નવલકથા

કનૈયાલાલ મુનશી

[ પૃષ્ઠ ૮૨૧ થી ચાલુ ]

[ પ્રબોધિની એકાદશીને દિવસે સોમનાથના સિવાલયમાં અધિષ્ઠાત્રી ગંગાના હાથ નીચે ત્રણસો ચારસો નર્તકીનાં નૃત્ય. ગંગાની પુત્રી ચૈલાનો નૃત્યનો પ્રથમ દિન હોવાથી તે નૃત્યમાં તદ્દાકાર થઈ જાય છે. સોમનાથ સિવાય ઈલા માટે બેપરવાહ છે. શુભરનરેશ લીમહેવના આગમનની ખબર.

આરતિને વખતે ગંગાસર્વજ્ઞ લીમહેવની સાથે મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે. ગંગાના કીર્તન પછી ચૈલાનું નૃત્ય શરૂ થાય છે. તે ગોતાનો આત્મા નૃત્યમાં રેડે છે અને ધરણી પર ઢળે છે. તેમાં દામોદર મહેતાના આવવાના ખબર મળે છે. તે ગરજનાધિપના આક્રમણની ખબર આવે છે. લીમહેવ રક્ષણની તૈયારી કરવા જાય છે. ચૈલાની પાછળ એક કાપાકી પડે છે. લીમહેવ તેને જાણે છે. બંનેનું મીઠન. લીમહેવનું હૃદય ચૈલા તરફ દોડે છે અને મગ પાટણ તરફ જાય છે. પનિહારીઓ કંડેયોગેશ્વરના મુડદાથી ચમકે છે. બધાં ગભરાય છે. શિવરાશિ ગંગા સર્વજ્ઞને કહેવડાવી તેડાવે છે. તે શાંતિ ફેલાવે છે. ચૈલા લીમના પ્રેમનાં સ્વપ્નાં જુએ છે. કંકના મરણના ખબરથી ચક્રિત થાય છે. કાપાકીના મુડદાથી હાહાકાર ફેલાય છે. સર્વજ્ઞ સમજાવે છે. ચૈલાનાં ચેતાવવા મોકલે છે. સમજાવે છે. સાંદણીનો વિષમ રણપ્રવાસ. ચવનોનો ભેટો. બીજા રસ્તેથી સમજાવે છે. પુત્ર સામંત આવે છે. સામંતનો વિષમ સાથે ભેટો. વાદ્યપતિરાજ સાથે મળ્યું. તેની મદદ આપવાની ના. સામંત ઉરકેરાઈ જાય છે. પણ વિમળમંત્રી કંડો પાડે છે. અને શરે ત્યાંથી વિદાય લઈ મુખીની પાછળ પડે છે પણ તેને ઝાલોગની હડકાવાવા દે છે. ઝપ્પાઝપ્પી. મુખીનું મરણ. વિષમ મારવાડ તરફ. સામંત ચોધાજડ તરફ. રસ્તામાં સામંતને સ્થેચ્છને શોધતા બીજા ચોધાજડો મળે છે જે પોતાની સાથે આવવા તેને વીનવે છે. સામંત સાંદણી હંકારી ભસ્મરીયા જાય છે. ગદગી, મંદિરની અને જાણની અંતિ અવસ્થા. બેઈ જિત્તું થાય છે. રાજગુરુ મળે છે અને કથા શરૂ કરે છે.

ગંગાનાથી અને મમત્વથી શુભ ચોધાજડોની જરૂરના કહી સંભળાવે છે. સુવનાનડ કલક, હમીરના ફોનાનું આગમન, ચોધાજડોના ચવનસેનાને માર્ગ આપવાનો નકાર. રાજામીનુ તાંદપ, ચોધાજડોના અદ્વૈતનુ શુદ્ધિ, પીરંગનાઓનું વિદુર વગેરે પ્રસંગો, રાજગુરુ ચિત્ત સાથે વર્ણવે છે. સામંત બધું સાંભળી રતબ્ધ બની જાય છે. સોમનાથને ચરણે સ્વાર્પણ કરવાનો નિર્ણય કરી એ પિતાની શોધમાં જવા તત્પર થાય છે. રાજગુરુ પણ એની સાથે જવા તૈયાર થાય છે. બંને રણ્યંભી માતાના મંદિરને રસ્તે જવા નિર્ણય કરે છે. મહામુદની સેનાનું પ્રવાણ હમ આંધિનું આક્રમણ. સમજાવે છે આંધિનો નાથક બની સુવનાનના સેન્યના એક વિભાજનો

અનુભવને અવનવીન કરી રહી. અત્યારે એ સુખનો, સુછોનો, આંખોનો ને બાહ્યનો ધણી-  
ત્રિપુરાસુરને વિનાશવાં તત્પર એવા ભગવાનનો અવતાર બની આવતો હતો! તેની આંખો  
ક્ષિતિજ પર તેને અકથ્ય ભિંમિઓ વડે આવકાર દેવા ફરી હતી. સાગર પરથી વાતો  
સમીર એના વાળ ને હુગડાને કે' કે' નાચ નચાવતો એની રંગરંગમાં અજબ અણકાર  
બગાવતો હતો. આંખો, આ આંખો-એના રૂઢનો અવતાર, એ નાદ તેના અંગેઅંગે  
સંભળાતો હતો.

બે દહાડા થયાં ભગવાન સોમનાથનું સ્વરૂપ પણ અણખણ્યું બદલાઈ ગયું હતું.  
રણે ચઢેલા રૂઢે જટા પર મુદ્રિત ધર્યો હતો, અને તેના પર હતું મધૂરપિંચ. એમના સ્વામ  
મનોહર મુખ પર ભલાઈ ને બોળાઈ દેખાતાં; એમની મૂંછોના આંકડાં વળ્યા હતાં; દાદી ટુંકી  
આછી ચર્મ ગઈ હતી અને તેના છેડા આમળીને કાન પાછળ લાઈ ગયા હતા. તેમને  
શરીરે સુવર્ણનું અપ્તર હતું, અને ખભા પર ધનુષ્ય લટકતું હતું. ત્રિશુળધારી શંખ  
બાણાવલિ પિનાકપાણી બન્યા હતા. અને તેના ખભાં ને હાથ એક ચંદ્રિકામાં જોએલાં  
ખભા ને હાથ માપે બન્યાં હતાં. હૈયામાં પંખી ફેરડતું હતું, તેને શાંત રાખવાના પ્રયત્નો  
નિષ્ફળ જતા હતા. દૂર ને દૂર દૃષ્ટિ જ્યાં જતી ત્યાં દેલવાડાથી આવવાનો માર્ગ પડ્યો  
હતો. તેના પર સેંકડો ગાડાંઓ ગનાજ વગેરે લઈ પાટણથી આવતાં હતાં અને આખરે  
ધુળના ગોચા ઉઠ્યા, જંગલમાંથી અગણીત ઘોડેસ્વાર બહાર પડ્યા. તેનો તકસાર વધ્યો.  
ચાર ચાર પાંચ પાંચની દારમાં ઘોડેસ્વારો આમ્યા જતા. ઘોડાંવારે તેનાથી હર્ષની  
ચીસ પડાઈ ગઈ. બધા ઘોડેસ્વારને મોખરે જરકંઈ છનવાળા સફેત મોટા ઘોડા પર,  
છત્ર ને ચામર ધારતા બીમદેવ મહારાજ આવતા હતા. જેમ ઘોડો ચંતનગતો તેમ  
મુદ્રના, કાનના, મડના, છનના મણિઓ મધ્યાન્હે ચડતા સૂર્યના કિરણોમાં ચમકતા અને  
એ તેજના અંધારમાં બીમદેવનું બરાવદાર મોઢું, સ્વામય પણ તેજસ્વી ને ઉંચ શોભતું  
હતું. ઘોડાઓ ઝપાટાભેર આગળ આવતા હતા. અને પાસે આવતા બીમદેવ મહારાજના  
અપ્તર ને બાણ પણ એ રપટ રીતે જોઈ શકી. તેની અમેય શક્તિ પણ તે માપી  
રહી. રૂઢાવતાર તે ઉઘ ને દુર્ધર્મ હતા. ભગીરથ સમા તે ઘોડાઓ, હાથીઓ ને પાળાઓની  
પળેપળે વિસ્તરતી, મહાતરંગે ઉછળતી મંગા તેમની પાછળ લાવતાં હતા.

શિખરની એક ઉંચી ટુંકની અચરો પરથી તે નીચેનો કોટ જોઈ શકતી. પ્રભાસને  
મુખ્ય દરવાજે ચુરદેવ પાટણના નરેશને સત્કારવા આવ્યા હતા તે પણ દેખાતા. સાથે  
લગભગ અઠાર દહાડાના અપવાસથી છાંજી, હાથમાં રથાપેલા ત્રિંગ સહિત શિવરાશિ  
ઉભો હતો. ચુરદેવે એને ફરમાવેલી તપશ્ચર્યા હજી પુરી થઈ નહોતી. સાથે અનેક બીજા  
શિષ્યો હતા. નગરજનો પણ ઉભાં હતાં. આ બધો સન્કાર રૂઢાવતાર બીમદેવ માટે હતો.

અને ચારે દિશામાં વિરળી થઈ દોળ એમ બીમદેવ મહારાજને ઘોળા કરી.  
“જય સોમનાથ!” ત્રીજા દવર સૈનિકોએ પ્રતિજ્ઞા કર્યો. “જય સોમનાથ!” ચુરદેવ  
શિષ્યો અને નગરજનોએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો, “જય સોમનાથ.” અને દવરે ડોકનિશાનો  
ગંડગડ્યાં. બીમદેવ કોટ પાસે આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે હાથે જોયું; એમની આંખો

સિખર પર ફરફરતી ધ્વજ પર પજાર ટકી. અને પછી એકદમ અચાની પર ફરી. પવનના, એ પજાર યોદ્ધાએ આખા જોડાને તે શરમાઈ ગઈ. આંખો ભેળે ઓળખ્યા તમને નીચે શરદેવ પર પડી. અને પોતાની ત્રીવૃત્તાઓ અનુભવ કરતી યોદ્ધાનું હૃદય બધું કપું. ક્યાં પાટણનો ધ્વજી, પવનો સદાન્યા તત્પર અનેથી આશ્ચર્ય-અને તે એક ક્ષણ-રેવ દાસી ! કોણે એને જાણી કેમ હોય તેમ ચીથ પાડતો તે પાછું જોયા વિના ઉનાવળી દાદર ઉતરી ગઈ એના યજુ સાક્ષાત્ આત્મા દના, પણ તે હતી નિર્જીવ દુઃખ, આત્મીકાર્થ.

“ . . . ”

૩

“ . . . ” હાંડની, મળા પર હાથ ફેરવી યુગ્મગમલ અરધાવની તે દાદરો ઉતરી નીચે ઉતરી એટલે મંગાએ અવાજ સંભળ્યો. “ચોથા ક્યા હોડી ન્હી છે ?”

“ . . . ” “કે નહીં”, બા, કે નહીં કહી તે ચાલી જતી હતી તે તેને એક વિચાર આવ્યો. તે અરધા ને ઉભી, તેનું કૈયું ફરી ધમકયું. તે કુદીને મંગાને વળગી પડી. “બા, હમણાં મમ્મદા થયો. અત્યારે ત્યજ કરવાનો હોતો પારો છે ?”

“કેમ, કુંડલાનો છે.”

“ના, હું ત્યજ કરવાની છું-અત્યારે-હમણાં જ.”

“પણ આમ બપોરે તે તુ જોલે ?”

“તહીં બમ, નહીં હું હમણાં જ કરવાની છું.”

“આજે સંજના તને ચારો આપીશ, થયું.”

“ના, ખસ ના હમણાં જ બા. મને નહીં આપે તો હું છમ કરીને મરી જઈશ.”

“પણ કુંડલાને યોડુ લાગશે.”

“તો તું એડી એડી રીજવજો, બા, ના નહીં કહેડી, મારામમ બા !”

મંગાએ યોદ્ધાના ફરેલાં નખનો, હાજળી છાતી ને અધીરાધી તૂટેલાં રશર કોપાં તે કૈંક સમજ્યાં.

“પર ત્યારે તું તૈયાર થા. હું કુંડલાને ના કબી દઈ છું.”

અને હમણી જાતી ચોથા કરડાં બદલા ગઈ અને યોદ્ધાએ જમણાની આંગળી ત્યજ આરંભ્યું. આજે તે કોઈ અરેચા મિત્રને આગળની હતી એટલે તેની કસા પાણી દાર બતી હતી. તેના પગમાં એરે હમણાં હતો. ને તેના અગ્નિનપમાં લગાવક છતાં આગી હતી, પાણી આજે તેની આંખ અદારેવજના બાણપર ફરતાને બદલે બદારથી આવના + રરતા પર ફરી હતી. અમરેવ બગવાનમાં દરેક કચેરા જરેરે આવશે, અને આવશે એટલે એને એજબજે અને એ-એ સદાન્યાર ચારે જ તૂટે કરશે.

કહાના, મમ્મદાદ પાસે આવ્યા, એકનીએ ફાલકલ પાસે આવતો સંભળાયો. અને

પરકોટના દરવાજામાંથી શુરહેવ અને બીમહેવ દાખલ થયા. સાથે બીજા રાજાઓ મંત્રીઓ ને મેનાપતિઓ હતા. સાંજાનું હૃદય જોરથી ધમકાયા માંડ્યું. એના પગમાં કંપ આવ્યો ને એનો અવાજ તુકં તુકં થઈ રહ્યો. શુરહેવ ને જાણુવણિ ગંબીર વાતોમાં મરાશુક્ર પાસે આવ્યા. એજ મુખ, એજ આંખો, એજ સાસ, ને એજ ભુગ્ન, પણ અત્યારે તે મુખ ભયંકર હતું, આંખો એકાદ હતી અને સાસ નિઃશ્વાસમ હતી. આ તે રાતના બીમહેવ નહોતા, આ તો કોઈ અપરિચિત ને ઉચ્ચ ચોખ્ખો હતો સાંજાના પગ નાચતા હતા અંધા પણ એનું દેવું નિઃશબ્દ ધ્રુવમાં ભરવા લાગ્યું. ગંગ સર્વજ્ઞ અને જાણુવણિ બન્ને મંદિરમાં આવ્યા. સાંજાની આશાઓ નિષ્ફલ ગઈ. બીમહેવની એકાદ બધાં ચરેલી આંખ એના પર પતવાર પડી અને એનું હૃદય એક ધમકારો ચુક્યું-ને જાણે અટકી ગયું. જાણે જડ વસ્તુ પરથી અપરિચિત માણસની દૃષ્ટિ ફરી ગયે તેમ એના પરથી ફરી ગઈ. બીમહેવે એને નહીં જોળખી! અપરિચિતતાના દિમે એનાં ગાંઠો ગાળી નાંખ્યા.

બીમહેવ મહારાજો અને એમની સાથના રાજાઓએ દર્શન કર્યા, દંડવત્ પ્રણામ કર્યા, ચરણામૃત લીધાં, ચંદન કંઠાવ્યાં, પ્રંશનાદ કર્યા. અને મરતી રાજદંશિણી! છેલ્લું ગીત ગાય તેમ તે નર્તકીનો આદંબર અવાજ હૃદયભેદક સંગીત ગાઈ રહ્યો.

અંધા ગર્ભદારની બદાર આવ્યા, અને શુરહેવે હાથ ઉઠાવી ફરી બધાને શાંત રહેવા કહ્યું. અંધા શાંત રહ્યા-માત્ર અસ્ખલિત નૃત્ય ને સંગીત શીરસ્તા પ્રમાણે આવ્યા જ ક્યું. બીમહેવે ભૂમંગ કર્યો, “સંગીત બંધ કરો.” તેણે ગાનારી તરફ જોયા વગર અડાડો માર્યો, અને ગાનારીનું ગીત ને પગનો ટેકો મરતા માણસના રાખની માફક અધુરો રહ્યો.

“વલો,” શુરહેવે ધીમા, ગંભીર સ્વરે કહ્યું. “બગવાન સોમનાંથે કટોકટીનો પ્રસંગ મોકલી આવ્યો છે. આજ દસ દહાડામાં યવન અહીં આવી પહોંચશે. અને આજથી આ બગવાનનાં ધામ પરનો મારો બધો અધિકાર હું બીમહેવ મહારાજને સોંપું છું. એ બગવાનની સેવામાં પદાવળી એવા એ મહારાથી જે કહે તે જ તમારે કરવાનું છે. બગવાનની કૃપા એમના પર ઉતરી છે.” અંધા ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યા. તેમને દેશે ઉત્સવ હતો એ ચરચર કોપવા માંડ્યો. આવી પડેલી વિપત્તિનું કેંક બાન બધાને તે પળે થયું.

અને બીમહેવ પ્રેમ ને સત્તાવાદી અવાજે બોલ્યા. “હું તો નિમિત્ત માત્ર છું. બગવાનની દૃષ્ટાન્તું વાદન છું. ત્રિપુરથીય બધાનક વિશ્વસ્રક આપણે બારે આવીને ઉભો છે. અને બગવાનની આજ્ઞા હશે તો નેને જન્મ આપણે પુરા પડીશું.” એ જવા મોકલ્યો. અને એની નજર અંધા પર ફરી વળી. પદેજાંની માફક તે સાંજા પર પડી ખરી, પણ તેમાં પરિચિતનાંની હામા નહોતી. “એ દહાડા થયો બગવાનથી પ્રેમમાં વદાણો આવી પડ્યો છે. કાલે બીજા આવશે, અંધા નગદગરનો. આજણો, આજો ને બાલકોએ પ્રનામ આવી ફરી જવાનું છે. પેનાની માસમવા દોષ તે અંધો લગ્ન ગ્રહ ને અનાજ પાણી અદાઆં રહેવા દે. મારું સૈન્ય અંધા ઘરનો કચળો લેશે. રિમજા! નેજે દાપના સત્તાવાદી અભિનય સ્વરે મંત્રીને આજ્ઞા કરી. આજુ ગામ તરત ને તરત ખાસી કરવો. ને શુરહેવ! હવે અ



સંમીન ને નૃત્ય બંધ કરાવે. બ્યારે ભગવાન દમ્ભીરનો નિન્દા કરને ત્યારે દેવમંદિરમાં એ વિધિ પાડી શકે થશે." અને બલકર નવને મથાને ડાંગે. તે શુરદેવ ને ખીજ સાધીએ સ્થાથે ચાલી ગયે.

( ૪ )

શેકામાં કોણાલુક થઇ ગયા. અને એમના આશ્વાસમાં દોષ એવી ચાલ આપે હાથ દર ત્યાંથી પોતાના પર તરફ દોડી ગયા અને અવકાશ વિપતિમાં પડેલાં નરનારીઓને એના તરફ દૃષ્ટિ નાંખવાની પત્રુ સ્વસ્થતા ન હોતી.

“ થેર જઈ વચ્ચાલુણ્ય ક્રમવા વિના ચાલા પધારીમાં પડી છાતીકર રહ્યા સગી. રમે મરેલા એના દુઃખ આત્મા હતા પણ તેને એજાળવા વિના ચાલી ગયા, મોક્ષમાં હાર ખુલ્લા, પણ એની અંદર દૃષ્ટિ પડે તે પડેલા બીકાઇ ગયા.

“ એનું નૃત્ય ને મંગોન અણુનીરખ્યુ રત્ન એવી ચાલાની ધામણા ખેડી હતી સગર દિવમનના ઉપવાસ અને હાથમાં સ્થાપેલા પાથિવની અમલ વેશમાં છતાં સિવચાસિની નગર ચાલા આગળથી ખમી નહોતી. બહારથી સિદ્ધાને તેણે શુરની આજ્ઞા માથા પર ચઢવી હતી; ન ચડાવે તો પદ્મિખ્યત્ત્વ પદ શુરદેવ સહ સકે એમ હતું પણ તેના દેવામાં હોળી એવી હતી. શુરએ તેને માનમગ કર્યો હતો અને એનો અધિકાર સહ લીધો હતો. ત્રિપુર મુંદરીની વિધિ અટકાવી એ એમને અશ્વમ્ય શુંડા હતો અને આ મધ્ય એમણે ચોનાની ઘમી પુત્રીને રીજવા કર્યું હતું. તે એના મનને શુરપદથી પડ્યા હતા. હરે એમને શુર ચવાનો અધિકાર નહોતો આ બધા સિવાયે તેના અપવાસી છત્રને પડેલાં સજીસજી આવાનું હતા.

જેમ અપવાસના દિવસે વધના ગયા અને તેની છુદ્ધિ પ્રાપ્તિયતથી નિર્મલ થતી ગઇ તેમ શુરને ખરેખરે અપવાસ તેણે જુદી રીતે લેયો. શોજામાં તે દિવસે મહામાયા ત્રિપુરમુંદરી છત્રમાં હતી, અને તેની પુત્ર અટકવચ્ચત્ત્વ મહાપાત્ર એમણે કર્યું હતું. ખરું પ્રાપ્તિયત તો એમને કરવાનું હતું. અને એ મહાપાત્રે લીને જ ત્રિપુર મુંદરીએ કોણાપમાન સર્પ એ શુરને વિનયશ્ચા હચ્ચીને મોકલ્યો હતો.

જેમ અપવાસ વધના ગયા, અને છુદ્ધિ વધારે નિર્મલ થતી ગઇ તેમ જ જાનું ખનનું હતું તેમાં ત્રિપુરમુંદરીની મહા સફિનને જ પરચો નજાયો. અને દમ્ભીર વરદેર છત્રલગી, શુરને પદખાણ કરવાનો, અને આખરે ચોનાને સર્વવપદ મળવાનું એવી એને દેકે ખાતી થવા માંડી છત્રમાં ભયોત્ત જગજગતની મહામાયા બધુ સાંભે. પણ ચોનાની અવગાહ કે સાંભે!

મહામાયાની સફિનને ખ્યાલ કર્યો એને કરેક પડે ચાલા ‘પાદ આવંતી ચાલતું’ સ્વરૂપ નેતું એણે તે રાતે પૂજ્યું હતું તેનું એના મન આગળ રમી રતું હતું. બગનાં ને સ્વપ્નામાં એનું ને એનું મો દેખાતું, અને એ અપૂર્ણ વિધિ પૂર્ણ કરવાના અવસર

માટે ઝંખવા લાગ્યો. સ્વપ્નામાં એણે ઘણીવાર એ વિધિ પૂર્ણ પૂર્ણ કરી; પણ જંગલમાં એને અપૂર્ણતાનો ખ્યાલ આવતો ને તે અકળાઈ રહેતો. જેમ હમ્મીરના આંકમણની વાતો આવતી તેમ તેના હૃદયમાં આશા ઉત્પન્ન થતી, એવા કોઈ ભૂકંપ વિના મહામાયાનો વિજય થવાનો નહોતો.

એટલામાં ભીમદેવ આવ્યા. મંદિર સુધી આવતાં એમણે ગુરુ જોડે જોવાત કરી હતી તેના ચોક્કસ શબ્દો તેણે સાંભળ્યા હતા. બધાને અહીંઆંથી ખંભાત જવાનું હતું. જો ગુરુ ન આવે તો એ બધાને અહીંઆંથી લઈ જાય અને ખંભાતમાં લકુણેશ મતની ધર્મ ફરકાવે. ચૌકા એની સાથે જ હશે. અને પછી... ગુરુ સાથે નહીં હોય પણ ભીમદેવ ને ચૌકા એક રાતે મળ્યાં હતાં એવી કેંક વાતો એણે સાંભળી હતી. પણ એ ક્યાં ખંભાત આવવાનો હતો. અને જ્યારે ભીમદેવની અલિપ્ત દૃષ્ટિ ચૌકા પર પડતી જોઈ ત્યારે એને નિરાંત વળી. આટલા દિવસના અપવાસથી તીવ્ર થયેલી વૃત્તિઓની તૃપ્તિ એણે ચૌકાનું સ્વરૂપ ને નૃત્ય જોઈને છીપાવી. અને જ્યારે ભીમદેવે ભયંકર ક્રોરતાથી નૃત્ય અધવચ્ચ અટકાવ્યું ત્યારે તેના પ્રુષ્ઠ પ્રકોપનો પાર રહ્યો નહીં અને જ્યારે ગુરુદેવની સંમતિથી ભીમદેવે નૃત્યની વિધિ બંધ કરી ત્યારે એ મહાપાપ થતું જોઈ તેનાં રૂવાડાં ઉભાં થઈ ગયાં. ગુરુની અધોગતિને હવે સીમા રહી નહોતી. ગુરુદેવ અને ભીમદેવ મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે એ પણ સાથે થયો. પગથીયાં ઉતરી ગુરુ એના તરફ કર્યાં “શિવરાશિ ! તું પણ જાહેર પાસણું કર અને પાર્થિવનું વિસર્જન કર. આ નવા આપદધર્મ આગળ બધા ધર્મ ફરવા જોઈએ, અને પછી આવ.” શિવરાશિએ પ્રજ્ઞામ કર્યા અને પાર્થિવ વિસર્જન કરવા ગયો. તે કર્તવ્ય કરી, અપવાસ છોડતાં પહેલાં એને મહામાયાનું સ્મરણ થયું. જે દેવી માટે એને પ્રાયશ્ચિત કરવું પડ્યું હતું તેના દર્શન વિના અપવાસ છોડવો તેને ગમ્યો નહીં. ચંક્રાનું દર્શન માત્ર વાસના પ્રેરતી હતી એ એની કંપનામાં પણ નહોતું; લકુણેશમતના અધિષ્ઠાતા પદથી બીજે પગથીયે ઉભો રહી અરાધ દહાડાના અપવાસથી નિર્મળ થએલી શુદ્ધિથી પ્રેરાઈ, મહામાયાની ભક્તિમાં તક્ષીન તે તત્ત્વજ્ઞાની ને તપસ્વી સનાતન એવી વિધિ સાચવી રહ્યા હતા. એ ધીમે ધીમે ગંગાને ઘેર ગયો.

ધર ઉઘાડુ હતું, તે અંદર ગયો તો ખાટલા પર ઉંધું માથું નાંખી રહી રહીને થાકેલી ચૌકા ઉંઘમાં પડી હતી. ક્યાંમુઠી શિવરાશિએ ચૌકાના અંગે અંગ જોયાં કર્યાં. એ થરથર ઝાંખવા લાગ્યો એની આંખમાં ભયાનક તેજ આવ્યું. સુંદરી જેમાં પ્રવેશમાં છે એની આ મહામાયાની વિધિપૂર્વક એને પૂન કરવી હતી. ગુરુદેવ નહીં હોય ત્યારે એ ફરશે. હમ્મીર આવે છે, ચોક્કા દિવસમાં પણ એ આવસર આવે. અત્યારે તો માત્ર એને દેવાનો ભાર એણે કરવો હતો. ઉંધી સુતેલી ચૌકાનો એક પગ ખાટલાની બહાર લટકતો હતો. પગ પર ધ્યાન ચોંટાડ્યું. ગુલાબી નાચુક પુલ લટકે તેમ તે લટકતો હતો. તેમાં ભુરી નમ્રો પણ દેખાતો. એણે ત્યાં પ્રણિપાત કર્યો, અને જામિંઓને મહામહેનતે વશ કરી પોતાનું માથું મહામાયાના ચરણમંડળને અડાડ્યું. ચૌકા ઝંખીને જતી. એણે

# નરસિંહરાવ-ભાષાશાસ્ત્રી

વિપલ્લુપ્રસાદ ૨.

(અનુસંધાન "શુદ્ધરાત" ચાર્ચ ૧૮૩૩)

ભાષાશાસ્ત્રની કેટલીક વિચારણા એક સેષકે કંતુ નેમ, કુટલ આંધ્રા જેવી છે મહેનત કર્યા કરી નેમોર્થા કંઈ ન સત્ય સંપર્કે નહીં. એક જ પ્રવચની ચર્ચા કહ્યે એવી લાગે છે. નેમોર્થામાં થાળી દીશો છે અને અક્ષરચૂના આધાર છે, પણ એકે ગાંધાની માફક તેમ સંસ્કૃત ચાહેને નહીં, કદાચ પ્રત્યક્ષ ચર્ચામાં ક્યાં એ સહેને મને જીનનુ ન આંખે અને નરસિંહરાવે પરમ્પર વિદ્વદ્ અભિપ્રાય આપી આ વિષયની લાગણી કરી છે, પણ તે ચર્ચાની આવશ્યકતા સ્વીકારે છે. પણ વ્યસ્ત અને સમસ્ત ન ભાષાની વ્યસ્ત અને સમસ્ત દશાની ચર્ચા કેવળ કુટલ આંધ્રા જેવી લાગે છે. બ અને સમસ્ત એ પરિભાષા વિશે નહીં માત્ર સાધ નથી વિદ્યો એ વિશે એકમત ના એની આવશ્યકતા આપ્યા પછી પણ ને પ્રમાણે વ્યસ્ત કે સમસ્ત દશાના ઘણાં વિશે નિરૂપણમાં પણ અસંગતિ આવે છે, પ્રત્યક્ષ અને અનુગે સંસ્કૃત પ્રાકૃત આદિમાં કેમ જીનરી આવશ્યક એની નહીં ચર્ચા મહત્વની છે, અને અસ્તતા કે સમસ્તતાની ચર્ચા પરિણામ હિન્દની ભાષાઓ પરનું તે મોટું મોટું આવે છે એ નરસિંહસવર્માથી સ્પષ્ટ થશે. ૧૧ વાન મુદ્દે એ છે કે કોઈ પણ અમુક ભાષા કેવળ સમસ્ત પદ્ધતિ કે કેવળ વ્યસ્ત પદ્ધતિની છે એમ કહી સકાય નહીં. એમ કહી મરમોડો અને અમ કારણ માટે એનમલકરોપીદિવા ચિદાનિકની ૯ મી આશુતિમાંથી નરસિંહરાવ અવતર આવે છે:

There is no term in linguistic science so uncertain of meaning, so arbitrary of application, so dependent on the idiosyncrasy of its user, as the term 'inflective.' "Any language ought to have the right to be called 'inflective' that has inflections; that is, that not merely di-fingul-ties parts of speech and roots and stems formally from one another, but also conjugates its verbs and declines its nouns; and the name is sometimes so useful."

૧૧ મનેમુકુત કુલકની જાગમું અધ્યાય ૧૫, પા ૩-૫૧૨

આ અભિપ્રાય પણ નરસિંહરાવને પૂરે પસંદ નથી. પરંતુ આ બીજો છે જનારા મતને પૂર્ણ રીતે સ્વીકારીશું તો કેઈ પણ ભાષા Analytical નહિં થાય", એમ કહી અમુક ભાષાઓને Analytical વર્ગમાં સૂકવાની કાળજી નરસિંહરાવ બતાવે છે. Analytical વર્ગ છેક જ મુનો હોય તો શું ચર્ચ જવાનું હતું? બીમ્સ બાદરણને અનુસરી સમસ્ત દશાના પ્રત્યેયોક્તી ક્સોટી દીવેટિયા આપે છે: ૨૨

(૧) મૂળના પ્રાથમિક શબ્દોમાં particles (ગોણશબ્દો) નું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોય છે. મૂળના ૩૫ શબ્દોમાં (વ્યસ્ત દશા જેવાં અવધાનો નહિં) ૫૫ અર્થો (અર્થો ૩૫માં) નામાદિકમાં જણી ગયેલાં હોય છે.

(૨) એ પ્રત્યયોના યોગે નામાદિકના અન્ય સ્વરાદિકમાં ફેરફાર થાય છે. (આંગળ નરસિંહરાય ઉમેરે છે કે સમસ્ત પ્રત્યય જે શબ્દને જોડાય તેના અન્ય ભાગમાં રૂપાંતર કરવાનું સામર્થ્ય તેનામાં હોવું જોઈએ. સામર્થ્ય હોય તેટલું જ થયે; કોઈ પ્રસંગે તે કાર્ય ના થવું હોય તો બાધ નહીં.) ૨૩

ક્રમોદી ખીમ્સની છે, પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરતાં ખીમ્સ અને રમણભાઈયા વિરુદ્ધ અતુમાનો નરસિંહરાય તારવે છે. એમને મતે ગુજરાતીમાંની નાંમને લાગનારી વિભક્તિઓ વ્યસ્ત રૂપની નહીં પણ સમસ્ત રૂપની છે. ૨૪, અને ક્રિયાપદોનાં રૂપો વ્યસ્ત અને સમસ્ત બંને પ્રકારનાં છે. ૨૫ "ગુજરાતી બાપાના બધારણ" માં કહેશે આપણે કે "ક્રિયાપદોનાં રૂપ વધારે અર્થો વ્યસ્ત દર્શાનાં છે." તે બાપણોમાં તેમણે જતો કયો છે. ૨૬ અને લાગે છે કે સમસ્તતા કે વ્યસ્તતાની ચર્ચા નક્કી છે, પણ તેનો ગૌણ પરિણામ રૂપે. ગુજરાતી બાપાના વ્યક્તિત્વનાં તેમાં થતું દર્શન સરસ છે.

૨૨ મનોમુદ્રાઃ ગુજરાતી બાપાનું લંધારણ: પૃ. ૫૧૩

23      "      "      "      "      2. 414.

28 " " " " " 4. 416

૨૪ Gujarati Language and Literature Vol. 2, ૪. ૮૬ : ૧૯૫૦.

૨૬ “અરી વાન એ છે કે નૃતીયા નયા સમગ્રદીના ‘એ’ પ્રત્યયે જેમ સમરત દસાના છે, તેમ જ ને, ને, યી, તું, માં—એ પ્રત્યયો (દ્વિતીયા, થનુયાં, પંચમી, પછી, સપ્તમીના) પણ સમરત દસાના જ છે; માત્ર પેલા પ્રત્યયો સંધિકાવંથી કસ્ટીક વાર મૂળ અંત છે; સત્તરઠે બળી નવથ છે, ત્યંદે વ્યા. પ્રત્યયો એ નીતે બળના નથી, પણ અંતનૂત થઈ બધેલા તો રહે છે જ, પ્રથમનાને સંક્રાંત પ્રત્યયો કડીશું અને બીજા વર્તનાને સમુષ્ટ પ્રત્યયો કડીશું તો અરે રવરા-દસાંસો.”

મનેશભટ્ટ: પ્ર. જા. બ. પ. ૪૨૩

‘आ’ इति ‘अञ्जे’ उ’, ‘अञ्जो’ उ’, ‘अञ्जो दतो’, ‘अञ्जु’ होत’, ‘अञ्जु’ दरो’, ‘अञ्जो  
दतो’—इत्यादि विविध प्रयोगांश्च व्यरत् दर्शनां नि-हो २५४ उ; अने ते ‘अञ्जा’, ‘अञ्जो’,  
‘अञ्जन’,—इत्यादि कर्ता विशेष प्राधान्यवान् प्रयोगो उ अने यथादे व्याप्य पञ्च उ, नेशी  
द्विपादाभां तो युग्मानीमां व्यरत् दगावुं म २५३ विशेष प्रज्ञ उ—समस्तदशा इति  
पाठ्य पदनी उ—येम म इहेतुं भूमी ना वाग्यजी व्याप्य उ,” मनेभ्यः सु. भा. वं. ४. ५३३.

‘ધરમણી લાણ કાલી આણે’, ‘દુ ધેરથી ચાઓ આઓ હું’ આપો વાંચોમાં બે વિભક્તિઓના પ્રયોગ મુજબનીમાં કમક વિષયક છે. ‘ધર’ ‘ધરમા’ અને ‘ધેર’ એ ત્રણ સંજ્ઞામાં પરસ્પરબિન્ન અન્ય અર્થ છે. ‘ધર’ ને સ્વત્ર પદ્ય જ સચરે છે. ‘ધરમાં’=ધરને અદરનો બામ અને તેને ‘થી’ પ્રત્ય સાથે છે. ‘ધેર’=‘ધર’માં રિધનિ’ અને તેને ‘થી’ લાગી શકે વળી અપભ્રંશના ‘એ’ અને ‘માં’ પ્રત્યો જુદા અર્થ આપે છે. ‘એ’ પ્રત્યયથી ‘કપર’ જેવો અર્થ થયેલ છે, અને ‘માં’ થી ‘અદર’ જેવો અર્થ સંભવાય છે. એપિથેટિક આધાર માટે ‘એ’ અને વૈયક્તિક આધાર માટે ‘માં’ વપરાય છે. વળી ‘દુ’ ધેર ગણે એના ત્રાણેમા ‘એ’ પ્રત્યય મળે પણ મુશર છે. ૧૭ મને મારે, તમને તમારે, એ બે પ્રકારના રૂઢોના વિનિયોગ અને અર્થમાં રહિયે ફેર હોય છે તે વસ્તુ અમથી નરસિંહરાવે સમજાવી છે. ‘મારે’ ખાતુ છે, અને બીજા લાગી છે—આ વાક્યથી આ બેદ સમજાવે ‘મારુ’ એ દુ પ્રત્યયનાં ‘દુ’ની રૂપ છે અને તેને અપભ્રંશનો ‘એ’ લાગી ‘મારે’ અને છે.

એવું મદમથી બીજું અને સત્તરમાં ‘તેની વ્યુત્પત્તિ [ન+એ-સખમીને] ને પુલિ મને છે. પાછળથી ‘એ’ને અપભ્રંશનો મળવાને બદલે તુતીયાનો નરસિંહરાવ મને છે અને તેટલે અને નેમની વ્યુત્પત્તિ કેવલજાવની બિન્ન થાય છે. ૧૮

સખમીનો માં પ્રત્યયને દિશન>ગિસ મોંથી ઉપચલવાટું વચાવું, નરસિંહરાવનું એક જમન દુ, તે પાછળથી બદલાયુ, અને બાણગરે આપેલી વ્યુત્પત્તિ જગા ફેરફાર કરી ફરીકારી. મચવ>મદરા>માહ>માદ>100,માહિં>માદિ>માં. ૧૯

પચમીનો છી પ્રત્યય મ. કાત ઉપરથી બીમ, તહિ ઉપરથી બાણગર, અને હલ ઉપરથી રેસિટી ઉપજાવે છે, ત્રણ મુજબની વિદ્યો કેવલવાવને અનુમતી એ પ્રત્યયને સં. કયા સારું જ મચાં છે એમ મને છે. એ પ્રત્યયની મપૂર્ણ પ્રકરણવાળી ચર્ચા નરસિંહરાવે કરી છે. તેમજ મતી સંલિખ રચુઆત ત્રણ લાં છે: “I hold that છી (indeclinable) is derived from the conjunctive participle of ચલું, કયા નેક, and ચકી (indeclinable) similarly from the conjunctive participle of ચક (જર) substitute of કયા (કર) and that ચો થી હું adjectival forms are to be traced to દિશનક (str.) past participial form of કયા, and ચકો, ચકી, ચકું (conjunctive) are derived from ચ કિ અ ઉ (Ap.) past participle of ચક.” બાણગરે આદિના મનનું નિરૂપણ પણ પ્રતિપાદ્ય છે. ૨૦ પરંતુ બી-બી અધિકારી

અને વિકારી, સ્થિતિમાંથી અને થર્કી-થર્કો અવિકારી અને વિકારી, થર્કી માંથી વ્યુત્પન્ન કરવાની અતુરભાઈની કલ્પના કેશવસાહ અને નરસિંહરાવની વ્યુત્પત્તિઓનાં મૌલિક તરવો સ્વીકારે છે.

વ્યસ્તમાંથી સમસ્ત અને સમસ્તમાંથી વ્યસ્ત દશામાં બાપનાં રૂપો ફરે છે તેનું છે સારું ઉદાહરણ છે. કરે માંના પ્રત્યયની શુદ્ધ વર્તમાનકાળ સૂચન કરવાની શક્તિ મુદ્ધ એટલે તેને છે ની મદદ લેવી પડી. કરે એ he-toos નું બાપાન્તર નહીં અને; he may to અથવા એવા અનિયમિત વર્તમાનનો જ અર્થ, એ રૂપમાં છે. છે એ અસ્ત્ર માંથી નીપજે છે: અસ્તિ-અચ્છદ-અ છ દ-છદ છે. ૩૧ શુભરાતી બાપનાં વિકાસ-દર્શનમાં છ ધાતુનો પ્રત્યય જેવો ઉપયોગ મહત્ત્વનું સીમાચિહ્ન છે. વિ. સં. ૧૫૦૦ લગભગ એવો ઉપયોગ શરૂ થયો અને ૧૭૦૦ લગભગ રદ થઈ ગયો એમ નરસિંહરાવ ખતાવે છે.

કર્મણિ બ્રૂતકાળની રચના બુની શુભરાતીમાં સંસ્કૃત પ્રમાણે થતી, જેમકે, ફીહું નહીં તેણિ વ્યાધિ દુ (બાલજીની કાદંબરી), પણ અત્યારે 'તે વ્યાધિ મને દોડી નહીં, એમ લખાણે; વચગાળામાં પ્રયોગ વિશે ભ્રમ થઈ જવાથી કર્મ પ્રથમાંમાં નં આવતાં મીઠા કે ચોથી વિભક્તિમાં આવી જાય છે. ૩૨ "રાગ વિસ્મય પામ્યો" જેવા દૃષ્ટાંતમાં યકર્તરિ અર્થ સમૂળગો લુપ્ત થયો છે તે કર્તરિ રચના વપરાઈ છે.

ભવિષ્યકાળની રચના સંબંધી કેશવસાહ અને નરસિંહરાવનાં નિદર્શનમાં મૂળગત ભેદ છે. કેશવસાહ કહે છે કે ૩૩ "સંસ્કૃતમાં ભવિષ્યાર્થ ધાતુમાં સ્વ ના ઉમેરાથી બતાવાય છે; બાકી પ્રત્યયો તો વર્તમાનના જ લગાડાય છે. એ પદ્ધતિ પ્રાકૃતમાં થઈ અપભ્રંશમાં ઉતરી આવી. એમાં ભવિષ્યાર્થનો સ ઉમેરી વર્તમાનના પ્રત્યયોથી રૂપો બતાવાય છે: x x ભવિષ્યમાં બુની શુભરાતીમાં હું કરીશાં, અહીં કરોઝું, તે કરોશિ તેડ કરોશિ અનુકરણથી હું કરીશિ કે કરીશિ એવું રૂપાખ્યાન વપરાયું; ઉપરાંત અનુકરણથી હું કરીશિ; તું કરિશાં એ રૂપ પણ નીપજ્યાં. અનુકરણનું મૂળ હું તું શબ્દના સારૂપમાં તેમના સ્વરસામ્યમાં જ રહ્યું છે." શ્રી. અતુરભાઈ પરેડ આ નિદર્શન જ સ્વીકારે છે. "હવે ધાતુ તણું સ્વરૂપ કહીશમ" જેવાં બુની શુભરાતીનાં દૃષ્ટાંતો કર્મણિ રૂપનાં છે એમ માની નરસિંહરાવ નવું નિદર્શન કરે છે કે કર્મણિ ભવિષ્યકાળ યોગે પુરૂષ એકવચન રૂપનો અર્થ કર્તરિ ભવિષ્યકાળ પદેથી પુરૂષ એકવચનો (તેમજ યોગે પુરૂષ એકવચનો) થયો. આને

૧. ૩૧ અતુરભાઈ પરેડે 'બુની શુભરાતી બાપ' માં આ વ્યુત્પત્તિ નવેસરથી ચર્ચા છે અને બાપશરકરે આપેલી આસ્તે-મચ્છદ-છદ વ્યુત્પત્તિનું તે સમર્થન કરે છે. બુનો પ્રકરણ ૧૫ મું.

૩૨ આને કેશવસાહ અર્થકર્તરિ રૂપ ગણે છે.

૩૩ બાલજીની કાદંબરી પ. ૨૧૨

જેવાં રૂપમાં ધાતુનાં ઉમેરથુંથી ય (ચાન્નુ) રૂઢીને કરાયાઈ-કરાયઈ-કરાય. ધાતુ છે. કર્મણિ રૂપનો આ આગમ છે વાં જા નો જ ઉક્તો રહેશે આ છે, ને ય (કરાય) ય કર્મણિ પ્રત્યય છે. ઓપથી સ્વતંત્ર રીતે આ નિર્ણય પર નરસિંહરાવ આગ્યા હતા અને પાછળથી તેમને ઓપમાં પોતાના અભિપ્રાયનું સમર્થન મળ્યું. સંસ્કૃતથી માંડી છેક આધુનિક દિંદી બાળાઓ સુધી કોઈને કોઈ રેષરેષે સંસ્કૃત ધાતુ યાન્નુ (to go) કે તેનો વંશજ કર્મણિ રૂપમાં દેખા દે છે. એ નરસિંહરાવના અનુદર્શનનો પાયો છે, એ યા અંચા તેનું વિપ્ર રૂપ ન અકર્તરિ અર્થ સ્વયંવતું જોવામાં આવે છે. દિંદી ક્રિયા જાતા હૈ, મરાઠી કેલે જાતે, ગુજરાતી કર્યું જાય નહિ, એ વ્યસ્ત રૂપો ક્રિયતે (સ). કરિયઈ (અ. ૧) અને ગુજરાતી કરાય ઉપર પ્રકાશ પાડે છે અને ય એ યા નો અવશેષ છે એ બતાવે છે. સંસ્કૃતથી માંડી ગુજરાતી કરાય સુધીનો ઇમ નરસિંહરાવનો આ પ્રમાણે ફેરફાર ક્રિયતે (સ), કરિયતે પાલી, કરિજઈ-કરિજઈ (પા.) કરીજઈ-કરીજઈ અને કરિયઈ અંતિમ અપ, કર્યું જાય ગુજ., કરાય અર્વા. ગુજ.

"A priori the chaining of the final link with the preceding series can be effected reasonably and consistently by view-  
the અર્ચ as ય a synthetic evolving curiously come out of જાય preceded by અ as an adventitious agama. It is also possible to regard the અ as the residual vowel left after the જ in જાય got elided by the process of wearing out. If this view is accepted the agama theory must be given up."

કર્મણિ રૂપના ઇતિહાસ સંગ્રહી અનેક ગ્રંથોમાં નરસિંહરાવનો સ્થાપી નામની લાગે છે. શ્રી. અનુદભાઈ પટેલ એમાં એક એ નીચે તરેનો ઉમેરી એ અનુદર્શનને વધારે યુક્ત કરે છે. "અપભ્રંશમાં કરિજઈ રૂપ વપરાયું. તે ઉપરથી જુની ગુજરાતીમાં કરીજઈ-કરીજઈ રૂપ આવેલો છે. કરીજઈ રૂપમાં કરી નારીજનિનું મનાતાં અને જઈ માં જા ધાતુનો ભ્રમ થતાં નારીજનિનું કરીજાઈ રૂપ થયું. તે પ્રમાણે બીજા બે જનિનાં રૂપ આ હજા પ્રા. કર્મણિ પ્રતાપ ઉપરથી ન વપર્યાં. x x દિંદી લિંગા જાઈ લિંગાજઈ ઉપરથી જ નો ય બી લિંગાજઈ રૂપ બને. એટલે આ જનિનાં ગુજરાતી રૂપોમાં દિંદીનો સંસ્કાર માન્યા મિતાવ છટકો નથી." ૩૮

તેમાંની હદો ૧૦૦ વર્ષ આમ કે ૧૦૦ વર્ષ તેમ નહીં ખસેડવી પડે એમ કહી શકાય તેમ નથી. તેમણે નીચે પ્રમાણે વિભાગો પાડ્યા છે:

૧ અપભ્રંશ-વિ. સ. ૯૫૦ સુધી

૨ મધ્ય અપભ્રંશ-વિ. સં. ના તેરમા સૈકા સુધી.

૩ અંતિમ અપભ્રંશ કે ગુર્જર અપભ્રંશ-વિ. સ. ના તેરમા સૈકાથી વિ. સં.

૧૫૫૦ સુધી.

૪ જુની-ગુજરાતી-વિ. સ. ૧૫૫૦ થી ૧૬૫૦

૫ મધ્ય ગુજરાતી-વિ. સં. ૧૬૫૦ થી ૧૭૫૦

૬ અર્વાચીન ગુજરાતી-વિ. સં. ૧૭૫૦ પછી.

નિકમના તેરમા શતકથી તે વિ. સં. ૧૫૫૦ સુધીની આખાને અંતિમ અપભ્રંશને ખસેડે ગુર્જર અપભ્રંશ કહી શકાય એમ તેમને જ સાચું છે. મુજબ છે કે વધારે અન્વેષણને પરિણામે જે પ્રાચીન આખાને કોલેરિયા ગુર્જર અપભ્રંશ કહે છે તેને આપણે સકારણ જૂની ગુજરાતી કહીએ. અર્વાચીન ગુજરાતીને કાળ વિ. સ. ૧૭૫૦ ને બદલે ૧૭૦૦ થી ગણીએ-અને એમ મળવા કારણ છે ૯૯ અને નરસિંહરાવના મોખા રિલામની ઉપલી મર્મોડ મુજબએષ અધિકૃત (સ. ૧૪૫૦) સુધી લઈ જાય છે તો સં. ૧૪૫૦ થી ૧૭૦૦ સુધીની આખાને આપણે મધ્ય ગુજરાતી કહી શકીએ. ૧<sup>મ</sup> નરસિંહરાવની ગુર્જર અપભ્રંશ પછી ગુજરાતી આખાને બે મુખ્ય ઘર ગણી શકાય. પહેલામાં વિશિષ્ટ લક્ષણ (૧) સદુક્ત અર્જનમંત્રો એક ગુપ્ત ઘડ પૂર સ્વરતું દીર્ઘ ધતુ; (૨) અનુસ્વારની શિથિલતા અને પૂર્વ સ્વરની દીર્ઘતા; (૩) અસ્વસ્તિ પ્રથમ તિનો કોષ; (૪) શુદ્ધ વર્તમાનકાળ બતાવવાને છે (નહી) નો પ્રત્યય તરીકે પ્રસેધ, મદ-મડ એ સ્વરગુમતું ઠકી રહેતું-આ બધું છે. બીજા ઘરના વિશિષ્ટ સ્વરો ઉપરના કેરના ઉપગત આ છે: (૧) અર અને અરુ એ વિશિષ્ટ સ્વરોના બેકાતુ દ અને મો મો રાખતાર; (આ રાખતાર ઉચ્ચારમા નરસિંહરાવ માને છે તે કરતાં ઘણું વહેતું થયું હશે) (૨) અન્વ દસ્વ દ ડ તું જ સં રાખતાર; (૩) રુ નો દ. જે અથવા ય ના સંપર્કથી. જા કાર: (૪) બે સ્વર જમ્મે આપેલા જ નો જ અને (૫) અતંતરિ રાખતાર ને બંને આય પ્રત્યય.

બીજા ઘરના કેરકાંક લક્ષણે સ. ૧૭૦૦ થી શરૂ થયાં છે, અને પહેલા ઘરના વિશિષ્ટ સ્વરો સં. ૧૪૫૦ ના મુજબએષ-અધિકૃતમા જોવામાં આવે છે. એટલે એ આખાની આખાને આપણી દૃષ્ટિએ મધ્ય ગુજરાતી કહેવામાં આવે આજ નદી આવે.

ગુજરાતી આખાશાસ્ત્રના એકેએક પ્રદેશમા અદ્યુત. પરિચય લઈ કરેતું આ અને તું નરસિંહરાવનું અન્વેષણ અખંડ દીપક જેમ કહે છે

"In fixing the approximate period for the final copy, we are content with the fact when fully established. This period may be somewhere between 1700 and 1750 B. S." Gujar. L. Vol II p. 10.

૧૦ ૨. ૩. શાસ્ત્રી-ગુ ૨ વર્ષ ૨૧-૨૪ ૨ :



## પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય

ઉપા સંઘ્યા સશી નલમહિં રાજરા કેઈ વેળા  
રેલે વિશ્વે અમી-મયુરતા-સાંતિ ॥ એવે મીઠા;  
ને તાતાઓ પ્રણયી બનની આંખની છીછીઓ શા,  
ઝીણુંઝીણું અમરી રહતા વિધ-પ્રીતિ ભરેલા.

સંઘ્યા સિંધુ-જલ વળી કદી રંગતી નિજ રંગે,  
ને તે રંગોમહીં ભળવતી ચંદ્રિકા નિજ તેજે,  
ને દેહી-આ મધુર સમયે મેઘ આછા છવા',  
ઉડી જાતા ફરી, દઈ ઘડી રમતા આ બગાડી.

ને કે વેળા ગહન ઘનહા બોમમાં બાપી રંગતાં,  
ઘેરી હેતી ભયભરી બધું વિશ્વ કાળી તમિસા !  
રે રે ત્યાં તો અમરી વીજળી ! વાયુના પર બેઠતાં !  
ગઈ, ગઈ ગભીર જલ દે ફરે ધેં રેલી દેતા !

કે વેળાએ જલધિ ધિર ધે ઉમિં ઝીણી નચાવે,  
ઘેડું ખીડું મધુર મુરીકું ગીત કાને ઝુલાવે;  
ને કે વેળા કરી કરી મહાધુવવાટો ઉછાળે  
મોખાંકેસે પ્રણય કરવા જન્મનો કેમ ભલે.

વર્ષા, મદિં વન સહય ધે શીતતા રેલી રંગે  
નાચી રંગું રિમત કરી કરી પૂર્ણ ઘેડું વસંતે;  
તે, હા ! પાકું જળી જળી રજું, જાગતું પાંચિકોને,  
ઝીંબે રંગું નિરખી નબને સુષ્ક નિરતેજ નેને.

ઝેરાં ખાતાં, મધુર દસતાં, જાતરાં પુષ્પ મીઠાં;  
વિજાઈ તે પગ પછી અરેઢે ધનાં પૂત ભેમાં !  
જેને વાયુ પૂડયાં ઝુલવી મુરબિ લેઈ જાતો,  
તેને પાણે કસમઈ જનાં પૂજમાં રાખી રંગે.

દૃશ્યો આવાં નિભનિભ નવા રંગથી ચિતરેલાં,  
 જોવાં બધું અહિં વિચરનાં વિધની વાડીમાં આ;  
 ને રંગાતું જીવન-જરણું દૃશ્યના રંગથી એ  
 બેધું નિયે વિવશ લય તે સિંધુમાં પામવાને.

બેલાં વિધિને વશ જાંઘળી આ,  
 કાસે તને મૈા જગનાં સુખોમાં  
 આછીય વા ઘેરી જ સયામરંગી  
 છાયા જાળેલી કંઈ કે દુઃખોની.

ને તેથી યાત્રા હુ ખથી વિમુક્ત,  
 વૈરાગ્યની ધોળી વિજૃંભિ અગ.  
 સૌદર્યથી અથ કરી જ નેત્ર,  
 માધુર્યથી કણ કરી ખપિર,

રાગે રહેલું મન ખૂબ ઘોંટી  
 ખેંચી પસણેય વિરાગ માંહિ,  
 હતાય તારું ઉર જગની આ  
 ઈન્છે છે કોલી દર નારી ખવા,

કલી વળી તારૂં ઉર માને  
 કે કુષ્ટ આણું જમ આ ધણેને;  
 કોણે ચીકું જીવનમાં જ તારાં  
 સદા દુઃખોના વિપના કોરા,

પ્રચંડ વૈગનઝ તેથી લાગે  
 તારે ઉર, ને ઘણું માંડું મૂસે,  
 તે જમ-આણું કરી જરમ, તેમાં  
 રાગી વધુ, મોઢ અનંત લેવા.

માતા કલી પ્રેમજ હાથ માથે,  
 ધીમે ધીમે દેખતી ચિમુને,  
 ને આંસુ નેરે મુખ મોઢે જોઈ  
 કેની મુખારીય જ હૃદય-વેળી.

બેલી મુધીસં વળી બહાલ-ધેલાં  
મીઠાં અમીયાં વચનો રસાળાં,  
હસી હસી લાડતી નાથ સાથે  
હૈયું રસીલી રમણી રિઆવે.

તે વેળ લાગે જગ સ્વર્ગ જેવું,  
ને છાંદગી આ અરણ્ય અમીતું;  
સૌ દુઃખ લાસે ભૂતભાવિકેસં  
ભીતિ-ભયાં બાળકસ્વપ્ન જેવાં.

સખે ! આવી રીતે મુખ મહિં હસ્યો તું કદી હશે;  
અને કેદી દુઃખે રૂખી રૂખી રહ્યો ખૂબ જ હશે;  
હશે ઝોલાં ખાધાં મુખદુઃખ મહિં એક સમયે  
કદી રેતાં રેતાં હસી હસી, હસતાં જ રહીને.

જુઠાં જુઠાં પ્રકૃતિ-રૂપમાં હપ્તે ને શોક કેરી,  
બંધુ ! તુંએ નંદી ધરવતાં ભાવનાઓ વિકારી;  
માને છે આ તુજ દંદ્યના હપ્તે ને શોક થોમ્ય,  
ને તેથી તું મુખદુઃખ મહિં નિત્ય દુખે જ આમ.

રે રે બંધુ ! તુજ દુઃખ હવે કિંતુ સર્વે ભુલી જા,  
પાકો આજે કુદરત તને શિખવે છે નવીન;  
માન્યા તેનાં ગભીર રૂપ સૌ કાલ મુધી ભરેલાં  
શોકે કેધે, અદુરે પણ તે આજ લાગે અમૃત્ય

પ્રભુ કેરી પ્રભુતાની ઝાંખી કૈંક કરાવવા  
પારે છે પ્રકૃતિ દેવી સદૈવ રૂપ જુજવાં.  
તેનાં ગંભીર રૂપે યે સાંદર્ય નવ કૈં લસે,  
ને સન્માર્ગે ચળેલાને લે જાતો જોખંથે દસે.

રે તુંય છે પ્રકૃતિનો પ્રિય જાત, બંધુ !  
તારૂંય તારક, સચિ, રધિ, મેધ, સિંધુ,  
પુષ્પો મું જીવન અનંત અખંડ બેનું  
ધીરૂં પ્રભુની પ્રભુતાનું જ ગાન મીઠું.

સૌંદર્યના સસિક પૂજક ! તું સદાયે  
સૌંદર્ય કે પ્રકૃતિમાં નવલું નિહાળે,  
સૌંદર્ય તેલું ચ વહે તુજ છાંદગીનાં  
ફૂલેથી કંટકથી વાજ ભર્યાં વને આ.

જે પ્રેમથી હરણ તું કુદનાં નિહાળે,  
જે પ્રેમથી વિહગ કિકિલિ નાદ સુણે,  
જે પ્રેમથી કુસુમ તું ખીકતાં ત્રિલોકે,  
જે પ્રેમથી કીડન ચંદ્રનું વ્યોમ બાળે,

તે પ્રેમથી જ, રમણી નિજ હસ્ત ધારી,  
દેવો ય, નંદન વને ફરતા સુખેથી,  
લીલા લહે જમતના જનવૃંદની, ને  
માધુર્ય તેનું નિજ જીવનમાં ઉતારે.

સૌંદર્ય તો તુજ તણુ ય નિહાળ, બહાડા !  
ને ગાન તે શુભ તું તારી ય છાંદગીમાં !  
ઉંડા ઉંડા સુખલ હેતુ ય દુઃખ માહિં  
તારા વસેલ, સદુ તે પ્રિય ! કાંડ ચોધી !

પ્રકૃતિરૂપ છે તું તે; તેથી ભુલાઈ ભૂલી હવે  
પ્રકૃતિમય તું ધીમે ધીમે ઘડ, પ્રિય જંધુ ! જા !  
સુખદુઃખ રમે ને રેખાડે તને રમતો નથી,  
હસી હસી જ તું કીડા તેની મીડી લહે પ્રેમથી.

નથી જમનથી નાશી જલુ નિસગી ઘઈ સખો !  
જમન મહિં આ જે છે તેમાં સદા કીડવું મુખે;  
પ્રભુપણ્યનાં ગીતોની ને મચાવી પુની હવે,  
પ્રકૃતિ શિખરે તુને તે આ શિખાવ તું જગતને !

# પરિષદ વ્યાખ્યાન માળા

## પ્રાચીન મિસરનું સાહિત્ય

કીકુભાઈ ર. દેસાઈ

માન્ય પ્રમુખશ્રી, અને ભાઈઓ,

પ્રાચીન મિસરના સાહિત્યનો પરિચય કરતા પહેલાં જે પ્રશ્ન એ જે ભૂમિ પર એ સાહિત્ય રચ્યું અને પાંચ છ હજાર વરસ પહેલાં પ્રયત્ન પદ્યરેથી આ ધરતી પર મારેલી જે પ્રશ્નની મ્હોર હજી આજે પણ દુનીયાને અખળખીમાં ગરકાવ કરી મૂકે છે તે પ્રશ્ન અને તે ભૂમિનો આજો પરિચય કરવો આવશ્યક છે.

મિસરની ધરતી નીલા નદીની સંનતિ છે. મધ્ય આફ્રિકાનાં મોટાં સરોવરમાંથી નીકળી પોતાની બન્ને બાજુએ આવેલાં યુનાના ખડકોને ભેટી પોતાનો માર્ગ કાપતી, એશીસીનીઆના પર્વતો પર વરસતા ધોધમાર વરસાદનાં પાણી અને પર્વતો પરની માટી પોતાની સાથે ધસડી લાવવાના હરખથી ગાંડી બની બન્ને કિનારેથી ઉભરાઈ આસપાસનાં માછમો સુધીનાં રેતીનાં રણમાં મારીનો થર જમાવતી નીલા બૃમધ્ય સમુદ્રને પહોંચે તે પહેલાં સાતસો માઇલ લાંબો અને છેડ દક્ષિણનાં બિંદુ આગળ ૨૦૦ વારની પ્હોળાઈથી મારી વધતાં વધતાં ઉત્તરમાં ૧૫૦ માઇલની પ્હોળાઈ ધારણ કરતો પ્રદેશ પોતાનો કરી લે છે અને દક્ષિણમાં જ્યાં બિલકુલ વરસાદ વરસતો નથી ત્યાં ઉત્તરમાં જ્યાં નહિ જાયો જ વરસાદ વરસે છે તેવી એ ભૂમિનું પાત્રન-પોષણ પણ એ જ કરે છે.

આ પ્રદેશમાં વસતી પ્રજાએ પૃથ્વી પર સૌથી પહેલી સંસ્કૃતિ સ્થાપી હતી એમ યુરોપીય ઇતિહાસકારો માને છે. એ ખરું હોય કે નહિં પણ આપણે એટલું કહી શકીએ કે સિંહને કિનારે વસતા આર્યોએ, યુફ્રેટીસ અને ટાઇગ્રીસની ખીણમાં રહેતા એશીયાની અને એ, અને નીલ નદીની ખીણમાં રહેનારાં મિસરનાં આનવીઓએ એકબીજાથી અલગ એવી પોતપોતાની સંસ્કૃતિ ઇતિહાસના પ્રમાણમાં સર્જી હતી.

મિસરની સંસ્કૃતિનો આધાર એતી. એતી. નદીની નીલાનાં પાણી નવેબર માસમાં આમરે એટલે મિસરનો ખેત પાવેતર કરતો અને પછી માર્ચ-એપ્રિલમાં પાક ઉતરતો. શેરડી, ધવ, કપાસ, જવ અને તેથી બીજાં એ એનો મુખ્ય પાક. ફળાકો પણ એ ખૂબ શાખથી ઉછેરતો. નીલાનાં પાણીને ખેતીના કામમાં સુવ્યવસ્થિત ઉપયોગ કરવા માટે મિસરના રાજાઓએ મોટી મોટી નહેરો ખોદાવી હતી; અને નદીનાં પાણીને સંધરી

રાખવા માટે એક રાત્રીએ આજથી આ દબાર વચ્ચે પહેલા સાડીઆવળે એવસ માણના વિસ્તારતું એક સરોવર બની એનાં પાણીની એની નાસ્ત્રા કરી હતી કે તેથી રાત્રી દબાર એકર જમીન ખેતીના કૃષ્ણોગ્રામમાં આવી રાખી.

જમીનની મધ્યથી, પાકેલા આદાજ, જમીન મહેસુલની ઉત્પાદકી, ન્યાયની વ્યવસ્થા, કાયદાકાનુનો પડતર વચેરે એટલું નો નવવલ્લ દર્શક કે પ્રાપ્ત સ્થિતિએ મુખ્ય અને સંતોષમાં પોતાનો જીવન-વચસાર કર્યો જતો, ખેતી આગ્રાફ રહેતી અને વેપારકેન્દ્રમાં ધર્મધોક્ષાર આવતો. અનાજ, કાષ્ટ અને તેજના બદલામાં એથીઆમાંથી મોજ અને ચાંદી, ન્યુમીઆમાંથી હાથીદાંત અને અરમસાનમાંથી અસરો અને કિમની પચરો બહારી આવતો. સાડ સાડ હવેમાંવળાં મોટા બદાઓ જુમખ સમુદ્ર તથા મોજ સમુદ્ર પર મરક કર્યા કરતાં અને જે જુમખ સમુદ્ર ખડનાં પોતાનાં પ્રભુત્વ માટે આજે સિદ્ધિ મરકાર મરકારી ચે છે તે જુમખ સમુદ્ર નો મિચરતો એક સરોવર રોવા હતો. રમનીય ચિત્રોથી શોભાવમાન બરણીઓ અને ઘડાઓ તથા ધૂવરનીઓ ઘડવામાં ખિમરતો કમાર બનેલો કુશળ ગણતો. એના અજોગાવેળાઓએ રીમ દિવસો મદિતો અને બાગ મદિતાનુ વચમ મળી છેલે પાંચ દિવસ ઉત્સવના કમેરી કાળ ગણવાની જે પદ્ધતિ સ્થાપી તેમાં આજે ૭ દબાર વચેર પછી પણ કાંઈ ખામ દેરકાર નથી કરી શકે. લખવાની કળા પણ એ ૭ પ્રમ્લએ શાથી પહેલાં શાથી હતી એમ વિદાનો માને છે. ચિત્રોથી શરૂઆત કરી, ચિત્રમંડાઓ પર થઈ છેલે ૨૪ ચિદવાળા મગાસરો પર ૭ દબાર વચમ પહેલાં સ્થિર થવાની મિચરતી સિપિય કરતાં કાંઈ ખામ વધારે સરળતા આપતી સિપિઓમાં આજુ દકાઈ નથી. સુદિવા સરળતાના ચિત્રમરક થોથ (Thoth) દેવ આ મગાસરોના કનો છે એમ નિમરતી પ્રાપ્ત માનતી. એ ૭ દેવને તેઓ મધ્યકાલને આપા, જાનનો સ્વામી, સિદ્ધિશાસ્ત્ર અને ચિત્રકાનો ઉત્પાદક ગણતા. બધા ધર્મધોથ પણ થોથદેવે અલસા એની પ્રેરણા પ્રમેશા પરિવર પુરોગએ રમેશા દત્ત. પ્રાચીન મિમરતું જે કાંઈ માદિલ મળી આવેલું છે તે કથર કાનરેલું કે ચર્મખ પર અવર પેધોગમાં દીપકો પર લખેલું છે. પેધોરમ નામના બડા નેવા છેડા એકાં અદરત આગમાંથી બાગીક સીવો કાપી તેને એક પાંડી એક અંદી કની મળી પુરે એકાં દવારી મરંચ લાપમાં સુવરામાં આવતી અને પાંડી એ પાંડી સપાગી લીધી જનારી તેના ઉપર લખજી હરવામાં આવતું. આશ એક પાંડી એક પાંડી એકાં મોડાં મોડાં એક મોડું મીપકું જતી જતી. અને એ ૭ એમને કાંચ જનને આજુ કાંવાનાં કાંચુ કાચ કાચેલું મીપકું ૧૧૩ કૃષ્

પ્રાચીન મિસર એની કબરોદ્ધાર, પોતાના બચ્ચ અને પ્રતાપી હવનની ઝાંખી કરાવી રહ્યું છે.

એના રામના મૃતદેહોની આશમગાદો આજે પણ જગતને આશ્ચર્યમાં હુબાડી દે એવી બચ્ચ અને મહાન ધમારોની, અનેથી છે, મિસરના એ પિરામીડોનાં પ્રચંડ પરિભ્રમણો નિહાળીને અત્યારની, સમર્થ ધર્મનેરી શક્તિ પણ તાજ્જુબ થાય છે. એ ફુનીયાની જુનામાં જુની ધમારો છે. પાંચ હજાર વરસ પહેલાં એ બેભી કરવામાં આવેલી. સૌથી મોટા પિરામીડ, આપણી નજર ખેંચી રહે છે તે ખુદ તામના સમ્રાટ બંધાવેલો હતો. ૭૫૪ ફુટ લાંબું અને એટલું જ પહોળું એનું તળીવું છે અને એની ઉંચાઈ ૪૮૦ ફુટ છે. એમાં અડધી અડધી ૨૫ લાખ પથરો વપરાયા હતા અને એટલી, તો હેરતભરેલી, કારીગરીથી એ શિલાઓના સાંધા બેસાડેલા છે કે છખીની અંદર પણ એ સાંધા આવી શકતા નથી અને તેથી સદ્મદર્શક યંત્રની મદદ વડે, કોલસાથી કાપી દેખા દોરીને પછી છખી ખેંચવામાં આવે છે આ બાંધવામાં એક લાખ મનુષ્યોને ત્રણ ત્રણ માસ સુધી કામે રોકી મુક્ત કરવામાં આવતાં હતાં. અને એ રીતે એક પછી એક નવાં નવાં પણ સતત લાખ માણસોએ વીસ વર્ષને અંતે એ આશમગાદ પૂરી કરી હતી. ચણતરકાનો જ નહિ, પણ આટલે ઉંચે જબરદસ્ત પથરો ચલાવવાની એમની ધાર્મિક ગોહવણનો ખ્યાલ આપણે કરીએ છીએ ત્યારે, એ પ્રજાની શક્તિ વિષે આપણને માન થયા સિવાય રહેતું નથી. પથરનાં આવાં બીજાં મહાન બાંધકામોમાં બીજાં પિરામીડો ઉપરાંત કનીક તથા લક્સરમાં આવેલાં બચ્ચ મંદિરો; સાંક ફુટ ઉંચા એક હજાર ૬૫ વર્ષનાં એક જ પથરમાંથી કોતરી કાઢેલાં રામનાં પુતળોંઓ; મિસરની મૂર્તીસમી મનુષ્યની મુખાકૃતિ અને સિંહજનું શરીર-ધારણ કરી અનેક, યુગપણાને પોતાની આંખ સામે પસાર થતા નિહાળી રહેતી. ઉદાસ અને વિચારમગ્ન છતાં અગાધ જ્ઞાનનાં તેજથી ચળકી રહેતી, સદા ઉઘાડી આંખવાળી, ધડીમાં તિરસ્કારયુક્ત તો ધડીમાં કારુણ્યયુક્ત હાસ્ય ફરકી રહેતા મહેશવાળી ૧૭૨ ફુટ લાંબી અને ૭૦ ફુટ ઉંચી, એક જ ખડકમાંથી કોતરી કાઢેલી સ્ફીન્ક્સ (sphinx); તથા સો સો ફુટ ઉંચા સ્મરણસ્તંભો-આ બધાં હજી આજે પણ એ પ્રાચીન પ્રજાની સ્થાપત્યકલાની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ બધાં ઉપરાંત આજે હતી નહતી યદ્ય ગણેલી, પણ એક ઇતિહાસકાર હીરોડોટસે ઇતિહાસમાં અમર કરેલી એક ધમારત ચાર હજાર વરસ પહેલાંના એક રામની ધમસમન્વય કરવાની વૃત્તિ અને બકિતનું ઉદ્ઘાટણ પુરું પડે છે. આ ધમારતને એક લોહો ભુલભુલામણી કહેતા. એક જ છપરા હેઠળ મિસરના બધા દેવોને એકત્ર કરવાના હેતુથી આ ધમારત બાંધવામાં આવી હતી. દરેક દેવને માટે એક એક ઓરડો અલગ રાખતાં ત્રણ હજાર ઓરડા એમાં રાખવા પડ્યા હતા. આ મહાનની કારીગરી વિષે હીરોડોટસ કહે છે કે એક કારીગરી તો એની આગળ કશી વિસાતમાં નથી.

કાળની સામે ટકર ઝીલી રહેલા પિરામીડો અને દેવાલયો, સ્તંભો અને સ્ફીન્ક્સો આ બધાં પથરનાં પ્રચંડ બાંધકામો બાંધનારી પ્રતિભાશાળી પ્રજાએ કદ અદ્વાયી પ્રેરણને

આવાં અમર કીર્તિમદિરો રત્નો દર્શક મનુ પછીના જીવન વિધિની અદા એ એમની પ્રેરણાનું મૂળ હોયુ એકએ એમ જાણે છે.

**કર્મકાંડનું સાહિત્ય**

જીવન પ્રત્યેનો પ્રેમ એટલો તો મોટો અને હઠકટ હોય છે કે મરણ્ય મનાતી સચે બધું જ શ્રેષ્ઠ થઈ જાય એ ખ્યાલ સા કાઠને મુગળાણી નાંખે એવો થઈ પડે છે. માણસની પચાસ પોણોસો વરસની જીવનની ખેંચાતો અનંત કાળ મહાઅમર અને તે પછી થાય તે પછીનો અનંત કાળ-એ બે અનંતજાની વચ્ચે એક બિંદુ-એક પરપોણા જેવી જ માણસની જીવન અને તે પછી એનો અદ્ધભાવ એની મેનના વગેરે બધું પુણ થઈ જાય એ ખ્યાલ માણસથી સહન થાય એવો નથી. ફૂલીઅતી કમળમય તો પ્રભાએ મરણ્ય જીવનના જીવનની કાઠ કાઠ કમળાઓ કરેલી છે. મિસમના થોડોની કમળના એના કર્મકાંડનાં ધર્મિક સાહિત્યમાંથી આ લેખને મળે છે દરેક જીવન જીવનમાં શરીરની નાની પ્રતિમતિ સમો આત્મા હોય છે એમ મિસમના થોડો માનતા જોતાં તેઓ એક લાખી નિદા મણુના અને નિદા પછી જેમ જીવન થાય જ રહે છે તેમ મોતની પાંખી નિદા પછી પાછો આત્મા શરીરમાં કાપાય થયા આવે છે મારે મૃતદેહને જૂન જલન કરીને જેનું ને તેનું જાણી મૃતજાની કમળી રોષ તેમણે કરી હતી. મિસમના થોડો માનતા કે મનુ પછી માણસના આત્માને એક વિશાળ અને વિહ પ્રદેશમાં ધકેલે મિસમના ધર્મશાસ્ત્ર ઓમ્કારીસદેર (Omkars) ના તપ્ત આમળ હાજર થયું પડે છે. એના માર્ગમાં ઉત્કલણ પાણીની નદીઓ, જૂનો, રાહનો વગેરે આવે છે. આ બધાને મત્રોથી હાલી આત્મા જોતાનો માર્ગ કાપે છે. પછી એક દોડીમા મેળી ને ઓમ્કારીસ (Omkars) ના ત્યાગ-મદિરને દરવાજો ખોલે છે. અંકે ઓમ્કારીસ એક છે તેમને કોઈને તે નીચેનું સ્તોત્ર જોડે છે:-

“હું મહાત ઈશ્વર, સત્યના સ્વામી, હું તને વહન કરે છું.  
હું તારી નજીક આવી પહોંચો છું અને તારા સૌદર્યનાં દર્શન કરે છું.  
હું તને અને તારા આપમદિરમાં જોડેલા ૪૨ દેવોને જણાવું છું.  
જો સત્ય છે ને કહેવા મારે હું તારી પામે આવ્યો છું.  
હું મરમેશ્વર ! હું અસત્ય નહિં ઉચ્ચર.”

આ પછી તે પોતાના આવરણ વિશે યોગ્ય કરે છે:-

‘મેં કાઠનું ધુરું કપું નથી.  
મેં કિંસા કરી નથી.  
મેં નોકશા હાથે જુવન કર્યો નથી.  
મેં મારે આંગણેથી કાઠને જૂઓ જવા દીધા નથી.  
મેં જીભ કાઠની જમીન પચાવી પાડી નથી.  
હું ધવિત છું.  
આમાં જાળમાં કે યોગ્ય તેમને ઉચ્ચે મેં કર્યો નથી.



નહેરનાં પાણીને મેં મારા સ્વાર્થ માટે અપોગ્ય રીતે વાળ્યાં નથી.

ગાયરમાં ચરતાં ઢોરને મેં હાંકી મૂક્યાં નથી.

હું પવિત્ર છું, હું પવિત્ર છું, હું પવિત્ર છું."

પછી ઓસારીસ (Ojasis) નો દરવાન એને તેની આગળ લઈ બન્ય છે. ત્યાં એક ત્રાજનું છે અને પાસે યોથદેવ બેઠા છે. યોથદેવ એ ત્રાજવામાં પેલાં માણસનું હૃદય મૂકે છે અને બે બરાબર ઉતરે તો ઓસારીસ દેવ. એને સ્વર્ગમાં મોકલવાની આજ્ઞા કરે છે. જેઓનાં હૃદય તોલ્ય પ્રમાણે નથી ઉતરતાં તેમને નરકમાં ધકેલવામાં આવે છે અને ત્યાં વિકરાળ મનવરો એને ફાડી ખાય છે. સ્વર્ગ એ મિસરની જ મોટી પ્રતિકૃતિ ગણાતી, ત્યાં પણ દરેકને કામ તો કરવાનાં હોય છે પણ દુકાળ કે દુઃખ ત્યાં હોતાં નથી. સુખ અને શાંતિ હંમેશાં ત્યાં પ્રસરી રહે છે. જ્યારે પણ આત્માને પૃથ્વી પર પાછા ફરવાનું મન થાય છે ત્યારે એ પંખીનું કે પ્રાણીનું કે પછી પુત્રનું સ્વરૂપ ધારણ કરી પાછો આવે છે. ધણીવાર તો એ કબરમાંના પોતાના મૃતદેહમાં પ્રવેશ કરી મૃત્યુવન થઈ દરેક નીકળે છે. આ વખતે એને જે જોઈએ તે મળી રહે તેટલાં સાદાં આ પૃથ્વી પરની જરૂરીઆતની બધી ચીજો એની કબરમાં મૂકવામાં આવતી. સુખી પ્રસંગોનાં ચિત્રો પણ એની કબરની દિવાલો પર આલેખવામાં આવતાં કે તેથી આત્મા ફરી આવે ત્યારે એ બધું અનુભવી શકે. આથી જ તે વખતે જીવતાં માણસોનાં ઘરોનાં નામનિશાન આજે રહ્યાં નથી, પણ તેમના મૃતદેહોનાં ઘરો હજી આજે આપણી નજરે પડે છે. જ્યાં આજે આપણે મૃત્યુના અવશેષો જોઈએ છીએ ત્યાં મિસરનાં શોકો, અનંત જીવન, જીવવાની આશા રાખતા, કબર એ જ જીવનનું કાયમનું સ્થાન મનાવું. સ્વર્ગમાં જતી વખતે આત્માને મદદરૂપ થઈ પડે એવા મંત્રો, સ્તોત્રો કબરની દિવાલો પર કોતરવામાં આવતાં અથવા પેપીરસના ટીપણાં પર લખીને તેને કબરમાં મૂકવામાં આવતા. આવા મંત્રો તથા સ્તોત્રોનો સંગ્રહ તે મિસરની પ્રગ્નના કર્મકાંડનું સાહિત્ય. ઉપરના બે ઉતારા એમાંથી જ આપ્યા છે. એ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સ્વર્ગમાં સુખી જીવન ગાળવા માટે આ પૃથ્વી પર નૈતિક જીવન ગાળવું જોઈએ. કર્મ પ્રમાણે જ ફળ મળવાનું છે, જેણે સદાચારી જીવન ગાળ્યું છે તે મૃત્યુ પછી હંમેશાને માટે દેવના જેવું જીવન ગાળશે એવી માન્યતાની સાથે સાથે જ મંત્રો અને સ્તોત્રોની ઉપયોગિતામાં પણ મિસરની પ્રગ્ન માનતી હતી.

### નૈતિક તથા ધાર્મિક સાહિત્ય

આ દુનિયાથી પરદુનીઆ સુધીનો પાંચ નિર્ધારિત કાપવામાં મૃત આત્માને સદાચરણ થાય એવું કર્મકાંડનું સાહિત્ય ધર્મગુરુઓએ રચ્યું અને 'ફેડો' ના અધિકારીઓએ આ દુનીઆમાં માણસ સફળ અને સાદાં જીવન જીવવામાં સક્રમરૂપ થાય એવું સાહિત્ય રચ્યું. દુનીઆદારી ડહાપણ અને નૈતિક મિદ્ધાન્તોથી આ સાહિત્ય તરબોળ છે.

આ જાતનો જુનામાં જુનો મંથ આસરે પાંચ હજાર વરસ પહેલાં મેમ્પીસના સુખા તા-હોતોપે લખેલો મળી આવે છે. આમાં રાગ તથા અમીર વગેરેના પુત્રોને ઉપદેશો આપ્યો

છે. તા-દોતેપ ધડપણની દુઃખાના વચ્ચેનથી છૂટાવાન કહે છે. મનને સંબોધિને તે કહે છે:-

"હે મન, હવે હું કદ ઘણો છું અને ધડપણમાં આપ્ય નિર્મળ અને છે. કાન બહેરા થય છે, શરીર અશક્ત મની મન હ બુદ્ધિ ઓઝી થાય છે, સ્મરણશક્તિ પડે છે, હાડકાં ફોગે છે, હાનમાં રસદ ન્હોતો નથી અને કસા કામમાં રસ નથી રહેતો. આમ વિનાશો આજે છે. ધડપણ એ માણસનું મોઝામાં મોટું દુઃખ છે ' અટલી પ્રજાવતા પડી તા-દોતેપ પૂછે છે-" પણ મને બોલવાનો અધિકાર કેણું આપશે? પ્રાચીન સમયના અધિઓએ જેવો પામેયો તામળેયા જાનના વચનો રાજકુમારને નભાવવાનો અધિકાર મને કેણું આપશે?"

રાજા જવાબમાં કહે છે, ' મારા પુત્રને નુ વ્હુના રખતના જાનના વચનો નાભાવ. આપુ રાજાજ એનું ચારિત્ર્ય ધડગે અને એની ફરત નભતવામાં મદદગાર થઈ પડશે."

આ પડી તા-દોતેપ જાનના કયનો કહે : એમાંના કેટલાંક નીચે પ્રમાણે છે:-

" જાનનો મરે કાં ફીગ નહિ-બનેયા અને અન્ય બનેની સાથે નુ ચિતારની આપને કરજે; કાદણ કે જાનની સીમા દોળી નથી અને અપૂણ જાની પણ કાદ દોળી નથી.

"હમેશાં કંઈમાં રહેજે.

પિયાઈ ખૂબ કરજે પણ તાર નહા બધ રાખજે.

ચાણીમાં હમેશ સમનોડ રહેજે. છૂટી હામ કડઆન માળ છે, કડઓ દુઃખનુ થર છે.

કટીપણ ચિત્તને અગિયર યમા દશ નહિ.

તારો પ્રતિરપર્પી દૈવ કરે નો પણ હુ રાજ રહેજે.

દુઃખમાં પણ સ્વસ્થ રહેજે.

અને હાંદગી બધી દસનો નહેરોં રાખજે.

ધનમાં જ એવપ્રાન ન યનો, નુ મો ધનનો વડીલટાની માય છે, ધનનો રામની નો અમવાન છે.

ફરત બચતવામાં જ મુખ માનજે.

આશિનોના તરૂ આપણુ વગેન રાખજે.

માણસોને બપથી વશ કરવાનો પ્રયત્ન ન કરીય.

જે આજે મોજમજનકમાં પડે છે તેને કાસે વિમાનનુ પડશે.

આં પણુ જાય ત્યાં સોધી સાવધાન રહેજે, તેમના અગમત મારતાં અમેઘો મોજમ મરખ અને છે અને સ્વનસના શણિક મુખમાંથી અતે વિભાજ પામે છે."

પોંચ ફરતર વડમ ઉપર નિસરની અમિમાં ઉચ્ચાઇએસાં આ વાકયો જુઓ હજી

એ જ આપણા કાન ઉપર અથડાયાં હતાં એવો અનુભવ આપણને નથી થતો ?

તા-દોતેપ પડી કોડ ફરતર વડમે સામન્ય જનનાને બોલ આપનારાં વચનોનો વંચદ ઘણો છે. એને અનિ ( . આં ) નાં વચ્ચાઈનો કહે છે. એમાંનાં કેટલાંક નીચે પ્રમાણે છે:-

“અધેલી તક પાછી આવતી નથી.

દારના પીઠામાં કદી જરૂર નહિ.

સ્ત્રીના મોઢામાં સપડાઈશ નહિ.

લુલી છલ માણસના દુઃખનું મૂળ છે;

તું એને કાણુમાં રાખજે

તારી જોડે ગુરસાથી મોઢાનારની સાથે પણ નમ્રતાથી વાત કરજે. મીઠા રાખદો તેના હૃદયને સ્વસ્થ બનાવશે.

એકાંત અને મૌનનું સેવન કરતો રહેજે.

તારા માથાપને તું અંબલિ આપજે, તારો પુત્ર તને અંબલિ આપશે;

અપુત્ર મરનારની દુર્દશા થાય છે; કારણ કે તેનું સ્મરણ કરનાર કોઈ પાછળ રહેતું નથી.

મૃત્યુ ધરડાને જ ઉપાડી ગય છે તેમ નથી, ધાવતાં બાળકને પણ એ ઝડપી લે છે; માટે જ્યારે પણ જમદૂત તને લેવા આવે ત્યારે તું તૈયાર જ રહેજે.”

૫. પૂ. ૨૦૦૦ ના અરસામાં ચએલો એક પ્રતાપી રાજા પોતાના પુત્રને શિખામણ દેતાં કહે છે:—

“તું બધાથી અલગ રહેજે. બધા ઉત્પન્ન કરે તેવા રાજાને ભોટા વશ રહે છે. તું કદી તેમની જોડે બગાડ નહિ. કોઈને તારો નિન્ન બનાવીશ નહિ. કોઈને તારો ખાસ કૃપાવાન કરીશ નહિ. એઓ કશા કામમાં આવતા નથી. રાત્રે સૂતાં પહેલાં તારી સલામતીની ચોકસાઈ કરજે. જોએને પોતાનું સુખ શેમાં રહેતું છે તેનું જાન નથી તેમને સ્વતંત્રતા આપવાનો કશો અર્થ નથી.”

એક આપ પોતાના દીકરાને બાળુવા મોકલતી વખતે શિખામણ આપે છે:—

“જાનથી ચઢીયાતું બીજું કંઈ જ નથી, તેથી નદીમાં જેમ કુખડી મારે તેમ જ્ઞાન સાગરમાં કુખડી મારજે. અને તારી માતા ઉપર તું જેટલું બહાવ ગણે છે તેટલું જ તું બાળુતર પર રાખજે.”

આ તેા દુન્યવી કલ્યાણનું અને જ્ઞાનનાં વચનો થયાં. પણ એથી વધારે મુઠ અને માણસના અંતરની વ્યથા બતાવતું એક કાવ્ય ચાર હજાર વરસ પહેલાં લખાએલું આપણને મળી આવે છે. એમાં છવનથી કંઈજોએ એક માણસ પોતાના આત્મા જોડે વાતચીત કરે છે અને પોતાના છવનનો અંત આણુના નિબચ જાહેર કરી પોતાના આત્માને મૃત્યુ પછી પણ પોતાના સાથી તરીકે રહેવાની વિનંતિ કરે છે. (મિસરના 'લોકો' આત્માને પોતાથી જુદું વ્યકિત્વ આપતા.) તેનો આત્મા એને આપઘાત કરે તો રોકતાં કહે છે કે એમ કરવામાં તારી અવગતિ યશે કારણ કે તારો પાછળ તને દાટવાની તથા બીજી ઉત્તર ક્રિયા કરનાર કોઈ જ નથી. આ વિચારથી માણસ જરા ખંચાય છે. પછી તે પોતાના આત્માની સલાહ પ્રમાણે બગી મરવા તૈયાર થાય છે. કારણ કે બજેસા દેહની રાખને માટે પછી કોઈ ક્રિયાની જરૂર નથી. એ પોતાના આત્માને પોતાને માટેની છેલ્લી ક્રિયા કરી

સેવાનું કહે છે. પણ આ વખતે આત્મા પોતે એનો સાથી થવા નેવાડ નથી થતો. એ જાણે છે કે શરીર તે બગાડે, પણ પોતાને મૃત્યુ પછી સ્વર્ગમાં જાવ. ગાંડ તડકો, તરસ વેડાં પડશે કાલજી કે એ બધાંથી બચવાની જોગવાઈ કરનાર આ પુત્રીને એની પાછળ કોઈ રહેશે નહિ. આથી એ તેને કહે છે, ‘મારો તો કાલજીનું પ્રકરના મૃત્યુ મધ્યે વિરોધ છે. મૃત્યુનો વિચાર જ હ.ખથી અડે છે. હું આપારે તારો વિચાર કે નો પણ મૃત્યુ પછીના જીવનને માટે જોઈતાં સાધનો અને કિલ્લાઓ આપણી પાછળ મેળવું કરશે? માટે જીંદગી છે ત્યાં સુધી જિંદગી અને નિગ્રહ તથા આનંદ કર.’

પણ આ મહાત્મા માણુમ માન્ય નથી રાખતો. તે કહે છે,

“હું જીવું ને શી રીતે? બધાંજો મારા મધ્ય નથી; મિત્રોમાં શ્રેય નથી રહ્યો. નકલના કપાંચે દેખાતી નથી, અલંકાર બધાંત્યા નજરે પડે છે. માણુમના હૃદય કંઈક અને ‘હું’ બન્યાં છે. સતોતી મરેશે કપાંચે નાજરે પડતો નથી. મને ધન્યો શ્રોત્ય પ્રવર્તી રહ્યો છે. બુદ્ધિમાનું કાલ સ્મરણ નથી કરતું અને બનુ કરનાર પણ ખૂબી જવાય છે. બળવાનનો કાંકો ખરો કરે છે અને નક્ક માણુમોનો કાંકો બાવ પૂજી નથી. બડાં માણુમોનો સિ નિરસાર કરે છે. કુપ્તોને મેં સત્કારે છે અને તેથી ફનીઆ જીવન જેવી રહી નથી.”

પછી તે પોતાના વ્યાખ્યાને કહે છે.—

“માંદાને જેવું ઓલવ અને માંદગીમાંથી હોવાને જેવી બદલતી દયા ખુલ્લી દવા લાગે છે તેવું મને મૃત્યુ લાગે છે.

મૃત્યુ મને ચંદનના જેવું ખુશખોશ અને બરગીના પાનિમાં તરતી ટોડીતું જેવું તરલ લાગે છે.

કમળના જેવું સુગંધનું અને નરને કિનારે આવેલા મગખાના જેવું મધુર મને મૃત્યુ લાગે છે

વાવટોળ પછી લંબડોડા સ્વચ્છ આકાશના જેવું, લગાઈમાંથી પાછા ફરતા સિનિકના-ધર જેવું, લાંબો રેશવરો બોમતી પાછા ફરવારતી માનુષ્યની જેવું મૃત્યુ જ મને પ્રિય છે.”

આ પછી તે મૃત્યુ પછીની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે—

“જે ત્યાં જાય છે તે દેવ જેવો બને છે.

ત્યાં પાપની ક્ષણ અવસ્થ થાય છે.

ત્યાં જનાર મુર્ખદેવનો સાથી બને છે અને પૂજ્યમાયશ્રીની એને ત્યાં કાંઈ ખોટ નથી પડતી.

ત્યાં જનાર જાન પામે છે. એને કાંઈ નિબંધ નડનાં નથી. અને એની વાણીમાં મુર્ખદેવની પ્રાર્થના રેડી રહે છે.”

આટલું માંબળ્યા પછી એના આત્માનું હૃદયપરિવર્તન થાય છે અને એનો સાથી

ધયા એ કબુલ થાય છે. તે કહે છે, “તારું સરીર પૃથ્વીપર રહેશે, પણ હું તારી સાથે આવીશું. આપણે એ છતાં નદિ પડીએ.”

જીવન, મૃત્યુ અને મૃત્યુ પછીની સ્થિતિ વર્ણવતું આ કાવ્ય ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦૦ થી ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ સુધીનાં મિસરની પડતી અને અંધાધુંધીના સમયની પ્રગતનાં માનસનું દર્શન કરાવે છે.

મિસરની પ્રગત અનેક દેવોમાં માનતી, પણ એ પ્રગતમાં એક એવો રાજા પાક્યો હતો કે તેણે ઈશ્વર એક જ છે એવી પોતાની માન્યતા જાહેર કરી અને ઈશ્વરની ઉપાસનાનો પ્રચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો આ રાજા દનિલાસમાં ચોથા આમેન હોતેપ અથવા અંગમનોટોનના નામથી વિખ્યાન છે. એ ઇ. પૂ. ૧૩૦૦ ના અરસામાં થયું. જુના વિચારના ધર્મગુરુઓએ એનો વિરોધ કર્યો, એટલે એમની લાગવગથી પર ૩૦૦ માણસ દશિએ એક-અન્યનાંમાં એણે નવું શહેર ગસાવ્યું અને પોતે રાજ્યોની શીઠસનો ત્યાગ કરી ત્યાં રહેવા લાગ્યો. અમીથી એણે પોતાના નવા ધર્મનો પ્રચાર કર્યો. આ નવા શહેરની ખ્દાર પગ નદિ મક્રાની એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. નનપખથી જ એના બકિતખર્ચા

તું દર-અર્થ દર છે, પણ તારા કિશ્કે પૃથ્વી પર ફેલાય છે.  
 અને સૈયા એકા ૯૫૨ તાર નૃ અગ્રી રહે છે  
 તું જ્યારે પશ્ચિમ દિશાગતી પાર આગમ છે છે ત્યારે પૃથ્વી પર અપેક્ષા કરી વળે છે  
 અને તે પણ નિર્મલિત થાય છે.  
 તું હૃદય પામે છે ત્યારે ધરતી પણ જાતી થઈ જાય છે  
 અને તારી કાસનામાં તે પોનાના હાથ કાઢી કરે છે.  
 ગોચરમાં રોડ કુદકુદ કરી રહે છે.  
 આપણ સીકે શાળાગર સરો છે.  
 માળામાંથી ખદાર નીકળી પોનાની પાંચ પમાડી પખીઓ તાર સ્વરન કરી રહે છે.  
 અને પાણીમાંથી માછલીઓ તારી આગળ વળ કરે છે.  
 હે અગ્નિમાં આંતે સત્યન તુ આપે છે,  
 પુરુષમાં શાળાના ખીમ તુ પૂરે છે  
 હવનમાં આમ તુ કુરે છે  
 ઈર્ષ્યા કોટલામાં પુરુષેતુ પખાનુ અનુ રહે છે  
 ત્યારે તેને હવનું સખ્યા માટે આસ મોકલવાર તુ જ છે  
 કોટલામાંથી ખદાર નીકળવાતુ બળ પણ તુ જ આપે છે.  
 હે અનુષ્ઠા તારી સ્થિતિ વૈરિષ્ય અપાર છે  
 માણુમ, પણ પખી-ને તારી કૃતિ છે  
 અને જોની અગર પણ તારી એવું કોટુ જે તે સર્વ કોટુ  
 એ અજાતી જરૂરીઆતે પણ તુ જ પૂરી પાડે છે  
 તું એક છે તો કે તારે પડે છે જુદી જુદી અપરથામા.  
 તુ હૃદય પામે છે, તપે છે, આપમે છે અને કરી પ્રમદ થાય છે.  
 તારા ઉર્જાએને તુ ખાવે આસ અગ્રીય.  
 તારા સૈદ્ધાંત પાત તુ કમેચ કપાં કરીસ  
 તારા દેવતા તુ તપસ્વન પામસ

હે સ્વામિ અનંતકાળ મહાસાગરને કોઈ પણ આવારેથી  
 તુ મોઢું તારા દેશ ત્યારે હુ તારી રોજારાં હાજર થઈશ."

હોલી કડીમાં હૃદયની અદ્યતા અને જ્ઞાન કરી રહે છે!  
 અખનારો ની પડી જ્ઞાન અને સમપણી વધુ સ્થિતિ હાથપ થઈ.  
 એક અત્ત ગાય છે -  
 "દેખાવતી અને કાદમાંથી જ્ઞાન હૃદયને પમદ નથી.  
 પ્રેમદે હૃદયે તુ હૃદયનું સમજી કનને;  
 કાદમાંથી તેને જરૂર નથી."  
 પળા એક હાથ પ્રાર્થના કરે છે -  
 "તને અધિય દેવ એવું કશું માલતી ન થતે, પાપ રસપ તુ મને રોકતે."

એક કવિ ઇશ્વરને દીનાનાથ તરીકે સંબોધે છે:-

“હે દીનાનાથ ! તું કેદમાં પડેલાની પ્રાર્થના પણ સાંભળે છે.

દીન થઇને તારી પાસે આવનારના પર તું દયા દાખવે છે.

નિર્બળોને તું રક્ષક છે, ગરીબની તું બીડ બાંધે છે.”

આ ધર્મ સાહિત્ય પરથી હવે આપણે વાર્તા સાહિત્ય તરફ વળીએ.

### વાર્તાસાહિત્ય

વાર્તા સાંભળવાનો રસ કોને નથી, હોતો ? મિસરની પ્રજાને પણ વાર્તા સાંભળવાનો ખૂબ શોખ હતો એ તે વખતના મળી આવતા વાર્તાસાહિત્ય પરથી માલુમ પડે છે. આજે આપણને તેમની વાર્તાઓમાં બહુ રસ નહિ પડે કારણ કે ટૂંકી વાર્તાઓના શાસ્ત્રમાં આપણે ખૂબ જ આગળ વધ્યા છે, પણ તે વખતના લોકોને તો એમાં ખૂબ રસ પડતો કારણ કે એમની માન્યતાઓ, બહેમો, રીતરીવાજોનું એમાં આનંદ આપે એવી રીતનું દર્શન તેમને થતું હતું-કોરો અને પશુપંખીઓ માણસો જોડે વાતચીત કરી શકે, દેવો એવી તો સુંદર કન્યા એક ખેડૂતના છોકરા માટે બનાવે કે તેની જોડે સમુદ્ર પણ પ્રેમમાં પડે અને તેના વાળની લટની સુગંધ નદીના પાણીમાં ઘસડાઈ આવી રાત્રનાં ધોએમાં વગેરેમાં બેસે અને એ સુગંધથી રાત્ર એના પ્રેમમાં પડે અને એને લેવા માટે લસકર મોકલે-આવાં તત્ત્વોથી ભરપૂર એ વાર્તાસાહિત્ય છે. આનંદ તેમ જ ભોધ આપવા માટે આ વાર્તાઓ વ્યાખ્યેલી છે. એમાં જાદુની વાર્તાઓ પણ ઘણી છે; પોતાની બેવકૂફ પત્નીના આશકને જાદુમ્મ મગર મળી જાય એવી યોજના કરવાનો, પંખી તથા પ્રાણીઓનાં માથાં ધડથી જુદાં કરી પાછાં સાંધી દેવાનો, એક જાદુમર આગ લગાડે ત્યારે ખીજે વરસાદ વરસાવી એને લોકાવી નાંખે, એક બધે અંધારું કરી નાંખે ત્યારે ખીજે એ અંધારું વિખેરી નાંખી પ્રકાશ રેલાવે-આવી જાદુમંડોની કારિસ્તની, એક કન્યાનું નદીમાં પડેલું એરોંગ પાણીને ઉઠેલી બીજી વ્યક્તિએ કરી કરી આપવાની વગેરે જાદુની વાર્તાઓ લોકોનાં મનરંજનાર્યેં કરેલી જાણીય છે. ‘એ બાઇઓ’ની એક વાર્તા છે તે પ્રાચીન સમયમાં જુદા જુદા દેશોમાં યોડાયેલા ફરફાર સાથે પ્રગણિત હતી. પણ એ બધીમાં મિસરનો એ વાર્તા સૌથી જુની હતી એમ વિદ્વાનો માને છે. આ વર્નાને લેખી ૨૧૩૫ ૯-૧-૧૩૦૦ માં આપાયું હતું. એનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:-

છે. "હવે તું પાછો નહિ કાં પણ તું આજે આજીવન આ પેઢીના કવચ નહીં ત્યાંથી છૂટી જાય તો એ જાણે છે" મારી નાખે ત્યારે તને હાથમાં પાંખો નાંખી જાણાવે અને તે હુમલો મારે ત્યારે તું મળીને કાં તું પછી મધ્યે છું તું અહીં આવીને માન આપાને શોધી કાઢે અને પાનીમાં પડે છે તેથી તું ફરી સંકલન થતો આવતું સાંભળી મોટાભાઈ પાછો ઘેર આવે છે. પાણીનો તોને કાંઈને તેના દુકાન કુતંગતે કાં છે. આ જાણુ દેવેને નાનાભાઈની દયા આવે છે અને એને માટે એક સૌંદર્યવતી કન્યા થઈ છે. તેની મોખનમાં એ આનંદમાં કિસ્મો પગલું કરે છે. એક વખત સમુદ્ર એ સુદગર પર આદિત્ય થઈ જાય છે. પેઢીના જાડાઈને તેના પાણી એક કાં એ મેળવે છે. આવી સુમેધ નીના પાણીમાં ફેલાય છે. મનના કપડાં નહીંમાં પાણી આવે છે તેમાં એ પસરે છે. રાત્રી આ મુખવર્તીને શોધી કાઢ્યા માન્યમાં મોખને છે તેમને આજ મારી દહાવે છે તે છેરો ખૂબ થરેલા હોતે એક અને મન મોકલે છે. જાણની મેઘદાનમાં એ ધરેલાંથી લગભગીને સ્થિતિ જાણે છે. મન એની નેરો પડે છે. પછી જાણના આજીવન રક્ષક માન્યની તે સ્ત્રી પેઢીના જાડાઈ નાંખે છે. જાણ મરી જાય છે. અન્યને ખાતર પડે છે. એ આવી એને સંકલન કરે છે પછી જાણ કાંઈ અનુષ્ઠાન ફરી સાંકળુ રૂપ ધારણ કરે છે. તેને લખેને અનુ રાત્રી પાંખે જાય છે. રાત્રી એને ખૂબ દ્રવ્ય આવી ખરીદી છે છે. એક દિવસ સંકલન શબ્દોને રહે છે, "તે તો મને મારી નાખ્યો, પણ તને હું છું" છું. સાંકળુ રૂપ ધારે છું છું. જાણ તો, હું જાણ જ છું." શબ્દો મનમાં છે અને માણે મારી નખાવે છે. તેના શોધના એ રીતો સંકલન મેઘદાનમાં આજીવનમાં પડે છે. આજીવની બીજી રીતો લાલ દુકાનો શોધી રહેવા પેઢીનાં એ જાડા હોતે છે. જ્યાં આજીવ અને આજીવ આવી રહે છે રાત્રીમાં એની નીચે એને છે. ત્યારે પેઢીનાં જાડા તેને કહે છે, "હું જાણ જ છું. તું મને મને મારી નખાવે પણ તું તો છું જ છું." શબ્દો પાછી વિભાવનમાં પડે છે. એ પેલા જાણને પાણીની નજરે આજીવ કપાઈ નાંખે છે, પણ એ કપાઈ નેપ છે ત્યારે એક ધણી જ ખરીદી સીધા એના મોંમાં પેલા અદર હાડી જાય છે. આથી એને મર્મ રહે છે અને પૂરો દિવસ એને પુત્ર અવતરે છે. હાલમાં આજીવ હાલમાં થઈ રહે છે ધણી વડેની રીતો જાય છે. રાત્રી મરણ થાય છે. જાણ હવે મારીએ એ છે કારણ કે એ જ પાડીકુવર હોતો. એ દરબાર બે છે. શબ્દોને ત્યાં મેળવે છે અને પછી બધી રાત દરબારમાં કહે છે-અને એને કેહાંન ફેંડી મન ફરડાવે છે. પછી પેલાના મેઘદાનમાં અન્યને એકથી તેને વેડી થવાન બનાવે છે. પોતે રીત વરસ મુધી નિયત થઈ રાત્રી કરે છે અને એની પછી એના બાજુ અન્ય રાત્રીમાં પડે આવે છે."

આ ત્રણ આપને ત્યાંની એક રાત્રીની ખાતરી અને અણમાનીની શબ્દોની કાં આવે છે. માનીની રાત્રી અણમાનીની રાત્રીને માન નાંખાઈ એનું સજ ત્યાંમાં ફેંડી દેવાવે છે ત્યાં બીજો દિવસ એ કમળરૂપે દેખા દે છે. એ પેલાનું માન માન છે. એની

\* પાણી વખતે રાત્રીની જાણના જાડાઈને જાણના પછી જાણનાં કહે છે તે અહીં વાંચ આવે છે.



ખબર માનીતીને પડે છે. એટલે એને તોઝવી ઉઠરામાં ફેંકવી દે છે ત્યાં જાય થાય છે. આમ પરંપરા આગળ ચાલે છે. છેવટે એનો વરમળથી નાશ કરવા એના છેલ્લા રૂપ દાડમને ખાળી નાંખી તેની રાખ પોતે પાણી જોડે પી જાય છે. પણ ખતે છે એવું કે એ તો એના પેટમાંથી પણ બોલે છે અને પોતાની યાદ આપે છે; તે પછી પોતે માનીતીનું પેટ ફાડી નાંખી પોતાના અંતર સ્વરૂપમાં પાછી દેખા દે છે, રાગને વાત કહે છે અને મુખએનમાં દિવસો ગુજરે છે.

બે બાઈઓની વાત પછી લગભગ એક હમ્દર વરસે લખાએલી બીજી એક વાત નીચે પ્રમાણે છે. એમાં એક રાગકુમારના તંત્રવિદ્યા પરના અને પોતાના સ્ત્રીપુત્ર પરના પ્રેમની કથા આલેખાયેલી છે. સાથે સાથે તંત્રવિદ્યામાં પડનારનો વિનાશ થાય છે એવો બોધ આપવાનો પણ હેતુ દર્શો એમ લાગે છે. આ વાર્તાના સંબંધમાં એટલું યાદ રાખવાની વરણ છે કે તે સમયે ગિરનામાં અને ખાસ કરીને ત્યાંનાં રાગકુટુંબોમાં બાઈ-જુદનને એક ખીન્ન જોડે પરણાવવાનો રિવાજ હતો. કસીયોપેશ્વર પણ વાગદની પોતાના બે બાઈએને પરણેલી એની ઇનિવાસનોને ખબર છે.

અને નેહરુ-કા-તાને એક બીજા પ્રધાનની ઊંઘની જોડે પરણાવવાની હતી. એક દિવસ ઉપરને પ્રશ્નને હું ઉઠાસી ચઢીને બેઠી ત્યારે રાજ્યએ મને પુછ્યું, 'તારા મેટાબાઈ જોડે પરણવાની તારી ઇચ્છા છે એમ તે' કહેવડાવ્યું હતું?' મેં ગરબાટમાં કહ્યું, 'ના અને એક પ્રધાનના ઊંઘને જોડે પરણાવી દો અને મારા બાઈને બીજા પ્રધાનની ઊંઘની જોડે પરણાવી દો એટલે પત્યુ.' આ સાંભળીને મારા પિતા હાડી પડ્યા. તેણે મારા હાથ નેહરુ-કા-તા જોડે કર્યા. અમે જાનને એકબીજાને ચઢાતાં હતાં એટલે અમારા મુખનો પાર ન રહ્યો. જામન જતાં મને પુત્ર અવતર્યો એનું નામ પાડ્યું મેંરાજ.

આ પછી કાશુ તાણે શું થયું તે નેહરુ-કા-તા ગળાએની કપડો તથા રમારેકે ઉપર લખેલાં સખાણે ચાંચામાં જ મથમથ ગરેલા લાગ્યો. બીજા કલામાં એવું ચિત્ર ચોંટતું નહિ. એક દિવસ એક દેવમદિરમાં આતુ કહા લખાણુ એ વંચનો હતો તે જોઈને એક ઘડો ધર્મચુક હરેલા હમરાઈ કારણ પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો. 'આ નકામાં લખાણુ ચાંચામાં તું વખત ગાળે છે ને જોઈ અને હસતુ આવે જ ને? તારે 'ચાંચુ' જ હોય તો મને પુછ એથ કેવે અને લખેલા તત્ત્વશાસ્ત્રનો અર્થ કયા છે તે હું તને બનાવી સમીચ. એવાનો એક મત તુ પ્રાપ્ત કરશે તો ધરતી અને આકાશ, સ્વર્ગ અને તરક એ બધાને તું વચ કડી સમીચ; પરુષખીઓની વાચા તને આપવી જશે. બીજા મંત્રને હીરે તારા મરી ગયા પછી તુ પાછો પહેલાંનું સારી ધારણુ કરી શકશે અને સ્વર્ગમાંના બધા દેવોનું તું કથન કરી શકશે.

નેહરુ-કા-તાએ તે ધર્મચુકને કહ્યું, 'જગત્ત તારું બધું કરે. તારે જે જોઈએ તે માંગ પણુ એ અર્થ કયાં છે તે નું અને કહે. ધર્મચુકને કહ્યું, 'મારી ઉપર કિમને માટે મો રૂપીઆ અને મજે તો ખમ છે કે તેથી સારી રીતે મારો કિમ થાય.' નેહરુ-કા-તાએ તેને મો રૂપીઆ આપ્યા ને ધર્મચુકને તેને કહ્યું, 'કોપરોસ તહેર ખામે નીલા નદીની અવરત્તે સોઢાની પેટીમાં આ અર્થ છે. સોઢાની પેટીમાં એક તાંબાની પેટી છે, અને તેમાં પાછી એક હાથીગંતની પેટી છે. એની આર એક આઠીની પેટી છે અને તેમાં એક મેલાની પેટી છે. આ સોઢાની પેટીમાં તે અર્થ છે. આ પેટી હરતા રિંદુએ અને સાચા વિંટળાવજા રહે છે અને તેએ તેની રક્ષા કરે છે.' મંથનો પનો મળતાં નેહરુ-કા-તા ખુશ રાજ થઈ ગયો.

એણે આશિને મને વાત કરી મેં એને 'મનુએ ના કહી. 'આ વિશમાં પડનારનો વિનાશ થાય છે,' એ પત્રુ મેં એને સમજાવ્યું પણુ એણે મારું 'માન્યું' નહિ. એ રાજ્ય ખામે પડેલા મયો, રાજ્યને યોનાના કલહાની વાત કરી અને રાજ્યની નાકાની માંગણી કરી કે તેથી પોને કોપરોસ વર્ધ રાકે રાજ્યએ યોનાની સમમિ આપી અને પછી અમે પદાણુમાં મેળાને કોપરોસ મયાં. કોપરોસમાં અમને ત્યાંના ધર્મચુકઓએ આરકર આપ્યો. અમે ત્યાંના ઇન્ક ના મદિરમાં પૂજ કરી. ચાર દિવસ અમે કોપરોસમાં રહ્યાં. પાંચમે દિવસે નેહરુ-કા-તાએ મીથુનું એક નાનું પદાણુ બનાવ્યું. મીથુનું દસકાં એને મીથુન આરવા બનાવ્યા, અને પછી એક મજે વાજ કર્યો એટલે આરવાઓમાં ટવ આગ્યો.

અને વહાણ તથા હંદેસાં પણ ખરેખરાં થઇ ગયાં. રાત્રીએ આપેલા વહાણને કિનારે લાંગર્યું અને તેને આ નવા જહાજની જોડે લાંબી દોરીથી બાંધ્યું. હું તથા મેરાય કિનારા ઉપરનાં વહાણમાં બેઠાં રહ્યાં અને તેફર-કા-તાએ જહાજ વહાણમાં બેસી ખારવા-એને કહ્યું, 'જ્યાં થોથોને અંચ છે ત્યાં વહાણને હંકારો.' ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત પછી તેઓ આ જગ્યાએ પહોંચ્યા પછી નેફર-કા-તાએ મંત્રવી રેતી નદીમાં ફેંકી એટલે નદીનાં પાણી બાજુએ ખસી ગયાં અને પેટી નજરે પડી. પેટીની ફરતે વાંધુઓ અને સાપો હતા. આ બધાને તેણે પોતાના મંત્રબળથી નિશ્ચેત બનાવી દીધાં પણ જે બચકર કાળો નાગ હતો તે મંત્રને વશ ન થયો તેની સાથે નેફર-કા-તાને યુદ્ધ કરવું પડ્યું. કંટાળીએ વાર એણે તેના કાપી કટકા કરી નાંખ્યા. પણ દરેક વખતે તે પાછો સંધાઇ જતો અને સામે હુમલો કરતો. આખરે એણે તેના બે કટકા કરી વચ્ચે રેતીનો દગડો કરી દીધો. (બીએ જરાસંધને માટે કહ્યું હતું તેમ.) એટલે તે કુદડા સંધાઇ ન શક્યા અને નાગ મરી ગયો. પછી એણે એક પછી એક પેટી ઉઘાડી અંદરથી તંત્રવિદ્યાનો અંચ કાઢ્યો. એણે તેમાંથી એક પાતું વાંચ્યું એટલે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી, પર્વત અને પાણી એને વશ થયાં. આકાશમાં ઉડતાં પંખીઓ, સમુદ્રમાં તરતી માદલીઓ અને પર્વતોની શુદ્ધઓમાં ફરતાં જનાવરોની વાચાઓ એ સમજવા લાગ્યા. બીજું પાતું વાંચ્યું એટલે સૂર્ય ચંદ્ર અને તારાનું તેમનાં યથાર્થ સ્વરૂપમાં એને દર્શન થયું. પછી તેણે એક મંત્રનો ઉચ્ચાર કર્યો એટલે નદીનાં પાણી ખસી ગયેલાં હતાં તે પાછાં પોતાને સ્થાને આવી ગયાં; છ દિવસ અને રાત સુધી ખાધાપીધા સિવાય એકી નજરે એના આયવાની શબ્દ જોતી હું કિનારા પરના વહાણમાં બેઠી હતી ત્યાં એ પોતાના જહાજ વહાણમાં બેસીને આવી પહોંચ્યો. મેં એને કહ્યું, 'જેને માટે આટલી બધી મહેનત તેં ઉઠાવી તે અંચ મને તો જોવા દે.' એણે મને તે આપ્યો. મેં એનાં બે પાનાં વાંચ્યાં અને મેં પણ નેફર-કા-તાના જેવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી. પછી નેફર-કા-તાએ એ અંચમાં જે કંઈ લખેલું હતું તે બધું એક કાગળપર ઉતારી લીધું અને તેને દારૂમાં બોળી રાખ્યું. ત્યારે એમાંના બધા અક્ષરો એમાં ઓગળી ગયા ત્યારે એ દારૂ તે પી ગયો. કાંતેથી તેમાંનું બધું જ્ઞાન એનામાં આવી ગયું.

“પછી અમે કોપ્પેસ શહેરમાં પાછાં આવ્યાં અને આશ્ચર્યસભા દેવળમાં ઉત્સવ ઉજવ્યો. ત્યાંથી અમે ધર તરફ આવવા નીકળ્યાં પણ આ બાજુ સ્વર્ગમાં થોથ દેવને પોતાના અંચનું શું થયું તેની ખબર પડી હતી એટલે તેણે સૂર્ય-દેવ પાસે જઈને ફરિયાદ કરી. સૂર્ય-દેવે એને કહ્યું, 'નેફર-કા-તા અને એના કુટુંબને તારે આપીને સોંપું છું તેવું જે કરવું હોય તે તું કરી શકે છે.' જરાબર આ જ વખતે મેરાય વહાણમાંથી ઉપસી પડ્યો અને નદીમાં ફેંકી ગયો. નેફર-કા-તાએ મંત્રના બળથી એવું શય પાણી ઉપર આવ્યું અને વહાણમાં લીધું અને બીજા મંત્રથી તેની પાસેથી થોથ સૂર્ય-બગવાનને કાંપેલી ફરિયાદ શિરે ગળી લીધું. પછી અમે કોપ્પેસમાં પાછાં ફર્યા અને મેરાયના મન-દેહને મુઠાંથી ઓઢાધિઓથી સ્નાન કરાવી અંદર ઓઢાધિઓ બહાર કોપ્પેસના કથસ્થાનમાં બારે દિવસ સાથે રહનારું. પાછાં અમે રાજધાની તરફ આવવા નીકળ્યાં અને મેરાય નદીમાં

કેમથી પણે હતો ત્યાં આવી પોતેમાં એટલે જુ નદીમાં ઉધરી પડી અને કુખી મહા, નેકર-કા-તાએ મંત્રના બળથી મારા રાખને વ્હાણમાં લીધું અને કોપોસમા પાછા આવ્યો મારા મૃત દેહને ઓપધિઓટી બરી મેરાબની કબરમાં જ મેરાબની બેઠે મુક્યો. પછી નેકર-કા-તા વ્હાણમાં બેઠીને ગજાવાની તરફ જવા નીકળ્યો. અથે કુખી મયાં કતાં ત્યા વ્હાણ આવ્યું એટલે એણે વિચાર કર્યો, ‘અતુરી અને મેરાબ મરી મયાં અને જુ કેમ જીવે પાછો ફરે? પાછો કોપોસ બદલે જેમ જીવનમાં તેમ મૃત્યુમાં પણ તેમની મેયાં કેમ ન રહેવું?’ એણે પોતાને નિશ્ચય કરી લીધો અને તત્તવિદ્યાના પેલા ક્રમને પોતાની ડાબી કાથે બાંધી નદીમાં પડવું નાખ્યું. વ્હાણમાંના ખવાસીઓ અને અધિકારીઓ શોકમાં કુખી મયા, એનું રાજ પણ કોઈને દાપ સાચું નહિ. વ્હાણ બપોરે ગજાવાનીમાં આવ્યું ત્યારે શોકમાં કુમેશ રાજ અને પ્રમુખજી બદરબર આવ્યાં અને જુએ છે તો નેકર કા તાન રાજ તેની વિદ્યાના પ્રભાવથી વ્હાણના પાછલા ભાગમાં તળીએ ત્યાં રહેવું હતું. રાખને બદાર કાપ્યું ત્યારે પેલા ક્રમ પણ રાખને વંધ્યો, આ ક્રમને નેકર-કા-તાના રાજ બેઠે જ છાદી દેવાનો રાખને નિર્બુધ કર્યો. એનાં રાખને મુગધી ક્યોપી બને આવી’ આ કબરમાં મુક્યું.

“આ ક્રમને તીથે અમારે ફરવું સદન કરવું પડ્યું તેની વાત મેં તને કહી તારો આજ ઉપર કશો દક્ષ નથી. હમે તે કુખી છંદગી એને માટે આપો છે.”

પણ સેરનાએ કહ્યું, “અતુરી છું મને એ ક્રમ નહિ આપશે તો હું જાગજાગથી મુંથવી લાકરા,” આ સાંભળીને નેકર-કા-તા બેઠો થયો અને તેણે સેરનાને પૂછ્યું, ‘હું તારી મત વિધાને બળે એ કાઈ જગ્યા ઇચ્છિતો હોય તો ચાલ આપણે એકબીજાની મત વિધા અજાવારીએ અથવા તે આપણે સોમ્યાં જાણ ત્યાંએ અને તેમાં જે હતે તે એને રાખે એવી દોડ કરીએ.’ સેરના સોમ્યાં રમવા કમૂષ થયેલ પડેલી ખાણમાં એ દારી મથે અને નેકર-કા-તાએ મંત્ર ભણતીને એને છુલ્લું સુધી જમીનમાં દારી દીધો. બીજા બાજુ રમ્યા તેમાં પણ તે દાર્યો. આ વખતે નેકર-કા-તાએ બીજો મત બળતીને એને કબર સુધી જમીનમાં દારી દીધો. બીજા બાજુમાં પણ એ દાર્યો અને નેકર-કા-તા એ એને ગજા મુખી જમીનમાં દારી દીધી સેરના કપે અભયમે અને એણે આગળ રમવાની ના પાડી. પછી તેણે પોતાના પીતરાઈ બાફ દ્યા રાખને લાક મારી ‘ના’ દેવનું મનેયું માલગીક’ લઈ આવવાનું કહ્યું. કાન્દેશમ ખાલગીક’ લઈ આવ્યો અને સેરનાએ તે દાર્યે પડેયું એટલે તરતજ તે જમીનમાંથી બદાર નીકળી આવ્યો. પછી તેણે દાર્ય ભંજવીને પેલા ક્રમ મુંદરી લીધો અને તે રમતી બદાર નીકળી ગયો અને એ બદાર મથો એટલે કબરમાં અંધારે જવાઈ મયું કારણ કે પશ્ચાત જ્યો તે મથે રાખે બદાર આવી ગયો હતો. અતુરી વિજ્ઞાપ કરતા લાગી કે તેમની બધી સકિત આવી ગઈ ત્યારે નેકર-કા-તા એ તેને કહ્યું, “શોક ના કર માથા પર જાગતી સમડી અને દાપમાં પડામી સાથે એને એ પાછો લાવવાની હું કરજા પડીશ.”

સેરનાએ રાજ પામે જઈને ત્યારે જાત કરી ત્યારે રાખને એને મથ પાછો કબરમાં મરી આવવાની સલાહ આપી અને કહ્યું કે તમે એમ ના કરીશ તો મથે જાગતી

સમગ્રી લાંબને પાછળથી મૂકના જાયું પડશે પણ સેટનાએ આનું નહિ અને એ તો અંધ વાંચવામાં જ મશગુલ થયો.

થોડાં દિવસ પછી એક દિવસ સેટના મંદિરના ઓગાનમાં ફરતો ત્યારે તેણે એક ધણી જ ખુબસુરત સ્ત્રીને ત્યાંથી જતાં જોયા. એણે સોનાનાં ઘરેણાં પહેર્યા હતાં અને એની સાથે બીજું કુમારિકાઓ પણ હતી. અને એની પાછળ બાવન સેવકો ચાલતા હતા. સેટના એના સાંઘ્યથી એટલો તો મુગ્ધ બની ગયો કે એણે પોતાના નોકરને એની પાછળ મોકલી તેની ઘાંસી પાસેથી એ કોણ છે તેની ખબર ક્ષણે. એને માલમ પડ્યું કે એ એક ધર્મચુરની પુત્રી હતી અને અહીં તે દેવનાં દર્શન કરવા આવી હતી. એનું નામ તયુઆ હતું. સેટનાએ પોતાના માથુસ વેંટે તયુઆ પરનો પ્રેમ તયુઆને બંધાવ્યો. તયુઆએ એને પોતાને ઘેર આવવાનું આમત્રણ આપ્યું. અહીં તયુઆએ એને દારૂ પાંચો, બીજા માદક પદાર્થોથી એનું ચિત્ત નિહળ બનાવ્યું પણ એની લાલસાને તૃપ્ત કરી નહિ. જેમ જેમ સેટનાની નિહળતા વધતી ગઈ તેમ તેમ તયુઆએ એની પાસે ન કરવાનાં કામો કરાવ્યાં. પહેલાં તો એની બધી નિહત પોતાને નામે કરાવી. એનાં છોકરાંને પોતાને ત્યાં ઓજાવી મંગાવી તેઓ પણ કદી આ નિહત વિશે વાંધો ન ઉઠાવે તેટલા માટે તેમના અંગુઠાનું નિશાન પણ આ ખત ઉપર કરાવ્યું. આટલાથી પણ સતોષ ન પામતાં તયુઆએ સેટનાને કહ્યું, “મારા પછી મારાં છોકરાંને નિહત જાય અને ભવિષ્યમાં તેઓની સામે પણ તારાં છોકરાં વાંધો ન ઉઠાવી શકે એટલા માટે. તું એમને મારી નખાવે તો તારી કામના હું તૃપ્ત કરું.” સેટના તો બાન ભૂલેસો હતો. એણે એનાં છોકરાંને મારી નખાવ્યાં અને પછી જેવો તે તયુઆને આશિર્વાદ દેવા જાય છે કે તરત જ તયુઆ એક ચીસ પાડીને અદૃશ્ય થઈ જાય છે. અને સેટના બેમાન બની જાય છે. બપોરે સેટનાને બાન આવે છે ત્યારે તે એક લુહારની ભટ્ટી આગળ પોતાને પડેસો જુએ છે. તેનાં વસ્ત્રાંતુ ડેકાણું નથી. તેની આગળ થઈને એક મુઝો પસાર થાય છે. તે સેટનાને રાગ પાસે જવાનું કહે છે. અને એને ખબર આપે છે કે તારાં છોકરાં જીવે છે અને તારી રાહ જુએ છે. સેટના રાગ પાસે જાય છે. રાગ પૂછે છે, “તેં દારૂ પીધો હતો?” સેટના પોતાની બધી હકીકત રાગને કહે છે. રાગએ સેટનાને કહ્યું, “મેં તો તને કહ્યું જ હતું કે તું એ અંધ પાછો મૂકી આવ નહિ તો તારા પર આક્રમણ આવી પડશે. તે મારાં આનું નહિ અને આખરે દારૂ પીને રસ્તા પર પડવાની સ્થિતિ આવી. માટે હવે માથે બળતી સગડી મૂકીને હાથમાં પરાણી સાથે તું નેકર-કા-તાની કબરમાં જ અને આ અંધને પાછો મૂકી આવ. સેટના એટલો અભરાધ ગયો હતો કે તે કયુલ થયો. અને નેકર-કા-તાની કબરમાં જઈને તેણે તે અંધ પાછો મૂક્યો.

સેટનાને અપવિત્ર થઈ તંત્રવિદ્યાને માટે નાશાયક બનવાની બહીષ્કાર પેસાડવા સાર જ નેકર-કા-તા એ પોતાની શક્તિથી એને આ બધું સ્વાનમાં વીતારણું હાલ કે નથી એટલાથી જ એનાને એ તંત્રવિદ્યાનો અંધ પાછો મૂકી જાય. વળી અહુરી તથા મેરાબનાં મૃતદેહોને કોષ્ટાકથી મેંદ્રીસ લાધી પોતાની કબરમાં મૂકાવવામાં સેટનાનો ઉપયોગ કરવા હતો એટલે એને ખરેખર અપવિત્ર કરવાને નેકર-કા-તાનો ઈરાદો નહોતો.

અતુરી અને મેરામના મનદેહો કોપોષ્ઠમાં હતો, તે નેહર-કા-તાથી મહત્ત્વ યુ ન્હેતું. એટલે એણે મેરામને એ બન્નેના મનદેહોને કોપોષ્ઠથી આપણી એની કનરમાં મકાનમાં કહ્યું. મેરામ કોપોષ્ઠ ગયો અને કનરે કનર વેગે બચ્યો. પણ એને અતુરી તથા મેરામની કનર કાઢી નહિ. આખરે નેહર-કા-તા એક શુદ્ધ પુરોહિત તરફ ચાલ્યું કદી કોપોષ્ઠ ગયો અને શુદ્ધતા દિશા જુલુમમાં એક ધર્મશુદ્ધતા વરતી નીચે આવેલી અતુરી તથા મેરામની કનર મેરામને જનારી. મેરામએ ધર્મશુદ્ધતા પર તોડારી પાડી કનરોમાંથી બન્નેના મનદેહો બહાર કાઢ્યા અને પછી ધર્મશુદ્ધતા પર જાણ બધાની આપી મેરામીસ પાછો આવ્યો. આઠી રામીરીસ જાણ્યો આ મનદેહોને બહાર રજાગત કપ્પ અને ખૂબ દુઃખમાં સાથે તેમને નેહર-કા-તાની કનરમાં મકાન અને પછી કનરને પાછી બધ કરી દીધી. આમ સંકેશ વચ્ચે પછી નેહર-કા તા નેની સ્ત્રી અતુરી અને તેના પુત્ર મેરામના આત્મા તથા દેહો એક જગ્યાએ જોવા મળ્યા."

પાર્થ સાહિત્ય પછી હવે આપણે કલ્પના ઉદાત્તા ઉદાત્તા આપે અલગ કરવા કલ્પમાહિત્ય તરફ નજર કરીએ.

### જીર્મિ-મીનો:

પ્રભુ પછીના જીર્મિને ચારે બુદ્ધ કાળજીથી તૈયારી કરી રાખનાર મિત્રની પ્રભુ ચિંતામણ કે ઉદય જીર્મિ માળની હતી એમ માનવાની બુદ્ધ કોઈ રહે કરતા. એમના ધાર્મિક તથા સામાજિક જીવનમાં સમીપ તથા જુદા રહેતાં. જીર્મિને દિવસે દિવસમાં પ્રગતિ રહેતી, પુરોહિત મળ્યામાં કુશળી માળા કુશળી અને તેમાં જીર્મિ ખામ કરીને કમળની માળા; સીમો રંગમેરગી શબ્દમાર સમીપ અને તે બધાનો કુશર કષણ પર જીર્મિ ન કરે એવી રીતે વાળની લટમાં કુશળી જામતી. જીર્મિના કલ્પમાં આપણના એમના સ્વભાવની પ્રતીતિ એમનાં જીર્મિનીય પરથી આપણને વિદ્યાર કરીને થાય છે. આ જીર્મિ ઇ. સ. પૂ. ૧૩૦૦ માં લખાએમાં એક લેખકામાંથી મળી આવેલા છે. એ કે એમાંના મોટા જામનાં તેા એવી જાણ ખેલાનાં રજાએનાં હોવા જોઈએ એમ વિદ્યારો માને છે.-

આજના મેળાવણીમાં નીચેનું એક મીન મળ્યું. જોઈને લીધા પછી પેરામાં મકેપું માણ્યું એક હાડપિંજર કરે કહેવાને બાજવામાં આવ્યું અને પેટી ફેરવનાર મેરામો, "જુઓ, સુખ પછી આ રિધિ વચાતી છે. ચારે પીઓ અને મળ કરે." પછી આ જીર્મિ મળ્યું અને તે પછી હાર પીવાનું શરૂ કર્યું. એવે સમીપ તથા જાણી મેળાવણી પૂરી થયો:-

"જુઓ આ રજાવ દિવસે જુદા થય છે.

બન્યું આવ્યું છે તેમ એક વચ છે અને જીર્મિએ રહે છે

પ્રાચીન મળના સમયો પિંડામાં પાયા છે. .

" વિદ્યારો અને અપારો જેમણે અલ્પ દુઃખ પાવેલી

તેમનાં નામનિદાન આપે ક્યાં છે !

જાનીઓના બોધવચનોનું રટણ થાય છે, ...  
 પણ તેમની કબરો ક્યાં ?  
 તે કદ જગ્યાએ હતી તે પણ કોણ જાણે છે ?  
 જાણે તેઓ કદી જન્મ્યા જ નહોતા એમ લાગે છે. ...  
 મોત પછી ક્યાં જવાનું છે અને ત્યાં શું છે તેની ખજાર આપવ  
 પણ ત્યાં ગયેલામાંથી કોઈ આવતું નથી.  
 તો પછી એ બધું ભૂલીને હંદગીની જ સંભાળ લે  
 છવો ત્યાં મુઠી મોજમજલ માણી લો.  
 શરીરે અંદનનો લેપ કરો.  
 મુશોભિત, મુગંધિત વસ્ત્રો પહેરો,  
 બધી વાસનાઓને સતોષવામાં પાછા ના પડો.  
 મોતનો દિવસ આવી પહોંચ્યો સમજી લેજો,  
 હૃદયની બધી વાંછનાઓને તૃપ્ત કરી લો.  
 પછી હૃદય ધમકતું બંધ થઈ જશે,  
 આસપાસ રૂઝ રાંઝો અવાજ પણ નહિ સંભળાય,  
 સંભળાય તો પણ હૃદય ફરી ધમકતું નહિ થાય.  
 એટલે મજા કરી લો, થાય તેટલી મજા કરી લો.  
 ધનદોષત સાથે નથી લઈ જવાના;  
 અહીંથી ગયા પછી કદી પાછા નથી ફરવાનાં.”

આ મોત તો મજા કરવાનાં હપ્દેશનું હતું. પણ જો આ હંદગીમાં ખરેખરો ઉલ્લાસ  
 અનુભવતાં હતાં તેમનાં ગીતો તરફ આપણે નજર કરીએ. એ ગીતોનાં પ્રાણસ્વરૂપે પ્રેમના  
 જેવાં જ આ કાવ્યો પ્રાચીન છતાં નિત્યનૂતન છે. એમાં કોઈ અપૂર્વ મધુરતા અને મૃદુતા  
 તમે જોઈ શકશો; આ રજાં એ કાવ્યો:-

પંખી પકડવા પાયરેલી એક કન્યા પોતાનું કામ ભૂલી જાય છે અને ગાય છે:-

### પ્રેમજાળ

“પંખી પકડવા પાયરેલી મારી જાળમાં પંખી સંપડાય,  
 પણ એટલામાં તારી આંખોની પ્રેમજાળમાં હું જ ફસાઈ;  
 મારા હાથ ધુજ્યા લાગ્યા અને જાળમાંથી પંખી ઉડી ગયું.  
 મારી મા આજે મને શું કહેશે ?  
 રોજ તો હું કરંડીઓ બરીને પંખી લઈ જતી.  
 પણ આજે તારી જાળમાં ઝડપ્યા પછી  
 પંખીઓને માટે જાળ પાયરવાનું હું ભૂલી જ ગયો.”

બીજી એક કન્યાના હૃદયમાં પ્રેમ પંખીઓ અત્યે દયા ઉપમાવે છે, તે કહે છે:-

### પ્રેમાર્દ્ર

પખીઓ ઝાડનો ઝગ ઉપર દરજોશ કરી રહ્યાં છે,  
મારા હાથમાં જળા કુળી રહી છે,  
પણ આજે જાણે પાથર હતું મન જ મનુ નથી,  
મારા હૃદયમાં આજે પ્રેમ ઉજરાણ રહ્યો છે,  
આજે પખીઓને મારાથી કેમ ઈન્ક થાય ?”

એક શુભાન મંદગીને મિઝાને પડ્યો પડ્યો બોલે છે:-

### પ્રેમકાચ

આખો દિવસ તું મંદગીને મિઝાને પડી રહ્યું છું.  
પડોશીઓ તથા મિત્રે માદી ખબર લેવા આવે છે.  
હજીમો મારી તાક જોઈ જાય છે.  
પણ જો માદી પ્રિયતમા આવે તો પડી હજીમોની બરેર નાદિ રહે,  
દારણ કે એ મારા રોગનું મન જાણે છે

આ પડી એક દાડમડીનું ગીત લખ્યો:-

### દાડમડીનું ગીત

મધુરતા મીઠા સખ્તોમાં દાડમડી એક સુંદરીને સંબોધે છે  
“હાલ માણેકનાં જેવાં દાડમ તારે માટે મેં રાખ્યાં છે,  
લીલાંડમ પદ્મનો મેં શુશુભાર સજ્યો છે.  
માદી ઝળીઓ નીચમના જેવી રોખી રહી છે.  
તું આવ, મારા શીળા છાંયમાં બેસ,  
અને તારા દેવાન મધુર રસમાં લીન થા.  
પણ તારા પ્રિયતમને તું પ્રેમપત્ર લખજો,  
તે ખૂબ પુરા થશે, પણ તું લખીશ શું ?  
જો, આમ લખજો:-

‘મારા અનુપમ જગીઆમાં તું આવ,  
દાડમડીના શીળા છાંયમાં તું મારી જોડે બેસ.  
તારે માટે જનજાતનાં તું ફળાં કાપીશ.  
દાડની પ્યાણી કું તને મારે દારે બરા આપીશ.  
તારા મિલન-ઉત્સવના એ દિવસને  
ફૂલોથી કું અપમધાની મુઝીશ.’  
પડી તું અને તારા પ્રિયતમ મેં એકલા  
મારી હેઠળ બેઠી આનંદ કરજો.  
તારા પ્રિયતમનો અસાધ્ય કેટલો મીઠો હશે !



સામ્બલાલ : લક્ષ્મીદાસભાઈ, અમે તો આ રણજીતને સીધો કરવાનો વિચાર કર્યો છે.

લક્ષ્મીદાસ : એમાં કંઈ શક છે ! નાપાસ થઈને તો આવ્યો છે, તો યે રોક કેટલો છે.

મોહનલાલ : વાહ, ભાઈસાહેબ કલેક્ટર થયા ગયા હતા !

લક્ષ્મીદાસ : કલેક્ટર થનારા જુદા. મારા ચીમનનો છોકરો કહેતો હતો કે રણજીત તદ્દન દોહ છે,

રણજીતદાસ : મને તો એના મોં પર અક્કલનો છાંટો દેખાતો ન હતો.

લક્ષ્મીદાસ : માણેકલાલને યશુ કે દીકરા કલેક્ટર થઈ આવે તો બંગલામાં રહેવા મળે.

પણ દીકરો તો એવો રતન જેવો નીકળ્યો કે નાપાસ થઈને આવ્યો.

કેશવલાલ : એ બધી વાત પડતી મૂકો ને રણજીત પ્રાયશ્ચિત કરવાની ના કહે છે તે વાત પર આવો ને !

લક્ષ્મીદાસ : ન શું કરે, પ્રાયશ્ચિત ? (ચંપરી વગાડી) ફટ દઈને માણેકલાલને ન્યાતખ્દાર મકાનુ એટલે બધું સીધું પાર ઉતરી જશે,

રણજીતદાસ : એ અધુરો થયો છત્રકાય છે તેને સીધો કરવો જ જોઈએ.

કેશવલાલ : અધુરો નહિ ત્યારે શું પૂરો ? પેલા પુનમચંદ, લાખ રૂપિયાનાં આસામી, પારિસ જઈ આવ્યા પછી તરત કાશી જઈ પ્રાયશ્ચિત કરી આવ્યા.

મોહનલાલ : ચાલો, હવે વાત છોડો. ન્યાતરોડ આવી પહોંચ્યા.

લક્ષ્મીદાસ : ઓહો, માણેકલાલ અને રણજીત પણ આવ્યા ને !

(ન્યાતરોડ મોતીરામ, રણજીત અને માણેકલાલ આવે છે. મોતીરામ ગાદી પર બેસે છે અને માણેકલાલ તથા રણજીત એક બાજુ પર સ્થાન લે છે)

મોતીરામ : આજે શું કામ છે ?

ન્યાતગોર : રોક મણેકલાલના પુત્ર પરદેશ જઈ આવ્યા. પછી પ્રાયશ્ચિત કરવાની ના કહે છે તે બાજુ પર વિચાર કરવા.

મોતીરામ : માણેકલાલ, તમારે શું કહેવું છે ?

માણેકલાલ : મારે કંઈ કહેવાનું નથી. મને એમ લાગે છે કે, આવી બાબતમાં બધાને સ્વતંત્રતા આપવી અને ન્યાતે વચમાં ન પડવું.

લક્ષ્મીદાસ : વચ્ચે ન કેમ પડે ! આ કંઈ ન્યાત છે કે રમત ?

રણજીતદાસ : મોતીરામભાઈ, એમ નરમ કેમ થઈ જાયો છો ? માણેકલાલને એમ જ પૂછી જુઓની કે પ્રાયશ્ચિત કરવું છે કે ન્યાતખ્દાર રહેવું છે.

રણજીત : મારી વાંત સાંભળી લ્યો. હું તો મારી બહેનના લગ્નમાં લાગરી આપવા રિજાવતથી આવ્યો છું. હું પ્રાયશ્ચિતમાં માનતો નથી. પ્રાયશ્ચિત તો પાપનું દોષ મેં કંઈ પાપ કર્યું નથી. આંચાપીયામાં કે વર્તનમાં હું તમારા કરતાં શુદ્ધ રહ્યો છું.

બધાં : શું કહ્યું. અમે અશુદ્ધ ?

મોહનલાલ : મૂકી દો ન્યાતખ્દાર કે એની જીમ કપાઈ નવ.

રણજીત : મારે પંચતો કે પંચતી એક પણ અધિકતો અનાદર કરવો નથી. પણ એ

પચ મારી જાગતી અને આસ સિદ્ધાન્તો અનાદર કરી મારી યાને પ્રત્યક્ષિત કરતપણ મંમની રોય તો ને બની શકે એમ નથી.

મોતીદાસ : બની ન શકે તો કહે ન્યતમદાર અને સાથે રહેતો કુવારા.

સદ્મીદાસ : એટલું જ નહિ પણ તારા આજ્ઞાદેન માટે પણ નિવાળતી જ પરતડુ શોધી લાવશે.

(માણેકલાલ : રણુજનને નિશાની કરી બાહુએ ઘોડાને છે. રક્ષાદ્યુનિષ્ઠા પચ ઉત્કેશને વાત કરે છે.)

માણેકલાલ : રણુજન, આટલી વાર મની મન, તુ છલ કરશે તો કુમુખનાં ખારજે આવેલા સમ અટકારવા પાશે.

રણુજન : બાહ્ય, એ વાત અસકપ છે. હું કોઈપણ સન્નેયેમાં પ્રાપ્તિયત કરશો નથી.

માણેકલાલ : ત્યારે કુમુખ માટે થીએ પર કોઈ એમ ને ?

રણુજન : હું એમ કહેતો નથી, પણ તારે એવાં મન છે કે જે આ પચ 'અજાતમરીથી' મારી પાસે પ્રત્યક્ષિત કમવચા માગતુ હો : તો ન્યાતમદાર રહેવાતુ પચ કરતુ. કુમુખ માટે મનીયો તો મળી રહેશે,

માણેકલાલ : તારે તો ભોલવતું છે. તારે તો બાપચાની કાંતિ સજાજવાની છે

રણુજન : બાહ્ય, તમારી લાગણી સમજુ છું. પણ હું દિલ્લોર છું. મારાથી તમારી લાગણી સતોવી શકાય એમ નથી બહુમુદ તો હું પાછો રિલાયત માંથી જવા તૈયાર છું.

માણેકલાલ : કુમુખનાં સમ માટે આવ્યો અને તે જોવા નિત જશે ?

રણુજન : કુમુખને મારા આવીવાં છે. એને જોઈ એટલે અને સંતોષ છે.

માણેકલાલ : પણ રણુજન, પ્રત્યક્ષિત કરે તો તને પણ તો મળી લાગવાતું ને !

રણુજન : મારા અંતરની બાબત વિરુદ્ધ કંઈ કમ કરતુ એ પણ ખાત છે.

માણેકલાલ : રણુજન, તું સમજતો નથી. આ પચને તું જોળખતો નથી. તું જાણે જશે તો પણ શું કરશે તે જોવાતું. તારે મારે છેકરી શોધવી પણ...

રણુજન : (કસીને) તેની ચિતા ન કરશો. દિલ્લી બહુ દૂર છે.

(રણુજન જાય છે.)

સદ્મીદાસ : કેમ માણેકલાલ, શું વિચાર કર્યો ?

માણેકલાલ : મારે શું વિચાર કરવાનો છે ? વિચાર તો પચે કરવાનો છે.

મોતીદાસ : પચે તો ક્યારનો વિચાર કરી દર્શિ છે.

રણુજોદાસ : પંચ તો કહે છે કે રણુજનને પ્રાપ્તિયત કરતું જ નોંધએ.

માણેકલાલ : (મજામજા થઈ) રણુજન પ્રાપ્તિયત કરે એમાં મને કોઈ બાધિ દેખાશે નથી પણ મને એમ લાગે છે કે પ્રાપ્તિયત માટે આટલો આગલ કરવા કારણ નથી.

મોતીદાસ : કારણ નથી ! માણેકલાલ આ પચ છે કંઈ વેપ નથી અમારે પણ ન્યાતનો કારખાર અપાવવાનો છે, પંચે તે ન્યાતની સમ્માર છે.

માણેકલાલ : એ બધી વાત હું સીકતુ છું. પણ રણુજન ન આવે તો હું શું કરી શકું ?

રણુછોડદાસ : કેમ સાકરલાલ, તારે પગે-કેમ છે? પગ દુઃખનીને શું કામ આવ્યો?

સાકરલાલ : હું જ ન આવું! મારા માણેકલાલનો છોકરો કસેકટર થઇને આવે અને મને જ હરખ ન થાય! રણુછોડકાકા મારે ને માણેકલાલને કંઇ આજનો સંબંધ નથી. ના, ના કરતાં ચે પંદર વરસ થયાં.

રણુછોડદાસ : હું તે ક્યાં નથી બાણુતો! મારા અને માણેકલાલના કુટુંબને ત્રણ પેઢીનો ધરંવટ જેવો સંબંધ છે. કંઇક દુઃખમાં મેં અને માણેકલાલે એકમેકને દિલસોજી આપી છે.

સાકરલાલ : દુઃખમાં પડમે ન બિભા રહીશું ત્યારે શું સુખમાં! માંડી પાસે તો, એપી વાત કે ભરે સુખમાં કોઈ પાસે ન જઈએ પણ દુઃખની વેળાએ તો ફરજ ન જ ચૂકવી.

દામોદરદાસ : સો વાતની એ એક વાત.

લક્ષ્મીદાસ : કેમ માણેકલાલ દેખાતા નથી?

મોહનલાલ : આવી પહોંચશે, ટ્રેનને થોડી વાર છે.

રણુછોડદાસ : વાર તો કંઇ એ નથી પણ વખતસર ગાડી આવે તો એ ગાડી શાંતી!

સાકરલાલ : તેમાં ચે વળી હમણું ફેરીની મોસમ છે એટલે ગાડી કલાકેક મોડી જ આવવાની.

મોતીરામ : આજે તો આખું ગામ સ્ટેશન પર આવ્યું છે.

કેશવલાલ : ન આવે? માણેકલાલની કંઇ ઓછી લાગવગ છે?

મોહનલાલ : જુવાનીઆઓ પણ બોલબેટ મૂકી સ્ટેશન પર આવ્યા છે.

રણુછોડદાસ : આવે જ ને પણ! આ બધા રણુછતની સાથે જ બાણુનારા.

મોતીરામ : હોંશ તો સૌને થાય. મારો શાંતિ ત્રણ દિવસથી કહે છે કે શનીવારે રણુછત-ભાઇને તેડવા જવાનો.

કેશવલાલ : ટ્રેન આવતી હોય એવું લાગે છે.

મોતીરામ : આ માણેકલાલ પણ આવી લાગ્યા. કેમ માણેકલાલ તબિયત સારી છે ને? તારી છોકરી કેમ છે?

માણેકલાલ : હવે તો તાવ નથી આવતો.

મોતીરામ : બિચારી ઘાતમાંથી બચી.

(ચંદુ ધોતી મેલે કપડે ખૂમ પાડે છે.)

ચંદુ : કેમ મોતીરામકાકા તમારે કંઇ સ્ટેશન પર આવવું પડ્યું?

મોતીરામ : તને ખબર નથી? માણેકલાલનો રણુછત કસેકટર થઇને આવે છે.

ચંદુ : મને તો ખબર જ ન પડી. હા, વાણિયાની આખી ન્યાત સ્ટેશન પર આવી ગઇ છે ને?

લક્ષ્મીદાસ : આવે જ ને! એ તો અમારો ન્યાતીઓ થાય!

કેશવલાલ : ચાલો, ચાલો ગાડી આપી.

# તંત્રીસ્થાનેથી

## રાજ્યાધિકારનો સ્વીકાર

અનેક વિગતોમાંથી અનેક પ્રકારની ચર્ચા થઈ ચુક્યાની પાંચમી તારીખે કોમિટે અધિકાર સ્વીકારના નિર્ણય કર્યો અને પરિણામે આજે જે પ્રાંતોમાં કોમિટેની બાંધબંધી છે તે પ્રાંતોમાં કોમિટે નિયુક્ત કરેલા પ્રમુખોએ સત્કાર્ય તથા હાથમાં લીધું છે. અત્યારસુધીમાં પણ આ રાજ્યપરિવર્તનના કેટલાક ચિન્હો સ્પષ્ટ થઈ ગયાં છે. જૂની તંત્રપ્રણાલીમાં જે અધિકારો રાજા દેવામાં આવ્યા હતા તેમાંના કેટલાક અત્યારસુધીમાં મુકત થઈ ગયા છે અને પોર્ટફોલો જેટલા પ્રમુખોમાં બખારખામાં વહેંચાયા છે તેટલા પ્રમુખોમાં પ્રમુખાસનની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રગતિ થઈ ચાલે. આ સામંતની શુભ કાર્યાલય થઈ ગયું છે અને જે સમય અને કાર્યનિર્ણય પ્રમુખોમાં અપેક્ષા રાખવામાં આવે તે પ્રમુખ પૂરતા પ્રમાણમાં આપશે તો કોમિટેનું રાજ્ય મફત નીવાશે એવી સંપૂર્ણ મત્તા અમને છે. મહારાજા તરફથી પણ નવા તંત્રને અંગે સચવાએની શરૂઆત થઈ છે અને જે કોમિટેનાથી પ્રધાનમંડળો કામ કરી રહ્યાં છે તેમાં વિશેષ કરવાયું પ્રમુખો નહિ આવે તો સમસ્ત પ્રજાની પ્રગતિ પણ નવા રાજ્યતંત્ર નીચે ઘોડા મનવમાં અનેકમંડળી થઈ જશે. આ પ્રમુખો જે એવાઓની મદદનીશો અને સન્મારીઓએ પોતાનો અવધાન તરફને સ્વાર્થાભિપ્રાયની વૃત્તિથી દેશના કાર્યમાં જપ્તચાલુ છે તેમને અમરો અભિનંદન છે.

આપણી કાર્યશક્તિ, આપણી બુદ્ધિમત્તા, અને આપણી નીતિરુચિઓની કસોટીને આ સમય છે અને આ પ્રમુખો પોતાની કક્ષિતત્વ જેમને પડું બાન છે એવી અભિપ્રાયોએ સ્વેચ્છાથી સેવા સ્વીકારીને કોમિટેને મદદ કરી શકે છે. ન્યાયાધિકારી વર્ગને ફર કરીને એક અને અમંડલિન્દુનાનું આપણું સ્વયં સિદ્ધ કરવાનો સમય આવ્યો છે અને જે સ્વયં સિદ્ધ થશે એવું કાળજીપૂર્વક જણાય છે.

## શ્રી. મી. મુનશી

શ્રી મુનશીનો શ્રી. મી. મુનશી તરીકે ઉદ્દેશ કરવા જેવો સંબંધ શુભચિન્તક એમની જોડે નથી. પણ એ જાતના ઉદ્દેશથી શ્રી મુનશીના જીવનની એક નવી દિશા પ્રગટ થાય છે. શુભચિન્તકની અગ્નિમાં માત્ર મુનશી ધોષેથી શુભચિન્તક મરી સમસ્ત દિવસના મના મના છે એ જીવનમંડળ શુભચિન્તકમાં બાંધેને પ્રવેશ જ છે. પોતાના અવધાનને ત્યાં કરીને શ્રી મુનશીએ સત્યાગ્રહમાં જંબખાનું હતું અને એમની શારીરિક પ્રવૃત્તિને બહુ પ્રતિબુદ્ધ એવો જોવામાં આવ્યો હતો. પણ શ્રી મુનશીની પ્રવૃત્તિમાં જે જે દેશબંધિત અને સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના છે તે જોતાં દિવસના ઉદાર માટે મને તેણે જોય આપણા જે તપસ થાય એ જ આપણને સ્વાભાવિક લાગે છે, એટલે આ પ્રસંગે મુખ્યમંડળ પ્રધાનમંડળમાં હાજરીને કમાણીને પરિણામ કરીને એમણે જે પ્રધાનમંડળ-સેવકપદ-સ્વીકાર્ય છે તે માટે અમે તેમને અભિનંદન આપીએ છીએ. શ્રી મુનશીમાં જે કાર્યશક્તિ અને બુદ્ધિમત્તા છે તે તેમને આ નવા અધિકારમાં સર્વોચ્ચ સાબર અવધારી એમાં સહેજ પણ શક્યને અવધાર નથી. શુભચિન્તકની જોડામાં સમસ્ત દિવસે લાભ છે એ આપણે માટે જોઈએ આશામન નથી. આજુકાલ, મુનશી અને કાળા સર્વોચ્ચ એ સ્વયં સિદ્ધ કરવામાં સત્યાગ્રહ નીવડે એવી અમારી શુભેચ્છા છે.

રહી તોફાની ટોળીના એ સાહિત્યના કહેવાતા આશ્રય સાહિત્યની ઊંડી ને નિર્મળ સરિતામાં ચંચુપાન કર્યા વગર સાહિત્યના પ્રદેશોના ગુપ્તચરો બનવા એટલી જાણ છે. એ બને છે અને સાહિત્યવિમુખ જગત આગળ લેખોનાં ભૂખ્યાં ફરફરિયામાં એક સુંદર સવારે કે સાંજે સારાં બીજાંમાં એમની નિઃસત્ત્વ મહાશયોની જાહેરાત કરે છે. ફલાણે લેખક તો ચોરશિરોમણિ છે, એનામાં કંઈ સાક્ષ ન મળે, એણે તો હુમામાંથી, કોઈ અગ્રેજ પેની મેગ્ઝિનમાંથી કે કોઈ બંગાળી મહાશયની અમરમર કૃતિમાંની આખા જાણવું છે ને ગુજરાતી સાહિત્યની બોટ દુનિયાને છેતરી છે. સત્ય કરતાં પણ માત્ર હોહાથી ચોકતી ને ચમકતી ગુજરાતી પ્રજા માટે આવો ગમડાવેશો ગોજો કેટલીક વાર આખા અસર કરતો જણાય છે. પણ આ મહાશયના અધિકાર વિશે, તેમણે સૂચવેલી અસલ કૃતિ વિશે, પ્રતિષ્ઠિત લેખકને પૂછ્યા વગર તેના ઉપર 'ચોર' ના નાંખેલા 'મિથ્યારોપણ' વિશે-દૂકામાં કહેવાતી અસલની કે ચોરકૃતિ વિશે આ બંદૂકના ખાલી બાર કરનાર જેટલી જ દુનિયા અજાન રહે છે. પણ શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા તો જરા નસીબદાર હોઈ માત્ર આવા આરોપણને એકલા જ પાત્ર થયા છે. બીજાઓને તો આવા આરોપણ સાથે એમના દીકાઓએ અસભ્ય બનીને બેરોછોકરા સાથે વગોવી ગાલિપ્રદાન પણ કર્યાં છે. આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં આમ આવા દીકાઓએ ખેલાડીઓનું દીક્ષદરિશવ દીક્ષ નથી ને આરોપણને સિદ્ધ કરવાની જરા તાકાત પણ નથી કે રચનાત્મક વિદેયન આપવાની આવડત નથી. 'આગાહી' ના લેખકે નથી બંગાળીમાંથી ચોર્યું. એએક પેટીથી એમના કુટુંબમાં આગાહી ને તેનું વાતાવરણ સજીવ જીવનસંગાથી હતું. નાટકના લેખકે પછી એમાં એની પ્રતિભા પૂરી એને સ્વતંત્રતાથી ગુજરાતી સાહિત્યને નજર કર્યું. આપણી વચ્ચે કેવા અનુદાર ને અજાન ગોળા ગમડાવનારી વ્યક્તિઓ છે તે આપણે આ પહેલી વાર જાણીએ છીએ !

x . . . . . x . . . . . x . . . . . x . . . . . x . . . . .

'અખો, વરવદ્, અને બીજાં નાટકોના સંગ્રહદ્વારા આશરે દસકાથી લખાવેલું અને ભજવાયેલું 'અખો' નાટક તેના છેવટના સુધ્ધ સ્વરૂપમાં આપણે જોઈએ છીએ. શીરોહીના માંડણ બંધારા કવિને પગલે ચાલનાર અમદાવાદી વેદાન્તી સોની અખાકવિનું તાદશ જીવન આ સફલ કૃતિદ્વારા તે કાળના જ્વલંત ને સજીવ વાતાવરણ સાથે આડી ખડું થાય છે. અમદાવાદની સ્થતનત્રનો એ ઐતિહાસિક કાળ અને તે વખતનું ગુજરાતી લોકજીવન નાટ્યકૃતિમાં નિર્મળતાથી પ્રતિબિંબિત થઈ રહેલું જણાય છે. વેદાન્તની અટપટી અંખોશાહી કવિતાથી ભડકેલા વાયકો આ નાટ્યકૃતિદ્વારા એ અદ્ભુત સુવર્ણકાર કવિ અને તેના સુધારક જ્ઞાની આત્મા સાથે ગાઢ પરિચય કરે એટલી આખા એ નાટકની અસરકારક અસર આ નાટ્યકારે મારા માનસ ઉપર ઉત્પન્ન કરી છે.

આ કૃતિ પછી 'આરંધના' નામનું કલાની ચર્ચા ઊઠેલું નાટક આવે છે. પછી 'આણંદ' એ શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીની લોકવાર્તા 'શેત્રુંજીને કોઈ' ની નાવિકા આણંદને અદ્ભુત પ્રેમકથા છે. કાઠિયાવાડના અપરો-રમારીઓ ના એ એક અમર કથા છે. પોતાની પરણેતર આણંદને આત્માર્પણથી ને ઉદારતાથી ઢોલકે તેના હૈયાના સ્વામી દેવરાને અર્પણ કરે છે. નાટ્યકારે આત્રી નાટ્યક કૃતિ સજીવ ને સફલ કરી આવેળી જાણી છે.



વધારે કરનામાં આવ્યો છે છતાં વિદ્યાર્થીની સરેરાશ રિયલિટી એને પહોંચી વળે એટલી તેની કિંમત રૂપિયા ચારની જ રાખવામાં આવી છે. શ્રી મગનભાઈ દેસાઈ આ આશ્ચર્યના પ્રકાશન માટે ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આ અને આવા જ પ્રયત્નોથી ગુજરાતી જોડણીમાં શુદ્ધિને માર્ગે પ્રગતિને અવકાશ છે. હજી આપણું દૈનિક વર્તમાનપત્રોમાં, કેટલાંક સાપ્તાહિકોમાં, કેટલાંક પુસ્તકોમાં જ માત્ર નહીં પણ શાળાથી માંડી યુનિવર્સિટી સુધીનાં આપણાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં જોડણીની અચળતા પ્રવર્તે છે અને એ મીઠાડવા માટે હાલ સુધીમાં જેને પ્રયત્નો સરકાર તરફથી, વિદ્યાપીઠ તરફથી ને સાહિત્ય પરિષદ વગેરે સંસ્થાઓ તરફથી થઈ ચૂક્યાં છે તેનું સરવૈયું કાઢી હવે નવેસરથી એ પ્રયાસો સર્વવ્યાપક નીવડે એવો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. કોઈપણ જવાબદાર સંસ્થા કે વ્યક્તિનો આ પ્રયત્નમાં સહકાર સાધવો. મુદ્રણાલયો, પ્રકાશનમંદિરોના પ્રતિનિધિઓ, પ્રતિષ્ઠિત લેખકો અને પ્રકાશકો જોડણી માટેની જ એક પરિષદમાં મળે અને . . .

‘હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી’

એ મહામહાશયો સંદેશ બધે અસરકારક રીતે પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરે. આવા પ્રમાણભૂત કોશ પછી જોડણીના પ્રેમીઓ જોડણીના મહાપ્રશ્નને સુગમ કરશે તો આ કોશની તેમ જ વિદ્યાર્થીઓની ખરી મુશ્કેલીઓની ધોગ્ય કદર કરશે.

પ્રકાશકને પુનઃ ધન્યવાદ આપી આ આશ્ચર્ય જલદી ખપી જાય અને એનું અભિ-  
વ્યક્ત સ્વરૂપ આપણને હવે પછી મળે એમ અમે હૃદયથી શુભેચ્છાઓ કરીએ છીએ.

સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી:—લેખક: જવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક: શંભુલાલ જગશી શાહ, સુર્જર ગ્રંથમલ્લ કાર્યાલય, ગાંધી રસ્તો, અમદાવાદ; મૂલ્ય: અઢી રૂપિયા.

સુર્જર ગ્રંથમલ્લ આ છંદુ પુસ્તક છે. સાહસિક પ્રકાશકને સુર્જરાની સાહિત્યનાં કેટલાંક અંગોને જવાબદારીથી ખીલવનાર શ્રી જવેરચંદ મેઘાણી જેવાની આ સર્ગનાત્મક સાહિત્ય કૃતિ મળી છે. સોરઠના જનમંડળમાંથી નગર અને જનપંદના લેખક એમની. આ કૃતિની પાત્રસૃષ્ટિ જાપાનની ઈસુની વીસમી સદીના આરંભથી માંડી એકાદ વીસીનું સોરઠનું માનવજીવન અહીં આપે છે. લેખકના જીવનનાં વહેતાં પાણી સાથે તેમની જન્મભૂમિ પરનાં સહચારીઓનો પણ આ કૃતિ એક અંખો છતિહાસ રજૂ કરે છે અને તે સ્પર્શી વાંચી જવા આપણે પ્રેરાઈએ છીએ. દૈનિક પત્રનાં જાતાયળિયાં સાહિત્યસર્જન કરતાં કરતાં આવી મુખ્ય નાયક નાયિકા કે પ્રેમત્રિકાણુ વગરની સરસ સર્જનકૃતિ કરી તેને રસપ્રદ કરવા માટે શ્રી મેઘાણીને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ. સોરઠના માનવછતિહાસના રસિકોને આ સ્વતંત્ર સાહિત્યકૃતિ વાંચવાની ને વિચારવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

કિંમતનો સીતાવેડ, દિક્ષાસ, અકલ્પનો અમલો:—(પણ નાટિકાઓ)—લેખક અને પ્રકાશક: ગજેન્દ્રશંકર લાલશંકર પંડ્યા; મૂલ્ય: છ આના.

શ્રી પંડ્યાનો ઉદ્યોગી અને કસાયલી કલ્પનની આ ત્રણ નાટિકાઓ છે. એમની

શરેકે કૃતિમાંથી કંઈ ને કંઈ નહીન જાણવાનું થયે છે તેમ આ નાદિશાંતિવેળીમાંથી જુઓ જરૂર વાચકને મળ્યા વગર રહેતું નથી.

**ધ્યુલ્લેચરિત્તિ:**—જેમકે ધમાનક કોમળી, પ્રકાશક ગોપાલદાસ જીવાનાર્થી પટેલ, મંત્રી, જૈન માહિત્ય પ્રદાતાન ચમિતિ, અમદાવાદ, પ્રાપ્તિસ્થાન નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુખ્યદ ન, મધ્ય મળા કરીએ.

જોદ્ધકર્મના જીવનનું રચકેની પ્રેરણા વરતી રચ છે તેમ સમયમાં આપણે પ્રજાજીવન યુગ્મની ગુરુગતને બંદ કરવા માટે આપણે શ્રી ધર્મસેન કોમળીના નાણી ધરણી, યુગ્મને સમયની અર્ધમન્યપિય અધરિતિમાંથી ગળાવી તથા સરમ ને ઉપયોગો વાપર બનાવવામાં જેમકે અભિનંદનાદાવ રનેદયમ જેમકે છે કાકાથી પ્રવેશકરે એમની લાક્ષણિક રમવાળીમાં ચિત્રપરિચય કરાવ્યો છે. આ કિંમતરસાક મળાકાલાએ જોને ઉપેદ્ધ થાન લખી એક ચિત્રકની દૃષ્ટિએ લખક ને તેની મહત્ત્વ કૃતિને અભિનંદી છે યુગ્મનીના જેવે સાદિત્વના રસિત વાચકને આ પુસ્તક વાચક અર્થે જરૂર બનાવવાનું કરીએ.

**કોનેવાળી અંકુ રંગત મલોરસરસક:**—તેની ગતવાવ દયાગમ અટ, ખાલાક રામ, મુખ.

કોનેવાળા ધાલજીનાભિની પ્રગતિ કરતી વસતિ અને તેની કલ્પાનિ માટેના પન્થીસ જાંનો આ ઉપયોગી રનિદાસ છે.

**પંડયાદને રમસલાંગરિત્તિ:**—સપાદક અને પ્રકાશક સરસાક દા. પરીખ, પ્રાપ્તિસ્થાન: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ અને મુખ્યદ મધ્ય આડ આના.

ગત અમદાવાદ મુખ્ય વિષય અને વિશાલ એ પ્રમુખનનિકામતા અને મનિરવ મયોદાસ શાળાનો રિકાસ કરનાર વીર એ કહેવાયના સ્વમેષ્ય જોદ્ધકાવ પડ્યા. માન બોધ જ ઉપર જીવનવિશ્લેષ પોનાર એ વાદન કાળજી અસદકાર મુખર્થે કેવા પ્રથમ-પરિનત વીર થયા એ એમના મુખ્યપ્રેમી અકમાની એક સુર તોરવી જ પ્રેરક કયા છે. યુગ્મકના સંપાદક આ વીરજીવના તાલી છે ને એમના સાથ પ્રકાશક છે. મહત્ત્વાક્રમો માંડી આ વીર માટે ફરકેટલા એ દેશમજોએ આતુ સાથો છે ને આ 'પુસ્તકના વાચકને પ્રત્યક્ષ થયે. આ સુન્દરને એમને એક પ્રત્યક્ષ આપુ છે. શ્રી સરસાક જગીને એમની જીવનકથા આપેલી છે. આપણાં બાળ અને પુરુષ મુજરાતીએને આ કથાની કીમતી જીવનવૈરણ પોતા ને પ્રાપ્તમાં ધરવસ અને એપક બનાવવા કરીએ છીએ.

**ચાંદની:**—પ્રવેશક: ગોપીબહેન; મપાદક: રમજીવાવ નાનાકાવ રાહ; પ્રકાશક: મુજરે મંદરલ કાર્યાલય; અમદાવાદ મધ્ય: રાત આના.

ખાલાક રમજી વાંચી જાત પરી કરે એવી જાવવાનીએનો આ મયેદ છે. જાવ-સાદિત્વની વિવિધતાથી અભિરુચિ કરતુ આ નવુ પુસ્તક આપણાં જાળકોમાં વાચકને પોતાને થેર જરૂર વમાવડા જેવું છે.

**વિજ્ઞાન પાઠ્યચરિત્તિ:**—વેખક: ચિત્રકર: અરવિંદ પટેલ; પ્રકાશક: જીજ્ઞાસુદાણી



-સોમાભાઈ પટેલ : કિં. ૦-૮-૦ : મુખ્ય વેચનાર : આર. આર. શેકની કં., પ્રોન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.

વિજ્ઞાનની અટપટી અને શુષ્ક લાગે તેવી વાતો બાલકોને આનંદ પડે તેવી રીતે આપવામાં પશ્ચિમના લોકો ધણા પારંગત છે પણ હજી અહિં તો એની શુભ શરૂઆત થાય છે. પુસ્તકમાં એવી શરૂઆત સિદ્ધ હસ્તે થઈ ચૂકી છે એમ કહેવામાં સકોચ લાગતો નથી. ન્યુ ઇરા સ્કૂલના 'સુંદર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર' તરફથી અત્યાર 'મુંબઈમાં 'માંદરણી', 'પતંગિયા' અને 'સંગીત મંજરી' એ ત્રણ બાલકોને બહુ પ્રિય થઈ પડે તેવાં નાનકડાં પુસ્તકો બહાર પડી ચૂક્યાં છે. "વિજ્ઞાન પાઠ્યવિજ્ઞાની એક સુંદર અને ઉપયોગી પુસ્તકનો તેમાં જોમેશે થાય છે. એને માટે બાલમાનસશાસ્ત્રી જમુભાઈ દાણીને અભિનંદન.

કિલકિસાટ:—સંપાદક: જમુ દાણી અને સોમાભાઈ પટેલ; પ્રકાશક: સુંદર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર, ન્યુ ઇરા સ્કૂલ, મુંબાઈ: કિં. ૩. ૦-૬-૦

બહુ નાનાં બાલકોને ઘણી ગમ્મત આવે તેવું અને સાથે સાથે તેમનામાં જ્ઞાનનો વિકાસ થાય તેવું આ 'કિલકિસાટ' પુસ્તક છે. કૃષ્ણજાદિ, વાહનો, રમકડાં, જનવરો વગેરે સંબંધી બહુ સહેલાં અને સરસ જોડકણાં એમાં આપ્યાં છે. છોકરાં જરૂર એ પોતાના માઆપ પાસે ખરીદાવે, જે કે કિંમત સહેજ વધુ પડતી કહેવાય.

બાળ જોડકણાં:—લેખક: ગિજુભાઈ; પ્રકાશક: ગોપાળરાવ વિકાસ; શ્રી દક્ષિણા-મૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર; મૂલ્ય: પાંચ આના.

સન્નારીઓને જે બોલ:—લેખક: રામમોહનરાય દેસાઈ; વિ. સં. ૧૯૯૩: શ્રી ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ, મુંબાઈ.

શ્રી રામમોહનરાયે એક કાળે એમના 'મુંદરી સુમોધ'દ્વારા ગુજરાતનાં સ્ત્રીજનોની સંગીન સેવા કરી છે. મુંબાઈના ગુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રીમંડળે એમના જેવા જૂના મિત્રને જે બોલ કહેવા સંભાળી એ એક નોંધવા જેવી બાબત છે. હાલના ખૂબ જ વિકાસપથે વિચરતા સ્ત્રીજનને એમના વિચારો જરા જૂના તો લાગશે જ.

રવાતગ્યનો પ્રયોગ:—લેખક: હરભાઈ ત્રિવેદી; મૂલ્ય: આઠ આના.

શ્રી હરભાઈએ આપણા શિક્ષણક્ષેત્રને સંબંધ ને ગ્રેટ કરવાને ઘણાએક સુંદર પ્રયત્નો કર્યા છે. આ નાનું પુસ્તક તેઓ એક સરસ પ્રયત્ન છે. શિક્ષણને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી વિચાર તો આપણા શિક્ષકસમાજને આગાંવી ઘણું જ જાણવાનું મળશે.

છેટલો પાવાપતિ:—લેખક: અને પ્રકાશક: ગજેન્દ્રશંકર જાણશંકર પંડ્યા; દેવગઢ બારીઆ; મૂલ્ય: પાંચ આના.

ન્યાતનાં નખરાં યાને જીવાનીની જ્યોત:—લેખક-પ્રકાશક: શ્રી ગજેન્દ્રશંકર પંડ્યા; મૂલ્ય ૭ આના.

કલમ આશુક:—લેખક: બેકાર; પ્રકાશક: વહશી સાહિત્ય કાર્યાલય, રાંદેર; મૂલ્ય: રૂ. ૧-૪-૦

**અમદાવાદ:--** પુસ્તક ૧ મુ-લેખક-પ્રકાશક કલિદાસ અમતાનંદાસ આદિયા, પાટણ, આરતિ બીડ; મધ્ય: ૩. ૦-૧૪-૦

**લેસેફ પિલસુદરકી:--** લેખક: દરિયાન્દ બદ, પ્રકાશક: કુમાર દાર્યાલા, ૧૪૫૪, રાયપુર, અમદાવાદ.

**હાથીનું નાક:--** મપાદક. નાગરદાસ ઇ. પટેલ, ચિત્રકર. જગમોદન મીસ્ત્રી, પ્રકાશક: બાલવિનોદ કર્ણાલપ, મથાક (મુગાઈ), મોલ એન્ડ દસા પી જનગલ પક પેસા, પ્રિન્સેમ રૂડી; મુગાઈ ૧, મધ્ય નવી આપ્યુ

બાલવિનોદ કર્ણાલપિનુ આ પહેલુ પુસ્તક છે મપાદકે પુસ્તકના બાજુ અને આંતર વિભાગને મુગાઈનિત કરી જાણ ચળકાટવાળા પૂરા પગ મોઝા બંધાયા તો જાણી બહુ જ આકર્ષક બનાવ્યા છે. હ થી આક વર્ણના બાજુને માટે આ પુસ્તકની શોજના છે અને એને સ્વાયંભુવન્દર બનાવવામાં એટલી જાણી શાળા જેવાઈ છે ને બાલકો અને તેમનાં પડોશી આ નવીન રમતમના બાલપુસ્તકથી આકાશના વખત ની જ વડે. થી પગને તેમના આ નવીન સાદમ માટે ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.

**પિનાકીન:--** અનુવાદક. મુખનલાલ ન. તટાકી, પ્ર. સ્વરિતક મનમલાલ, મુખક ૨ કિંમત: ૩-૦-૦

પ્રસિદ્ધ રમિયન સાહિત્યકાર હોર ડોસ્ટોવસ્કીના Crime and Punishment નું આ શુભચાની સંચોજન છે. મળ વાંચીને સ્વદેશી પેશક પડેસવચનો પ્રવાસ ઉમિત લાગ્યા તે ફેરફારો કરીને કર્યાએ કર્યા છે એમ એમનુ પોતાનું નિવેદન છે.

આ પ્રવાસમાં એકંદરે કરીને કી સરળતા મળી છે એ પ્રથમ કહેવાની જરૂર છે. પણ મોટી નવલકથા લખનારને બાજુ ઉપર જે પ્રચુત જોઈએ તે મેળવતાં કરીને હજુ સમય લામગે એ કહેવાની જરૂર છે. આ અપૂર્ણતાની અમર પાત્રો અને પ્રસંગોના આલેખન પર પણ થયા પામે છે માટે થી તટાકીને આવેખનની સિદ્ધિ માટે સખવાનો વિશેષ મહત્તરો સખવાની જરૂર છે.

જના ધીમેધીમે થી તટાકી સારા સારા અનુવાદો શુભચાને આપવા સમર્થ થયે એમ એમનો આ પ્રવાસ જોતાં લાગે છે. જુલ વાંચીને રસ અર્પક રીતે જાણવાઈ રહ્યો છે અને અનેક પ્રવૃત્તિ ઊભી રીતે આવેખાયા છે કે પરદેશના જીવનમાંથી તદિં પણ આપણું જીવનમાંથી જ લેવામાં લેાય એનું આજ્ઞને લાગે છે. થી તટાકીને એમના સાહિત્યજીવનમાં અને સરળતા હાવીએ હોય.

“જ.”

**અચંદા:--** લેખક: સ્વપ્નસ્ય; પ્રકાશક: મનુભાઈ ૨, બાલ, રિલે પાર્ક; મધ્ય: જમ્મુ આના.

શ્રી સ્વપ્નસ્ય શુભચાતના આધુનિક કવિગંજાખનિ આકાશમાં પ્રસંગે પ્રસંગે દર્શન દે છે. કામની દેવીના એ નવીન ને પ્રેરિત અંગ છે. એકની આ નવીની શબ્દ-સહિતો અને સંકાર કરીએ હોય.

ધર. ભણી:--લેખક: હનુ વસાવડા; પ્રકાશક: જમનાદાસ રવાણી. રમકડાં માર્કેટ, અમદાવાદ; પ્રાપ્તિસ્થાન: નૂતન સાહિત્ય ભંડાર; અમદાવાદ; મુદ્દત: છૂટક આવૃત્તિ: દોઢ રૂપીઓ.

રામદત્ત રતન:--(મરાઠી): બાલવિનોદમાલા: પુસ્તક પદ્ધિ-સંપાદક: ગુજરાતી વિભાગ: નાગરદાસ પટેલ; મરાઠી વિભાગ: ગ. મ. વૈદ્ય; પ્રકાશક: બાલકૃષ્ણ લક્ષ્મણ પાઠક; મોતી બાગ, મુંબઈ ૨; મુદ્દત: ૩ આના.

અનુદરાવ બાલવિનોદમાલા: પુસ્તક દુકાને: બાકીનું ઉપર મુજબ.

શ્રી નાગરદાસ પટેલનાં બાલ સાહિત્યનાં ઉત્સાહ અને સાદસ ગુજરાતી ક્ષેત્ર મૂંઝી મહારાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં આ બે પુસ્તિકાઓ સાથે જોતરે છે. એમના પ્રયાસને અને વિનય ધૃત્યોએ છીએ.

વિજ્ઞાનની રમતો:--ભાષાંતરકાર: શ્રી. મોંઘીબહેન; પ્રકાશક: ગોપાળરાવ ગળતંત્ર વિદ્યાસ; સંપાદક: ગિજુબાઈ; શ્રી. દક્ષિણમર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર; મુદ્દત: પાંચ આના.

વીરીની પરી: લેખક: ચંદ્રશંકર ભટ્ટ; ઉપર મુજબ.

વિજ્ઞાનના દ્રશ્યો ભાગ-૨ ભાષાંતરકાર: શ્રી. મોંઘીબહેન; ઉપર મુજબ.

ભાવનગરના શ્રી. દક્ષિણમર્તિ પ્રકાશન મંદિરના બાલસાહિત્ય વૃક્ષાવલિનાં પશ્ચવ, પુણ્યો અને કૃષો વખતે વખત સંખ્યામાં તેમ જ ગુણવત્તામાં વધતાં જ રહે છે. ગુજરાતનાં બાલકોના જીવનવિકાસની સર્વસંબાહક દૃષ્ટિ એના લેખકમંડળનો પ્રિય દૃષ્ટિકોણ છે. એમનાં પ્રકાશનો ગુજરાતી બાલકોની વધુ ને વધુ સેવા કરે એમ અને ધૃત્યોએ છીએ.

શ્રાવણી મેળો:--લેખક: ઉમાશંકર જોષી; પ્રકાશક: વોરા અને કંપની, ૮, રાઉડ બિલ્ડિંગ, કાલ્યાણદેવી મુંબાઈ, ૨; મુદ્દત: ૩પીઓ દોઢ.

‘વાસુકિ’ ના ઉપનામથી બાઈ, ઉમાશંકર જોષીએ. ધણીએક નવલિકાઓ છૂટક છૂટક લખી ધણા રમતોનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. આ પુસ્તકદ્વારા નવલિકાકાર ‘વાસુકિ’ એમનું નામ પ્રગટ કરે છે. વાસ્તવિકતાનું ઔચિત્યભર્યું આલેખન કરી શ્રી. ઉમાશંકર જોષી નવલિકાઓને સાંધતા પ્રસંગોનું પૂરું અને આકર્ષક વર્ણન કરી કલાતી જમાવટ કરવા પ્રયત્નો કરે છે. હજી એમની નવલિકાઓ આ દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ કલામય ન કહેવાય. એમનો પ્રયત્ન એ ચાલુ રાખશે તો અમને તો થકા છે કે કાવ્યકલા અને નાટ્યકલા જેમ એમને વરી છે તેમ આ નવલિકાઓની કલા પણ એમના પર તુરં થશે જ.

વસુધરાનાં વહાલાં દવલાં:--લેખક: શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી.

બાઈ મેઘાણીનું આ પુસ્તક કુલજાળના બેટપુસ્તક તરીકે પ્રગટ થાય છે. કર્તા લેખકો છે તે પ્રમાણે વીકર હુગોના “The Lauphing man” માંથી ત્રણ પાત્રો સર્જવાના વિચારથી આ પુસ્તક લખાયું છે. બાઈ મેઘાણી સામ્ય જીવનના અભ્યાસી છે, સામ્ય વાતાવરણ એમની લેખનીમાંથી સુદર રીતે સર્જાય છે. વાસ્તવધર્મના પણ એ (અનુસંધાન પૃ. ૨૦૬૨.)

# વર્તમાન સાર

— રોજનોંધ : —

શુક્રાર્ષ : ૧૯૩૭

- તા. ૧ : બે કોરોડ રૂપીઆનું અર્થે યોજાયેલ રાજ્યના સોનમઢ મહાસભામાં ગાંધી નદીના મળ આગળ બધે બાંધેલી નદેરનું બાંધકામ શરૂ કરવાની ચેતવણ વિચારણા છે. શ્રી મનહરરામ મહેતા ૩૭ વર્ષ સરકારની સેવા કરી મુખ્યમંત્રી દાહડકાઈના મુખ્ય બાંધાંતરકાર બને હાલપ્રિયરત્ન પદવી મુકત થયા રમ પડે ગયા.
- તા. ૪ : સેન્ટ્રલ બેંકના સંચાલક ને નાણામંત્રી સર સોરાબ પોંચઆવાલાનું અવસાન. કાનપુરના રોડ પરાંપત સિંધનિયાએ દિન્દી ભાંગાના પ્રચાર માટે શ્રી વસ્તુનાલાલ ભગત આજેના દાખે કરાવતા પાંચ વર્ષ સુધી દરેક વર્ષે રૂપીઆ ૫૬૨ હજાર આપવા કહ્યું છે.
- તા. ૬ : પૂના ખાતે શ્રી રામકૃષ્ણ બાંધારની જન્મશતાબ્દી કીર્તવાહ.
- તા. ૭ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખપદ પરથી શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ નિવૃત્તિ લીધી અને તે સ્થાને લેડી રિંગમહેન તીલકાંની વરણી થઈ.
- તા. ૮ : વર્તમાનપત્રો હાજવાના કાગળો પરની જઝાલમાં પડાયા થયો.
- તા. ૯ : અમદાવાદ ઇનિલિયમિટીએ પોતાની દરખાંશ થતાં સમોદની નેપથ સેવાનો કાગળ કર્યો છે.
- તા. ૧૦ : મુખ્યમંત્રી મુનિન્દસિંહીની સિન્ડિકેટના મોટા બાગના સમયે અને વ્હાલ-માનમેષ્ટર શ્રી અંદાગર વિરૂદ્ધ રોવાયેલી મેટ્રીસની પત્રોના પર્ષમાં બે વાક થયો એ સેનેટનો દરખાંશોએ પડ્યો. કાંચી અને અગતાર નેરમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પહેલી પ્રચાર પત્રિકા અને 'સુદિઓ' અસિક પ્રસિક્ક થયાં.
- તા. ૧૨ : શ્રી સિન્ડિકેટને એમની ૧૧ મી જન્મજયતીપ્રસંગે વિરમગામની ધૂમએ શ્રી ગ્રમનાગવજ્ઞ પાઠને પ્રમુખપદે અભિનંદન આપ્યાં.
- તા. ૧૪ : આયોજકમંત્રી રત્નરામ જામેજી રાવ કાંચર બોચને કિસ્તી પર્ષમાંથી મંદકાગી કરી દિન્દુધર્મી થયો.

સિનેર ઇણ્ડિયન કલ્ચરલ સોસાયટીએ ચિનના એકત્રીસ લેખકોના પુસ્તક ભંડારની બેટ રવિબાબુના શાંતિનિકેતનને કરી.

મુંબાઈના પ્રધાનમંડળ તરીકે મહાસબા નિયુક્ત પ્રધાનોનો મુંબાઈ સરકારે સ્વીકાર કર્યો.

શ્રી શુજરાતી કાર્પસ સભામંદિરમાં દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને પ્રમુખપદે શ્રી બુદ્ધિવર્ધક વ્યાખ્યાનમાળા અંગે શ્રી બગવાનલાલ માંકડે 'આપણી ઊજવિયાત' તથા ઊતરતા વર્ણોમાં લોકગીતો ને તેમની સમીક્ષા' એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું.

મુંબાઈની નવી ધારાસભા મળી.

વાયરલેસના સંશોધક સિનેર માંકડાનીતું શ્રેષ્ઠ ખાતે ત્રેસઃ વર્ષોને વધે હૃદય-સ્તંભનથી અવસાન થયું. શુજરાતમાં અતિશૃષ્ટિને લીધે જનમાલ ને ખેતીને બહુ જ નુકશાન થયું. જાહેર થયું કે વડોદરારાજ્યની ધારાસભા શ્રી છોટાભાઈ સુતરીયા અને શ્રી મગનભાઈ પટેલ વરુન્ધાની 'હમ્મરના કળેડા સામે કસાવ આણુવાના છે.

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીસંપાદિત ગીતોને મુંબાઈ લાઈકાર્ટમાં આલેસા એક મુકદ્દમાના નિર્ણયમાં કાયદાનું રક્ષણ મળ્યું છે ને તેમના તે દફનો ભંગ કરવા માટે એમને રૂ. ૩૦૦૦ ને દાવાનું ખર્ચ મળ્યાં.

જાહેર થયું કે સુપ્રસિદ્ધ વિમાની અને વૈજ્ઞાનિક કર્નલ સિદ્ધાંતજી અને નોબલ ધનામના વિજેતા ડૉ. એલેક્સિસ કારેલ મૃત્યુનું રહસ્ય ઊઠેલવાનો પ્રયોગ કરી રહ્યા છે હિન્દી સરકારે નીમેક્ષા બે નિષ્ણાત મિ. એબર ને મિ. વુડ્ડો હિન્દની કેળવણી સંબંધેનો અહેવાલ તૈયાર થવા આજ્યો છે તે બહાર પડશે. બંગાળામાં નવરસકેદી દિનની ઊજવણી. સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિ રાષ્ટ્રીય બનાવવી એનાં પગરણુ શ્રી ભુલાભાઈ દેસાઈને હાથે મુંબાઈમાં થયાં.

વડોદરારાજ્યની ધારાસભાનું સત્ર ચાર થયું. હિન્દી પુનર્સંજના કાયદાની જ્યંતી મુંબાઈ ખાતે બેલેવેટરશીલોગમાં ઊજવાઈ. શ્રી. સુધારકવીર કરસનદાસ મુલગની ૧૦૬ જન્મજયંતી શ્રી કાર્પસ શુજરાતી સભામંદિરમાં દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીને પ્રમુખપદે ઊજવાઈ તેમાં શ્રી કરસનદાસનાં જીવન અને પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત 'સોપ્રત સો કેળવણી' નામે ઈનામી નિર્મધનું વાચન શ્રી સુરીશ મુનશીએ કર્યું, સુન્દા જ્ઞાનાથ માંડવી પાસેનું પંદરસો વર્ષોનું મહેવાનું એક તામપત્ર મળી આવ્યું.

સાહિત્ય સસદની કાર્યવાહક સમિતિએ તેનો સમામાં 'શુજરાત'નું ચાલુ પ્રકાશન બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો.

(અનુસંધાન પૃ. ૧૦૪૦ નું આધુ)

ખાદ્યા નીચે અપવાસથી કાઢ્યો ને ચિકરાવ આમે જાણના શિવરાત્રિને જોયો. અને  
“ઓ મારી મા રે” ની બુન મારી, તે એક છત્રગે અડતી વાદાર મઠા અને  
રશિ ખાવા ધાતો હોય તેમ ત્યાંથી નહીં.

શિવરાત્રિ ત્યાંથી ઉઠ્યો, અપમાનિત ત્રિપુરસુદની એની પૂજા પણ ક્યાંથી રીકારે  
વ્યાકુળ તે પોતાને મુઠામે મથો સિધ્ધેશ્વર ને હરહતને બેલાવી લાવવાની આજ્ઞા કરી  
અને અપવાસ મુક્યો.

‘હરહત તરત આજ્યો. ત્રિપુરસુદનીના વિધિભંગથી એ જનતી પૂજારીના હૃદય  
પર કુવબેશુ આપાત થયો. પચાસ વર્ષ થયાં, મગધર્ષન માટી પર આત્મા તે પદ્મેશ્વરો  
એ ત્રિપુરસુદનીના મહિરતો બંધન હતો. એણે જાણતી ન હતી કે એણે જોયો હતો ને કરામ્યા  
હતા. આજે એ હસત અપૂરો રહ્યો. મહિર વિધિવિહિન થયું, અને મહામાયાની પૂજા  
એના હાથમાંથી ગઈ. એની તો પૂજી રમવાનું આવી ગઈ, એ નોખતો બધું થઈ ગયો.  
અડધો માંદા જેવો એ મહામાયાના મહિરની આસપાસ ભ્રમણ કરતો. કોઈકાર કોઈ  
અધારા શુભામાં કોઈ વામનાર્ગીય દિક્ષિતોની સાથે મળી એ કેક વિધિઓ કરાવતો.

“હરહત, આપણા પર ભયંકર રિપતિ આવી પડી છે.”

“હા” હરહતે કહી.

“હું શું કારણે છું જગદ્ગુનની મહાશક્તિના પૂજા અપૂરો રહી તેથી આ  
દેવદોષ થયો છે.”

હરહતની આંખો સ્થીર થઈ, “ખરો થાન.”

‘અપૂરો પૂજા પૂરી કરી જોઈએ ને કહેતાં ‘પાપનું’ પ્રાપ્તિ કરવું જોઈએ તે  
વગર આ રિપતિ દૂર નહીં થાય. શિવરાત્રિએ કહ્યું.

‘મહામાયાના કોપમાંથી કોઈ બચ્યું નથી.’ હરહત બોલ્યો.

“આજે મહામાયા આરાધના ન જોઈએ, કાલે આજે ‘અમાન જનું’ પારો  
હ મારી સાથે રહેજે ત્યાં આજે જગદ્ગુનની પૂજા કરીશું.”

“હા, હું અહીંના જ રહીશ.”

“ખબર છે ? સાથે જોડા પળુ દરે.”

“રાત્રિજ, મહામાયાના કોપથી કોણ બચે શું થશે પણ એમની પૂજામાં  
રખાવન કરવાર કદી બચવાનું નથી.” હરહતે કહ્યું.

“હા હા” શિવરાત્રિએ કહ્યું. “હું હવે અહીંના જ રહે. હું જાઉં છું.” કહી  
મગધર્ષનને પદસિન્ધ રિપતિ દૂર કરવાની પોતાની પોચાના અપમાનમાં મુગી થઈ પામે મથો.

૧

બેલા નહીં અને મહિરમાં એની આ નિહિ સાથે કરતી હતી ત્યાં એ.

“મા, મા ! પેલો મારી પાછળ પડ્યો હતો.”

“કોણ? બીમદેવ?”

“તું બદે છે? શશિલ.”

“તું તો ગાંડી છે. બીમદેવ મહારાજ બોલ્યા.”

“બા, મને પુછ નહીં,” ને ચૌકાની આંખમાં આંસુ બરાહ આવ્યાં. “હું તો જાણી છું. મારા નસીબમાં સુખ જ નથી.” અને તે રડી પડી. ગંગાએ એને કેમે લપ આપ્યું.

“બા, કામે આપણે ખંભાત લાવું પડશે.”

“જેવી સવંતની મરણ.”

“આપણે જમને પુઠી આવતું તો લેઈએ.”

“કેમ અડીઆંથી લાવને બહુ આકળી બની છે?” ગંગાએ પુછ્યું.

“મારા શંભુ મારા નથી. હવે હું એમને નૃત્યે રીઝાવી નહીં શકું. હું છત્રી તોય મોઢ તોય શું?” અને પાછી તે ધુરંધાં બરી રડવા લાગી.

“આમ, આમ, આપણે તપાસ કરીએ.” કહી ગંગા ચૌકાને લઈ ગુરુદેવના આવાસ છ. ગુરુદેવ એકાંતમાં મંત્રણા કરતા હતા એમ ખબર મળી એટલે એ લાં ગઈ. ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં જવાની રમ્મ હતી એટલે તે ઉમરા આગળ ભીંત આટો ખેડી. પશુ એની પાછે ખેડી. અને ખંડમાં બરોબર લેઈ ન શકતાં, પશુ બધું શકતાં.

“ગુરુદેવ ! અમે પણ એજ નિશ્ચય કરી બેઠા છીએ. અમારા હવતાં અમારા ભગવાનની એક ધત્ત પડવા ન દઇએ. પણ અમે ન હોઈએ તો ?” રા’એ કહ્યું.

“કોણ કેને રાખી શકયું છે. રા’, તમારે કહેવું અર્થ છે. મારા દેવ અહીંયાંથી નથી ખમ્મે. તમારો જેવા બનીશ લક્ષણોએ પ્રાણ આપરા તપર છે ત્યાં પરાજની વાત દાની કરે છે. લોકો ને વિજય કરે. ભગવાન તમારી મદાયમાં છે.”

“હું જાણુ છું, હું એ જાણુ છું.” બીમદેવે કહ્યું. “મારો અતરમાં પણ એજ અવાજ હો છે. મારો ભોગોનાથ ત્રિશુલ લાખે બેઠો છે, પછી વિજય આપણો જ છે. પણ શુદ્ધ વખતે જાણુને લઈ નહીં શકાય”--

“ન લઈ જઈ શકાય, મારા આજ.” ગુરુદેવે કહ્યું. “એ તો સર્વનકાળે અહીંયાં પ્રગટવા ને પ્રવચકો અહીંયાં જ રહેવાના.”

“તો પછી આપ ખંડેરન જાઓ આપણા ઉપર તો આપણા પાશુપત મતનો આધાર છે.”

“વત્સ” ગુરુદેવે પ્રીતેથી પણ દસથી વધારા દીધો, “તમે અને કપારે એજાખરો. અને આ ગુરુપદ નથી પ્રિય, ને નથી પ્રિય લક્ષણ મનુ’ સર્વપદ હું તો મારા ભગવાનને દામાનુસમ છું. જ્યાં એ ત્યાં હું. એમનાથી ત્રિશુલ હવત હું કાપી શકતો નથી.”

“પણ આ તે કે’ તપસ્વીઓનું કામ છે કે અમારાં કામ છે ?”

“તપસ્વીઓનું કામ ક્યાં નથી, બીમદેવ ?” ગુરુદેવે પ્રશ્ન. “જ્યાં તપસી નથી ત્યાં પુણ્ય નથી ને જ્યાં પુણ્ય નથી ત્યાં વિજય નથી.”

“પણ આપ દલો તો”--

“એ પણ વાત પડતી થશે.” કવને કહ્યું. “સામન પણ એજ હવ લાઈ બેઠો દલો, પણ જે તો મારો નિશ્ચય કપારતો કર્યો છે. જ્યાં ભગવાનનું વિષ ત્યાં હું. એમને કહેવું હોય તે કરે. દેવ ને એટલ વચ્ચે કોઈ અહીંગરો નહીં હોય તોય હું એકમે ઉભો રહીશ. મારે લકારે શાં પરાક્રમ લખાયાં હોય તે તમે કેમ જાનશો ?

સર્વેકનો મોઠો પણ નિશ્ચય અપાજ સાંભળી મગમો આમુ લુકમાં. બીમદેવ આદિ ત્રીસે પણ આ રહતી અડગત અડગત અડગત બની મથા.

ધેડીકારે સર્વે કહ્યું. “જ્યાં મારા શિષ્યોને લઈ જાઓ. લક્ષ્મણમનના એ સર્વે છે. એમની વિદ્યા ને તપનું સંરક્ષણ કરવું છે. શિવશક્તિ હું અને મનનશક્તિ અજ્ઞને લાખે ખખાત જા.”

“જેની અગા” શિવશક્તિએ કહ્યું. મનનશક્તિ તે શિવશક્તિ પછી બીજી મુખ્ય વિષય દલો, તેજે વચર લખે આદા માયે મથા.

“શક્તિને નો હું આજે રતે જ મથાતી રહ છું” વિષયે કહ્યું. “સરારે



જીમદેવે મૃદુતાથી ચૌકાને કચકરી મગાના બોળામાં મુરાડી મગમરવડા હમ્યા.

"જ્યાં શ્રદ્ધા હોય ત્યાં જીવ વધારો ન હોય" તેમણે કહ્યું. જેને શ્રદ્ધા હોય તે બધે રહે. બકતોને બગવાનથી જુદા કરવામાં મહાપાતક છે"

"હા," કચકારને જીમદેવ બોલ્યા તુ જેટલું કરવા માત્ર તેથી વિરુદ્ધ જોઈ મિદાંત હોય હોય ને હોય. પણ ગુરુદેવ, તમે મારા ધાર્યે તો કન્યા રેજો"

"દા દા, હવે નહીં બોલુ." અત્યંત દમ્ભાને જ-દેવે કહી 'શા' માં આંત્ર અંગે આધિકાર તો મે તમને આપી દીધો છે, હવે શું?"

૬

પણ જીમદેવે ધાર્યું હતું એટલું સહેલું આ કામ નહોતું. તેમ તેમ કરી ઘમોઘર મહેતાએ આઠ વહાણો તરત મોકલ્યા હતા કાંચે ખીચી અગીયાર વહાણો આવરી એવો સંદેશ આપ્યો હતો. વાસ્તવ અંદરથી પણ ચોક્કસ આવરી એવો આદા પાત્ર દર્શાવી હતી. નાના વહાણમાં બહુ તો પચાસ મણમ આપ, મોટામાં અતેનો સમાવેશ થાય, અને આટલાં વહાણોમાં દશ પંદર લગભગ માણસ મોકલવા રવાં, એટલે મસ્કેડીનો પાર નહતો.

દિવસ અને રાત એ કામ આગળ ધપાવવાનું હતું એટલે મરાઠાની પણ વ્યવસ્થા કરવાની હતી.

આખું પ્રભાસ ઘોડા વખતમાં કરીના દરની માફક પ્રવૃત્તિથી ઉભરાઈ ગયું. અને એના પ્રેરક ભામદેવ હતા. પગે કે ઘોડા પર તે આમથી તેમ મંત્રીઓ ને સેનાપતિઓ સાથે હોડતા. દરેક વસ્તુ પર એમની નજર પડતી. પહેપહે એમના હુકમ નીકળતા. એમની આંખોમાંથી જવાબા નીકળતી; એમના મોઢામાંથી વાગ્યાણ છુટતાં. અને એક બે વ્યવસ્થા કરનારે એમના બાહુબળનો સ્વાદ પણ ચાખ્યો. એક ધૂણ નાયક, જેણે ખાધ ખોદવા જવાની સાફ ન પાડી તેણે તરવારને એક ઝટકે જમણે હાથ ખોલ્યો, ગામનો ઘણી આવ્યો હતો એમ બધાને પ્રતીતિ થઈ. ભીમદેવ છેલ્લીવાર નગરમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ પર નજર નાંખી આવ્યા ત્યારે લગભગ મધ્યરાત્રી થઈ હતી. બધું કામ રસ્તે પડ્યું હતું, અને સવાર સુધીમાં તો ઘણું, ઉદેશાઈ પણ જશે-જેંછ એમને સંતોષ થયો, આખરે પરકોટમાં ભગવાનના મંદિરની એક ઓસરીમાંની એક મેડી પર જ્યાં એમનો ઉતારો હતો ત્યાં એ આવ્યા. વિશે આવશે ત્યાં એમની વાટ જોતો હતો. એણે નાવાનું માણી ને ખાવાનું તૈયાર રાખ્યાં હતાં. વિશે મહારાજનો અતુચર, મિત્ર ને માત્રણીની ગરજ સારતો. એણે ભીમદેવને એમના બાહુબળમાં ખભાપર ખેસાડી ઘોડો ઘોડો રમાડ્યા. મોઢા થયા ત્યારે એણે તરવાર ફેરવતાં ને બાણ ભારતાં શીખવ્યું હતું. ભીમદેવ કુંવર હતા સારથી તે તેમની સાથે રહેતો, પોતે ચાખી પછી ખાવાનું પોતાના ઘણીને ખવાડતો; અને રોજ તેમના સુવાના ખંડને બારણે નાગી તરવાર લઈ સુતો. વીશે રાતના પગ નંદાએ તો ભીમદેવને ઉંઘ ન આવે, અને ભીમદેવ રાતે આવી વીરાને થોડી વધતી વાત ન કરે ત્યાં સુધી વીશે સુવે નહીં.

આજે પણ વીરાએ ભીમદેવને નવાડ્યા ને જમાડ્યા, “આપુ, હવે સુઈ જાઓ, ખેચાર ધડી નિંદર લીધા વિના તખીએત નહીં રહે.”

“અરે હમીરને ન નસાડું ત્યાં સુધી મારે તો ઉંઘવું હરામ છે.” ફક્તી તેગણે કહે તરવાર બાંધવા માંડી.

“પણ આપુ, જરા તો પગ વાળો. કાલરાતના તમે જાંપીને એકા નથી, હજી તો યુદ્ધનું કામ બહુ દિવસ ચાલવાનું છે.”

“વીરા, આ યુદ્ધનું કામ નથી, તું પગ ચાલ, તૈયાર થા.”

“એવું શું છે?” ફક્તી વીરાએ પણ રાત્રો સન્ન્યા માંડ્યા “તું ધરડો થયો, તું શું જાણે?” અને બંને મેડી પરથી નીચે ઉતર્યા.

“વીરા, કાલે આ સામેની મેડીપર ગુરુદેવ રહેવા આવવાના છે. સમાવીને રહેજો.”

“એમનો આવસ હોડી અડીઆ?”

“હા.” ભીમદેવે કહ્યું. એમના ઘણા શિષ્યો કાલે આવી જશે. ને-એ પરકોટમાં આપણી અંધે રહે તો જલદ પડે ત્યારે મારાથી પણ તરત ગળી રાખાય.

બંને નીચે આવ્યા એટલે રાખામંડપ આગળ ચોક્કી કરના સૈનિકે નમસ્કાર કર્યો.

જીમદેવ સતીય પાત્રમાં.

“ દેવધામ લક્ષ્મી સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યું અહીં. ” તેમણે ધીમેથી પીંગા કાનમાં કહ્યું.

“ બાપુ, તમારા જેવા કાનિંકેયના અવગાર હોય ત્યાં ખીમતું શું થાય ? ”

જાનેએ બગાડનાનાં દર્શન કર્યાં અને પછી જીમદેવ નર્તકીઓના આવાસમાં ગયો. મોડી રાત જતાં ઘણા ધરોમાં ખમાય ચાલી રહી હતી, કાન્ય કે ધર્મીયરી નર્તકીઓ કાલે ખંભાત જતાની હતી. ચોડીએકે અહીંયાં રહેવાનો વિચાર હેખાડ્યો હતો પણ એટલી સીઓને પણ અહીંયાં રહેવા દેવી કે કેમ તેનો વિમળમંત્રીએ નિઃશ્વસ નહોતો કર્યો.

જીમદેવ ગંગાના ઘર તરફ ગયા. એનું બાલ્યુ બધું હતું, અને માળ ઉપર એક નાનો દિવો બળતો હતો. તેણે કહ્યું હોઝુ અને જરામાં તરત ગંગાનો અવાજ આવ્યો. “ કોણ છે, આવ્યો ? ”

એ મહીના પહેલાંની જીમદેવ દવે સર્વેસાધિકારીના સ્વરૂપમાં અહીંયાં હતો. હવે એને જરાય કોઈ નહોતો થતો. “ એ તો હું, જીમદેવ. મેંજાની ખબર લેવા આવ્યો છું. ”

“ જીમદેવ બહારના, ” હાથ મંગાવી બોલાય ગયું. માએ દીકરીને ઉઠાવી બે જાણુ વચ્ચે કે પાંચે પાંચે લાવ યહ. દોષે મોટે થયો, અને ગંગાએ આવી બાલ્યુ ઉપાધ્યુ. “ પપારો, પપારો બાલ્યુકપાર. ”

“ વિરા, અંદર આવ્યું ને બાલ્યુ ક્લેલે. ” કહી જીમદેવ ગંગા એકે ઉપર ગયા.

“ મોલા સારી થઈ ગઈ. એનો સ્વભાવ એવો છે કે જરા જરામાં થઈ જાય છે. અને પછી એ બેભાન થાય છે, ને મારી ચિતાનો પાક રહેતો નથી. પપારો, એમો. ” કહી ગંગાએ બાલ્યુવલિને આસન આપ્યું, જીમદેવે ચારતરફ નેત્રુ “ મોલા કપડાં બદલવા મઠ છે હમણાં આવશે. ”

અને બાલ્યુની તડમાંથી જાડને હેલે, મોલા એના રણે અરેજા રૂને નેલ રહી હતી, નેના કાનમાં દેવનાં કુલુમી ગાગડનાં એના દેવે-એના ધનુએ એની તપશ્ચર્યા જીકારી ને સહેલે હમીરના પહનું મર્ન કરવા આવી પડ્યાં. ને તેના મનમાં આ વિચાર આવ્યો ત્યારે તેની ચપળ આંગળાએ કુગડુ બદલવામાં પગાડી હતી. તેણે કપડાં બદલ્યાં, પણ તેનો પમ ન હપડ્યો.

“ મોલા, આવતી. ” ગંગાએ કહ્યું.

“ મોલા હીમન કરી બહારના અંડમા આસી અને સરખની મારી નીચેથી ઉચું ન નેલ સહી. ”

“ આવ, ” ગંગાએ કહ્યું.

તે આવી, અહજુન જાડ નીતરડી-સરખની બાલ અપ્સરાની હલપવેક મોડિનીથી જીમદેવને આંજી. એનાં ગાંઠર કેં જપકયા, ને તે જીમદેવને પને પડી, તેનું ચરખુન્ડી રજા માથે ચડાવી.

“સૌજ્ઞા, તે રાતે કશું હતું કે વિજય કરીને વહેલા વળતો તે હું જુઓ નથી. નીચા નમેલા મુખમાંથી, જે ભાવનીની આંખોએ હંચું ભાળી જુના ભીમદેવનો મુક ઉપકાર માન્યો. ‘હું તે જુઓ નથી’ એણે ઉમેર્યું.”

“આપ મંદિરમાં આવ્યા અને નૃત્ય બંધ કર્યું ત્યારે હુંજ નાચતી હતી મહારાજ” મધુર અવાજમાં દ્રષ્ટો હતો.

“અને મેં જોઈ નહીં, હું એકદર્શી છું. તે વખતે હું પ્રભાસને લગાયક કરવાની ધૂનમાં હતો.” અને તે હસ્યા, “પણ મારી જુલ યજ્ઞ રોજ, થોડો વખત નૃત્યથી લગવાન આરાધવાની તને છુટ છે, હું એ જ કહેવા આવ્યો છું.”

“અને કાલમુખાથી સૌજ્ઞાને જવાની તે મારે આપનો કૃતજ્ઞ ઉપકાર માનું?”

“ઝી વિધ ને ગાય કાવિય નહીં રહે તો કોણ રક્ષશે?” ભીમદેવે કહ્યું. સૌજ્ઞાની આંખમાંથી દ્રષ્ટાનાં તીર ફરી છુટ્યાં. “મને કાવિ હતા તેમાં ઉગારી?” એમ એ આંખો કહેતી હતી.

ભીમદેવના હૃદયના તાર એકદમ ઝગણી ઉઠ્યા, પણ એને લાગ્યું કે આ સમય પ્રણયગોષ્ઠિનો નહોતો. તે એકદમ ઉભા થઈ ગયા. “હજી મારે ધણું કામ છે. હું જાઉં છું.”

ગંગા પણ ઉભી થઈ ગઈ. “મહારાજ કોઈવાર દર્શન દેતો.”

ભીમદેવ હમક્યો, તેણે ઉર્વશીને ચરમાવે એવી લાવણ્યમતિ સામે ઉભેલી જોઈ ને તેને દર દેવતાની તેની હોંમત આતી નહીં.

“પ્રભાસમાં કાલ પડી ભાગ્યે જ બીજી કોઈ સ્ત્રીઓ દશે. કાલથી તમારે બનેને ચરદેવ ને હું બધાં રહેવાના છીએ ત્યાં આવવું પડશે. અમારી આરવાર તમારે કરવાની છે.”

ગંગાના દર્શનો પાર ન રહ્યા. “જેની કૃપાનાથની મરજી.” તેણે કહ્યું.

સૌજ્ઞાને તો દશેદિય નૃત્ય કરતી દેખાઈ. ભીમદેવની કનંવપરાયણતાએ નવું કારણ ઉમેર્યું. “કાલે સવારે આ આખા નર્તકીઓના આચસમાં મારા સંનિકા આવી પડાય નાંખવાના છે.”

બપોર સુધી ભગવાનની સેવા અને શુભક્રિત એક પક્ષામાં હતાં, બીજા પક્ષામાં હતાં સુરની ગેરહાજરીમાં પાશુપત મનનો વિચલ્ય અને ત્રિપુરસુદરી જેમાં હનર્પી હતાં એવી ચોક્કસ સાનિધ્ય. હવે તો ચાલ પશુ પહેલાં પક્ષામાં જઈ બેઠી. શુભ એ પાપ ક્યું હતું, એની પાસે બોલી રીતે પ્રાથમિક કશું હતું અને વિધિબંધ ક્યો હતો એટલે શુભક્રિતનું વચન બોલું થયું હતું એ ખરું, અને વખત છે તે હમ્મીર હતો ને પ્રભાસ છે તો પાશુપતમનનો ઉદ્ધાર એના પર જ અવલંબે તેથી બીજા પક્ષામાં ભાર પશુ વધ્યો. શરૂ હતું સહ અહીંઆ રહે, હમ્મીર બધાનો વિનાશ કરે અને તેથી જો એ ખબત હોય તો એને સત્વપદતરંગ મળે એ વિચાર એણે મનમાંથી કાઢી નાંખ્યો. એક તપસ્વીની દૃષ્ટિએ જ એણે આ પ્રકારનો ઉકેલ આણ્યો હતો, પોતે અહીંઆ રહે ને શરૂ પશુ ન હોય અને એ પશુ ન હોય તો પાશુપત રિવાજો સોપ થઈ જાય. બોક્ષા અહીંઆ રહે ને પોતે જાય અને ત્રિપુરસુદરીની પૂજા અહીં રહેવાથી દેવી કોઈ વધે આમ સંકેતવિકલ્પ કરે તો પરકોટમાં દાખલ થયા. આ પરિત્ર ધામમાં સેતિકોના એકી અને બકનોના અખલ જોઈ તે પિન્ન થયા. એમની તપશ્ચર્યા જો પુરી કરાય, જો મહામાયાની પૂજા પુરી થાય તો હમ્મીર આપોઆપ બળાને ભરમ થઈ જાય. પશુ એ બધું રીતે રીતે કરું ?

એ એક તરફથી આવ્યા ત્યારે બીમદેવ અને વીરો આવડો તેમના ઉત્તર તરફ જતા હતા તે એમણે બોળાવ્યા. બીમદેવ જમરો હતો, હોંશીયાર હતો; એને ગાંધી પર આધુવા એણે પશુ થોડી મદદ કરી હતી, જો હમ્મીર હારે, અને બીમદેવ શુભદેશ થઈ જાય એમને તો પોતાનું મર્યાપદ શોભે એ વાત પશુ ખરી .... વિચારભાસા તુડી મઠ ને તે જ કાને બીમદેવના સખો સંભળાયા.

“વીર, કોણ અદ્ભુત સુંદરી છે. કાલે તું મળ્યો ત્યારે તને ખાતી થશે.”

કોણા અદ્ભુત સુંદરી ! સુંદરી ! આ હૃદ સકારી છવને ખબર નથી કે એનામાં ત્રિપુરસુદરીને અંશ છે અને એની પૂજા અહીં રહી તેથી તો આ બંધી પીડા આવીને પડી છે પશુ બીમના અરાજમાં સંભળાયેલા ભાવ એમને ન ગમ્યો. એ કાલે વીરને મળવાની કે ક્યાં કેવી રીતે ! બપોરે બીમે એને બોળાવી પશુ ન હોતી અને અત્યારે આ વાત ક્યાથી ! બીમદેવ અને કોણા પહેલાં મનમાં હતાં એ ગપ્પાં ખરાં ?

અત્યારે બીમદેવ એમના મનથી હનરી ગયો. કૈલાસમાં રહેલી મહામાયાનું એ કોઈ રીતે અપમાન કરતો હતો એવો એમને રપજ ખ્યાલ આવ્યો.

બીમદેવ અને વીરો પોતાની મેડીએ ચડી મળ્યા એકદમ તે અટકાવે ઉભા. એમના માર્ગ પર પ્રકાશ પડ્યો, જ્યાં સુધી કોણામાં ઉતરેલાં મહામાયા શોભે નહીં ત્યાં સુધી આ વિષય દૂર થવાની નયો. એ વિષય દૂર કરવામાં એમના તપની કસોટી હતી. એમનો નિશ્ચય રપજ થયો; પ્રભાસમાં જ રહેવું.

(અનુસંધાન પૃ. ૧૧૦૦ નું ચાલુ)

પક્ષપાતી છે. આ પુસ્તકમાં આખ્યર્થન અને વાસ્તવદર્શન સુંદર રીતે રજુ થયાં છે. પણ એ દરજ્જા વળતાં બાઈ મેથાણી કેટલેક દેકાણે બિનલસ રસનાં બાંધણાં દોડે છે એ વાતનો દિશ્વગીરી સાથે નિર્દેશ કરવો પડે છે. કદાચુ ધ્યેય સુકીને માત્ર વાસ્તવદર્શન ઉપર જ સમગ્ર ધ્યાન રોકવામાં આવ્યા હોયો 'સાહિત્યકૃતિમાં ધુરી' જતાં-હશે? વિજયગદની અદ્ય-ક્ષતમાં "વાણી પ્રકરણ ધણી જ સચેષ્ટ અને ધાર્મિક ભાષામાં આવેખાલુ" છે. સફળતા મેથાણીની કલમને વરેલી છે એટલે આ પુસ્તકની સફળતા વિશે એ મત છે, જ નહિ.

અંગાળની લોકકથાઓ:—ભાગ્યંરસાર શ્રી. મૌંથીબેન : પ્રકાશક દક્ષિણમર્તિ પ્રકાશનમહિર. કી. પાંચ આના

વધતા જતા જાતસાહિત્યમાં આ કથાઓ સુંદર ઉમેરો કરે છે.

નવો આવ્યાર-નવો વિચાર:—લેખક : હરભાઈ ત્રીવેદી : પ્રકાશક દક્ષિણમર્તિ પ્રકાશન મહિર. કીમત બાર આના

કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આજે જે નવું ચિંતન અને મનન ચાલી રહ્યું છે તેમાં આ પુસ્તક સુંદર ભાગંદર્યન કરશે. માનસિક દૃષ્ટિએ કેળવણીનો વિચાર કરવાનું માન-શુન્નરાતમાં દક્ષિણમર્તિ વિદ્યાર્થીબવનને પડે છે. એનાં પ્રકાશનો એ બાવિ શુન્નરાતનું જાન-ધન છે.

દાર્ઝન ભાગ-૨—અનુવાદક: ચંકેર સાહ—દક્ષિણમર્તિ પ્રકાશન મહિર. જેનો પ્રથમ ભાગ જાતકમાં પ્રિય થઈ ચૂક્યો છે તેના બીજા ભાગ માટે અભિપ્રાયની વહેર રહેતી નથી. પ્લેક્ષા બામે ઉત્પન્ન કરેલી રસરસિ બીજા ભાગમાં ચાલુ છે એ જ એની સફળતાનો પુરાવો છે.

ભ.

ગયા આંકની શુદ્ધિ

'મહાન દેવ નાશકાર વસિન' એ લેખના લેખાનું નામ રહી ગયું હતું. તે આ પ્રમુખે છે: પ્રખ્યાતન જેતલી

સિન્ધુ અને વાદળી	નવસત્રામે ત્રિવેદી	૪૦
સિપાઈ બસ આગતો	સુદરશ બેટાઈ	૩
અશ દહશ	મનઃસુખલાલ ઝવેરી	૪૯૦
સ્વપ્નખડેર	રમણીક અસલવાળા	૪
સ્વાધીન માનવ	પરિવાજક	૫૫૪

## ૨ નવસિક્કા

૧૪ મોમનાથ !	કૈયાલાલ મુનંદી	૫,૯૭,૩૦૧,૪૭૮
-------------	----------------	--------------

## ૩ નવસિક્કા

ખુદને શાપ	યજ્ઞેશ શુક્લ	૪૨૩
અવનયદ્વી	લલિતમોહન ગોંધી	૩૧૭
હાકુરશરણે	સ્વીન્ડ દવે	૪૬૨
પરપોટા	ધૂમકેતુ	૧૯
પામરતા	કીકુભાઈ દેસાઈ	૩૦૧
બાપડીની ગત	મુરલી હાકુર	૩૭૦
મા અને દીકરા	ભોમદલાલ મણિયાર	૫૦૧
માનવતાને પથે	વૈકુંઠ શાહ	૩૦૧
મૈત્રીનાં મત્પ !	પ્રદલાલ પાંક	૩૭૯
શાશ્વી	જયચન્દ્ર શેઠ	૪૧
લોકેટનું "રહસ્ય"	દીરાલાલ નાણાવટી	૫૩૬
વાંદરાનું જૂન	રમણ વટીલ	૩૩૮
વેણીનાં ફૂલ	કુર્મેશ શુક્લ	૪૩૦
બહેતાં પાણી	જયચન્દ્ર શેઠ	૩૫૯
સગી કે સાવટી ?	ગીતાવતી દસ	૩૩૪
સ્વપ્નસંધિ	મુમત મોદી	૩૭૫
સ્વપ્નવાટિકાની ચકુન્તલા	કુસુમાકર	૨૭

## ૭ પત્રસાહિત્ય

શ્રી કે બાવળા—અન્ને?	સત્કુમાર વીણુ	૪૫૩
----------------------	---------------	-----

## ૮ સંશોધન

ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનો	૨૩. હરભવાલ ત્રિવેદી	૧૮૯
મહાગુજરાતનાં સંસ્થાનો	કુંગરદી સંપદ	૫૫૫
દિલ્લી પાંચ પ્રધાન સાહિત્યપરિષદો	રામચન્દ્ર શુક્લ	૨૪૪

## ૯ ચર્ચાપત્રો

આગે કદમ	લીલાલાલ કાપડિયા	૭૦
ગુજરાતી સ્ત્રીપાત્રો	જ્યોત્સ્નાબેન ગુપ્ત અને કનૈયાલાલ મુનશી	૫૮
આકાશવાણી	વિપિન ચીનાઈ	૬૫

## ૧૦ પ્રકીર્ણ

અમારું 'સાહિત્યકલામંડળ'	મણાદ	૧૧
આત્મીય ગુજરાતઃ એક દિગ્દર્શન	છાત્રુભાઈ જોશી	૨૫૦
કેટલાક ભક્તિપ્રધાન નાટ્યપ્રયોગો	રમણલાલ યાજ્ઞિક	૫૧૭
ગુજરાતી નાટક (પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળા) અનંતરામ ગવળ		૨૨૫
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ	૮૫, ૧૫૩, ૨૪૮, ૨૭૪	
ગુજરાતી રંગભૂમિ પર નવો તારો	મામા વરેશ્વર	૪૬૩
તેજોવદ	બલરાત સચવી	૩૯
પરિષદપ્રવૃત્તિ	ગુજરાત કાર્યક્રમ	૧૫૯
પરિષદ પ્રમુખોનો પરિચય	તત્ત્વચિંત્ર	૨૦૩
પરિષદના પ્રમુખચાનેરી		૨૧૩
પ્રકીર્ણ	કનૈયાલાલ મુનશી	૨૭૩
પરિષદ વ્યાખ્યાનમાળા	જ્યોત્સ્નાબેન દવે	૫૪૬
જારમા સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના		
સત્કર મંડળના પ્રમુખપરેથી	સર ગિરિજાપ્રસાદ ત્રિવેદી	૧૭૩
જારમા સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપરેથી	ગાંધીજી	૧૬૫ મ
જારમા સાહિત્ય સંમેલન	લીલાલાલ મહેતા	૧૮૧
જારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની કાર્યક્રમ		૨૫૩
પરિષદના દરજો		૨૫૭
બેંગલોરની મીમાંસા	કુંગરદી સંપદ	૨૭
નિખાતી પ્રમુખોના વ્યાખ્યાનોમાંથી		૨૬૦
પાઠ્ય	કનૈયાલાલ મુનશી	૨૭૭
સભ્ય મીમાંસાની શૃતિ	" "	૧



સત્યનું સ્વરૂપ	કૃત્યોત્સાહ : મુનશી	૯૩
સાહિત્યનાં તરવો-ચક્ક અને અચક્ક (આપણું) ” ”		૧૬૫
સ્વ. સો. સુશીલાબહેન (પ્રાર્થના) જયમુખવાસ મહેતા		૩૫

## ૧૨ તંત્રીસ્થાનેથી

તંત્રીસ્થાનેથી	તંત્રીઓ	૮૮, ૧૩૮, ૨૮૮, ૪૬૭, ૫૭૨
દોહન	તંત્રીઓ	૮૬, ૨૮૯
નવું સાહિત્ય ને અવસોકન	કાકા કામેલકર	૧૪૩
”	૮૮	૮૧
”	‘મ’	૭૯, ૫૬૩
”	વ. પુ.	૫૬૩
”	શં.	૮૧, ૧૪૫, ૨૯૪, ૫૬૩
(અવસોકન) ભારતીય ચિત્રકલા	કૃત્યોત્સાહ : મુનશી	૫૬૭
સામાર સ્વીકાર	તંત્રીઓ	૮૪, ૧૫૦
વર્તમાનમાર	ચુગરાત કાર્યાલય	૯૧, ૧૫૧, ૨૯૭, ૪૭૦

## અનુક્રમણિકા : લેખકવાર

લેખક	વિષય	પૃષ્ઠ
અનંતરાય : રાવળ	ચુગરાતી નાટક	૨૨૫
હંદુલાલ ગાંધી	કાવ્યશ્રી	૨૬
ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી	ચુગરાતના કૃતિદાસનાં સાધનો	૧૮૪
ભીમેલાલ મણિયાર	મા અને દીકરો	૫૦૧
કૃત્યોત્સાહ : મુનશી	જય સોમનાથ ! (નવલકથા) ૫, ૬૭, ૩૦૧, ૪૪૮ પ્રકીર્ણ	
	૨૭૩, (આરમું) સાહિત્ય સંમેલન, સત્ય શોધવાની	
	પ્રતિ ૧, સત્યનું સ્વરૂપ ૯૩, સાહિત્યનાં તરવો : ચક્ક અને	
	અચક્ક ૧૬૫, ભારતીય ચિત્રકલા (અવસોકન) ૫૬૭	
	ચુગરાતી સ્ત્રીપાત્રો (અર્ચાવન)	
	(લ્યોસ્લાબહેન) ૫૮	
કબુલ	અમારું ‘સાહિત્યકળામંડળ’	૬૧
કાકા કામેલકર	નવું સાહિત્ય ને અવસોકન (કૃતકશ્લી)	૧૪૩
કીકુભાઈ દેસાઈ	પામરતા	૩૦
મન્નિન્દરાજ પંડ્યા	બાલજી (ત્રિવેચન)	૭૭, ૧૩૧, ૪૯૧
ગાંધીજી	આરમા : સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદેથી	૧૧૫૫
મિનિન્દરાજ પંડ્યા	આરમા : સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના સત્કાર મંડળના	
	પ્રમુખપદેથી	૧૭૩
ચુગરાત કાર્યાલય	વર્તમાનમાર ૯૧, ૧૫૧, ૨૯૭, ૪૭૦, ચુગરાતી : સાહિત્ય	

૮

અન્નવદન મહેતા  
અમનલાલ ગાંધી  
છેદુભાઈ જોષી  
જ્યોત્યન્દ શેઠ  
જ્યોત્સ્નાબહેન શુક્લ  
જ્યોતિન્દ્ર દવે  
જ્યોત્સનાબાઈ મહેતા  
કુંભરગી સંપદ  
તત્ત્વીજી, ગુજરાત

પરિવહ ૮૬, ૧૫૩, ૨૪૮૫૭૪, પરિવહ પ્રગતિ ૧૫૮  
સંમેલનની કાર્યવધી ૨૫૩, પરિવહના દરોજો ૨૫૭,  
વિભાગી પ્રયુજોનાં વ્યાખ્યાનોમાંથી ૨૬૦  
નિઃશ્વાસ ૯૪  
બિન્દુઓ ૭૨  
અર્ચાચીન ગુજરાત ૨૫૦  
બેટના પાણી ૩૬૯  
ગુજરાતી સ્ત્રીપાત્રો ૫૮  
પરિવહ વ્યાખ્યાનમાળા ૫૪૬  
સા. મુર્દાદાબહેન ૩૫  
મદાયુજ્જ્વલનાં સંસ્થાનો ૫૫૫, બેકારોની મીમાંસા ૪૭

તાંત્રીસ્થાનેધી સદ્ગન ડો. જી. ડી. સન્ડરવેડ ૮૮,  
જમતનું કીડંગાણુ ૮૯, ગુજરાતીઓ અને સંગીત  
૧૩૮, ગાંધી જયંતિ ૧૩૯, દલિલાલ-અબદુલ્લા ગાંધી  
૧૪૦, શ્રી. જાનમહેનુ અવસાન ૧૪૧, પ્રેમચંદ્રજીનું  
દુઃખઅવસાન, સદગત સર લક્ષ્મીભાઈ શામળદાસ ૧૪૨,  
શ્રી. તાપીનગરી ખુનશીનો કૈલાસવાસ ૨૮૬, બારડો  
સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન ૨૮૮, ગર્ભ અને સન્મનનંદ  
૪૬૭, મુખાધર્મ કોમી દુસ્લા ૪૬૮, દૈન્યપુરમાં  
મદામમા ૪૬૮, સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાય ૫૭૨,  
નવી ધાગસમાઓ ૫૭૪, અગુરંગી કિરેટ-સુંબહાની  
ખેલદીવી ૫૭૫, પરિવહનો પરિચય ૨૦૩

દોહન -ગજૂના માહિત્યનો વિકાસ, ફેળવણી અને  
સાહિત્ય, અન્નમાવના ૮૬, આત્મવિશ્વાસમાં આનંદ,  
કહેવોના મુદ્દા, તે ફેફસી મે રાજુમદરી? ૮૭,  
ગુજરાતી કવિઓનું પ્રથમ સંમેલન ૨૮૯, ગુજરાતી  
ભાષાની ઉન્નતિ, ચાચ્યાપાત્રના બહતો ખાટ, પવ-  
ચનાની સાખા પ્રશાખાઓ ૨૯૦, નવજકથા ૨૯૨,  
દરિયર રવીન્દ્રનાથની સાહિત્યિક વિસૈયના ૨૯૨,  
ગાંધીજીએ કરેલું સર્વવ્યાપક ચેતન ૨૯૩.

અવસોદતો :-અમરગ ૮૧, ફલકાળી ૧૪૨, જમ-  
નંમરનું અર્પણ, મામમેવા, વ્યાયામ, ૨૯૪, ક્યસરે  
દિન્દ :- નવરોઠ નવરઃ ૧૯૩૧, દંપતી, વર્તમાન  
જાગી, મરાઠી અને દિન્દી કાવ્ય સાહિત્યના પ્રવાહ

દિગ્વિધામના દિગ્વિ આત્માને	શાંતિશાલ શાહ	૬૪૨
ધૃતિ	મોહિનીચન્દ્ર	૯૭૦
નગરદેહ	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૮૩૮
નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેડીઆ	ભોળીન્દ્ર બટ્ટ	૬૭૦
નરસિંહરાવના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલું કાવ્ય	નરસિંહરાવ	૬૫૯૦
નરસિંહરાવને	રમણીક અરાલવાળા	૫૨૭
નવલકથાની પ્રિયા	મુરેશ ગાંધી	૯૧૦
પીયકારી	બલવંત સંઘવી	૮૦૫
પ્રશ્નચયી	રત્નનીકાન્ત મોદી	૮૪૪
પ્રેમપ્રજ્વલની વિભૂતિ	પૂનલાલ	૮૩૮
મયૂરને	રત્નનીકાન્ત મોદી	૮૩૭
મૃખ સ્વપ્ન	સ્વપ્નરથ	૭૫૪
મોન અંગસિ	ઉમારાંકર જોષી	૭૫૯૦
મોન વિરામનીથે	લલિત	૯૪૯
યમુનાતટ પર	સરોદ	૧૦૦૧
લાંબી વાટે	પૂનલાલ	૭૧૮
વાદનારા	મુંદરજી બેશાઈ	૫૮૮
અમણીનું સવાર	રમણીક અરાલવાળા	૯૭૪
સ્વ. નરસિંહરાવને	ચંદ્રચૂન મહેતા	૫૮૪
સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેડીઆ	જહાંગીર દેસાઈ	૬૩૮
સ્વ. શ્રી નરસિંહરાવભાઈ	સોમાભાઈ બાવસાર	૬૧૨
સૃષ્ટિકુંભ	નટવરલાલ ગાંધી	૯૩૦

## ૨ નવલકથા

જય સોમનાથ !

કનૈયાલાલ મુનશી ૭૨૬, ૮૧૩, ૯૦૧, ૯૬૫

## ૩ નવલિકા

કળેકુંડ	રમણીક અરાલવાળા	૬૨૦
કાળી ડીલી	હરિલાલ ભરુયા	૭૭૮
લણિકત્વ	વિનોદિની નીલકંઠ	૮૩૦
દેવદત્ત	અરોપ	૮૩૯
યુગધર્મો યૈવન	સાંદીપનિ	૮૨૨
સાક્ષર	પેકુંક શાહ	૮૫૩
સાગરસુત	કુંગરજી સંપટ	૯૬૦

## ૪ નાટક

હારિકાથી પંચશર વિહાર પત્રિનીએ: રેણ	સરોધક: કેશવલાલ ધ્રુવ	૬૩૩
દર્શિકા સ્વપ્નભાષ્યાન અંક ૪, ૬૨૪ ૩,		

શ્રી. નરસિંહરાય બોળાનાથ દોવેરીઆ	લેડી સિદ્ધાગરી નીલકંઠ	૫૬૨
શ્રી. રા. નરસિંહરાય બોળાનાથનો સ્વર્ગવાસ	આનંદશંકર કુવ	૬૯૭
વિવેચક નરસિંહરાય	નવરામ ત્રિવેદી	૬૩૮
શ્રી નરસિંહરાયભાઈ પ્રાણુપાન ગરના લેખક દિ. ગ. અંગદીયા		૭૬૦૬
સદ્ગત નરસિંહરાયભાઈ 'નરસિંહરાય		
અને મનોમુકુર'	કર્મચાક મુનશી	૬૦૪
સદ્ગત નરસિંહરાયભાઈ	રામનાથજી પાઠક	૨૬૩૮
સ્વ. નરસિંહરાય	વ્યુત્પન્નભક્ષ મહેતા	૬૦૭
સ્વ. નરસિંહરાય દોવેરીઆનું સ્મારક	મંત્રીઓ	૭૦૪
સ્વ. નરસિંહરાયનાં સંસ્મરણો	દિ. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી	૬૦૨
સ્વ. નરસિંહરાયની વિવેચનપ્રતિ	યલતરાય માંકડ	૬૩૪
સામયિકોની અવલોકિ	ગુજરાત કાર્યાલય	૬૯૬
સાહિત્યસંસદની વાર્ષિક સભા	ગુજરાત કાર્યાલય	૭૮૭
સાહિત્યસંસદનો વસંતોત્સવ	ગુજરાત કાર્યાલય	૮૮૬
સાહિત્યનો સિંહ નરસિંહ	આતિમુખશંકર ત્રિવેદી	૬૧૭

## ૧૧ તંત્રીસ્થાનેથી

તંત્રીસ્થાનેથી	તંત્રીઓ ૭૦૬, ૭૪૫, ૮૮૪, ૯૫૭, ૧૦૨૩
નવું સાહિત્ય અને અવલોકનો	શંકરભાઈ રાયત, કથાદ, શં. 'મ.'
	૭૪૭ ૧૧૮ ૯૫૮ ૧૦૨૬
વર્તમાનસાર	ગુજરાત કાર્યાલય ૭૦૭,

કાકા કાવેચકર	અને મુનેશુકર ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬	૧૦૩૩
જ્ઞાનમંડલ	ગુર્જરીનો અનન્ય મેવક (મોડાં સરમરજો)	૧૦૬૫
કૃષ્ણાચ દેમાધ	ગેવણીયો અને ગુજરાતના	૭૫૧
કેતુમ્બકર	પરિણ વ્યાખ્યાનમાળા	૧૦૫૨
કૃષ્ણાચ જેતશી	જુવણી કી ધૂમ કે ઉર્વેશી કે રખા ?	૧૦૭૬
કૃષ્ણાચ જવેરી	મદાન ફેચ તાલકાર ગણિત	૧૦૧૦
કેશવજાલ ધ્રુવ	નરસિંહજીવાં સરમરજો	૬૦૨
અંધીજી	રોષદશિકા સત્યઆમાખ્યાન	૬૩૩
સુજાત કાર્યાવચ	પત્ર	૫૮૩
	નરસિંહજીના જીવનચરિત્રની આનુપૂર્ણ	૭૦૩
	વર્તમાનસાર-૭૦૭, ૭૬૯, ૮૮૮, ૯૬૨, ૧૦૨૭, ૧૧૩૩.	
	સામયિકોની અજબ ૧૮૬, સાહિત્ય અસંદર્ભ વાર્ષિક	
	સપ્તા ૭૮૭, સાદિય સમયો વસંતોત્સવ ૮૮૬	
અન્નવદન મહેતા	અન્નક સ્તીકગત ૪૧૧, છાંટો દયા ૭૭૧, રત્ન નર-	
	સિંહજીને ૫૮૪	
જલપુખલાલ મહેતા	રત્ન નરસિંહજી	૧૦૭
જાણનીજાલ આચાર્ય	મહિત્યુ તાલકાર	૮૭૧
જયતીજાલ વ્યામ	એક સમય	૭૫૩
જ્ઞાંતીર દેમાધ	રત્ન નરસિંહજીના જોખાનાથ દિવેદીઆ	૬૩૮
જેશજાલ ત્રિવેદી	નજરંદે	૮૩૮
કુમરશી સપ્ત	બેદાનીની નીમાના	૬૬૧
	અગમ્યુત	૮૬૦
જેશજાલ માંકડ	રત્ન નરસિંહજીની વિવેચનપ્રગતિ	૬૩૪
તત્ત્વનીચકર શિવ	પ્રકૃતિ અને મનુષ્ય	૧૦૪૬